

AVGUST LEŠNIK

RDEČA MAVRICA

**DELAVSKA SOCIALISTIČNA
GIBANJA NA RAZPOTJIH:
1848–1918–1948**

HISTORIČNO-SOCIOLOŠKI TRAKTATI

Univerza v Ljubljani
**FILOZOFSKA
FAKULTETA**

RDEČA MAVRICA

Delavska socialistična gibanja na razpotjih: 1848–1918–1948

Historično-sociološki traktati

Avtor: *Avugust Lešnik*

Prevod povzetka: *Mateja Petan*

Recenzenta: *Todor Kuljić, Cvetka Hedžet Tóth*

Korektura: *Eva Vrbnjak*

Oblikovanje in prelom: *Aleš Cimprič*

Slika na naslovnici: *Vida Brajkovič Lešnik: »Psihični vektor«, 2003 (Galleria d'Arte »la telaccia«, Torino)*

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Izdal: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete

Za založbo: Roman Kuhar, dekan Filozofske fakultete

Ljubljana, 2018

Prva izdaja, e-izdaja

DOI: 10.4312/9789610601302

Publikacija je brezplačna in dostopna na: <https://e-knjige.ff.uni-lj.si/znanstvena-zalozba>

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

To delo je objavljeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca. / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID=297073920

ISBN 978-961-06-0130-2 (pdf)

Kazalo

Predgovor	7
Uvod	13
Delavsko gibanje v obdobju med stihijskim in prekarskim bojem	13
Prvi del	23
Idejna, programska in organizacijska razčiščenja v delavskem socialističnem gibanju (1848–1914)	23
Vpogled v začetke gibanja »siromašnih in brezpravnih« – zahteve po družbeni harmoniji, enakosti in skupnosti	24
Prežemanje delavskega gibanja in socialistične ideologije – prehod iz »razreda po sebi« v »razred za sebe«	29
Idejna raznolikost pod dežnikom I. internacionale (1864–1876)	33
Druga internacionala in vprašanje njene organiziranosti – centralizirana ali ohlapna asociacija	45
Prva ruska revolucija (1905–1907) v očeh ruske in evropske socialne demokracije – med spontanostjo in organiziranostjo	53
Stališča II. internacionale do militarizma in vojne pred letom 1914	77
Drugi del	93
Proletarski internacionalizem na preizkušnji vélike vojne (1914–1918)	93
Nemška socialna demokracija v precepu svetovne vojne	94
Socialistična stranka Italije – med proletarskim internacionalizmom in splošnimi interesi domovine	118
Pogledi socialistične levice na svetovno vojno, Internacionalo in revolucijo	135
Ruski oktober v teoriji in praksi nemške socialne demokracije	147
Marjan Britovšek – prvi slovenski raziskovalec zgodovine mednarodnega delavskega gibanja	169
Tretji del	187
Komunistična revolucija versus socialnodemokratska reforma – vzrok razkola v socialističnem gibanju po véliki vojni	187
Idejnopolični in organizacijski razcep v mednarodnem socializmu (1919–1923)	188

Moskovska (Rdeča) internacionala – generalni štab mednarodnega komunističnega gibanja in svetovne proletarske revolucije	190
Bernska (Rumena) socialistična internacionala – na okopih reformizma	220
Dunajska (Druga in pol) centristična internacionala – neuspešna avstromarksistična pobudnica sprave	232
Razkol v Socialistični stranki Italije in Gramscijev izvorni prispevek k marksistični teoriji države	242
Diferenciacija v KPJ pod vplivom »21 pogojev« za sprejem v Kominterno	261
Rudolf Golouh na križiščih socialističnih idej in gibanj	268
Četrty del	297
Krvava drama – (kontra)revolucija in državljanska vojna – za Pireneji (1936–1939)	297
Prolog v spopad »dveh Španij« – militaristične in demokratične	298
Mednarodni odziv na špansko državljansko vojno	329
»Nuestros Espanoles« – jugoslovanski in slovenski prostovoljci	358
O vlogi »kominternskega« Tita v španski vojni – v luči boja za generalnega sekretarja KPJ	384
Aleš Bebler: španski borec-prostovoljec (<i>Študija primera</i>)	418
Peti del	439
Izobčenci v stalinizmu – primer Titove Jugoslavije (1948)	439
Prolog: Krivoverci v komunizmu – komunistične alternative stalinizmu	440
»Jugoslovansko vprašanje« v luči medvojne interesnosferne politike	446
Informbirojevski spor leta 1948 – konflikt dveh različnih modelov socializma?	462
Pomen spora za sodobno socialistično/komunistično gibanje	485
Sklepne ugotovitve	495
Summary	505
Bibliografski podatki	509
Viri in literatura	511
Imensko kazalo	539

Za Tajo in Majo, moji vnukinji, ki šele 'vstopata' v nepravilni svet, v svet nikdar razrešenih družbenih protislovij

in v spomin:

- *Augustu Löschniggu/Avgustu Lešniku (1891–1971), staremu očetu po očetovi liniji; njegov rod izvira s Tirolske. V »veliki vojni« je izkusil kalvarijo soške in južnotirolske fronte (mariborski polk) ter italijanskega ujetništva in povojnega taborišča v Kalabriji; potem ko se je vrnil (1921) v rodni Marburg/Maribor, je poslovenil priimek v Lešnik;*
- *Janku Kocbeku (1902–1977), staremu očetu po maminini liniji, sindikalnemu zaupniku med dvema vojnama v Mariboru in članu jugoslovanske reprezentance, ki je sodelovala julija 1931 na 2. delavski olimpijadi na Dunaju (pod okriljem Socialistične delavske športne internacionale); leta 1948 je bil »utišan« z odvzemom prostosti, čeprav z informbirojem ni imel nič skupnega;*
- *zasl. prof. dr. Marjanu Britovšku (1923–2008), svojemu študijskemu mentorju, ki me je usmeril v tovrstne historično-sociološke raziskave, in mojemu predhodniku (1993) na učiteljskem mestu na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete v Univerze v Ljubljani.*

Predgovor

Proletariatu – prekariatu 21. stoletja

Raziskovalni predmet pričujoče monografije, kot povedano v naslovu, so »delavska socialistična gibanja na razpotjih«, oboje v množinski rabi. Tak naslov zahteva nekaj pojasnil:

(1) *Delavsko gibanje* je bilo samo okvir in zasnova, iz katerih so izšle pomembne ideologije; bilo pa je hkrati pod vplivom različnih ideologij. Med temi je bil *socializem*, kot je potrdila zgodovina, daleč najpomembnejši idejni in doktrinarni okvir, v katerem se je delavsko gibanje razvijalo in krepilo. Socializem spada, skupaj z liberalizmom in konservatizmom, med tri velike in najvplivnejše ideologije, ki so se oblikovale hkrati z uveljavljanjem kapitalističnega družbenoekonomskega sistema, še natančneje, ki so izšle iz velike francoske revolucije (1789). Doktrine in teorije, ki jih lahko označimo za socialistične –, ker s kritiko in negiranjem kapitalističnega družbenoekonomskega reda težijo k preobrazbi le-tega v socialističnega – so bile in ostale dokaj raznotere (od predstavnikov raznih »šol« utopičnega socializma, anarhizmov do marksizmov in sodobnih reformizmov); od tod različne formule družbene akcije, različni odnos do delavskega gibanja in celo različni socialistični modeli (anarhistični, demokratični, administrativni/etatistični, samoupravni itd.). Potemtakem v vsebinskem pomenu ne moremo govoriti o homogenem, »edninskem« delavskem socialističnem gibanju, marveč o gibanjih in socializmih.

(2) *Zakaj na razpotjih?* Vsako prelomno družbeno obdobje je sprožalo nove izzive in odpiralo nova vprašanja, na katera socialistični teoretiki, ideologi in

voditelji še zdaleč niso imeli enoznačnih teoretičnih odgovorov in praktičnih rešitev. Gledano s časovne oddaljenosti, je ponujena teoretska paleta na eni strani zagotovo obogatila zakladnico socialistične misli, na drugi pa – zaradi nezmožnosti konstruktivnega dialoga med različnimi pogledi in rešitvami – ustvarjala spore in spopade, ki so vodili v idejno diferenciacijo in organizacijske razkole. Še posebno izstopa tisti po prvi svetovni vojni, ki je – zaradi različnih pogledov na vojno in oktobrsko revolucijo – povzročil sprva nastanek treh internacional, v nadaljevanju pa zakoličil razcep med socialnodemokratskim in komunističnim gibanjem znotraj »socializma«.

(3) S podnaslovom »*historično-sociološki traktati za obdobje 1848–1918–1948*« poudarjam, da monografska študija ni oris zgodovine socialističnega gibanja oziroma gibanj v tem t. i. klasičnem obdobju, temveč vsebuje traktate/razprave o ključnih problemih iz tega obdobja. Na podlagi historično-sociološke analize in komparativne metode izbranih reprezentativnih študijev primerov, ki zaobsegajo – kot je razvidno iz kazala vsebine – tudi raven posameznega/posamičnega in posebnega/specifičnega znotraj občega razvoja mednarodnega delavskega socialističnega gibanja, lahko pričakujemo, da se dokopljemo do odgovorov na ključna vprašanja, zakaj so se delavska socialistična gibanja vseskozi idejno razdvajala in organizacijsko razcepljala ter posledično, gledano celostno, slabila socialistično družbeno moč. Hkrati pa želimo preveriti in odgovoriti, ali delavska socialistična gibanja, na podlagi teoretičnih in praktičnih izkušenj, pridobljenih v svojem klasičnem obdobju, lahko ponudijo koristne napotke proletariatu – prekariatu 21. stoletja v njegovem boju za socialno pravičnost.

(4) *Kaj označujejo letnice »1848–1918–1948«?* Pomen prve letnice je obrazložil Antonio Labriola (1895), filozof in eden najpomembnejših italijanskih marksistov:

Znameniti datum, ko je izšel *Komunistični manifest* (februar 1848) nas spominja na naš prvi in zanesljivi vstop v zgodovino. /.../ Od tega dne merimo začetek nove dobe /.../. Od tod se začenja zares sodobni socializem. Tu je ločnica od vsega drugega (1977, 21).

Marx in Engels sta svoj »znanstveni« socializem utemeljevala iz revščine, alienacije in eksploatacije proletariata. Njegov družbeni položaj mu narekuje zgodovinsko vlogo ustvarjalca socialistične družbe – s preoblikovanjem proletariata v razred, z revolucionarnim strmoglavljenjem buržoaznega gospostva, z osvojitvijo politične moči po proletariatu. Obdobje 1848–1914 je zaznamoval pospešen razvoj liberalnega kapitalizma, ki je v zadnjih treh

desetletjih 19. stoletja prerasel v imperializem; z njegovo rastjo se je sočasno množil tudi proletariat. Socialisti so si bili edini, da je treba organizirati sindikalne organizacije delavcev za ekonomski boj, socialistične stranke pa za politični boj, da se je treba aktivirati v parlamentih v boju za delavske zahteve, da je treba propagirati enako in splošno volilno pravico, da je treba vključiti v politični boj ženske. Uspehi, ki so jih socialnodemokratske stranke dosegale (pravica do lastnih ekonomskih, prosvetnih, kulturnih, športnih in drugih organizacij, zakonita pravica do štrajka, razne vrste socialnega zavarovanja, delovna zaščita, osemurni delavnik, splošna in enaka volilna pravica itd.), so bili posledica političnega pritiska močnega in številnega proletariata na visoki stopnji razredne organiziranosti in zavesti. Tip milijonske množične delavske partije je ustrezal razmeram in je bil sploh mogoč edino v kapitalističnih deželah z razvito socialnoekonomsko strukturo in bogato demokratično tradicijo. Ta uspešen razvoj je presekala prva svetovna vojna, ki je z dilemo »internacionala/internacionalizem ali domovina/šovinizem« povzročila razkol in zlom II. internacionale, mednarodne delavske socialistične asociacije. Z ironijo in ogorčenostjo je Rosa Luxemburg takrat zapisala, da so spremenili svetovnozgodovinski poziv *Manifesta komunistične stranke* v klic: »Proletarci vseh dežel, združite se v miru, v vojni pa si porežite vratove!«

Druga letnica (1918), kot smo že omenili, je povzročila z ruskim oktobrom dilemo »revolucija ali reforma« in grupiranje socialističnih sil na dve temeljni formaciji – komunistično in socialnodemokratsko. Polarizacija je bila med obema vojnama tako vseobsegajoča, da izven nje oziroma poleg teh dveh taborov ni bilo pomembnejših delavskih organizacij in gibanj.

Tretjo letnico (1948) je dal jugoslovansko-sovjetski spor v času informbiroja. Politične in ideološke posledice spora niso bile pomembne samo za Jugoslavijo (samoupravljanje, neuvrščenost v zunanji politiki), temveč tudi za mednarodno delavsko gibanje. Sprožile so demokratične procese – destalinizacijo komunističnega gibanja in iskanja novih poti socializma – in posledično odločilno vplivale na razvoj sodobnega socializma. Osemdeseta leta preteklega stoletja so zaznamovala nova družbena – libertarna gibanja, ki so z zahtevami po radikalni demokratizaciji družbe in politike sprožila nezadržen proces razpada vzhodnega socialističnega bloka. S simbolnim padcem berlinskega zidu (1989) se je formalno in organizacijsko zaključilo klasično obdobje komunističnega gibanja v tem, evropskem delu sveta.

Tedaj, po koncu hladne vojne, smo tudi poslušali vnesene napovedi o koncu ideologije, zgodovine in prihajajoči vsesplošni svobodi (F. Fukuyama). Toda

te napovedi ameriškega politologa in ekonomista, kot je tudi sam kasneje priznal, se niso uresničile. Nasprotno, v 'izpraznjeni' idejni in politični prostor se je dodobra umestil neoliberalizem – kot ideologija, kot način vladanja, in kot specifična skupina politik; usidral se je tako rekoč v vse pore našega življenja in hkrati za zdaj nima ustrezne alternative. Kolikšna je njegova moč, nam nazorno kaže vsak dan večja armada brezposelnega proletariata in prekariata. Le-ta je v svoji nemoči, tudi zavoljo svoje pasivnosti in neorganiziranosti, še najbolj primerljiv s proletariatom na njegovi stopnji predpolitičnih bojev (atomiziran, odtujen, razčlovečen). In prav zato Marxov apel – »ni dovolj, če misel žene k udejanjenju, dejanskost se mora sama gnati k misli« – danes ni nič manj aktualen in uporaben kot je bil v njegovem času.

Delo tematsko in problemsko resda posega v zgodovino delavskih socialističnih gibanj – in zagotovo se bo marsikdo po prebranem naslovu namrščil in nekritično rekel, da po padcu berlinskega zidu tovrstne teme spadajo na smetišče zgodovine – vendar dejanskost vsakodnevno dokazuje, da so te s svojo povednostjo še kako žive, kajti problemi, s katerimi se sooča proletariats danes, če že niso istovetni s preteklimi, pa so si zagotovo podobni. Ne pozabimo, živimo v dobi kapitalizma; na eni strani je razred lastnikov kapitala (vključno z državo kot lastnico), na drugi pa razred mezdnih delavcev in delavk, ki nimajo produkcijskih sredstev in so zato prisiljeni prodajati svojo delovno silo, svoje fizične in umske sposobnosti – pod pogoji lastnikov –, da bi 'živeli' ... In slednjim je namenjena ta knjiga.

Pričujočo monografijo sem napisal v okviru programske skupine *Družbena pogodba v 21. stoletju*, vendar je plod več(deset)letnega raziskovanja problematike mednarodnega delavskega gibanja, ki sem ga opravil deloma kot štipendist Ministrstva za znanost in raziskovanje Republike Avstrije na Dunaju (1990) in ustanove Friedrich-Ebert-Stiftung v Bad Godesbergu/Bonnu (1991), deloma v okviru projektne dela v asociaciji *The European Workshop of Communist Studies*, 1992–2017 (vodja dr. Bernhard H. Bayerlein) ter v dveh programskih skupinah na Znanstvenoraziskovalnem inštitutu Filozofske fakultete v Ljubljani: *Problemi avtonomije in identitet v času globalizacije*, 1999–2014 (vodja prof. Rudi Rizman) in *Družbena pogodba v 21. stoletju*, 2015–2017 (vodja prof. Ksenija Vidmar Horvat). Posledično sem se pri pisanju naslonil na nekatere že objavljene raziskovalne rezultate, ki sem jih predstavil domači in mednarodni javnosti – na znanstvenih srečanjih, v zbornikih idr. (glej »Bibliografski podatki«).

Na koncu se zahvaljujem vsem, ki so (ne)posredno sodelovali pri nastajanju pričujoče knjige (od ideje do natisa). Najprej gre zahvala vsem trem

programskim vodjem – dr. Bernhardu H. Bayerleinu, prof. Rudiju Rizmanu in prof. Kseniji Vidmar Horvat – za koristno dolgoletno sodelovanje in razumevanje za moje študijsko delo, saj brez njihove podpore ne bi opravil marsikaterih raziskav na tujih institucijah: v Aachnu, Amsterdamu, Beogradu, Berlinu, Bad Godesbergu/Bonnu, na Dunaju, v Kölnu, Leipzigu, Madridu, Münchnu, Parizu, Regensburgu, Rimu, Trieru idr.). Posebna zahvala gre obema recenzentoma, prof. Cvetki Hedžet Tóth (Filozofska fakulteta v Ljubljani) in prof. Todorju Kuljiću (Filozofska fakulteta v Beogradu) za dragocene nasvete in naklonjenost. Ne nazadnje, zahvaljujem se osebjem Znanstvenoraziskovalnega inštituta in Znanstvene založbe Filozofske fakultete v Ljubljani ter Javni agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), saj brez njihove pomoči knjiga ne bi izšla.

V Innichenu/San Candidu,
8. marca, na mednarodni dan žensk, 2018

Uvod

Delavsko gibanje v obdobju med stihijskim in prekarskim bojem

*V mrkobnih očeh nobene solze več ni,
ob statvah sedé, škripaje z zobmi:
»Nemčija, mi tkemo mrtvaški ti prt,
vanj tkemo trojno prekletstvo in srd« –
mi tkemo, mi tkemo!*

*Preklet naj bo bog, ki smo ga molili
prezebli, sestradani, v sleherni sili;
smo upali, da nas odreši nadlog,
lagal nam, za nos nas je vodil ta bog –
mi tkemo, mi tkemo!*

*Preklet naj bo kralj, ta kralj bogatašev,
ki nič ga ne gane pomanjkanje naše,
ki zadnje beliče iz nas izžme
in streljati daje nas kakor pse –
mi tkemo, mi tkemo!*

*Prekleta lažna domovina, prekleta,
kjer podlost uspeva in zlo se razcveta,
kjer vsako rožo zrak zamori
in plesen, gniloba golazen redi –
mi tkemo, mi tkemo!*

*Ropotajo statve, čolniček leti,
mi tkemo neutrudno vse dni in noči –
stara Nemčija, mi tkemo mrtvaški ti prt,
vanj tkemo trojno prekletstvo in srd,
mi tkemo, mi tkemo!*

Heinrich Heine: *Šlezijški tkalci*, 1844 (prevod Mile Klopčič)

I.

(1) Delavsko gibanje je izraz nezadovoljstva z družbenim položajem delavskega razreda in potemtakem teži za družbenimi spremembami. Po definiciji je delavsko gibanje sila družbene alternative, sila radikalne spremembe. Temeljna specifična oznaka delavskega gibanja je torej njegova težnja k radikalni spremembi, se pravi k socializmu. Konec koncev je to smisel nastanka in obstoja gibanja. V polemičnem spisu *Gospod Vogt* (MEW-14/1961) je Marx definiral delavsko gibanje kot »zavestno sodelovanje v zgodovinskem procesu, ki uresničuje družbeni prevrat«. V tem jedrnatem stališču je poudarjeno najbolj bistveno – »uresničevanje družbenega prevrata«. Vsako gibanje, in zatorej tudi delavsko, nastane, da bi izvedlo določene spremembe v obstoječih družbenih odnosih in sistemu vrednot. Izhajajoč iz tega osnovnega stališča, izvajamo tudi vlogo organizacije v razvoju razrednih bojov proletariata. Družbena sprememba predpostavlja dva elementa – idejo o spremembi (teorijo) in revolucionarno prakso, ki prinaša radikalno spremembo. Poglavitno vlogo v tej dialektični vrsti ima gibanje. Ideja o revolucionarni spremembi je bila zgodovinsko pred pojavom modernih delavskih gibanj. Gibanje se ni moglo pojaviti, preden se niso izoblikovale teoretične osnove, revolucionarna praksa se ni mogla pojaviti pred gibanjem. Najvažnejše pa je, da se ideja ne more pretopiti v revolucionarno prakso brez posredovanja delavskega gibanja, to pa pomeni brez posredniške vloge »revolucionarne« organizacije. Organizirane sile – gibanja in organizacije – so dejavnik sinteze, spojitve idej s prakso, uresničenja ciljev.

Mnogi izmed naših revizionističnih kritikov (kot npr. Bernstein in predstavniki ruskega 'ekonomizma') menijo, češ da je Marx trdil, da ekonomski razvoj in razredni boj ustvarjata ne samo možnosti za socialistično proizvodnjo, marveč da neposredno ustvarjata tudi *zavest* njene nujnosti. /.../ Socializem kot nauk ima seveda svoje korenine v današnjih ekonomskih odnosih prav tako kakor razredni boj proletariata, izvira prav tako kakor ta iz boja proti revščini in bedi množic, ki jo poraja kapitalizem, toda oba nastajata drug poleg drugega, in ne drug iz drugega in pod različnimi predpogoji. Moderna socialistična zavest se lahko oblikuje samo na podlagi globokega znanstvenega spoznanja. /.../ Nosilec znanosti pa ni proletariat, marveč buržoazna inteligenca – kajti moderni socializem je nastal v glavah posameznih članov tega sloja in šele ti so ga posredovali duševno razvitejšim proletarcem, ki ga potem vnašajo v razredni boj proletariata, kjer to dopuščajo razmere. Socialistična

zavest je torej nekaj, kar je bilo v razredni boj proletariata prineseno od zunaj, ne pa nekaj, kar bi samo od sebe iz njega nastalo. Zato tudi stari hainfeldski program (op. avstrijske socialne demokracije, 1888/1889) popolnoma pravilno pravi, da je ena izmed nalog socialne demokracije, zbudjati v proletariatu zavest (dobesedno: napolnjevati proletarijat z *zavestjo*) o njegovem položaju in njegovi nalogi. To ne bi bilo potrebno, če bi ta zavest sama po sebi izvirala iz razrednega boja (Karl Kautsky, v Lenin, ID-I/1977, 524–525).

Delavsko gibanje mora reševati dve vrsti nalog: obrambo interesov delavcev in delavk v mejah obstoječega reda in odpravo tega (kapitalističnega) reda. Prve naloge se praviloma označujejo kot neposredne, druge kot strateške, dolgoročne naloge delavskega razreda in njegovih organiziranih sil. Oblike delavskega organiziranja so številne in raznovrstne (delavske stranke, sindikati, delavske zadružne organizacije, pa tudi izobraževalne, kulturne, mladinske, športne idr. delavske organizacije).

(2) Najpomembnejše oblike razrednega organiziranja proletariata so delavske stranke in sindikati. Prve so oblika političnega organiziranja delavstva in v večini primerov so tudi najvišja oblika delavskega razrednega organiziranja. Najvišja zato, ker njihovo nastajanje predpostavlja višjo stopnjo razredne zavesti kakor druge oblike delavskega organiziranja. S svojo politiko, teoretično mislijo in akcijo si delavska stranka prizadeva zajeti in izraziti interese delavskega razreda v celoti – tako neposredne kakor tudi dolgoročne. V večini primerov je delavska stranka hrbtenica delavskega gibanja ustrezne države, ki sledi interesom proletariata. Delavska stranka je odločilnega pomena zato, ker ima poglobljeno nalogo v boju za dolgoročne interese proletariata, to je v procesu osvoboditve delavskega razreda.

Tiste delavske stranke, ki jim je v praksi uspelo, da se potrdijo kot resnično vodilna politična sila delavskega razreda, so dobile oznako *revolucionarna avantgarda delavskega razreda*; za nastanek tovrstne stranke je potrebna višja stopnja zavesti. Avantgardni značaj se odraža predvsem v praksi revolucionarnega razrednega boja. Najpomembnejši kriteriji, s katerimi se potrjuje stranka delavske avantgarde, so (po Pribičeviću, 1979a, 37) tile: prvič v svoji politiki uresničuje sintezo (spojitev) med neposrednimi in dolgoročnimi interesi delavskega razreda; drugič, njena teoretična misel vsebuje celovito strategijo in taktiko boja za uresničenje interesov delavskega razreda, prilagojeno konkretnim zgodovinskim in družbenim razmeram in zasnovano na znanstvenem spoznanju bistva razrednega boja in zgodovinskih teženj proletariata; tretjič, to je stranka, ki se trdno povezuje z osnovno množico

proletariata in s temi vezmi po eni strani vpliva na celoten razred, po drugi strani pa iz tega okolja nenehoma črpa nove spodbude in spoznanja (Avantgardnost se ne dokazuje z imenom ali sklicevanjem na določeno ideologijo, marveč z dejanji!). V tem je dialektika odnosov med delavsko avantgardo in njeno razredno osnovo.

(3) Druga najpomembnejša oblika razrednega organiziranja so sindikati, ki so najpomembnejše delavske ekonomske organizacije. Sindikat je kot oblika delavskega razrednega organiziranja zgodovinsko nastal pred stranko. In sicer zato, ker nastanek sindikata praviloma predpostavlja nekoliko nižjo raven razredne zavesti: sindikat se lahko razvije tisti trenutek, ko pride pomembnejša skupina delavcev do spoznanja o bistvenem konfliktu med interesi kapitala in dela in na tej podlagi sklene, da skupno, kolektivno nastopanje delavcev daje mnogo več možnosti, da boj za obrambo njihovih neposrednih razrednih interesov uspe. Ta raven razredne zavesti je lahko le rezultat spoznanja, do katerega se delavci dokopljejo izključno z izkušnjami, pridobljenimi v prejšnjih posamičnih in neorganiziranih bojih z delodajalci. Lenin je poudaril, da se ta stopnja razredne zavesti pojavi včasih kot spontan proces razrednega dozorevanja proletariata in ga je pogosto označeval kot *tradeunionističnega* (sindikalnega) oziroma kot sindikalno, ekonomsko stopnjo razrednega organiziranja.

Sindikat je zagotovo najbolj neposredna, najbolj množična in najbolj razširjena oblika delavskega razrednega organiziranja. Najbolj neposredna zato, ker praviloma ni potrebno nobeno zunanje posredovanje, da bi delavci dosegli to obliko razrednega organiziranja; njihove lastne razredne izkušnje jih navajajo na sklep, da je takšna oblika organiziranja potrebna in vredna. Najbolj množična zato, ker so sindikati nedvomno najširša oblika delavskega organiziranja. Najbolj razširjena pa zato, ker so sindikati že desetletja zastopani v najrazličnejših oblikah sodobnih družb.

V teoriji se poudarja razlika med stranko in sindikatom v tem smislu, da stranka zastopa delavske interese v celoti, sindikat pa samo nekatere ožje, predvsem materialne. Prav tako se poudarja, da stranka zastopa tako današnje kakor tudi jutrišnje interese, sindikat pa le tiste, ki se uresničujejo (branjijo in utrjujejo) v mejah obstoječega reda. Povedano z besedami Antonia Gramscija:

Sindikalizem ne povezuje delavcev kot proizvajalcev, ampak kot dninarje, se pravi kot kreature kapitalističnega režima zasebne lastnine, kot prodajalce delovne sile./.../ Za normalen razvoj sindikata

je značilno upadanje revolucionarnega duha množic: narašča materialna moč, blede ali popolnoma izgine zavojevalni duh, medli življenjski polet, herojski nepopustljivosti sledi oportunistična praksa »kruha z maslom«. Kvantitativni porast je pogojen s kvalitativnim siromašenjem in naglim prilagajanjem kapitalističnim družbenim oblikam, pogojen je z nastankom skopuške, omejene delavske psihologije, psihologije male in srednje buržoazije (ID/1974, 56–57).

II.

(1) Vsako družbeno gibanje, vključno z delavskim, odraža določene spopade/konflikte nasprotnih interesov, sproža reševanje relevantnih družbenih vprašanj in si prizadeva za manjše ali večje družbene spremembe. Skratka, družbeni spopadi/konflikti producirajo dinamiko družbenega življenja, v središču katerega »plapola ogenj družbenih gibanj«, kot se je izrazil francoski sociolog Alain Touraine (1981); zato ima preučevanje in razumevanje družbenih gibanj prvorazredni pomen za sociologijo. Sociološki klasik Tom Bottomore pa argumentirano poudarja, da so družbena gibanja pojav moderne dobe. Posledično je postavil mejo med t. i. predpolitičnimi gibanji (kot so bili npr. kmečki upori v fevdalizmu) in modernimi družbenimi gibanji. Slednja so direktno vključena v politični konflikt, čvrsteje usmerjena ter praviloma širša in trajnejša. Najsplošnejše ločevanje družbenih gibanj je delitev na emancipacijska in neemancipacijska. Med prva štejemo tista, ki s svojim delovanjem širijo (ali so širila) prostor družbene svobode in demokracije, med druga pa tista, ki ta prostor zožujejo. Poleg te se je uveljavila še delitev na klasična in nova (alternativna) družbena gibanja, ki stopajo na družbeno sceno v zadnjih petih desetletjih.

Po mnenju Bottomora je nastanek in razvoj delavskega gibanja paradigma za delovanje modernih družbenih gibanj (1993, 30). V pričujoči monografiji motrimo delavska socialistična gibanja na razpotjih v njihovi t. i. klasični dobi, to je od srede 19. stoletja, ko se je sprožil proces prežemanja delavskega gibanja in socialistične ideologije, do vzpona novih družbenih – libertarnih gibanj v osemdesetih letih pretekla stoletja.

(2) Še pred vstopom na zgodovinsko prizorišče je proletariat v t. i. predklasičnem, to je predpolitičnem obdobju prešel – gledano na stopnjo osveščenosti in oblike boja – tri stopnje gibanja, ki pomenijo tudi razvojni proces konstituiranja delavskega razreda – iz »razreda po sebi« v »razred za sebe«. Za prvo stopnjo – t. i. *stibijski boj* – je bila značilna razredna neosveščenost, spontanost in neorganiziranost. Posledično so bile prve oblike razrednega

boja individualne. Upirati so se začeli posamezniki, nato skupine ali vsi delavci istega podjetja. Prve reakcije delavcev na neznosne delovne pogoje so bile prošnje in peticije, ki pa največkrat niso zalegle, odtod prehod na uporabo radikalnejših metod.

V prvem desetletju 19. stoletja se je med delavci v Angliji, deželi parnega stroja in prve industrijske revolucije, razširilo »tajno gibanje razbijalcev strojev« (ludistično gibanje), kar je pomenilo nekakšno nadaljevanje spontanega oblika boja še iz časov rokodelstva. Delavci niso videli svojega glavnega nasprotnika v buržoaziji, lastnikih kapitala, temveč v strojih – kot krivicah za njihovo revščino in brezposelnost. Ludizem, poimenovan po tkalcu Nedu Luddu, začetniku tovrstnega odpora (1779), je bil po svojem bistvu reakcionaren, saj so se ludisti borili proti napredku in razvoju produktivnih sil. Želeli so se vrniti v predkapitalistične, zgodovinsko že presežene in časovno odmaknjene odnose. Kljub temu je bilo to gibanje v neki meri tudi pozitivno, saj je bilo odraz ne samo upora zoper izkoriščanja v novi, kapitalistični družbi, pač pa je postavilo pod vprašaj tudi Condorcetovo (1794 [2016]) teorijo o linearnem, neprestanem *progresu* človeštva v »zlato vek«, usklajeno s takratno samozavestjo zmagovite buržoazije na ekonomskem in političnem področju. Marx pa je objektivno ocenil, da so bili potrebni določen čas in izkušnje, da so se delavci naučili razločevati stroj od njegove kapitalistične uporabe in preusmerili svoje napade od materialnih sredstev proizvodnje k družbeni obliki izkoriščanja.

(3) Drugo (ekonomsko/tradeunionistično) in tretjo (politično/čartistično) stopnjo, značilni za delavsko gibanje v prvi polovici 19. stoletja, podrobneje obravnavamo v prvem delu. Zato na tem mestu zgolj podatek, da ob koncu druge stopnje že beležimo prepletanje ekonomskega in političnega boja, ko je prihajalo do prvih samostojnih oboroženih akcij delavstva. Najprej se je to zgodilo v Lyonu, kjer so se l. 1831 uprli tekstilni delavci. Upor, ki ga je zadušila vladna vojska, je imel močan odmev v Franciji in drugih deželah, saj je pomenil prvi oboroženi spopad delavcev z buržoazijo. Leta 1834 so se delavci Lyona ponovno uprli in zahtevali republiko. Ta zahteva že jasno kaže na višjo obliko boja delavstva – politični boj, saj je proletariat prvič zastavil vprašanje politične oblasti v neki državi. Tudi v drugih evropskih deželah prihaja, skladno s številčno rastjo delavstva, do večjih ali manjših uporov proletariata. Tako beležimo, da je l. 1844 prišlo do nemirov tekstilnih delavcev v Šleziji (Heine pa je s pesmijo poskrbel, da ta upor ne bo pozabljen) in v Pragi; oboji so zahtevali izboljšanje svojega ekonomskega položaja.

Tretjo stopnjo je zaznamovalo čartistično gibanje, »prvo široko, resnično množično in politično oblikovano revolucionarno gibanje« (Lenin). Čeprav čartizem označujemo za politično gibanje – kot gibanje za splošno, enako in tajno volilno pravico, pa je njihov program vključeval tudi zahteve po zagotovitvi ekonomskih pravic. Potemtakem je njihovo volilno geslo – »politična oblast nam je sredstvo, družbeno blaginja naš namen« – razodevalo pravi smisel nastanka gibanja: ne oblast zaradi oblasti, pač pa oblast zaradi ustvaritve družbenega blagostanja. Mi pa bi lahko pristavili, da bi to moralo biti vodilo delovanja vseh političnih strank še posebno tistih, ki se razglašajo za levo/sredinske.¹

Ves ta razvoj je dokazoval – še posebno, ko se je poglobilni boj za ekonomske pravice povezal z bojem za politične pravice –, da proletariat dozoreva in da se začenja zavedati svojega položaja v družbi, kot tudi, da postaja družbena in politična sila, s katero mora buržoazija resno računati. V tem procesu je postal delavski razred mogočna aktivna družbena sila, kakršne zgodovina do takrat ni poznala. Namreč z vidno razredno diferenciacijo kapitalistične družbe – z dvema temeljnima nasprotnima razredoma (kapitalističnim in delavskim) – se je tudi ustvarila objektivna nujnost družbenih konfliktov. In tu se začne tudi naša razprava.

III.

(1) Tisti trenutek, ko neka delavska politična stranka preneha težiti in delovati v smeri (radikalne) družbene spremembe, začenja postopoma izgubljati nekatere bistvene lastnosti političnega in zlasti revolucionarnega gibanja. Hkrati neizogibno začenja preraščati v del obstoječega (kapitalističnega) reda. Na to 'nevarnost' za gibanje je daljnovidno opozarjala Rosa Luxemburg pred 120-imi leti: »Kdor se odloči za pot zakonske reforme namesto za zavzetje politične oblasti in za družbeni prevrat /.../, izbere drug cilj, namesto novega družbenega reda (socializma) samo nebstvene spremembe v starem redu (kapitalizmu)« (IS/1977, 109). Mi pa ji lahko odgovorimo, da je v današnji dobi neoliberalizma ta izbira več ali manj 'pozabljena', saj so 'leve' stranke, tudi tiste, ki se razglašajo za delavske, večinoma 'pokleknile' pred kapitalizmom. Od dediščine, nekoč zavidljivo močnega in mednarodno organiziranega proletariata, pa naj gre za komunistično ali socialnodemokratsko gibanje, je ostala zgolj »socialna država« in še te je vsak dan manj.

1 »Temeljno merilo za razlikovanje med levico in desnico je različna presoja ideala *enakosti*, merilo za razlikovanje zmernega krila od skrajnega krila tako na desnici kot na levi pa različen odnos do *svobode*« (Bobbio, 1995, 105).

Skratka, nekdam ofenzivna proletarska strategija in taktika, ki je temeljila na prodorni teoretični misli in organizacijski moči, je zvođenela v globalizacijskih procesih. Z malo sarkazma lahko 'invalidno' politično areno – brez močne in načelne levice – ocenimo z »*déjà vu*«, že videno – na prelomu iz 19. v 20. stoletje v politični rutini nemške socialnodemokratske stranke in njenih sindikatih:

Ob organizacijskem vzponu je nastal sloj parlamentarcev, delavskih birokratov in upravnih funkcionarjev, ki so sedeli v sindikatih, za drugah, strankinih sekretariatih, uredništvih strankinih listov in kot poslanci v parlamentu. Živeli niso več samo za delavsko gibanje, ampak tudi od njega. Organizacija gibanja je postala zanje iz vzvoda za akcijo sama sebi namen; v njihovem mišljenju sta se neopazno zamenjala cilj in sredstvo.

(2) Z neoliberalizmom so lastniki kapitala še enkrat dokazali, da so se sposobni prilagoditi izzivom vsakokratnega družbenega časa, seveda sebi v prid. Kaj pa njihov nasprotni razred, proletariat? Ta je s svojimi političnimi in sindikalnimi voditelji po padcu železne zavese le pasivno opazoval razkroj in demontažo doseženega v stoletnem boju. Povedano z besedami Rose Luxemburg: »voditelji so odpovedali«. Zato je prav gotovo na mestu vprašanje, na kateri organizacijski stopnji razvoja in boja se je znašel današnji proletariat, ki se v procesih globalizacije nezadržno transformira v prekariat. Ne bomo daleč od resnice, če posplošeno odgovorimo, da se proletariat giblje v okvirih druge stopnje, to je ekonomske, sindikalne organiziranosti; medtem ko položaj prekariata, ki je praviloma sindikalno neorganiziran, še najbolj spominja na prvo, neorganizirano, stihijsko stopnjo. Ta ocena bi veljala seveda za legalni trg delovne sile; vemo pa, da obstaja tudi vzporedni ilegalni trg, ki se vsakodnevno večja z migranti, ilegalnimi pribežniki itn., ki praviloma pristanejo na neorganizirani stopnji (gl. Mezzadra in Neilson, 2018). Če imamo poleg tega v vidu še dokaj ohlapno in nemočno delavsko in socialistično organiziranost na mednarodni ravni, potem bi se morali tako (delavski) voditelji kot delavstvo globoko zamisliti tako nad svojim družbenim položajem, nad svojo politično nemočjo, kot tudi nad svojo (ne)aktivnostjo. Predvsem slednja izstopa, botruje ji pa politična neorganiziranost na vseh nivojih (od lokalnih do internacionalnih).

(3) Konstitutivni in mobilizacijski element klasičnih družbenih gibanj je bila ideologija. Nova družbena gibanja se temu elementu praviloma odreka, posledično jim je odvzeta ustrezna politična moč in vpliv na parlamentarno

kreiranje politik. Nič drugače ni z novimi delavskimi gibanji. Ideologija je postala obrobna, prav tako pripadnost stranki in sindikatu, kar odločilno vpliva tudi na (ne)organiziranost, in posledično je gibanje potisnjeno zgolj na ekonomski boj. Glavni vzrok temu občemu preokretu je zgodovinsko iskati v negativnih izkušnjah s stalinizmom – kot »najbolj brutalni obliki uničenja človeške individualnosti, pridobitvi francoske revolucije« (Britovšek) – v sistemu, ki je do skrajnosti zlorabil tako ideologijo kot organiziranost ter zatrl spontanost v gibanju in še kaj. Vendar kot velja za vsako negativno izkušnjo (je svarilo in hkrati nova priložnost), bodo morala »nova« delavska gibanja v zdajšnjem obdobju neoliberalizma prej ko slej presekat gordijski vozeli svoje vloge pasivnega družbenega igralca, ne nazadnje obstoj »socialne države« ni ne samoumeven ne trajen v današnjem globalnem svetu.

Prvi del

Idejna, programska in organizacijska razčiščevanja v delavskem socialističnem gibanju (1848–1914)

Znameniti datum, ko je izšel Komunistični manifest (februar 1848) nas spominja na naš prvi in zanesljivi vstop v zgodovino. /.../ Od tega dne merimo začetek nove dobe /.../.

Moč, jedro in odločilni pomen tega spisa je v povsem novem zgodovinskem pojmovanju, /.../. Po tem pojmovanju se je komunizem, ki preneha biti up, hotenje, spomin, domneva ali nadomestilo, prvič ustrezno izrazil v zavesti o svoji nujnosti, se pravi v zavesti, da pomeni izhod in rešitev iz sedanjih razrednih bojev. Ti pa niso boji vseh časov in krajev, v katerih se je dogajala in razvijala pretekla zgodovina, temveč so boji, ki se vsi spremenijo in zožijo v boj med kapitalističnim meščanstvom in usodno sproletariziranimi delavci. Manifest je našel izvor teh bojev, določil ritem razvoja in napovedal končni izid. /.../

Oba (Marx in Engels) sta bila z mnogimi in različnimi vezmi povezana z revolucionarji v raznih evropskih deželah, še posebej v Franciji, Belgiji in Angliji; zato Manifesta nista sestavila kot razpravo z osebnimi mnenji, temveč kot nauk stranke (Zveze komunistov), ki po svojem območju ni bila velika, vendar pa je po svojem duhu, po svojih namenih in po svojem delovanju že bila prva Delavska internacionala. Od tod se začena zares sodobni socializem. Tu je ločnica od vsega drugega.

Antonio Labriola, *Spomin na Komunistični manifest* (1895)

Vpogled v začetke gibanja »siromašnih in brezpravnih« – zahteve po družbeni harmoniji, enakosti in skupnosti

V dolgih stoletjih uničujočega mučno težečega hlapčevstva, ki smo ga preživljali, je svoboda, ta neznan cilj romajočega človeštva, kot v meglico zavita blesteča zvezda lebdela na horizontu upanja človeštva.

Anonimni anarhist: *Svoboda* (1886)

V obdobju velikih meščanskih revolucij si je buržoazija na splošno lastila pravico, da zastopa v boju proti fevdalnemu plemstvu hkrati interese različnih delovnih razredov/slojev. Kljub temu so pri vsakem velikem meščanskem gibanju vzplamtevala samostojna gibanja tistega razreda, ki je bil bolj ali manj razviti predhodnik modernega proletariata.²

Mnoge sanje o vrnitvi v »zlati dobo« *družbene harmonije* in *enakosti* so še pred industrijsko dobo prežemale številna družbena gibanja, pa tudi mnoge radikalne verske shizme oziroma sekte, kajti ideje o družbeni harmoniji in enakosti so bile silno mobilizatorične in privlačne za potlačene in izkoriščane množice v času družbenih kriz, v katerih so se izostrila razredna nasprotja.

Tako je bilo v dobi reformacije in kmečke vojne z anabaptisti in Tomažem Münzerjem;³ v veliki angleški revoluciji z levellerji; v veliki francoski revoluciji z Babeufom. Te revolucionarne vstaje še nedozorelega razreda so spremljale ustrezajoče teoretične manifestacije: v 16. in 17. stoletju utopični opisi idealnih družbenih razmer,⁴ v 18. stoletju že kar prave komunistične teorije (Morelly in Mably⁵) (Engels, IV/1968, 589–590 /*Razvoj socializma*/).

2 Beseda proletariat se je pojavila v 16. stoletju. V historičnem smislu jo je povzel Montesquieu, Rousseau ji je v delu *Du contrat social*, 1762 (*Družbena pogodba*, 2001) prvi dal pomen pripadnosti najbolj siromašnemu razredu; v 19. stoletju, z industrializacijo, pa se je raba razširila.

3 Thomas Münzer (ok. 1490–1525), nemški revolucionarni teolog, voditelj nemške kmečke vojne (1524–1525) in zastopnik zgodnjega utopičnega socializma (gl. Engels, III/1967, 179–306 /*Nemška kmečka vojna*/).

4 Mišljeni so spisi utopičnih komunistov Thomasa Mora, *Utopija* in Tommasa Campanelle, *Država sonca* (v Brglez [Pagon] /ur./, 1979, 57–176).

5 Abbé Gabriel Mably (1709–1785) velja skupaj z Morellyjem za najbolj tipičnega predhodnika komunizma. S stališča naravnega prava je dokazoval škodljivost in neupravičenost privatne lastnine. Zagovarjal je pravico ljudstva do vstaje in velja za pravega teoretika francoske revolucije (izvršna oblast mora biti podrejena zakonodajni, ta pa je v rokah predstavniške skupščine). Skupaj z Rousseaujem je bil avtoriteta med jakobinci in tudi med babuvisti.

Med protislovji v družbenem življenju, ki so spremljala rojevanja kapitalistične družbe, je še posebej izstopalo protislovje med surovostjo, s katero so procesi prvotne akumulacije vodili velike kmečke množice v proletarizacijo, in med sproščenostjo in samozavestjo meščanskega človeka, ki se je otrešel fevdalnih odvisnosti. To temeljno protislovje je samo po sebi, na eni in drugi strani, kar izzivalo iluzije, ne samo iluzije o pravni in politični enakosti, ampak o absolutni družbeni enakosti, se pravi tudi o ekonomski enakosti ljudi (še posebej med utopičnimi socialisti). Potemtakem se zahteva po enakosti ni več omejevala le na politične pravice, temveč se je širila tudi na družbeni položaj posameznih ljudi: »odpravijo naj se ne le razredni privilegiji, temveč tudi razredne razlike same« (ibid.). Z vso silovitostjo so te zahteve privrele na dan v revolucionarnem gibanju francoskih ljudskih množic, ki je po mnenju Karla Marxa »pognalo komunistično idejo« (Markov in Soboul, 1989, 288–289). Seveda ne gre prezreti, da se je kapitalistična družba razvijala v popolnem protislovju z ideali francoske revolucije o »svobodi, enakosti, bratstvu«. Od vseh revolucionarnih gesel se je še najbolj odtujila geslu enakosti: »Enakost – prva želja narave, prva potreba človeka in prva vez vsake zakonite združitve!« kot jo je nedvoumno opredelil Babeufov sodelavec Sylvain Maréchal (1796) v »Manifestu enakih« (Brglez [Pagon] /ur./, 1979, 218). Revolucija je sicer uničila stari (fevdalni) družbeni red, ni pa mogla organizirati družbe socialne pravičnosti. Skladno s to ugotovitvijo so nastajale socialistične in komunistične ideje o družbi,⁶ v kateri ne bo izkoriščanja človeka po človeku, poznane pod skupnim imenom *utopični* (zgodnji) in *znanstveni* socializem.

Poleg želja po družbeni harmoniji in enakosti je navdihovala brezpravne množice še ideja *skupnosti*. Gre za posebno pomembna težnjo, ki je pričujoča v vsaki predstavi o socializmu; človek lahko uresniči vse svoje možnosti le v skupnosti, kajti le v skupnosti je mogoče doseči človeško osamosvojitvev, emancipacijo.

Postopoma se je sredi 19. stoletja pridružila pojmu socializma še zahteva, da naj bi *lastništvo nad sredstvi za proizvodnjo* ne bilo zasebno, temveč v rokah ali pa vsaj pod nadzorstvom skupnosti. Vsekakor pa naj se ta sredstva uporabljajo v dobro skupnosti. Prav ta zahteva je našla v socializmu svojo zaostreno kristalizacijo.

6 Zgodnja ideja socializma je – v nasprotju z »zasebnostjo« (individualnostjo) – poudarjala »družbenost«; v tem smislu nasprotuje temeljnim idejam liberalizma. Prav v napadu na individualizem se oblikujejo tudi prve socialistične doktrine, kajti liberalizem je kazal v poudarjanju individualizma izrazito nedružbenost. Pod pojmom *socializem* so do srede 19. stoletja razumeli meščanska gibanja, pod *komunizmom* pa delavska gibanja. Šele od srede 19. stoletja naprej so s socializmom poimenovali prehodni sistem iz kapitalizma v komunizem.

Francoska meščanska revolucija (1789) je med drugim porodila tudi več smeri socializma – babuvizem (Babeuf, Buonarroti), avtoritarno sensimonijanstvo (Saint-Simon),⁷ blankizem (Blanqui), utopični socializem (Robert Owen, Charles Fourier, Étienne Cabet), anarhizem (Proudhon, Bakunin) –, ki so vsaka s svojo ideologijo in politično dejavnostjo pomembno vplivale na nadaljnji razvoj delavskega gibanja. Med navedenimi naj na tem mestu opozorimo le na vplivnost *babuovistične smeri*, imenovane po francoskem revolucionarju in utopičnemu komunistu Babeufu, voditelju tajnega društva *Société des égaux* (Združbe enakih).

Babeuf⁸ je skupaj z Buonarrotijem zasnoval *zaroto enakih* – prvo komunistično akcijsko stranko v zgodovini, kjer so se okrog njenega drobnega najožjega jedra posvečenih združevali še jakobinci in novohébertovci (po J. Hébertu, levem jakobincu) z izključno političnim smotrom, da bi pripravili prevzem oblasti (Markov in Soboul, 1989, 269).

Babeufa uvrščamo med najpomembnejše oblikovalce socialistične ideje v sklepni fazi francoske revolucije. Iz termidorja (z njegovim aktom je buržoazija /republika lastnikov/ izrinila ljudstvo iz političnega dogajanja) je povzel nauk o nezdržljivosti meščanskih in socialističnih revolucionarnih smotrov; zato je bil prepričan (in v tem smislu je tudi deloval), da mora nujno priti »še ena, drugačna in poslednja« revolucija, ki bo uresničila zastavljene ideale (gl. Vranicki, 1996). V nasprotju z egoističnim sistemom, ki implicira individualizem, *laissez-faire* (gospodarski liberalizem), konkurenco brez mere in meja,⁹

7 Saint-Simon – mdr. velja tudi za začetnika teorije industrijske družbe: »industrializem je uvod v socializem«.

8 François Noël Babeuf (1760–1797) je v obdobju francoske revolucije sodeloval v revolucionarnem kmečkem gibanju ter zastopal interese revnih kmetov in proletariata. V času jakobinske diktature je delal v pariški administraciji; po padcu jakobincev je v svojem časopisu »Le Tribun du Peuple« (Tribun ljudstva) ostro kritiziral termidorsko reakcijo (svoje članke je podpisoval z imenom *Gaius Gracchus*, prevzetem po znanem rimskem ljudskem tribunu in reformatorju). Bil je organizator »zarote enakih«, združbe somišljenikov, ki je propagirala egalitarno, komunistično družbo do katere naj bi prišli z oboroženo vstajo; zarota je bila izdana, Babeuf pa giljotiniran. Njegov sicer asketski in grobi egalitaristični komunizem anticipira nekatere temeljne ideje znanstvenega socializma (materialistični svetovni nazor, vlogo razrednega boja v družbi, razredni značaj države). Italijanski revolucionar Filippo Buonarroti (1761–1837), Babeufov prijatelj in podpornik, je ponovno oživil Babeufove ideje v revolucionarnem delavskem gibanju z delom *Histoire de la conspiration pour l'égalité dite de Babeuf*, 1828 (v Brglez [Pagon] /ur./, 1979, 177–213: *Zarota za enakost, imenovana Babeufova zarota*).

9 Prvi socialisti so liberalizem obtoževali zaradi dezintegracije družbenega življenja, skupnosti. S tega stališča so napadali doktrino *laissez-faire*. Francoski socialist Louis Blanc (1811–1882), pisec »Organizacije dela« (*Organisation du travail*, 1839), je trdil, da je prav ta doktrina kriva za izkoriščanje človeka v moderni družbi, ki nima primere; z industrializacijo je bil delavec odtujen starim navadam, ni pa našel novega sidrišča.

pa babuvistični sistem komunistične enakosti – z inspiracijo pri Rousseauju (1993) in njegovim določnim odgovorom na vprašanje Akademije v Dijonu: »Odkod izvira neenakost in ali jo naravni zakon dopušča?« (1753) – sloni na trditvi, da je narava dala vsem ljudem enako pravico do vseh dobrin. Naloga družbe je potemtakem zaustaviti težnje k neenakosti. »Vsakemu po njegovih potrebah«, je bil moto njihove doktrine. Babeufa štejemo za ideologa utopičnega komunističnega koncepta: družba komunistične enakosti naj bi se uresničila z zarotniškim prevratom izbrancev (»zlate tisočine«). Njegovo gibanje »zaroto enakih« bi lahko pogojno šteli kot nadaljevanje revolucionarnega jakobinstva (za »republiko enakosti«), z bolj natančnim in jasnejšim družbenim ciljem, to je družbe komunistične enakosti. Bilo je prvič, da so bile socialistične ideje prepletene z idejo širokega ljudskega gibanja.

Eno izmed temeljnih vprašanj, ki so ga postavili babuvisti, in ki bo še kako okupiralo ideologe socialističnega gibanja, je bilo vprašanje, ki je ostalo aktualno do danes: kako priti do socializma? Ne gre prezreti, da je Babeufova izredna zasluga prav v njegovem iskanju poti, kako bi lahko spremenil svoje ideje v revolucionarno dejanskost. Babeufov krog je – potem ko je brez uspeha pričakoval množično ljudsko gibanje kot odgovor na termidorski prevrat buržoazije (padec Robespiera in jakobinstva, 27. julija 1794) – zaključil, da je revolucionarno voljo ljudstva premagala zarota desnice, in posledično se mora organizirati levica, ki bo ponovno aktivirala revolucionarno voljo ljudstva, da bo prevzelo oblast. Ker pa ljudstvo tega akta ni zmožno samo izpeljati, mora le-tega v njegovem imenu izvesti revolucionarna elita. Ta naj bi dvignila ljudstvo na raven naloge, ki bo njemu samemu v korist. V tem prehodnem obdobju bo potrebno uvesti začasno diktaturo; to naj bi bila »omikana« diktatura, ki bi jo nadzirali z demokratično kontrolo. To ne bi bila diktatura razreda, marveč revolucionarne elite, »ki želi ljudstvu dobro«. Ta komunistični koncept, združen z zaupanjem v revolucionarno hrabro in žrtvujočo se manjšino (elito t. i. poklicnih revolucionarjev), je bil zlasti živ v tajnih društvih 19. stoletja (v Franciji in Nemčiji),¹⁰ čeprav tudi pozneje ni izginil, npr. pri ruskih boljševikih.

***

10 Skrajno krilo tega gibanja je zastopal v Franciji Louis Blanc, mirnejšega pa Étienne Cabet. V Nemčiji je bil najpomembnejši ideolog utopičnega komunizma Wilhelm Weitling (1808–1871), vodilni teoretik *Zveze pravičnih*.

Za utopične socialiste je bil socializem predvsem moralni ideal in zahteva pravičnosti; lahko bi rekli stvar dobre volje in uvidevnosti (humanosti) ter človekoljubja (filantropije) bogatih in vplivnih ljudi. V nasprotju z njimi pa je bil socializem za pristaše t. i. znanstvenega socializma, ki sta ga utemeljila Karl Marx (1818–1883) in Friedrich Engels (1820–1895), stvar zgodovinske nujnosti in revolucionarne prakse delavskega razreda. Ravno v delavskem razredu – razredu revnih, odtujenih in izkoriščanih – sta utemeljitelja odkrila tisto družbeno silo, ki je sposobna spremeniti krivični kapitalistični svet in ga pripeljati do socialistične preobrazbe. Marxova misel, da je v proletariatu materialno orožje revolucionarne teorije, proletariat pa ima v teoriji svoje duhovno orožje, je postalo zgodovinsko dejstvo.

Prežemanje delavskega gibanja in socialistične ideologije – prehod iz »razreda po sebi« v »razred za sebe«

Brez revolucionarne teorije tudi revolucionarnega gibanja biti ne more.

V. I. Lenin, *Kaj delati?* (1902)

Delavsko gibanje je bilo samo okvir in zasnova, iz katerih so izšle pomembne ideologije. Bilo pa je hkrati pod vplivom različnih ideologij, med katerimi je bil socializem daleč najpomembnejši idejni in doktrinarni okvir, v katerem se je delavsko gibanje razvijalo in krepilo. Vendar prežemanje delavskega gibanja in socialistične ideologije ni bil premočrten proces.

Moderni socializem se je kot idejnopolitični nazor delavskega razreda in kot družbeno gibanje razvil v prvi polovici 19. stoletja ter bil ob konservatizmu in liberalizmu poldrugo stoletje najvplivnejša politična struja evropske in svetovne civilizacije.

Prve politične organizacije, ki so sovpadale z zgodnjim delavskim gibanjem, so imele cilje, ki so le delno zadevali bistvene interese proletariata. Začetki nas vodijo v sredino 17. stoletja, v čas angleške revolucije/državlanske vojne (1642–1651), v okrilju katere se je razvilo gibanje *levellerjev* (bojnikov za enakost); to je bila politično-religiozna stranka, ki se je bojevala za enakost vseh državljanov pred zakonom, demokratično republiko z enodomnim parlamentom, ločitev izvršne od zakonodajne oblasti, svobodo vesti in veroizpovedi idr. Najradikalnejši med njimi so bili t. i. resnični levellerji (*True Levellers*), imenovani tudi kopači (*Diggers*). Ideolog gibanja Gerrard Winstanley (1609–1676) je v delu »Program zakonov svobode« (*The Law of Freedom in a Platfarm*, 1652) trdil, da brez ekonomske ni niti politične demokracije, zato je zahteval odpravo privatne lastnine, predvsem nad zemljo (gl. Sharp, 1998). Vendar te ideje niso imele svojega organskega nadaljevanja (pogojno le pri Robertu Ownu) in potemtakem tudi ne širšega vpliva na nadaljnji tok socializma.

Tega pa ni moč trditi za množično gibanje na angleških tleh v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja, ki je zahtevalo volilno reformo¹¹ in preoblikovanje

11 Londonska zveza delavcev (*London Working Men's Association*) je objavila maja 1838 peticijo »people's charter« (ljudsko listino/karto) s šestimi zahtevami po reformi spodnjega doma parlamenta: 1. volilna pravica za vse polnoletne moške (več kot 21 let); 2. tajnost volilnega glasovanja (da se prepreči podkupovanje in ustrahovanje od strani buržoazije); 3. vsakoletne volitve v parlament (obnovitev parlamenta); 4. enakopravnost volilnih okrajev s po enim poslancem (enako veliki volilni okrajji); 5. dnevnic za poslance (da lahko tudi nepremožni sprejmejo izvolitev); 6. ukinitvev premoženjskega cenzusa za poslanske kandidate.

Anglije v demokratično državo. Volilno geslo gibanja, bolj znanega pod imenom *čartizem*, se je glasilo: »Politična oblast nam je sredstvo, družbena blaginja naš namen«. Ta posebni socialni pomen delavskega čartizma je zabeležil Engels v delu *Položaj delavskega razreda v Angliji*:

Leta 1838 se je med drugim udeleževal gibanja neki metodistični duhovnik in socialni reformator Joseph Stephens. Na shodu v Manchesteru, na katerem je bilo zbranih dvesto tisoč ljudi, je dejal: »Čartizem, prijatelji moji, ni takšno politično vprašanje, da bi šlo samo za to, da dobite volilno pravico itd., ampak čartizem je vprašanje *noža in vilic*; karta/listina pomeni dobro stanovanje, dobro hrano in pijačo, dobro življenje in krajši delavnik« (MEID-I/1969, 814–815). Ali povedano z besedami K. Marxa: »Ni političnega gibanja, ki ne bi bilo obenem tudi družbeno/socialno« (MEID-II/1971, 540 /*Beda filozofije*/).

Gibanje čartistov (gl. Brown, 1998) je bila prva organizirana politična akcija delavstva, predhodne so bile zgolj ekonomsko naravnane.¹² Potem ko je parlament njihovo peticijo *People's Charter* zavrnil, je v gibanju prišlo do radikalizacije delavskih množic in razcepa (1839) v dve poglavitni struji: v stranko moralne sile (*Moral Force Party*), ki se je zavzemala za sodelovanje z liberalno-demokratičnim meščanstvom ter za dvig kulturne in izobrazbene ravni delavstva, in stranko fizične sile (*Physical Force Party*), ki je menila, da je edino sredstvo za uzakonitev peticije množična stavka. Stranka slednjih je v revolucionarnih akcijah videla edino učinkovito obliko boja zoper vladajoče sloje ter podpirala idejo o ustanovitvi mednarodne organizacije delavskega gibanja. Prav heterogenost sestavin čartizma, ki jih ni bilo mogoče spraviti na skupni imenovalec, so pospešile njegov razkroj po revolucionarnem letu 1848. Čartistično gibanje resda še ni ustvarilo 'klasične' politične stranke, vendar pa je izsililo nekaj pomembnih vladnih socialnih ukrepov za tisti čas, med katerimi velja omeniti zakon o *deseturnem delavniku* (1847).

Junija 1847 je bila na kongresu v Londonu ustanovljena *Zveza komunistov*,¹³ prva organizacija, ki je svoje komunistične nazore jasno izrazila v svojem

12 Proti koncu 18. stoletja so že obstajali v Angliji ilegalni sindikati (*trade unions*); zakonsko so bili dovoljeni po številnih nemirih leta 1824. Njihov namen je bil dvojen: bojevati se z delodajalcem za izboljšanje ekonomskih pogojev delavcev (zvišanje mezd, skrajšanje delovnega dne) ter zavarovati delavce pred konkurenco neorganiziranih delavcev (stavkokazov).

13 Nastala je iz *Zveze pravičnih*, ene najpomembnejših delavskih organizacij (tajnih revolucionarnih društev) v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja, ki je imela svoje člane v Franciji, Belgiji, Angliji, Švici in v nemških mestih; njena člana sta bila od l. 1847 tudi Marx in Engels. Aktivno sta se vključila v razčiščevanje pomembnih ideoloških, političnih in organizacijskih vprašanj v zvezi, ki je dotlej programsko delovala na idejah utopičnih socialistov in metodah zarotniškega boja.

naslovu.¹⁴ Geslo *Zveze pravičnih* »Vsi ljudje so bratje!«, je *Zveza komunistov /ZK/* nadgradila z razredno vsebino: »Proletarci vseh dežel, združite se!«. Staro geslo kaže na utopično vero v dobroto in pripravljenost vseh ljudi, da pomagajo delavcem, ko bodo spoznali njihovo bedo; novo geslo pa meri na svetovno združevanje proletariata, ki je podlaga za njihovo politično in družbeno zmago. Sprejeti statut opredeljuje cilj ZK v 1. členu: »Namen Zveze je uničenje buržoazije, vladavina proletariata, ukinitve stare, na razrednih nasprotjih zgrajene buržoazne družbe in graditev nove družbe brez razredov in brez private lastnine« (Vranicki, 1983, I/143). Program *Zveze, Manifest Komunistične stranke (Komunistični manifest)*, je izšel na večer pred februarso revolucijo 1848 v Franciji. *Manifest* (MEID-II/1971, 567–631),¹⁵ v katerem je »komunizem« dobil jasno idejno podobo, je delavcem dopovedoval, da do komunizma ne vodi mirno prepričevanje in sklicevanje na razum in humanost, kot to trdijo utopične socialistične teorije, ampak ostri in neusmiljeni razredni boj. Že v avgustu 1844 je Marx v pariškem časopisu »Vorwärts« zapisal misel, ki jo je potem razvil v *Manifestu komunistične stranke*: »Vsaka revolucija ukinja staro družbo; toliko je socialna. Vsaka revolucija ruši staro oblast; toliko je politična.« S poudarjanjem primata družbenih odnosov nasproti političnim je bilo premagano abstraktno shematično postavljanje pojmov »politično« in »socialno« enega proti drugemu, kar je pri vseh utopičnih socialistih vodilo do zavračanja političnega boja.

Če sta Marx in Engels v revoluciji videla gonilno silo v zgodovini, je bilo to njuno prepričanje – glede na pomembno vlogo, ki sta jo pripisovala revolucionarnim množicam v zgodovinskem razvoju – seveda nezdržljivo s kakršnikoli pučističnimi taktikami blanquistov¹⁶ in anarhistov. Toda Marxu in Engelsu ni šlo le za zgodovinsko aktivno vlogo množic na splošno, ampak sta predvsem hotela jasno nakazati zgodovinsko vlogo proletariata kot ustvarjalca socialistične družbe (svoj »znanstveni socializem« sta utemeljevala iz revščine, alienacije in eksploatacije proletariata).

14 Marx in Engels sta vztrajala pri zahtevi, da je treba najprej pojasniti temeljna vprašanja o razlikah med komunizmom (delavska gibanja) in socializmom (meščanska gibanja) ter o sredstvih in poteh za uresničitev socialistične družbene ureditve. Na 2. kongresu ZK (novembra 1847) so Marxu in Engelsu naložili, da pripravita za objavo popoln teoretski in praktični program stranke; »Manifest« sta napisala med novembrom 1847 in januarjem 1848 (gl. Britovšek, 1971–1972).

15 Hkrati ne gre spregledati Engelsova spisa *Načela komunizma* (MEID-II/1971, 541–565) kot enega zadnjih osnutkov za »Manifest«. Prvi slovenski prevod »Manifesta« je izšel leta 1908 v Idriji.

16 Louis Blanqui (1805–1881), francoski revolucionar in vodja francoskega proletariata v revoluciji 1848. Kot utopični komunist je zagovarjal komunistično družbo in vzpostavitev revolucionarne diktature; učil je, da mora zarotniška revolucionarna elita nasilno strmoglaviti buržoazijo, vzpostaviti revolucionarno diktaturo in uporabiti osvojeno državno oblast za izvedbo družbenoekonomskih in kulturnih reform. V ječi je preživel 36 let.

Bližnji cilj komunistov je isti kot cilj vseh drugih proletarskih strank: formiranje proletariata v razred, strmoglavljenje buržoaznega gospodarstva, osvojitve politične moči po proletariatu. /.../ Komunistična revolucija je najradikalnejši prelom s podedovanimi lastninskimi razmerji. /.../ Skratka, komunisti vsepovsod podpirajo sleherno revolucionarno gibanje proti obstoječim družbenim in političnim razmeram. V vseh teh gibanjih poudarjajo kot glavno vprašanje gibanja lastninsko vprašanje. Ekspropriacija buržoazije pomeni ukinitve dosedanjih lastninskih razmerij.¹⁷ /.../ Komunisti naposled delajo povsod za povezavo in sporazumevanje demokratičnih strank vseh dežel (ibid., 628 /*Manifest*/).

Ta zgodovinski proces – preobrazbe množice mezdnih delavcev, ki so še brez potrebnega minimuma razredne zavesti (delavski razred v objektivnem pomenu besede), v moderen delavski razred (kot subjekt z razredno zavestjo) – sta Marx in Engels označevala kot prehod iz »razreda po sebi« v »razred za sebe«. Dozorela zavest (o bistvu lastnega razrednega položaja, o konfliktu interesov kapitala in dela ter o lastni vlogi razreda mezdnih delavcev v družbenem razvoju) je bila tista, ki je šele konstituirala moderen delavski razred, in kot taka tvori osnovo njegove družbene identitete in zgodovinske subjektivitete (Pribičević, 1979a, 11). Stopnja razredne zavesti, ki spreminja proletarske množice v »razred za sebe«, je dosežena, ko te množice sprejmejo socializem za svojo osnovno politično opredelitev. »Razred za sebe« ne le teži k socializmu, ampak se zanj tudi bojuje – je subjekt boja za revolucionarno družbeno preobrazbo (ibid., 13).

---

17 »Kar označuje komunizem, ni odprava privatne lastnine sploh, temveč odprava meščanske lastnine. Toda moderna meščanska privatna lastnina je zadnji in najpopolnejši izraz proizvodnje in prilaščanja produktov, ki temelji na tem, da manjšina izkorišča večino« (MEID-II/1971, 604 /*Manifest*/).

Idejna raznolikost pod dežnikom I. internacionale (1864–1876)

Zgodovina I. internacionale je prepletena z ideološkim sporom med marksistično in anarhistično koncepcijo vizije socializma. To je bil konflikt o različnih konceptih organizacijskih oblik Internacionale, o metodah socialne revolucije in ciljih socializma. Kot vsak ideološki spor v zgodovini socialnih in verskih bojev se je tudi ta izrodil v sovražstvo med privrženci obeh smeri.

Marjan Britovšek (1979a)

V obdobju od zloma revolucij (1848) do izbruha svetovne ekonomske krize (1857) o kakem delavskem, še zlasti političnem gibanju, skoraj ne moremo govoriti. Svetovna ekonomska kriza je bila še le tista, ki je v evropskih državah znova zaostila ne samo razredni boj med buržoazijo in proletariatom, pač pa tudi utrdila prepričanje v delavskih vrstah, da bo njihov razredni boj proti novemu vladajočemu/kapitalističnemu družbenemu razredu uspešen le, če bodo organizirani na mednarodni ravni. V tem kontekstu je treba tudi razumeti ustanovitev Mednarodnega delavskega združenja (*International Workingmen's Association*), 26. septembra 1864 v Londonu, bolj znanega pod imenom *Prva internacionala* (gl. Katz, 1992). Cilj ustanovitve Internacionale – kot sredstva za graditev mednarodnega delavskega gibanja na perspektivah bodoče socialne revolucije – je bil izražen v tezi, da »osvoboditev delavskega razreda ni niti krajevna niti nacionalna naloga, temveč je družbena naloga, ki obsega vse dežele, kjer obstaja moderna družba, in katere rešitev je odvisna od praktičnega in teoretičnega sodelovanja najnaprednejših dežel« (Marx, 1968, IV/139: Začasna pravila Mednarodnega delavskega združenja).

Teza – usklajena z Engelsovimi odgovorom na 19. vprašanje, ki si ga je zastavil v spisu *Načela komunizma*: »Ali bo lahko prišlo do te revolucije le v eni sami deželi? Ne. Velika industrija je že s tem, da je ustvarila svetovni trg, tako povezala vsa, posebno še civilizirana ljudstva sveta, da je sleherni ljudstvo odvisno od tega, kar se zgodi pri kakem drugem ljudstvu. /.../ Komunistična revolucija zategadelj ne bo zgolj nacionalna revolucija. /.../ Je univerzalna revolucija in zato bo tudi imela univerzalno torišče« (MEID-II/1971, 558) – bo deležna usodne revizije v času ostrega spora med Trockim in

Stalinom (jeseni 1924), ki ga je razplamtelo vprašanje: »Ali je možno graditi socializem v eni deželi?«¹⁸

Marxu, »duši Mednarodne delavske zveze«, je bilo jasno, da je Internacionala le rahla zveza, sestavljena iz različnih ideoloških elementov. »S tem, da je združeval delavsko gibanje raznih dežel, da si je prizadeval usmeriti različne oblike neproletarskega predmarksističnega socializma (Mazzini,¹⁹ Proudhon,²⁰ Bakunin,²¹ angleški liberalni tradeunionizem,²² lassallovski²³ desni odklon v Nemčiji ipd.) v strugo skupnega delovanja, da se je bojeval proti teorijam vseh sekt in šol, je Marx skoval enotno taktiko proletarskega boja delavskega razreda v različnih deželah« (Lenin, 1975, 14). »V Generalnem svetu«, pripominja K. Kautsky, »je bila Marxova posebna usmeritev sprejeta z veliko mero previdnosti. Samo zaradi izjemne intelektualne premoči in spretnosti obvladovanja ljudi je Marxu uspelo v Internacionali uveljaviti svoje strateške linije« (v Haupt, 1984, 279). Tudi

-
- 18 V nasprotju s prepričanjem Leva Trockega (*Permanentna revolucija*, 1972), da se bo revolucionarno gibanje uspešno razvijalo in doseglo zmago le, če bo postalo vseevropsko, medtem ko naj bi bilo obsojeno na zanesljivo smrt, če bi ostajalo v nacionalnih okvirih, je Josif Stalin v polemiki s Trockim postavil svojo formulo o »samobitnosti« ruske revolucije (Stalin, 1981, 89–103 /*Oktober i teorija permanentne revolucije Trockog!*).
- 19 Giuseppe Mazzini (1805–1872), italijanski meščanskodemokratski revolucionar, eden vodilnih predstavnikov italijanskega nacionalnega osvobodilnega gibanja; bil je ustanovitelj gibanja »Mlada Evropa« (1834) in soustanovitelj centralnega odbora »Evropske demokracije« v Londonu (1850).
- 20 Pierre Proudhon (1809–1865), francoski ekonomist in filozof, malomeščanski socialist, eden predhodnikov anarhizma. V delu *Kaj je lastnina?* radikalno dokazuje, da je vsaka lastnina kraja (»lastnina je tatvina«). V knjigi *Sistem ekonomskih protislovij ali filozofija bede* (1846) nasprotuje tako meščanski kot komunistični družbi; prvi očita, da škoduje enakosti, drugi pa neodvisnosti. Zato zavrača potrebnost vsake države in politične organizacije ter si prizadeva za miroljubno reformo kapitalizma, za sintezo enakosti in neodvisnosti v svobodi kot »tretji obliki družbe«. S svojimi idejami je vplival na francosko delavsko gibanje (gl. Edwards /ur./, 1969). Marx je Proudhonove ideje zavrnil l. 1847 v delu *Beda filozofije* (MEID-II/1971, 395–540).
- 21 Mihail Bakunin (1814–1876), ruski revolucionar, eden izmed ideologov anarhizma in narodništva (gl. Rizman /ur./, 1986, I/155–263).
- 22 »Tradeunionisti« so bili prepričani, da razrednih odnosov ni mogoče odpraviti, s tem pa je nujen tudi obstoj kapitalizma. Poudarjali so predvsem pomen (sindikalnega) boja za višje mezde in krajši delovni čas. Zaradi delnih uspehov v Angliji – 10-urni delavnik, uvedba splošne volilne pravice (op. za moške) – so se postavili na stališče, da je najprimernejša mirna, to je parlamentarna pot v socializem (gl. Bauman, 1972).
- 23 »Lassallovci« – poimenovani po Ferdinandu Lassallu (1825–1864), nemškemu socialistu in udeležencu revolucije 1848, sodelavcu lista *Neue Rheinische Zeitung* (pod Marxovim uredništvom) ter organizatorju nemškega delavskega gibanja (gl. Friederici, 1985) – so menili, da si bo delavski razred izboril politično oblast po parlamentarni poti, s splošno volilno pravico in socialnimi reformami (od tod tudi oznaka reformistično gibanje).

Bakunin je priznal, da je Marx »najbolj trdna, najbolj vplivna in najbolj modra opora socializma, eden od čvrstih branikov zoper vdiranje meščanskih smeri in teženj vsakršnega tipa«; »Marx je prvi ekonomski in socialistični znanstvenik našega časa« (ibid.).

Na kongresih Internacionale so ostro razpravljali o socialnih, političnih, pragmatičnih vprašanjih, ki so jih postavljali zastopniki raznih smeri. V prvih letih obstoja Internacionale je potekal boj med marksisti in proudhonisti,²⁴ pozneje med marksisti in anarhisti. Zgodovina vseh petih kongresov I. internacionale (Ženeva, 1866; Lozana, 1867; Bruselj, 1868; Basel, 1869; Haag, 1872) je dejansko zgodovina idejnega boja za marksistična načela, za enotno ideologijo, za program ciljev socializma in za metode uresničevanja le-tega. Kriza, v katero je padla Internacionala, je imela svoj izvor v konfliktu med marksizmom²⁵ in anarhizmom²⁶ oziroma med Marxom in Bakuninom glede organizacijskih vprašanj delovanja Internacionale. Marx je Mednarodno delavsko združenje, v nasprotju z Bakuninom, dojel kot enotno organizacijo delavskega gibanja vseh dežel, in sicer kot demokratično stranko, in ne kot tajno zvezo, zasnovano na zarotniških načelih. Internacionalo je smatral kot skupno stranko delavskih gibanj vseh dežel, kot federacijo socialističnih deželniških strank, ki naj bi se vključile vanjo kot sekcije; izvršni organ celotne stranke naj bi predstavljal Generalni svet. V frakcijskem delovanju

24 »Proudhonisti«, pristaši P. Proudihona, so bili zagovorniki drobne privatne lastnine in premoženjskega izenačevanja. Nasprotovali so stavitkam, političnemu boju in revoluciji. Socializem so razumeli kot federacijo komun in delavskih zadrug, ki bi gospodarsko slonele na mreži posesti posameznikov in majhnih skupin; med seboj bi bili (tako razdrobljeni producenti) povezani s sporazumom o menjavi in kreditiranju (ustanavljanje lastnih bank), kar naj bi vsakomur zagotavljalo produkte lastnega dela. Marx je proudhonistom ugovarjal: »Da bi se družbena proizvodnja spremenila v velik in harmoničen sistem svobodnega kooperativnega dela, so nujne splošne socialne spremembe temeljev družbenega reda, ki jih lahko dosežemo le s prehodom organiziranih družbenih sil, to je državne oblasti, iz rok kapitalistov, to je veleposestnikov, v roke samih proizvajalcev« (Vranicki, 1983, 161).

25 V Internacionali so Bakunin in njegovi privrženci uporabljali v svoji ostri bitki zoper Marxa in Generalni svet atribut »marksidi«; in tedaj zelo uporabljani izraz »marksovski« (sinonim za »dinastijo marksidov«, »Marxov zakon«, »avtoritarni komunizem«), kakor tudi nov onomastični izraz »marksisti«, so služili bolj za obtožbo Marxa in njegovih učencev, kot pa za označitev njihovih idej. Bakunin je spretno uporabljal te polemične označitve, da bi zaprl Marxa v »sektarizem«. Sicer pa je Bakunin Marxu le vračal milo za drago; namreč Marx sam je uporabljal izraze kot so »proudhonovski«, »bakuninovski«, da bi razvrednotil ali osmešil svoje nasprotnike in kritike (Haupt, 1984, 272).

26 Anarhizem dobi mednarodno veljavo in moč z ustanovitvijo Bakuninove mednarodne tajne anarhistične organizacije »Aliansa socialistične demokracije« leta 1868 v Ženevi (gl. Britovšek, 1979a; MEID-IV/1968, 335–339 /*Marxov govor o Haaskem kongresu*; MEID-V/1975, 5–76 /*Komplot proti Mednarodnemu delavskemu združenju*).

»bakunistov«²⁷ je Marx videl resno oviro za nadaljnjo enotnost mednarodne proletarske organizacije. Od Internacionale je zato zahteval, da razkrinka in izključi bakuniste iz svojih vrst; bil je mnenja, da bi se pod vodstvom te ali one smeri »Internacionala spremenila v konspirativno, pučistično organizacijo«. V nenehnih idejnih sporih, ki so pretresali tedanjo Internacionalo (marksisti, proudhoniisti, bakunisti, blanquisti), je ideja socializma v svoji marksistični obliki (Steinberg, 1986)²⁸ vse bolj postajala prevladujoča ideologija mednarodnega delavskega gibanja,²⁹ čeprav niti v 70. letih še ni obstajalo to, kar danes običajno imenujemo »marksizem/marksizmi« (gl. Haupt, 1984).³⁰ Vendar bi tako pri Marxu kot Engelsu zaman iskali anticipacijo poznejših kontroverz, kot so bile tiste med »reformisti« in »revolucionarji« oziroma med »desnico« in »levico« znotraj marksističnih gibanj. Za oba klasika marksizma vprašanje ni bilo v tem, če so delavske stranke reformistične ali revolucionarne, in tudi ne, kaj pravzaprav pomenijo ti izrazi. Zanju je bil problem, kako preseči različne manifestacije nezrelosti, ki so zavirale razvoj razrednih proletarskih gibanj in jih, na primer, zadrževale pod vplivom različnih oblik demokratskega radikalizma (torej buržoazije ali drobne buržoazije), ali pa so jih poskušali istovetiti z različnimi tipi utopij ali domišljjskih poskusov za doseg socializma, predvsem pa so cepili nujno enotnost ekonomskega in političnega boja. Zato je anahronizem istovetiti Marxa z »desnim« ali »levim«, »zmernim« ali »radikalnim« krilom v okviru I. internacionale ali kate-regakoli drugega delavskega gibanja, opozarja Hobsbawm (1984, 247).

Marxu je, kljub mnogim težavam in nasprotovanjem, uspelo uveljaviti svoje (marksistične) zahteve, kar potrjuje tudi *Statut Internacionale*, sprejet septembra 1871 na londonski konferenci:

-
- 27 »Bakunizem« (ena od različic anarhizma, poimenovana po M. Bakuninu) se je izoblikoval kot celostna socialnopolitična doktrina v šestdesetih letih 19. stoletja, teoretsko osnovo je dobil v Bakuninovem delu »Državnost in anarhija« (v Rizman /ur./, 1986, I/155–263). Temeljna teza bakunizma je, da država predstavlja v vsakem primeru prisilo in suženjstvo, zaradi česar je osvoboditev delavskega razreda možna le z uničenjem vsake države. S tem, ko zavrača vsakršno državo, bakunizem zavrača tudi obliko diktature proletariata, namesto tega pa se zavzema za »svobodno organizacijo delavskih množic«, ki bi uresničevala »razredno izenačenje«. Zavzemali so se za takojšnjo organizacijo ljudskih vstaj, njihova taktika zarotništva in terorizma pa je bila v nasprotju z marksistično teorijo revolucije.
- 28 Avtor argumentirano ugotavlja, da je bila delavskemu gibanju ponujena na izbiro bogata paleta socialističnih teorij, ki v gibanju niso ostale brez odmeva. Marksizem se je v drugi polovici 70. let delno uveljavil le v nemški socialni demokraciji (ibid., 169).
- 29 Ne glede na to, kako je definiran, je pravi in resnični delavski razred predstavljal v tem času le manjšino prebivalstva, razen v Angliji.
- 30 Avtor razmišlja o tem, koliko je bil sam izraz »marksizem« v rabi za časa Marxa in Engelsa in koliko je danes še uporabljiv; zaključuje, da je »bolj primerno uporabljati množino, to je govoriti o marksizmih« (ibid., 291).

- da osvoboditev delavskega razreda mora biti dejanje delavskega razreda samega;
- da boj za osvoboditev delavskega razreda ni boj za razredne privilegije in monopole, marveč – za enake pravice in dolžnosti, za uničenje slehernega razrednega gospodstva;
- da je ekonomska podreditve delavca tistemu, ki ima monopol nad delovnimi sredstvi, to je virom življenja, temelj suženjstva v vseh njegovih oblikah, temelj vsakršne družbene bede, intelektualne zaostalosti in politične odvisnosti;
- da je zato ekonomska osamosvojitve delavskega razreda tisti veliki cilj, kateremu naj bi bilo vsako politično gibanje podrejeno kot sredstvo;
- da so vsa dosedanja prizadevanja usmerjena k temu velikemu cilju, propadla zato, ker delavci različnih strok niso bili solidarni in ker ni bilo bratskih zvez med delavci različnih dežel;
- da v svojem boju proti združeni oblasti bogatega razreda lahko proletariat deluje kot razred le, če se organizira v posebno stranko, ki bi nastopala proti vsem starim strankam, sestavljenim iz bogatih razredov;
- ta organizacija proletariata v politično stranko je nujna zato, da se zagotovi zmaga socialne revolucije in njen končni cilj – odprava razredov (Vranicki, 1983, 159–160).³¹

Zagotovo so izkušnje *pariške komune* (1871)³² in krepitev proletarskega gibanja tako v nacionalnem kot mednarodnem merilu³³ pripomogle, da so na londonski konferenci sprejeli tudi pomemben sklep o nujnosti ustanavljanja samostojnih delavskih strank, »da delavski razred more delovati proti združeni sili posedujočih razredov samo kot razred, tako da se sam konstituira kot posebna politična stranka, proti vsem starim strankarskim tvorbam posedujočih

31 V primerjavi s *Komunističnim manifestom*, t. i. komunistično »biblijo«, so dokumenti Internacionalne manj radikalni, kar je razumljivo spriču njene idejne heterogenosti, kljub temu pa ohranjajo marksistično vizijo.

32 Ni pretirano reči, da je Marx kot edino možno »diktaturo proletariata« – ki jo je sam preučil v stvarnosti – videl pariško komuno (gl. Damjanović in Deleon /ur./, 1971), ki ji je idealno namenjeno, da postane neke vrste »ljudska fronta vseh družbenih razredov«, ki ne živijo od dela drugih, pod vodstvom in hegemonijo delavcev: »To je bila prva revolucija, v kateri je bil delavski razred odkrito priznan kot edini razred, ki je bil še zmožen družbene iniciative; priznan celo od velike množice pariških srednjih slojev – branjevcev, obrtnikov, trgovcev – z edino izjemo bogatih kapitalistov« (MEID-IV/1968, 303 /*Državljanska vojna v Franciji*/).

33 Nedvomno je hitri razvoj kapitalističnega gospodarstva (predvsem industrializacija) Evrope in Združenih držav povzročil, da so v teh deželah nastajale velike proletarske množice.

razredov; da je to konstituiranje delavskega razreda kot politične stranke nujno za zmagoslavje socialne revolucije in njenega končnega cilja – odpravo razredov« (Britovšek, 1977 [2015], 249). Temeljna naloga, kakor sta jo videla Marx in Engels, je bila posplošiti delavsko gibanje do stopnje, ko bi se spremenilo v razredno gibanje oziroma ga v krajšem časovnem obdobju spremeniti v politično gibanje, v delavsko stranko, ki se loči od vseh drugih strank posedujočih razredov in teži k osvojitvi politične oblasti. Potemtakem naj bi bilo za delavce življenjskega pomena, da se ne umaknejo iz političnega delovanja in ne dovolijo, da se loči »ekonomsko gibanje od njihove politične dejavnosti« (Hobsbawm, 1984, 245). Nedvomno je Internacionala s svojim delom ter sprejetimi smernicami sprožila in pospešila proces nastajanja samostojnih, od meščanskega vpliva neodvisnih socialističnih delavskih strank v Evropi in Ameriki, temelječih na njenih teoretičnih izhodiščih. Marx in Engels sta seveda podprla ustanavljanje organiziranih političnih strank, ki so izražale samostojnost delavskega razreda, če le ni šlo za nekakšne sekte. Vprašanja strukture, organizacije ali sociologije stranke je bilo za njiju drugotnega pomena – »ni pomembno, kako je stranka organizirana, da je le delavska stranka, ki se loči od drugih«. Cilj stranke mora biti, da postane organiziran razred; pri tem nista odstopila od trditve iz *Manifesta*, da komunisti ne tvorijo ločene stranke, ki bi bila nasprotna drugim delavskim strankam (MEID-II/1971, 603: Proletarci in komunisti), in nikoli nista izdelala posebnih načel, ki bi služila za oblikovanje proletarskega gibanja. »Vsak razred se mora seveda organizirati kot razred pri sebi doma in njegova dežela je neposredno torišče bojev. Toliko je njegov razredni boj nacionalen, ne po vsebini, temveč po obliki«, je komentiral Marx (MEID-IV/1968, 496 /*Kritika gothskega programa!*) začetek novega obdobja v razvoju delavskega gibanja.

Idejna razčiščevanja v nemški socialni demokraciji

V razdobju med letoma 1869 in 1893 je nastalo 16 socialističnih delavskih strank in skupin. Posebej zanimiva je bila rast socialističnega gibanja v *Nemčiji*, ki je po pariški komuni vse bolj postajala množično oporišče mednarodnega delavskega gibanja. Še več, za naklonjenost nemškega proletariata sta se sočasno borili dve delavski stranki: Splošna nemška delavska zveza (parlamentarno-reformistična), ki jo je ustanovil F. Lassalle³⁴ maja 1863 v Leipzigu, in Socialnodemokratska delavska stranka (vulgarno-marksistična), ki sta jo

34 Lassalle (Bernstein ga je označil za socialnega reformatorja) je za stranko *Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein* izdelal program, v katerem je načrtno strogo centralizirano organizacijo z velikimi pooblastili predsednika (gl. Dowe in Klotzbach /ur./, 2004, 143–145. Po njegovi smrti (1864) so kmilo stranke prevzeli: Hasenclever, Hasselmann in Tölcke.

ustanovila avgusta 1869 v Eisenachu³⁵ A. Bebel³⁶ in W. Liebknecht.³⁷ Da bi okrepili svojo idejno, politično in mobilizacijsko moč ter vzpostavili organizacijsko enotnost, sta obe delavski stranki v začetku sedemdesetih let težili k združitvi. Engels je v pismu Beblu (20. 6 1873) svaril eisenachovce pred pre nagljenostjo, da se na vsak način združijo z lassallovci:

Če je nekdo, kot ste vi, do neke mere v položaju, da konkurira Splošnemu nemškemu delavskemu združenju, se lahko začne preveč ozirati na konkurenta. Navadi se, da vedno najprej pomisli nanj. Toda Splošno nemško delavsko združenje in Socialnodemokratska delavska stranka skupaj predstavljata samo neznatno manjšino nemškega delavskega razreda.³⁸ In po našem mnenju, ki nam ga je potrdila dolgotrajna praksa, ni prava propagandna taktika tista, s pomočjo katere se od nasprotnika tu in tam odvrne posameznike ali skupine članov, temveč tista, ki deluje na veliko in še ravnodušno množico. Ni se treba zavesti z evforijo združevanja!³⁹

Toda težnja po združitvi⁴⁰ je bila tako močna, se spominja Bebel, da so odpadli vsi kritični pomisleki glede kompromisnega programa nove stranke /SAPD/, sprejetega v Gothi.⁴¹ Predložen program je Engels v pismu Beblu

35 Gl. »Programm und Statuten der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei /SDAP/, Eisenach 1869« (ibid., 171–176).

36 August Bebel (1840–1913), voditelj nemškega in mednarodnega delavskega gibanja; od 1866 član I. internacionale. Bebel je v svoji avtobiografiji (1997) priznal, da je bilo čutiti Marxova dela v nemškem delavskem gibanju šele proti koncu 60. let, kot tudi, da so v Nemčiji prišli k Marxu prek Lassalla.

37 Wilhelm Liebknecht (1826–1900), voditelj nemškega in mednarodnega delavskega gibanja, udeleženec revolucije 1848/49, član Zveze komunistov in I. internacionale. »Okrog Marxa so se zbirali, tako v Generalnem svetu kakor v določenem številu sekcij, mnogi člani, ki so tvorili 'Marxovo stranko'; toda razen redkih izjem celo tisti, ki se sklicujejo na 'Marxovo šolo', ali tisti, ki jih štejejo za 'marksovce', ne delijo ali ne poznajo njihovih idej. Njegovi najbližji pristaši, kot Wilhelm Liebknecht, sprejemajo njegovo vodstvo, politično platformo, ne da bi zato bili 'marksisti'« (Haupt, 1984, 278–279).

38 Na volitvah v državni zbor leta 1874 so eisenachovci in lassallovci zajeli manjši del nemškega delavskega razreda, saj je vsaka od nasprotnih strank dobila le 3 odstotke oddanih glasov (Abendroth, 1971, 44).

39 Glej MIA: http://marx.libcom.org/works/1873/letters/73_06_20.htm.

40 Na združitvenem kongresu eisenachovcev in lassallovcev, od 22. do 27. maja 1875 v Gothi, je bila oblikovana enotna *Socialistična delavska stranka Nemčije* /SAPD/. Združena stranka je na državnozbornih volitvah leta 1877 dobila 9 odstotkov glasov.

41 Gl. »Programm und Organisationsstatuten der Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands /SAPD/, beschlossen auf dem Vereinigungskongress in Gotha 1875« (v Dowe in Klotzbach /ur./, 2004, 177–183).

(18./28. 3. 1875) označil za eklektičnega,⁴² eisenachovcem pa očital popustljivost pred reformističnimi stališči in vplivi lassallovcev. Na koncu je pripisal, da se z Marxom popolnoma ograjujeta od tega programa, ker je

takšen, da se Marx in jaz, če bo sprejet, nikoli ne bova mogla opredeliti za novo stranko, nastalo na tej osnovi.⁴³ Morala bova zelo resno razmisliti, kakšno stališče naj bi tudi javno zavzela do nje. Zavedajte se, da se v tujini nama pripisuje odgovornost za vsako izjavo in postopek nemške socialnodemokratske delavske stranke. Ljudje si mislijo, da midva od tu vse skupaj nadzirava, čeprav vedo prav tako dobro kakor midva, da se skoraj nikoli nisva niti najmanj vmešavala v notranje strankarske zadeve, pa tudi če sva se, sva se le zato, da bi, če bi bilo mogoče, popravila poteze, in to samo teoretične, ki so bile po našem mnenju zgrešene. Sicer zadeva ni toliko v uradnem programu neke stranke, temveč v tem, kaj ta stranka počne. Toda novi program je vedno javno izobešena zastava in zunanji svet presoja stranko po njem. Zato nikakor ni potrebno, da pomeni korak nazaj v primerjavi z eisenachovskim. Misli bi morali, kaj bodo o tem programu dejali delavci drugih dežel, kakšen vtis bo naredilo to, da je celoten nemški socialistični proletariat pokleknil pred lassallovstvom.⁴⁴

Podobno stališče je zavzel tudi Marx, ki je menil, da bi bilo bolje začeti skupno akcijo, kot pa sprejeti teoretično sporen program: »nama /op. z Engelsom/ je ta program tuj in nimava z njim nič opraviti« (MEID-IV/1968, 483 /*Kritika gothskega programa*/). Marx, ki je program ocenjeval še z vidika evropske proletarske revolucije, tudi ni soglašal z nacionalno zaprtostjo gothskega koalicijskega programa in pozabljanjem na internacionalistične cilje. Na 5. programsko določilo – »Delavski razred dela za svojo osvoboditev najprej v okviru današnje nacionalne države, zavedajoč se, da bo nujna posledica njegovih prizadevanj, ki so skupna delavcem vseh kulturnih dežel, *internacionalno bratstvo narodov*« – se je Marx odzval s kritično pripombo:

42 Istovetnega mnenja je bil tudi avstrijsko-nemški politik in eden vodilnih marksističnih teoretikov Karl Kautsky (1854–1938), ko je označeval razvoj socializma v Nemčiji v letih 1870–1880: »Rezultati Marxovega in Engelsovega preučevanja so v splošnem sprejeti; toda njuno bistvo so pogosto slabo dojeli in število doslednih marksistov je bilo kaj skromno. Gothski program, Dühringov vpliv, uspeh Quintesence socializma gospoda Schäfleja v partijskih krogih – vse to kaže, do kolikšne mere je bil razširjen eklekticizem« (Kautsky, »Darwinismus und Marxismus« /1894/ v Haupt, 1984, 281).

43 Gl. Marx, *Kritika Gothskega programa* (MEID-IV/1968, 483–509) in Engelson »Predgovor« (ibid., 481–482).

44 Dostopno na MIA: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/letters/75_03_18.htm.

Samo ob sebi je razumljivo – da bi se delavski razred sploh mogel bojevati, se mora organizirati kot *razred* pri sebi doma in je njegova dežela neposredno torišče njegovih bojev. Toliko je njegov razredni boj nacionalen, ne po vsebini, temveč, kakor pravi »Komunistični manifest« po obliki. /.../ In na kaj reducira nemška delavska stranka svoj internacionalizem? Na zavest, da bo posledica njenih prizadevanj »*internacionalno bratstvo narodov*« – na frazo, izposojeno od buržoazne Lige za svobodo in mir,⁴⁵ in ta fraza naj bo nadomestilo za internacionalno bratstvo delavskih razredov v skupnem boju proti vladajočim razredom in njihovim vladam. O *internacionalnih nalogah* nemškega delavskega razreda torej nobene besede! In s tem naj nastopi proti svoji lastni buržoaziji, ki se je proti njemu že pobratila z buržoazijo vseh drugih dežel, in pa proti internacionalni zarotniški politiki g. Bismarcka.⁴⁶

Dejansko je internacionalizem tega programa še *na neskončno nižji stopnji* kakor v programu stranke za svobodno trgovino. Tudi ta zatrjuje, da bo uspeh njenih prizadevanj »internacionalno bratstvo narodov«. Ona pa tudi nekaj *stori* za to, da bi napravila trgovino internacionalno, in se nikakor ne zadovoljuje z zavestjo – da vsi narodi trgujejo pri sebi doma. /.../

Bismarckovo glasilo »Norddeutsche Allgemeine Zeitung«⁴⁷ je imelo popolnoma prav, ko je v zadovoljstvo svojega mojstra oznanilo, češ da se je nemška delavska stranka v novem programu odrekla internacionalizmu (ibid., 496–498).

V novo nastali združeni nemški socialnodemokratski stranki kritike Marxa in Engelsa⁴⁸ dolgo časa niso hoteli razumeti, ali pa je zares niso

45 Internacionalna liga za mir in svobodo, ustanovljena 1867 v Ženevi, je bila mednarodna organizacija meščanskih demokratov in pacifistov, privržencev svobodne trgovine. Njeni gesli sta bili: »Splošno bratstvo narodov« in »Združene države Evrope«. Marx in I. internacionala sta se odločno borila proti tej ligi.

46 Po padcu pariške komune, v letih 1871–1872, je skušal Bismarck skleniti z Avstrijo in Rusijo pogodbo, katere namen naj bi bilo skupno zatiranje revolucionarnega gibanja, zlasti I. internacionale. Oktobra 1873 je bila na Bismarckovo pobudo sklenjena t. i. zveza treh cesarjev, to je dogovor med vladami Nemčije, Rusije in Avstro-Ogrske o skupnem nastopu v primeru »evropskih pretresov«.

47 V članku o programu SAPD (20 marca 1875) je bilo glede te točke, o kateri piše Marx, rečeno, da je »postala socialnodemokratska agitacija v marsikaterem pogledu opreznjša« in se »odpoveduje Internacionali«.

48 Npr. nemški socialni demokrat, sociolog in zgodovinar Franz Mehring (1846–1919) je obravnaval Lassalla kot Marxovega učenca in sodelavca. Glede Lassalovega delavskega programa je menil, da je to »Komunistični manifest v ogledalu nemških razmer« (Mehring, II/1953, 303).

doumeli.⁴⁹ To je bilo opaziti tako v nazorih posameznih strankinih akterjev glede združitve, kakor ob vseh velikih idejnih in političnih razpravah, ki so jih vodili v gibanju po gothskem kongresu – predvsem ob Engelsovi kritiki Dühringovih stališč (1965)⁵⁰ in ob pojavu t. i. desnega (promeščanskega) odklona v stranki. V posebnem pismu nemškimi partijskim voditeljem (A. Beblu, W. Liebknechtu, W. Brackeju, 17./18. septembra 1879) sta klasika pozvala voditelje stranke, naj dojamajo vsebino navedenega odklona; zagovorniki (Karl Höchberg, Carl August Schramm, Eduard Bernstein) so »socializem spremenili v abstrakten humanistični nauk o osebni sreči individua in o vzajemnem bratstvu ljudi ter ga zamenjali s socialnim človekoljubjem«. Voditelje stranke sta opozorila, da bo – z zanikanjem razrednega boja in revolucionarne usmeritve gibanja –, stranka skopljena in bo proletarske energije konec, če bodo šli po tej poti dalje. Vodstvu stranke sta sugerirala, naj odstrani iz nje ljudi, ki javno odstopajo od njenega programa:

To so predstavniki malomeščanstva, ki se oglašajo v strahu, da ne bi proletarijat, ki ga sili njegov revolucionarni položaj, šel predaleč. Namesto odločne organizacijske politike predlagajo splošno pomiritev, namesto boja proti vladi in buržoaziji si ju skušajo pridobiti in pregovoriti, namesto da bi se kljubovalno uprli nasilnostim od zgoraj, se jim ponižno uklanjajo in priznavajo, da je kazen zaslužena. Vse zgodovinsko nujne spore pretvarjajo v nesporazume in vsako diskusijo končajo z zatrjevanjem, da smo si v glavnih vprašanih vendarle vsi edini. V zaključku sta zapisala, da se bosta s stranko razšla, če se bo stranka podala na meščansko pot: Skoraj štirideset let sva naglašala, da je razredni boj med proletariatom in buržoazijo veliki vzvod modernega družbenega prevrata. Nemogoče je torej, da bi se skladala z ljudmi, ki hočejo razredni boj odpraviti iz gibanja. Pri ustanovitvi Internacionale smo izrecno formirali bojno geslo: »Osvoboditev delavskega razreda mora biti stvar delavskega razreda samega«. Ne moreva se torej skladati z ljudmi, ki javno izpovedujejo, da so delavci premalo izobraženi, da bi se sami osvobodili in jih je treba osvoboditi od zgoraj po človekoljubnih velikih in malih buržujskih (MEID-V/1975, 111–112 /Cirkularno pismo/).

49 Klasika sta presodila, da je bolj oportuno, da njune kritične opombe ostanejo notranje partijska zadeva in zato širša javnost 15 let ni vedela za njuno kritično zadržanost do združitvenega programa; v tiskani obliki je »Kritiko gothskega programa« prvič izdal Engels v tedniku nemške socialne demokracije *Die Neue Zeit* (18/1891).

50 Eugen Dühring (1833–1921), nemški filozof, vulgarni materialist, ideolog reakcionarne malomeščanskega socializma, antisemit.

Vprašanje pomena političnega in teoretsko utemeljenega programa se je stalno ponavljalo. Engels je 28. novembra 1882 v pismu E. Bernsteinu zapisal: »Biti s pravilnim programom trenutno v manjšini – kot organizacija – je še zmeraj bolje, kakor imeti brez programa številne, a pri tem skorajda nominalne privrženke. Vse življenje smo bili v manjšini. Pri tem smo se zelo dobro počutili. Ko se ustanovi partija, v kateri lahko vsakdo sodeluje, to ni več nika kršna partija« (MEW-35/1967, 403–404). Na strankinem kongresu (Halle, 15. oktober 1890)⁵¹ je W. Liebknecht načel vprašanje novega programa, ki naj bi ga sprejeli na naslednjem kongresu (v Erfurtu, 1891). Prvotni programski osnutek sta v glavnem sestavila A. Bebel in W. Liebknecht, nakar je strankino vodstvo razvilo široko javno razpravo (Abendroth, 1988, 120). Engels, ki se je v razpravo aktivno vključil (»H kritiki socialnodemokratskega programskega osnutka iz leta 1891«, v MEID-V/1975, 589–605), je menil, da so v osnutku še ostale usedline lassallovstva (izpuščena je bila zahteva po vzpostavljanju revolucionarne demokratične republike in diktature proletariata), čeprav so bile sprejete nekatere temeljne Marxove pripombe na gothski program; obenem je nasprotoval taktiki t. i. realistične (oportunistične) politike, ki je v bistvu konkretizirala mirno (reformistično) pot v socializem:

To pozabljanje velikih temeljnih stališč zaradi trenutnih dnevnih interesov, ta gonja in prizadevanje za trenutnim uspehom, ne glede na poznejše posledice, ta odpoved prihodnosti gibanja na ljubo njegovi sedanjosti je lahko 'pošteno' mišljena, toda to je in ostane oportunistem in 'pošteni' oportunistem je morda najnevarnejši med vsemi (ibid., 600).

Na kongresu SPD v Erfurtu, od 14. do 21. oktobra 1891, so sprejeli novo verzijo osnutka, ki jo je ob podpori Bebla in Engelsa pripravil Kautsky (gl. Dowe in Klotzbach /ur./, 2004, 187–192; Abendroth, 1988, 120–130). Engels je takoj po kongresu pisal Sorgerju⁵² (24. oktobra 1891) »Zadoščenje imamo, da je Marxova kritika povsem prodrila. Odstranjen je tudi poslednji ostanek lassallovstva. Z izjemo nekaterih slabo redigiranih mest (kjer je samo stil slab in splošen), ni mogoče več ugovarjati programu, vsaj ne po

51 Na kongresu so stranko SAPD preimenovali v *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* /SPD/.

52 Friedrich Adolph Sorge (1828–1906), nemški politik in publicist, vidna osebnost mednarodnega delavskega in socialističnega gibanja; od leta 1852 je živel v ZDA. V Ameriki je organiziral sekcije I. internacionale in bil – po preselitvi sedeža Internacionale iz Londona v New York (1872) – sekretar njenega Generalnega sveta (1872–1874). Bil je med ustanovitelji Socialistične delavske stranke (*Socialist Labor Party of America*, 1877) in Mednarodne delavske zveze (*International Labor Union*, 1878).

prvem branju« (MEW-38/1968, 403–404). Sprejeti program je odločilno vplival tudi na programe novonastajajočih socialističnih delavskih strank; proces združevanja raznorodnih skupin v enotna gibanja in stranke je podobno kot v Nemčiji potekal tudi v drugih evropskih deželah. Delavsko gibanje v Nemčiji je bilo nedvomno najmočnejše in politično najvplivnejše gibanje svojega časa, z njim pa tudi nemška socialnodemokratska stranka.⁵³

---

53 Dejansko v praksi ni obstajal nikakršen vzor za nov tip socialističnih delavskih množičnih strank, pa tudi ne za vedno bolj razširjene nacionalne »socialnodemokratske stranke«, ki v resnici niso imele nobenega tekmeca na levi, kot je bilo to v primeru Nemčije (Hobsbawm, 1984, 251).

Druga internacionala in vprašanje njene organiziranosti – centralizirana ali ohlapna asociacija

Mi – »revolucionarji«, »prekucuhi«, žanjemo veliko več uspehov z legalnimi kot nelegalnimi sredstvi ali s prevratom.

Friedrich Engels (1895)

V filozofski in politološki literaturi nemalokrat naletimo na prizadevanja posameznih avtorjev, ki postavljajo Marxa in Engelsa enega proti drugemu. Na eni strani gre za poskuse razvrednotenja Engelsovega teoretičnega dela, na drugi pa za prizadevanja, da bi Engelsa odtrgali od Marxa, ga prikazali kot veliko oviro na poti k »pravemu«, »izvirnemu«, »avtentičnemu« Marxu. Engels naj bi bil tudi kriv in odgovoren ne samo za enostranskosti t. i. ortodoksne struje v II. internacionali, temveč tudi za vse druge deformacije v razvoju marksistične misli, vključno s stalinističnim pragmatizmom. Vendar podrobne in objektivne zgodovinske analize idejnega razvoja mednarodnega delavskega gibanja v Engelsovem času tovrstnih spekulacij ne potrjujejo. Še več, nobeno količkaj tehtno razpravljanje o Marxu in Engelsu ne more mimo dejstva, da njuno delo tvori neločljivo celoto, temelječo na njunem soglasju v vseh bistvenih vprašanih revolucionarne teorije in prakse, ki sta si jih postavljala in jih reševala v štirih desetletjih skupnega dela. Povedanemu v prid govorijo tudi naslednje vrstice, ki jih je napisal Engels poldrugo leto po Marxovi smrti svojemu staremu prijatelju Johannu Philippu Beckerju:

Vse svoje življenje sem počel, za kar sem bil narejen, namreč igrati drugo violino, in tudi menim, da sem svoj posel kar zadovoljivo opravljal. In bil sem vesel, da sem imel tako famozno prvo violino, kakor je bil Marx (MEW-36/1967, 218).

Zato je povsem razumljivo, da tudi danes ni mogoče govoriti izključno o Engelsu, ne da bi hkrati govorili o Marxu; to velja tudi za razpravljanje o Drugi internacionali, ki se vrti okoli problema (dis)kontinuitete med I. in II. internacionalo. Postavlja se torej vprašanje, ali predstavljajo Engelsova stališča, ki jih je iznesel v okviru strategije in taktike II. internacionale ob njeni ustanovitvi, še posebej glede organiziranosti nove asociacije, negacijo njegovih in Marxovih dotedanjih stališč. Odgovor je potrebno poiskati v tedanji stopnji razvoja mednarodnega delavskega socialističnega gibanja.

Razumevanje internacionalizma

Po razpustitvi Internationale se je teža socialistične internacionalistične dejavnosti prenesla na področje neposrednih bilateralnih odnosov novonastalih delavskih strank (Linden in Holthoon, 1988). Engels, ki je po smrti Marxa (1883) v celoti prevzel vlogo teoretičnega usmerjevalca mednarodnega delavskega socialističnega gibanja, je nesporno prispeval vrsto originalnih rešitev, ki bodo tako ali drugače ohranile svojo aktualnost v teoriji in praksi II., pa tudi III. internationale. Med drugim je odločno nasprotoval pretenzijam posameznih strank, da bi v mednarodnem delavskem gibanju prevzele vodilno vlogo. V Predgovoru k *Nemški kmečki vojni* (1874) je ugotavljal, da je prišlo v Nemčiji v tem času do izredno hitrega razvoja kapitalizma in s tem tudi do razvoja pravega industrijskega proletariata. Nemški delavci so postali dejanska mednarodna avtoriteta, avantgarda mednarodnega delavskega gibanja. To se jim je po njegovem mnenju posrečilo zato, ker so uspeli razviti in strniti boj na teoretično političnem in praktično ekonomskem področju in ker so znali uspešno uporabljati revolucionarne izkušnje dotedanjega mednarodnega delavskega gibanja in teoretikov socialistične misli. Vendar opozarja: »Ne da se prerokovati, kako dolgo jih bodo dogodki pustili na tem častnem mestu – saj niti ni v korist gibanja, da mu korakajo na čelu delavci katerega koli posameznega naroda. Dokler pa so na njem, upajmo, da bodo svojo nalogo opravljali, kakor se spodobi« (MEID-III/1967, 197–198). Menil je, da tudi partija, ki ima trenutno največji ugled v vrstah evropskega proletariata, nima pravice, da bi govorila v imenu vseh delavskih partij: »Položaj nemških delavcev na čelu evropskega gibanja sloni na njihovem internacionalističnem obnašanju med (francosko-prusko) vojno 1870–1871«. ⁵⁴ Obenem je v pismu P. Lafargueju ⁵⁵ (27. junija 1893) ostro zavrnil misel iz proglasa francoske partije, da je Franciji pripadla vloga vodilnega naroda v buržoazni revoluciji 1789–1798 in da ji pripada enaka vodilna vloga tudi v socialistični revoluciji. Menil je, da to ni v skladu z idejo internacionalizma in s sodobnimi zgodovinskimi razmerami, ter predvideval, da bo bitka odločena v Nemčiji, ker je zdaj tam socializem najbolj prežehl množice. Izrecno je poudaril, da je lahko osvoboditev vsega proletariata samo mednarodna zadeva; če se jo namreč skuša omejiti na Francijo, mora revolucija propasti. Socialisti si morajo med revolucijo med seboj pomagati, to pa ne pomeni, da naj bi Francozi revolucijo izvažali (MEW-39/1968, 89). »Internacionalna enotnost lahko obstaja le med narodi, pri čemer sta avtonomnost in neodvisnost glede notranjih vprašanj vključeni v samem boju internacionalizma« (ibid., 87

54 Dostopna na MIA: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/letters/75_03_18.htm (Engels, »Pismo Beblu«, 18/28. 3. 1875).

55 Paul Lafargue (1842–1911), francoski marksist, deloval v I. in II. Internacionali; skupaj z J. Guesdejem ustanovil francosko delavsko partijo; Marxov zet.

/Pismo Lauri Lafargue, 20. junij 1893/). Za vedno je minil čas, ko je lahko en narod terjal, da bi vodil vse ostale« (MEW-38/1968, 494 /Pismo Lauri Lafargue, 14. oktober 1892/). Če se ob tem spomnimo na strahotne posledice Stalinove teorije in prakse graditve »socializma v eni deželi«, ki je »vzklila na gnoju reakcije zoper oktober«, kot je zapisal Trocki v *Permanentni revoluciji* (1972), potem lahko označimo Engelsova razmišljanja za vizionarska.

Krepitev delavskega gibanja v obdobju II. internacionale

Oblikovanje množičnih delavskih strank, v katerih je vedno bolj prevladoval marksizem – takšen, kakor ga je opredelila predvsem nemška socialnodemokratska stranka (v erfurtskem programu) –, ter revolucionarno marksistično gibanje v nerazvitih agrarnih deželah vzhodne in južne Evrope (gl. Linden in Rojahn, 1990) sta pripeljali do razvoja *Druge internacionale* (gl. Braunthal, I/1986; Krivoguz, 1989). Okoliščine, ki so pospeševale tak razvoj in so po letu 1890 postale kar precej splošne, so bile legalnost, ustavna politika in razširitev volilne pravice. Nasprotno pa so se močno spremenile revolucionarne možnosti, kakor so bile tradicionalno pojmovane. Razprave in kontroverze med socialisti iz obdobja II. internacionale odsevajo vprašanja, ki so izbruhnili iz teh sprememb. Z ustanovitvijo II. Internacionale na kongresu v Parizu julija 1889 (IOS, 1976a), sto let po začetku francoske revolucije, se je zastavljalo vprašanje njene bodoče organiziranosti: ali vzorec I. internacionale – kot enotne socialistične stranke – še ustreza novemu času. V pripravah na 2. kongres, ki je potekal avgusta 1891 v Bruslju (IOS, 1976b), si socialisti v tem niso bili enotni: mnogi so se še naprej zavzemali za modele kopiranja statuta I. internacionale. Engels se je takemu mehanicizmu zoperstavil; menil je, da v razmerah delovanja močnih in množičnih samostojnih nacionalnih socialističnih strank ni mogoč enak način usmerjanja mednarodnega gibanja, zlasti ne obnova centralistične vloge Generalnega sveta – »Internacionala lahko v obstoječih razmerah dosega zadovoljive rezultate z rednimi kongresi« (MEW-22/1963, 408–409) – pač pa naj bo težišče na stalnem bilateralnem sodelovanju strank.

Problem dialektičnega razmerja temeljne idejno teoretske enotnosti II. internacionale in nujne zgodovinsko pogojene različnosti programov pripadajočih članic je – na Engelsov predlog – opredelila resolucija tretjega kongresa avgusta 1893 v Zürichu: »Kongres izraža željo, da naj bo prvi del programa socialnodemokratskih partij vseh dežel, v katerem je izražena potreba po ekonomskem prevratu, za vse partije enako formuliran, da pa se drugi del, ki navaja sredstva, ki jih velja uporabiti, prilagodi ekonomskim in političnim razmeram v vsaki deželi.« Engels je predlagano resolucijo podkrepil z naslednjimi besedami:

Proletariatu posameznih dežel je bilo prepuščeno, da se organizira po svoje. To se je zgodilo in sedaj je Internacionala mnogo močnejša kot prej. V tem smislu je potrebno nadaljevati z delom na skupnih tleh. Diskusijo moramo dovoliti, da se ne bi pretvorili v sekto, toda mora se ohraniti skupno stališče. Elastična zveza, prostovoljno združevanje, ki ga podpirajo kongresi, nam zadoščajo za zmago, ki nam je nobena sila sveta ne more oteti (IOS, 1980, 331).

Druga internacionala se je oblikovala in rasla kot prostovoljno združenje nacionalnih socialističnih strank in sindikatov. Socialisti so si bili edini, da je treba organizirati sindikalne organizacije delavcev za ekonomski boj, socialistične stranke pa za politični boj, da se je treba aktivirati v parlamentih v boju za delavske zahteve, da je treba propagirati enako in splošno volilno pravico, da je treba vključiti v politični boj ženske. Mednarodni stiki delavskega gibanja so se v Internacionali ohranjali predvsem v obliki periodičnih mednarodnih kongresov, medtem ko je vsaka stranka še naprej obstajala kot avtonomna organizacijska enota. Vrhovni organ je bil kongres, kajti II. internacionala v nasprotju s prejšnjimi mednarodnimi delavskimi organizacijami v začetku ni imela stalnega centralnega organa; šele leta 1900 so ustanovili Mednarodni socialistični biro (ISB), ki je bil le pomožno, nekakšno informativno središče, ni pa imel nobene vodstvene funkcije.

Političnemu gibanju proletariata so se v obdobju prehoda iz svobodne konkurence liberalnega kapitalizma v gospostvo monopolov v zadnjih treh desetletjih 19. stoletja odpirale široke možnosti mirnega, legalnega razvoja. Uspehi, ki so jih socialnodemokratske stranke dosegale (pravica do lastnih ekonomskih, prosvetnih, kulturnih, športnih in drugih organizacij, zakonita pravica do štrajka, razne vrste socialnega zavarovanja, delovna zaščita, osemurni delavnik, splošna in enaka volilna pravica itd.), so bili posledica političnega pritiska močnega in številnega proletariata na visoki stopnji razredne organiziranosti in zavesti. Tip milijonske množične delavske partije je ustrezal razmeram in je bil sploh mogoč edino v kapitalističnih deželah z razvito socialnoekonomsko strukturo in bogato demokratično tradicijo. Kapitalizem razvitih dežel je bil takrat v eri prosperitete, zato je vladajoči razred lahko popuščal organiziranemu proletariatu. Boj delavskega razreda je onemogočil neomejeno eksploatacijo in prisilil lastnike kapitala, da so poiskali druge poti za ustvarjanje profita. Uvajanje nove tehnike in intenzifikacija dela sta privedla do hitrega naraščanja produktivnih sil, hkrati pa tudi do razširjanja kapitalističnih tržišč po vsem svetu. Privilegirani položaj razvitih držav sveta, eksploatacija cenene delovne sile in naravnih bogastev

kolonialnih dežel sta buržoaziji omogočala, da je bolj nagrajevala delavski razred matične dežele. S koncesijami domačemu delavskemu razredu (delno tudi na račun kolonialnih ljudstev) je vladajoči razred topil ostrino razrednega boja in zadrževal notranji razvoj v sorazmerno mirnih mejah. Nedvomno so uspehi, ki jih je delavski razred dosegal prek meščanskih institucij v obdobju mirnega razvoja kapitalizma, začeli porajati samozadovoljstvo z doseženimi rezultati. Izkušnje in uspehi legalnega boja so realno dopuščali zamisel, da si bo lahko delavski razred prisvojil oblast prek volilnih zmag v parlamentarnem boju. V končni fazi se je ta ideja spremenila v enostransko trditev, da je mirna parlamentarno-demokratska pot edina možna pot do delavske oblasti. Ključno vlogo v tem vsebinskem preobratu je odigrala vse bolj naraščajoča in vplivna strankarska birokracija, ki je na eni strani zavirala leve (revolucionarno usmerjene tendence) v lastnih vrstah, na drugi pa uveljavljala sodelovanje z meščanskimi strankami (ministerializem, politična kombinatorika). S tem, ko se je krhala revolucionarna ost delavskega gibanja, se je na drugi strani vse bolj krepila reformistična smer, ki je poskušala revidirati temeljna načela marksizma.

Revizija »uradnega« marksizma – pot k idejni diferenciaciji socialne demokracije

Engelsova smrt (1895) je bila za skupino vodilnih »marksistov« povod oziroma znak, da je nastopil čas, ko je mogoče priti na dan z zahtevo po teoretski reviziji temeljnih Marxovih in Engelsovih postavk. Konkretni korak k utemeljitvi revizionizma je storil nemški socialistični teoretik Eduard Bernstein (1850–1932) z objavo vrste člankov o »Vprašanjih socializma« v strankinem glasilu *Die Neue Zeit* (1896),⁵⁶ v katerih je – kot je zapisal v avtobiografskih zapisih – »podvomil o vseh teoretičnih predpostavkah takratnega marksizma« (1930, 21); s tem je hotel preseči razkorak med teorijo (radikalno-revolucionarno) in prakso (reformistično) nemške socialne demokracije /SPD/. Postavil se je na stališče, da edina logična pot v socializmu vodi skozi izgradnjo demokracije. Po njegovem mnenju se prehod iz kapitalistične družbe v socialistično mora odvijati postopno, z uporabo demokracije, ne pa z revolucionarno zamenjavo buržoazne diktature s proletarsko. Zato priporoča, da je vse, kar je treba storiti, nepretrgano dnevno prizadevanje za drobne reforme: »Cilj ni nič, gibanje je vse!«.

56 Članki so bili kasneje razširjeni, predelani in objavljeni v knjigi *Predpostavke socializma in naloge socialne demokracije* (*Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, 1899 [1984]); z njo se je E. Bernstein promoviral kot ideolog revizionizma.

Pristaši nove revizionistične usmeritve so hkrati dokazovali, da lahko v sedanjem (novem) stanju stranke, kakršna je SPD, vse pridobijo z uporabo svojih legalnih možnosti, kajti nasilni in oboroženi spopad je bolj verjetno pričakovati ne s strani odpornikov, temveč z desne zoper socialiste; pri tem so se sklicevali tako na Marxova kot na Engelsova stališča: »Ironija svetovne zgodovine postavlja vse na glavo. Mi – 'revolucionarji', 'prekucuhi', žanjemu veliko več uspehov z legalnimi kot nelegalnimi sredstvi ali s prevratom. Stranke reda, kakor imenujejo same sebe, se razbijajo ob legalnem stanju, ki so ga same ustvarile« (MEID-III/1967, 29 /Engels, Uvod k Marxovim *Razrednim bojem v Franciji*/).

Prav povezava teh dveh namigov – možnost, ki jih odpira »splošna volilna pravica« in »opustitev starih prevratniških načinov« – je postala predmet revizionističnega razpravljanja med socialisti, čeprav ne gre prezreti Engelsovega nenehnega opozarjanja prav na nevarnost »žrtvovanja prihodnosti gibanja v korist njegove sedanjosti«. Zagovorniki nove, odslej desne smeri so se oprli tudi na Marxov »Govor o Haaškem kongresu« (1872) glede držav, v katerih ni nobene ustavne ovire za izvolitev nacionalne socialistične vlade:

/.../ nismo pa trdili, naj bodo pota, po katerih bo treba doseči ta cilj, povsod enaka. Vemo, da se moramo ozirati na institucije, običaje in tradicije različnih dežel, ter ne zanikamo, da so dežele, kot Amerika, Anglija /.../, kjer bodo lahko delavci dosegli svoj cilj po mirni poti (MEID-IV/1968, 338).

Toda to še ne pomeni, da bi tako Marx kot Engels opustila misel na revolucijo in prišla v neskladje s trditvijo, da »nobeno veliko gibanje ni nastalo brez prelivanja krvi« (MEW-34/1966, 515 /Marx v intervjuju za »Chicago Tribune«, 18. decembra 1878/); tu gre preprosto za prilagoditev revolucionarne strategije in taktike spremenjenim razmeram, opozarja E. Hobsbawm (1984, 252).

Problematika revizionizma in oportunitizma v 90. letih je najbolj pretresala prav idejno vodilno stranko II. internacionale – SPD, kar bo odločilno tudi za prihodnjo idejno naravnost Internacionale. Nasprotujoča si stališča do Bernsteinovih pogledov na strategijo in taktiko socialne demokracije so povzročila ostre razprave, najprej znotraj SPD, kasneje pa tudi v okviru Internacionale.⁵⁷ Resda je imela Bernsteinova *revizionistična* usmeritev

---

57 Npr. Plehanov v polemичnem spisu »Cant zoper Kanta ali duhovna oporoka g. Bernsteina« (IS/1973, 447–485).

precej nasprotnikov, ni pa bila zavrnjena. Med vsemi Bernsteinovimi kritiki je samo Rosa Luxemburg pozorno preučila zvezo med reformami in revolucijo,⁵⁸ pri čemer je ugotovila nesmiselnost njunega ostrega zoperstavljanja, ki je produkt nerazumevanja dialektične prepletenosti in neločljivosti obeh kategorij: »Kdor se odloči za pot zakonske reforme namesto za zavzetje politične oblasti in za družbeni prevrat /.../, izbere drug cilj, namesto novega družbenega reda (socializma) samo nebitvene spremembe v starem redu (kapitalizmu)« (IS/1977, 109).

Vse pogostejša razhajanja med socialisti tako v SPD kot v Internacionali niso povzročila samo nasprotujoča si stališča do Bernsteinovih pogledov na strategijo in taktiko socialne demokracije, pač pa tudi polemike med boljševiki in menjševiki ob prvi ruski revoluciji (1905–1907), predvsem pa razprave ob vprašanju vojne in njenih revolucionarnih konsekvenc: »vojna ali revolucija?«. Ob tem ne gre prezreti, da je Engels že leta 1891 v članku »Socializem v Nemčiji« (MEID-V/1975, 613–631) obravnaval »usodno« vprašanje ravnanja proletariata v morebitni imperialistični vojni, ko se je vprašal, kako naj bi nemški in francoski socialisti ravnali v primeru izbruha vojne. Pri odgovoru na to vprašanje je bil za Engelsa odločilen skupni interes mednarodnega delavskega gibanja ter spoznanje, da delavsko gibanje lahko najbolj napreduje v miru – »zato so socialisti vseh dežel za mir« (ibid., 626). Istočasno pa je dal prognozo bodoče vojne, ki da bo ogromnih razsežnosti in bo pustila strahotno opustošenje. Iz tega je sklepal, da se mora delavski razred boriti proti vojni nevarnosti, vendar pa mora v primeru vojne storiti vse, da jo izkoristi zase – za »socialno revolucijo«, za »zmago socializma«.

V tem kontekstu lahko pritrdimo E. Hobsbawmu, ki ugotavlja, da je bila tragedija zadnjih Engelsovih let, da njegovi komentarji – bistri, realistični in pogosto nenavadno prodorni – niso služili (njegovim naslednikom/ideologom) kot praktično napotilo, temveč bolj za utrjevanje obče doktrine, ki se je od prakse vedno bolj oddaljevala (1984, 253). Njegovo predvidevanje se je izkazalo kot še preveč točno: »Kaj je lahko posledica vsega tega, če ne to, da stranka nenadoma, v trenutku odločitve, ne bo vedela, kaj storiti? Odločilna vprašanja so premalo jasna in preverjena, ker niso bila nikoli obravnavana« (MEW-22/1963, 235 /»H kritiki socialnodemokratskega programskega osnutka iz leta 1891«/).

58 Takoj po objavi Bernsteinovega revizionističnega dela je izšel odgovor R. Luxemburg: *Socialna reforma ali revolucija?* (IS/1977, 49–135).

Proti koncu 19. stoletja so se s »krizo marksizma«⁵⁹ dejansko zamajali marksistični temelji Internacionale; temelji gibanja, ki si je zastavilo za cilj preureditev obstoječega kapitalističnega družbenega reda v socialistični, in ki je v revoluciji videlo »babico zgodovine«. Ta »kriza« ni samo odprla teoretske razprave »revolucija ali reforma«, pač pa bo tlakovala pot k idejni diferenciaciji celotnega socialnodemokratskega gibanja, tako v nacionalnih kot mednarodnih okvirih, na tri struje: *revizionistično desnico, ortodoksni center, revolucionarno levoico*. Res pa je tudi, da so Internacionalo – vse izbruha svetovnega spopada – njene notranje struje razumele kot mednarodni forum, primeren za reševanje takratnih obćih problemov, s katerimi se je soočalo socialnodemokratsko gibanje (usklajevanje nasprotujoćih si stališč do strategije in taktike socialne demokracije, ministerializma, kolonializma, revolucije v carski Rusiji 1905–1907, do militarizma in vojne idr.). Toda z izbruhom svetovnega spopada poleti 1914 je Internacionala dokazala svojo življenjsko nemoć, potem ko ji ni uspelo uresničiti enega izmed svojih najvišjih ciljev: ohraniti svetovni mir. To pa ni pomenilo nič drugega kot poteptanje njenega temeljnega kohezivnega načela, to je internacionalizma. Tedaj je prišlo do njenega zloma ter posledično do razcepa v mednarodnem socializmu, ki se je po vojni manifestiral v idejni in organizacijski delitvi na komuniste in socialiste, tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu.

***

Na uvodno vprašanje – ali obstajajo tehtni razlogi za trditev, da predstavljajo Engelsova stališća osnovo za prevlado t. i. ortodoksne struje v II. internacionali – analiza temu ne pritrjuje. Z drugimi besedami, t. i. Engelsova »krivda« za polom II. internacionala ni nič drugega kot spekulacija, ki je našla plodna tla predvsem med zagovorniki trde centralistične naravnosti Komunistične internacionala. Prav v ohlapnosti osrednjega organa (ISB), za kar naj bi bil »kriv« Engels, so videli vzrok za usodni polom II. internacionala in ne nazadnje tudi za opravićevanje politike boljševizacije Kominterne in prek nje celotnega mednarodnega komunističnega gibanja.

59 Izviren Masarykov izraz je bil »kriza v marksizmu« (1899); med revizionistićno razpravo (ćrtanje' revolucije) so ga spremenili v »krizo marksizma«, kar je A. Labriola takoj zabeležil (1977, 295–296).

Prva ruska revolucija (1905–1907) v očeh ruske in evropske socialne demokracije – med spontanostjo in organiziranostjo

Zakaj se je revolucionarni proces v našem (20.) stoletju začel ravno v Rusiji? Morda zato, ker smo imeli več srca in manj kruha /.../.

Ilja G. Erenburg (1922)

Sovjete – organe vstaje in ljudske oblasti – so ustanavljali izključno revolucionarni sloji prebivalstva, ustanavljali so jih mimo vseh zakonov in norm na povsem revolucionaren način, kot produkt samobitne ljudske ustvarjalnosti, kot izraz samodejavnosti ljudstva, ki se je rešilo ali se rešuje starih policijskih spon.

V. I. Lenin (1905)

I.

Revolucionarni pretresi v Rusiji (1905–1907)⁶⁰ so bili za obe struji ruske socialne demokracije /RSDDP/⁶¹ – boljševiško in menjševiško – pravi ognjeni krst. »Pred socialno demokracijo postavlja takšne zahteve, kakršnih zgodovina v obdobju demokratičnega prevrata dotlej ni še nikjer postavila pred delavsko partijo« (Lenin, ID-II/1979, 231 /*Tretji kongres*/). In ker so revolucionarne razmere v Rusiji, čeprav nove, spominjale na zahodnoevropske meščanske revolucije, se pravi na francosko revolucijo iz konca 18. stoletja in na revolucije 1848, je razlaga revolucionarnega položaja postala za ruske socialne demokrate – neizogibno – primerjalna naloga, ki je morala pravzaprav utrditi to, kar je združevalo in kar je razlikovalo leto 1905 od let 1789–1793 in 1848. Vse to je v še širšem smislu terjalo novo primerjavo zgodovinsko-strukturnih značilnosti Rusije in zahodne Evrope (gl. Trotzki, 1967); primerjavo, ki sicer

60 Revolucija je bila val množičnih političnih in socialnih nemirov, delavskih stavk, kmečkih vstaj in vojaških uporov, ki so se po »krvavi nedelji« (9. januarja 1905) spontano razširili po vsem ruskem imperiju. Razumeti jo je kot protest delavskih in kmečkih množic proti nevzdržnim delovnim in življenjskim razmeram, pa tudi kot poskus naprednih intelektualcev, delavcev in kmetov, da bi prisilili carja Nikolaja II. k uvedbi ustavne monarhije (gl. Figes, 2013).

61 Ruska socialnodemokratska delavska stranka je bila ustanovljena na kongresu v Minsku, 1. do 3. marca 1898.

ni bila nikoli zanemarjena v zgodovini ruske politične in družbene misli (gl. Subotić, 2001).

Razumeti mehanizem ruske revolucije in ga primerjati z mehanizmom evropskih revolucij je pomenilo postaviti na trdni zgodovinsko-teoretični osnovi taktična vprašanja socialne demokracije, kot so odnosi z drugimi družbenimi in političnimi silami ali odnos do skromnih ustavnih reform, na katere je bil prisiljen carizem. Toda pomenilo je še nekaj bolj odločilnega za rusko socialno demokracijo: opredeliti samo sebe, razjasniti pomen svoje 'mlade' strankarske zgodovine in različnih možnosti svojega razvoja, preveriti torej, ali je bilo še mogoče notranjo frakcijsko delitev na II. kongresu RSDDP (1903) – na boljševe in menjševe – preseči ali pa je bila ta že dokončna. Preverjanje je dalo, kot vemo, jasen odgovor: revolucija 1905–1907 je pokazala, da je bil razcep med dvema strujama ruske socialne demokracije globok in nepomirljiv; tudi v tem smislu je bilo prvo revolucionarno obdobje »generalka za leto 1917« (gl. Fitzpatrick, 2001).

Revolucija 1905 ni bila samo odločilni dogodek v razvoju ruske države in družbe, pač pa tudi predmet teoretskih razprav (»revolucija« ali »reforma«) v okviru ruske in evropske socialne demokracije. Kajti RSDDP je s polemiko, ki je izbruhnila leta 1903 na II. kongresu stranke in se še stopnjevala z razmahom revolucije, predstavljala za zahodnoevropsko socialno demokracijo zapleteno in novo zgodovinsko stvarnost, ki ni bila ustrezno poznana;⁶² problem je bil še toliko večji, ker so si bili ruski socialni demokrati neenotni v tolmačenju te stvarnosti in njenih perspektiv.

Stiki med rusko in evropsko (posebno nemško) socialno demokracijo so bili glede teoretskih pogledov in politične opredelitve precej pristni; s sodelovanjem Rose Luxemburg na V. kongresu RSDDP (1907) pa so postali neposredni. Ruski socialni demokrati so bili vsekakor prvi, pred katerimi se je postavilo praktično vprašanje proletarskega vodstva v demokratični revoluciji kot tudi vprašanje odnosa delavskega razreda do drobne buržoazije in predvsem do kmetov. Nikjer ni bilo izdelanih vzorcev. Ruska socialna demokracija prav gotovo ni mogla mehanično prevzeti izkušenj evropskih delavskih strank, ki so delovale in se razvijale v okvirih meščanskodemokratičnih svoboščin in sorazmerno mirnega razvoja kapitalizma, v caristično Rusijo.

62 Glej razpravo »o stališčih Marxa in Engelsa do Rusije« (Britovšek, 1971 [2015], 181–222). V ruski agrarni revoluciji sta klasika v sedemdesetih letih 19. stoletja videla pomemben vzvod za revolucijo na zahodu. Iz tega so izvirali njuni daljnosežni sklepi o perspektivah evropske revolucije.

II.

Ko je bil v drugi polovici 19. stoletja carizem prisiljen odpraviti fevdalne pravice, je kapitalistična produkcija hitro napredovala, kar je postalo še zlasti očitno v 80. in 90. letih istega stoletja.⁶³ Industrijska proizvodnja je temeljila predvsem na eksploataciji delovne sile, ki je bila v primerjavi z zahodnoevropsko navdse poceni: delovni dan od trinajst do petnajst ur, bedne mezde, bivališča v skupnih spalnicah in delavskih kasarnah; hkrati pa je bilo delavstvo Rusije brez stavkovnih pravic ter sindikalnega in političnega organiziranja. *Razvoj kapitalizma v Rusiji* (Lenin, ID-I/1977, 223–482) se je še naprej povezoval z nadaljnjim obstojem močnih ostankov fevdalizma. Reforma leta 1861, ki je sicer osvobodila kmeta, je prišla ne samo pozno, pač pa je postavljala zelo težke pogoje, saj so kmetje še 40 let po odpravi tlačanstva plačevali odškodnino za dobljeno zemljo, pa tudi polovica vse zemlje je še vedno ostajala v lasti velikih plemiških posestnikov. Fevdalna je ostala tudi politična nadstavba. Poslednji vladar vse Rusije car Nikolaj II. je ob prevzemu oblasti leta 1894 izjavil, da bo »trdno in neomajno zastopal načela avtokracije« (Boffa, 1970, 2). Zato je razumljivo, da je carski absolutizem ostro nastopal proti naraščajočemu demokratičnemu gibanju, ki je dobivalo vse bolj organizirano naravo. Zbliževanje socialne demokracije z delavskim gibanjem pa je nakazovalo, da socialna demokracija v Rusiji poslej ne bo le idejna smer.

20. stoletje se je tudi v Rusiji začelo z ekonomsko krizo, ki so jo še bolj poglobile strukturne slabosti. Industrijska proizvodnja je upadla; prihajalo je do bankrotov in porasta brezposelnosti. Kriza pa je posledično povzročila večjo živahnost v političnem življenju. Na eni strani je liberalna buržoazija vedno bolj vztrajno postavljala zahteve po ustavnih pravicah, ki jih je carizem doslej vedno zavračal, na drugi se je okrepilo revolucionarno gibanje najširših ljudskih množic. »Skoraj se bo razbesnel vihar!«, je daljnovidno zapisal Maksim Gorki leta 1901 (v Britovšek, I/1980a, 173). V največjih industrijskih središčih je prišlo do vrste delavskih stavk;⁶⁴ tudi študentski nemiri so si sledili drug za drugim po vseh večjih univerzah.⁶⁵ Znova so se pričele teroristične zarote,

63 Rusija, tedaj peta industrijska sila sveta, je – glede na število prebivalstva – močno zaostajala za velikimi imperialističnimi deželami sveta: ZDA, Nemčijo, Veliko Britanijo in Francijo; industrijska proizvodnja Francije je bila 2,5-krat večja od ruske pri 4-krat manjšem številu prebivalstva, industrijska proizvodnja ZDA pa kar 22-krat večja od ruske glede na število prebivalstva (Elleinstein, 1980, 13).

64 Februarja in marca 1901 je prišlo do množičnih političnih demonstracij, zborovanj ter stavk študentov in delavcev v Peterburgu, Moskvi, Kijevu, Harkovu, Kazanu, Jaroslavu, Varšavi, Belostoku, Tomsku, Odessi in drugih ruskih mestih.

65 Študentsko gibanje v študijskem letu 1900/01, ki je nastalo na podlagi akademskih zahtev,

čprav so se dve desetletji poprej izkazale kot neučinkovite. Leta 1902 so se uprli še kmetje. Odgovor vlade je bil takšen, na kakršnega so bili ljudje že dolgo vajeni: provokacije, aretacije, ječe, cenzura in še velikanski antisemitski pogromi, ki jih je organizirala policija (Boffa, 1970, 3). Navkljub stopnjevanju nasilja carskega režima se je 'liberalna pomlad' nadaljevala.

Na vzpon revolucionarnega gibanja proletariata sta ugodno vplivala krepitev njegovih vrst in razvoj razredne solidarnosti. Leta 1905 je bilo industrijskega proletariata, skupaj z rudarskimi in železniškimi delavci, okoli tri milijone. Več kot polovica jih je bilo zbranih v velikih podjetjih. Med revolucionarnim bojem se je delavski razred opiral na milijonsko množico kmetov, ki so se upirali neznosnemu fevdalnemu redu. Kmetje so bili življenjsko zainteresirani, da se uničijo fevdalna zemljiška posest in ostanki tlačanstva. Ekonomska osnova njihove revolucionarnosti je bil boj za zemljo, boj proti velikim fevdalnim posestvom. Gospodstvo fevdalnih latifundijev, oderuški sistem odslužkov za najeto zemljo, pašo, posojila itd. so ovirali razvoj produktivnih sil in obsojali vas na zaostalost. Kmečka gospodarstva so prav tako uničevali neznosni davki in odkupnine za odrezke. Revni kmetje so bili, podobno kot delavski razred, brez političnih pravic. Toda fevdalne posesti ni bilo mogoče uničiti brez odstranitve njene- ga branika – reakcionarne centralne oblasti. Kmetje so v demokratični revoluciji postali izredno močan zaveznik proletariata. Samo z odpravo carizma je bilo mogoče zagotoviti demokratizacijo dežele, očistiti pot za neoviran razvoj kapitalizma, oslabiti zatiranje delavcev in kmetov (Britovšek, I/1980a, 173).

Delavsko gibanje v Rusiji je bilo na prehodu stoletja – ne glede na rast političnih strank – še vedno spontano in neorganizirano. Prehod od ozke propagande marksizma v krožkih k množični politični agitaciji v zvezi z razmahom spontanega boja je povzročil idejna nesoglasja v vrstah socialnih demokratov. V njihovem okviru so nastale različne skupine in smeri, od odkritih

---

je dobilo značaj revolucionarnih političnih nastopov proti politiki samodrštva; podprlo ga je tudi napredno delavstvo, odmevalo pa je v vseh slojih ruske družbe. Neposredni povod za demonstracije in stavke februarja in marca 1901 je bil vojaški vpoklic 183 študentov kijevske univerze, ker so se udeležili študentskega zborovanja. Vlada se je trdo lotila udeležencev revolucionarnega nastopa: policija in kozaki so razgnali demonstracije in pretepli udeležence, stotine študentov so zaprli in izključili iz visokih šol; posebno okrutno so obračunali z udeleženci demonstracije 4. (17.) marca 1901 na trgu pred Kazansko stolnico v Peterburgu. Dogodki v februarju in marcu 1901 pričajo o širjenju revolucionarnega gibanja v Rusiji; posebno 'težo' je imelo za gibanje sodelovanje delavcev, ki so nosili politična gesla.

zagovornikov meščanskega reformizma do zagovornikov (pol)anarhističnih nazorov in metod boja. V dani revolucionarni situaciji je bilo zato še posebej aktualno vprašanje, kako preseči idejno raznolikost in združiti različne skupine v idejno enotno stranko. Leninov načrt je predpostavljal, da je idejno zmedo in organizacijsko razblinjenost mogoče premagati z ustanovitvijo strankarskega glasila in z vsestransko pripravo na II. kongres RSDDP (1903): »Dokler ruski delavci ne bodo izbojevali političnih svoboščin, naj bi revolucionarni časopis postal glavna in odločilna smer v snovanju stranke«. Z izidom *Iskre*⁶⁶ se je pričelo zaključno obdobje v zgodovini ustanovitve ruske delavske stranke *leninskega tipa*. Njen ustroj je bil predstavljen v članku *S čim začeti* (Lenin, ID-I/1977, 483–493), kar bo, predvsem na II. kongresu in po njem, povzročilo velike polemike ne samo v okviru ruske, temveč tudi mednarodne socialne demokracije, ki se je soočala z organizacijskim oportunizmom oziroma s povzdigovanjem spontanega gibanja na eni in podcenjevanjem stranke kot organizacijske sile na drugi strani. Osnovna Leninova misel je bila, da mora biti partija delavskega razreda stranka socialne revolucije in diktature proletariata; moč stranke je v njeni teoretični oborožitvi, iti mora pred spontanim gibanjem. V tem kontekstu je zavrnil trditev »ekonomistov« (*ekonomizma*),⁶⁷ da socialistična zavest raste spontano iz samega delavskega gibanja in da se spontano širi v delavskem gibanju:

Mi, revolucionarni socialni demokrati, pa nasprotno nismo zadovoljni s tem klečeplazenjem pred spontanostjo /.../; zahtevamo, da se taktika, ki je vladala zadnja leta, spremeni, in izjavljamo: »Preden se bomo zedinjali in zato, da bi se zedinili, se moramo odločno in določno razmejiti« (ibid., 512 /*Kaj delati!*). Kajti spontani boj proletariata sploh ne more postati pravi »razredni boj« vse dotlej, dokler tega boja ne bo vodila čvrsta organizacija revolucionarjev (ibid., 594–595).

66 *Iskra* – prvi ruski ilegalni marksistični časopis, ki ga je ustanovil Lenin leta 1900. Odigral je odločilno vlogo pri formiranju revolucionarne marksistične delavske stranke. Prva številka *Iskre* je izšla decembra leta 1900 v Leipzigu, naslednje so izhajale v Münchnu, od julija 1902 v Londonu in od pomladi 1903 v Ženevi.

67 *Ekonomizem* je ime za revizionistično, Bernsteinovo smer marksizma v ruski socialni demokraciji konec 19. in v začetku 20. stoletja. »Ekonomisti« (S. Prokopovič, J. Kuskova, B. Kričevski, A. Martinov idr.), kot so se imenovali privrženci te idejne smeri, so leta 1899 izdali svoj »*Credo*« – '*ekonomistični*' *manifest*, v katerem so se postavili na stališče, da je glavna naloga delavskega razreda zgolj ekonomski boj (boj za zvišanje mezd, izboljšanje delovnih razmer itd.), medtem ko je vprašanje političnega boja stvar liberalne buržoazije. Ker so se prepustili stihijnosti delavskega gibanja, so podcenjevali pomen revolucionarne teorije in zavednosti ter trdili, da lahko socialistična ideologija nastane samo iz stihijskega/spontanega gibanja; v tem kontekstu so nasprotovali ustanovitvi centralistične stranke delavskega razreda.

Organizirani sili proletariata v stranki je Lenin pripisal zgodovinski pomen v znameniti formuli: »Dajte nam organizacijo revolucionarjev in prevrnili bomo Rusijo!« (ibid., 27). Po Leninovem konceptu morajo biti v partijskih jedrih profesionalni/poklicni revolucionarji, s trdim teoretičnim prepričanjem in širokim obzorjem, nesebični in brezpogojno predani delavskemu razredu. Profesionalni revolucionar, po Leninovi razlagi, ni imel ničesar skupnega z zarotnikom, ki je bil odtrgan od ljudstva. Biti mora sredi množic, poznati njihove zahteve, slediti njihovim nazorom, posvetiti vse sile razvoju njihove zavesti, organizaciji in revolucionarni samostojnosti. Proletarskega revolucionarja je Lenin imenoval »ljudski tribun« (Britovšek, I/1980a, 146).

Na stališča »ekonomistov«, da bo centralizirana in strogo konspirativna organizacija oslabilala povezanost stranke z ljudstvom, je Lenin odgovarjal, »da mora biti taka organizacija tem trdnejša, čim širša je množica, ki je spontano pritegnjena v boj in ki pomeni bazo gibanja ter sodeluje v njem« (ID-I/1977, 587). Na vprašanje *Kaj delati?* odgovarja jedrnato: »Končati z idejnim nesoglasjem, organizacijskim kaosom, ustanoviti močno in strnjeno marksistično stranko!« Vsi, ki so stali na reformističnih in oportunističnih stališčih, tako v ruski socialni demokraciji kot zunaj nje, so seveda morali biti proti Leninovemu radikalizmu. Na II. kongresu RSDDP v Bruslju in Londonu (1903), katerega poglavitna naloga naj bi bila ustanovitev učinkovite in enotne stranke – »iskrine (leninske) partije«, je prišlo do ostre polemike pravzaprav v vseh pomembnih vprašanjih, ki jih je obravnaval kongres (o diktaturi proletariata, o nacionalnem vprašanju, o agrarnem vprašanju), predvsem pa v diskusiji glede na videz formalnega 1. člena statuta (kdo lahko postane član stranke), ki je končno privedel do razcepa.

V razpravi o strankinem programu – ki bi moral opredeliti vsebino, politično strategijo in taktiko stranke – so »ekonomisti« na čelu z Vladimirjem Akimovim ostro nasprotovali centralistični organizaciji ter obdolžili »iskrovce« diktatorskega jakobinskega ravnanja.⁶⁸ Nazore Akimova in njegovih somišljenikov je Lenin zavrnil kot socialnereformistične. Lev Trocki, ki je Lenina sprva podpiral, je dejal, da bi bil boj za majhne gospodarske pridobitve in reforme smiseln le tedaj, če bi prispeval k mobilizaciji sil delavskega razreda za revolucijo. »Socialnodemokratska stranka se v bistvu sama reformira v svojem boju za reforme s tem, da reformira zavest proletariata in ga pripravlja na revolucionarno diktaturo.« Vladajoči razredi bi glasovali za reforme samo, če bi jih ogrožala revolucija, je opozoril Trocki. Branil je tudi centralistični organizacijski koncept: stranki so potrebna striktna določila, s pomočjo

68 Takšna obdolžitev se je prvič pojavila v zapisnikih ruske socialne demokracije.

katerih bi lahko vodstvo izključilo tuje svetovnonazorske vplive. Obdolžitve na račun jakobinstva je ironično zavračal: »Diktatura proletariata bo možna kot jakobinski akt le tedaj, ko bosta socialnodemokratska stranka in delavski razred najbližja identičnosti, delavski razred pa bo predstavljal večino naroda« (v Deutscher, I/1975, 48).

V osnutku statuta, ki ga je predlagal Lenin, so bila izražena organizacijska načela borbene, centralizirane in disciplinirane stranke proletariata. Njegova formulacija 1. člena statuta je govorila, da more biti član stranke vsakdo, ki priznava strankin program, podpira stranko gmotno in je član ene izmed njenih organizacij. Proti predloženim organizacijskim principom, ki so bili naperjeni proti oportunistom, so na kongresu nastopili pristaši Julija Martova; le-ta je s podporo Pavla Akselroda, Vere Zasuličeve in Trockega nastopil s svojo formulacijo 1. člena statuta, ki sicer predvideva priznavanje programa in gmotno podporo kot nujen pogoj za članstvo v stranki, medtem ko sodelovanja v eni izmed strankinih organizacij ni smatral za obveznost: čim bolj množična bo stranka, toliko bolje bo!⁶⁹ V obrambo Leninove formulacije je na kongresu nastopil Georgij Plehanov (oče ruskega marksizma) z izjavo: »Delavci želijo vstopiti v partijo, ne bojijo se vstopiti v organizacijo. Ne bojijo se discipline. Bojijo pa se vstopiti vanjo mnogi intelektualci, vzgojeni v povsem buržoaznem individualizmu. To pa ima dobro stran. Ti buržoazni individualisti so navadno prav tako predstavniki raznovrstnega oportunistma« (v Britovšek, I/1980a, 158–159). Pri glasovanju za 1. člen statuta se je Martovu sicer posrečilo dobiti večino glasov, toda za predloženi Leninov osnutek strankinega statuta je glasovala večina delegatov. Martov je pozneje zapisal (1926), da je bil poraz glede 1. člena statuta za Lenina enak ničli s sprejemom ostalih členov statuta, ki ga je Lenin označil kot prehod od rokodelništva in krožkarstva k enotni partijski organizaciji.

Organizacijska nesoglasja, ki so se še bolj razplamtela po II. kongresu, so vsekakor opozarjala na globoko krizo v stranki. Začel se je dolg, zapleten proces diferenciacije v stranki na revolucionarno in zmerno, reformistično krilo; pod carskim absolutizmom se zmerni niso mogli javno konstituirati kot stranka reform: manjkali so jim tedaj še parlamentarni okviri. Leninova prizadevanja, da

69 Že konec leta 1905 je ena od menjševskih konferenc privolila v to, da se odreče stari formulaciji, o kateri je celo Martov napisal, da »slabi dosledno strankarski značaj organizacije ravno zato, ker ne zavezuje vseh članov k temu, da se vključujejo v specifične strankine organizacije« (Martov in Dan, 1926, 153–154). Brez dvoma so bili menjševiki, ki so bili vedno močno usmerjeni k zahodnoevropski socialni demokraciji, pod vplivom dejstva, da je nemški socialnodemokratski kongres (v Jeni, septembra 1905), sprejel nova pravila, ki so članom – kot načelo – naložili dolžnost pripadati eni od strankinih organizacij (Johnstone, 1986, 298).

bi prepričal pristaše Martova, naj prenehajo z bojkotom, ki grozi z razkolom v stranki, in strnejo partijske organizacije na osnovi sprejetih sklepov II. kongresa, so ostala brez rezultatov. Vse bolj je postajalo jasno, da se tako boljševiki kot menjševiki niso potegovali za posamezne koncesije, ampak za osvojitve partijskih centrov in za spremembo sklepov II. kongresa v korist svojih stališč. Posebnost te krize je bila v tem, da se je razvijala od zgoraj navzdol.

Menjševiki so na posvetovanju (septembra 1903) ustanovili center opozicije, ki so ga sestavljali Martov, Aleksander Potresov, Akselrod, Fjodor Dan in Trocki; z izjemo Trockega bodo ti možje vodili menjševizem do konca (Deutscher, I/1975, 53). Da bi zajezili frakcijsko aktivnost, so se 4. novembra 1903 sestali Lenin, Plehanov in Potresov na skupnem sestanku obeh frakcij, ki pa ni prinesel rezultatov. Naslednjega dne je Lenin v pismu članom centralnega komiteja /CK/ Rusije sporočil: »Nikakršnega upanja za mir ni več /.../. Vojna je napovedana, gredo se bojevat tudi v Rusiji. Pripravite se na legalnejšo, toda ostrejšo borbo« (Lenin, I/1977, 42).

Pozicije boljševikov je tedaj oslabil tudi nepričakovan preobrat Plehanova, ki je prešel v tabor menjševikov; svoje stališče je teoretično utemeljil v članku *Česa ne delati*, ki je bil objavljen v 52. št. *Iskre*. Zaradi »miru« je zahteval, naj se zavzame do menjševikov spravljiv odnos. Rotil je ruske socialne demokrate, naj ne bodo »utopisti centralizma«, in pozival k strpnosti. S pomočjo Plehanova so se menjševiki v uredništvu *Iskre* utrdili, kar je izzvalo Leninov izstop iz uredništva. Od tedaj dalje se je *Iskra* usmerila v 'desno'; pisci člankov so zahteve II. kongresa po izpolnjevanju sklepov označili z »birokratizmom« in »formalizmom«, podrejanje manjšine večini s »kasarniško disciplino« ter namesto centralizma postavljali zahteve po avtonomizmu. Plehanovo nasprotovanje ustanovitvi stroge centralizirane stranke se je nedvomno izoblikovalo ob njegovem preučevanju oblik partijskega organiziranja, ki so nastajale v Evropi v času mirne, legalne aktivnosti. Pri tem seveda ne gre prezreti konkretnih ruskih razmer, ki v pogojih (avtokratskega) carizma niso omogočale niti legalnega delovanja in razvoja ruske socialnodemokratske stranke niti avtomatičnega prenašanja (parlamentarnih) oblik delovanja evropskih socialnodemokratskih strank v organizacijske oblike dela ruske socialne demokracije.

Na menjševiško nasprotovanje centralizmu in partijski disciplini je Lenin odgovoril s knjigo *Korak naprej, dva koraka nazaj* (ibid., 657–826), kar je povzročilo med menjševiki pravo razburjenje. Plehanov je kot odgovor objavil v *Iskri* javno pismo CK; v njem je obdolžil Lenina bonapartizma in zahteval, naj se CK distancira od njega. Še ostrejši je bil Trocki, ki je v brošuri *Naše*

politične naloge (1904) zapisal, da vodi Leninova koncepcija v osebno diktaturo, v Leninu pa je videl kandidata za diktatorski stol. Nadel mu je čepico Robespierrea ter mu očital, da sledi njegovim stopinjam, ker razen svojega ne dopušča nobenega drugega mišljenja. Jakobinstvo je označil kot vladno obliko buržoaznega liberalizma, ki se prelevi v karikaturu in farso, če ga prenese-mo na socialno demokracijo. Leninu je prerokoval, da bo postal meščanski politik, če bo sledil stopinjam jakobincev. Jakobinci so po njegovem mnenju odpravljali nesoglasja z giljotino, marksisti pa jih rešujejo z močjo prepričevanja svojega nauka. Očital mu je, da misli teokratsko in se zadovoljuje s proletarsko doktrino, vendar pa proletariata ne vključuje v svoje načrte. Podobno kot Robespierre je vselej prepričan, da ga obdajajo sami sovražniki. Enako kot Robespierre trdi tudi Lenin: »Jakobinski socialni demokrat ne vzpostavlja diktature proletariata, temveč diktaturo nad proletariatom« (v Deutscher, I/1975, 56–57). V takšnih razmerah vse hujšega frakcijskega boja so boljševiki na skupščini v Ženevi decembra 1904 sprejeli sklep o izdajanju novega glasila *Naprej* (*Vpered*); z njim so bile obnovljene revolucionarne tradicije 'stare' *Iskre*.

III.

Čprav je ruski kapitalizem nastal kasneje in je bil relativno šibkejši kot v večini evropskih držav, je prav tako kot drugod že stopil v fazo imperializma. Še več, carizem je bil že popolnoma zapleten v mrežo mednarodnih političnih spletk in tekmovanj, s katerimi so se velike sile bojevale za razdelitev sveta. Leta 1904 je na Daljnem vzhodu izbruhnila rusko-japonska vojna. V Sankt-Peterburgu so mislili, da bo to »majhna zmagovita vojna«, ki bo hitro uredila tudi notranje težave carstva, dejansko pa se je izkazala kot strašen spopad z vrsto porazov, ki so razkrili nepripravljenost vojske, nesposobnost poveljnikov, predvsem pa socialno in politično šibkost avtokratskega ruskega imperija. Lenin, ki je v številnih člankih ocenil pomen rusko-japonske vojne za razvoj ruske revolucije, je preroško zapisal: »Kapitulacija Port Arturja (op.: zavzeli so ga Japonci) je prolog h kapitulaciji carizma« (ID-II/1979, 20).

Pred Rusko socialnodemokratsko delavsko stranko se je postavljalo vprašanje, kako opredeliti stališče stranke do vojne in izdelati svojo revolucionarno taktiko. Naloga ni bila lahka tudi zato, ker so se v okviru RSDDP izoblikovala nasprotujoča si stališča obeh struj znotraj stranke, boljševiške in menjševiške. Medtem ko so boljševiki množično nezadovoljstvo z vojno usmerjali v tirnice revolucionarnega boja za strmoglavljenje samodrštva (»Vojaški polom je neizbežen, hkrati s tem pa se bo neizogibno podeseterilo tudi nezadovoljstvo, vrenje in upor.«) (ibid., 21), so – nasprotno – menjševiki

ločevali boj za mir od razrednega boja s carizmom in buržoazijo. V tem smislu je uredništvo menjševiškega glasila *Iskra* v pismu partijskim organizacijam (novembra 1904) označilo liberalno buržoazijo za zaveznika proletariata, čeprav nestanovitnega, in pozvalo socialnodemokratske organizacije, naj aktivno sodelujejo na zborovanjih liberalcev, kjer se postavljajo zahteve po zmernih ustavnih reformah (Britovšek, I/1980a, 177); v liberalni buržoaziji so namreč menjševiki videli prihodnjo, vodilno silo demokratičnega prevrata v Rusiji.

Mednarodna socialna demokracija seveda ni mogla zaobiti sporov, ki so privedli do notranjega razkola v RSDDP na boljševice in menjševike. Evropski socialisti so nedvomno imeli nejasne predstave o resničnih vzrokih nesoglasij, saj konkretnih ruskih razmer niso poznali; svoje predstave so v glavnem gradili na informacijah menjševikov, ki so imeli oporo pri centrističnih voditeljih II. internacionale (nazori menjševikov so jim bili blizu, saj so le-ti posnemali vzorce evropskega socialističnega gibanja). Na razcep v stranki so gledali kot na »otroško bolezen«, katere vzrok naj bi bila »nestrpnost« boljše- vиков. Po spominskih zapisih boljše vika N. Ljadova (Lidin, Mandelštam) je Karl Kautsky v razgovorih z njim izjavil: »Vašega Lenina ne poznamo, za nas je nov človek. Poznamo pa zelo dobro Plehanova in Akselroda. Na njihova pojasnila o položaju v Rusiji smo se navadili. Vašim trditvam, da sta tovariša Plehanov in Akselrod oportunisti, ne moremo zaupati« (ibid., 169). Podoben odgovor je Ljadov dobil pri glavnem uredniku časopisa SPD *Vorwärts*. Na njegovo prošnjo, naj vendarle objavi dopise o delavskem gibanju v Rusiji in o razcepu v RSDDP, mu je odgovoril, da *Vorwärts* ne more posvetiti mnogo prostora tujim gibanjem, posebno ne ruskemu, ki je še tako mlado, da lahko le malo da zrelemu nemškemu gibanju (ibid.).

Medtem pa so menjševikom omogočili objavljane v nemških socialnodemokratskih glasilih (*Die Neue Zeit*, *Vorwärts* idr.). Pobudnika klevetniških član- kov na račun boljše vиков sta bila Akselrod in Potresov. 14. (27.) maja 1904 je Potresov pisal Akselrodu:

Nemudoma Vam moram sporočiti, da sem pravkar dobil pismo od Kautskega, v katerem nam sporoča, da bo objavil odgovor Ljadovu v *Iskri*. Prva bomba je ulita, z božjo pomočjo bo Lenin zletel v zrak. Znatno večji pomen bi pripisal temu, da izdelamo splošen načrt kampanje proti Leninu, da ga do konca metodično in načrtno raz- krinkamo. Kako tolči Lenina, to je vprašanje. Zdi se mi predvsem nujno, da nastopijo avtoritete: K. Kautsky, Rosa Luxemburg in A. Parvus (ibid., 169–170).

Boljševiki so protestirali proti klevetniški kampanji menjševikov. Na Leninov predlog so hoteli objaviti v tedniku (teoretičnem glasilu) nemške socialne demokracije *Die Neue Zeit* članek o bistvu nesoglasij, kar pa je Kautsky (kot urednik) zavrnil; izjavil je, da je po njegovem mnenju razpravljanje o ruskem prerekanju »nekoristno in celo škodljivo« (Johnstone, 1986, 302). Sam pa je napisal članek v obrambo menjševikov in njihovih organizacijskih nazorov. Leninova organizacijska načela stranke je zavrnil: »Če bi bilo treba na vašem kongresu izbrati med Martovom in Leninom, tedaj bi se, na podlagi celotnega izkustva naše dejavnosti v Nemčiji, odločno opredelil za Martova« (*Iskra*, 66/1904).⁷⁰

Spor je odmeval tudi v II. internacionali; njeni voditelji so menili, da nesoglasja v ruski socialni demokraciji nimajo načelnega pomena, zato so težili, da pomirijo boljševike in menjševike, hkrati pa so se postavili na stran slednjih. Predlagali so, da naj nesoglasja v ruski socialni demokraciji obravnavajo pred mednarodnim socialističnim razsodiščem,⁷¹ čemur je Lenin nasprotoval. Bil je mnenja, da ima spor z menjševiki značaj spopada političnih idej: »V rešnici sta se izoblikovali dve ruski socialnodemokratski stranki,« je odgovoril Hermannu Greulichu, voditelju švicarskih socialnih demokratov. »Boljševiki trdimo, da je na naši strani večina političnih delavcev. /.../ Menjševiki zgodovinsko nadaljujejo z linijo desnega krila socialne demokracije v Rusiji. /.../ Nesoglasja med *Naprejem* in 'novo' *Iskro* so takšna, kakršna so bila dejansko med 'staro' *Iskro* in *Rabočim delom*«⁷² (ID-I/1977, 49).

Proti boljševikom so odkrito nastopili ne le »centristi«, ampak tudi nekateri iz tabora »levice«, npr. Rosa Luxemburg. To je bilo na prvi pogled nenavadno, saj se je R. Luxemburg odlikovala v boju z revizionizmom, odločno kritizirala politiko oportunitizma in ministerializma v francoski socialistični stranki;⁷³

70 Ko je Kautsky razčlenjeval možnosti delovanja nemške socialne demokracije v 70. in 80. letih 19. stoletja (v času protisocialističnega zakona) ter jih primerjal z možnostmi delovanja ruske socialnodemokratske stranke v začetku 20. stoletja, je naredil sklep, da se te možnosti v bistvu ujemajo z menjševiško pozicijo. Ruskim socialnim demokratom je predlagal, naj se pomirijo.

71 Razsodišču naj bi predsedoval voditelj SPD August Bebel, ki je zahteval, da naj do razsodbe obe strani prenehata z medsebojno polemiko.

72 *Rabočee delo* (Delavska stvar), glasilo »ekonomistov«; uredniška politika je podpirala Bernsteinovo geslo o »svobodni kritiki« marksizma, zagovarjala »teorijo postopnosti«, omahovala glede vprašanja o individualnem terorju, saj je trdila, da ni treba zavirati razmaha terorističnega razpoloženja. Odkrito se je bojevala proti *Iskrinemu* načrtu (leninske) stranke, zagovarjala politiko tradeunionov, zanikovala revolucionarne možnosti kmetov ipd.

73 Menila je, da je škodljivo, da pristaši »ministrskega socializma« ostanejo v francoski socialistični stranki, medtem ko v svoji stranki (SPD) ni postavila vprašanja organizacijskega razcepa z bernsteinovci.

povsem nemogoča se ji je zdelo možnost zmage oportunistične smeri v nemški socialni demokraciji. »Velika in resna stranka«, je trdila, »se ne cepi zaradi časopisnih člankov, se ne cepi zaradi posameznih političnih odklonov«. V organizacijskih vprašanjih je v bistvu soglašala s Kautskim. Bila je mnenja, da morajo proletarski revolucionarji prilagajati vodenje spontanim dogajanjem. Odtod so izvirali njeni pogledi glede organizacijskih vprašanj, v katerih se zrcali podcenjevanje centralizirane stranke, strnjene v enotni misli in trdi disciplini. Njena stališča so bila diametralno nasprotna Leninovi interpretaciji. »Spontane nastope množic lahko spremeni v zavestno borbo za uresničevanje socialističnih idealov le revolucionarna organizacija proletarske avantgarde; partija ne sme biti pasivni registrator dogajanj, temveč borbena in usmerjajoča sila«, sicer ne more izpolniti vloge voditelja in organizatorja revolucionarnega boja, je trdil Lenin. R. Luxemburg se je s člankom *Organizacijska vprašanja Ruske socialne demokracije* (ID/1977, 245–270), ki je bil objavljen julija 1904 hkrati v *Die Neue Zeit* in v 69. številki menjševiške *Iskre*, solidarizirala z menjševiki, obdolžila Lenina »skrajnega centralizma«, »blankizma« in »jakobinstva« ter zavračala oblike trde partijske discipline. V Leninovem delu *Korak naprej, dva koraka nazaj* pa je videla utemeljitev skrajno centralistične smeri v ruski socialni demokraciji. Argumenti R. Luxemburg so se ujemali s centrističnimi stališči K. Kautskega. Ne gre prezreti, da se je centristična smer pojavila v težnji, da pomiri različne smeri v okviru socialnodemokratskega gibanja in da doseže »harmonijo« na račun načelnih koncesij; s tem je bila nehote usmerjena pot k reformizmu.

IV.

Neenotna stališča ter notranji razcep so slabile tudi moč in vpliv RSDDP med množicami, kar so izkoristile vladajoče sile. Da bi lahko nadzirala in zatrla vedno močnejše delavsko gibanje, je tajna caristična policija /OHRANA/ skušala ustanoviti nekakšno svoje sindikalno gibanje (»policijski socializem«) pod nadzorstvom svojih agentov, ki so bili sposobni izvajati tudi demagoško propagando, da bi usmerili sovraštvo proti revolucionarnim intelektualcem, zlasti proti socialistom, in še posebej proti Židom, ter okrepili zaupanje v vlado in carja, ki da bosta zagotovo ugodila zahtevam ljudstva. Poskus je uspel z mladim popom in agentom Georgijem Gaponom, ki je z denarjem ministrstva za notranje zadeve organiziral v Peterburgu delavsko združenje; obsegalo je enajst podružnic in 30.000 članov ter imelo prostore za sestanke in propagandna središča, hkrati pa razglašalo socialnodemokratska gesla. Dne 3. (16.) januarja 1905 so začeli v Peterburgu stavkati delavci velikih tovarn Putilova, da bi tako protestirali proti odpustitvi štirih svojih tovarišev (pripadali so Gaponovemu

združenju) in zahtevali vrsto pravic, med katerimi je bila na prvem mestu pravica do osemurnega delavnika. Nekaj dni zatem se je stavka razširila po vsem mestu: nezadovoljstvo, ki se je dolgo časa nabiralo in ki je že izbruhnilo v osamljenih spopadih, je tako našlo odločnejšo in bolj množično obliko.

Pop Georgij Gapon je demagoško predlagal, naj delavci organizirajo pohod/procesijo k Zimskemu dvorcu in carju izročijo peticijo.⁷⁴ V nedeljo, 9. (22.) januarja 1905 je 140.000 ljudi, ki so naivno verovali v carjevo dobrodušnost, pred carskim dvorcem zaustavila vojska s strelnim orožjem; ubitih in ranjenih je bilo nad 4.600 ljudi. »Krvava nedelja« v Sankt Peterburgu je bila uvod v rusko meščanskodemokratsko revolucijo, saj so dogodki tega dne pomenili eno tistih strašnih lekcij, ki so odprle oči množicam. Naivno zaupanje v carja je bilo uničeno. Nezadovoljstvo je nenadoma dobilo bolj radikalne oblike. Vpliv socialnih demokratov, zlasti njihove boljševeške veje, je postajal čedalje večji. Prav oni so tik pred začetkom demonstracije, ki so se je tudi sami udeležili, govorili, da carja ni treba prositi, temveč, da ga je »treba vreči s prestola« in da si je treba »priboriti svobodo s krvjo, z orožjem v roki, v hudih bitkah«. Sanktpeterburški dogodki so izzvali močan stavkovni val, ki je zajel 66 ruskih mest; v mesecu januarju je stavkalo že nad 440.000 delavcev. Zdaj jih je že spremljal klic: »Dol z avtokracijo« (Boffa, 1970, 3–5).

Politična stavka je s tem postala eno temeljnih sredstev za mobilizacijo širokih množic v odločilnem boju s samodržtvom. Stavkovno delavsko gibanje, ki je imelo elemente spontanosti, je vplivalo na razmah uporniškega kmečkega gibanja, hkrati pa prebudilo v aktivnejše politično življenje tudi demokratično inteligenco in študente.⁷⁵ Revolucija je že v prvih dneh imela velik mednarodni odmev, saj so delavci v številnih državah izrazili simpatije do ruske revolucije, pa tudi vidni predstavniki socialne demokracije v zahodni Evropi so pozdravili herojsko prizadevanje ruskega proletariata v boju s samodržtvom.

V dani revolucionarni situaciji so boljševeiki sklicali *Tretji kongres RSDDS* (London, 25. april–10. maj 1905), katerega so menjševeiški delegati obstruirali. Glavna naloga kongresa je bila osredotočena na izdelavo taktike stranke na začetni stopnji revolucije. Kongres, ki je porajajočo se revolucijo označil

74 V njej so delavci prosili carja »pravice in zaščite«, kajti »prišel je tisti strašni trenutek, ko je smrt boljša kot nadaljevanje neznesnega trpljenja«. V peticiji pa so zahtevali tudi demokratične pravice, konec vojne in draginje ter sklic ustavodajne skupščine.

75 Martov je po januarjskih dogodkih trdil, da naloga socialne demokracije ni organiziranje ljudske revolucije, ampak njeno sproščanje (*Iskra*, 85/1905). Lenin je nato v članku »Ali moramo organizirati revolucijo?« (II/1979, 139–147) objavil kritiko tega gesla. Eserji (socialni revolucionarji) pa so vztrajali pri prejšnji taktiki individualnega terorja in si niso prizadevali, da bi svoje akcije povezali z ljudskimi množicami. Samo boljševeiki so nastopali kot organizatorji množic.

za buržoaznodemokratsko, je zahteval, da mora delavstvo – na prvi stopnji revolucije – v zavezništvu z vsemi kmeti nevtralizirati omahovanje buržoazije in voditi boj za demokratično republiko; potrebno je preiti od množičnih stavk k oboroženi vstaji. Naloga stranke v sedanjem revolucionarnem trenutku je, da organizira proletariat za neposreden boj zoper samodržstvo z oboroženo vstajo.

Če dosežemo samodržstvo ljudstva, ga moramo tudi ohraniti – in to je revolucionarna demokratična diktatura. Nobenih razlogov ni, da bi se je bali. Pridobitev republike – velikanska pridobitev za proletariat, čeprav za socialnega demokrata ni »absolutni ideal«, kakor je za buržoaznega revolucionarja, temveč le garancija svobode za širok boj za socializem (Lenin, ID-II/1979, 191).

V resoluciji o začasni vladi pa so podčrtali, da je lahko republika razglašena le kot rezultat zmagovite vstaje, katere organ naj bi bila začasna vlada, zmožna sklica ustavodajne skupščine.

Menjševiki, ki se III. kongresa niso udeležili,⁷⁶ so vzporedno organizirali svojo konferenco v Ženevi; tudi njihova konferenca je obravnavala taktična vprašanja. V nasprotju z boljševiki menjševiki oborožene vstaje niso imeli – »glede na šibko organiziranost proletariata« – za nujno in neizogibno, pač pa so pozivali stranko, »naj v množicah okrepi zavest o neizogibnosti revolucije« (*Iskra*, 100/1905). V resoluciji so sicer omenili odpravo starega reda, niso pa niti določili vloge proletariata v revoluciji niti opredelili nalog delavstva v vstaji in tudi ne formulirali gesel o osvojitvi demokratične republike. V kritični analizi taktičnih sklepov III. kongresa stranke in menjševiške konference v Ženevi je Lenin v spisu *Dve taktiki socialne demokracije v demokratični revoluciji* (ID-II/1979, 239–330) postavil pod vprašaj menjševiško koncepcijo buržoaznodemokratske revolucije, ki je bila zasnovana na stališču, da mora vodilna vloga v njej pripadati buržoaziji, podobno kot je to bilo v meščanskih revolucijah v 18. in 19. stoletju v Zahodni Evropi. Menjševikom in še posebej Plehanovu je očital, da niso dojeli in upoštevali bistvenih posebnosti revolucionarnih procesov v Rusiji, zasnovanih na novih zgodovinskih pogojih. »Govoriti o 'zmagi' ljudske vstaje, o ustanovitvičasne vlade, ne pa pokazati, da so ti 'koraki' in dejanja povezani z osvojitvijo republike – pomeni, da resolucije ne pišejo zato, da bi vodili boj proletariata, ampak zategadelj, da capljajo na repu proletarskega gibanja« (ibid. 255).

76 Plehanov je pikro zavrnil udeležbo na kongresu rekoč: »Na kongresu me hočete napasti, zahtevate odgovor o mojem delu glede izpolnitve sklepov II. kongresa« (v Britovšek, I/1980a, 185).

Plehanov je v prvi ruski revoluciji gledal buržoaznodemokratsko revolucijo, v kateri pripada vodilna in odločilna vloga buržoaziji, medtem ko je socialistična revolucija v Rusiji še vprašanje dokaj odmaknjene bodočnosti. V tem pogledu se Plehanov vse do svoje smrti ni razlikoval od reformistov iz II. internacionale, ki so dokazovali, da je socialistična revolucija v Rusiji nemogoča zaradi nerazvitosti produktivnih sil v tej deželi. Zato so zavračali Leninovo misel o realni možnosti preraščanja buržoaznodemokratske revolucije v socialistično. Pri tem so se dostikrat sklicevali na časovno razdaljo, ki je – recimo – ločila francosko buržoaznodemokratsko revolucijo v letih 1789–1793 od prvega poizkusa socialistične revolucije v Franciji, kakršnega je l. 1871 predstavljala pariška komuna. Z drugimi besedami rečeno, reformisti in z njimi Plehanov so v tem pogledu razodevali precejšnjo mero dogmatizma, ocenjujoč dogajanje svojega časa iz perspektive predimperialističnega razdobja v razvoju kapitalizma in proletarskega razrednega boja. V svojem nasprotovanju Leninu in boljševikom je bil Plehanov tudi v navzkrižju s samim seboj, s tistim, kar je bil deset let prej zapisal v *Prispevku k vprašanju o razvoju monističnega pogleda na zgodovino* (1951). Tam je dialektični materializem opredelil kot filozofijo dejanja in poudaril, da »dialektični materializem nobene dežele na nič ne obsoja in da prav tako tudi ne kaže nobene poti, ki bi bila skupna in 'obvezna' za vse narode v vsakem poljubnem času; /.../, da je nadaljnji razvoj vsake konkretne družbe odvisen od razmerja njenih družbenih sil v mejah te družbe same in da mora vsak resen človek, ne da bi ugibal in tarnal o neki fantastični 'obveznosti', predvsem raziskati to razmerje; le tako raziskavanje lahko pokaže, kaj je za določeno družbo 'obvezno' in kaj 'neobvezno'« (Ziherl, v Plehanov, 1973, xv–xvi).

Medtem pa je revolucija na svoji začetni stopnji potrdila pravilnost Leninovih sklepanj o tem, da ruska buržoazija ne more biti gibalna sila revolucionarnih sprememb, njen hegemon. »Izid revolucije je odvisen od tega, ali bo delavski razred odigral vlogo pomočnika buržoazije, mogočnega po moči svojega pritiska na samodržstvo, toda politično nemočnega, ali vlogo voditelja ljudske revolucije« (ID-II/1979, 242). Menjševiška taktika, ki je usmerjala proletarijat v zaveznitvo z liberalnomonarhistično buržoazijo, je spregledala revolucionarnodemokratsko buržoazijo in večmilijonske množice revnih kmetov. Menjševiki vsekakor niso dojeli, da je agrarno-kmečko vprašanje temeljna vsebina demokratske revolucije v Rusiji. Plehanov je npr. v opravičevanju sporazumaške taktike menjševikov z liberalno buržoazijo skušal

obdolžiti Lenina blankizma, ker se je usmeril na zavezništvo proletariata s kmeti. »Delovni kmetje«, je pisal Plehanov, »so bili že zdavnaj tisti steber, na katerega so stavili utopične upe ruski blankisti. Čim bolj so blankisti idealizirali delovne kmete, tem trdneje so se oklepali svoje zarotniške taktike« (gl. Perović, 1988). Plehanovi trditvi je Lenin oporekal; po njegovi viziji je bila odločilna zmaga revolucije nad carizmom mogoča le kot revolucionarnodemokratska diktatura proletariata in kmetov.

Taka zmaga pač še ne bo iz naše buržoazne napravila socialistične revolucije; demokratični prevrat ne bo neposredno presegel meja buržoaznih družbenoekonomskih odnosov; kljub temu pa bo taka zmaga velikanskega pomena za bodoči razvoj Rusije in vsega sveta. Nobena stvar ne bo tako vzdignila revolucionarne energije svetovnega proletariata, nobena stvar ne bo tako zelo skrajšala poti do njegove popolne zmage kot odločilna zmaga revolucije, ki se je začela v Rusiji (ID-II/1979, 269). Kajti boj za kar največjo demokratično svobodo je najzanesljivejši pogoj boja za socializem. Kdor hoče doseči socializem po drugi poti, mimo političnega demokratizma, prihaja nujno do sklepov, ki so v ekonomskem in v političnem pogledu nesmiselni in reakcionarni (ibid., 249).

V.

V spomladanskih in poletnih mesecih 1905 je revolucija doživela nov vzpon. Viharen porast množičnih revolucionarnih nastopov in vsesplošno nezadovoljstvo so prisilili carizem, da je hkrati z okrepljenim terorjem začel deliti obljube in koncesije z namenom, da bi nevtraliziral opozicijsko gibanje liberalne buržoazije in ljudstvo odtegnil od revolucionarnega boja. 6. avgusta 1905 so potrdili manifest in odlok o volitvah v državno dumo. Duma je bila zamišljena kot predstaviški posvetovalni zakonodajni organ. Volilno pravico so imeli le fevdalci, buržoazija, premožni kmetje in bogati mestni sloji; brez nje so ostali mestni proletariat, vaška revščina, dninarji, ženske, vojaške osebe, skratka večina prebivalstva Rusije. Prva, Bulyginova duma⁷⁷ (tudi »duma ljudskega upanja«) je postala središče političnega življenja dežele. Do nje se je izoblikovalo troje stališč, ki so ustrezala ciljem treh bojujočih se političnih taborov:

- carizem je v dumi videl predvsem posvetovalni organ, s katerim je upal ohraniti despotsko-policijski režim, ekonomsko moč in politično prevlado fevdalcev;

77 Imenovana po takratnem notranjem ministru Aleksandru Bulyginu.

- liberalnomonarhistična buržoazija se je zavzemala za udeležbo v dumi, ker je računala, da se bo sporazumela s carizmom in od njega dosegla ustavne koncesije ter delila oblast s fevdalci;
- socialna demokracija in revolucionarnodemokratska buržoazija pa sta se usmerili k strmoglavljenju carizma in ustanovitvi demokratične republike.

Boljševiki, ki so postavljali v ospredje aktivni bojkot Bulyginove dume, so izhajali s stališča, da je revolucija v vzponu; zato so vso pozornost posvečali množični agitaciji za oboroženo vstajo proti carizmu in ustanovitvi začasne revolucionarne vlade. Menjševiki so v nasprotju z boljševiki, v *Iskri* in na konferenci v Kijevu avgusta 1905, nasprotovali bojkotu dume. Medtem je deželo že zajelo stavkovno gibanje in boj proti Bulyginovi dumi, to pa je predstavljalo uvod v vsrusko politično stavko. Carizem je skušal zadušiti stavko z oboroženo silo, toda kazenski ukrepi, ki so jih izvajali *črnosotenci* (pobijali so delavske aktiviste, razvneli nacionalistične strasti in organizirali pogrome nad Židi), niso prinesli zaželenih uspehov.⁷⁸ Izbruh oktobrske stavke v Moskvi pa je vlado prisilil, da je odstopila od sklica Bulyginove dume.

V naelektrenih političnih razmerah je bil car Nikolaj II. prisiljen, da je 17. oktobra 1905 izdal poseben, t. i. »oktobrski« manifest, v katerem je obljubil ustavo in sklicanje nove dume. V »mejah možnosti« je car obljubil pripustiti k sodelovanju v državni dumi tiste sloje prebivalstva, ki so bili v Bulyginovem osnutku brez volilne pravice. Manifest je dumi priznal zakonodajne pravice, saj odslej »noben zakon nima veljave brez potrditve državne dume«. Novonastale razmere je Lenin pronicljivo komentiral: »Carizem nima več moči, revolucija pa še ne more zmagati« (ID-II/1979, 50).

Namen manifesta je bil v tem, da z ustavnimi koncesijami razcepi sile revolucije, odvrne od boja omahujoče elemente, na svojo stran pa pritegne liberalno buržoazijo in z njeno pomočjo zaduši revolucijo. Politična konsolidacija buržoazije se je pokazala v ustanavljanju meščanskih strank. Velekapitalisti in pomeščanjeni plemiči so se združili v »Zvezo 17. oktobra«, v stranko oktobristov; stranka je soglašala s programom carskega manifesta in je pričela

78 Moč carizma je temeljila na birokratskem in policijskem državnem aparatu. Njegovi izrazi so bile tudi politične formacije, ki so jih skušali na hitro ustvariti v obrambo režima: »Zveza ruskega ljudstva«, ki so jo spomladi 1905 ustanovili plemiči in policisti na pobudo carskega dvora, in njena nižja varianta, *Čjornaja sotnja* (zveza črnosotencev, »Črna stotinja«), predhodnica kasnejših fašističnih tolp v Evropi, huliganska, skrajno šovinistična in antisemitska organizacija pod nadzorstvom policije, ki je nabirala svoje člane med delinkventi in najbolj podivjanimi drobno buržoaznimi elementi ter jih uporabljala za vsakovrstna nasilja proti kateremukoli nasprotniku (Boffa, 1970, 10).

javno podpirati carizem v boju proti revoluciji. Socialna opora druge velike meščanske stranke »Zveze osvoboditve« (konstitucionalni/ustavni demokrati – kadeti) pa so bili intelektualna meščanska elita, srednja in del drobne buržoazije ter liberalni plemiči. Prizadevanje nosilcev stranke, da se sporazumejo s carizmom in to sporazumaštvo prikrijejo z levo frazeologijo, je kadete naredilo za najnevarnejše nasprotnike revolucije. Brez njihovega razkrinkavanja in izolacije hegemonija proletariata v revoluciji ne bi bila zagotovljena. Zato je Lenin poudaril, da je brez trdne zveze proletariata in kmetov zmaga v revoluciji nemogoča.

Po razglasitvi carjevega manifesta je torej prišlo do razmejevanja razrednih in političnih sil v revoluciji. Liberalnoburžoazni stranki (oktobristi – desni in kadeti – levi) sta pričakovano in navdušeno sprejeli carski razglas, ocenili sta ga kot izpolnitev svojih ciljev; odtlej sta pričeli podpirati carizem v njegovem boju proti revoluciji. Na drugi strani pa so pridobljene politične svoboščine (svoboda zborovanja, združevanja, tiska) zahtevale spremembo taktike socialnodemokratske stranke, in sicer da preide iz globoke ilegale in se preoblikuje v množično delavsko stranko. To je bilo toliko nujnejše, ker so meščanske politične stranke skušale vplivati na delavstvo in ga podrediti svojemu vplivu.

VI.

Oktobrski nastop ruskega proletariata je praktično pokazal pomen vsesplošne *politične stavke* kot ene izmed oblik revolucionarnega boja. Lenin v svojih analizah ni izključeval možnosti, da lahko ob močni splošni stavki z udeležbo vojske, ki bi odrekla pokorščino, da strelja na ljudstvo, preide v teh ali drugih okoliščinah do odločilne zmage. Oktobrski dogodki pa so tudi pokazali, da sama stavka ne bo mogla strmoglaviti carizma, ampak da je zmaga nad njim mogoča šele z *vstajo*, ki bo rasla iz splošne stavke.

Med revolucijo so ljudske množice nastopile kot mogočna sila, sposobna samostojne zgodovinske ustvarjalnosti. Posebno jasno se je to pokazalo v obdobju revolucionarnega vzpona v jeseni 1905, ko so delavci začeli sami javno uresničevati politične svoboščine. Višje oblike revolucionarne ljudske ustvarjalnosti so bili *sovjeti* delavskih odposlancev – organi vstaje in ljudske oblasti, ki so bili rojeni v ognju oktobrske vseruske stavke. Iz stavkovnih komitejev so v raznih mestih zrastle »odbori delavskih odposlancev«. Nastali so kot vodstveni organi vstaje, hkrati pa so se bistveno razlikovali od navadnih stavkovnih komitejev, ko so začeli prevzemati vlogo organov splošnega boja delavstva proti carizmu.

Odnos boljševikov in menjševikov do sovjetov je izviral iz različnih ocen nara-ve in gonilnih sil revolucije. Boljševiki so imeli sovjete, kot organe oborožene vstaje, za embrionalne organe revolucionarnodemokratske diktature proletariata in kmetov. Menjševiki pa so jih imeli le za organe krajevne samouprave in niso povezovali njihove dejavnosti z oboroženo vstajo.

Lenin je že v prvih dneh življenja sovjetov odkril njihov zgodovinski pomen revolucionarne oblasti ter orisal odnos med revolucionarno stranko in sovjeti. V sovjetu delavskih odposlancev je videl zarodek nove oblasti, organ diktature revolucionarnih elementov ljudstva. Sovjete je ocenil kot klicočasne revolucionarne vlade, kot organ vstaje. Zato je posvaril stranko pred sektaštvom v odnosu do sovjetov ter hkrati nastopil proti tistim tendencam v stranki, ki so skušale omejiti sestav sovjetov le na tiste predstavnike delovnih množic, ki so docela korakali pod zastavo socialne demokracije; zavzemal se je za široko fronto (Britovšek, I/1979b, 100).

Na te nove okoliščine, ki nujno vplivajo na dejavnost stranke, je opozoril Lenin v članku »O reorganizaciji partije« (ID-II/1979, 383–392) in hkrati skiciral obrise nove smeri. Če je vse dotlej izpričeval, da mu je bližje ožje pojmovanje v navzkrižju z razširjeno partijo, kakršno so hoteli menjševiki, pa je zdaj vztrajal pri tem, da je treba širiti partijo (Johnstone, 1986, 303). Revolucionarni položaj v državi je vsekakor zahteval enotnost akcije delavstva in premostitev razcepa v RSDDP. Konec decembra 1905 so se vodilni centri obeh frakcij združili in po načelu enakega predstavnitva ustanovili združeni CK, ki je bil pooblaščen, da skliče združeni kongres RSDDP.⁷⁹

Četrti kongres RSDDP (Stockholm, 23. april – 8. maj 1906) je šel v zgodovino kot »združitveni«. Zasedanje je od vsega začetka potekalo v ostrem idejnem boju, saj so tako boljševiki kot menjševiki ponovno imeli različna taktična stališča do bistvenih vprašanj revolucije. Stališča menjševikov je predstavil Aleksander Martynov, ki je v referatu »O sedanjem trenutku« vztrajno branil linijo sporazuma z liberalno buržoazijo (po porazu decembrske vstaje⁸⁰ so se namreč menjševiki ponovno premaknili v desno, na stran sporazumaštva s kadeti), nadalje je zavrgel idejo o prevzemu oblasti s strani revolucionarnih množic in povzdignil vlogo dume kot občenacionalnega središča. Nasprotno s temi stališči je Lenin opozoril, da se »boljševiki ne vedejo nihilistično do parlamentarnih oblik boja. Socialni demokrati so za njihovo uporabo, toda razkrinkati morajo 'parlamentarni kretenezem', to je zaneseno vdanost v to, da

79 Sklep so sprejeli na konferenci RSDDP od 11. (24.) do 17. (30.) decembra 1905 v Tammerforsu (Tampere).

80 15. decembra 1905 je carska vojska zadušila vstajo delavcev v Moskvi.

je parlamentarni boj edina poglavitna oblika boja, ne glede na razne okoliščine. V revolucionarnem trenutku glavna oblika boja ni ustavna oziroma zakonita, temveč neposreden boj množic« (ID-II/1979, 71).

Različna gledišča so se pokazala tudi pri obravnavanju stališča do državne dume. Medtem ko so se menjševiki usmerili h kadetski dumi in utirali pot k parlamentarizmu, so boljševiki trdili, da дума nima nič skupnega z resničnim ljudskim predstavništvom in da služi za kritje samovoljnosti samodrštva. Zato so predlagali, naj bi izrabili dumo in njene spore z vlado za poglobitev revolucionarne krize. Medtem pa je menjševikom – kljub nasprotovanju boljševikov – uspelo uveljaviti predlog o formiranju socialnodemokratske frakcije v državni dumi.⁸¹

Ostro razpravo je sprožilo tudi vprašanje oborožene vstaje. Boljševiki so imeli za neizogibno, da se razčlenijo konkretne zgodovinske in politične izkušnje oktobrsko-decembrskih bojev; zanje je bila decembrska vstaja posebna višja stopnja revolucionarnega gibanja. V nasprotju s temi stališči, so se menjševiki odpovedali oboroženi vstaji in jo v prikriti obliki tudi obsodili. Plehanov je svoje idejno razpoloženje izrazil v stavku: »Ne bi smeli prijeti za orožje« (v Britovšek, I/1980a, 227). Na kongresu, na katerem so imeli premoč menjševiki, je kljub razlikam le prišlo do formalne združitve. Neposredno po kongresu je Lenin napisal *Poziv delegatom združenega kongresa*, v katerem je dal vedeti, da se bodo boljševiki bojevali proti tistim sklepom, ki jih imajo za napačne, hkrati pa se bodo podredili sklepom kongresa in izrekli proti slehernemu razcepu: »V skupni stranki ni potrebno, da idejni boj razcepi organizacijo, ni potrebno, da podre akcijsko enotnost delavstva. /.../ Svobodno razpravljanje, enotnost akcije – to moramo doseči« (ID-II/1979, 73).

VII.

Spomladi 1906 so se pokazala znamenja novega vzpona revolucije; spet se je okrepil stavkovni boj. Novi položaj je zaostрил taktična stališča boljševikov in menjševikov do prve dume, ki je pričela z delom 27. aprila 1906. Prvi so se zavzemali za zunajdumske oblike boja, medtem ko so se drugi čedalje bolj pomikali na desno in soglašali s sporazumaško politiko liberalne buržoazije. Medtem ko so menjševiki pozivali delovne množice, naj v celoti podprejo dumo, ne glede na to, da so v njej prevladovali kadeti, so boljševiki postavljali zahtevo po diferenciranem pristopu do meščanskih strank. Opozarjali so, da

81 Boljševiki so svoje nasprotovanje utemeljevali s tezo, da množica zavestnih proletarcev na volitvah ne bo sodelovala, ker ne bo imela svojih kandidatov, ki bi zastopali njihove interese.

je nujno treba podpirati revolucionarnodemokratsko meščanstvo, ki je zainteresirano, da se buržoaznodemokratska revolucija izpelje do kraja; toda pri tem je potrebno nastopiti proti kadetom, ki so pripravljene na sporazum s samodržstvom. 8. julija 1906 je vlada, zaradi zaostrenih nasprotij v dumi ter vzpona kmečkega gibanja, dumo razpustila. Lenin je tedaj opozoril, da objektivni tok dogodkov delavstvu in kmetom ne nalaga boja za nemočno dumo, ampak za strmoglavljenje samodržstva ter za sklicanje resnično močnega ljudskega predstavništva – ustavodajne skupščine. Zgodovinski trenutek zahteva, da se »še bolj izkoristi prav razpust dume kot povod za koncentrirano agitacijo s pozivanjem k vseljuidski vstaji. Pojasnjevati povezavo med politično stavko in vstajo. Usmeriti vse sile v to, da bi dosegli združitev in enoten nastop delavcev, kmetov, mornarjev in vojakov v aktivnem, oboroženem boju« (ibid., 527). Srž nasprotujočih si menjševiških in boljševiških pogledov na družbeno preobrazbo Rusije se je vseskozi zrcalil v razumevanju »reformne« in »revolucije« kot dveh antagonizmov, to je »med legalno-konstitucionalno potjo kot izključno in edino (menjševiško geslo: 'obnovitev zasedanja dume') in med priznanjem oziroma dopustitvijo revolucionarne poti (boljševiški poziv k vstaji za 'ustavodajno skupščino')« (ibid., 547). V takšnih nasprotujočih si pogledih v stranki se je čedalje bolj zastavljalo vprašanje takojšnjega sklica strankinega kongresa. Nujen je bil že zaradi spremenjenega političnega položaja po razpustu dume in zaradi volitev novega CK, ki naj bi bil zmožen enotno voditi stranko.

Položaj v državi je bil zapleten in za carizem negotov (stavke, upor mornarice v Sveaborgu blizu Helsinkov, 30. julija 1906). Vlada je bila po eni strani prisiljena okrepiti represijo, po drugi pa je manevrirala s sklicanjem II. državne dume na podlagi istega volilnega zakona. Boljševiki so si znova postavili vprašanje, kakšno stališče naj sprejmejo do volitev in do dume. Glede na spremenjeni položaj so zavrgli geslo bojkota. »Ne odpovedujemo se vstopu v II. dumo, ko (ali če) jo bodo sklicali. Ne odpovedujemo se izražati te arene boja; nikakor ne cenimo previsoko njenega skromnega pomena, ampak nasprotno, na podlagi že dane zgodovinske izkušnje ga v celoti podprejemo drugi vrsti boja s stavkami, vstajami itd.« (ibid., 540). Udeležbo v dumski frakciji so boljševiki ocenjevali kot eno izmed sredstev za krepitev zveze delavskega razreda s kmeti in za njihovo osvoboditev izpod vpliva liberalne buržoazije. Menili so, da mora delavska stranka nastopiti na volitvah kot samostojna razredna sila; v volilni kampanji so dopuščaličasne sporazume z revolucionarnimi demokratičnimi strankami, npr. s trudoviki (stranko malih posestnikov in srednjih slojev) in eseri (stranko agrarnih socialistov), ki so delovali proti desnim strankam in proti kandidatom liberalne buržoazije (kadetom). To je bila taktika »levega bloka«, usmerjenega v to, da

okrepi položaj proletariata in pod njegovim vodstvom strne demokratične sile v državi. Drugačno stališče so imeli menjševiki. V nasprotju s sklepi IV. kongresa RSDDP, ki ni potrdil sporazuma s kadeti, je menjševiški CK vztrajno zastopal volilni blok z njimi. Bistvo spora je bilo v vprašanju, s kom iti in kako iti: za liberalnomonarhistično buržoazijo ali pred revolucionarnodemokratično buržoazijo, to je prepustiti gibanje kadetom ali zagotoviti hegemonijo proletariata? Menjševiki so s pomočjo bundovcev (članov židovske malomeščanske stranke) na vseruski socialnodemokratski konferenci, ki se je sešla novembra 1906 v Tammerforsu, uveljavili sklep o dopustnosti volilnega bloka s kadeti. Ta sklep je po Leninovih besedah določil fizionomijo menjševikov kot oportunističnega krila v RSDDP. Lenin je nato v imenu 14 delegatov, ki so predstavljali 45 odstotkov udeležencev, podal »Posebno izjavo«, v kateri je podčrtal nujnost organizacijske in idejne samostojnosti stranke v volilni kampanji, začasen sporazum pa je dopustil le s predstavniki revolucionarnodemokratične drobne buržoazije (Britovšek, I/1979b, 109).

Nesoglasja v stranki so se znova razvnela, kar se je odražalo v spodkopavanju skladnega dela partijskih organizacij v volilni kampanji. Medtem ko so menjševiki stopili v volilni blok s kadeti, so boljševiki razkrinkavali dvolično vlogo liberalne buržoazije in strnjevali leve sile. »Levi blok« je postal dejstvo; vanj so stopili trudoviki in del menjševikov. Rezultati volitev so pokazali porast revolucionarne smeri. Druga дума (tudi »duma ljudske jeze«), v njej je sodelovalo 518 poslancev, je začela z delom 20. februarja 1907; bila je bolj levo usmerjena kot prva. Njeno levo krilo je štelo 222 poslancev: 104 trudoviki, 65 socialnih demokratov,⁸² 37 eserov, 16 narodnih socialistov. Desno krilo (oktobristi, monarhisti itd.) je zastopalo 54 poslancev. Obe skrajni krila sta se v primerjavi s prvo dumo okrepili, in sicer na račun kadetskega centra, ki se je skrčil s 179 na 98 poslancev.⁸³ Pri takšnem razmerju sil je bila pomembna vloga socialnodemokratske frakcije znotraj levega krila dume, kateri so dajali ton menjševiki, ki so skušali združiti levo krilo dume s kadetskim centrom v »občenenacionalno opozicijo«. Nezadovoljstvo tako z delovanjem frakcije kot z menjševiškim CK je vplivalo na to, da so sklicali izredni – V. kongres RSDDP; obe frakciji sta izdelali osnutke resolucij, ki so tudi tokrat izražale različna taktična izhodišča.

Na *petem kongresu* (London, 13. maj – 1. junij 1907) sta se spoprijeli protislovni taktični liniji boljševikov in menjševikov; če sta bili še v začetku leta

82 V socialnodemokratski frakciji je bilo 54 poslancev z odločujočim glasom: 34 menjševikov in 3 njihovi simpatizerji ter 14 boljševikov s prav tako 3 simpatizerji; 11 poslancev je šlo v frakcijo s posvetovalnim glasom.

83 Glej na: https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_legislative_election,_January_1907.

1905 začrtani in utemeljeni le teoretsko, pa sta bili zdaj že preizkušeni v praksi. Ker je tok revolucije v Rusiji v večji meri potrjeval pravilnost boljševiške taktike, so bili zaradi tega menjševiki prisiljeni zavzeti na kongresu skoraj v vseh vprašanjih obrambne pozicije; zavzemali so se za reševanje praktičnih vprašanj in se izogibali obravnavanju abstraktno-teoretičnih problemov. Boljševiki so predvsem očitali menjševiškemu CK, da je v pogojih revolucije vlekel stranko na parlamentarno pot, hkrati pa zanemarjal neparlamentarne oblike boja, pa tudi, da je čedalje bolj odstopal od samostojne proletarske politike ter jo prilagajal in podrejal politiki liberalne buržoazije. Boljševiško kritiko in ostrino njihove resolucije je otopil nastop L. Trockega in drugih centristov, ki so zavzeli vmesno stališče.

V kongresnih diskusijah so načeli tudi pomembno vprašanje, ki je bilo izvor tedanjih političnih razhajanj med boljševiki in menjševiki: vprašanje razmerja do neproletarskih strank ter ocena vloge liberalne buržoazije in kmetov v demokratični revoluciji. Na kongresu so to vprašanje obravnavali poleg boljševikov in menjševikov še R. Luxemburg v imenu Socialnodemokratske stranke Poljske in Litve ter Rafail Abramovič v imenu Bunda. Osnutek poljskih socialnih demokratov se je v glavnih obrisih ujemal z Leninovo resolucijo, Bund pa je prešel na stran menjševikov. Lenin je v referatu poudaril, da je do revolucije prišlo v času, ko se je proletariat pričel osveščati kot razred, se organiziral v samostojno razredno organizacijo ter izrabil sleherni korak svoboščin, da bi okreplil svojo organizacijo proti buržoaziji. Od tod je neizogibno izviralo prizadevanje buržoazije, da otopi ostrino revolucije, da ne dovoli, da se izpelje do kraja, od tod omahovanje liberalne buržoazije na strani reakcije. Obenem je tudi ostrina agrarnega vprašanja v Rusiji (velikanski ostanki tlačanstva) neizogibno potegnila široke množice kmetov v odločilni boj zoper samodržstvo. Lenin je očital menjševikom, da so postali ujetniki svojih neživljenjskih dogmatskih shem, saj so vlogo delavskega razreda omejili na položaj »skrajne opozicije«, preprosto na pomočnika liberalne buržoazije. V svoji resoluciji so delavstvo imenovali »gibalno silo«, ne pa »voditelja revolucije«. Delavstvu so predlagali, naj od primera do primera sklepa sporazume tako z liberalci kot z demokrati, to pa je v praksi odpiralo vrata kakršnemu koli sporazumu s kadeti (ID-II/1979, 78–79).

Na kongresu so ponovno pretresli poglede na vprašanje o tipu in značaju stranke. V revolucionarni osekí so menjševiki nastopili proti obstoju ilegalne delavske stranke. Njihovo geslo je bilo: »Raje imamo organizirane množice brez socialne demokracije kot socialno demokracijo brez organiziranih množic«. P. Akselrod je predlagal, naj ustanovijo »široko delavsko stranko s sklicanjem kongresa različnih delavskih organizacij, ne le socialnih demokratov, ampak

tudi eserov, anarhistov«, kar je Lenin označil kot predlog za sentimentalno sanjarjenje o tem, kako bi »obšli surov razredni in politični boj« (ibid., 80). Boljševiki, ki so odločno zagovarjali obstoj lastne stranke, so nastopili proti ideji »delavskega kongresa« z geslom o razširitvi socialnodemokratske stranke, kar je kongres sprejel. Tudi teorijo o nevtralnosti sindikatov do stranke so na predlog boljševikov zavrnil. Nasploh je V. kongres potekal v znamenju premoči boljševikov, kar je bila seveda posledica njihovega okrepljenega položaja v času med prvo in drugo dumo.

***

Prva ruska revolucija je trajala do srede leta 1907; takrat je carizmu uspelo obvladati položaj in odločilno nastopiti. 3. junija 1907 je carska vlada dala razgnati državno dumo, socialnodemokratsko frakcijo so aretirali. Hkrati so razglasili nov volilni zakon, ki je še bolj omejil pravice delavcev in kmetov ter v novi, tretji dumi (»duma gospodov, popov in lakajev«) zagotovil prevlado fevdalcev in velike buržoazije. Državni prevrat 3. junija je pomenil konec prve ruske revolucije in začetek obdobja »stolipinske« reakcije.⁸⁴ Revolucija bo ponovno vzplamtela čez desetletje: »Brez takšne 'generalke' kot v letu 1905, bi bila nemogoča revolucija v letu 1917, tako buržoazna februarjska kot tudi proletarska oktobrska« (ibid., 81).

Noben model, ki so ga takrat ponujali boljševiki (revolucionarni) in menjševiki (reformni), ni uspel, in revolucija 1905–1907 je bila poražena. Toda ne glede na samoumevno dejstvo, da tudi poražena revolucija deluje v zgodovini globoko in ustvarjalno, je takratna razprava v ruski socialni demokraciji ponudila zelo bleščečo predstavo o dveh miselnostih dveh strategij, od katerih je ena – boljševiška – postala deset let kasneje zgodovinski zmagovalec, ne da bi zaradi tega poražena stran izgubila na veljavi in pomenu (Strada, 1986, 384–385).

---

84 Imenovana po notranjem ministru Pjotru A. Stolipinu (1862–1911), ki je z represijo zadušil masovne upore.

Stališča II. internacionale do militarizma in vojne pred letom 1914

Demokracija in vojna sta nezdržljivi protislovji.

Keir James Hardie (1912)

Naraščajoča imperialistična nasprotja v desetletju pred prvo svetovno vojno (rusko-japonska vojna 1904–1905, vmešavanje Rusije v notranje zadeve Perzije 1906, francosko-nemški spor okrog Maroka 1905–1906, aneksija Bosne in Hercegovine s strani Avstro-Ogrske 1908, italijansko-turška vojna 1911–1912, balkanski vojni in intrige velikih sil okrog Makedonije in Albanije 1912–1913) so zahtevala od II. internacionale sprejetje jasnega stališča do vojnega vprašanja. Tu ni šlo samo za teoretična vprašanja, pač pa za oblikovanje konkretne taktike socialne demokracije – tako v nacionalnih kot mednarodnih okvirih – ob morebitnem vojaškem spopadu svetovnih razsežnosti; še več, šlo je za preverjanje moči načela *internacionalizma* v praksi. V tem kontekstu so bila posebno aktualna stališča do militarizma, sprejeta na zadnjih treh kongresih II. internacionale: Stuttgart 1907, Köbenhavn 1910, Basel 1912 (gl. Steinberg, 1972).

I.

Na predvečer mednarodnega socialističnega kongresa v Stuttgartu so se v nacionalnih socialističnih strankah povsod izoblikovala več ali manj jasna stališča do vprašanja militarizma, ki pa še zdaleč niso bila enotna; npr. na seji Mednarodnega socialističnega biroja /MSB/ (Bruselj, 10. novembra 1906) so se prizadevanjem francoskih socialistov, da bi vprašanje militarizma prišlo na dnevni red bližnjega kongresa, upirali nemški socialisti. Slednjič je Francozom le uspelo, da so vprašanje militarizma vključili kot posebno točko dnevnega reda kongresa z naslovom *Militarizem in mednarodni konflikti*. Nedvoumno enotno stališče do tega ključnega vprašanja je bilo za mednarodno delavsko gibanje izjemno pomembno, saj so številne kolonialne vojne ter zaostritve nasprotij med imperialističnima blokoma dajale ton obdobju pred svetovnim spopadom. Vojni spopadi so se odvijali izven Evrope in ZDA, ki so bile obvarovane vojnega pustošenja: »V Evropi je gospodaril mir, toda vzdrževal se je zato, ker se je ustvarjalo gospostvo evropskih narodov nad stotinami milijonov prebivalcev kolonij s stalnimi, nenehnimi, nikdar zaključenimi vojnami, ki jih mi Evropejci nimamo za vojne, ker večkrat niso podobne vojniam, ampak zverinskemu pobijanju, iztrebljanju neoboroženih narodov« (Lenin, ID-III/1981, 30). Azija

in Afrika sta bili v tem obdobju skoraj povsem v kolonialni ali polkolonialni odvisnosti od imperialističnih držav Evrope in ZDA. V Evropi pa so nasprotja med imperialističnimi državami povzročala rast vojaških proračunov. Protislovja med obema koalicijama (antanto in centralnimi silami), porast oboroževanja na kopnem in morju, povečanje kontingentov nabornikov in napad kapitala na življenjske interese delovnih slojev je izzvalo pri delovnih slojih velik nemir in ustvarjalo negotovost. Zato je pred socialisti stala naloga, da podajo na stuttgartskem kongresu odgovor na vprašanje o značaju in cilju vojne, ki se je približevala, ter o sredstvih in načinih boja proti njej.

Stuttgartski kongres (18.–24. avgusta 1907) je stal pred zahtevno nalogo, da poda ne samo oceno militarizma in njegovih posledic, ampak da nakaže tudi oblike boja proti bližajoči se vojni. Zato je povsem razumljivo, da je vprašanje o militarizmu in mednarodnih konfliktih izzvalo na kongresu dolgotrajno in ostro diskusijo, v kateri je sodelovalo 77 najbolj znanih socialističnih voditeljev iz dvajsetih držav.

Komisija za vprašanje »o militarizmu in mednarodnih sporih« je pričela razpravo o resolucijah (19. avgusta), ki so jih predložili: August Bebel v imenu nemške socialne demokracije, Jean Jaurès in Edouard Vaillant v imenu večine francoske socialistične stranke, Jules Guesde v imenu manjšine te stranke ter Gustave Hervé, ki je zavzemal skrajno 'levo', v bistvu anarhistično pozicijo v francoski socialistični stranki. Glavni boj na kongresu je potekal med francosko in nemško večino oziroma med stališči Jaurèsa in Vaillanta na eni ter Bebla na drugi strani.

Guesdova in Hervéjeva resolucija v komisiji nista naleteli na razumevanje. Guesde je v svoji resoluciji trdil, da ni potrebna nikakršna posebna borba proti militarizmu, ker je militarizem prirodni in neizbežni proizvod kapitalističnega sistema in že sama propaganda boja za socializem vključuje propagando za mir. »Če preti nevarnost političnega spopada,« je po Guesdovem mnenju »Mednarodni socialistični biro dolžan, da se sestane in v skladu s svojimi statuti sprejme potrebne ukrepe« (Riddell /ur./, 1986a, 23). Ostre kritike je bila deležna tudi polanarhistična resolucija, ki jo je predložil Hervé. Njegov načrt – 'odgovoriti' na kakršnokoli vojno s stavko in uporom – je razgalil popolno nerazumevanje problema, saj po mnenju delegatov uporaba tega ali onega sredstva boja ni odvisna od predhodnega sklepa revolucionarjev, ampak od objektivnih pogojev krize, ekonomske kot tudi politične, ki jo vojna izzove. Hervé se ni spuščal v analizo značaja vojne, obravnaval jo je izven zgodovinskih pogojev; obrambo domovine je razglašal za birokratski buržoazni patriotizem ter povsem ignoriral nacionalno vprašanje: »domovine v kapitalističnem

režimu ni!» (Reberioux, 1986, 774). Lenin je kritiko dopolnil z opozorilom, da Hervé ni znal povezati vojne s kapitalističnim sistemom na sploh in antimilitaristične agitacije s celotnimi nalogami socializma. Proti hervéističnemu pasivnemu nasprotovanju vojni je postavil aktiven revolucionarni boj proti imperialistični vojni: »Ne prazna hervéistična grožnja – marveč jasno zavedanje nujnosti socialne revolucije, trdna odločnost za boj do konca, pripravljenost za najrevolucionarnejša sredstva /.../« (ID-III/1981, 107).

Čeprav je najostrejši boj v komisiji potekal med francosko in nemško večino (Jaurèsom in Beblom), pa principialnih taktičnih razlik med obema resolucijama v bistvu ni bilo. Nobena od predloženih resolucij ni podala ocene vojne s stališča imperialistične epohe. Tako Jaurès kot Bebel sta govorila o »obrambi domovine«, ne da bi videla razliko med obrambo domovine v prejšnjih nacionalnih vojnah in zavojevalnim značajem tega gesla v imperialističnih vojnah. Resolucija večine francoske socialistične stranke je bila v osnovi sprejeta že na nacionalnem kongresu francoske socialistične stranke v Limogesu novembra 1906. Konkretnih predlogov za antimilitaristični boj resolucija ni vsebovala. Lenin je ironično zapisal: »Jaurès je predlagal posrečeni načrt: namesto opozarjanja na sredstva boja (stavka, upor) je treba pokazati na zgodovinske primere boja proletariata proti vojni, s tem, da se začne z demonstracijami v Evropi in konča z revolucijo v Rusiji« (ibid., 97). Beblova resolucija in njegov nastop v komisiji sta izražala težnjo po legalnih oblikah boja proti militarizmu. Boj proti militarizmu »na višji stopnji« bi bil po Beblovem mnenju nevaren za celotno strankino življenje. Njegova resolucija je poudarjala, da se militarizem javlja kot produkt kapitalističnega sistema ter da bodo vojne prenehale z odstranitvijo tega sistema. Zahteval je, da je treba uporabiti kar najbolj učinkovita sredstva, da se vojne preprečijo; če pa bi vojna kljub temu izbruhnila, si je treba prizadevati, da se bo čimprej končala. Pri tem je resolucija priznavala samo parlamentarne oblike boja proti vojni. Beblova zamisel o demokratični obrambi pred bližajočo se vojno je previdno zamenjala pojem »imperialistične vojne« s tradicionalnim pojmom »obrambne in napadalne vojne«. Bebel je v svojem govoru zavrnil tezo, da je nemogoče razlikovati, kdaj je vojna napadalna in kdaj obrambna ter tako omogočil socialno demokratskim strankam vojskujočih se držav prehod na »obrambne pozicije«. Večina nemških socialnih demokratov je zagovarjala stališče, da je socialna demokracija dolžna braniti domovino in zato morajo socialni demokrati sodelovati v »obrambni vojni«. V njihovem imenu je Georg Vollmar zaprosil kongres, naj socialnih demokratov ne zadolžujejo z obveznostmi in jim s tem odvzemajo pravico samostojnega odločanja. »Beblova resolucija je trpela prav to pomanjkljivost, da ni vsebovala nikakršnega navodila za delovanje proletariata. To je omogočalo branje

Beblove ortodoksne trditve skozi oportunistična očala. Vollmar je to brž spremenil v dejanskost« (ibid.).

Rosa Luxemburg je odločno nastopila proti Vollmarjevim stališčem in delno tudi proti Beblu. Opozorila je kongres na pomen ruske revolucije 1905–1907, ter izhajajoč iz ruskih izkušenj, branila množično politično stavko kot enega najbolj učinkovitih sredstev boja;⁸⁵ obenem je izjavila, da je z rusko delegacijo⁸⁶ izdelala predlog, ki bi vnesel bistvene popravke v Beblovo resolucijo. »V popravkih je poudarila nujnost agitacije med mladino, nujnost uporabe krize, ki jo je porodila vojna, za pospešitev padca buržoazije, nujnost imeti pred očmi neogibne spremembe načinov in sredstev boja za zaostritev razrednega boja in spremembo politične situacije« (ibid., 106). R. Luxemburg, Martov in Lenin so povezali militarizem z imperializmom ter poudarili njegovo bistvo v pogojih imperialističnega obdobja. Med najvažnejše točke popravkov pa nedvomno spada poziv, da je treba z vojno izzvano ekonomsko in politično krizo izkoristiti za pospešitev zloma kapitalistične razredne oblasti. To je bil revolucionaren zaključek, ki ga Beblova resolucija ni vsebovala. Vsi omenjeni popravki so bili vključeni v Beblovo resolucijo. »Iz dogmatsko enostranske, mrtve Beblove resolucije, ki dopušča 'vollmarovsko' tolmačenje, je tako končno nastala povsem druga resolucija. Vse teoretične resnice v njej so bile ponovljene v poduk hervéistom, ki lahko pozabijo na socializem zaradi antimilitarizma. Vendar pa so te resnice uvod, ne k opravičevanju parlamentarnega kretenizma, ne le k osvetljevanju mirnih sredstev, ne k priklanjanju dani, razmeroma mirni in tihi situaciji, marveč uvod k priznavanju vseh sredstev boja, k pregledu izkušnje revolucije v Rusiji (1905–1907), k razvoju dejavne, tvorne strani gibanja« (ibid.).

Tako konkretne revolucionarne zahteve po antimilitarističnem boju II. internacionala na svojih kongresih dotlej še ni postavila. Čeprav leвица na kongresu ni dajala tona diskusiji, je bil opazen njen vpliv na končno formulacijo »resolucije o vojni in militarizmu« (v Riddell /ur./, 1986a, 33–37), ki so jo na plenumu kongresa (24. avgusta) soglasno sprejeli. S to resolucijo je bil storjen prvi korak k idejni strnitvi levih struj v okviru II. internacionale. Reformistični in centristični voditelji Internacionale so glasovali za resolucijo bolj iz formalizma kot iz notranjega prepričanja in so bili daleč od tega, da bi jo, če bi bilo potrebno, uresničili. Stuttgartski kongres ni bil le veličastna demonstracija mednarodne enotnosti proletarskega boja (»Internacionala je zadnjič složna«), ampak je

85 O razpravah in stališčih nemške socialne demokracije do vloge in uporabe »množične politične stavke« kot revolucionarnega sredstva, gl. Salvadori 1986b, 469–506.

86 Voditelja obeh frakcij ruske socialne demokracije, Lenin (boljševiške) in Martov (menjševiške), sta na kongresu nastopila solidarno!

odigral pomembno vlogo pri formuliranju taktike socialističnih strank. Hkrati je kongres pokazal, da se je oportunizem v vseh večjih strankah II. internacionale, še zlasti v vrstah nemške socialne demokracije, zelo okrepil. Zlasti je bilo vidno kompromisno sporazumevanje centrističnih voditeljev z revizionisti. Na drugi strani pa so revizionisti izkoristili popustljivost strankinih voditeljev, da bi izpodkopali izvajanje levičarskih sklepov kongresa.

MSB je na zasedanju v Bruslju (11. oktobra 1908) pozval vse stranke k aktivnemu delu v smislu stuttgartskih sklepov ter k mednarodnim množičnim akcijam proti militarizmu in vojni. Biro je tudi ocenil, da predstavlja aneksija Bosne in Hercegovine (1908) povečano nevarnost za izbruh svetovnega spopada ter obenem kritiziral agresivno politiko Avstro-Ogrske na Balkanu. Predstavniki avstrijske socialne demokracije so v odzivih sicer na splošno obsojali ekspanzionistične težnje Avstrije na Balkanu, toda, izhajajoč iz nacionalističnih pozicij, povsem obšli temeljni problem, to je vprašanje pravice narodov do samoodločbe, je bil kritičen Dimitrije Tucović, prvak srbske socialne demokracije. Ideolog jugoslovanske socialno demokratske stranke Henrik Tuma pa je zapisal, »da se mora Avstro-Ogrska preurediti tako, da bo dala avtonomijo slovanskim narodom« (v Britovšek, 1965, 98). Na pobudo Biroja je prišlo v letu 1909 tudi do protestnih množičnih zborovanj proti agresiji Španije v Maroku.

II.

Zaostrena mednarodna politična situacija je prisilila ISB, da je na svojem XI. zasedanju v Bruslju (7. novembra 1909) sklical za naslednje leto *mednarodni socialistični kongres v Köbenhavnu*. Kongres je potekal od 28. avgusta do 3. septembra 1910, v času nebrzdanega tekmovanja v oboroževanju, zlasti pospešenega oboroževanja Nemčije in Anglije na morju. Po mnenju Karla Kautskega je bilo vprašanje razorožitve in varovanja svetovnega miru eno najpomembnejših vprašanj, o katerih je razpravljajl kongres. Iz razprav in predložene »resolucije proti militarizmu« (Riddell /ur./, 1986a, 69–71) je moč razbrati, da se je na köbenhavnskemu kongresu ponovil Stuttgart v malem. Resolucija je poudarila, da je organizirani socialistični proletariat edina zanesljiva opora miru. Militarizem so označili kot glavno orodje buržoaznega gospostva za gospodarsko in politično podjarmljenje delavskega razreda. Ob tem so poudarili, da bodo »vojne povsem prenehale tedaj, ko bo odpravljen kapitalistični gospodarski sistem«. Resolucija je nadalje zahtevala od socialističnih parlamentarcev, naj se zavzemajo za to, da bodo mednarodna razsodišča obvezno odločala o vseh meddržavnih sporih. Stalno naj tudi obnavljajo predloge za

splošno razorožitev,⁸⁷ predvsem predloge za sklenitev sporazumov o omejitvi pomorskega oboroževanja in o ukinitvi pravice do plena na morju. Postavljena je bila tudi zahteva po ukinitvi tajne diplomacije in objavi tajnih pogodb ter pravica samoodločbe za vse narode. V kongresno resolucijo so vključili tudi revolucionarne zaključke stuttgartske resolucije, čeprav so bistvo boja proti militarizmu videli predvsem v parlamentarnih oblikah in ne v množičnih akcijah. Istočasno so pooblastili ISB, da koordinira akcije socialističnih strank II. internacionale; v primeru izbruha vojne pa naj se Biro takoj skliče.

Na kongresu se ni razvijala samo načelna razprava o vprašanju varovanja svetovnega miru, pač pa se je vodila tudi ostra razprava glede avstrijske aneksije Bosne in Hercegovine (1908), predvsem med delegati avstrijske in srb-ske socialnodemokratske stranke,⁸⁸ še posebno med Karlom Rennerjem in D. Tucovićem. Medtem ko je Renner skušal opravičevati stališče avstrijskih socialistov, ki niso ničesar ukrenili proti aneksiji Bosne in Hercegovine, je Tucović ostro kritiziral neprincipialno stališče avstrijske socialne demokracije ter poudaril,

da se od socialnih demokracij velikih in močnih držav pričakuje, da bodo najodločneje nastopile proti poskusom, da se majhni, slabotni in poteptani narodi okarakterizirajo kot »rušilci svetovnega miru«. Srbska socialna demokracija pričakuje to toliko bolj, ker je principialni boj socialne demokracije proti osvajalni politiki in za pravico narodov do samoodločbe pogoj za življenje delavskega gibanja in socialne demokracije malih in potlačenih narodov. /.../ Za nas je ugled nemške socialne demokracije izrednega pomena. Socializem je pri nas pravzaprav idejna kolonizacija in vsak – tudi najmanjši – povod, ki izhaja iz neprincipialnega stališča bratskih partij, se šteje v zlo »nemškim« socialistom, in to samo zato, da se nam otežuje delo (IS-I/1949, 323).

Tucovičeva, ki je požel veliko odobravanje s strani delegatov, je podprl češki predstavnik Emanuel Škatula z izjavo, »da so se češki tovariši z največjim žarom borili proti vladni aneksionistični politiki«; obenem je postavil zahtevo, da se morajo v bodoče nacionalna združenja avstrijske socialne demokracije veliko bolj posvetiti politiki do Balkana.

87 Italijanski delegat Oddino Morgari je zahteval, naj se delavski predstavniki v svojih parlamentih zavzemajo, da se vojaške sile, na osnovi mednarodnega sporazuma, zmanjšajo za polovico. Za propagiranje teh idej je predlagal ustanovitev posebne organizacije (Britovšek, 1965, 110).

88 Srbsko SDS so zastopali: Dimitrije Tucović, Triša Kaclerović in Ilija Milkić.

Nasploh so sklepi köbenhavnskega kongresa že nakazovali, da je pri doseženi širini delavskega gibanja prišlo do upadanja idejnopolitične ravni. Voditelji II. internacionale so se izogibali notranjim konfliktom, vodili sredinsko/cen-tristično smer in zagovarjali enotnost stranke za vsako ceno. V tem smislu je resolucija o socialistični enotnosti – brez navedbe principov te enotnosti – socialističnemu gibanju lahko le škodovala, kar so izkoristili revizionisti za okrepitev svojega vpliva. Georgij Plehanov, predstavnik menjševiške struje v ruskem delavskem gibanju, je v svoji oceni köbenhavnskega kongresa posebno pozornost namenil stališču socialistov v primeru vojne. V njej je dokaj objektivno okarakteriziral reformistična stališča voditeljev angleškega in francoskega delavskega gibanja (Keir Hardie, Vaillant, Jaurès), precej neobjektivno pa hvalil nemško socialno demokracijo in njeno revolucionarno vlogo, ki je vse bolj usihala. Plehanov ni uvidel, da ton nemški socialni demokraciji ni dal »center« (Bebel, Georg Ledebour), temveč »desnica« (Karl Legien, Albert Südekum, Eduard David, E. Bernstein); na podlagi teh stališč je dal netočno in pretenciozno oceno o revolucionarni vlogi nemške socialne demokracije (Britovšek, 1965, 116–118). V nasprotju s Plehanovom je Lenin že opazil kri-zo v nemški socialni demokraciji: »Na splošno so Nemci nesposobni, da bi zastopali dosledno, principialno linijo na mednarodnih kongresih, hegemonija v Internacionali pa se jim izmika iz rok« (v Mijušković /ur./, 1951, 217).

Po köbenhavnskem kongresu so socialistične stranke konkretizirale svoja pri-zadevanja za boj proti vojni nevarnosti. Organizirali so številna zborovanja in demonstracije proti agresivni politiki imperialističnih sil. Socialistični poslanci v parlamentih so zahtevali omejitev oboroževanja, toda njihovi predlogi so bili v večini zakonodajnih teles preglasovani. Na pobudo ISB so organizirali protestne demonstracije proti agresivni politiki Francije in Nemčije. Prišlo je do živahnih medsebojnih stikov, obiskov in ohrabrujočih izjav vodilnih socia-listov posameznih držav. Tako je Socialistična stranka Italije protestirala proti imperialistični vojni Italije s Turčijo, v Franciji se je zlasti Jaurès boril proti vojnim pripravam, v Nemčiji pa je bila velikega pomena protivojna dejavnost Karla Liebknechta; še posebej so bili odmevni njegovi antimilitaristični govori na kongresih SPD in v nemškem parlamentu (Liebknecht, 2015).

III.

Z začetkom prve balkanske vojne, oktobra 1912, se je mednarodna situacija iz-redno zaostila. V evropskih deželah so organizirali množična protestna zborovanja proti vojni na Balkanu in grozeči svetovni vojni nevarnosti. Neposredno pred začetkom vojne so srbski, bolgarski, turški in romunski socialisti izdali

protivojni manifest. Izrazili so odločno antimilitaristično stališče in ožigosali imperialistične interese posameznih velesil na Balkanu; hkrati so razkrinkali dvolično vlogo imperialističnih sil v osvobodilnem gibanju balkanskih narodov. Rešitev nacionalnega vprašanja so videli v federativni ureditvi balkanskih narodov, ki so jo proklamirali leta 1910 na konferenci balkanskih socialistov v Beogradu. V zaključku manifesta so poudarili protivojno razpoloženje z naslednjimi besedami: »Odkrito izražamo naše želje, da z vsemi svojimi silami podpremo boj svetovnega proletariata proti vojni, proti militarizmu, proti kapitalističnemu izkoriščanju, za svobodo, za enakopravnost, za emancipacijo razredov in narodov, z eno besedo – za mir« (v Britovšek, 1965, 157). Apel balkanskih socialistov za mir ni dosegel željenega cilja.

Po izbruhu vojaških operacij ter po prvih zmagah srbske vojske nad turško so se vedno bolj zaostrovali odnosi med Avstro-Ogrsko na eni ter Srbijo in Črno goro na drugi strani. V takšni napeti situaciji, ki je grozila z razširitvijo vojaškega konflikta med Avstrijo in Srbijo, so sklicali ISB (28.–29. oktobra 1912). Po daljši diskusiji je Biro sklenil, da se mednarodni socialistični kongres, ki je bil predviden za leto 1913 na Dunaju, prestavi na leto 1914, da pa se skliče izredni kongres na švicarskih tleh, na katerem bodo obravnavali nastali »mednarodni položaj in skupne akcije proti vojni«. Biro je nadalje opozoril na nevarnost svetovnega spopada ter zadolžil delavstvo, da se »z vsemi silami zoperstavi proti vsaki razširitvi vojaških operacij in sebični intervenciji – s ciljem –, da bi bila protivojna aktivnost čimbolj sistematična in učinkovita« (ibid., 158). Na *izrednem kongresu II. internacionale v Baslu* (24.–25. novembra 1912) je sodelovalo 555 delegatov iz 23 socialističnih strank. Kongres je potekal v znamenju optimističnega zaupanja v moč Internacionale in je prej spominjal na mednarodno mirovno demonstracijo kot pa na mednarodno posvetovanje, saj je večina delegatov v svojih govorih pozivala narode, naj ne dopustijo vojne in naj se odločno borijo proti vojni nevarnosti. Švicarski predstavnik Hermann Blocher je izjavil, da

vprašanje svetovnega miru ni stvar stranke, temveč celotnega ljudstva. /.../ Toda mi prav tako vemo, da se mir lahko obvaruje samo takrat, ko za tem stoji čvrsto organizirana sila, sila socialističnega delavskega razreda, ki edina nima ekonomskih, družbenih in političnih interesov, v čigar temeljih leži nevarnost vojne /.../. Evropski socialni demokraciji je odvrtna vojna, ki preti na horizontu Evrope, toda ona se je ne boji. Evropska vojna bi zelo verjetno izzvala močna gibanja in pretese, ki bi pospešili zlom gospodarskega sistema, pod katerim danes trpi delavski razred (v Mijušković /ur./, 1956, 492–493).

Podobnega mnenja je bil nemški socialni demokrat Hugo Haase, ki je opozoril vladajoče razrede na njihov »menetekel« v primeru vojne (ibid., 495). Večina delegatov je bila globoko prepričana, da do izbruha vojne svetovnih razsežnosti sploh ne more priti. Vodja angleške Neodvisne delavske partije Keir Hardie je bil prepričan, da predstavlja 15 milijonov socialno demokratskih volivcev močno silo za obrambo svetovnega miru. »Demokracija in vojna sta nezdružljivi protislovji,« je zatrdil Hardie. »Kolikor bi zaradi balkanskega vprašanja vseeno prišlo do vojne, je dolžnost socialne demokracije, da v tem primeru uporabi vsa sredstva, s katerimi se lahko vojna prepreči, vključno z mednarodno revolucionarno protivojno stavko (ibid., 495–496). Švicarski delavski veteran Hermann Greulich pa je videl v volilni zmagi nemške socialne demokracije – štiri milijone in četrť socialno demokratskih volivcev v centralni državi evropskega militarizma, v Nemčiji /.../« (ibid., 497) – sijajno jamstvo za mednarodni mir. Voditelj avstrijske socialne demokracije Victor Adler pa je menil, da bo v primeru vojne Avstrija propadla: »Zagotovo bi vojna, četudi zmagovalna, z vseobčo bedo, ki bi jo prinesla, pomenila začetek konca avstrijske države; Avstrija ne more v svetu nič več osvojiti, nič več dobiti, a nevarnost, da razpade, je že precej na vidiku« (ibid., 501). Adler je v nadaljevanju sicer poudaril, da »od nas – socialnih demokratov – na žalost ni odvisno ali bo vojna ali ne«, toda ob tem je izrazil čvrsto prepričanje, da je socialna demokracija v stanju, da prepreči vojno:

Mi gojimo upanje, ki izhaja iz poznavanja svetovne zgodovine, da ni mogoče ustaviti toka napredka svetovne zgodovine. /.../ Mi gojimo upanje, da se bo na ta zločin (op. vojno), če bo storjen, avtomatično – poudarjam: avtomatično! – navezal začetek konca vladavine zločina (ibid., 501–502).

Čeprav je Adler nakazal možnost samodejnega razpada Avstro-Ogrske, je kljub temu dejal, da mu je vse jasno glede revolucionarnih konsekvenc imperialistične vojne! Tudi Jaurès je, po mnenju udeležencev kongresa, postavil spomenik govorništvu v slavo miru. Menil je, da lahko samo združena akcija svetovnega proletariata, prepreči svetovno vojno. V tem smislu je tudi zaključil svoj govor: »Vlade naj pomislijo na to, da bodo narodi (op. v slučaju vojne) lahko naredili enostaven račun, da jih bo lastna revolucija stala manj žrtev kot vojna z drugimi!« (ibid., 505).

Naslednji dan (25. novembra) je Jaurès predložil kongresu resolucijo *Manifest Internazionale o sedanji situaciji*, ki jo je Biro predhodno soglasno sprejel. Osnovna misel resolucije je bila, da se je treba z vsemi sredstvi

boriti proti vojni, če pa bo do nje prišlo, jo je treba izkoristiti za pospešitev socialne revolucije. »Baselski manifest« (v Riddell /ur./, 1986a, 88–90) je to misel izrazil v uvodnem delu z vključitvijo najvažnejših členov stuttgartske resolucije. Manifest je poudaril popolno soglasnost socialističnih strank in sindikatov proti vojni; kot močno garancijo miru je podčrtoval strah vladajočih razredov pred proletarsko revolucijo, ki bi bila posledica svetovne vojne. Nadalje je izrekel simpatije balkanskim socialistom, ki so s herojskim pogumom zahtevali balkansko federacijo, in podprl protestne stavke ruskih delavcev proti agresivni politiki carizma. Carizem je označil kot »največjega sovražnika demokracije«. Manifest je pozval delavski razred Nemčije, Francije in Anglije, naj vpliva na svoje vlade, da se ne bodo vmešavale v balkanski konflikt in naj brezpogojno ohranijo nevtralnost. Največjo jamstvo za mir je videl v sklenitvi sporazuma med Nemčijo in Anglijo o ustavitvi pomorskega oboroževanja. Kapitalistične vlade je še opozoril, da »naj ne pozabijo, da pri sedanjem položaju v Evropi in razpoloženju delavskega razreda ne morejo razplamteti vojne brez nevarnosti za njih same ter naj se spomnijo, da je nemško-francoska vojna imela za posledico nastanek Komune, da je rusko-japonska vojna dvignila revolucionarne sile narodov ruskega carstva, da je oboroževalna tekma na morju in kopnem pripeljala do nezaslišanega zaostrovanja razrednega boja in do velikih stavk v Angliji in na kontinentu« (ibid., 89). Manifest v zaključku poziva na množične demonstracije in bratstvo med narodi. Manifest je daljnovidno nakazal ekonomska in politična žarišča bližajoče se svetovne vojne. Poudaril je, da bo vojna največji zločin, kajti zločin bo, če bodo delavci streljali drug proti drugemu (»ne za svoje lastne interese, pač pa za interese vladajočih razredov«). Priznal je, da je socialna revolucija mogoča ter da so pogoji zanjo dozoreli prav v zvezi z vojno – »vladajoči razredi se bojijo proletarske revolucije, ki bo posledica svetovne vojne«. Lenin je ocenil, da

Baselski manifest ni bil samo slovesna deklaracija ali bombastična grožnja, ampak rezultat velike propagandistične dejavnosti v vsej epohi II. internacionale, samo resumé vsega, kar so socialisti metali med množice v stotisočernih govorih, člankih in oklicih v vseh jezikih. /.../ Prikazovati baselski manifest kot frazo ali zmoto, pomeni imeti za frazo ali zmoto vso »socialistično dejavnost v zadnjih 25 letih« (ID-II/1949, 391).

Manifest je vsekakor odražal borbena razpoloženje delavcev v večini dežel in odigral pomembno vlogo pri mobiliziranju njihovih sil v boju proti imperializmu.

IV.

Ko je bil torej v Baslu »imperializem« označen kot edini, ki je odgovoren za prihodnjo vojno, in ko je takrat sprejeti manifest obsojal zaostrovanje razrednih nasprotij, se je hkrati poglobljala temeljna razprava, ki bo veliko večino socialistov napotila k ponovni proučitvi lastnih stališč do perspektiv, ki jih je odprl *imperializem*.⁸⁹ Razprava je trajala vse do izbruha vojne in se je močno razširila med aktivistično bazo ter postala predmet številnih poročil za mednarodni socialistični kongres, predviden avgusta 1914 na Dunaju. V teh razpravah se je izoblikovalo nekako troje usmeritev, pri čemer moramo poudariti, da ne izražajo avtomatično tradicionalne ideološke delitve na revizioniste, ortodoksne in revolucionarje (Reberioux, 1986, 781). Na skrajni desnici socialističnih strank se je utrjevala smer, ki si je hotela prilastiti nacionalistični sistem vrednot in ekspanzionistične namere vladajočih razredov. Pripadniki te smeri dalj časa niso več verjeli v možnosti revolucije in v bistvu niso več računali z mirom: kdor se je oblikoval kot marksist, je zagotovo sklepal, da so gospodarske potrebe prevladovale nad sanjanim humanizmom, in hrepenel je celo po obširnih avtarkičnih imperijih, pri čemer je bil trdno odločen preprečiti, da bi prednosti napredka monopolizirali imetniki kapitalov. V teh okoljih so zato na splošno priznavali nujnost po kolonialni politiki, saj so v njej prepoznavali vprašanje življenja ali smrti za narod in njegov delavski razred in pripravljani so bili sprejeti tudi spopad samo zato, da bi svoji deželi ponudili takšno možnost; zaradi tega so v imenu nacionalne obrambe vedno glasovali za zahtevane vojne kredite. Takšnih je bilo v Nemčiji precej in Kautsky jih je imenoval »realpolitischen Sozialisten«: Eduard David, Max Schippel, Georg von Vollmar, Gustav Noske, Max Maurenbrecher, Gerthard Hildebrand. Toda tudi v Italiji je tako veljaven marksist, kot je bil Antonio Labriola, soglašal z zasedbo Libije v imenu neke »populacijske politike«⁹⁰ (ibid., 781–782). Ne samo v Nemčiji in Italiji, temveč tudi v drugih evropskih

89 V socialni demokraciji so od konca 19. stoletja razumeli z »imperializmom« ekspanzionistično politiko in kolonialna osvajanja ter razvoj kopenskega in pomorskega oboroževanja. Prvi napor obširne preнове razumevanja imperializma sega v leto 1910 in izhaja iz marksistične šole na Dunaju. Tam je že leta 1904 izšla prva knjiga z naslovom *Marx-Studien*; v njej so bila objavljena proučevanja mladega avstromarksista Rudolfa Hilferdinga. V nasprotju z drugimi teoretiki je Hilferding opredelil *imperializem* kot rezultat kapitalističnega razvoja, kot njegovo naj sodobnejšo obliko. V naraščajočem prepletanju bančnega in industrijskega kapitala zavzame prvo mesto izvoz kapitalov, ki ga podpirajo države, ki so se dokončno odrekle liberalizmu, poudarja Hilferding (1980).

90 »Predvsem /.../ je potrebno spodbuditi trojno delovanje ekonomske in populacijske politike, zaradi česar lahko Italija, namesto da se njene demografske moči razpršujejo po vsem svetu, kar je najbolj žalosten vidik naše inferiornosti v svetu /.../ te moči trdno prenese v ne tako oddaljeno regijo kot je Tripolitanija« (Labriola, 1970, 491).

deželah so od konca prvega desetletja prejšnjega stoletja iskali nekakšen nacionalni socializem, tako v okviru politike nacionalnih socialno demokratskih strank kot tudi sindikalistov.

Četudi je marksistična levica soglašala z nekaterimi skupnimi temeljnimi odločitvami, se je bojevala proti »realpolitičnim« socialistom tudi zaradi različnih pogledov na številna taktična vprašanja. Skupno jim je bilo prepričanje o hitrem približevanju revolucije: pri Leninu je to prepričanje izhajalo iz novega razvoja ruskega delavskega gibanja, pri K. Liebknechtu in R. Luxemburg iz njenega prot imperialističnega delovanja in pri slednji tudi iz teoretične analize imperializma. Njena knjiga *Akumulacija kapitala*⁹¹ je bila objavljena leta 1913 prav z upanjem – kot je zapisala v uvodu –, da bo delo naletelo »ne le na teoretični interes, temveč da bo pomembno tudi za naš praktični boj z imperializmom«. V nasprotju z R. Hilferdingom je R. Luxemburg menila, da imperializem ni posebej povezan z razvojem finančnega kapitala; le ta se omejuje na to, da pripelje do skrajnosti nasprotja, ki jih je kapitalizem vedno poznal in ki ga silijo, da v svoj sistem vpelje zadnje, še nekapitalistične formacije, da bi ustvaril presežne vrednosti, ki so potrebne za akumulacijo. Boj za razdelitev teh zaostalih družb je za imperializem življenjskega pomena, pri čemer je militarizem nujno gibal. Zaradi tega je vojna med imperialističnimi deželami neizogibna, toda iz nje bo izšla revolucija. Pacifizem je zato prevara in proletariat se mora pripraviti na revolucijo z množičnim političnim bojem in še posebej z bojem proti militarizmu, ki predstavlja najpomembnejši člen.⁹² Ne glede na ekonomski izvor takšnega sklepa, se razhajanja med revolucionarnimi marksisti leta 1912 prej povečujejo kot zmanjšujejo. Kljub svoji taktični sposobnosti in tesnim stikom z mednarodno levico je bil Lenin v Internacionali osamljen. Še posebej je bila z njim sprta R. Luxemburg zaradi poljske socialno demokratske stranke.⁹³

91 V delu, ki obravnava problem razširjene reprodukcije v kapitalizmu, R. Luxemburg, (1921a) trdi, da je ta možna samo pod pogojem, da obstoje nekapitalistične dežele, ki absorbirajo njegove proizvode ter mu dajejo materialne elemente za produkcijo in delovno silo. S svojim širjenjem in omejevanjem nekapitalističnih formacij kapitalizem zožuje tudi svoj življenjski prostor in tako hiti svoji lastni 'katastrofi' nasproti (»teorija zloma«), če je ne bo prehitela vstaja mednarodnega proletariata proti vladavini kapitala.

92 S takšnimi tezami je R. Luxemburg vzbudila ostre polemike, na katere je odgovorila v svoji *Antikritiki* (1921b), ki jo je napisala v zaporu leta 1915.

93 »Narodnostno vprašanje in avtonomija« (1908/09) je najbolj sistematičen spis R. Luxemburg (IS/1977, 423–447) o nacionalnem vprašanju in hkrati polemika proti stališčem Lenina in ruskih socialnih demokratov do pravice narodov do samoodločbe (nasprotovala je, sklicujoč se na ekonomske argumente, neodvisnosti Poljske). Njeno nasprotovanje tej pravici kot sestavini programa socialno demokratske stranke je vzbudilo oster odgovor Lenina: »O pravici narodov do samoodločbe« (1974, 35–95).

Tudi znotraj nemške socialne demokracije so potekale med letoma 1911 in 1913 silovite razprave o militarizmu in imperializmu med skrajno levico – imenovano bremenska (Anton Pannekoek, Karl Radek, Paul Lensch) – ter K. Liebknechtom in R. Luxemburg (gl. Riddell /ur./, 1986a, 78–83). Liebknecht, aktivist, ki je bil vedno v ospredju, je menil, da je ostal militarizem predvsem notranji sovražnik, ki ga sovražijo tako rekruti kot delavci. Lensch, ki je bil tako kot Radek prepričan, da ni možen miroljuben izhod iz krize, pa je menil, da je boj za zmanjšanje oboroževanja nesmiseln,⁹⁴ toda v nasprotju z Radekom verjame v delovanje za skrajšanje vojaškega roka.

Toda vse to so le stališča skromnih manjšin; najvidnejši predstavniki Internacionale vse do leta 1914 še vedno upajo, da bo zmagal mir. Spremeni se kvečjemu njihova strategija. Njihova pričakovanja potešijo in v določeni meri tudi podkrepijo protivojni uspehi iz let 1911–1912. Politična dogajanja ponujajo novi analizi imperializma argumente, ki jih teoretiki ortodoksnega marksizma predstavljajo že od leta 1911. Ekonomsko jedro izhaja od Hilferdinga in Kautsky da novemu pojavu izraz in ime »ultraimperializem« ali »superimperializem« (Salvadori, 1986a, 267–272). Gre za možnost finančnega kapitala, da preseže nasprotja, katerih naraščanje je nakazal Kautsky leta 1909, da bi se osredotočil k procesu nekonfliktnega izkoriščanja, k začetku neke solidarnosti. Iz tega izhaja, da je vojna, če že ne nemogoča, pa vsaj neverjetna. Na podlagi takšne perspektive se je mogoče obrniti k notranjemu militarizmu in dati prednost propagandi (Reberieux, 1986, 783).

Ekskluzivnost te analize ni posebnost nemške stranke; ne tako številni guesdistični francoski teoretiki (npr. Claude Bonnier) razvijajo to analizo na straneh glasila svoje usmeritve *Le socialisme* in prisilijo k umiku Charlesa Rappoporta, ki konec novembra 1912 ustanovi svoj časopis *Contre la guerre*. Tik pred smrtjo leta 1911 je Paul Lafargue dodal temu nov argument: produkcija vedno bolj zapletenih orožij onemogoča vojno, toda drugi socialisti, ki jih ni mogoče imeti za ortodoksne, se na te zamisli ne sklicujejo zato, da bi iz njih črpali varnost ali razloge za pasivnost, temveč zato, da bi ohrabрили svoja pričakovanja in uspeli zagotoviti večjo zagnanost v boju proti vojni. Tako razmišlja tudi Jaurès, ki je 20. decembra 1911 v Zborniku povzel Hilferdingovo tezo o treh silah, ki delujejo za mir: v središču je mednarodni finančni kapitalizem, ki se organizira. Stična točka Jaurès s Kautskim in Beblom v tem trenutku je, da ima – v nasprotju z levico – revolucionarno možnost še za zelo oddaljeno, je pa zaradi tega ne opušča. Od tod izhaja zanimivost poročil Otta Bauerja in Sidneya

94 Na kongresu v Köbenhavnu (1910) je Radek nasprotoval resoluciji nemške socialne demokracije, ki je zahtevala zmanjšanje oboroževanja mornarice, ker jo je imel za utopično.

Webba, ki so bila pripravljena za predvideni dunajski kongres Internacionale (1914). Ko združuje zadnja dela marksističnih ekonomistov in polemizira z R. Luxemburg, pri čemer ne omenja njenega imena, predstavnik avstromarksizma zatrjuje, da kapitalistični družbi ne preti kriza. Kot dokaz, da je sindikalno gibanje postalo sposobno odtrgati gospodarjem nov del presežne vrednosti, pa Webb ponuja primer Anglije. Neverjetno napredovanje nemškega in angleškega sindikalizma, dobro znan vpliv nemških sindikatov na njihovo socialno demokracijo ter izredno tesna zveza med laburisti in *trade unioni* dajejo tej tezi barvo verjetnosti, ki presega ekonomske številke. S tem ni slabil samo strah pred vojno, temveč je postajala vse bolj šibka prav zahteva po revolucionarnem boju (ibid., 783–784).

V tem okviru se razvijajo pobude proti militarizmu in odpirajo razprave o možnih ukrepih v primeru vojne nevarnosti. Gre za politično angažiranost, ki v nasprotju s tem, kar se je dogajalo jeseni 1912, zadeva bolj socialistične vrhovne štabe kot pa njihove množice. Leta 1912 Internacionala resno proučuje možnosti za dvostranske konference, kar je nedvomno vplivalo na srečanje francoskih in nemških parlamentarcev v Bernu maja 1913. Na konferenci je bila sprejeta resolucija, ki je vsebovala parole pacifističnih kongresov o razorožitvi in o reševanju sporov prek mednarodnega arbitražnega sodišča v Haagu. Šlo je za dolgoročne načrte, ki se ujemajo z upi o dolgem obdobju miru. Nasprotno pa je bil boj proti militarizmu povezan z množično akcijo; krasil ga je žar mitingov, pouličnih manifestacij in gibanj mladih. Šel je precej čez meje dejavnosti v parlamentih in – vsaj načelno – ga je podpirala leвица.

Tako je v Nemčiji R. Luxemburg spodbudila v prvih mesecih leta 1914 silovito propagando – od mitinga do mitinga – proti militarizmu, »življenjskemu jedru države«, kot je dejal državni tožilec, ko so jo obsodili.⁹⁵ Agitacijska kampanja je sicer usmerila javno mnenje proti oblasti, ni pa ustvarila odločilnega orožja za odstranitev težke grožnje miru. Res je, da sta Vaillant in Keir Hardie zahtevala, da Internacionala prouči amandma o protivojni stavki; njuno zamisel je podprl tudi Jaurès (»hkratna splošna stavka, ki bi bila mednarodno organizirana, predstavlja orodje, s katerim bi bilo mogoče preprečiti vojno«), toda ob napovedi vojne Avstro-Ogrske Srbiji (28. julija 1914) Internacionala ni bila sposobna organizirati nikakršne protivojne stavke, še manj preprečiti svetovni spopad. Protivojne resolucije kongresov v Stuttgartu, Köbenhavnu

95 R. Luxemburg je bila zaradi protivojnega govora v Frankfurtu (septembra 1913) obsojena na enoletno zaporno kazen (februarja 1914). Na tem procesu je imela znameniti govor proti militarizmu, znan pod imenom »Militarizem, vojna in delavski razred« (IS/1977. 515–529).

in Baslu so bile pozabljene; sledil je prehod iz internacionalističnih na socialno šovinistične pozicije. Začetek svetovne vojne je dejansko povzročil zlom II. internacionale – tako s formalnega (prekinitev zvez med posameznimi socialno demokratskimi strankami, nezmožnost sklica Mednarodnega socialističnega biroja /ISB/ in mednarodnih konferenc pod njegovim okriljem) kot tudi z vsebinskega vidika (notranji idejni razkroj) –, saj ji ni uspelo uresničiti svojega temeljnega cilja: ohraniti svetovni mir (gl. Haupt, 1972).

Drugi del

Proletarski internacionalizem na preizkušnji vélike vojne (1914–1918)

Ne morem naprej. Hotel bi biti mrtev. Zakaj grozno je živeti sredi blaznega človeštva in nemočno opazovati zlom civilizacije. Ta evropska vojna je največja katastrofa zadnjih stoletij, z njo so se zrušili naši najdražji upi na bratstvo med ljudmi. Moja muka je tako nakopičena in zgoščena vsota muk, da ne morem več dihati. Razrušenje Francije, usoda mojih prijateljev, njihova smrt, njihove rane. Groza pred vsem tem trpljenjem, sočustvovanje z milijoni nesrečnežev mi trgata srce. Ob predstavi tega blaznega človeštva, ki žrtvuje svoje najdragocenejše zaklade, svoje moči in genialnosti, ves žar junaške požrtvovalnosti morilskim in topoumnim malikom vojne, doživljam moralen smrtni boj. O, tolikšna praznota, nobene božanske besede, nobenega duha, nobenega moralnega vodstva, ki bi moglo onkraj pokola postaviti božje mesto. Nesmiselnost vsega mojega življenja se zdaj dopolnjuje. Rad bi zaspal in se nič več ne zbudil.

Romain Rolland (1914), v Zweig (1975)

Edina realna vsebina in značaj te vojne je v boju za tržišča in ropanju tujih držav /.../, da se nabujskajo mezdni delavci enega naroda proti mezdni delavcem drugega. V boju proti voditeljem sedanje Internacionalne, ki so izdali socializem, se moramo nujno sklicevati na revolucionarno zavest delavskih množic, ki na svojih plečih nosijo vsa bremena vojne.

V. I. Lenin (1914)

Nemška socialna demokracija v precepu svetovne vojne

V uri nevarnosti ne bomo pustili svoje domovine na cedilu!

Hugo Haase (1914)

Izbruh (prve) svetovne vojne je v *Nemčiji*, tako kot drugod po Evropi, povzročil nepopravljiv razdor med večinsko socialnodemokratsko strujo, ki je 4. avgusta 1914 odobrila vojne kredite in s tem dejansko zapečatila ne samo usodo Socialnodemokratske stranke Nemčije /SPD/ pač pa tudi II. internacionale, ter 'odpadniškimi' manjšinami, ki bodo s časom natančno določile svoja stališča in obseg razdora s socialnim patriotizmom večine. »Kapitulacija« SPD ob glasovanju za vojne kredite je bila dokaj nepričakovana in je delovala potresno na celotno socialistično gibanje v Evropi in Ameriki. Lev Trocki je zapisal, da je celo Lenin v prvem trenutku menil, da je izvod *Vorwärtsa*, osrednjega glasila SPD, v katerem je bilo objavljeno poročilo o zasedanju državnega zbora (*Reichstaga*), ponaredek nemškega generalštaba (Trotzki, 1930, 226–227). Presenečenje in razočaranje, ki ga je v mednarodnem socialnodemokratskem gibanju izzvalo ravnanje socialnodemokratske parlamentarne skupine in strankinega predsedništva, kaže na nekatere pretekle momente, ki so utrjevali optimistično in iluzionistično zaupanje v moč nemške socialne demokracije.

Temu sistemu nobenega vojaka in nobenega groša!

Nesporno je internacionalistični ugled – ki si ga je nemška socialna demokracija pridobila že v času prusko-francoske vojne 1870–1871, ko sta August Bebel in Wilhelm Liebknecht branila dosledno revolucionarno stališče do vojne ter nastopala proti aneksiji in za obrambo pariške komune – živel v mednarodnem delavskem gibanju kot simbol in upanje. F. Engels je ugotavljal v »Predgovoru k *Nemški kmečki vojni*« (1875), da je prišlo v Nemčiji v tem času do izredno hitrega razvoja kapitalizma in s tem tudi do razvoja pravega industrijskega proletariata. Nemški delavci so postali dejanska mednarodna avtoriteta, avantgarda mednarodnega delavskega gibanja. To se jim je po Engelsovem mnenju posrečilo zato, ker so uspeli razviti in strniti boj na teoretično političnem in praktično ekonomskem področju in ker so znali uspešno uporabljati revolucionarne izkušnje dotedanjega mednarodnega delavskega gibanja in teoretikov socialistične misli. Vendar opozarja: »Ne da se prerokovati, kako dolgo jih bodo dogodki pustili na tem častnem mestu – saj niti ni v korist gibanja, da mu korakajo na čelu delavci katerega koli posameznega naroda. Dokler pa so na njem, upajmo, da bodo svojo nalogo opravljali,

kakor se spodobi« (MEID-III/1967, 197–198). Protivojna in antimilitaristična tradicija stare nemške socialne demokracije je bila izjemno poudarjena. V vsem svojem razvoju kot tudi v mednarodni politični areni – na kongresih II. internacionale – je SPD nastopala v duhu boja proti vojni, militarizmu in kolonializmu. Na kongresu II. internacionale v Stuttgartu (1907) je bila sprejeta dopolnjena Beblova resolucija do »vprašanja vojne in militarizma«, ki je z dodatnimi stališči Lenina, Julija Martova in Rose Luxemburg dobila potrebno ostrino in določila obveznosti mednarodnega proletariata v slučaju izbruha vojne. Naslednja kongresa Internacionale – v Köbenhavnu (1910) in Baslu (1912) – sta še utrdila stuttgartsko protivojno in protimilitaristično resolucijo. Toda v pogojih vse večjega mednarodnega zaostrovanja in vojne nevarnosti niti II. internacionala niti uradna stališča SPD niso poudarjale potrebe po uvajanju novih oblik boja, posebno v zvezi z izkušnjami ruske revolucije (1905–1907), čeprav so se leve struje v Internacionali, posebno pa še predstavniki nemške levice, odločno za to prizadevali. Še več, kongresi SPD pred začetkom svetovne vojne (gl. Dowe in Klotzbach /ur./, 2004) – v Essnu (1907), Mannheimu (1908), Leipzigu (1909), Magdeburgu (1910), Jeni (1911), Chemnitzu (1912) in Jeni (1913) – so prepričljivo potrjevali napredovanje desnega in sredinskega krila, z istočasnim zavračanjem in izoliranjem levice. Razvoj nemške socialne demokracije v zadnjem desetletju pred vojno je jasno nakazoval na transformacijo SPD v izrazito reformistično stranko, ki je parlamentarne oblike boja vzdignila do najvišjega principa in v praksi zavrgla vse nelegalne vidike razrednega boja. Prav v tej transformaciji, ki sta ji dajali ton tako desnica kot center, je potrebno iskati odgovor na veliko zgodovinsko vprašanje – zakaj je parlamentarna skupina SPD »4. avgusta 1914« glasovala za vojne kredite in s tem ne samo povzročila nepopravljiv razdor v okviru SPD, temveč tudi zapečatila usodo II. internacionale (Steinberg, 1967).

Brez dvoma je bilo nemško delavsko gibanje zgled strankam v II. internacionali in sindikatom v mednarodnem sindikalnem sekretariatu. Število njenih članov in volivcev je stalno raslo. Leta 1912 so imeli svobodni sindikati v Nemčiji 2,533.000 članov; SPD je imela na večer pred svetovno vojno 1,085.905 članov, 4,250.329 volivcev (več kot 34 % oddanih glasov) in 110 državnozbornih poslancev znotraj 397-članskega *Reichstaga* (Abendroth, 1988, 143). Nobenega večjega mesta ni bilo, ki ne bi imelo socialnodemokratskega dnevnika, konzumne zadruga, delavskega športnega društva ali kulturnega združenja. Veliki ljudski tribuni iz začetnih let socialne demokracije so pomrli: W. Liebknecht, Paul Singer in A. Bebel. Tedanje površne analize so prikazovale, da politična vsebina nemške socialne demokracije ustreza njeni organizacijski moči. Sklicevale so se na dejstvo, da je njen vodilni teoretik

Karl Kautsky prevzel po smrti Engelsa (1895) njegovo dediščino, tako kot je Engels sam po Marxovi smrti (1883) dalje razvijal njegov nazor. Prav tako je vladalo prepričanje, da si je SPD z erfurtskim programom (1891) zadala jasne strateške smernice. Še več, odklonitev revizionizma, ki ga je zastopal Eduard Bernstein, na kongresih stranke v letih 1899 (Hannover) in 1903 (Dresden), je nakazovala, da bo stranka ušla nevarnosti, da bi se prilagodila wilhelmski vojaški monarhiji, prav tako pa ohranila v spominu analizo Engelsa, s katero je opozoril stranko, da si lahko zamišljamo miroljubno in zakonito pot k odpravljanju kapitalistične razredne družbe v državah z demokratično ustavno ureditvijo – v Angliji, Franciji in ZDA, ne pa v hohenzollernski, habsburški in romanovski monarhiji (MEID-V/1975, 589–605). V Internacionali je ostala avtoriteta nemške socialne demokracije tako nedotaknjena. Tudi najbolj dosledni revolucionarji, člani boljševiške frakcije v ruski socialni demokraciji pod vodstvom Lenina, so pred letom 1914 imeli njeno navidezno revolucionarno politiko za resničnost, Kautskijevo interpretacijo marksizma pa za realni marksizem.

Pri tem je, objektivno gledano, že zdavnaj postalo očitno nasprotje med vidom in resničnostjo, med čisto organizacijsko močjo in pripravljenostjo na boj v SPD in nemških sindikatih. Ob organizacijskem vzponu je nastal sloj parlamentarcev, delavskih birokratov in upravnih funkcionarjev, ki so sedeli v sindikatih, zadrugah, strankinih sekretariatih, uredništvih strankinih listov in kot poslanci v parlamentu. Živeli niso več samo za delavsko gibanje, ampak tudi od njega. Kot vsi birokrati so bili ponosni na tisto, kar so upravljali, in še posebno na vsak manjši uspeh, ki so ga lahko dosegli po utečenih kolesnicah dolgo preskušene rutine. Toda organizacija gibanja je postala zanje iz vzvoda za akcijo sama sebi namen; v njihovem mišljenju sta se neopazno zamenjala cilj in sredstvo. Temu sloju se je zdela sumljiva vsaka aktivnost množic, ki bi lahko prekoračila 'zakonite okvire' in ogrozila legalnost gibanja ali celo podvomila o preizkušeni rutini. Posebno je bilo to čutiti v sindikatih; vsaka večja stavka je postavila sindikalno birokracijo pred odločitve, ki se jim ni čutila dorasla. Ko so rudarji leta 1889 in 1905 pripravili množično stavko, niso začeli tega boja sindikati; leta 1905 so celo poskušali prisiliti stavkajoče, da bi se predčasno umaknili, medtem ko je stranka še podpirala stavko. V tem letu je voditelj generalne komisije nemških sindikatov Karl Legien formuliral tezo, da je »splošna stavka splošen nesmisel« (»*Generalstreik Generalunsinn*«), medtem ko so rudarji istočasno z masovno stavko izsilili od vlade koncesije in so splošne stavke ruskih delavcev sprožile poskus revolucije 1905. Bebel je na strankinih zborih še lahko zavrnil Bernsteinovo tezo o nezdržljivosti reforme in revolucije, sklicujoč se na njuno dialektično enotnost, ki jo je posredoval vsakodnevni

boj. Kljub temu je imel francoski socialistični voditelj Jean Jaurès objektivno prav, ko je na amsterdamskem kongresu Internationale (1904) očital Beblu, da zija med številom glasov in realno močjo nemške socialne demokracije prav takšen prepad kot med njeno radikalno govorico ter njeno pripravljenostjo in sposobnostjo za dejanje; svojo trditev je podkrepil z dejstvom, da so v kraljevini Saški brez odpora sprejeli odpravo splošne in enake volilne pravice.

Nemška socialna demokracija in sindikati so bile velike organizacije, ki so – dokler je obstajalo na pogled miroljubno ravnotežje med imperialističnimi vlesilami in ni prišlo do večjih socialnih in političnih konfliktov – lahko že s samim svojim obstojem dosegle številne koncesije za delavce. Vsaka kriza je seveda morala odkriti, na kakšnih lončenih nogah stoji ta orjak (Abendroth, 1971, 61–64). Počasno, toda zanesljivo napredovanje SPD v smeri reformizma kot tudi njeno institucionaliziranje ter krepitev sindikalne in strankine birokracije je vodilo k spremembam ne samo na področju notranje socialno-ekonomske politike, temveč tudi na področju zunanje politike, to je stališča do vojnega in kolonialnega vprašanja. Res je, da je bila SPD po svoji tradiciji odločna nasprotnica militarizma in stalne vojske, toda že Bebel je v svojih govorih v *Reichstagu* leta 1904 opozarjal na možnost obrambne vojne, posebno proti ruskemu carizmu, poudarjajoč v tem primeru potrebo po obrambi domovine. S tem je nehote dal argumente desnici v SPD, ki se je ob izbruhu vojne sklicevala na njegova stališča, pa tudi na ocene Marxa in Engelsa o carski Rusiji kot trdnjavi reakcije v Evropi (gl. Britovšek, I/1980, 222–248), ocene iz predimperialistične dobe, ki se, objektivno vzeto – glede na korenite spremembe tako v Rusiji kot tudi v samem razvoju kapitalizma (faza imperIALIZMA) – ne morejo nekritično sprejemati v novih pogojih.

O vojni nevarnosti je imela vsaka struja v SPD svoje stališče. Desnica je odkrito nastopila v korist t. i. obrambne vojne Nemčije in pri tem ignorirala njen imperialistični značaj ter s svojo teorijo o »obrambi domovine« aktivno pripravljala »4. avgust 1914«. Centristična struja je sicer v besedah podpirala tradicionalne antimilitaristične pozicije, vendar je v praksi širila med delavci iluzorno prepričanje, da se je imperializem 'spametoval' ter da mu vojna ni neobhodna. Levica, ki se je ukvarjala s proučevanjem problema vojne z razrednih in revolucionarnih pozicij, je odločno nasprotovala kolonialni in vojni politiki ter bila tudi glede tega vprašanja v stalnem sporu tako z desnico kot tudi s centrom (gl. Bartel, 1958). Pri tem ne gre prezreti, da je prevladovalo v SPD v letih pred vojno stališče strankine večine – centra – tradicionalno, protivojno in pacifistično razpoloženje, s katerim se je zavračalo osvajalno vojno ter slepilo z upanjem, da se morebitna vojna lahko prepreči (gl. Wittwer, 1967).

Za časa balkanskih vojn (1912–1913) je nemška imperialistična politika vse bolj zaostrovala vojno nevarnost. Voditelji SPD, prepričani v možnost miru, so tedaj slavili mirovno poslanstvo trojne zveze; socialnodemokratska parlamentarna frakcija je celo čestitala vladi k njeni zunanji politiki. Desni socialist E. David je 3. decembra 1912 v parlamentu dejal: »Tudi mi smo mnenja, da moramo na Balkanu zastopati le gospodarske interese in – da uporabim ta izraz – Balkan predstavlja odprta vrata /.../. Vprašanje bagdadske železnice je nemški interes« (v Britovšek, 1969, 19). Desni socialisti (Friedrich Ebert, Philipp Scheidemann), ki so po Beblovi smrti (1913) dobivali vedno večji vpliv v vodstvu stranke, so v reviji *Sozialistische Monatshefte* vedno ostreje izstopali in podpirali hujskanje proti Rusiji in Angliji. Desnica in center sta v teoriji in praksi vse bolj pričela odkrito opuščati principialen boj proti militarizmu.

30. julija 1913 je nemška vlada predložila zakonski načrt o oborožitvi, ki ga je sestavil nemški general Erich Ludendorff; zahtevala je milijardo mark za oborožitev. Nemška socialnodemokratska frakcija je v parlamentu sicer protestirala, toda pri glasovanju je z večino glasov (razen osmih) podprla zahtevek za vojne kredite z utemeljitvijo, da bodo izdatki preneseni na poseljujoče razrede. S tem je odkrito zavrgla načelo, ki ga je W. Liebknecht večkrat izrekel na shodih in strankinih kongresih: »*Diesem System keinen Mann und keinen Groschen!*« (Temu sistemu nobenega vojaka in nobenega groša!) (ibid., 20). R. Luxemburg je, v nasprotju z ostalimi člani leveice (Karl Radek, Anton Pannekoek), obsodila oborožitveni zakon in poudarila, da spričo bližajoče se vojne nevarnosti socialisti ne smejo zbujati niti videza kakega soglasja z oboroževalno politiko niti ne smejo izražati zaupanja v vlado (Frölich, 1955, 204). Njeno odločno stališče je naletelo na oster odpor pri vodstvu stranke. Kautsky je pričel napadati stališča leveice, njene privrženice pa je zmerjal s »podpihivalci množic«, z »anarhosindikalisti«, »pučisti«. Na tiskovni konferenci SPD marca 1913 je vodstvo zavezalo uredništva strankinih glasil, da se morajo odreči kritiki državnozbornske frakcije in strankinega vodstva. V takem »oportunističnem idejnem močvirju« je postalo delo leveice izredno težko. Poskus R. Luxemburg, da bi jenski kongres stranke (1913) sprejel množično stavko v svoj program, je naletel na nerazumevanje udeležencev kongresa; Scheidemann ni hotel o tem ničesar slišati. R. Luxemburg so 20. februarja 1914 obsodili na leto dni zapora, ker je na dveh zborovanjih – v Fechenheimu 25. septembra 1913 in Bockenheimu naslednji dan – pozivala na boj proti vojni nevarnosti in spodbujala delavce, da v primeru vojne ne streljajo na svoje brate v Franciji in v drugih deželah (Luxemburg, 1977, 515–529).

Ko je Avstrija 25. julija 1914 postavila ultimat Srbiji, je vojna nevarnost visela nad Evropo. Vodstvo SPD je istega dne izdalo razglas, v katerem je

zahtevalo od nemške vlade, naj vpliva na avstrijsko, da se ohrani mir. Če vojne ne bi bilo mogoče preprečiti, je rečeno v razglasu, naj se Nemčija vzdrži vojaškega vmešavanja:

Grozi svetovna vojna! Vodilni razredi, ki vas v miru zatirajo, zaničujejo, izkoriščajo, vas želijo zlorabiti za topovsko hrano. Povsod naj oblastnikom v ušesih zveni krik: Ne želimo nobene vojne! Dol z vojno! Naj živi mednarodno bratstvo! (v Grünberg /ur./, 1916, 423).

28. julija 1914 je *Vorwärts* zapisal: »V tem trenutku ni najhujša nevarnost carizem, ampak Avstrija« (ibid. 429). Istega dne je bila na berlinskem protivojnem zborovanju sprejeta resolucija, v katero so zapisali, da je »Avstrija s svojim brutalnim ultimatom Srbiji objavila vojno /.../«; nemško vlado so pozvali, da se odkrito distancira od vsake vojaške intervencije. Podobne demonstracije so bile od 26. do 30. julija 1914 tudi v drugih večjih nemških mestih (gl. Kuczynski, 1957, 50–61). Ves nemški socialistični tisk je teden dni pred vojno obsojal Avstrijo kot glavnega povzročitelja vojne. Diplomatsko ozadje in vloga Viljemove Nemčije v pripravah na svetovno vojno so bili v teh dneh socialnodemokratskemu tisku iz razumljivih razlogov še nepoznani (gl. Fischer, 1994).⁹⁶

Nemška vlada si je prizadevala, da bi svoje aneksionistične načrte skrila pod krinko obrambe domovine. To ji je bilo zlasti potrebno glede na nadaljnje sodelovanje s socialno demokracijo; brez podpore SPD, ki ima za seboj 34 odstotkov volivcev – pretežno delavcev, se je bilo nemogoče bojevati. Obenem je ocenila, da je za vzpostavitev »enotne nacionalne fronte« izredno pomembna mobilizacija anticarističnih čustev v vrstah socialne demokracije. V tem smislu je 26. julija notranje ministrstvo poklicalo socialnodemokratska voditelja Huga Haaseja in Eberta, da ju posvari zaradi protivojnih demonstracij. Zaradi Ebertove odsotnosti je Haaseja spremljal Adolf Braun. Drugi vodilni člani stranke (Scheidemann, Hermann Molkenbuhr) so bili tedaj izven Berlina. Med razgovorom je kancler Theobald von Bethmann-Hollweg dejal, da bo Nemčija stala Avstriji ob strani, če napade Rusija Avstro-Ogrsko. Haase, ki se

96 Na osnovi zapisnikov s tajnih konferenc cesarja z vodilnimi krogi in avstrijskimi diplomati je F. Fischer osvetlil dogodke na dvoru in v diplomatskih pisarnah Berlina in Dunaja. Iz prikaza jasno sledi diplomatsko ozadje priprav na svetovno vojno kot tudi izrazito agresivna vloga Viljema II. in njegovih vojnih svetovalcev. Delo tudi razkriva garancije Viljema II., njegove vlade in vojnih krogov, da bodo v slučaju vojne podprli Avstrijo. Vzpodbujanje Avstro-Ogrske za vojno, stalen diplomatski pritisk Viljema II. in njegovega ministra za zunanje zadeve (Gottlieba von Jagowa) na vodilne avstro-ogrske kroge – je bila vsebina številnih diplomatskih razgovorov, poslanic in telegramov.

s takšnim stališčem ni strinjal, se je skliceval na parlamentarni govor desnega socialista Davida, v katerem je ta dejal, da gleda nemška socialna demokracija na avstrijsko zavezništvo v smislu obrambe. Če bi začela Avstrija vojno s Srbijo, je poudaril Haase, tedaj ta vojna ne bi bila za Avstrijo in Nemčijo obrambna. Haasejev odgovor je Hollweg pospremil s komentarjem, da na takšne nazore ni naletel pri nobeni stranki v cesarstvu, razen pri socialnih demokratih (Britovšek, 1965, 177).

Dogodki naslednjih dni so presenetili socialnodemokratske stranke. 28. julija je Avstro-Ogrska objavila Srbiji vojno, kar je sprožilo mehanizem mednarodnih pogodb, za katerimi so se skrivali imperialistični interesi posameznih vlad. Srbiji je napovedala vojno tudi Nemčija in začela v tisku nebrzdano hujskati k vojni. 27. julija je stopila ruska armada »v vojno pripravljenost«, kar je ustrezalo nemškemu razglasu »pripravljenosti na stanje vojne nevarnosti«. V tej napeti mednarodni situaciji je potekalo v dneh od 29. do 30. julija 1914 zasedanje Mednarodnega socialističnega biroja /ISB/ v Bruslju, na katerem naj bi socialnodemokratske stranke določile svoje stališče do avstrijsko-srbske vojne in splošne vojne nevarnosti. To je bila zadnja in istočasno najusodnejša konferenca v zgodovini II. internacionale. Na zasedanju so bili prisotni skoraj vsi znani voditelji evropskih socialističnih strank II. internacionale (Haupt, 1967).⁹⁷

Poročila delegatov iz držav, ki jih je zajela julijska kriza, so bila, kot je razvidno iz zapisnika, zelo optimistična, z izjemo Victorja Adlerja, voditelja avstrijske socialne demokracije, ki je skrušeno stal pred krutim dejstvom vojne. V svojem govoru je malodušno dejal:

Vedeti morate, da nas je izzivalni ultimat Avstrije prav tako presenetil kot vse druge. Diplomatski koraki bi nam morali biti svarilo. Toda z vojno nismo mogli računati. Čeprav je Srbija sprejela vse bistvene točke avstrijskega ultimata, z malenkostnimi odstopanji, imamo

97 Zapisnik navaja prisotnost naslednjih delegatov: za Veliko Britanijo James Keir Hardie, Bruce Glasier, Dan Irving; za Nemčijo Hugo Haase, Karl Kautsky; za Avstrijo Victor Adler, Friedrich Adler; za Češko Edmund Burijan, Anton Nemeč; za Francijo Jean Jaurès, Edouard Vaillant, Jules Guesde, Marcel Sembat, Jean Longuet; za Italijo Angelica Balabanova in Oddino Morgari; za Španijo Fabra-Ribas, Michael Corrales; za Rusijo Ilja Rubanovič, Paul Akselrod; za Letonijo Jan Winter (Berzin), Otto Braun; za Poljsko Rosa Luxemburg in Maksimilian Horvitz (Walecki); za Dansko Thorvald Stauning; za Holandijo Pieter Troelstra; za Belgijo Émile Vandervelde, Edouard Anseele, Louis Bertrand, Camille Huysmans; za Švico Karl Moor in Robert Grimm. Odsotni so bili trije delegati: Ebert, predstavnik SPD; M. Litvinov, delegat boljševikov, ki naj bi nadomestil Lenina (ta je bil tedaj v Poroninu v Galiciji) in srbski delegat, katerega poročilo je Biro pričakoval z velikim zanimanjem.

kljub temu vojno. Stranka je brez obrambe. Če bi rekel kaj drugega, bi lagal Biroju. Novice nas ne smejo premotiti. Kar se je pokazalo zdaj, je rezultat dolgoletne razredne agitacije in demagogije. Po cestah demonstrirajo za vojno. Nov položaj se oblikuje v naši deželi, ki je prepletena z nacionalnimi problemi in protislovji. /.../ Oglejmo si položaj v stranki. Nevarnosti se ne moremo ubraniti. Demonstracije so postale nemogoče. Tvegamo svoja življenja, računati moramo z zapori. Mi smo to že okusili. Toda celotna naša organizacija je na kocki. Izpostavljamo se nevarnosti, da bo uničeno delo tridesetih let brez kakršnegakoli političnega rezultata. Ali ne obstaja nevarnost, da v svoji lastni deželi spodbudimo Srbijo? Ali ne prevzemamo nase velike odgovornosti, če Srbe navdahnemo z upanjem na revolucijo v Avstriji? Proletariat moramo pred tako infekcijo ščititi. Ideje o stvarkah itd. so le fantazija. Stvar je zelo resna in naše edino upanje je, da bomo samo mi žrtve, da se vojna ne bo širila naprej. Celo če bo vojna ostala lokalizirana, je stranka v zelo žalostnem položaju. Naše nasprotnike bodo uspehi okrepili in opogumili. /.../ Žalostno je, toda ničesar ne moremo storiti. Upamo, da nam Biro verjame: ne moremo drugače postopati. Hočemo rešiti stranko. Vse, kar lahko stori Biro – in mi z njim – je, da obsodimo krivce in skušamo konflikt lokalizirati (ibid., 178–180).

Adlerjeva defetistična stališča je podprl češki delegat Anton Nemeč: »Naši tovariši so skupaj z nemškimi socialisti Avstrije pretresali možnosti generalne stavke. Prišli smo do istega mišljenja kot oni. Naše organizacije so na kocki« (ibid., 180). Italijanska socialistka A. Balabanova je v svojih *Spominih* zapisala, da je Adlerjevo izvajanje dalo zasedanju svojstven pečat (1927, 55–56). »Udeležencev se je polastila potlačenost«, se spominja belgijski delegat Louis Bertrand. Prisotni so ocenjevali Adlerjeve izjave kot »preveč pesimistične in v teh tragičnih urah neprimerne«. Tudi Adlerjev sin Friedrich ni odobral očetove politike. Razpoloženje na prvi dopoldanski seji je opisal v poročilu tudi španski delegat Fabra-Ribas: »Adlerjev govor je napravil ne le slab vtis, ampak je izzval tudi globoko nezadovoljstvo. Haase je bil zelo nevoljen, R. Luxemburg pa je bila vsa togotna.« V kratkem govoru je izjavila: »Postopati moramo hitro in odločno. Ne smemo izdati nobenega manifesta, glede kongresa se moramo še odločiti. Poskušajmo zasedanje še danes končati.« Haase pa je menil, da je manifest potreben: »Če je treba ostati, ostanimo. Diplomati vedno postopajo hitro. Storimo isto tudi mi« (Haupt, 1967, 181).

Na popoldanski seji so se udeleženci iz obzirnosti do starega avstrijskega voditelja stranke odrekli vsaki polemiki. Samo Haase je ostro kritiziral pasivnost in resignacijo avstrijske socialne demokracije:

Poznamo njihovo taktiko. Položaj so ocenjevali iz prevelike bližine. V svoji pasivnosti in resignaciji nimajo prav; prvič, ker s pasivnostjo ne bodo pomagali socialni demokraciji, in drugič, ker ne zahtevajo rešitve sedanje krize. Če se bodo sedaj uprli vojni, bodo imeli po vojni na svoji strani javno mnenje. Ljudstvo bo videlo, da socialna demokracija v kritičnem trenutku ni izgubila glave (ibid., 188).

Iz Haasejevih izjav je razvidno, da je bila nemška socialna demokracija na zasedanju ISB še pacifistično razpoložena. Njen pacifizem je bil aktiven tako dolgo, dokler je ostal v okviru dovoljenih protivojnih manifestacij, demonstracij in zborovanj. Dokler je kazalo, da bo vojno še mogoče preprečiti, je vedenje nemške delegacije v Bruslju ustrezalo razpoloženju pacifistične večine v njihovi stranki. Haase je še predlagal, naj se zbere kongres Internacionale v Parizu najpozneje naslednji teden.

Internacionala mora dokazati, da obstaja. Kongres mora globoko vplivati na delavce vseh dežel in na politični položaj. Dokazati je treba, da Internacionala ni nikakršna nepomembna veličina. Izkoristiti moramo vpliv, ki ga imamo. Če bodo narodi protestirali proti vojni, bomo lahko z zadovoljstvom ugotovili, da smo izpolnili svojo dolžnost. Ne vemo, če bomo imeli uspeh, toda opraviti moramo svojo dolžnost (ibid., 181).

Haase je v svojem govoru zastopal mišljenje, ki je bilo ustaljeno v nemški socialni demokraciji že od Bebla naprej, da vladajoči razredi, predvsem pa nemški industrialci, ne želijo nobene vojne. Samo ruski napad lahko izzove nastop Nemčije: »Vemo, da Nemčija želi mir, toda če bo Rusija napadla, bo morala napasti tudi Nemčija. /.../ Najbolj bojevita pa je liberalna buržoazija, razpoložena je protisrbsko in je na strani Avstrije. Toda vladni krogi in velika buržoazija zavračajo vojno. /.../ Mi bomo demonstracije okrepili in jih še bolj usmerili proti vojni« (ibid., 189). Tudi Jaurès je opozoril na nujnost akcije. Adlerju ni odgovoril direktno, toda zelo spretno je izrazil svoje zadovoljstvo zaradi energičnega ravnanja nemških tovarišev in poudaril, da je potrebno vladam pokazati, da so socialistične stranke sila, s katero je treba računati.

Sklepi, ki so sledili iz pregleda mednarodnega položaja, so se izrazili v resoluciji, sprejeti na zasedanju. Čeprav se je zdel položaj večini delegatov kritičen,

so si bili vendarle edini, da bodo imeli dovolj časa za sklicanje mednarodnega kongresa, na katerem bi sklepali o skupni protivojni akciji. Na predlog Jaurèsa in Haaseja so sprejeli sklep o pričetku zasedanja mednarodnega socialističnega kongresa v Parizu, 9. avgusta, z eno samo točko dnevnega reda: »Proletariat in vojna«. Po njunem mnenju bi imel kongres podobno politično in psihološko vlogo, kot jo je imel kongres v Baslu.

Kongres nam je v danih okoliščinah nujno potreben. Posvetovanja in resolucije bodo proletariatu vlile zaupanje. Če kongresa ne bi imeli, bi to pomenilo veliko prevaro za proletariat. Na Dunaju ga ni mogoče imeti. /.../ Sklicati moramo kongres v Parizu čimprej. Če bi bilo mogoče jutri, tedaj že jutri. Kongres je mogoče začeti v nedeljo, 9. avgusta, z velikimi demonstracijami (Jaurès, *ibid.* 182).

Delegati so si bili enotni v stališču, da naj bližnji kongres sprejme konkretne odločitve o ukrepih za preprečitev in omejitev vojne. Zato niso temeljiteje razpravljali o ukrepih, npr. o generalni stavki, ki jo je Internacionala vključila v svojo preventivno strategijo v primeru vojne. O vprašanju »generalne stavke« so razpravljali, kot je razvidno iz zapisnika, le v zvezi z dnevnim redom bližnjega kongresa. Po mnenju Jaurèsa, »vprašanja generalne stavke ni mogoče obiti« (*ibid.*, 186).

Na večernem velikem protivojnem zborovanju, ki je potekalo v optimističnem razpoloženju, je Haase dejal, da je Avstrija sama kriva za vojno, in pristavil, da nemških socialistov pogodbe ne obvezujejo; nemški proletariat je mnenja, naj Nemčija ne posreduje, čeprav bi Rusija to storila. Govor je zaključil z revolucionarnim opozorilom: »Naši sovražniki naj se čuvajo /.../. Zgodi se lahko, da se bodo narodi končno uprli zaradi tolikšne bede in zatiranja in ustvarili socialistično družbo« (v Grünberg /ur./, 1916, 406). Na zasedanju naslednjega dne so izdali za tisk kratko izjavo, ki jo je napisal Haase. V njej so poudarili zahtevo proletariata po miru in izrazili vznemirjenost zaradi trenutnega položaja. Množice so pozvali k protivojnim zborovanjem in predlagali rešitev avstrijsko-srbskega konflikta v mednarodnem razsodišču. Objavili so tudi sklep o sklicanju mednarodnega kongresa v Parizu (9. avgusta), ki naj bi poudaril pacifistične težnje proletariata (Haupt, 1967, 192).

MSB se je razšel, ne da bi sprejel kakršnokoli odločitev; po mnenju delegatov nacionalnih sekcij je imel »mednarodni socialistični parlament« pravico sprejemati odločitve le o skupnih akcijah socialistov. Na koncu zasedanja je vladalo optimistično razpoloženje; nenaden izbruh vojne v Evropi se jim je zdel nemogoč. A. Balabanova je zapisala, da sta se samo Rosa Luxemburg in Jean

Jaurès zavedala, kaj čaka delavski razred (1927, 53), toda niti najbistrovidnejši niso imeli nobene predstave o razsežnostih in bližini katastrofe. Vsi delegati so računali z mirom in ne z vojno. Na zasedanju niso obravnavali vprašanja, kako naj ravnajo socialistične stranke v primeru splošnega spopada; ves akcijski program Internacionale so vezali na bližnji mednarodni kongres, do katerega pa ni nikoli prišlo. S tem zasedanjem je Internacionala dejansko prenehala obstajati.

Srbska socialnodemokratska stranka, čeprav številčno ena manjših strank II. internacionale, je v celoti izpolnila svoje internacionalistične obveznosti, ki jih je sprejela na mednarodnih kongresih Internacionale. V moralnem pogledu se je zato uvrstila daleč pred »vodilne« stranke, ki so dajale ton II. internacionali. Govor njenega parlamentarnega predstavnika Dragiše Lapčevića na seji srbske skupščine 31. julija 1914 se uvršča med dokumente, ki kažejo na izredno idejno višino strankinega vodstva z Dimitrijem Tucovićem na čelu. Dva dni po napovedi vojne je imel govor, ki je bil povsem v skladu s sklepi II. internacionale. Pozval je srbsko in avstro-ogrsko vlado, da na miren način rešita spor. Hkrati je jasno nakazal imperialistični značaj vojne s strani Avstro-Ogrske in obsodil vmešavanje velesil na Balkanu. Ko je žigosal zunanjo politiko velesil, je z enako doslednostjo razkrinkaval politiko lastne buržoazije. Opozoril je, da je edina rešitev balkanskega vprašanja v enotni, močni federaciji balkanskih držav. Njegov govor je bil prežet z internacionalizmom in z vero v mednarodno delavsko solidarnost. Na avstrijsko socialno demokracijo je gledal z optimizmom. To so bile besede, ki jih od uradnih predstavnikov II. internacionale sredi nacionalističnega šovinizma skoraj ni bilo več slišati (Britovšek, 1969, 47).

Dogodki v naslednjih dneh so se vrstili drug za drugim: 31. julija je Nemčija objavila vojno pripravljenost ter poslala Rusiji ultimatum z dvanajsturnim rokom, v katerem je zahtevala, naj Rusija preneha z mobilizacijo. Zvečer istega dne je bil ubit Jaurès.⁹⁸ 1. avgusta je Nemčija napovedala vojno Rusiji, Francija in Nemčija pa sta objavili splošno mobilizacijo. V Nemčiji je bilo razglašeno obsedno stanje. Internacionala ni mogla več ukrepati. Istega dne je belgijski delegat Camille Huysmans poslal zadnjo kratko okrožnico priključenim strankam: »Zaradi nepredvidenih dogodkov se prestavi kongres v Parizu za

98 Ustrelil ga je Raoul Villain, ki je bil pod vplivom desničarskih nacionalističnih časopisov, ki so pisali o Jaurèsovem »izdajstvu«. Ko so novico o njegovi smrti zvedeli v Franciji in inozemstvu, so bili socialistični voditelji in člani stranke prepričani, da to pomeni vojno. Ta vtis je imel tudi pisatelj Romain Rolland, ki je pisal Charlesu Rappoportu: »Smrt Jaurésa je največji poraz v tej vojni, poraz za ves svet« (v Britovšek, 1969, 283 /op. 65/).

nedoločen čas (ibid.). Odtlej so morale nacionalne sekcije ukrepati same, brez smernic, brez skupne koordinirane taktike; prepuščene so bile volji in predstavam svojih voditeljev. Razvojna pot k »4. avgustu« je bila odprta.

Francoska socialistična stranka /SFIO/ je tik pred izbruhom svetovne vojne še vedno gojila upe v internacionalizem nemške socialne demokracije, pa tudi v njeno sposobnost, da bo preprečila svetovni spopad. Hkrati se je – zahvaljujoč predvsem velikim prizadevanjem in avtoriteti socialista humanista Jaurès-a – nedvoumno zoperstavila vojnim pripravam francoske ekspanzionistične buržoazije. 25. julija 1914, ko je Avstrija poslala ultimatum Srbiji, je Jaurès imel v kraju Vaisu pri Lyonu govor, v katerem je jasno povedal, da gre za imperialistično vojno: »Kolonialna politika Francije, hinavska politika Rusije in brutalna volja Avstrije so prispevale k ustvarjanju strašnega stanja, v katerem smo.« Na koncu svojega govora je pozval proletarijat, naj strne svoje vrste:

Državljeni, če bo izbruhnil vihar, bomo vsi socialisti poskrbeli, da se čimprej rešimo zločina, ki ga bodo storili voditelji. /.../ Ena možnost je še, da se ohrani mir in reši civilizacija; ta je v tem, da proletarijat zbere vse svoje sile in da vsi proletarci: Francozi, Angleži, Nemci, Italijani, Rusi, da mi vsi pozovemo vse te tisoče ljudi, da se združijo, da solidarno bitje njihovih src odstrani strahotno moro (v Britovšek, 1969, 34–35).

Toda bolj ko se je vojna približevala, bolj so se v francoskem socialističnem gibanju oglašali pristaši vojne politike. Že v prvih dneh avgusta 1914 (po umoru Jaurès-a) je vodstvo SFIO objavilo, da je dolžnost francoskega proletariata, da varuje integriteto in neodvisnost »miroljubne francoske republike«. Ob glasovanju za vojne kredite se ni noben socialistični poslanec izrekel proti vojni. Še več, 19. avgusta 1914 so socialisti Jules Guesde, Marcel Sembat ter 22. maja 1915 tudi Albert Thomas stopili kot ministri v vojno vlado. O imperialističnem značaju vojne ni bilo govora, saj jo je vodstvo stranke prikazovalo kot ljudsko vojno, kot obrambo pred »najbrutalnejšim imperializmom in divjaškim militarizmom«, to je pred Nemčijo. Podobno kot nemška, se je tudi francoska socialna demokracija skotalila v blato šovinizma (ibid., 38).

Usodni »4. avgust« za SPD in II. internacionalo

Da je SPD notranje razklana glede temeljnih vprašanj, ki so bila na dnevnem redu, so potrdili dogodki naslednjih dni. Že 30. julija je ministrski predsednik Bethmann-Hollweg poročal pruskemu državnemu ministrstvu o vsestransko dobrem razpoloženju – za vstop v vojno – ter da se s strani SPD in njene-ga vodstva ni potrebno ničesar posebno bati, kot lahko sklepa iz razgovora

s socialnodemokratskim poslancem Albertom Südekumom. Ta ga je v posebnem dopisu 29. julija obvestil, da se F. Ebert, A. Braun, Hermann Müller in Richard Fischer strinjajo, naj SPD služi le miru, kakor tudi, da stranka ne namerava organizirati generalne stavke ali parcialnih stavk, sabotaž in podobnega. Do sprememb v ocenah mednarodne situacije je prišlo tudi v socialnodemokratskem tisku, ki je zdaj že nehal pisati o avstrijski vojni krivdi. Iz poročila vojnega ministrstva nemškemu vrhovnemu štabu z dne 31. julija je razvidno, da je bilo vojno ministrstvo kar dobro informirano o stanju v vrhovih nemške socialne demokracije, saj pravi: »Po zanesljivem sporočilu ima SPD trden namen, da se bo vedla tako, kot se za vsakega Nemca v sedanjem položaju spodobi. Smatram za svojo dolžnost, da to povem, da pri svojih ukrepih vojaški poveljniki to upoštevajo« (Haupt, 1967, 168). Medtem ko je levi center še veroval v pacifistične iluzije, so se zastopniki desnega krila SPD že povezovali s svojo ekspanzionistično buržoazijo. Za desno krilo SPD je bila v teh kritičnih dneh vojna možna alternativa; bila je pripravljena učinkovito podpreti vlado.

Vlada je 2. avgusta objavila, da bo parlamentu predložila predlog za nove vojne kredite v znesku pet milijard mark. V pričakovanju glasovanja o tem žgočem vprašanju v parlamentu, ki je bilo napovedano za 4. avgust, se je vodstvo SPD posvetovalo s predstavniki strankine parlamentarne skupine; šlo je za poskus izoblikovanja enotnega stališča do omenjenega predloga. Na strankini seji 2. avgusta sta bila Haase in Ledebour za to, da se vojni krediti zavrnejo, drugi člani – David, Fischer, Molkenbuhr in Scheidemann – pa so se zavzeli, da socialnodemokratska parlamentarna skupina odobri vojne kredite. 3. avgusta je kancler Bethmann-Hollweg povabil voditelje strank na privaten razgovor, in to potem, ko so brez predhodnega stika z zastopniki ljudstva že storili vse diplomatske korake in napovedali vojno Rusiji. Celo v zaupnem razgovoru je kancler zamolčal, da je nemška armada že zbrana na belgijski meji in da bo iste noči napadla Belgijo. Scheidemann je v svojih *Spominih* podrobno opisal ta sestanek, ki je pomenil prvi korak k odkriti »kapitulaciji« SPD. Haase in Scheidemann sta se zatem podala še na sejo strankine parlamentarne skupine, na kateri so ostro razpravljali o glasovanju za vojne kredite. Na seji so prevladovali oportunisti, ki so bili za glasovanje za vojne kredite. Govorili so o ruski nevarnosti in se v oporo svojih stališč sklicevali na Marxa. Menili so, da socialna demokracija lahko vodi vojno z Rusijo z zavestjo, da se bori »za stvar svobode in civilizacije proti azijskemu barbarizmu«. V principu so vsi predstavniki socialnodemokratske parlamentarne skupine priznali potrebo obrambe domovine z izjemo Karla Liebknechta, Otta Rühleja, Alfreda Henkeja in Josefa Herzfelda, ki so izjavili, da je izraz »obramba domovine« zmotna fraza (Scheidemann, 1921, 12–18). David, ki se je izrekel za odobritev kreditov, je zatrjeval, da Nemčija vodi

»obrambno vojno«, ki ustvarja možnost, da se carizem strmoglavi in s tem utre pot ruski revoluciji. Če bi se odrekli glasovanju, bi temu sledil razpust delavskih organizacij. Z glasovanjem za vojne kredite bi po njegovem mnenju moč stranke močno narasla in je ne bo mogoče smatrati za protiljudsko in jo postaviti izven zakona. V nasprotju z njim je Kautsky, ki je zavzel 'sredinsko' stališče, trdil, da je vprašanje krivde za vojno še zelo nejasno. O tem bo mogoče soditi šele po vojni. Zato je najbolje vzdržati se glasovanja, zakaj z odobritvijo vojnih kreditov se prevzema pred ljudstvom odgovornost za vojno in njene cilje. Če želi vlada jasno odločitev, naj poda nedvoumno izjavo, da nima nikakršnih zavojevalnih ciljev in da je pripravljena na miren sporazum. Če je vlada pripravljena dati takšno izjavo, tedaj naj se glasuje za vojne kredite. Njegov predlog so zavrnil. Za vojne kredite je na tej strankini koordinaciji glasovalo 78, proti pa le 14 poslancev (Grünberg /ur./, 1916, 443). Posredno je na izid glasovanja vplival tudi H. Müller, ki je poročal o pravkar končanem sestanku s francoskimi socialisti v Parizu; med drugim je dejal, da ima vtis, da bo francoska socialistična parlamentarna skupina glasovala za vojne kredite.

SPD je »kapitulirala« pred militarizmom na celi črti. Ker je bilo manjšini prepovedano, da glasuje ločeno proti vojnim kreditom, je lahko Haase, predsednik socialnodemokratske parlamentarne skupine, podal pred parlamentom usodno izjavo:

Zdaj smo pred krutim dejstvom vojne. Grozi nam strahota tujih invazij. Danes nismo odločali za vojno ali proti njej, temveč o vprašanju sredstev, potrebnih za obrambo dežele. /.../ Za naše ljudstvo in njegovo prihodnost v svobodi je ob zmagi ruskega despotizma, ki se je omadeževal s krvjo najboljših iz lastnega ljudstva, na kocki mnogo, če ne vse. Treba je odvrniti to nevarnost, zavarovati kulturo in neodvisnost naše lastne dežele. In zdaj potrjujemo, kar smo vedno poudarjali: v uri nevarnosti ne bomo pustili svoje domovine na cedilu. S tem se čutimo v soglasju z Internacionalo, ki je vselej priznavala pravico slehernega ljudstva do nacionalne samostojnosti in samoobrambe, kot tudi v skladu z njo obsojamo sleherno osvajalno vojno. /.../ Vtem ko nas vodijo ta načela, glasujemo za zahtevane kredite (v Riddell /ur./, 1986a, 123–124).

Z dano izjavo so vrhovi nemške socialne demokracije nedvoumno soglašali z imperialistično vojno. Skupaj z ekspanzionistično nemško buržoazijo in junckerji so omogočili ustvaritev t. i. »enotne nacionalne fronte«, izpričali svoj socialni patriotizem in se opredelili za imperialistično vojno. Vse to pa so zakrili

pod geslom obrambe (imperialistične) domovine. Na številnih nacionalnih in mednarodnih kongresih so govorili o bodoči imperialistični vojni in obsojali imperialistični značaj te vojne. Ko pa je do vojne prišlo, je vodstvo SPD na vse to pozabilo in se »skrilo« za geslom izza časa nacionalnih osvobodilnih vojn. Milijoni socialističnih delavcev, ki so še pred nekaj dnevi demonstrirali proti bližajoči vojni, grozili s stavko in revolucijo, se s ponosom imenovali revolucionarji, so postali razdvojeni in so zapadli v delirij nacionalizma. Vsa njihova socialistična vzgoja, miselni svet, v katerem so živeli, je tonila v pozabo. Namesto da bi parlamentarna socialnodemokratska skupina delavstvo opozorila na resnično ozadje imperialistične vojne, razkrinkala splet rodoljubnih in diplomatskih laži, dala politična gesla, ustvarila jasnost o političnih nalogah in interesih proletariata v vojni, je izrekla lažna gesla:

»domovina v nevarnosti«, »nacionalna obramba«, »ljudska vojna za existenco, kulturo in svobodo« /.../. Vse drugo je sledilo iz tega kot preprost nasledek: obnašanje strankinega in sindikalnega tiska, patriotična pijanost množic, notranja sprava, nenadni razpad Internacionalne; vse to je bila le neogibna konsekvence prve orientacije, ki so jo sprejeli v *Reichstagu* (Luxemburg, IS/1977, 566).

Delavstvo je na ta način prišlo pod vpliv »patriotizma«; pritegnila jih je »zvestoba do nacionalne države«. Sredinsko in desno krilo stranke sta v internacionalističnem pogledu povsem odpovedala.

Stališče strankinega vodstva ob izbruhu vojne, izraženo s podporo vojni politiki vlade in generalštaba, je pomenilo zlom celotne predhodne uradne politike nemške socialne demokracije; z enim dejanjem je bil narejen konec vsem iluzijam o moralnopolitični moči in vlogi SPD v mednarodnem delavskem gibanju. Podrobnejša analiza pa vendarle kaže, da je šlo pravzaprav za nadaljevanje stare reformistične politike vodstva SPD, ki je odklanjalo kakršnokoli nelegalno obliko boja. Ker so bili do takrat veljavni principi delovanja SPD z enim dejanjem pokopani, so v istem trenutku privrela na dan vsa nasprotja, ki so ločevala levico nemške socialne demokracije, tako od revizionističnega desnega krila kot tudi od njenega masovnega, toda neodločnega oportunističnega centra. S tem se je začel neustavljiv proces notranjega razpada velike in do takrat enotne SPD, ki je lahko samo v pogojih mira in s prizadevanji centra še obvarovala svojo enotnost; z izbruhom svetovne vojne je bilo strankarske notranje 'idile' konec (Collotti, 1971, 1). Z nemško socialno demokracijo je padel osrednji steber predvojne II. internacionale; udarec za Internacionalo je bil toliko večji, saj je imela SPD v svojih vrstah največje število 'marksističnih'

teoretikov, pa tudi njeno članstvo je slovelo kot idejno in politično najbolj osveščeno v mednarodnem socialističnem gibanju. Vojna je tako postala izhodišče in žariščna točka, okoli katere se bo izvršila nova pregrupacija in razslojevanje, in to ne samo v vrstah nemške socialne demokracije, ampak tudi v okviru mednarodnega delavskega gibanja.

Vojna je bila brez dvoma trda preizkušnja vseh struj v mednarodnem delavskem gibanju. Res je, da je število članov socialističnih strank in sindikatov, ki so bili povezani s strankami, šlo v milijone, vendar realno gledano, socialna demokracija v nobeni državi ni imela tolikšne moči, da bi lahko zavrla vojni stroj. Zato je bil še toliko bolj nepričakovan politični zasuk vodstev socialističnih strank v vojskujočih se državah, ki so se ob izbruhu vojne aktivno povezala z vladajočimi razredi in z vsemi svojimi silami – tako moralno kot politično – podprle vojno in imperialistične interese svojih meščanskih vlad in elit. S tem, ko je večina njihovih parlamentarnih skupin glasovala za vojne kredite (v svojem zagovoru so se sklicevale na glasovanje SPD »4. avgusta«), so se dejansko izrekle za obrambo kapitalistične države ter se obvezale, da opustijo razredni boj in sprejmejo državljanski mir (gl. Miller, 1974). Mednarodno razredno solidarnost proletariata je potemtakem izrinila socialnopatriotska ideologija.

Po trditvah strankinih prvakov se je nemška socialna demokracija solidarizirala s svojo vlado in vladajočimi razredi, »da bi se ubranila invazije ruskega carizma«, toda v obrambi pred ruskim carizmom je Nemčija napadla nevtralnno Belgijo in napovedala Franciji vojno. Francoski in angleški socialisti so – kot so izjavili – pograbili za orožje, da bi ohranili evropsko demokracijo pred napadom reakcionarne sile pruskega militarizma, hkrati pa so s tem podpirali ruski despotizem, s katerim je bila njihova buržoazija v zavezništvu. Protislovja, ki so nastala z vojno situacijo, so razbila enotnost Internacionale, socialni patriotizem in oportunitizem pa sta pripomogla, da so se socialnodemokratske stranke pričele združevati na ravni interesov imperialistične buržoazije, ne pa na načelih mednarodne delavske solidarnosti. V novonastali situaciji je bil ISB prisiljen ustaviti svojo dejavnost in se med vojno ni nikoli sestal. Z ironijo in ogorčenostjo je R. Luxemburg zapisala, da so spremenili svetovnozdgodovinski poziv *Manifesta komunistične stranke* v klic: »Proletarci vseh dežel, združite se v miru, v vojni pa si porežite vratove!« (Luxemburg, 1915).⁹⁹ Nacionalistični šovinizem, ki je prevladal v strankah II. internacionale, je tako pretrgal mednarodne vezi, ki so dotlej povezovale politično organiziran proletariat. Ta

⁹⁹ Dostopno na MIA: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/luxemburg/1915/04/wiedaufint.htm>: »Der Wiederaufbau der Internationale« (Prenovitev Internacionale).

dramatični preobrat v duhovnem in političnem vedenju socialističnih strank je Lenin označil kot »izdajo voditeljev II. internacionale« (ID-II/1949, 388). Z Leninovo kritiko je soglašala vrsta vidnih evropskih levičarjev, med njimi so bili tudi nemški.

Aktiviranje nemške socialnodemokratske levice

10. septembra 1914 so Karl Liebknecht, Franz Mehring, Rosa Luxemburg in Klara Zetkin podali »izjavo« (v Luxemburg, GeW-4/2000, 5), v kateri so se odločno razmejili od proimperialistične politike uradne nemške socialne demokracije ter pričeli boj proti vojni in vojni politiki vlade. Konkreten korak je storil K. Liebknecht 2. decembra 1914, ko je glasoval v *Reichstagu* proti vojnim kreditom in s tem kršil strankarsko disciplino; v svoji izjavi je poudaril, da gre za imperialistično vojno, vojno za kapitalistično gospodovanje nad svetovnim trgom, za politično gospodovanje nad pomembnimi naselitvenimi področji, za interese industrijskega in bančnega kapitala (v Riddell /ur./, 1986a, 175–176). Aktivnost *nemške levice* v pogojih vojne je bila usmerjena predvsem v politično distanciranje od uradne politike vodstva SPD (obsodba strankine politike »nacionalne enotnosti« v pogojih imperialistične vojne) ter v številčno krepitev opozicije (množična politična propaganda v smislu ozaveščanja delavstva, ki je bilo vpeto v vojno propagandno mašinerijo). Boj levice proti vodstvu stranke so ovirale ne le cenzura tiska in obsedno stanje, temveč tudi sankcije strankarske discipline (gl. Luxemburg, IS/1977, 537–542). Vendar tega boja oziroma zbiranja in organiziranja levice njeni akterji v tem času nikakor niso razumeli kot oblikovanje jedra neke nove, samostojne organizacije ali stranke (Mujbegović, 1968, 58). Res pa je, da je bila leva opozicija usmerjena – zaradi velikega odpora vodstva SPD proti njeni dejavnosti (širjenje in razpečevanje političnega in propagandnega materiala) – v organiziranje lastne ilegalne mreže. S krepitevijo opozicije so se zaostriale tudi oblike boja med strujami v nemškem delavskem gibanju. O resnosti sporov je pisal K. Kautsky (11. 2. 1915) v pismu Victorju Adlerju:

Ljudje okoli E. Davida in sindikalisti menijo, da je prilika ugodna, da očistijo stranko 'marksizma'. Da bi nas enostavno vrgli ven, bi bilo težavno, toda s svojimi ljudmi prevladujejo v *Vorstandu* (op. predsedstvu) in zasedajo položaj za položajem. Pri tem nastopajo z brezobzirnim terorizmom, ki ga je težko prenašati. Naravno, ne želijo razcepa, obvladati hočejo celoten strankin aparat in nas obsoditi na 'neme pse'. /.../ Protislovja bodo iz dneva v dan ostrejša in nekega dne bo postal spopad neizogiben (v Adler, 1954, 611).

S konstituiranjem grupe *Internacionala* in izidom njenega glasila,¹⁰⁰ ki je objavilo članke in razprave R. Luxemburg (»Prenovitev Internacionale«, »Križa socialne demokracije«), F. Mehringa (»Naši klasiki in instančna politika«) in K. Liebknechta (»Glavni sovražnik se nahaja v lastni deželi«), so se levičarji distancirali od taktike državljanskega miru in od pacifističnih gesel centristov, katerih cilj je bil sporazum med imperialističnimi vladami. Na I. državni konferenci grupe »Internacionala« (1. januarja 1916)¹⁰¹ so ocenili dosedanje izkušnje ter se – na podlagi programskih tez R. Luxemburg (psevd. Junius) o nalogah socialne demokracije (IS/1977, 543–549) – opredelili za marksistični nauk o razrednem boju, za diktaturo proletariata in proletarski internacionalizem:

Socialistični proletariat se ne more niti v miru, niti v vojni odpovedati razrednemu boju in mednarodni solidarnosti /.../. Boj proti imperializmu je za mednarodni proletariat hkrati boj za politično moč v državi, je odločilen spopad med socializmom in kapitalizmom. /.../ V ta namen je glavna naloga socializma danes v tem, da se proletariat vseh dežel poveže v živo revolucionarno silo, da se ga naredi prek močne mednarodne organizacije z enotnim pojmovanjem njegovih interesov in nalog, z enotno taktiko in politično akcijsko sposobnostjo v miru in v vojni, za odločilni dejavnik političnega življenja, za kar je zgodovinsko poklican.

Drugo internacionalo je razbila vojna. Nezaustojljivost njene organizacije se je pokazala v njeni nesposobnosti, da bi vzpostavila učinkovit moralni jez proti nacionalni razdrobljenosti v vojni in da ohranila skupno taktiko in akcijo v vseh deželah. Spričo tega, da so uradna zastopstva socialističnih strank vodilnih dežel izdala cilje in interese delavskega razreda, spričo njihovega prehajanja s tal proletarske internacionalne na tla meščansko imperialistične politike, je življenjsko vprašanje socializma ustanoviti novo delavsko internacionalo, ki bi morala prevzeti vodenje in povezovanje revolucionarnega razrednega boja proti imperializmu v vseh deželah (ibid.).

100 Na prvem sestanku 5. marca 1915 so vodilni predstavniki nemške levice sprejeli sklep o izdajanju lastne revije ter se poimenovali po njej: Die Internationale (Eine Monatsschrift für Praxis und Theorie des Marxismus). Mesečnik je izšel prvič in edinkrat v času vojne 14. aprila 1915 v nakladi 9000 izvodov (oblasti so revijo prepovedale). Po vojni (1919) je pod tem imenom izhajalo teoretično glasilo KP Nemčije.

101 Na konferenci je sodelovalo 15 izključno marksistično orientiranih predstavnikov leve opozicije – v duhu sugestije R. Luxemburg, »da ni potrebno celotno opozicijo strpati pod isto streho« (v Riddell /ur./, 1986a, 414; Pismo R. Luxemburg Leu Jogichesu, 8. decembra 1915). Konferenco je vodil K. Liebknecht; R. Luxemburg je bila tedaj, zaradi protivojne propagandne dejavnosti, na prestajanju zaporne kazni.

Ta napotila so postala podlaga delovanja skupine »Internacionala«. V tem kontekstu je konferenca še posebej naglasila potrebo koriščenja vseh razpoložljivih legalnih in ilegalnih sredstev za revolucionarno propagando. Centrala skupine »Internacionala« je 27. januarja 1916 pričela izdajati informacijsko glasilo pod naslovom *Politična pisma*, bolj znana kot *Spartakova pisma*.¹⁰² V pismih, ki so nedvomno vplivala na revolucionarno usmerjenost nemških delavcev in vojakov, je mogoče slediti razvojnemu procesu nemške leveice vse do njene odcepitve od večinske socialne demokracije¹⁰³ in oblikovanja samostojne marksistične stranke.¹⁰⁴

Notranja diferenciacija in organizacijski razcep v nemški socialni demokraciji

Pod vplivom protivojnega razpoloženja nemških množic se je na tretjem glasanju v *Reichstagu* (21. decembra 1915) izreklo proti vojnim kreditom že 20 socialnodemokratskih poslancev. S tem je v poslanskem klubu SPD vzniknila t. i. »decembrska opozicija« (Liebknecht, v *Spartakusbriefe*, 1958, 86–92),¹⁰⁵ sicer centristična po svoji opredelitvi, vendar izjemno pomembna, saj je bila to prva močnejša opozicija uradni politiki vodstva stranke. Od tedaj dalje so se nasprotja v poslanskem klubu SPD vedno bolj zaostrovala. Januarja 1916 je večina izglasovala izključitev K. Liebknechta (zaradi njegovih revolucionarnih nastopov) iz klubskih vrst; proti tej odločitvi je glasovalo 25 poslancev. 24. marca 1916 pa je prišlo do razcepa v klubu; centristična manjšina, ki je glasovala zoper vojne kredite, je bila na predlog predsedstva SPD izključena, zato se je preoblikovala v samostojno parlamentarno frakcijo *Sozialistische*

102 Politische Briefe s podpisom Spartacus (*Spartakusbriefe*) v redakciji Karla Liebknechta in Lea Jogichesa. Po ilegalnem glasilu Spartacus se je kmalu imenovala celotna skupina nemške socialnodemokratske leveice.

103 Spartakova skupina, ki so jo vodili R. Luxemburg, K. Liebknecht, F. Mehring in K. Zetkin, je zaradi taktičnih razlogov (v okviru celotnega gibanja opozicije so spartakovci, ki so pripadali zimmerwaldski levici, predstavljali manjšino) še ostala v okrilju SPD. Šele ko se je del centra socialne demokracije (Kautsky, Haase, Eisner, Bernstein idr.) aprila 1917 v Gothi konstituiral v samostojno Neodvisno nemško socialnodemokratsko stranko /USPD/, se je »Spartakova skupina« pridružila tej novi stranki, ohranila pa je organizacijsko in idejnopolitično avtonomijo (Levi, 1969).

104 Na kongresu (30. december 1918–1. januar 1919) so se spartakovci združili z ostalimi levimi skupinami in ustanovili nemško komunistično stranko /KPD/ (Riddell /ur./, 1986b, 157–210: Founding the German Communist Party).

105 Razen K. Liebknechta in O. Rühleja, ki sta od samega začetka nastopala proti vojnim kreditom, so ostali prešli na novo pozicijo predvsem zaradi ohranjanja svojega političnega vpliva med množicami, saj si niso želeli odprtega razkola s socialnodemokratsko večino.

Arbeitsgemeinschaft /SAG/.¹⁰⁶ Razkol v poslanskem klubu SPD, ki je bil glanik bodočega strankarskega razcepa, je pospešil polarizacijo članstva v strankinih organizacijah na terenu. Do konca l. 1916 je SPD izgubila dve tretjini svojega članstva, ki v večini primerov ni bilo zadovoljno z uradno politiko vodstva stranke. Strankina konferenca v Berlinu (21.–23. septembra 1916) je potrdila prisotnost treh nasprotnih struj znotraj SPD. Referenti večine (P. Scheidemann, F. Ebert, Gustav Noske) so opravičevali politiko »4. avgusta« kot »samoobrambo nemškega naroda«, prepričevali udeležence, da Nemčija nima osvajalnih namenov, ter obsodili strankino opozicijo, predvsem spartakovce. Predstavniki opozicije, centrist Haase, ki si je prizadeval izgladiti nasprotja z večino, se je branil pred napadi desnice ter nastopil tako proti spartakovcem kot proti poskusom generalnega štrajka, medtem ko je levica (Käte Duncker), izhajajoč iz programskih tez Rose Luxemburg, zavračala tako taktiko državljanskega miru desnice kot pacifizem centra. Ker se centristi in spartakovci niso strinjali z zahtevo večine, da so strankine odločitve obvezne za vse, so zapustili konferenco, kar je samo še pospešilo neizogiben razcep v stranki.

19. novembra 1916 se je zbralo na posvetu v Berlinu 50 najbolj znanih centristov. Na podlagi poročil so ugotovili, da delavci na terenu vse bolj prehajajo na stran spartakovcev in kolikor želijo ta proces zaustaviti, morajo neizogibno prekiniti s socialnošovinističnim vodstvom in njihovo politiko. V tem kontekstu je SAG sklical 7. januarja 1917 v Berlinu vsesplošno konferenco nemške socialistične opozicije¹⁰⁷ ter zahteval, da se celotna opozicija združi¹⁰⁸ proti »razbijaški politiki vodstva« in osvoji večino v stranki. Na konferenci so sprejeli »Mirovni manifest« Kautskega, ki je izražal splošno protivojno razpoloženje – v katerem ni niti poražencev niti zmagovalcev – ter se izjasnil proti razcepu v stranki.¹⁰⁹ Česar ni storila opozicija, je storilo vodstvo SPD; predsedstvo stran-

106 Na čelu frakcije 18 članov »Socialistične delovne skupnosti« so bili poslanci Haase, Ledebour in Dittmann. Nova frakcija je bila predhodnica bodoče Neodvisne socialnodemokratske stranke Nemčije /USPD/.

107 Na državni konferenci opozicije je sodelovalo 138 delegatov iz 72 mestnih organizacij, med njimi 17 poslancev SAG, 34 spartakovcev in 7 predstavnikov ostalih levih skupin.

108 Na predhodnem posvetu levičarskih skupin (34 delegatov), ki ga je sklical spartakovec Leo Jogiches 6. januarja 1917, sta se glede sodelovanja s centristi oblikovali dve skupini: manjšina (bremenska levica Johanna Kniefa in skupina Juliana Borchardta) je zahtevala organizacijski razcep s centristi /SAG/ in ustanovitev samostojne stranke, medtem ko se je večina (vodilni spartakovci) strinjala z mišljenjem R. Luxemburg, da naj levica ostane kot struja v vrstah opozicije in se na ta način izogne izolaciji.

109 »Manifest« je ocenjen v Spartakovem pismu (aprila 1917) kot »novi dokumentirani dokaz politične impotence, nemočnosti in brezupnosti t. i. opozicije /.../ kot zapoznela kopija Wilsonove mirovne ponudbe (18. decembra 1916), kot primer opustitve socializma« (Spartakus-briefe, 1958, 305–310).

ke je 17. januarja 1917 izključilo iz SPD vso opozicijo, da bi ohranilo svoj vpliv nad preostalim članstvom. Izključeni opoziciji je preostalo dvojje: ustanovitev svoje posebne stranke ali oblikovanje izvenstrankarske teoretične opozicije; čeprav nerada, je izbrala prvo.¹¹⁰

Na konferenci vseh opozicijskih skupin (izključenih iz 'stare' SPD) aprila 1917 v Gothi je bila ustanovljena opozicijska *Neodvisna socialnodemokratska stranka Nemčije /USPD/*.¹¹¹ Glavno besedo na konferenci so imeli centristi. Haase je v referatu o strankinem položaju konstatiral, da je stara SPD doživela popolno bankrotstvo in propad (ob tem je 'pozabil' povedati, da so k takšnemu stanju mnogo pripomogli tudi sami centristi); ni pa odgovoril na vprašanje, kako in s katerimi sredstvi doseči konec imperialistične vojne in kateri so cilji nove stranke. Odgovore sta dala referata Wilhelma Dittmanna in Georga Ledebourja. Prvi je v referatu o statutu stranke pojasnil, da se USPD želi posvetiti pretežno volilnemu boju in delu stranke v parlamentu, medtem ko je drugi zavrnil revolucionarno taktiko levece, češ da v Nemčiji nima pogojev; menil je, da se lahko dolgotrajni mir med narodi doseže samo na podlagi medsebojnega sporazuma držav, vpletenih v vojaški spopad, in z arbitražnimi sodišči. Konferenca je v tem duhu sprejela »Manifest«, ki je opredelil kot glavno nalogo USPD – boj za obnovo odpravljenih demokratičnih svoboščin in amnestijo političnih obsojencev. Če upoštevamo, da je konferenca potekala po februarški revoluciji, ki je zrušila rusko monarhijo, potem poglešamo v manifestu vsaj zahtevo po preoblikovanju Nemčije v demokratično republiko. Skupina Spartak se je odločila, kljub principialnim razlikam, da se priključi novoustanovljeni USPD, zagotavljajoč sebi (na podlagi statuta nove stranke) pravico do politične samostojnosti in položaja neodvisne skupine. USPD ni bila revolucionarna stranka; v njo so se združili centristi, pacifisti, ki so dajali ton novi stranki, in del borbene nastrojenega delavstva (članstvo je že v kratkem naraslo prek sto tisoč). S prihodom v USPD si je skupina Spartak zagotovila sicer boljše pogoje za delovanje med množicami, toda na drugi strani ji ni uspelo (zaradi nasprotovanja levičarskih skupin, da stopijo v USPD) združiti nemske levece v celoti.

110 K. Kautsky je v pismu V. Adlerju (februarja 1917) odkrito zapisal, da bi v SPD prišlo do razcepa že leto dni prej in s tem do odhoda množic k spartakovcem, če ne bi bila ustanovljena SAG. Samo centristom se lahko zahvalimo, da je bil razcep odložen do februarja 1917 (v Adler, 1954, 635).

111 Na kongresu je sodelovalo 124 delegatov, s spartakovci je simpatiziralo 60 delegatov, ostali so bili centristi. Tudi tokrat so se pred konferenco – na iniciativo skupine Spartak – sestale leve skupine (5. aprila 1917), da bi sprejele skupno stališče. Na seji se je ponovila situacija 6. januarske seje: proti organizacijski povezavi s centristi so bile bremenska, hamburška in dresdenska skupina, ki so se izrekle za oblikovanje samostojne revolucionarne stranke, medtem ko so vodilni spartakovci (na zahtevo R. Luxemburg) zagovarjali združitev s centristi.

Bremenska in berlinska levica sta se avgusta 1917 odločili, da ustanovita svojo organizacijo – »Internacionalno socialistično stranko Nemčije« (*Internationale Sozialistische Partei Deutschlands*),¹¹² ki naj bi zamenjala dotedanjo socialnodemokratsko stranko in sindikate. Toda zaradi uveljavitve sektaških, anarhističnih pojmovanj pri skupinah, vključenih v stranko – glede organizacije in programa nove stranke – je ta kmalu izgubila vsakršen vpliv. Prav te nemoči, nevlplivnosti in izoliranosti majhnih levih skupin, se je bala R. Luxemburg; odtod njeno vztrajanje, da se spartakovci vključijo v USPD.

Potem ko je predsedstvo SPD januarja 1917 izključilo iz SPD vso opozicijo in nakar se je ta aprila 1917 v Gothi združila, je bila nemška socialna demokracija organizacijsko razcepljena v dve samostojni stranki: večinsko SPD, odtlej imenovano tudi *Mehrheitssozialdemokratische Partei Deutschlands* /MSPD/ in USPD, v katero so bili vključeni spartakovci kot najpomembnejša leva smer. Stališče USPD oziroma Kautskega do oktobrske revolucije in njegove razprave o zrelosti oziroma nezrelosti Rusije za socialistično revolucijo so še bolj poglobila že tako zrahljane vezi s spartakovci, ki so se solidarizirali z boljševiško revolucijo, in centristi znotraj USPD. Nadaljnjo notranjo diferenciacijo v USPD na desno krilo (na čelu s Kautskim, ki je vse bolj gravitiralo k MSPD) in levo (prešlo je na pozicije spartakovcev) so pospešili revolucionarni nemiri januarja 1918.

Ko so sredi januarja 1918 nemški pogajalci – računajoč na težave ruske revolucije, zavrnilo sovjetsko pobudo za mir brez aneksij in kontribucij – predali sovjetski strani v imenu centralnih sil (v ultimativni obliki) svoje mirovne pogoje, ki so predvideli ogromne aneksije (Ukrajina, baltske dežele), je prišlo med delavstvom Avstrije in Nemčije do množičnih protestov. Spartakovci so – v oporo delavskim manifestacijam v Avstro-Ogrski in zaradi nasprotovanja nemškimi stališčem na pogajanjih v Brest-Litovsku – pozvali s proglasom delavstvo na politični množični štrajk (*»Am Montag, den 28. Januar, beginnt der Massenstreik!«*).

Osnovne zahteve (sedem točk) štrajka so bile objavljene v *Vorwärtsu*, 29. januarja 1918: »1. Takojšnja zagotovitev miru brez aneksij, na podlagi pobude ruskih ljudskih komisarjev v Brest-Litovsku; 2. Sodelovanje delavskih predstavnikov vseh dežel na mirovnih pogajanjih; 3. Racionirana razdelitev živil; 4. Ukinitev obsednega stanja v podjetjih; 5. Ukinitev vojaške oblasti v industrijskih podjetjih; 6. Izpustitev vseh političnih zapornikov; 7. Demokratizacija vseh državnih ustanov Nemčije« (DuM, 1957, 71–73).

112 Novi levičarski, radikalni stranki se je pridružil še del hamburške in bremenske levice ter skupina J. Borchardta.

Delavski svet Berlina je izvolil stavkovni »Akcijski odbor« 11 članov, ki ga je vodil Richard Müller; naknadno so bili izvoljeni, kljub nasprotovanju delavstva, v odbor tudi predstavniki USPD (Haase, Dittmann, Ledebour) in MSPD (Ebert, Scheidemann, Braun). Iz Berlina, kjer je dosegel štrajk višek 30./31. januarja in je že spominjal na državljansko vojno, se je stavka razširila na vso državo; to je bil do tedaj največji politični štrajk v Nemčiji. Predstavniki MSPD in USPD so si v Akcijskem odboru prizadevali umiriti nezadovoljne množice ter dosegli, da so – kljub nasprotovanju Spartaka – 3. februarja prekinili s 6-dnevnim štrajkom. Januarski štrajk je pokazal vso slabost organizacijske razbitosti nemškega proletariata in nezmožnost skupnega sodelovanja vodstev različnih socialnodemokratskih strank in skupin v konkretnem revolucionarnem boju, kar je na drugi strani ohrabilo vlado, da je sprejela ostre ukrepe za zadušitev štrajka.

»Odrpto pismo«, ki ga je Franz Mehring 3. junija 1918 poslal boljševikom,¹¹³ je dejansko zaznamovalo prelomno obdobje v oblikovanju spartakovske zavesti,¹¹⁴ in to ne le zaradi nepreklicne solidarnosti z ruskimi revolucionarji, ampak predvsem zato, ker je vsebovalo neusmiljeno kritiko USPD. Z Mehringovim pismom so spartakovci priznali neuspeh poskusa, da bi USPD uporabili za nemško revolucijo. Mehringovo pismo je bilo pomembno tudi zato, ker je odprlo pot za ponovno zблиžanje med spartakovci in drugimi skupinami radikalne levice, predvsem z bremensko skupino, ki se je zbirala okrog tednika »*Arbeiterpolitik*«. Karl Radek, eden njegovih poglobitnih predstavnikov, je skrbel za stike z boljševiki; ostro je obsodil »kompromis v Gothi« (pristop Spartaka k USPD, aprila 1917) in je prvi poudaril potrebo po ustanovitvi nove delavske stranke v Nemčiji (Collotti, 1971, 8). Mehringovo pismo je predstavljalo tudi konkreten prispevek k pripravam za združitev skupin radikalne levice – prva skupna konferenca za področje rajha je bila 7. oktobra 1918 v Gothi. Poročilo s te konference je bilo zadnji sestavek, ki so ga objavili v Spartakovih pismih oktobra 1918 (*Spartakusbriefe*, 1958, 469–471). Čeprav niti takrat ni prišlo do organizacijske odcepitve od USPD, je pristop bremenskih in hamburških radikalnih levičarjev še poglobil odmik od stališč USPD, ki je sledila liniji Wilsonovega pacifizma in – znotraj – geslu parlamentarizma.¹¹⁵

113 Dostopno na: <https://sites.google.com/site/sozialistischeklassiker2punkt0/mehring/1917-18/franz-mehring-offenes-schreiben-an-die-bolschewiki> (21. 1. 2018).

114 »Spartakovci, ki edini razumejo sedanje zgodovinske naloge delavskega razreda v Nemčiji, so kljub razširjenim zvezam po vsej državi in v vojski, še vedno maloštevilna skupina; naklada njihovih izdaj ne presega 5.500 izvodov, pa tudi njihov vpliv v Delavskem svetu Berlina je premajhen,« je pisal boljševik V. Miljutin Leninu (v Mujbegović, 1968, 88).

115 5. oktobra 1918 je USPD izdala proglas, v katerem je izrekla splošno kritiko imperializma in zahtevala premirje; »o nalogah proletariata v socialnem prevratu pa ni niti besede« (*Spartakusbriefe*, 1958, 469).

Nasproti minimalizmu USPD so združene skupine radikalne levice prevzele pobudo za spodbujanje množičnih nemirov (splošnega ljudskega gibanja), da bi dosegle ustanovitev delavskih in vojaških svetov (sovjetov) v vseh večjih krajih Nemčije. V svetih (*Räte*) so videli tiste borbene organe, ki edini lahko zagotovijo uresničitev njihovih programskih smernic – bližnje revolucije, ki mora najprej rešiti vsa tista vprašanja, ki jih je že postavila in ne rešila revolucija 1848. Uresničitev demokratičnih zahtev niso smatrali za cilj, temveč šele predpogoj za začetek socialistične revolucije (ibid.). Dokumenti oktobrske konference so opredelili predvidene revolucionarne boje kot boj za diktaturo proletariata, kot neposredno pomoč Sovjetski Rusiji; nemško revolucijo pa razumeli kot del svetovne proletarske revolucije. Na konferenci ni bilo bistvenih nesoglasij med levimi skupinami; edino bremenska levica je ponovno zahtevala od Spartaka, da izstopi iz USPD, ter da se vsa nemška levica združi v novo samostojno delavsko stranko, kar se je zgodilo 1. januarja 1919 z ustanovitvijo KP Nemčije.

Socialistična stranka Italije – med proletarskim internacionalizmom in splošnimi interesi domovine

Bitko med različnimi strujami v italijanskem socializmu je težje razumeti kakor zgodovino renesanse.

Georges Sorel

Italijansko socialistično gibanje je bilo med »veliko vojno« deležno posebne pozornosti; temu sta botrovala vsaj dva razloga: prvi, da je od večjih socialističnih strank samo italijanska (*Partito Socialista Italiano /PSI/*) dosledno nastopila proti vojni – skladno s protivojnimi stališči II. internacionale, mednarodne asociacije socialističnih strank – ter razglasila ob izbruhu svetovnega spopada poleti 1914 »brezpogojno nevtralnost«; drugi, da je leto kasneje, ob vstopu Italije v vojno na strani antantnih sil (maja 1915)¹¹⁶ politično vplivnejši reformistični del PSI zahteval takojšnje sodelovanje z meščanskimi strankami (v imenu »splošnih interesov domovine«) kot tudi korekcijo italijanskih državnih meja (prisvajanje novih teritorijev).

Posledično se zastavlja vprašanje o razlogih za ta presenetljiv vsebinski premik PSI, to je odklon od deklariranega internacionalizma, oziroma iskanje razlogov za enoletni časovni zamik, če imamo v vidu, da je večina članic II. internacionale zajadrala v šovinistične vode že ob samem izbruhu vojne. Vendar zadovoljivega odgovora ne ponuja zgolj analiza delovanja PSI v obdobju 1914/15, temveč od ustanovitve dalje (gl. Favilli, 2016).

Posebnosti obdobja pred svetovnim spopadom

Začetek nacionalnih vojn je imel svoje korenine v veliki francoski revoluciji, ki je odprla novo zgodovinsko obdobje. V njem so se najbolj izražale težnje zmogovite buržoazije, da osnuje, štiti in brani nacionalno državo. Kapitalistična blagovna proizvodnja je namreč nujno zahtevala odpravo majhnih fevdalnih držav, enoten carinski sistem, enotno zakonodajo itd. Težnje po ustanovitvi samostojnih nacionalnih držav in odpravi fevdalne razdrobljenosti so koreninile v gospodarskem razvoju industrijskega kapitalizma, ki je zahteval velike državno-konsolidirane teritorije. Za te cilje je bilo treba začeti vrsto nacionalnih vojn. Lenin je upravičeno označil to epoho kot obdobje vzpona evropske buržoazije, buržoaznodemokratskih gibanj nasploh, posebno

¹¹⁶ Dogodek je imel v svojem nadaljevanju daljnosežne posledice za evropsko in še posebej slovensko zgodovino/družbo.

buržoazno-nacionalnih, kot obdobje hitrega rušenja preživelih fevdalno-absolutističnih ustanov.

Boj za buržoazno/meščansko nacionalno državo je vodil k vrsti vojn in buržoazno-demokratskih gibanj ter dal pobudo za vrsto meščanskih revolucij. To je bil dolgotrajen proces, ki je zajel mnoga desetletja evropske zgodovine 19. stoletja. Boj za združitev Italije in Nemčije, za osvoboditev Srbije in Bolgarije izpod osmanskega imperija, boj Poljakov za vzpostavitev poljske države itd. – vse to so bili člani ene in iste verige dogodkov. Glavna vsebina in zgodovinski pomen teh vojn so bili zrušenje absolutizma in fevdalizma, njegovo spodkopavanje, strmoglavljenje tujega nacionalnega jarma. Prav zato so tedanji progresivni krogi te vojne razumeli kot napredne in posledično so vsi revolucionarni demokrati pa tudi socialisti želeli pri takšnih vojnah uspeh tisti deželi (to je tisti buržoaziji), ki je sledila udejanjenju zgoraj naštetih prvin/vsebin.

V tem klasičnem obdobju nacionalno buržoaznodemokratskih gibanj se je uveljavil tudi kriterij razdelitve vojn na obrambne in napadalne. Obramba domovine pred fevdalno absolutistično reakcijo je bil tedaj bojni klic demokracije, ki si je pridobil veliko popularnost med širokimi demokratskimi sloji. To geslo je imelo takrat zgodovinsko progresiven pomen, ker je bilo naperjeno proti absolutizmu in fevdalizmu. Napadalna vojna je tedaj stremela za tem, da zavaruje in zaščiti izročila absolutizma in fevdalizma ter nadaljuje z nacionalnim zatiranjem in prepreči snovanje meščanskih nacionalnih držav. Obrambna vojna pa je nasprotno težila po odpravi fevdalizma in vzpostavitvi nacionalnih držav. Ta razdelitev vojn v obrambne in napadalne vojne je zapustila v zavesti demokratskih slojev globoke sledi. Tudi na vseh socialističnih kongresih, tako nacionalnih kot internacionalnih, so vprašanje »vojne« obravnavali s tega stališča.

V imperialističnem obdobju¹¹⁷ pa je ta kriterij za imperialistične države izgubil svoj prvotni pomen. Imperialistične buržoazije in njene vlade so vzporedno z vojnimi pripravami pričele ustvarjati »nacionalistično množično psihozo«, ki

117 V začetku osemdesetih let 19. stoletja so se vse poglavitne evropske države lotile nove faze kolonialne ekspanzije: dežele starodavnih imperialnih izročil, kot je Velika Britanija, nedavno oblikovane države, kot sta Nemčija in Italija, so se poleg francoske republike, Belgije in Rusije vpletle v vrsto vojaških posegov, zavzetja posesti, diplomatskih pobud, ki so zadevale skoraj ves zunajevropski svet od Egipta do celotne sredozemske obale Afrike in črne Afrike, od osrednje Azije do otokov Tihega oceana (Andreucci, 1986, 732). Odslej je postalo »kolonialno vprašanje« sestavni del množičnih problemov, s katerimi so se soočali evropski socialisti. To aktualno vprašanje namreč ni bilo mogoče izčrpati zgolj s stališčem do kolonialne politike, pač pa je zahtevalo politično delovanje delavskega razreda v smeri podpore ali zaviranja takšnega razvoja; v bistvu je šlo za razdelavo nove zunanje politike delavskega razreda, tako v nacionalnem kot internacionalnem okviru.

je zajela tudi delavski razred, in posledično povzročile idejno diferenciacijo, to je nastanek struj znotraj socialističnih strank na desnico, levo in center. Pod pretvezo nacionalnih vidikov in interesov so največji odklik od internacionalističnih načel storili »desni socialisti«, t. i. socialni šovinisti v imperialističnih deželah, ko so se pričeli uklanjati idejnopolitičnim pogledom imperialistične buržoazije ter z njo tudi paktirati (revizionizem, ministerializem, politična kombinatorika). Ta idejni preokret v socialističnih vrstah bo v pogojih svetovne vojne vodil tudi v organizacijski razkol – na socialiste reformiste, zveste parlamentarnemu boju in nacionalni državi ter na komuniste, zaprisežene revoluciji in internacionalizmu.

Italijanska družbena slika in posebnosti italijanskega delavskega gibanja pred ustanovitvijo PSI (1892)

Italijanska (Savojska) kraljevina po letu 1870 – to je po končanem združitevem procesu, v katerem sta se povezala kapitalistično razvitejši sever z zaostalimi pokrajinami srednje in južne Italije – ohranja status ekonomsko zaostale in politično nevpilne evropske države, še posebno, ker so gospodarske, socialne in kulturne razlike med združenimi pokrajinami predstavljale veliko prepreko za unitarno politiko. Meščanski politiki z Juga so se resda zavzemali za enotno/unitarno italijansko državo in za navidezno parlamentarno obliko vladavine, vendar so vladajoči sloji – s pomočjo uradništva, veleposestnikov in lokalnih guvernerjev – vseskozi izvajali volitve v bonapartističnem stilu. Veleposestniki so tako še naprej ohranjali in utrjevali svojo oblast z vsemi sredstvi; poskuse vstaj siromašnega prebivalstva, pa tudi vsako delovanje opozicije so praviloma brutalno zadušili. Zastopnika svojih interesov so našli tudi v Francescu Crispiju, dolgoletnemu notranjemu ministru ter predsedniku vlade (1887–1891; 1893–1896). V zunanji politiki so se naslanjali na nemškega kanclerja Ota Bismarcka ter sklenili, v nasprotju z vsemi meščanskimi tradicijami Italije, tajno zavezništvo z Avstro-Ogrsko in Nemčijo v okviru Trojne zveze (20. maja 1882).¹¹⁸

Italijanska ekonomska struktura je kazala v tem obdobju še vedno prevladujoče predkapitalistične značilnosti: avtokratske latifundije, številni agrarni proletariat, ki je hlepel po zemlji, obubožani mestni proletariat in širok sloj deklarirane inteligence. V pogojih nerazvitih kapitalističnih produkcijskih odnosov

118 Razlog za vstop Italije v zvezo tiči v francoski zasedbi Tunisa (1881) in britanski uveljavitvi *de facto* nadzora nad Egiptom (1882), kar ni sovpadalo z njenimi kolonialnimi/imperialnimi interesi v afriškem Sredozemlju. Posledično ji je »ostala« samo še manj privlačna Libija, ki bo še naprej mamila apetite italijanskih »Afričanov«. Do leta 1885 je Italija zasedla Eritrejo in 1889 obalo Somalije. Kolonialna vojna z Etiopijo se je končala s porazom pri mestu Adua 1896.

so našle plodna tla najprej ideje anarhizma.¹¹⁹ Za zatirane množice je bila v boju zoper gospodarsko bedo metoda anarhizma, nasilnega upora, naraven izraz njihovega socialnega protesta. Anarhizem se je v Italiji navezal na tradicijo boja za nacionalno osvoboditev in združitvev. Tradicija zarot, tajnih zvez in uporov, metoda oborožene vstaje in »propaganda akcije« so bile tradicije boja italijanske maloburžoazne demokracije proti tujemu avtokratskemu gospodarstvu, ki so jih vdano gojili italijanski patrioti v tajnih organizacijah Mazzinija¹²⁰ in Garibaldija¹²¹ (Britovšek, 1979a [2015], 275–276). »Nauk nasilja«, je zapisal Errico Malatesta v svojih spominih na anarhistično gibanje v Italiji, »so anarhisti podedovali od maloburžoazne demokracije /.../. Italijanski anarhisti so slavili in občudovali heroje *risorgimento* in Mazzinijevih oboroženih uporov (kot so bili Agésilao Milano, Felice Orsini idr.), še preden so se ogreli za Bakuninove teorije« (Braunthal, I/1986, 217). Anarhizem Bakuninove smeri se je v teh pogojih lahko hitro širil (nenazadnje je Mihail Bakunin velik del svoje politične dejavnosti opravljal prav v Italiji) ter se posledično tako razvil, da je italijanska sekcija I. internacionala (1864–1876) postala celo najmočnejši steber anarhističnih idej. Vendar so neuspešni poskusi anarhističnih vstaj na italijanskih tleh med letoma 1873 in 1877 izzvale opozicijo, ki se je zbrala okoli urednika Enrica Bignamija in njegovega socialističnega časopisa *La plebe*, da je zahtevala opustitev anarhističnih metod¹²² ter se zavzemala za ustanovitev množične delavske stranke (Hostetter, 1958 [2012]), kar se je zgodilo 17. maja 1882.

119 Na italijanskih tleh je zaživelo organizirano delavsko gibanje sredi 19. stoletja pod okriljem gibanja delavskih združenj – *Movimento delle Società Operarie* (1853–1861), ki je bilo pod idejnim vplivom liberalcev in demokratov (Gianni, 2006). Na začetke modernega socialističnega gibanja pa je odločilno vplivala I. Internacionala. Januarja 1869 je bila v Neaplju ustanovljena italijanska sekcija I. Internacionala (*Sezione italiana dell'Internazionale*); njena sestava je bila heterogena, s prevladujočim vplivom anarhistov/bakunistov (Nettlau, 2014). Vidnejši voditelji gibanja so bili: Carlo Cafiero, Errico Malatesta, Andrea Costa.

120 Giuseppe Mazzini je leta 1862 iz Londona pisal italijanskim delavcem, da naj se odvrnejo od komunizma, a utrjujejo nacionalno zavest. Prvo internacionalo je ob ustanovitvi 1864 skušal podvreči svojemu vplivu; 1871 je nastopil proti Pariški komuni in Generalnemu svetu I. internacionala.

121 V internacionali so se v razpravi o prusko-avstrijski vojni (1866) – v kateri so na strani Prusije sodelovali tudi Italijani in tako prisilili Avstrijce v boj na dveh frontah – dotaknili tudi »nenaravne« povezave Mazzinija in Giuseppeja Garibaldija z Bismarckom. Na zasedanju Generalnega sveta 26. junija 1866 je švicarski delegat Hermann Jung izjavil: »Čeprav je Garibaldijevo srce na pravem mestu, sta njegova glava in meč na nasprotni strani /.../« (MIA: <https://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1866/june.htm#d26>).

122 Vplivni anarhist Andrea Costa je 1879 objavil, da sprejema socializem; dve leti kasneje je v Riminiju ustanovil Socialistično revolucionarno stranko (*Partito socialista rivoluzionario di Romagna*). Dostopno na: [http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-costa_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-costa_(Dizionario-Biografico)/).

Italijanska delavska stranka (*Partito Operaio Italiano*) si je zadala za svoj cilj delovanja rešitev dveh perečih problemov, s katerima se je soočala takratna italijanska družba, to je boj za demokratizacijo politične ureditve (zahteva po splošni in enaki volilni pravici, svobodi združevanja, svobodi tiska, obvezni in laični šoli) ter izboljšanje ekonomskega položaja delavstva potom sindikalnega boja (pravica do stavke idr.). Po svojem idejnem ustroju je bila stranka že od same ustanovitve zelo raznolika. Večino v njej sta imeli dve struji: prva, anarhistična, ki je namesto političnega boja ponujala taktiko »neposredne akcije«; druga, socialistična, ki je zagovarjala politični boj ter še posebej strankino sodelovanje na volitvah.¹²³ Vendar prvo strankino sodelovanje na volitvah 1882 ni prineslo zelenega rezultata, saj je prejela le en poslanski sedež; prvi izvoljeni socialistični parlamentarec je postal Andrea Costa (Galassi, 1989).

V osemdesetih letih so se v vrstah italijanske inteligence pojavili krožki (za družbena vprašanja), od katerih so se mnogi približevali marksizmu kot prevladujoči ideologiji mednarodnega delavskega gibanja ter začeli boj za ustanovitev italijanske socialistične stranke. Porast delavskega gibanja je vlada sicer poskušala razbiti z odlokom o razpustitvi vseh delavskih organizacij (1886), vendar pri tem ni bila uspešna. Nasprotno, socialistične ideje so se med delavstvom vse bolj utrjevale in na pobudo Filippa Turatija je bila 1889 ustanovljena milanska socialistična zveza (*Lega Socialista Milanese*). Od leta 1890 dalje se vrstijo proslave »1. maja« ter ustanovljajo prve delavske zbornice (Milan, Turin, Piacenza idr.); v letu 1892 jih je delovalo že 88. Pomembno vlogo v tej idejni socialistični rasti je imelo tudi glasilo *Critica sociale* (»Socialna kritika«),¹²⁴ ki je pričelo izhajati 1891 v redakciji Turatija¹²⁵ in Anne Kuliscioff/Kulišove¹²⁶ (psevd. A. Moiseevne Rozenštejn). Vsi omenjeni koraki so vodili do ustanovitve italijanske socialistične stranke.

123 Volilne reforme iz leta 1881 so prinesle volilno pravico predvsem Italijanom srednjega razreda v urbanih okoljih; posledica je bila izvolitev radikalnih in republikanskih poslancev, ki so bili pripravljani kritizirati liberalno inertnost in zahtevati večja parlamentarna pooblastila (Blinckhorn, 1995a, 24). Splošna moška volilna pravica je bila uvedena leta 1913, medtem ko za ženske šele po drugi svetovni vojni, leta 1946.

124 Revija *Critica sociale* je bila trideset let, vse do nastopa fašizma, idejno središče italijanskega socializma. Revija je imela pomembno vlogo pri zblizevanju delavskega gibanja in intelektualnih tokov socializma.

125 F. Turati (1857–1932) je dal najmočnejši pečat italijanskemu socializmu že od njegovih prvih začetkov; bil je vodilna osebnost v ustanavljanju PSI ter eden prvih italijanskih intelektualcev, ki se je proglašal za socialista. Njegov marksizem je od vsega začetka močno prepojen z elementi pozitivizma in nosi humanistični, humanitarni in demokratični pečat (gl. Catalano, 1982; Monteleone, 1987).

126 A. Kulišova (1855–1925), rusko-italijanska revolucionarka, feministka, anarhistka in »dama italijanskega socializma«, kot jo je poimenoval Casalini (1987). Gl. https://it.wikipedia.org/wiki/Anna_Kuliscioff.

Čeprav Turati ni zapustil teoretičnih del, pa vendar številni članki, ki jih je desetletja pisal za »Socialno kritiko«, skupaj z njegovimi kongresnimi in parlamentarnimi govori, ki spremljajo njegovo politično dejavnost, tvorijo trden in koherenten nauk. Po Turatijevem prepričanju morajo biti socialisti vedno v prvih vrstah boja za obrambo liberalnih institucij, ki jih ogroža buržoazija sama, ki se poslej poskuša izogniti legalnosti v svojem boju proti delavskemu razredu. Turati je bil dokaj blizu Kautskemu, v njegovi misli pa so tudi primesi bernsteinovskega revizionizma, tako da je vedno dajal prednost, glede na revolucionarno perspektivo, vsakdanjemu osveščanju proletariata in sicer s parlamentarno akcijo, s sodelovanjem v življenju lokalnih enot, s sindikalno aktivnostjo, z ustanavljanjem goste mreže zadrug in seveda z vzgojo in propagando (Alatri, 1980, 228–229).

Ustanovitev PSI – vzpon nove politične sile v Italiji

Socialistična stranka Italije je bila ustanovljena – z združitvijo več sorodnih političnih smeri in skupin – na kongresu v Genovi (14.–15. avgusta 1892) z imenom *Partito dei Lavoratori Italiani*. Med njenimi ustanovitelji so bili Antonio Labriola,¹²⁷ F. Turati, A. Kulišova, Enrico Ferri, Costantino Lazzari, A. Costa idr. Stranka italijanskih delavcev ni bila homogena; najvplivnejši so bili socialisti, poleg njih pa anarhisti (z močnim vplivom v sindikatih – anarhosindikalizem) in korporativisti (Arfè, 1992). Razen Labriole, socialistična struja ni bila marksistična, marveč pretežno demokratično-humanistična (Gerratana, 1986). Na III. kongresu v Parmi (13. januarja 1895) se je stranka preimenovala v *Partito Socialista Italiano /PSI/* (Cortesì, 1962).

Socialistična stranka je, tako kot drugod v deželah zahodne Evrope, številčno rasla in širila svoj vpliv med delavskimi množicami; vzporedno z njeno rastjo so se začeli razvijati socialistični tisk,¹²⁸ sindikalno gibanje in delavske konzumne zadruge. Tako nova stranka kot sindikati so dobivali vse večjo podporo med industrijskimi delavci in dninarji predvsem na severu Italije, pa tudi v južnih deželah, na Siciliji in Apuliji. Do tega naraščanja je v devetdesetih letih

127 A. Labriola (1843–1904), filozof, profesor zgodovine in teoretske filozofije na univerzi v Rimu, edini »dosledni marksist« v Italiji, kakor ga je označil Engels (Miccolis, 2010). Je avtor pomembnih marksističnih del: *In memoria del Manifesto dei comunisti* (Spomini na Komunistični manifest, 1895), *Del materialismo storico* (O historičnem materializmu, 1896), *Discorrendo di socialismo e di filosofia* (Pogovori o socializmu in filozofiji, 1898) idr.; njegovi *Izbrani spisi* so izšli tudi v slovenskem prevodu (1977).

128 Tednik *Lotta di Classe* (Razredni boj) je bil sprva glasilo stranke, zatem (od decembra 1896) *Avanti!* (Naprej).

19. stoletja prišlo v senci splošno razširjenih in ponekod ostrih družbenih in delavskih nemirov (revolucionarni sindikalizem), na katere se je oblast odzvala z represivno politiko. Druga Crispijeva vlada (1893–1896) je sicer poskušala s t. i. »protianarhističnim zakonom« (1894) in avtoritarnim sistemom vladanja uničiti tako novonastalo stranko PSI kot tudi druge delavske organizacije in sindikate, vendar v svojih prizadevanjih ni bila uspešna. Hkrati pa ne gre prezreti, da je notranja neenotnost v stranki onemogočala, da le-ta postane še vplivnejši dejavnik v takratnem italijanskem parlamentarnem življenju.¹²⁹ Resda je PSI kot članica II. internacionale (Andreucci, 1977), mednarodne asociacije socialističnih in delavskih strank, sprejela njeno marksistično orientacijo in posledično zapisala v svojem programu (1895), da mora delavski razred osvojiti državno oblast »zaradi ekonomske in politične ekspropriacije vladajočega razreda«, toda v njenih vrstah sta se glede taktike izdiferencirali dve temeljni struji: *maksimalistična*, ki se je zavzemala za organiziranje socialistične revolucije v Italiji (maksimalni program) ter *reformistično-oportunistična*, ki je nastopila proti revoluciji in se izrekla za postopno evolucijo družbene ureditve italijanske države (po reformni poti).

Na strankinem VII. kongresu v Imoli (od 6. do 9. septembra 1902) je, podobno kot v drugih evropskih socialističnih strankah, prevladala reformistična struja (Turati, Claudio Treves, Leonida Bissolati, Ivanoe Bonomi idr.) –, ki bo ohranila svoje vodstvo v naslednjih desetih letih.

Okoli leta 1900 so bili voditelji PSI večinoma meščani ter še bolj intelektualci in predstavniki svobodnih poklicev, ki so stopili v politiko prej iz idealizma ali čustvene pripadnosti kot zaradi razredne pripadnosti in jih je vladna (Giolittijeva) socialna politika zadovoljevala. Na čelu te reformistične struje so bili možje (t. i. integralisti) kot Bissolati in Bonomi, ki sta bila pripravljena sodelovati z meščanskimi vladami za uvedbo »minimalnega programa«, ki bi pripeljal do »postopne« družbene preobrazbe. Proti tej »revizionistični« večini se je kmalu razvila »neizprosna« smer, ki sta jo vodila kriminolog Enrico Ferri in mladi neapeljski publicist Arturo Labriola, na katerega je idejno močno vplival teoretik revolucionarnega sindikalizma Georges Sorel (Milza, 2012, 676).

Maksimalistična struja je na poraz odgovorila z ustanovitvijo svojega glasila *L'Avanguardia Socialista* (Socialistična avantgarda), ki ga je urejal Arturo

¹²⁹ V PSI so bili opazni predvsem nemški in francoski socialistični vplivi, delno revizionizem, delno anarhosindikalizem.

Labriola.¹³⁰ Kljub temu se italijanskim socialistom ni uspelo izogniti tendencam t. i. »ekonomskega determinizma«. Celo tako veljaven marksist kot je bil Antonio Labriola, je že deset let pred Bissolattijem soglašal z zasedbo Libije v imenu neke »populacijske politike«. O tem je v razgovoru za *Il Giornale d'Italia*, objavljen 13. aprila 1902, povedal: »Predvsem /.../ je potrebno spodbuditi trajno delovanje ekonomske in populacijske politike, zaradi česar lahko Italija, namesto da se njene demografske moči razpršujejo po vsem svetu,¹³¹ kar je najbolj žalosten vidik naše inferiornosti v svetu /.../ te moči trdno prenese v ne tako oddaljeno regijo kot je Tripolitaniya« (Labriola, 1970, 491–499). Na *tribuni* 21. junija 1901 se je A. Labriola izkazal kot sektaš, saj je nasprotoval tako predlogom protivojnih resolucij, sprejetih na kongresih II. internazionale, kot tudi ustanavljanju mednarodnih sodišč, ki naj bi razsojala samo o »sporih« med državami: »Toda 'spor' je konec koncev vedno ali znamenje, ali incident, ali okoliščina, ali simptom tekmovanja med državami. In bolj ali manj močan pojav boja med različnimi ekonomsko-političnimi celotami, ki imajo ali zahtevajo akcijski radij ali vplivno področje: in ta boj izhaja iz notranje strukture samih držav in je večkrat pogoj njihovega napredovanja, način uresničitve njihove trdnosti« (ibid., 1970, 469). Potemtakem Labriola v svojih sklepanjih ni bil nikakršna izjema med socialisti, nasprotno. V kolikor sledimo govorom in spisom tedanjih vodilnih akterjev socialističnega gibanja ter zapisnikom socialističnih internacionalnih in nacionalnih kongresov, potem lahko argumentirano zaključimo, da je bilo za večino njih odločanje/dilema – med domovinskimi, to je nacionalnimi interesi ali internacionalizmom, kateremu se je zavezala II. internacionala – nelahka preizkušnja, ki bo imela usodne posledice šele v pogojih svetovnega spopada, »velike vojne«.

PSI na preizkušnji internacionalizma – stališče do italijansko-turške kolonialne vojne (1911–1912) za Libijo

Tako kot je bila na preizkušnji »internationalizma« nemška socialna demokracija v času maroške krize 1905–1906 (Britovšek, 1965, 124–127), se je v podobni situaciji znašla tudi PSI za časa italijansko-turške kolonialne vojne 1911–1912. Imperialno usmerjena italijanska buržoazija je konec 19. stoletja

130 Arturo Labriola (1873–1959) je postal glavni teoretik levega socialističnega revizionizma in revolucionarnega sindikalizma v Italiji. Zagovarjal je, tako kot Sorel, uporabo splošne stavke kot najpomembnejšega revolucionarnega orožja proletariata v boju za njegovo prilastitev produkcijskih sredstev. Skliceval se je na nasilje, kot izvir vseh pravic (Alatri, 1980, 230).

131 Za številčno močno nezaposleno ruralno populacijo juga je bila edina rešitev emigracija v Južno in Severno Ameriko ali v Severno Afriko; leta 1914, ko je imela Italija 35 milijonov prebivalcev, je v tujini živelo od 5 do 6 milijonov Italijanov (Blinkhorn, 1995a, 23–24).

gojila upanje, da bo lahko, zaradi šibkosti Otomanskega imperija, brez boja anektirala Tripolitanijo. V teh težnjah so jo podpirali tudi katoliški krogi, ki so v tem dejanju videli »konec tisočletnih vojn proti islamu«. Toda v ozadju teh ciljev so se skrivali ekonomski in finančni interesi rimske banke (*Banco di Roma*) in banke »prijatelj Vatikana«, ki sta v Libijo vložili znatne vsote kapitala. 29. septembra 1911 je Italija objavila vojno Turčiji. V italijanskem ultimatu sultanu je bilo navedeno, da Italija ne more več trpeti neredov v Tripolitaniji in Cirenajki, hkrati pa želi z zavzetjem obeh provinc¹³² omogočiti temu ozemlju »enako blagostanje in napredek kot so jo deležne druge dežele severne Afrike« (Frölich, v Britovšek, 1965, 138).

Italijanski socialisti so v časopisju, na zborovanjih in tudi v poslanski zbornici zavzeto razpravljali o tem vojaškem posegu. Hkrati je PSI skupaj z zvezo sindikatov pozvala delavstvo v Emiliji, Umbriji in Toskani na 24-urno stavko, določeno za 28. september 1911. Na številnih delavskih zborovanjih in štrajkih so obsodili to vojno kot tipično zavojevalsko in kolonialno. Svoje protivojno razpoloženje pa so demonstrirali tudi železničarji z vrsto sabotaž na železnicah. Italijanska vojna v Libiji je bila tudi osrednji predmet socialističnega kongresa, ki se je kmalu po objavi vojne sestal v Modeni (15.–18. oktober 1911); večina razpravljavcev je obsodila neopravičljivo vojno ter posledično sprejela sklep, da PSI ne bo glasovala za vojne kredite. Vendar sta strankarska poslanca L. Bissolati in I. Bonomi, vodji desnih socialistov, glasovala v poslanski zbornici, v nasprotju s kongresnim sklepom, za vojne kredite. Svoj glas 'za' sta opravičevala iz izgovorom, da je »vojna že v teku in v njo je ljudstvo vpleteno«. Njuno ravnanje je povzročilo val ogorčenja v PSI, kar je sovpadalo tudi s protivojnimi stališči II. internacionale.

Druga internacionala zavzame v letih 1911–1912, navkljub globokim nesoglasjem, odločna protivojna stališča. Od množičnih demonstracij, ki jih je organiziral Mednarodni socialistični biro v vseh evropskih prestolnicah 5. novembra 1911 – na dan torej, ko je Italija razglasila priključitev Tripolisa – do velikega baselskega kongresa 24. in 25. novembra 1912, so se vse (ali skoraj vse) socialistične stranke aktivno udeležile protivojnih zborovanj.

Prva faza 386-dnevnega vojaškega spopada – v kateri se je italijanski ekspedicijski korpus uspel izkrcati v Tripolitaniji in se polastiti

132 Na tem ozemlju, ki je pod suverenostjo otomanskega sultana, živi komaj kakih tisoč italijanskih kolonov, toda ti so zelo dejavni. Ustvarili so predelovalno industrijo ter bančne in trgovske podružnice, zraven pa nadzorujejo ladijske linije. Po ocenah iz leta 1911 vložijo *Banco di Roma* v to deželo kar 5 milijonov dolarjev (Milza, 2012, 698).

glavnih obalnih mest (Tripolija, Bengazija, Tobruka) – se je zaključila 4. novembra z razglasitvijo priključitve osvojenega ozemlja k Kraljevini, ki so jo vsi v Italiji – razen levega socialističnega krila, ki je po zgledu Mussolinija v Romanji močno agitiral proti imperializmu – navdušeno sprejeli (Milza, 2012, 698).

Tripolitanska vojna je v bistvu pospešila razcep med levimi in desnimi reformisti v stranki. Medtem ko je »leva« struja (Arturo Vella, C. Lazzari, Cesare Alessandri, Elia Musatti, A. Balabanova/Balabanoff) branila proletarski značaj gibanja in razredni boj ter nastopala proti oportunističnim tendencam v PSI, to je proti razredni pomiritvi, proti sporazumevanju z buržoazijo ter opuščanju temeljnih socialističnih ciljev v delavskem gibanju (Balabanoff, 1927, 40), so »desni« reformisti, t. i. integralisti (Bissolati, Bonomi, Cabrini, Podrecca) 'pozabili' na socialistični značaj gibanja, branili so zvezo z buržoazijo, pa tudi podpirali sodelovanje socialistov v meščanskih vladah, zastopali kolonialno politiko ter politiko izkoriščanja, ropanja in iztrebljanja domorodcev.

Na kongresu stranke v Reggio Emiliji (7.–10. julij 1912) so se pojavile tri struje: 1. revolucionarna, t. i. maksimalisti z okoli 12.500 glasovi; 2. leva reformistična struja (približno 9.000 glasov); 3. desno reformistična struja (približno 2000 glasov). Večinsko podporo na kongresu so dobili maksimalisti, ki so predlagali, da se iz PSI izključijo voditelji desnih reformistov – Leonida Bissolati, Ivanoe Bonomi,¹³³ Angiolo Cabrini, Guido Podrecca in njihova skupina, t. i. *tripolini*¹³⁴ –, ker niso priznavali strankino protivojno stališče, temveč so odobravalni italijansko-turško vojno ter s svojimi izjavami v poslanski zbornici in izven nje delovali proti strankinim sklepom. Predlog o izključitvi je na kongresu dobil večinsko podporo. Angelica Balabanova, marksistka, vplivna članica PSI in znana osebnost v mednarodnem socialističnem gibanju, ki se je strinjala s predlogom, je opravičila ta sklep stranke:

»Če si iz načelnih vzrokov lahko dovolimo izključitev takih mož, ki nam jih druge stranke zavidajo zaradi njihove poštenosti in značajnosti, je mogoče pojasniti naš sklep le kot moralno, ne kot osebno vprašanje /.../. V vedenju naših štirih tovarišev vidi proletariat

133 I. Bonomi (1873–1951) je leta 1906 objavil delo *Le vie nuove del socialismo* (Nove poti socializma), prvo italijansko teoretizacijo reformizma. Po izključitvi iz PSI je skupaj z L. Bissolattijem ustanovil reformistično socialistično stranko – *Partito Socialista Riformista Italiano* (Cortesi, 1971).

134 Majhna skupina reformistov se je odmaknila še nekoliko bolj desno in zavzemala takšna stališča, da so jih sopartijci začeli sumničiti patriotizma in podpore libijski vojni. Vodja te skupine je bil L. Bissolati (Grimaldi in Bozzetti, 1983).

prestopek zoper sveto načelo razrednega boja in vero v revolucijo.« Obrnjena k štirim izključnim poslancem je (skoraj vizionarsko) dejala: »To našo dolžnost moramo izpolniti, toda ne izpolnjujemo je z lahkim srcem. Ker nam je znan zgodovinski pripetljaj, ki je ločil stranko in vas, se lahko zamislimo v vaš položaj in rečemo, da bi lahko prišel dan, ko bi proletariat tudi nam dejal: 'Vi nimate naše ideologije, vi ne zastopate naših koristi, vi niste naš glas; – pojdite!' In mi razumemo, kako tragičen bo tak dan v našem življenju.« Ali je ta ženska znala brati v prihodnost? Saj je že čez dve leti dobila odgovor (Fermi, 1966, 85–86).

Tedaj je bil osemindvajsetletni Benito Mussolini, ki je izstopal s svojimi psevdorevolucionarnimi stališči in gesli ter pripadal skrajnemu levemu krilu maksimalistov (bil je med najbolj militantnimi socialističnimi nasprotniki libijske vojne), postavljen za urednika/direktorja strankinega glasila *Avanti!* (ibid., 87–88). »Mladi smo bili vsi navdušeni nad Mussolinijem, nekaj zato, ker je bil tudi sam razmeroma mlad, nekaj pa zato, ker je razgnal reformiste, in končno tudi zaradi tega, ker so se nam njegovi članki v glasilu *Avanti!* zdeli močni in revolucionarni,« je precej natančno poročal Mario Montagnana, eden voditeljev turinskega mladinskega (revolucionarno usmerjenega) socialističnega gibanja, kateremu je pripadal tudi mladi Antonio Gramsci (Romano, 1983, 102). Večina v PSI je resda odločno obsojala italijansko kolonialno vojno v Libiji, vendar ji ni uspelo, kljub organiziranju demonstracij, da bi jo preprečila/prekinila.

Obdobje naslednjih dveh let je neke vrste uvod v »veliko vojno«, ki so ga zaznamovali delavski štrajki, pretežno ekonomskega značaja (zahteve po višjih mezdah in boju proti draginji) ter socialistične demonstracije, ki so se praviloma krvavo končale. Še posebej je bil odmeven krvavi spopad v Anconi (junija 1914), ki se je razširil po celi državi – *La Settimana Rossa* (rdeči teden); v njem so sodelovale vse progresivne sile pod vodstvom socialistov.¹³⁵

(Ne)moč PSI – v primežu svetovnega spopada

Ko se 2. avgusta 1914 začnejo sovražnosti med centralnimi in antantnimi silami, italijanska vlada razglasi nevtralnost Italije; ta odločitev nemudoma razdeli tako javnost kot politične stranke. Z nevtralnostjo se leta 1914 strinja velika

135 »Rdeči teden« naj bi imel simbolni pomen – kot uvod v revolucijo, ki pa se ni zgodila, zahvaljujoč »miroljubnim«, »parlamentarnim« tradicijam strankarskega vodstva. V tem kontekstu je potrebno tudi razumeti občudovanje tedaj »revolucionarnega« Mussolinija v krogu torinskega mladinskega socialističnega gibanja.

večina ljudstva, pa tudi najpomembnejše politične formacije.¹³⁶ Med njimi je mnogo katolikov, ki posnemajo nevtralnost Svetega sedeža in sovražijo protiklerikalno Francijo. Nato socialisti, ki po logiki svojega internacionalizma in ker ne gre, kot v Franciji za obrambo domovine, obsojajo vojno kot imperialistično. In nazadnje podpira nevtralno politiko vlade tudi parlamentarna večina, ki predstavlja liberalno buržoazijo. Intervencionisti so bili v manjšini, a dejavni in razdeljeni v dva tokova. Prvi, nacionalistični pod vodstvom Enrica Corradinija (podpirajo ga tudi določeni poslovni krogi), že od nekdanjega zaganjarja vstop v vojno na strani centralnih sil, ker se jim zdi bistvenega pomena, da Italija ne ostane ob strani, ko se bo odločala usoda Evrope. Zanje je predvsem pomembna akcija in ne toliko izbira partnerja. Kasneje se pragmatično odločijo oziroma izberejo antanto zato, ker se jim zdi, da ima dolgoročno gledano več možnosti za zmago. Republikanska in radikalna levica ter reformistični socialisti imajo drugačne motive. So prepričani iredentisti in iz zvestobe do borbe *risorgimento* (torej sovražni Avstriji) menijo, da bodo z intervencijo podprli boj francoske demokracije proti avtoritarnima in reakcionarnima centralnima cesarstvoma. Tema glavnima tokovoma se pridruži več različnih skupin: futuristi, nekaj revolucionarnih sindikalistov, majhna demokrščanska skupina in nazadnje disidentski socialisti, ki so navdušeni nad Mussolinijem (Milza, 2012, 700–701).

Že omenjeni mladi torinski socialisti se gotovo niso izmaknili sugestivnemu vplivu mussolinijevstva, ki je v tem smislu pojmovan širše kot pa samo teoretičen in praktičen poskus, kako v modernejšem smislu prenoviti tradicijo italijanske socialistične stranke in gibanja. V tej smeri, kot je pozneje dovolj jasno poudaril Gramsci, so z Mussolinijem na čelu stopali mladi, ki so v tem času skušali spodbuditi »nov socializem, poln moralne in revolucionarne energije, v katerem ne bi bilo stranke in proletariata, ampak bi bila oba združena v eno samo plamenico, katero bi trdna roka nosila proti cilju /.../«. Mladim revolucionarnim socialistom se je zdelo, da izbruh svetovne vojne potrjuje določena predvidevanja, odpira nove možnosti in vsekakor pripravlja razmere za zorenje razrednega boja, ki naj bi omogočil končni spopad dveh temeljnih bojujočih se sil: na eni strani imperialistične kapitalistične buržoazije, na drugi strani pa mednarodnega revolucionarnega proletariata, pripravljenega stopiti na njeno mesto (Romano, 1983, 121–123).

136 Začetek sovražnosti je vzbudil v Italiji in zunaj nje bojazen, da bi obveznosti, zapisane v pogodbah z Nemčijo in Avstro-Ogrsko (Trojna zveza), lahko prisilile Italijo, da se spusti v vojno, ki jo Italijani niso želeli.

Svetovni spopad je zaostрил ne samo notranja socialna protislovja v državi, ampak tudi v PSI. Od večjih zahodnoevropskih socialnodemokratskih strank je samo PSI dosledno nastopila proti vojni, še posebej proti vstopu Italije v vojno ter razglasila »brezpogojno nevtralnost«, čeprav so jo vabili na svojo stran tako nemška socialnodemokratska delegacija, ki sta jo vodila Albert Südekum in Richard Fischer, kot francoski socialisti, ki so to vlogo zaupali Marcelu Cachinu (Britovšek, 1969, 47). Njeno geslo, ki ga je formuliral C. Lazzari: »*né aderire né sabotare*« (»ne pristopiti ne sabotirati«) še najbolj kaže na centristično, pacifistično usmerjenost stranke, hkrati pa čut za ohranitev mednarodne solidarnosti socialistov (Valiani, 1977).

Nekaj mesecev pred vstopom Italije v vojno na strani antantnih sil je prišel nepričakovano v Trst vodja nemških sindikatov Südekum, zelo viden in vpliven član strankinega vodstva v Berlinu. Oglasil se je v uredništvu lista »Il Lavoratore« (op. dnevnik italijanskih socialistov v Avstriji), povedal, da je na poti v Milan, in izrazil željo, da bi v listu podprli njegovo misijo. V redakciji sva bila tisti čas glavni urednik Angelo Lanza in jaz (op. R. Golouh). Lanza je bil sijajen polemik in raven, odkrit značaj. Ko je Südekum nehal obširno in resno pojasnjevati, da potuje s svojimi spremljevalci in svetovalci v Italijo, da bi pridobil vodstvo italijanske socialistične stranke za tezo nemškega strankinega vodstva, naj bi italijansko delavstvo aktivno vplivalo na razvoj dogodkov in podprlo vojno »nemškega ljudstva« proti panslavizmu, sva bruhnila oba hkrati v dolg, nezadržan smeh. Südekum in njegovi spremljevalci so se užaljeno spogledovali. Ko sva prišla spet do sape, sva mu brezobzirno predočila vso nepojmljivo in brezmejno absurdnost njegove nesocialistične misije in mu odkrito svetovala, naj se vrne s svojimi spremljevalci vred takoj v Berlin, da se mu ne bodo smejali še v Italiji. Pa nisva dosti opravila. Südekum je zapustil ogorčen redakcijo in odpotoval kljub temu uvodnemu neuspehu svoje »misije« še isti dan v Italijo trdno prepričan, da bo pridobil italijansko delavstvo za vojno »nemškega ljudstva«. Ko se je hudo razočaran vrnil v Berlin, je v svojem poročilu bridko potožil, da bi morala stranka posvetiti večjo pozornost »popularizaciji nemškega socializma v svetu« /.../ (Golouh, 1966, 86–87).

Ne bi mogli reči, da je bil ob izbruhu svetovne vojne poleti 1914 italijanski socializem kaj bolj pripravljen kot drugi socializmi v mednarodnih okvirih; gotovo pa je, da se je njegovo dosledno nevtralistično stališče spočetka lahko opiralo na specifični ugodni položaj, ki ga je v prvem obdobju nevtralnosti države omogočal obstoj širokih in močnih nevtralističnih tokov v osrčju meščanskih političnih

skupin pa tudi duh protivojnega odpora, ki je izviral bolj iz tradicionalnega internacionalističnega humanitarnega pacifizma kakor pa iz kakšnega natančnega programa revolucionarnega boja. V tem položaju PSI ni postala žrtev globokih preobratov in kriz kakor stranke v drugih deželah, še posebej v Nemčiji in Franciji, in je brez težav obračunala z intervencionističnimi težnjami, ki so prišle na dan v vrstah stranke in gibanja in med katerimi je bila Mussolinijeva izključitev iz PSI prav gotovo najbolj odmevna (Romano, 1983, 122).

V razpravi med zagovorniki in nasprotniki vstopa Italije v vojno je bil Mussolini sprva nevtralen,¹³⁷ v časopisu *Avanti!* je zagrizeno napadal levičarske intervencioniste in poudarjal brezpogojno socialistično nevtralnost. Mussolinijev obrat za 180 stopinj se je zgodil jeseni 1914 in je sovpadal s preobrazbo, v kateri je večina italijanskih politikov prešla od »brezpogojne nevtralnosti« k »budni nevtralnosti«; pozneje, ko je minila nevarnost vojskovanja na strani Avstrije in Nemčije, pa celo k politiki vojaške intervencije (v imenu »splošnih interesov domovine«). Če imamo še v vidu, da je bilo frankofilstvo v odgovornih italijanskih krogih močno zakoreninjeno, potem ne preseneča, da je Mussolini začel propagirati vstop Italije v vojno na strani Francije. 18. oktobra 1914 je v časopisu *Avanti!* objavil članek »Od brezpogojne nevtralnosti k aktivni in dejavni nevtralnosti«, v katerem je zapisal, da socialisti ne morejo ostati neprizadeti opazovalci vojne, temveč naj bodo protagonisti v njej. PSI se ni obotavljala, da ga odpusti kot urednika ter izključi iz svojih strankarskih vrst.

Pri tej delitvi in razločevanju, do katerega je prišlo glede vprašanja o italijanskem vstopu v vojno, ali bolje rečeno, o Mussolinijevem pojmu »aktivne in delujoče nevtralnosti«, sta se v skupini mladih torinskih socialistov najbolj izpostavila Angelo Tasca in Umberto Terracini, ki sta bila proti italijanskemu vstopu v vojno, na drugi strani pa Antonio Gramsci in Palmiro Togliatti, ki sta ga zagovarjala. Seveda pa je potrebno Gramscijevo opredelitev razumeti širše, kot njegov duhovni odpor (če citiramo Tasca): »do skrajno povprečne intelektualne ravni strankine protiintervencionistične propagande ter površne in ohlapne gonje stranke za absolutno nevtralnost« (ibid., 128).

Politika nevtralnosti in protivojno stališče sta zagotovo omogočili PSI aktivnejšo, posredniško vlogo med posameznimi socialnodemokratskimi in socialističnimi strankami ter v organizacijskih strukturah mednarodnega socialističnega

137 Z njegovimi socialističnimi idejami o internacionalizmu in antimilitarizmu je bila združljiva le nevtralnost kot njihova praktična posledica, obenem pa mu vzgojeni patriotizem (v duhu *risorgimento*) ni dal niti pomisliti, da bi se Italija zapletla v vojno kot zaveznica Avstrije (Fermi, 1966, 101).

gibanja, s prvenstvenim ciljem, da ustavi vojno. Najprej je prišlo do srečanja švicarskih in italijanskih strankarskih predstavnikov v Luganu (27. septembra 1914), kjer so obravnavali novonastali položaj v svetu, obsodili vojno kot rezultat »imperialistične politike velikih držav«, pozvali mednarodni proletariat v boj za mir in sprejeli resolucije, ki naj bi vodile k obnovitvi mednarodne socialistične asociacije. V resolucijo o vojnem vprašanju so vključili tudi nekatere Leninove »Teze o vojni«, zavrnil pa njegov predlog o organiziranju in vodenju socialistične propagande za preobrazbo imperialistične vojne v državljansko. Na konferenci je prevladovalo prepričanje, da je mogoče ohraniti Internacionalo s pomočjo njenega izvršnega organa (ISB).

Posledično je predsedstvo švicarske socialistične stranke 2. oktobra 1914 pozvalo ISB, da skliče mednarodno socialistično konferenco, na kateri bi poiskali izhod iz svetovnega vojnega spopada. Njihov predlog ni naletel na večje razumevanje, saj so si bili interesi nacionalnih socialističnih strank preveč nasprotujoči. Še več, z izbruhom vojne se je poznani idejni diferenciaciji med socialisti (grupiranje na desnico, center, levico) pridružila še nova, politična (grupiranje socialistov antantnih, centralnih in nevtralnih držav), kar vodi k zaključku, da je bila realna moč pa tudi enotnost socialističnega gibanja pred vojno daleč precenjena. Primerjalno gledano, sta si bila tabora levice in centra dokaj enotna v oceni, da je svetovna vojna posledica imperialističnih nasprotij. Različnost njunih pogledov se je pokazala v oceni perspektive Internacionale (prenovitev stare ali ustanovitev nove Internacionale), kot tudi v oceni možnosti preobrazbe imperialistične vojne v državljansko; center se je zavzemal za mir in v nasprotju z levico kategorično zavračal delovanje v smeri revolucionarnih družbenih pretresov. V nasprotju z levico in centrom je desnica podprla imperialistično vojno in vojne interese svojih, nacionalnih buržoazij; internacionalistična načela je podredila interesom vladajočih razredov; vojno je ocenjevala in prikazovala kot »obrambo domovine« ter pozivala na »državljanski mir« in na oblikovanje »enotne nacionalne fronte«.

Socialisti nevtralnih držav so, kljub neuspešnim poskusom, nadaljevali z aktivnostmi. Oddino Morgari, sekretar PSI v italijanskem parlamentu, je 18. februarja 1915 razpravljal s švicarsko stranko o sklicu konference socialistov nevtralnih držav; italijanski predlog so Švicarji sprejeli in 26. februarja 1915 predlagali vsem strankam, ki so bile priključene ISB, tri sestanke: 1. konferenco nevtralnih držav, 2. zasedanje razširjenega ISB, na katerem bi sodelovale tudi stranke vojskujočih se dežel, in 3. ločeno srečanje socialističnih strank iz vojskujočih se dežel. Njihovo dolgotrajno dopisovanje z ISB je pokazalo, da ni mogoče pričakovati, da bo Biro sklical konferenco. Švicarji so zato 22. aprila 1915 sami povabili socialiste nevtralnih držav na konferenco v Zürich, ki naj bi se začela 30. maja.

Še predtem je Morgari aprila 1915 (po naročilu italijanske in švicarske socialistične stranke) odpotoval v Francijo in Anglijo z namenom, da pridobi tamkajšnje socialiste za sodelovanje na mednarodni konferenci socialistov iz nevtralnih in vojskujočih se dežel. Njegova misija je spodletela, saj francoski in angleški (»antantni«) socialisti niso hoteli sodelovati na konferenci, ki bi vključila tudi nemške socialiste. Zato je predsedstvo PSI na seji 15. maja 1915 v Bologni dalo novo pobudo za sklicanje mednarodne socialistične konference (»kraj bi določili pozneje«), na kateri naj bi sodelovale vse socialistične stranke oziroma njihove sekcije kot tudi vse delavske organizacije, ki se strinjajo z naslednjimi izhodišči: da se borijo proti državljskemu miru, da se zavzemajo za razredni boj ter so pripravljene boriti se – na osnovi vzajemne mednarodne akcije – za neposreden cilj, ki ne pozna niti nasilnih akcij niti spreminjanja državnih meja proti volji ljudstva. Toda doslednost PSI ni dolgo trajala; že ob vstopu Italije v vojno na strani antante (23. maja 1915) je reformistični del PSI s Turatijem na čelu zahteval tako sodelovanje z buržoazijo (v imenu »splošnih interesov domovine«) kot tudi korekcijo italijanskih državnih meja (prisvajanje novih teritorijev).¹³⁸ Takšno stališče znotraj vodstva PSI je, podobno kot drugod v Evropi, povzročilo proces diferenciacije na tri struje – desnico (socialšoviniste), center (socialpacifiste),¹³⁹ levo (revolucionarje) – in s tem oslabilo moč in vpliv stranke na domače politično dogajanje in družbeno razpoloženje.

Razcepljenost stranke je povzročila zbeganost in dezorientacijo delavskih množic, ki so z nesimpatijami sprejele vojno. Svoje nestrinjanje so izražale skozi vrsto majhnih štrajkov in spopadov, ki – v pogojih dezorganiziranosti, brez enotnega vodstva in jasnih ciljev – niso mogli prerasti v širše revolucionarno gibanje. V dani situaciji je bila PSI, zaradi načelnosti, prisiljena podati izjavo (23. maja 1915), da se ne more udeležiti konference socialistov nevtralnih držav, napovedane za 30. maj 1915 v Zürichu, z dnevnim redom »Akcija socialne demokracije nevtralnih dežel za mir«.

138 Ponovno se je potrdilo, da politika PSI prvenstveno sledi nacionalnim interesom italijanske države in posledično na svojstven način vseskozi dokazuje zvestobo idealom *risorgimento*, ki se je dejansko zaključil po prvi svetovni vojni s priključitvijo ozemlja današnje dežele Trentinsko - Zgornje Poadizje in dela Furlanije - Julijske krajine.

139 V ta krog se umešča Turati, ki je trdno vztrajal v svojih miroljubnih/pacifističnih stališčih in je tako mnogo prispeval, da je PSI v letih 1914 in 1915 dosledno nastopila proti vojni. Vsekakor pa Turati nikoli ni uvidel možnosti, da bi se t. i. pasivni pacifizem PSI lahko spremenil v aktivno iniciativo, da bi se imperialistična vojna spremenila v državljsko vojno (to je prepoznal Giacomo Matteotti, poznejši sekretar *Partito Socialista Unitario* /Enotne socialistične stranke/, ki so ga ubili fašisti leta 1924). V povojnem obdobju je Turati zavzel nedvoumno stališče proti sovjetski revoluciji in proti leninizmu, hkrati pa se je moral kot antifašist zateči v tujino, v Pariz (Alatri, 1980, 229).

Kljub razcepu je večina italijanskih delavcev/socialistov, ki so delovali na terenu, še naprej ostala zvesta svojim protivojnim in internacionalističnim stališčem. Že na seji 18. junija je predsedstvo PSI ponovno pretehtalo resolucijo z dne 15. maja »o sklicanju socialistične konference« in jo po daljši obravnavi soglasno potrdilo, hkrati pa zadolžilo Angelico Balabanovo, da vodi priprave za konferenco socialistov. Sklep italijanske socialistične stranke je tako omogočil sklic prve mednarodne socialistične konference (predstavnikov revolucionarne levice in pacifističnega centra), ki je potekala od 5. do 8. septembra 1915 v Zimmerwaldu, vasi pri Bernu.¹⁴⁰ Z vključitvijo in sodelovanjem v *zimmerwaldskem gibanju*, ki najbolj ilustrira razpoložensko stanje in stopnjo revolucionarne pripravljenosti znotraj socialnodemokratske protivojne opozicije, je PSI ponovno potrdila zvestobo načelom internacionalizma.¹⁴¹

***

Vpogled v delovanje PSI od ustanovitve dalje pritrjuje sklepu, da je stranka vsekozi prednostno sledila nacionalnim interesom italijanske države ter posledično prej potrjevala svojo zvestobo idealom *risorgimenta* kot internacionalističnim načelom mednarodnega socialističnega gibanja. Zato se lahko le deloma strinjamo z dokaj splošno in premalo kritično oceno večine avtorjev, ki pacifistično naravnost PSI utemeljujejo z njeno internacionalno solidarnostjo, to je z razglasitvijo »brezpogojne nevtralnosti« ob izbruhu vojne. Zagotovo se z njo ne da pojasniti in utemeljiti nepričakovanega zasuka PSI ob vstopu Italije v vojno.

Hkrati ne gre spregledati, da ta pacifistična naravnost PSI nosi oznako »pasivni pacifizem«, ki ohranja, v nasprotju s sklepi II. internacionale, državljanski mir v pogojih vojne. V primeru PSI ni čutiti samo odsotnost njene aktivne iniciative, pač pa tudi odsotnost za tisti čas aktualnih teoretskih del in polemik o značaju imperialistične vojne, o njeni preobrazbi v državljansko vojno, o perspektivi II. internacionale po vojni itn., kot je bil to primer v nemški socialni demokraciji (K. Kautsky, R. Luxemburg, K. Liebknecht idr.). Ta manko bo PSI nadoknadila v naslednjih letih z A. Gramscijem, bleščočim teoretikom tedanje italijanske družbene misli, ki je krepko presegel nacionalne okvire.

140 Na konferenci je sodelovalo 38 socialističnih delegatov iz 11 držav: Švice, Romunije, Italije, Rusije, Francije, Nizozemske, Nemčije, Bolgarije, Poljske ter Skandinavije (Švedske in Norveške). PSI so zastopali: C. Lazzari, Giuseppe Modigliani, O. Morgari in Giacinto Serrati ter A. Balabanova kot organizator in sekretar konference.

141 Kar zadeva večino PSI, se v *zimmerwaldskem gibanju* ni oprijela Leninove usmeritve k spodbujanju takšnega razvoja, ki naj bi prinesel lastni državi vojaški poraz.

Pogledi socialistične levice na svetovno vojno, Internacionalo in revolucijo

Robert Grimm je udeležence zbral – bilo nas je 38 – v Narodnem domu v Bernu in nas dal nato prepeljati s štirimi vozovi v vasico Zimmerwald, oddaljeno od Berna deset kilometrov. /.../ Delegati smo se šalili, da so se lahko pol stoletja po ustanovitvi I. internacionale vsi internacionalisti spravili v štiri vozove. Toda v tej šali ni bilo skepticizma. Zgodovinska nit se pogosto pretrga. Tedaj je treba zavezati nov voz. Prav to smo storili v Zimmerwaldu (septembra 1915).

Lev Trocki (1930)

Svetovna vojna je povzročila globok in nenadejan zasuk v razvoju celotnega evropskega socializma, hkrati pa tudi razgalila vso nemoč II. internacionale, ki je kapitulirala pred zgodovinsko nalogo: ohraniti svetovni mir. Institucija se je pokazala kot popolnoma neučinkovita; v ospredje so stopile opozicije nacionalnega značaja, za katere so napačno sklepali, da so bile deloma presežene. V imenu marksizma so se uveljavile nasprotujoče si razlage o razvoju kapitalističnih družb in stranke so se obširno integrirale v vladajoče družbe. Vojna naj bi bila seveda nosilec revolucije in ne samo smrti: revolucionarni marksisti so imeli zgodovinsko gledano prav. Toda julija 1914 ni nihče naredil koraka k tej perspektivi. Na zadnjem srečanju Mednarodnega socialističnega biroja /ISB/ 29. in 30. julija v Bruslju so izjave udeležencev nihale med relativnim zaupanjem v vlade in popolno zmedenostjo (Reberieux, 1986, 786). Večina socialističnih strank je namreč podpirala vojne napore lastnih dežel: odtod sta izvirala tista izguba ugleda, ki jo je utrpela socialistična politika, ter kasneje razcep v gibanju, ki je bilo vse dotlej organizacijsko enotno (Reiman, 1986, 68).

Drugo internacionalo (1889–1914), mednarodno organizacijo socialističnih in delavskih strank, so – vse do poraza in poloma v letu 1914 – njene notranje struje (desnica, center pa tudi levica) razumeli kot mednarodni forum, primeren za reševanje občnih problemov evropskega delavskega gibanja. Četudi so obstajala principialna nesoglasja in spori glede taktike, posebno med radikalnimi marksisti (levi) in revizionisti (desni), niti Lenin niti ostali predstavniki marksistične levice v evropski socialni demokraciji niso nikdar postavljali zahteve, da se Internacionala zamenja z neko boljšo in primernejšo organizacijo. Šele z izbruhom svetovne vojne (1914) je Internacionala, potem ko je dokazala svojo življenjsko nesposobnost, v svojem vsebinskem in oblikovnem pomenu dospela v središče kritike levice. Od tedaj dalje se je odprl proces globlje

socialnopolitične diferenciacije v evropskih socialnodemokratskih strankah, posebno med reformistično večino in manjšinsko marksistično levico. *Leve sile*, ogorčene nad kapitulacijo vodstev svojih strank in opustitvijo internacionalne solidarnosti v korist vojne politike nacionalnih vlad, organizirajo opozicijsko dejavnost, ki s februarско in oktobrsko revolucijo v Rusiji (1917) dobiva vse močnejšo spodbudo. *Desne sile*, večina uradnih vodstev socialnodemokratskih strank (t. i. socialni patrioti), se postavijo na stran vojne politike »svoje« nacionalne buržoazije in izgubijo vsako zvezo s principi samostojne politike delavskega razreda. *Srednja struja*, centristična (t. i. socialni pacifisti), ki je predstavljala pretežen del socialističnih strank, obsoja politiko vodstev in se ponekod tudi organizacijsko izdvaja, vendar se ne odloča za pot samostojne revolucionarne akcije. V okviru razprav na mednarodnih konferencah socialistov med vojno so se izoblikovali različni pogledi na značaj svetovne vojne in možnosti njene preobrazbe v svetovno proletarsko revolucijo kot tudi različna stališča do perspektiv bodoče organiziranosti proletariata na mednarodni ravni. Ta proces idejne diferenciacije se je v končni fazi zaključil s politično polarizacijo znotraj delavskega in socialističnega gibanja – na levico, desnico in center –, ki se je po veliki vojni manifestiral v organizacijski delitvi na komuniste in socialiste, tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu.

Leninova ocena vojne in Internacionale

Lenin je v članku »Vojna in ruska socialna demokracija« (ID-II/1949, 369–377), ki ga je napisal pred 11. oktobrom 1914, obravnaval značaj vojne z marksističnega stališča; med drugim je poudaril:

Izbruhnila je evropska vojna, ki so jo desetletja pripravljale vlade in buržoazne stranke vseh dežel. Povečano oboroževanje, skrajnje zaostren boj za tržišča v obdobju najnovejšega imperialističnega stadija v razvoju kapitalizma razvitih dežel in dinastične koristi najbolj zaostalih, vzhodnoevropskih monarhij – vse to je neizogibno moralo pripeljati do te vojne in je tudi pripeljalo. /.../

Dolžnost socialne demokracije je predvsem, da pokaže ta pravi pomen vojne in neusmiljeno razkrinka laž, sofizem in »patriotske« fraze, ki jih v obrambo vojne razširjajo vladajoči razredi, veleposestniki in buržoazija. /.../ Z občutkom globoke bolečine v duši moramo ugotoviti, da socialistične stranke najpoglavitejših evropskih dežel te svoje naloge (op. ohraniti svetovni mir) niso izpolnile, obnašanje voditeljev teh strank – posebno nemške stranke – je blizu odkritega

izdajstva stvari socializma. V trenutku največjega svetovnozdgodovinskega pomena si večina voditeljev današnje, II. socialistične internacionale (1889–1914) prizadeva, da bi socializem zamenjali z nacionalizmom. Zaradi njihovega obnašanja se delavske stranke teh dežel niso postavile po robu zločinskemu obnašanju vlad, marveč so poklicale delavski razred, naj uskladi svoje stališče s stališčem imperialističnih vlad. Voditelji internacionale so zagrešili izdajstvo do socializma, ko so glasovali za vojne kredite in postavljali šovinistična (»patriotična«) gesla buržoazije »svojih« dežel ter zagovarjali in branili vojno, stopali v buržoazne vlade vojskujočih se dežel itd., itd. Najvplivnejši socialistični voditelji in najvplivnejši organi socialističnega tiska današnje Evrope zastopajo buržoaznošovinistično in liberalno, nikakor pa ne socialistično stališče. Za to sramotenje socializma so odgovorni predvsem nemški socialni demokrati, ki so bili najmočnejša in najvplivnejša stranka II. internacionale. Ni pa mogoče opravičiti tudi francoskih socialistov, ki prevzemajo ministrska mesta v vladi¹⁴² prav tiste buržoazije, ki je izdajala svojo domovino in se povezovala z Bismarckom, da bi zadušila (pariško) Komuno /.../.

Mnogi strankarski prvaki, predstavniki desnice, ki so zasedali vodilna mesta v nacionalnih socialnodemokratskih strankah in Internacionali, so ob izbruhu vojne sprejeli ministrska mesta v vojnih vladah; v novih vlogah so si prizadevali prekrojiti pred vojno sprejeta stališča Internacionale do vojnega vprašanja ter vplivati na njeno nadaljnje politično delovanje. V tem smislu si je belgijski socialist Émile Vandervelde, minister v vladi »nacionalne obrambe« in predsednik ISB, z vsemi silami prizadeval, da bi pridobil tudi socialiste nevtralnih dežel »za stvar antante« v njenem boju proti centralnim silam. V telegramu ruskim socialistom je apeliral na boljševiško in menjševiško socialnodemokratsko dumsko frakcijo, naj poskrbita, da se bo ruska vlada z vso odločnostjo borila na strani antante proti Nemčiji.¹⁴³

142 Ne gre za nov pojav, saj je Alexandre Millerand, voditelj francoske federacije neodvisnih socialistov, vstopil že leta 1899, kljub prepovedi svoje stranke, v meščansko vlado kot minister za trgovino in industrijo, v vlado, v kateri je sedel kot vojni minister tudi krvnik Pariške komune (1871) general Gaston Galliffet. Med socialisti je ta korak izzval ostro reakcijo. *Millerandizem* (*ministerializem*) je postal praktična politika reformizma socialne demokracije.

143 Vandervelde je pisal, da vidi ne v porazu Nemčije, ampak pruskega junckerstva, vprašanje življenja in smrti. /.../ Uničenje Belgije, poraz Francije in Anglije ter zmagoslavje nemškega militarizma bi pomenilo veliko in trajno oviro za napredek človeštva. /.../ Demokrati, republikanci in socialisti Belgije, Anglije in Francije, so se odločili, da z vsemi silami preprečijo to katastrofo. Vanderveldejev poziv sta obe frakciji praktično zavrnila na zasedanju državne dume (8. avgusta 1914), z glasovanjem proti vojnim kreditom in vojni (Britovšek, 1969, 39).

Oba ključna dogodka, tako začetek svetovne vojne kot zlom II. Internacionalne, sta izzvala velike pretese v vrstah evropske marksistične levice in vzpodbudila iskanje novih poti. Do najbolj korenitega zasuka politične misli je prišlo z Leninom; med vojno so se odnosi med njim in večino v evropski socialni demokraciji sprevrgli v oster političen boj, neredko tudi osebne narave (Reiman, 1986, 68–69). Vse do leta 1914 so boljševiki poudarjali, da ne želijo »ustvariti svoje lastne usmeritve v socializem«; sprejemali so enoten vzorec socialnodemokratske stranke za vse dežele, razen za carsko Rusijo, kjer zakonske pa tudi družbene razmere niso omogočale razmaha delavskega gibanja v »širino«, po vzorcu zahodnoevropske socialne demokracije.

Ob začetku svetovne vojne je Lenin spričo razpada II. internacionalne in še posebej potem, ko so nemški socialni demokrati podprli vojno, začrtal obrise nove zvrsti stranke v mednarodnih razsežnostih, stranke, ki naj bi posnemala boljševiško (Johnstone, 1986, 310). V »Tezah o vojni« (napisal jih je takoj po prihodu iz Galicije /Poronina/ v Bern, 5.–6. septembra 1914)¹⁴⁴ je kot prvi razvil osnovne misli o taktiki stranke v boju proti »evropski in svetovni buržoazno-imperialistično-dinastični vojni«. Večini voditeljem II. internacionalne¹⁴⁵ je očital, da so s svojim vedenjem pripravili idejnopolitični polom Internacionalne s tem,

da so odklanjali socialistično revolucijo in jo nadomeščali z buržoaznim reformizmom; s tem, da so odklanjali razredni boj, ki se mora v določenih trenutkih nujno spremeniti v državljansko vojno, in so namesto tega oznanjali sodelovanje razredov. /.../ V boju proti voditeljem sedanje Internacionalne, ki so izdali socializem, se moramo nujno

144 Teze je Lenin predložil na posvetovanju skupine boljševikov v Bernu 6. ali 7. septembra; udeleženci so jih sprejeli z manjšimi dopolnitvami (uvod) in novim naslovom: »Naloge revolucionarne socialne demokracije v evropski vojni« ter s podpisom 'Skupina socialdemokratov, članov RSDDP'. »Nove« teze so nato krožile med ruskimi organizacijami v tujini; preko švicarskih socialnih demokratov so bile poslane tudi na italijansko-švicarsko socialnodemokratsko konferenco, ki je bila 27. septembra 1914 v Luganu (nekatero postavke »Tez« so bile vnesene tudi v resolucijo o vojnem vprašanju, ki jo je sprejela konferenca). V oktobru 1914 so »Teze« dospele tudi v Rusijo, kjer so bile obravnavane v večjih partijskih organizacijah in odobrene s strani CK v Rusiji. Ko je Lenin prejel vest, da so »Teze« v Rusiji odobrene, jih je predelal v »Manifest CK RSDDP – Vojna in ruska socialna demokracija«, natisnjeno 1. novembra 1914 (ID-II/1949, 369–377).

145 Srbski socialist Dragiša Lapčević je imel že v letih pred izbruhom svetovne vojne dokaj negativno mnenje o voditeljih II. internacionalne. Imenoval jih je »proletarski vojvode in knezi«, ki so zastrupljeni z ambicijami, da postanejo »ugledni politiki« ter vodijo »veliko politiko«; ti ljudje se vedejo kot monarhi, ki so se dokončno ločili od delavcev. Zaradi tega je že leta 1910 pričakoval, da bo Internacionala – v najusodnejšem trenutku – izdala interese delavcev.

sklicevati na revolucionarno zavest delavskih množic, ki na svojih plečih nosijo vsa bremena vojne; nadalje propagirati moramo gesla o nemški, poljski, ruski in drugih republikah, vzporedno s preoblikovanjem vseh samostojnih držav Evrope v republikanske Združene države Evrope (op. seveda na socialistični družbeni ureditvi). /.../

Ta polom je treba odkrito priznati in doumeti njegove vzroke, da bomo lahko gradili novo, trdnejšo socialistično združenje delavcev vseh dežel. /.../ Polom II. internacionale je polom oportunizma, ki so mu bile posebnosti minule (t. i. 'mirne') zgodovinske epohe dale podlago in ki je v zadnjih letih dejansko zavladal v Internacionali. /.../ Nujno potrebno izkoriščanje buržoaznega parlamentarizma in buržoazne legalnosti so spreminjali v malikovanje te legalnosti in pozabljali, da so v razdobju kriz ilegalne oblike organizacije in agitacije obvezne. /.../ Ne moremo izpolniti nalog socializma v sedanjem času, ne moremo uresničiti dejanske internacionalne združitve delavcev, če odločno ne obračunamo z oportunizmom in če ne razjasnimo množicam, da je njegova polomija neizbežna. /.../ Proletarska Internacionala ni in ne bo propadla. Delavske množice bodo preko vseh ovir ustvarile novo internacionalo. Sedanje zmagoslavje oportunizma ne bo dolgo trajno.

Leninova kritika socialnega patriotizma ni bila le notranja (ruska) boljševiška zadeva, temveč je vse bolj dobivala mednarodni pomen, predvsem z zahtevo, da je »treba zbrati sile za novo, III. internacionalo, ki bo očiščena oportunizma«. Seveda pa se je mednarodnemu socialističnemu gibanju zastavljalo vprašanje, na katere sile naj se opre bodoča – »nova« internacionala, saj se je večina socialističnih strank izrekla za obrambo meščanske države in za državljanski mir.¹⁴⁶

Aktiviranje socialistične levice

Stališče do vojne bo odtlej postalo kriterij, po katerem se bodo opredeljevali tokovi v mednarodnem delavskem gibanju. Lenin, ki je zagovarjal kot edino možnost za vzpostavitev mednarodne borbene enotnosti proletariata – popolni razcep z II. in ustanovitev III. internacionale, je skušal med evropske socialistične stranke razširiti boljševiške dokumente in je porabil nemalo moči, da bi mu osebno ali pa preko sodelavcev uspelo navezati stike s posamezniki in skupinami, ki so

146 Dosledni v izpolnjevanju protivojnih stališč, sprejetih na socialističnih kongresih Internacionale, so bili: ruski boljševiki in menjševiki, srbski socialisti in bolgarski levi socialisti /t. i. »tesni«/ ter določen čas tudi vodstvi britanske neodvisne delavske stranke /ILP/ in italijanske socialistične stranke /PSI/.

nasprotovali vojni z levih stališč. Postopoma je ustvaril zveze s socialisti, ki so delovali v Italiji, Švici, v skandinavskih deželah, v Nemčiji, na Nizozemskem, v Franciji, Veliki Britaniji, Združenih državah, v Bolgariji in na Poljskem (Reiman, 1986, 71). V tem cilju je bilo v letih 1914 do 1917 Leninovo angažiranje v emigraciji osredotočeno na oblikovanje novega idejnega in organizacijskega jedra ruskih in evropskih socialnih demokratov/internacionalistov; prežemalo jih je troje osnovnih idej: *vojna*, *Internacionala* in *revolucija*. Temeljni okviri bodoče III. internacionale se oblikujejo in nastajajo v kontekstu Leninovih teoretičnih naporov, da kritično obvlada zgodovinsko vsebino imperialistične vojne v vseh njenih idejnih in taktičnih konsekvencah (KI, I/1981, xiv). Ideja nove marksistične in revolucionarne internacionale, ki jo je predstavil v oktobru 1914, ko ugotavlja, da je Internacionala mrtva: »Naj živi oportunitizma osvobojena proletarska Internacionala!«, je pri Leninu prisotna vse do njene ustanovitve.¹⁴⁷

S svojimi kritikami in analizami zloma Internacionala se Leninu pridružuje vrsta evropskih socialističnih levičarjev. Med njimi je bila R. Luxemburg med prvimi, ki je izrazila potrebo po prenovitvi Internacionala. V pismu belgijskemu socialistu in sekretarju MSB Camillu Huysmansu (10. novembra 1914) je zapisala: »Polom Internacionala je prav tako popoln, kakor je strašen! Uprimo se vsaj poskusom nadomestiti jo z burko in s prevaro. Mislim, da jo bomo lahko obnovili šele po strogi in odkriti kritiki storjenih izdajstev, torej po vojni« (Luxemburg, 1963, 191). Še prodornejša je bila v članku »Prenovitev Internacionala« (1915 [2000]), v katerem je ne samo ugotavljala zlom nemške socialne demokracije in z njo Internacionala, marveč je tudi obsodila zagovor vojne in kritizirala Kautskega kot »teoretika močvirja«:

Kautsky je v brošuri *Die Internationalität und der Krieg* (1915) skušal opravičiti glasovanje socialnodemokratske frakcije za vojne kredite v parlamentu; pri tem se je skliceval na Marxove in Engelsove ocene ruskega carizma iz leta 1848.¹⁴⁸ Zatrjeval je, da značaja vojne ni mogoče ugotoviti, ker vojna ni izbruhnila v normalni obliki: »/.../ sicer bi države formulirale svoje zahteve, napovedale vojno, potem pa mobilizirale svoje sile. Tokrat ni bila objavljena mobilizacija zavoljo vojne, temveč vojna zavoljo mobilizacije, zato bo ugotovitev, kakšni so cilji vojne, odvisna od njenega izida.« O imperialističnem značaju vojne Kautsky ne govori. Reformistična koncepcija se je kazala tudi v

147 Leninova odločilna vloga v naporih za ustanovitev nove internacionale do zdaj ni bila zanikana v celokupni kominternski literaturi.

148 »To nasprotovanje do Rusije, dežele vzhodnega barbarstva, ognjišča kontrarevolucije, so podedovali njuni nasledniki in še posebej nemški socialni demokrati« (Reberieux, 1986, 759).

njegovi zgodovinski oceni Internacionale: »Svetovna vojna cepi socialiste na različne tabore, in to pretežno na različne nacionalne tabore. Internacionala ni sposobna, da bi to preprečila. To pomeni, da v vojni ni učinkovito orožje, v svojem bistvu je mirovni instrument. Njena velika historična naloga je boj za mir, razredni boj v miru« (ibid., 38–39).

Nadalje je zapisala, da je bila njegovalna teorija le »dekla uradne prakse« socialno-demokratske stranke ter z ostro kritiko razkrivala apologetsko naravo njegovih razlag, da med vojno razredni boj preneha;¹⁴⁹ Zahtevala je, da marksizem socialne demokracije preseže kontemplativno-interpretativni odnos do stvarnosti in da socialistično gibanje razvije poleg prvega elementa (razumevanje obstoječega) v marksizmu tudi drugega: »dejavno voljo, da zgodovino ne samo razume, ampak jo ustvarja« (Luxemburg, GeW-4/2000, 31). Z zaostritvijo zgodovinske alternative – *ali imperializem ali socializem?* – ter zahtevo po odločni samokritiki proletariata je R. Luxemburg v tem svojem spisu opredelila nekatere bistvene ideje, ki jih je natančneje in obsežneje obdelala v svojem poglavitnem delu, ki ga je napisala med prvo svetovno vojno in proti njej, v *Krizi socialne demokracije* (1916), objavljenem pod psevdonimom Junius (1977, 551–687). Delo s pretresljivo slikovitostjo opisuje barbarstvo, v katero je svet pahnila vojna, razkriva dolgoročno ozadje imperialističnih nasprotij, ki so ob odločilnem deležu nemškega imperializma sprožila svetovni spopad, biča zlom in padec nemške socialne demokracije in Internacionale sploh, zahteva samokritiko socialne demokracije in proletariata ter izzveni v obsodbo vojne, militarizma in imperializma. Lenin je cenil pa tudi veliko pričakoval od protivojne dejavnosti nemške levice,¹⁵⁰ saj so bila opozicijska gibanja v drugih vojskujočih se deželah dokaj šibka (npr. v Franciji, Avstriji, Madžarski, Angliji) in so se gibala pretežno v pacifističnih okvirih.

Podoben položaj je bil tudi v nevtralnih državah, kjer so bili socialisti prav tako razočarani nad nemočjo Internacionale, hkrati pa izpostavljeni socialnošovinističnim tokovom vojskujočih se dežel. Na ene je vplivala propaganda nemške socialne demokracije, drugi pa so prišli pod vpliv francoskih in belgijskih socialistov.

149 »Rosa Luxemburg ima prav, da Kautsky predstavlja klečeplazca, servilnega pred strankino večino, pred oportunizmom. Nič na svetu ni sedaj bolj nizkotno in nevarno ideološki neodvisnosti proletariata kot to umazano samozadovoljstvo in gnusno licemerje Kautskega, ki želi zakriti, zabrisati in pomiriti rastočo zavest delavcev s sofizmi in domnevno učenim besedičenjem. Če bo Kautsky v tem uspel, bo postal glavni predstavnik buržoazne gnilobe v delavskem gibanju«, je zapisal Lenin v pismu boljševisškemu funkcionarju Aleksandru Šljapnikovu, 27. oktobra 1914 (<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/cw/pdf/lenin-cw-vol-35.pdf>). Šljapnikov, ki je bil nastanjen v Stockholmu, je skrbel za zveze Lenina z Rusijo.

150 14. novembra 1914 je zapisal Šljapnikovu: »Levica med Nemci se je pričela gibati: če pride pri njih do razcepa, tedaj je Internacionala morda lahko rešena gnilobe« (<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/cw/pdf/lenin-cw-vol-36.pdf>).

Postopoma se je oblikovalo protivojno razpoloženje, ki pa ni prešlo pacifističnih okvirov. Npr. sekretar švicarske socialnodemokratske stranke Robert Grimm je pravilno ocenjeval svetovno vojno kot posledico imperializma, ki ga je ostro zavračal, presenetile pa so ga revolucionarne konsekvence, ki jih je Lenin povzemal iz mednarodne politične situacije; za Leninove revolucionarne poglede se ni ogrel.

Med maloštevilnimi opozicijskimi skupinami je bila odmevnejša le holandska levica, t. i. *tribunisti*, imenovani po časopisu *De Tribune*.¹⁵¹ Njihova člana Anton Pannekoek in Hermann Gorter v svojih spisih in člankih¹⁵² prav tako ugotavljata zlom stare Internacionalne in poudarjata potrebo po organiziranju na novi osnovi: »Če želijo voditelji Internacionalne, ki so jo uničili oportunisti in Kautsky, da se ponovno zberejo in poskusijo 'zalepiti' razpoke – naj vedo, da to nima nobenega smisla,« je nedvoumno zapisal Pannekoek oktobra 1914 v glasilu švicarske socialne demokracije *Berner Tagwacht*. Tudi Lev Trocki, ki je tedaj s centrističnih pozicij postopoma prehajal na internacionalistične, je razgalil svoje poglede v brošuri *Vojna in Internacionalna* (1914).¹⁵³ V njej je ostro napadel nemško socialno demokracijo, ki je trdila, da izpolnjuje hohenzollerska Nemčija v boju proti carizmu – žandarju Evrope – napredno vlogo. »V našem boju proti carizmu ne poznamo nikakega vojnega premirja, ne iščemo in ne bomo iskali nikake podpore pri habsburškem ali hohenzollerskem militarizmu. /.../ Cilj socialistov mora biti demokratičen mir brez aneksij in vojne odškodnine, omogočiti mora samoodločbo narodov« (ibid., 62). Nemški socialni demokraciji je Trocki priznal zasluge v preteklosti, toda njeno ravnanje ob izbruhu vojne je obsojal; odrekel ji je pravico govoriti o obrambni vojni Nemčije, ker nosi v zgodovinskem, političnem in diplomatskem oziru odgovornost za začetek vojne. Obenem je opozarjal tudi na propad II. internacionalne in hkrati začel razmišljati o nujnosti ustanovitve nove, vendar brez tistih revolucionarnih konsekvenc, na katere naletimo pri Leninu. Njegovo nedoločno geslo »Niti zmage niti poraza« je izražalo

151 Med vojno so se v svojih pogledih zelo približali boljševikom; na kongresu junija 1915 so se zavzemali za aktivne revolucionarne akcije proti vojni (Bock, v Pannekoek in Gorter, 1969).

152 Gl. MIA: <https://www.marxists.org/archive/pannekoek/>; <http://www.marxistsfr.org/archive/gorter/index.htm>.

153 Delo je Trocki napisal v Zürichu in ga prvič objavil kot podlistek v menjševškem časopisu *Golos* (Pariz, november 1914); dostopno na MIA: <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1914/war/index.htm>.

Lenina je navdušilo odločno protivojno stališče, ki ga je v prvih povojnih mesecih zavzel *Golos* pod uredništvom Julisa Martova. »Pariški *Golos* je sedaj najboljši časopis v Evropi. In četudi so obstajale še tako velike razlike med menoj in Martovim, moram sedaj z vso odločnostjo izjaviti, da ta publicist danes dela to, kar mora storiti socialni demokrat: kritizira svojo vlado, razkrinkuje svojo buržoazijo in biča svoje ministre«, je izjavil na predavanju *Proletariat in vojna* (gl. MIA: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/cw/pdf/lenin-cw-vol-36.pdf>), 14. oktobra 1914 v Lozani.

prepričanje, da bo želja narodov po miru prisilila meščanske vlade, da bodo odstopile (ibid., 63). To vsekakor ni bil akcijski program, ki bi mogel razgibati množice. Trocki je bil določnejši nekaj tednov kasneje:

Bodočnost nudi le dve alternativni: permanentno vojno ali proletarsko revolucijo. Vojna je 'slepi upor' nabuhnjenih produktivnih sil Evrope proti tesnim in preozkim okvirom kapitalističnih nacionalnih držav. Kapitalistični imperializem lahko odstrani nacionalne ovire le z nasiljem, ne more pa jih odstraniti za vedno; dokler bo vladal na svetu, bo imperializem vodil človeštvo od ene vojne do druge, od enega klanja v drugo in povzročil propad civilizacije. Socialistični reformizem nima bodočnosti, postal je sestavni del starega reda in sokrivec njegovih zločinov. Tisti, ki upajo, da bodo ponovno vzpostavili staro internacionalo s tem, da si zamišljajo, da lahko njihovi voditelji z obojestransko amnestijo izbrišejo svojo izdajo internacionalizma, ovirajo prepород delavskega razreda (Golosa, 13. 12. 1914).

Z diskusijo v zadnji številki Golosa (8. 1. 2015) je Trocki naredil še korak dlje: »Boj proti šovinističnim falzifikatorjem marksizma je le negativna stran naloge, ki nas čaka; pozitivna, konstruktivna stran pa je, da se zberejo sile III. internacionale.« S temi pogledi se je Trocki v letu 1915 ponovno približal Leninovemu programu.¹⁵⁴

Resda vsi ti znani predstavniki evropske levice odločno žigosajo »izdajo« socialnih šovinstov (desne struje, uradna vodstva socialnodemokratskih strank), vendar nihče od njih ne postavlja zahteve po oblikovanju nove organizacije tako kategorično kot Lenin. »Ali je objektivno možen mir med strujami socialnega šovinizma, kautskijanstva in revolucionarnega internacionalnega marksizma, med strujami, ki se vse globlje in globlje razhajajo?«, se je spraševal Lenin in odgovoril: »Mislimo, da to ni mogoče /.../.«¹⁵⁵ Prej nasprotno, računajo le na prenovitev stare internacionale; še posebno, ker njihova zahteva po prenovi internacionale ni temeljila na neki revolucionarni perspektivi. Nedvomno pa so prav ti protagonisti odigrali najpomembnejšo vlogo v protivojni agitaciji in v oblikovanju platforme levice; okoli njih so se zbirale številčno sicer šibke skupine, ki pa bodo sčasoma postale center revolucionarnega gibanja v svojih deželah.

154 Lenin in Trocki sta se razšla po II. kongresu RSDDP (1903), na katerem je prišlo – zaradi nasprotujočih si pogledov na strankin program in statut – do notranjega razkola v stranki na boljševice in menjševice.

155 Gl. na: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/cw/pdf/lenin-cw-vol-21.pdf> (*The First Step*/Prvi korak).

Zimmerwaldsko gibanje – prvi korak k združevanju raznorodne levice

Odločilno vlogo na pospešitev procesa odcepitve levih skupin iz okrilja starih socialnodemokratskih strank sta imela dva odločilna momenta: kot prvi, oblikovanje skupne idejne osnove (na temelju analize in ocene svetovne vojne, stanja duha v II. internacionali in možnosti izbruha evropske revolucije); in drugi, pripravljenost na radikalni prelom z reformističnimi strankami – v cilju razmejčitve in ustanovitve novih, revolucionarnih strank. S tem ko je proklamiral geslo nove internacionale, je Lenin istočasno napovedal tudi dolg in mukotrpen proces združevanja raznovrstnih levih sil, heterogenega porekla in sestave, kakršna je bila socialnodemokratska opozicija v prvih letih vojne. Postopoma so se marksistični levici pridružili najprej maloštevilni, a zatem vse številnejši internacionalisti iz raznih struj socialne demokracije, predvsem iz t. i. centra, s čimer se je menjala dotedanja klasična delitev na center, desnico in levico. V vrstah mednarodnega socializma je prišlo do novega pregrupiranja. Opozicionalne skupine, ki se v obdobju vojne postopoma in počasi ločujejo od starih socialnodemokratskih strank, se za ta korak odločajo iz različnih motivov; predvsem je opaziti sorodnost v poudarjanju in pripadnosti načelom internacionalizma ter različnost v pogledih značaja krize v Internacionali in vseh posledic, ki iz nje nastajajo.

Mednarodne socialistične konference v prvih letih vojne – iniciativna konferenca socialistov v Luganu (1914), mednarodni konferenci socialistk in socialistične mladine v Bernu (1915), socialistični konferenci v Zimmerwaldu (1915) in Kienthalu (1916) – potrjujejo omejeno stopnjo enotnosti in domet opozicionalnih skupin. Večino v zimmerwaldskem gibanju so vendarle imeli predstavniki centristične struje – pacifistične opozicije; ta je bila sicer pripravljena na kritično in odklonilno stališče do vojne politike večinske socialnodemokratske desnice, ne pa tudi na radikalni organizacijski prelom z njo.

Dnevi konference (v Zimmerwaldu, od 5. do 8. septembra 1915) so bili viharini. /.../ Revolucionarno krilo, ki ga je predstavljal Lenin in pacifistično krilo, ki mu je pripadala večina delegatov, so se lahko le s težavo zedinili za skupni »manifest«, katerega osnutek sem izdelal. Manifest¹⁵⁶ še zdaleč ni povedal vsega, kar je bilo potrebno reči. Toda kljub temu je pomenil velik korak naprej. Lenin je stal na skrajnem levem krilu konference. V vrsti vprašanj je ostal sam v okviru zimmerwaldske levice, ki ji formalno nisem pripadal, čeprav sem ji stal v

156 Dostopno na MIA: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/trotzki/1915/09/zimmerwald.htm>.

vseh osnovnih vprašanjih blizu. V Zimmerwaldu je Lenin ostro napel pero za poznejše mednarodne akcije. Lenin je tu položil prve temeljne korake za revolucionarno internacionalo (Trotzki, 1930, 239).

Odtod zimmerwaldsko gibanje (Lademacher /ur./, 1967), čeprav je odigralo pomembno vlogo pri združevanju protivojne opozicije v Evropi ter istočasno služilo boljševikom kot mednarodna tribuna za propagiranje njihovih idej, ni moglo prevzeti vloge vodilnega jedra in temelja bodoče komunistične internacionale. Šele oblikovanje zimmerwaldske levece, kot samostojne skupine z lastno izdelano platformo, je pomenilo prvi korak k združitvi levih sil znotraj zimmerwaldskega gibanja, in sicer na temelju Leninovih programskih gesel o preobrazbi imperialistične v državljansko vojno ter o ustanovitvi nove internacionale. Nastanek, razvoj in kasnejši notranji razpad zimmerwaldskega gibanja najbolje ilustrira razpoloženjsko stanje in stopnjo revolucionarne (ne)pripravljenosti znotraj socialnodemokratske protivojne opozicije.

Zimmerwaldsko gibanje je prav gotovo pospešilo proces diferenciacije v mednarodnem delavskem gibanju, ki jo karakterizira postopna slabitev pozicij socialnih šovinistov ter krepitev centra in zimmerwaldske levece. Socialnopakifistično gibanje, ki je v začetku dajalo ton zimmerwaldskemu gibanju, je z nadaljevanjem vojne dobivalo vedno močnejše socialnorevolucionarno obeležje. Akcije zimmerwaldovcev so seveda naletele na odpor reformistov in ISB kot osrednjega organa Internacionale, saj so v končni konsekvenci pomenile cepitev obstoječih socialnodemokratskih strank ter slabitev pozicij socialnih reformistov vseh barv na eni in porast vpliva internacionalistov na drugi strani.

Seveda ne gre prezreti, da je bila leвица, ki se je zbrala okoli Lenina, številčno dokaj šibka; poleg tega pa so bile med stališči boljševiškega voditelja in stališči drugih levih struj nemalokrat znatne razlike. Ta idejna nesoglasja so nedvomno zaviralno vplivala na krepitev pozicij levece. Švedi, Norvežani, Holandci, nemška in poljska leвица so se razhajali z Leninom o vprašanjih razorožitve,¹⁵⁷ samoodločbe narodov, o kolonialnem vprašanju itd. Čeprav se je leвица predstavila kot bolj strnjena in pomembna celota že na kienthalski konferenci (aprila 1916), je bila kljub temu – gledano z vidika celotnega socialističnega gibanja – še vedno šibka in ne dovolj reprezentativna. Leninova politika je tako beležila samo delen uspeh. Na eni strani je boljševizem presegal meje Rusije, ustvarjal

157 Lenin je nasprotoval vnašanju pacifističnih stališč v programske dokumente levece, stališč, ki so prikazovala revolucionarje kot militariste ter obenem zlorabljala pojem »oborožitev ljudstva«. Menil je, da je oborožitev ljudstva zaželena, možna in nujna samo v revolucionarnem boju. Če bi bilo mogoče premirje brez konfliktov, bi ne imela smisla niti oborožitev ljudstva niti akcijski program, ki predvideva boj proti kapitalizmu (Riddell /ur./, 1986a, 525–529).

si je nove mednarodne povezave, razčiščeval svojo lastno internacionalistično pojmovanje ter ustvarjal pogoje, da bi se lahko okoli tega pojmovanja združile tiste sile svetovnega socializma, ki so odločno nasprotovale vojni; na drugi strani pa je še nadalje ostajal v hudi osamitvi. Položaja Rusije in razvitih zahodnih držav sta se razlikovala in sta sprožala razhajajoče se odzive. Na boljsevizmu je bila še nadalje prilepljena etiketa o ekstremizmu in sektaštvu, toliko bolj, ker so bili boljseviki ločeni od poglavitne struje evropske levice – ki so jo tedaj predstavljali predvsem nemški spartakovci – zaradi resnih idejnih in političnih nesoglasij. V tedanjem trenutku prav gotovo ni bilo moč razmišljati o vodilni vlogi boljsevikov v okviru revolucionarnega socializma. Za to, da bi se ta položaj lahko spremenil v radikalnem smislu, so bile potrebne dolgoročne revolucionarne akcije, ki bi bile zmožne podeliti boljševiski politiki verodostojnost (Reiman, 1986, 71–72); to se bo zgodilo šele z ruskim »oktobrom«.

Konkretna priložnost v tej smeri se je ponudila s februarско revolucijo v Rusiji, ki jo je Lenin – po spletu okoliščin – izkoristil za vrnitev v Petrograd, aprila 1917 (gl. Eiletz, 2001). V govoru pred petrograjskim boljševiskim komitejem, znanem kot »aprilske teze« (ID-III/1949, 7–12), je ponovno podal predlog o novi Internacionali: »Iniciativa za ustanovitev revolucionarne Internacionale, Internacionale proti socialnim šovinistom in proti 'centru'«. Potemtakem je Leninov angažma med vojno –, da bi se revolucionarni del socialističnega gibanja jasno opredelil ter ločil od centristične in desničarske politike večinskih socialnodemokratskih strank (»teze o vojni«, zimmerwaldska levica, »aprilske teze«), – razumeti kot prvo, t. i. pripravljalno fazo za ustanovitev nove (komunistične) Internacionale.

V ta zgolj idejna razhajanja in spore je zelo konkretno poseglo protivojno gibanje množic, vzpodbujeno s stavkovnim (ekonomskim) valom, ki je bilo največkrat spontano, in je od socialističnih in sindikalnih vodstev vedno bolj terjalo konkretno opredelitev do vojne in možnosti njene preobrazbe v socialistično revolucijo. Če je bila ta opredelitev v vrstah uradnih vodstev socialnodemokratskih strank – s pojavom zimmerwaldskega gibanja – še razumljena bolj kot teoretično vprašanje in njeno postavljanje kot znak nestrpnosti posameznih skupin, pa bo od tedaj dalje (zaradi »vsiljenega« boja za »svoje« množice) postala temelj, na katerem se bo izvršila idejna in organizacijska diferenciacija. Oktobrska revolucija 1917 v Rusiji (gl. npr. Boffa, 1970; Medvedev, 1986a; Faulkner, 2017) je samo še pospešila in poglobila ta proces v evropskem socialističnem gibanju. Še več, opredeljevanje za boljševisko oktobrsko revolucijo, njene ideje in izkušnje bo namreč postalo osrednje vprašanje (»za« ali proti« revoluciji), ki bo povzročilo cepitev mednarodnega delavskega gibanja na socialistično in komunistično gibanje.

Ruski oktober v teoriji in praksi nemške socialne demokracije

Naj nemški vladni socialisti le kričijo, kako je boljševiška oblast v Rusiji le spačena podoba diktature proletariata. Če je to bila in če je, potem je zato, ker je pač sad obnašanja nemškega proletariata, ki je bilo spačena podoba socialističnega razrednega boja. Nad nami vsemi je zakon zgodovine. Socialistični družbeni sistem je mogoče uresničiti le v mednarodnem merilu. /.../ V Rusiji so vprašanje lahko le zastavili; niso pa ga mogli rešiti v Rusiji, ker je rešljivo le v mednarodnem okviru. /.../ V tem zadnjem razdobju, ko stojimo po vsem svetu pred odločilnimi končnimi boji, je bil in je najpomembnejši problem socializma pravzaprav akutno vprašanje epobe, ne to ali ono podrobno vprašanje taktike, ampak: akcijska sposobnost proletariata, dejavnost množic, volja po oblasti socializma sploh. V tem pogledu so bili Lenin, Trocki in tovariši prvi, ki so dali svetovnemu proletariatu zgled, in doslej so še zmerom edini, ki lahko vzkliknejo s Huttinom:¹⁵⁸ »Jaz sem si upal!«.

Rosa Luxemburg (1918)

Nemški proletariat, ki je že vse od leta 1915 izražal spontan odpor proti vsemu, kar je prinašala vojna, je bil politično in organizacijsko razcepljen, bolje rečeno njegovo vodstvo, na tri idejne usmeritve znotraj socialne demokracije: socialnošovinistično večinsko SPD (MSPD),¹⁵⁹ socialnopačistično neodvisno USPD¹⁶⁰ in revolucionarno krilo (leve skupine, med katerimi je bila najvplivnejša Spartakova zveza, predhodnica KP Nemčije). Z rusko oktobrsko revolucijo se je ta razcepljenost samo še poglobila. Medtem ko je nemško delavstvo na novembrskih in decembrskih manifestacijah leta 1917 – kljub vladni prepovedi – z navdušenjem pozdravljalo rusko socialistično revolucijo, diktaturo proletariata in ponujene sovjetske pogoje za mir, so bili odzivi na »ruske dogodke« v vodstvih nemških socialističnih strank različni.

158 Ulrich von Hutten (1488–1523), nemški humanist in bojevnik za reformacijo, domnevni soavtor *Pisem mračnjakov*.

159 *Mehrheitssozialdemokratische Partei Deutschlands* /MSPD/.

160 *Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands* /USPD/.

Stališča MSDS, USPD in kritika strankinega ideologa Karla Kautskega

Desni socialni demokrati (vodstvo večinske nemške socialnodemokratske stranke /MSPD/), ki so sprejeli ruski oktober dokaj hladno, so bili prepričani, da bo diktatura proletariata v Rusiji odigrala svojo vlogo s podpisom mirovnega sporazuma in da bo zatem prišlo do prehoda boljševikov na reformistične pozicije. Dejstvo, da je prišlo do socialistične revolucije, so pojasnjevali s sovpadanjem specifičnih zgodovinskih in ekonomskih okoliščin ter posebnostjo duše ruskega človeka; boljševizem kot rezultat takšnih specifičnosti je bil po njihovem mnenju, zelo nevaren za zahodno demokracijo. Sicer pa je desnica zmago oktobrske revolucije pripisala sebi – če ne bi bilo glasovanja za vojne kredite in zmag nemške vojske nad ruskimi armadami, bi boljševiki prišli v Sibirijo in ne na oblast.

Vodstvo pacifistične USPD (Neodvisne socialnodemokratske stranke Nemčije) je videlo vrednost oktobrske revolucije predvsem v njeni mirovni pobudi; zato je pozvalo nemški proletariat, da naj aktivno podpre miroljubno politiko socialistične vlade v Rusiji. Medtem pa je desno krilo v stranki pod geslom svobodne kritike začelo ostro kampanjo proti ruski socialistični revoluciji. Njen nosilec je bil strankin ideolog Karl Kautsky. V svojem delu *Diktatura proletariata* (*Die Diktatur des Proletariats*, 1918) je Kautsky sicer priznal, da je »prvič v svetovni zgodovini neka socialistična stranka postala vladar velikega carstva«, vendar je ta »socialistična stranka, ki danes upravlja v Rusiji, prišla na oblast, boreč se proti drugim socialističnim strankam. /.../ Ona vlada na temelju izključitve drugih socialističnih strank iz upravnih teles. Nasprotje med obema socialističnima smerema (op. boljševiško in menjševiško) ne temelji na osebni ljubosumnosti, temveč je to nasprotje dveh v temelju nasprotnih metod: demokratske in diktatorske. Obe smeri hočeta isto: proletariat in s tem človeštvo osvoboditi po poti socializma. Toda pot, po kateri gredo eni, smatrajo drugi za stranpot, ki vodi v propad. /.../ Naša strankarska dolžnost je, da se v sporu med ruskimi brati ne odločimo niti za eno niti za drugo stran, preden temeljito ne proučimo argumentov enih in drugih. V tem nas želijo mnogi tovariši ovirati. Oni izjavljajo, da je naša dolžnost brez razmišljanja podpreti tisto smer ruskega socializma, ki je na oblasti. Vsako drugo stališče ogroža revolucijo in sam socializem. Toda to ne pomeni nič drugega, kot da se sprejme kot dokazano tisto, kar se mora pravzaprav proučiti: da je ena smer šla po pravi poti in da jo moramo ohrabriti, da po tej poti nadaljuje. Zahtevajoč najsvobodnejšo diskusijo, smo seveda na tleh demokracije. Diktatura ne želi samo ovreči nasprotno mišljenje, ampak nasilno zadušiti njegovo razodetje. Tako sta obe metodi, demokratska in diktatorska, nespravljivi in konfrontirani, še preden

se je začela diskusija. /.../ Vendar za zdaj v naši stranki še ne vlada diktatura; pri nas se še svobodno diskutira. /.../ Zato želimo proučiti naslednje: kakšen pomen ima demokracija za proletarijat, kaj razumemo pod diktaturo proletariata in kakšne pogoje ustvarja diktatura kot oblika vladavine za osvoboditev proletariata« (ibid., 3–4).

Kautsky je v nadaljevanju dokazoval nezmožnost dolgotrajnejšega obstoja diktature proletariata v zaostali kmečki Rusiji: »Tisto, kar se nam prikazuje kot diktatura proletariata, če bi se seveda dosledno izpeljalo – in če bi en razred sploh lahko izvajal diktaturo neposredno, kar pa lahko sama partija – bi se oblikovalo v kmečko diktaturo« (ibid., 35). Kautsky je zato rešitev videl v vrnitvi na meščansko demokracijo, čeprav v Rusiji – v pravem smislu besede – ni nikdar obstajala. Zakaj na meščansko demokracijo? Vprašal se je, ali res drži trditev, da je socializem samo cilj in demokracija samo sredstvo za doseg tega cilja. In odgovoril: »Socializem pravzaprav ni naš končni cilj, temveč ta cilj pomeni 'ukinitve vsake vrste izkoriščanja in tlačjenja, pa naj bo naravnano proti razredu, partiji, spolu, rasi' (*Erfurtski program*, 1891). Ta cilj želimo doseči s proletarskim razrednim bojem, ker se proletarijat kot najnižji razred ne more osvoboditi, če ne ukine vseh vzrokov izkoriščanja in tlačjenja« (ibid., 4).

Lenin je v *Državi in revoluciji*, sklicujoč se na Engelsa, pojasnil boljševiške cilje:

Naš končni cilj je uničenje države, to je vsakega organiziranega in sistematičnega nasilja, vsakega nasilja nad ljudmi sploh. Mi ne čakamo prihoda takšnega družbenega reda, v katerem ne bo veljalo načelo podrejanja manjšine večini. Toda ko težimo po socializmu, smo prepričani, da bo prerasel v komunizem in da bo v zvezi s tem izginila vsaka potreba po nasilju nad ljudmi sploh, po podrejanju enega človeka drugemu, enega dela prebivalstva drugemu delu, kajti ljudje se bodo navadili spoštovati elementarne pogoje družbenega sožitja brez nasilja in podreditve (ID-III/1949, 248).

Kautsky nadaljuje: »Demokracija in socializem se potemtakem ne razlikujeta v tem, da je ona sredstvo in on cilj. Oboje je sredstvo za isti cilj: Mi si socializma brez demokracije ne moremo predstavljati. Pod izrazom moderni socializem ne razumemo le družbeno organizirane produkcije, temveč tudi demokratično organizirano družbo. Zato je za nas socializem nujno povezan z demokracijo. Ni socializma brez demokracije. Oboje pa se razlikuje v nečem drugem: Demokracija je in še kako možna brez socializma. Celo čisto demokracijo si lahko zamislimo brez socializma, npr. v majhnih vaških skupnostih, v katerih obstaja popolna enakost ekonomskih pogojev za vsakogar, na podlagi

privatnega lastništva nad sredstvi za proizvodnjo. V vsakem slučaju lahko rečemo, da je demokracija možna brez socializma in pred njim« (Kautsky, 1918, 5).

»V demokraciji, v kateri vlada večina ljudstva, se lahko uvede socializem šele takrat, ko se zanj pridobi večina. To je dolga in mučna pot. Mnogo hitreje pridemo do cilja, če se energična in cilja zavedajoča manjšina dokoplje do državne oblasti in jo izkoristi za uresničitev socialističnih ukrepov. Njeni uspehi bi takoj delovali prepričljivo in hitro bi usmerili večino, ki se je do zdaj upirala, v socializem. To zveni zelo mamljivo in tako je zvenelo tudi iz ust starega Weitlinga. Ima pa eno napako – da predpostavlja tisto, kar je treba šele dokazati. /.../

Vsebinsko socializma lahko popularno strnemo v stavek: 'Svobodo in kruh za vse.' To je tisto, kar množice od njega pričakujejo, zato se za njega zavzemajo. Svoboda ni nič manj pomembna kot kruh. Tudi dobro situirani, celo bogati razredi so se borili za svojo svobodo. Potreba po svobodi, po samoopredelitvi, je v človekovi naravi prav tako kot potreba po hrani. /.../ Do zdaj je bila socialna demokracija najvztrajnejši zaščitnik svobode vseh tlačanih, ne samo mezdnih delavcev, temveč tudi žena, preganjanih religij in ras, Židov, črncev, Kitajcev itd. S tem si je pridobila pristaše daleč izven kroga mezdnih delavcev. /.../ Čim jim je diktatura proletariata vzela pravno varnost, so se vsi ti drobni trgovci, obrtniki, srednji in veliki kmetje, večina intelektualcev prelevili v sovražnike socializma in diktature proletariata, čeprav so se pred tem zavzemali za socializem, ker se je boril za svobodo vseh. S tem se ne more nobenega pridobiti, razen tistega, ki je že socialist. Lahko se samo pomnožijo sovražniki socializma. /.../ Niso najboljše tiste množice, ki za kruh in igre žrtvujejo svobodo. Nedvomno bi materialno blagostanje privedlo h komunizmu mnoge, ki so se do njega vedli nezaupljivo ali se odtujili od njega zaradi njegove politike brezpravnosti. Toda to blagostanje mora resnično priti, in to hitro, ne kot obljuba prihodnosti, če hoče diktatura proletariata pokazati svoje učinke. In s čim naj se doseže to blagostanje /.../ v deželi, ki je ekonomsko še tako malo razvita (Rusija), kjer je proletariati samo manjšina. /.../ Socializem – to pomeni obče blagostanje znotraj moderne kulture – postane možnost samo s hitrim razvojem produktivnih sil. /.../ Samo tam, kjer se je proletariati šolal v združni, sindikalni, mestni samoupravi in s sodelovanjem v državni zakonodaji in nadzoru vlade in kjer so številni intelektualci pripravljeni nuditi svoje usluge socialistični produkciji, se lahko takoj, brez ovir, zamenja kapitalizem. /.../ Ze od samega začetka se mora zato predpostaviti, da bodo povsod tam, kjer se lahko proletariati obdrži na državni oblasti samo z diktaturo nasproti demokraciji, težave, s katerimi je socializem konfrontiran, tako velike, da izgleda pravzaprav izključeno, da lahko diktatura prinese blagostanje ter na ta način pomiri – z nasilniškim režimom – ljudske množice potem, ko jim je vzela politične svoboščine« (ibid., 39–41). Kautsky je

zaključil, da v Rusiji ne vlada diktatura proletariata, temveč diktatura boljševiške partije. Rešitev revolucionarnih pridobitev je videl v pravočasni zamenjavi diktature z demokracijo (ibid., 63).

Lenin se je na Kautskijeva izvajanja odzval s člankom *O »demokraciji« in diktaturi* ter polemičnim delom *Proletarska revolucija in renegat Kautsky* (ID-IV/1950, 24–129). Kautskemu je očital, da je celotno vprašanje skrčil na političnopravno vprašanje; namesto da bi marksistično analiziral pojem socializma in še zlasti demokracije (to je njeno razredno vsebino), je ostal pri navadnem formalizmu, formalnopravni opredelitvi tega pojma, kar ga je privedlo do povsem nerevolucionarnih sklepov. Če je Kautsky v delu *Diktatura proletariata* opredelil še nekoliko nejasno »demokracijo« kot »oblast večine, pa tudi zaščito manjšine« (1918, 15), se je v naslednjem spisu, ki ga je izdal leto kasneje, *Demokracija ali diktatura (Demokratie oder Diktatur, 1919a)*, postavil proti diktaturi, ki v Nemčiji ni potrebna, ter menil, da moramo zato »na demokracijo budno paziti in se bojevati za splošno, enako, tajno volilno pravico, za kar se bojujemo že več kot pol stoletja« (ibid., 46). Diktaturo je identificiral s »stanjem«, če pa bi postala »oblika oblasti«, bi to pomenilo brezpravnost opozicije, odpravo volilne pravice, svobode zborovanja in dogovarjanja, potem ne bi bila več diktatura proletariata, temveč posameznika ali stranke. S takšnim stališčem je Kautsky nedvoumno zavrnil revolucionarni boj in diktaturo proletariata ter razglasil parlamentarni boj za edino možnega in pravilnega. Ker si socializma ni moč predstavljati brez demokracije, demokracija pa je »oblast večine«, delavski razred ne more osvojiti in obdržati oblasti, če te večine nima. Če pa to večino ima, potem jo bo dobil tudi na volilnih lističih. Ko bi proletariat oblast osvojil, je ne bi le obdržal, temveč tudi razširil, saj – nevarnosti ni, večina je z njim. Tako je oborožena revolucija *ad acta* (Kautsky, v Vranicki, I/1983, 317). Razumljivo je, da so takšne teze, ki so postale tudi uradno stališče centristične politike, izzvale oster odpor oziroma polemiko na 1. kongresu Kominterne (KI, 1919), saj je končno šlo za dva nasprotujoča si pogleda in koncepta »dveh« Internacional na razvoj socializma.

V istem obdobju je izdal Kautsky še tretji spis proti boljševikom: *Terorizem in komunizem (Terrorismus und Kommunismus, 1919b)* v katerem je analiziral pariško komuno in sovjete ter zastopal enake teze kot v prejšnjih dveh delih. Boljševikom je očital, da so se obdržali na oblasti samo tako, da so se vse bolj odrekli socialističnim načelom in postali oportunisti: »Obdržali so se sicer kot osebe, žrtvovali pa so svoja načela in se pokazali kot pravi oportunisti. Boljševizem je sicer res zmagal v Rusiji, socializem pa je tam že zdaj doživel poraz« (ibid., 133). Osnovni greh boljševikov je po njegovem njihova diktatura, kar pomeni, da v Rusiji še ni bilo pogojev, da bi se socializem uresničil, ter je

zato državljanska vojna nujna posledica tega stanja. »Ker obstaja le alternativa: demokracija ali državljanska vojna, sklepam, da tam, kjer še ni mogoč socializem na demokratičnih osnovah, kjer ga odklanja večina prebivalstva, še ni čas zanj, medtem ko boljševisem misli, da bo manjšina morala povsod vsiliti socializem, to pa se lahko zgodi le z diktaturo in državljansko vojno /.../« (ibid., 145). »Demokracija je nemogoča brez ljudskega predstavnštva, ki izhaja iz splošne, enake volilne pravice« (ibid., 150).

S Kautskijevim novim delom je ostro polemiziral Lev Trocki v spisu *Terorizem in komunizem. Anti-Kautsky* (1920 [1978]), v katerem je branil ruski oktober. Kautskemu je očital nedialektičnost in formalizem v njegovem razumevanju demokracije ter njegovo pomanjkljivo razumevanje revolucionarnega toka v Sovjetski Rusiji, ki ga ocenjuje z liberalističnih in formalističnih pozicij, kot tudi prikrivanje resnice, da številnih vprašanj ni bilo in ni mogoče reševati prav zato, ker je tu imperializem vsilil državljansko vojno, strahovlado in blokado: »On (Kautsky) odklanja boljševisko melodijo, ki mu para ušesa, vendar ne išče druge. Uganka je enostavna: stari glasbenik sploh ne želi več igrati na instrument revolucije« (ibid., 156). Trockemu je Kautsky odgovoril s knjigo *Od demokracije do državnega suženjstva (Von der Demokratie zur Staatsklaverei, 1921)*, v kateri je dosledno zagovarjal svoja stališča in zapisal, da je »državno suženjstvo – skrajna točka boljševiskega komunizma« (ibid., 122). Ker ima boljševisem v »teoriji in praksi izrazito reakcionaren značaj, bo ostal temen madež v zgodovini socializma« (ibid., 127–128).

Kautskijeva stališča do ključnih teoretičnih in praktičnih vprašanj razvoja socializma so pomembna predvsem zato, ker je z njimi podal teoretično platformo socialdemokracije nasploh, in ne samo njenega centrističnega krila, se pravi tistega dela svetovnega socialističnega gibanja, ki socializma in (parlamentarne) demokracije ni izključeval.

Stališča nemške levice in kritična ocena Rose Luxemburg

V nasprotju z nemško desnico in centrom je leвица na splošno navdušeno pozdravila oktobrsko revolucijo in pozvala nemške delavce, da sledijo primeru svojih ruskih tovarišev. Rosa Luxemburg, ki je dočakala ruski oktober v zaporu, je v njem videla začetek svetovne socialistične revolucije, ki se bo uspešno končala, če jo bo podprl in nadaljeval proletarijat drugih dežel, ter obenem izrekla nekaj kritičnih pripomb na sam potek revolucije, vendar se le-te v mnogočem razlikujejo od kritičnih pripomb Kautskega. Svojo oceno in kritiko ruske revolucije je napisala jeseni 1918 v delu *K ruski revolucija* (IS/1977, 741–782), brez vsakršnih dokumentov ali stikov, ki bi ji bili nujno potrebni. V tem delu, ki so

ga nasprotniki Lenina in III. internacionale često zlorabljali, v komunističnem gibanju pa neredko vnaprej odklanjali, je R. Luxemburg, po eni strani okto-brsko revolucijo – kot dogodek svetovnozgodovinskega pomena, kot začetek svetovne socialistične revolucije – navdušeno pozdravila, po drugi pa je dokaj ostro kritizirala Leninovo reševanje kmečkega in nacionalnega vprašanja, raz-pust ustavodajne skupščine in sploh pojmovanje odnosa med demokracijo in diktaturo pri Leninu in Trockem. Njen namen ni bil s kritičnimi pripombami zanikati tega zgodovinskega dogodka, ki je bil, kot piše, neposredno nadalje-vanje revolucije iz let 1905–1907, ne pa darilo nemških »osvoboditeljev« (kot so govorili v SPD!), temveč je razumela rusko revolucijo predvsem kot nega-cijo Kautskijevih stališč, pa tudi njegovih somišljenikov, ki so bili prepričani, da Rusija za socialno revolucijo še ni zrela in da je naredilo rusko delavsko gibanje veliko napako, ko je buržoazno revolucijo nadaljevalo s socialistično. Podala je stališče, da je Kautsky zastopal povsem isto tezo kot ruski menjševiki P. Akselrod, F. Dan in drugi, ki so zahtevali sodelovanje z liberalno buržoazijo:

Zagrizeni v fikcijo o meščanskem značaju ruske revolucije – saj za socialno revolucijo Rusija po njihovem še ni bila zrela – so se obupa-no oklepali koalicije z meščanskimi liberalci, se pravi, da so vztrajali pri posiljeni zvezi tistih elementov, ki jih je naravni notranji tok re-volucije nujno ločil in ki so prišli v najostrejše medsebojno nasprotje. Akselrodi in Dani so hoteli za vsako ceno sodelovati s prav tistimi razredi in strankami, ki so najhuje ogrožali revolucijo in demokracijo kot njeno prvo pridobitev (ibid., 749).

Kautskemu je očitala, da si je v času vojne teoretično prizadeval za isto, za kar si je prizadeval Scheidemann v praksi – zapuščal in hromil je socializem z vsakim svojim stališčem: »Kautsky, uradni tempeljski čuvar marksizma, si prizadeva od izbruha vojne sem teoretično za isto, za kar si prizadevajo Scheidemanni v praksi, namreč za: 1. internacionalo kot instrument miru; 2. razorožitev in Društvo narodov, nacionalizem; 3. demokracijo, ne pa za socia-lizem« (ibid., 750).

V tem položaju je pripadla boljševiški smeri zgodovinska zasluga, da je od vsega začetka razglašala in se z železno doslednostjo držala tiste taktike, ki je edina lahko rešila demokracijo in odprla revoluciji nadaljnjo pot. Vso oblast izključno v roke delavskim in kmečkim množicam, v roke sovjetom – to je bil dejansko edini izhod iz težav, v katere je zašla revolucija, to je bil zamah, ki je presekala gordijski voz, izpeljal revolucijo iz zagate in ji očistil pot za nadaljnji neovirani razvoj. Leninska stranka je bila tako v Rusiji edina, ki je

dojela v tistem prvem razdobju prave interese revolucije, bila je njen gonilni element, v tem pomenu torej edina stranka, ki je uresničevala resnično socialistično politiko. Boljševiki so kot namen prevzema oblasti takoj objavili revolucionarni program:

Ne zagotovitev meščanske demokracije, pač pa diktaturo proletariata, ki vodi k uresničenju socializma. /.../ S tem so boljševiki rešili sloveče vprašanje o »ljudski večini«, vprašanje, ki leži nemškim socialnim demokratom že od nekdanj na prsih kot mora. Kot pridni učenci parlamentarnega kretenizma so preprosto prenašali na revolucijo pogrošno modrost parlamentarnega otroškega igrišča: Če hočeš kaj doseči, moraš imeti večino. Torej moramo biti tudi v revoluciji najprej »večina«. Resnična dialektika revolucije pa postavlja to parlamentarno modrost na glavo: ne s pomočjo večine do revolucionarne taktike, pač pa s pomočjo revolucionarne taktike do večine. Samo stranka, ki zna voditi, to je poganjati stvar naprej, si v revolucionarni vihri pridobi privržence. Zaradi odločnosti, s katero so Lenin in tovariši v odločilnem trenutku izdali edino revolucionarno geslo: Vso oblast delavcem in kmetom!, so se prelevili čez noč iz preganjane, obrekovane, »ilegalne« manjšine, katere voditelji so se morali kot Marat skrivati po kletih, v popolnega gospodarja položaja (ibid., 752–753).

V nadaljevanju je R. Luxemburg kritično ocenila prve ukrepe revolucionarne oblasti. Glede boljševiške taktike do kmečkega prebivalstva je menila, da je bilo geslo, da se zemlja neposredno in takoj zaseže ter razdeli med kmete, brez dvoma najkrajši in najbolj preprost in najbolj zgoščen obrazec, da bi dosegli dvoje: strmoglavili veleposest in takoj navezali kmete na revolucionarno oblast. Kot politični ukrep za utrditev proletarsko-socialistične vlade je bila ta taktika odlična. Toda to, da si kmetje prilaste zemljo, nima ponavadi nič skupnega s socialističnim gospodarstvom. Razdelitev zemlje med kmete, drobitev velikih in organiziranih posestev kot nesocialistični ukrep ni bil nujen, je menila R. Luxemburg, ker s tem ni nastala družbena lastnina, ampak nova privatna lastnina. Po njenem mnenju mora socializem lastninsko pravico prenesti na ljudstvo, ali, kar je v socialistični deželi eno in isto, na državo. »Nacionalizacija velike in srednje posesti ter združitev industrije in kmetijstva, to sta temeljna vidika vsake socialistične gospodarske reforme, brez katerih ni socializma« (ibid., 754–755). R. Luxemburg se sprašuje, zakaj Lenin govori o »nujni centralizaciji v industriji, o nacionalizaciji bank, trgovine in industrije. Zakaj tudi ne zemlje? Tu, nasprotno, decentralizacija in privatna

lastnina. /.../ Leninov lastni zemljiški program je bil pred revolucijo drugačen.¹⁶¹ Zdaj je geslo ('Pojdite in vzemite si zemljo!') prevzel od zaničevanih socialnih revolucionarjev (eserov), oziroma pravilneje, od spontanega kmečkega gibanja.¹⁶² S pomočjo komitejev ali brez njih so se z agrarno revolucijo okoristili pretežno bogati kmetje in oderuhi, ki so sestavljali vaško buržoazijo in so imeli v vsaki ruski vasi lokalno oblast dejansko v svojih rokah. /.../ Delitev zemlje ni odpravila socialne in gospodarske neenakosti med kmeti, ampak jo je še stopnjevala, razredna nasprotja na vasi je še bolj zaostrila. Ta premik moči pa je škodoval proletarskim in socialističnim interesom. /.../ Leninska zemljiška reforma je ustvarila socializmu na vasi novo, mogočno plast sovražnikov, katerih odpor bo nevarnejši in bolj žilav, kot je bil odpor plemiških veleposestnikov« (ibid., 756–757).

R. Luxemburg se je nadalje izrekla proti Leninovemu reševanju *nacionalnega vprašanja* (Lenin, 1974) in s tem, kot pred leti – v spisu *Narodnostno vprašanje in avtonomija*, objavljeno 1908/09 (IS/1977, 423–478) – ponovno odprla vprašanje pravice narodov do samoodločbe. »Kaj pravzaprav pomeni ta pravica? Saj sodi k a-b-c vsake socialistične politike, da se bori proti vsem oblikam zatiranja, torej tudi proti zatiranju naroda. /.../ Lenin in tovariši so očitno pričakovali, da bodo kot bojevniki za svobodo narodov, in sicer 'do odcepitve od države', pridobili v Finski, Ukrajini, Poljski, Litvi, baltskih državah, pri Kavkazijcih itn. prav toliko zvestih zaveznikov revolucije. Doživeli pa so prav nasprotno. Drug za drugim so ti 'narodi' izrabili pravkar podarjeno svobodo za to, da so se kot smrtni sovražniki ruske revolucije povezali proti njej z nemškim imperializmom in ponesli pod njegovim varstvom zastavo protirevolucije v samo Rusijo. Lep zgled za to je bila medigra z Ukrajino v Brestu,¹⁶³ zaradi katere je prišlo do odločilnega preobrata v teh pogajanjih in v celotnem notranjem in zunanjem političnem položaju boljševikov« (ibid., 759–760). Skratka, R. Luxemburg je v svoji kritiki ponovila misel, da bo pravica narodov do samoodločbe še ena

161 V delu *Naloge proletariata v naši revoluciji* (aprila 1917) se je Lenin pod točko »Agrarni program« zavzel za nacionalizacijo zemlje: »Zahtevati moramo nacionalizacijo vse zemlje, to se pravi, zahtevati moramo, da vsa zemlja v državi preide v last centralne državne oblasti« (ID-III/1949, 32).

162 O spremenjenem stališču je Lenin spregovoril na II. vseruskem kongresu sovjetov delavskih in vojaških odposlancev (8. novembra 1917) v »Poročilu o zemlji«: Tu se govori, da so samo odločbo in naročilo sestavili socialni revolucionarji. Nič ne de. Mar ni vseeno, kdo jo je sestavil? Ker smo demokratična vlada, ne moremo iti preko sklepa spodnjih ljudskih plasti, pa čeprav se z njim ne bi strinjali« (ibid., 304.).

163 Nacionalistični ukrajinski centralni svet je 27. januarja 1918 podpisal s centralnimi silami pogodbo, čeprav je takrat njegov režim že propadel in je sovjetska oblast zmagala skoraj v vsej Ukrajini. Nemčija je s to pogodbo dobila pravico, da zasede Ukrajino, in je med pogajanjmi v Brest-Litovsku 27. in 28. januarja 1918 ultimativno postavljala aneksionistične zahteve.

napaka več, ki jo bo buržoazija izkoristila. »Boljševiki so morali v svojo največjo škodo in v škodo revolucije spoznati, da v kapitalizmu ni samoodločbe 'naroda', da si v razredni družbi vsak razred naroda prizadeva drugače se 'samoodločiti' in da se morajo za meščanske razrede vidiki narodne svobode popolnoma uma kniti razrednemu gospodstvu. Finsko meščanstvo in ukrajinsko malomeščanstvo sta si bila popolnoma edina v tem, da je boljša nemška oblast kot narodna svoboda, če naj bi bila ta povezana z nevarnostjo 'boljševizma'«¹⁶⁴ (ibid.).

R. Luxemburg je nasprotovala tudi boljševiškem odnosu do ustavodajne skupščine, saj je bila prepričana, da so z razpustom le-te okrnili svobodo javnega življenja, tiska, zborovanja itd., za katere je menila, da so edino možno sredstvo za politično prebujanje množic.

Volitve v ustavodajno skupščino, ki so jih prejšnje, predoktobrske vlade nenehno prelagale, so navsezadnje bile – dva tedna po prevzemu boljševiške oblasti – v zadnjem tednu novembra 1917. To so bile neobičajne, morda najbolj nenavadne volitve, kar jih pozna zgodovina (potekale so na temelju zakona bivšega režima ter z volilnimi sezname, ki so bili pripravljene že pred oktobrom; vodile in nadzorovale so jih pretežno komisije, ki jih je bila določila že vlada Kerenskega, v glavnem iz vrst kadetov, menjševikov in socialnih revolucionarjev). Rezultati volitev (svoj glas je oddala samo polovica volivcev) so bili naslednji: boljševiki so dobili 25 % vseh glasov, socialni revolucionarji /eseri/ 58 %, socialnodemokratski menjševiki 4 %, 13 % meščanske stranke ter desnica, od tega so nekaj več kot 4 % dobili kadeti sami. Za boljševike je glasovala večina delavskega razreda in to v najpomembnejših industrijskih središčih, za esere (zemljo!) pa kmečko prebivalstvo. Po Leninovem mnenju je imela boljševiška partija (»kot stranka večine II. kongresa sovjetov«) »pred ljudstvom pravico in dolžnost, da sestavi vlado«. Baza soglasja med boljševiško vlado in kmeti (zemljo so »dobili« že z dekretom II. kongresa sovjetov, 8. novembra 1917!) pa je bila dosežena, ko so vključili v vlado tudi predstavnike levih eserov, ki so se malo pred tem odcepili od desnice. Problem nastane, potem ko ustavodajna skupščina (v njej so imeli večino desni eseri!) ni hotela priznati sovjetske oblasti in njenih poglobitvinih dekretov; tedaj so se boljševiki in levi eseri sporazumeli, da jo razpuste, kar se je zgodilo 5./6. januar 1918 (gl. Boffa, 1970, 316–333).

164 Daljnovidnost in aktualnost stališča R. Luxemburg se je potrdila tudi med drugo svetovno vojno v okupiranih deželah Evrope, kjer so komunistične sile organizirale osvobodilni boj; domači protikomunistični blok je raje kolaboriral z okupatorji kot pa se vključil v skupni osvobodilni boj, v našem primeru v Osvobodilno fronto slovenskega naroda.

Lenin in Trocki sta postavila namesto predstavniških teles, izvoljenih s splošnimi ljudskimi volitvami, sovjete kot edino pravo predstavništvo delovnih množic. Toda z zadušitvijo političnega življenja v vsej deželi, piše R. Luxemburg, mora tudi življenje sovjetov vse bolj in bolj usihati. »Brez splošnih volitev, neomejene svobode tiska in zborovanj, svobodnega boja mnenj zamre življenje v sleherni javni ustanovi, postane le senca življenja, v kateri ostane dejavna samo še birokracija. Javno življenje počasi zamre, nekaj ducatov partijskih voditeljev neizčrpne energije in brezmejnega idealizma dirigira in vlada, pod njimi pa dejansko vodi ducat izrednih glav. Kdaj pa kdaj spravijo delavsko elito na zborovanja, da ploska govorom voditeljev in da soglasno sprejme predlagane resolucije. V bistvu gre torej za gospostvo klike. Vsekakor je to diktatura, vendar ne diktatura proletariata, ampak diktatura peščice politikov, to je diktatura v meščanskem smislu, v smislu jakobinske vlade. Da, še več: tako stanje mora prinesiti v javno življenje podivjanost: atentati, streljanje talcev itn. To je objektivni zakon, ki se mu ne more izmakniti nobena stranka« (IS/1977, 773).

Svoboda samo za privržence vlade, samo za člane določene stranke, pa naj jih je še toliko, sploh ni svoboda. Svoboda je vedno svoboda za tiste, ki mislijo drugače. Ne zaradi fanatičnega verovanja v »pravičnost«, ampak ker je vse poživljajoče, zdravilno in očiščujoče v politični svobodi vezano na to bistvo in ker preneha delovati, če postane »svoboda« privilegij (ibid., 781).

»Temeljna napaka v teoriji Lenina in Trockega je pač v tem,« zaključuje R. Luxemburg, »da natanko tako kot Kautsky postavljata demokracijo proti diktaturi. 'Diktatura ali demokracija', tako zastavljajo vprašanje boljše viki in Kautsky. Slednji se odloči seveda za demokracijo, in sicer za meščansko demokracijo, ker mu pač pomeni nasprotje socialističnega prevrata. Lenin in Trocki se, nasprotno, odločita za diktaturo v nasprotju z demokracijo in s tem za diktaturo peščice ljudi, to je za diktaturo po meščanskem vzoru. Gre za dva nasprotna pola, ki sta oba daleč proč od resnično socialistične politike. Ko prevzame proletarijat oblast, se ne more ravnati po nasvetu Kautskega in se s pretvezo o 'nezrelosti dežele' odreči socialističnemu prevratu ter se posvetiti izključno demokraciji, ne da bi pri tem izdal samega sebe, Internacionalo in revolucijo. Zelo odločno /.../ sme in mora takoj ukrepati v duhu socialistične preobrazbe, mora torej izvajati diktaturo, toda diktaturo razreda, ne stranke ali klike, diktaturo razreda, torej diktaturo v najširši javnosti, ob kar najbolj živem sodelovanju ljudskih množic, v neomejeni demokraciji. 'Kot marksisti nismo nikoli oboževali formalne demokracije', piše Trocki. /.../ Da nismo oboževali formalne demokracije, pomeni samo tole: vedno razlikujemo socialno jedro od

politične oblike meščanske demokracije, vedno odkrivamo grenko jedro socialne neenakosti in nesvobode pod sladko lupino formalne enakosti in svobode, pa ne zato, da bi to dvojje zavrgli, ampak da bi spodbudilo delavski razred, da se ne zadovolji z lupino, ampak da si pribori politično oblast, da bi to lupino napolnil z novo vsebino. Ko pride proletarijat na oblast, je njegova zgodovinska naloga, da ustvari namesto meščanske socialistično demokracijo, ne pa da odpravi sleherno demokracijo. /.../ Socialistična demokracija ni torej nič drugega kot diktatura proletariata. Da, diktatura! Toda ta diktatura je v načinu, kako se uporablja demokracija, ne pa v njeni odpravi. /.../ Vendar mora biti to diktatura razreda, ne pa kake vodilne manjšine v imenu razreda« (ibid., 773–775).

Kritika R. Luxemburg je bila vedno izredno ostra, saj je bila zanjo kritika osnova naprednemu socialističnemu gibanju; bila je prepričana, da bi boljšeвики ravnali drugače – v duhu njene kritike, če ne bi bili v tako težkih pogojih ter pod pritiskom vojne in nemške okupacije. Kljub napakam je boljševikom pripisala zgodovinsko zaslugo, da so z osvojitvijo politične oblasti in s praktičnim zastavljanjem vprašanja o uresničenju socializma stopili na čelo mednarodnega proletariata.

Aktualnost spisa R. Luxemburg »K ruski revoluciji« je v njenih splošnih pogledih na demokracijo, v poudarjanju zgodovinsko primarne vloge ljudskih množic, v opozarjanju na nevarnost birokratizma v družbi, v potrebi po kontroli oblasti, zlasti pa v nujnosti, da se socialistična demokracija razvija ne samo na političnem, marveč tudi na socialnem in ekonomskem področju; njeno slednje stališče je istovetno tudi z Masarykovim: »Jaz smatram dosledno in pravilno izvajano demokracijo, ne le politično pač pa tudi gospodarsko in socialno demokracijo, za stanje družbe, ki je v našem času in precej dolgi bodočnosti primerno in zaželeno« (1936, 173). Razvoj sodobne demokracije, v navezi s socialno državo,¹⁶⁵ je pritrčil predvidevanjem obeh teoretikov. Če imamo v vidu, da sta bila tako Kautsky kot Lenin v vlogi, ko sta 'moralala' zagovarjati oziroma braniti stališča dveh nasprotujočih si socialističnih poti (revolucionarne in parlamentarne) – ne nazadnje so bila njuna stališča največkrat vpeta v dnevno politiko in medsebojno obtoževanje – potem so bila stališča in opozorila 'neobremenjene' R. Luxemburg zagotovo teoretični prispevek, ki je v konkretnem problemu prekašal teorijo prvih dveh. Nedvomno pa so teoretični prispevki vseh treh odločilno vplivali na nadaljnji razvoj socialističnega gibanja v vsej njegovi idejni paleti.

165 Če je bilo za liberalno državo značilno načelno nevmešavanje države v ekonomsko in socialno življenje, je pričela meščanska država – v nasprotju s takšno ideologijo – po prvi svetovni vojni posegati prav na ta področja. Tako imenovani model *socialne politike* je svojstven sodobni *socialni državi*. Začetke le-tega zasledimo že v ukrepih Bismarcka v Nemčiji; tam so že leta 1883 sprejeli zakon o *obveznem zavarovanju* za primer bolezni ter v naslednjih letih še za primer invalidnosti in nesreče pri delu.

Nemška novembrska revolucija 1918 – od razmaha do poraza delavskih svetov

Med tem so vladajoče sile v nemški monarhiji poskušale s politično reformo zadovoljiti demokratične zahteve množic in ohraniti cesarstvo. 3. oktobra 1918 se je z novo vlado (pod predsedstvom liberalnega Maxa von Badena), ki je bila pripravljena pogajati se z antanto,¹⁶⁶ začela doba parlamentarizma. V vlado so prvokrat vstopili – zaradi utrditve »nacionalne enotnosti« – tudi socialni demokrati MSPD (Gustav Bauer in Philipp Scheidemann). Vlada je, zavedajoč se nevarnosti izbruha revolucije v državi, sicer proglasila splošno amnestijo vseh političnih zapornikov, toda »najhujšega« ji, še pred sklenjenim premirjem, ni uspelo preprečiti. Novembrsko revolucionarno gibanje 1918, ki se je začelo z upori mornarjev v Kielu, Wilhelmshavnu, Hamburgu in Bremnu, je v naslednjih dneh zajelo delavstvo v vseh večjih nemških mestih po državi; revolucionarne množice so ustanovljale svete (*Räte*) ter zahtevale republiko. Vlada, ki se je zavedala, da ne bo mogla zajezi revolucionarnega vala, je 8. novembra odstopila; Max von Baden pa je določil za svojega naslednika voditelja MSPD Friedricha Eberta (Witt, 2008). 9. novembra je revolucija dosegla višek, ko je P. Scheidemann razglasil republiko, dve uri zatem pa je K. Liebknecht v imenu Spartaka šel še dlje in razglasil socialistično republiko, v kateri pripada vsa oblast svetom (*Räterepublik*). Zadnji nemški cesar Viljem II. Hohenzollern je zvečer odstopil in zbežal na Nizozemsko. Bilo je razumljivo, da je v trenutku, ko je poraz obsodil na propad staro ureditev, prevzela odgovornost nove poti politična sila, ki je bila do takrat v opoziciji, če odmislimo obdobje »državljanškega miru« med vojno. Ta sila je bila socialna demokracija, ki je vedno imela podporo velike večine delavskih množic. Neodvisno od politične sodbe o tem ali onem stališču stranke je pomenila SPD za večino nemškega proletariata še vedno stranko razrednega boja, veličastno tradicijo delavskih in antimilitarističnih bojev, dragoceno dediščino socialnih in kulturnih ustanov. Le malokdo med delavskimi množicami bi bil lahko predvidel, da si MSPD na oblasti za prvi cilj ne bo postavila razvoja revolucije, ampak njeno zadušitev, da bo torej le krila vključevanje starih konservativnih in militarističnih sil v novo republiko.

Istega dne, 9. novembra, je vodstvo MSPD začelo pogovore o formiranju skupne vlade z USPD, predvsem zaradi lastnega oslabelega položaja, pa tudi težnje po ponovni enotnosti delavskih strank. Ebert je ponudil sodelovanje v vladi tudi popularnemu socialističnemu voditelju K. Liebknechtu; ta je svoj pristanek pogojeval s sprejetjem zahtev USPD, med katerimi so najpomembnejše naslednje:

166 Istega dne je Wilson v posebni noti dal jasno vedeti, da je iluzorno pričakovati, da se bodo pričeli pogovori ali premirje, preden bi se nemški cesar Viljem II. odrekel oblasti.

1. nemška socialistična republika;
2. vsa zakonodajna in izvršna oblast delavskim svetom;
3. izključitev buržoaznih predstavnikov iz vlade.

Ker so v predsedstvu MSPD smatrali, da je 2. in 3. zahteva v nasprotju s principi demokracije, je poskus s K. Liebknechtom propadel, medtem ko so predstavniki USPD, kljub zavrnitvi njihovih pogojev, stopili v vlado. Tu sta se konfrontirala dva pristopa: medtem ko je bila osvojitve ljudske oblasti za spartakovce cilj, ki ga je treba doseči z bojem, je bila za večinsko socialno demokracijo to preprosta operacija na vrhu, prehod oblasti od starih k novim veljakom. V tem kontekstu so spartakovci spodbujali množice k ustanovitvi socialistične republike, k razširjanju delavskih svetov – »Vso oblast svetom!« (Pelz, 1987); nasprotno pa je MSPD, ki se je bala ponovitve »oktobrske revolucije« v Nemčiji, 9. novembra v svojem manifestu, ki ga je objavil *Vorwärts*, trdila, da je z imenovanjem Ebertove vlade »javna oblast prešla v roke ljudstva«, ter sporočila, da bo kmalu sklicana ustavodajna ljudska skupščina (Collotti, 1971, 13–14).

Novembrska revolucija (Nimtz, 1962) se je začela v znamenju ustanavljanja delavskih in vojaških svetov, ki so se pojavljali sicer že prej, v obdobju velikih štrajkov 1917–1918, vendar je šele novembrski prevrat omogočil in pospešil njihov razmah. Zato je bil proces diferenciacije znotraj socialističnih strank in skupin po 9. novembru pospešen z opredeljevanjem »za ali proti« delavskim svetom, oziroma »za ali proti« ljudski skupščini kot tudi »za ali proti« nadaljevanju revolucionarnega procesa. Relativno kratek dvomesečni rok, od novembrskega prevrata do volitev v ljudsko skupščino 19. januarja 1919, je bil izpolnjen z intenzivnim političnim bojem kot tudi s splošnim pregrupiranjem sil v vrstah delavskih in meščanskih strank. Večinska socialna demokracija (MSPD/, z vlado Eberta in Scheidemanna na čelu, je imela jasne in določene (socialnodemokratske) koncepcije v pogledu perspektive nadaljnega notranjega razvoja države: ohranjevanje obstoječega (vladajočega) stanja, zauzstavitvev in izkoreninjenje revolucionarnih tendenc ter zagotovitev socialnega miru, vzpostavitev ustavnega reda parlamentarne demokracije in v tem cilju kar najhitrejša izpeljava volitev v ljudsko skupščino. Za vladajoče socialne demokrate je bila sprememba državne ureditve v korist »republike« vrhunec revolucionarnega dometa; od tu niso bili pripravljene iti dalje.

Takoj po razglasitvi republike so se dogodki vrstili drug za drugim. 10. novembra je bila ustanovljena nova vlada, ki so jo sestavljali F. Ebert, P. Scheidemann, O. Landsberg /iz vrst MSPD/ ter H. Haase, W. Dittmann in E. Barth /iz vrst USPD/. Skupščina delavskih in vojaških svetov v Berlinu, ki je zastopala celotno nemško revolucionarno gibanje (Ritter in Miller /ur./, 1983), je novo

vlado, imenovano »svet ljudskih komisarjev«, potrdila; obenem je berlinski svet na pritisk revolucionarnih množic le sprejel resolucijo, v kateri je zapisal, da je postala Nemčija socialistična republika in da vsa oblast pripada svetom. Istega dne je general Groener, ki je zamenjal Ludendorffa na mestu vrhovnega poveljnika vojske, sporočil Ebertu, da je vojska na voljo novi vladi za vzdrževanje reda in discipline; očitno se je bal, da bi to nalogo prevzeli vojaški sveti. Hkrati pa Groener ni zamolčal Ebertu, kakšna bi morala biti politična »nagrada« za pomoč vladi. V svojih spominih (1957) je zapisal: »Oficirji so od vlade zahtevali boj proti boljšeizmu, v katerega bi se tudi sami vključili. Ebert je sprejel moj predlog o zavezništvu.« Tako se je republika rodila pod težo političnih pogojev, ki jih je postavila stara vojaška kasta. Le-ta se je zagrizeno borila, da bi razprave o bodoči ustavni ureditvi Nemčije speljala k parlamentarni rešitvi in k volitvam za ljudsko skupščino, da bi tako onemogočila revolucionarno vrenje med množicami delavcev in demobiliziranih vojakov.

Nova vlada je po podpisu premirja v Compiègnu (11. novembra) objavila naslednji dan svoj »socialistični« program (ukinitev izrednega stanja in cenzure, amnestija političnih zapornikov, svoboda govora in zborovanja, 8-urni delovnik, razširitev socialnozdravstvenega zavarovanja, uvedba splošne in enake volilne pravice), ki vsebinsko ni presegal okvire meščanskodemokratskih reform, saj ni predvideval – kljub zahtevam množic po podružbljanju velikih industrij in agrarni reformi – nikakršnih lastninskih sprememb (»Vlada bo ohranila obstoječo proizvodnjo in štela privatno lastnino«). Naslednji korak v utrjevanju vladnih pozicij je predstavljal podpis premirja med sindikalnimi voditelji in predstavniki velikih industrij (15. novembra). Cilj sporazuma je bil preprečiti množične manifestacije in določiti za edino zakonito obliko pogajanj neposredne pogovore med sindikati in podjetniki. Že 12. novembra pa je vlada sprožila mehanizem ustanavljanja kmečkih svetov, ki so bili pod neposrednim vplivom večinskih socialistov, s ciljem – da ne bi izgubila nadzorstva nad podeželjem, kjer je 'vrelo' tudi zaradi vrnitve demobiliziranih kmetov.

Medtem ko je večinska socialna demokracija nadzorovala socialne nemire, so se radikalne težnje strnile v spartakističnem gibanju in v vrstah t. i. »revolucionarnih poveljnikov«, ki so jih sestavljali pretežno predstavniki sindikatov. V dani situaciji (Ebertovo usmeritev je K. Liebknecht 10. novembra definiral v krilatici: »Kontrarevolucija nastopa, ona je med nami!«) je Spartak videl svojo nalogo predvsem v nadaljnjem revolucioniranju proletariata s ciljem, da ga pripelje na pozicije diktature proletariata. Po prihodu R. Luxemburg in L. Jogichesa iz zapora je bil 11. novembra v Berlinu posvet vodilnih spartakovcev. Na njem je skupina prvič oblikovala strogo organizacijsko strukturo – organizacija mora imeti značaj zveze, lastni program in statut – ter se

preimenovala (na predlog L. Jogichesa) v »Spartakusbund«. Zvezo je vodila 13-članska »centrala«; v njo so bili izvoljeni vsi znani spartakovci: Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Leo Jogiches, Paul Levi, Hugo Eberlein (Max Albert), Ernst Meyer, Wilhelm Pieck, August Thalheimer. Na posvetu so sicer mnogi zahtevali, da naj Spartak takoj izstopi iz USPD, vendar so le sprejeli predlog R. Luxemburg, ki je insistirala, da naj Spartak kot samostojna skupina (tedaj je štela okrog 1.000 članov) vztraja v okviru USPD vse do zadnjega – do strankinega kongresa ter na njem potegne za seboj čim večje število članstva v novo partijo. Spartakova zveza je prek svojega novega glasila *Die Rote Fahne*¹⁶⁷ (pod uredništvom R. Luxemburg in K. Liebknechta) pričela z močno revolucionarno propagando (zahteva po revolucionarni akciji in boju za socializem) ter komentiranjem aktualnih dogajanj. »Ni bilo čutiti silovitosti, mogočnega zanosa socialistične misli, da bo le ena stvar lahko odpravila ta zla: nadaljevanje revolucije onkraj te začetne stopnje, boj za popolno uresničitev cilja proletarskega gibanja, popolno priznanje zgodovinske naloge proletariata«, je komentiral *Die Rote Fahne* sejo berlinskega sveta 19. novembra.

Vojska, ki se je na zahodni fronti sicer začela umikati, ne pa tudi iz Ukrajine in baltskih držav, je ostala trdno v rokah generalnega štaba, vsa državna administracija v rokah prejšnjega režima, državo pa so začeli preplavljati razni prostovoljni odredi, sestavljeni iz oficirjev in podoficirjev. Eden od teh je 6. decembra v Berlinu streljal na demonstrante, ki so zahtevali dovršitev revolucije. Posledica krvavega vpada soldateske, ki sta jo najeli reakcija in sama socialnodemokratska vlada, da bi zadušila revolucionarno vrenje, so bile velike demonstracije 7. in 8. decembra v Berlinu; demonstranti so zahtevali odstranitev kapitulantske vlade, vso oblast delavskim in vojaškim svetom, takojšnjo razorožitev oficirjev in ustanovitev rdeče garde. Še konkretnjša je bila Spartakova zveza, ki je 14. decembra – tik pred zasedanjem prvega vsenemškega kongresa svetov – objavila svoj program, v katerem je zahtevala predvsem:

1. utrditev prehoda oblasti: razorožitev policije, oficirjev stare vojske in kontrarevolucionarnih vojakov, ustanovitev delavske »rdeče garde« za obrambo revolucije in odstavitev starih vojaških struktur;
2. politične zahteve: ustanovitev »enotne nemške socialistične republike«, v kateri naj bi bila zakonodajna in administrativna oblast v rokah delavskih in vojaških svetov, ki bi jih povezoval centralni svet; le-ta bi volil izvršni svet, ki bi opravljal funkcijo vrhovnega organa zakonodajne in izvršilne oblasti;

167 Glasilo *Die Rote Fahne* je izšlo prvič 9. novembra 1918, s podnaslovom: »Predstavniki revolucionarnega ljudstva, Skupina Spartak, zavzeli redakcijo glasila *Berliner Lokal-Anzeiger* in s tem pričeli z izdajanjem novega glasila«.

3. ekonomske zahteve: nacionalizacija vseh bank, rudnikov, velikih industrijskih in trgovskih podjetij; razlastitev velikih in srednjih kmetijskih posestev, ki bi jih zamenjalo socialistično združno upravljanje;
4. na zunanje-političnem področju pa je program predvidel takojšnjo povezavo »z bratskimi strankami v tujini, da bi prenesli socialistično revolucijo na mednarodno osnovo in dali miru pečat in zagotovilo mednarodnega pobratenja ter revolucionarnega upora svetovnega proletariata«. ¹⁶⁸

Kolikšna je bila moč oziroma vpliv Spartakove zveze na nemški proletariat, je pokazal prvi vsenemški kongres delavskih in vojaških svetov (Berlin, 16.–21. december 1918). Med skupno 489 delegati je bilo 289 predstavnikov MSPD, ki se je lahko opirala tudi na nekaj desetih drugih meščanskih in zmernih delegatov, medtem ko je radikalno usmeritev zastopalo 90 delegatov USPD, 10 delegatov spartakovce ¹⁶⁹ in nekaj predstavnikov »revolucionarnih poveljnikov«. MSPD je torej že na začetku obvladala kongres, ki je obravnaval temeljna vprašanja vodenja politične in gospodarske oblasti; predvsem se je bilo treba odločiti med dvojim: sovjetska ali parlamentarna republika? Načeti pa je bilo treba tudi vprašanje podružbljenja produkcijskih sredstev. Kljub temu, da je predsednik izvršnega sveta sovjetov in vodja »revolucionarnih poveljnikov« Richard Müller ostro obtožil vlado, in kljub pritisku spartakovcev, ki so organizirali velike množične demonstracije (250 tisoč delavcev je zahtevalo, da kongres razglasi Nemčijo za socialistično republiko), je radikalno krilo kongresa doživelo hud poraz. Poročilo večinskega socialista Maxa Cohena-Reussa je namreč nedvoumno naznanjalo konec gibanja svetov in prenos vse oblasti na ljudsko skupščino, ki naj bi jo volili 19. januarja 1919. Ernst Däumig, delegat USPD, je pravilno označil Cohenove predloge kot smrtno obsodbo sistema svetov, a se je zaman skušal temu upreti. Teoretik finančnega kapitala Rudolf Hilferding (1980) pa je v razpravi o ekonomski strategiji svaril delegate, da se nikakor ne gre spuščati v prezgodnje podružbitve. Zato je kongres pooblastil vlado, da začne podružbljati tiste industrijske sektorje, ki so že zreli za reformo; ta pa je ugotovila, da noben sektor ni zrel za tako radikalno spremembo (Collotti, 1971, 20–21). Odločilni udarec svetom je na kongresu zadal 18. decembra sprejeti sklep, da svet ljudskih komisarjev prevzame zakonodajno

168 *Die Rote Fahne*, 29 (14. decembra 1918): »Was will der Spartakusbund?«. Ta dokument je bil z neznatnimi spremembami sprejet na ustanovnem kongresu KPD kot program nove stranke (v Luxemburg, IS/1977, 823–836: »Kaj hoče Spartakova zveza?«).

169 Spartakovce sta zastopala med drugimi F. Heckert in E. Levinè, kajti niti R. Luxemburg niti K. Liebknecht nista bila izvoljena; večina delegatov pa je tudi zavrnila predlog, da bi kljub temu sodelovala na kongresu.

in izvršno oblast, dokler ne bo dokončne ureditve sprejela ljudska skupščina. Takšna odločitev je po eni strani vodila k zaostritvi nasprotij v delavskem gibanju, po drugi pa pospešila zavezništvo večinske socialne demokracije z zmernimi (desno krilo USPD) in v končni fazi tudi s kontrarevolucionarnimi tokovi. V ostrem članku »Ebertovi podrepaniki« je R. Luxemburg obtožila Eberta in njegove privrženice, da so kongres svetov ponižali na stopnjo lastne »garde podrepanikov«. Mesec in pol po izbruhu je bila revolucija, piše R. Luxemburg, na robu propada: »Ustanovitev delavskih in vojaških svetov je bila izhodiščna točka in edina otipljiva pridobitev revolucije 9. novembra. Prvi kongres teh svetov je uničil njeno edino pridobitev, odvzel je proletariatu oblast, podrl vse, kar smo storili 9. novembra, in povrnil revolucijo v preteklost!« (*Die Rote Fahne*, 20. december 1918). Radikalizacijo spartakističnega gibanja v naslednjih tednih lahko razumemo le v luči pešanja revolucionarnega zagona.

Zmaga na vsenemškem kongresu delavskih in vojaških svetov, ki so jih zdaj že popolnoma nadzorovali, je spodbudila večinske socialiste, da čimprej opravi-
 jo z vse bolj šibkim revolucionarnim gibanjem.¹⁷⁰ Po kontrarevolucionarnem vpadu 6. decembra v Berlinu so se v vsej Nemčiji vrstili spopadi med reakcionarnimi vojaki na eni ter stavkajočimi delavci in vojaškimi oddelki, ki so se priključili revolucionarnemu gibanju, na drugi strani; spopadi so vse bolj dobivali naravo državljanske vojne.

S privolitvijo vlade so kontrarevolucionarne čete pod vodstvom generala A. Lequisa 22. decembra vkorakale v Berlin in naslednji dan streljale na divizijo ljudske mornarice, eno prvih vojaških enot, ki se je vključila v revolucionarno gibanje in se je zdaj uprla vladnemu poskusu, da bi jo pregnali iz Berlina. Napad na revolucionarne mornarje je še bolj podžgal razkačeno množico, ki je 24. decembra vdrla v prostore socialnodemokratskega glasila *Vorwärts* in jih tudi zasedla (»Nekoč slavni glasnik socialne demokracije se je zdaj postavil na čelo protirevolucionarnega in protispartakističnega gibanja in ostro napadel mornarje, v katerih so delavci videli zaščitnike svojih revolucionarnih zahtev.«) ter obkolila vlado. Ebert je poklical na pomoč vrhovno komando (Groenerja), ki je z vojaštvom pregnala demonstrante z ulic. Krvavi dogodki so sprožili razpravo o odnosu ljudskih komisarjev do oboroženih sil. Republika, ki ni imela dovolj poguma, da bi takoj na začetku ustanovila rdečo gardo za obrambo revolucionarnega gibanja, se je zdaj soočila z enim temeljnih nasprotij, ki so izvirali že iz njenega nastanka.

170 Spartakova zveza in levi neodvisni se niso sprijaznili z odločitvami vsenemškega kongresa delavskih in vojaških svetov; z demonstracijami svojih revolucionarnih pristašev so poskušali zrušiti Ebertovo vlado.

Zaradi odkritega kontrarevolucionarnega preobrata, ki ga je MSPD izvedla s pomočjo oboroženih sil (posredovanje generalov s Hindenburgom na čelu), so Haase, Dittmann in Barth /USPD/ 29. decembra izstopili iz vlade, da bi tako ločili svojo odgovornost od odgovornosti večinske MSPD.¹⁷¹

Obglavljenje KPD in vzpon MSPD na oblast

Berlinski krvavi božič je pospešil proces razjasnjevanja tako znotraj revolucionarnih sil kot v širšem okviru delavskega gibanja. Čeprav je USPD izstopila iz vlade, pa ni bila pripravljena sklicati strankinega kongresa; zato se je Spartakova zveza odločila, da se dokončno tudi formalno in organizacijsko odcepi od USPD. 30. decembra je bila v Berlinu še zadnja državna konferenca Spartakove zveze, ki se je končala 1. januarja 1919 z razglasitvijo KP Nemčije.

Na konferenci, na kateri je sodelovalo skupno 127 delegatov iz 56 mest (spartakovci /88/, internacionalni komunisti Nemčije /29/ ter delegati svobodne socialistične mladine, 'rdečih' vojakov in Sovjetske Rusije), so najprej opravili organizacijsko združitev med Spartakovo zvezo in IKD (*Internationale Kommunisten Deutschlands*) ter se proglasili za ustanovni kongres *Komunistične partije Nemčije /KPD/*. Bremenska, hamburška, münchenska in dresdenska levica so se že 23. novembra združili v IKD; od 27. novembra dalje so izdajali svoje glasilo *Der Kommunist*, prek katerega so se zavzemali za diktaturo proletariata, podružbljenje industrije in za solidarnost z rusko revolucijo (Riddell /ur./, 1986b, 168).

Osrednji točki dnevnega reda konference sta bili poročilo K. Liebknechta o krizi v USPD in R. Luxemburg o programu nove stranke. K. Liebknecht je v svojem poročilu orisal posledice neuspešne dejavnosti USPD, ki po polomu na parlamentarni ravni ni izrabila revolucionarnih možnosti, skritih v izvenparlamentarni dejavnosti množic. Liebknecht je tudi priznal, da se je poskus spartakovcev, da bi v akcijo pritegnili USPD (zato so tudi sodelovali na kongresu v Gothi, aprila 1917), izjalovil kot 'sizifovo delo': »Po novembrski revoluciji nas je pomanjkanje načelnosti v USPD prisililo k odločanju, kakšen naj bo v prihodnje naš odnos do stranke. Sodelovanje ljudskih komisarjev v vladi (neodvisni ljudski komisarji so bili Ebertov in Scheidemannov 'figov list') in izstop USPD iz vlade sploh nista vplivala na razvoj dogodkov: zvestoba revoluciji je torej zahtevala odmik od stranke, ki ni bila nič več 'socialistična stranka delavskega boja'. S prekinitvijo organizacijskih vezi z USPD se bo Spartakova zveza preoblikovala v samostojno stranko, imenovano KP Nemčije« (ibid., 168–170).

171 Ebert je na njihovo mesto postavil G. Noskeja (pooblaščen za vojaške zadeve) in R. Wisslla; s tem je bila postavljena večinska socialnodemokratska /MSDS/ vlada.

Program nove stranke je obrazložila R. Luxemburg (IS/1977, 880–908) v kontekstu revolucionarnih dogodkov v zadnjih dveh mesecih: »Revolucija 9. novembra je bila polna pomanjkljivosti in hib. Temu se ne smemo čuditi. To je bila revolucija, ki je prišla po štirih letih vojne, po štirih letih, v katerih si je nemški proletariat po zaslugi vzorne šole socialne demokracije in svobodnih sindikatov nakopal toliko sramote in tako zatajil svoje socialistične naloge kakor nikjer drugje. Če stojimo trdno na tleh zgodovinskega razvoja – in kot marksisti in socialisti tako tudi stojimo – potem ne moremo pričakovati, da bomo v Nemčiji, ki je imela na dan 4. avgusta in vsa štiri leta pozneje tako klavrno podobo, doživeli naenkrat 9. novembra 1918 sijajno, razredno zavedno in k cilju jasno usmerjeno revolucijo. Kar smo doživeli 9. novembra, je bilo veliko bolj zlom obstoječega imperializma kot zmaga nekega novega načela. Prišel je kratko malo trenutek, ko se je imperializem kot orjak na lončenih nogah, znotraj ves trhel, moral sesuti vase. Kar je temu sledilo, je bilo bolj ali manj zmedeno, nenačrtno in prav malo zavestno gibanje. Edino povezovalno, edino trajno in edino odrešilno je bilo v tem gibanju geslo: oblikovanje delavskih in vojaških svetov. To je bilo tisto geslo te revolucije, ki ji je takoj vtisnilo poseben pečat proletarske, socialistične revolucije, in sicer ob vseh pomanjkljivostih in hibah prvega trenutka« (ibid., 891).

Ocena R. Luxemburg je bila tudi svarilo, da je treba realistično gledati na možnosti razvoja revolucionarnega gibanja, brez slepil o enotnosti delavskega gibanja. Le-to se je celo razbilo, ko je socialna demokracija prešla na kontra-revolucionarne pozicije. »Za prvo obdobje revolucije, lahko bi rekli do 24. decembra, je zelo značilno, da je bila to še izključno politična revolucija. /.../ Šele v zadnjih tednih so pričele spontano siliti v ospredje stavke. /.../ Bistveno za to revolucijo je, da se stavke vse bolj razraščajo, da morajo postati vse bolj središče, glavna stvar revolucije. To je potem ekonomska revolucija in s tem postane socialistična revolucija. /.../ Tisti, ki ne mislijo, so si seveda predstavljali stvar drugače. Mislili so, da je dovolj vreči staro vlado, postaviti na čelo države socialistično vlado, ki bo izdala dekrete, s katerimi bo uvedla socializem. Tudi to je bila samo utvara. Socializma ne ustvarjamo z dekreti in ga ne more ustvariti z dekreti še tako sposobna socialistična vlada. Socializem ustvarjajo množice in vsak proletarec posebej. Tam, kjer so prikovane na verige kapitala, tam je treba verigo streti. Samo to je socializem, samo tako lahko pridemo do njega« (ibid., 897–898). Z rojstvom nove stranke sta se torej soočili dve temeljni alternativi, ki ju je postavila »novembrska revolucija«: medtem ko je 9. november za (M) SPD pomenil cilj revolucije, je bil za KPD le izhodiščna točka.

Revolucionarno gibanje tudi v januarju 1919 ne pojenjuje. 5. januarja so komunisti, neodvisni in revolucionarni poveljniki priredili velike demonstracije

v Berlinu,¹⁷² ki so izzvenele kot plebiscit proti vladi; demonstranti so zahtevali predvsem razorožitev kontrarevolucionarnih sil in promilitarističnih oddelkov. To so bile po 9. novembru najbolj množične demonstracije v Berlinu, ki so presenetile celo voditelje organiziranih sil radikalne levice. Čeprav je med demonstranti krožilo geslo o revolucionarnem prevzemu oblasti, si revolucionarni »akcijski odbor« (sestavljali so ga predstavniki KPD, USPD in revolucionarnih poveljnikov) ni domišljjal, da bi lahko v enem dopoldnevu prevzeli oblast. R. Luxemburg je preroško čutila nesrečno usodo revolucionarnega gibanja, ki je bilo prepuščeno samemu sebi in odvisno le od spontanega navdušenja množic. 8. januarja je ogorčeno zapisala: »Ni dovolj poslati množic, naj demonstrirajo; treba jim je dati politične naloge« (*Die Rote Fahne*, 8. januar 1919). Še preden je »akcijski odbor« izdelal natančnejši načrt za delo, je G. Noske poklical na pomoč protirevolucionarne prostovoljske odrede, naj zadržijo revolucijo. 11. januarja je Noske prevzel poveljstvo nad vsemi vojaškimi oddelki v Berlinu in v krvavih bojih, ki so prenehali med 12. in 13. januarjem, je bila revolucija poražena; ubitih je bilo nekaj tisoč delavcev, predvsem komunistov. 15. januarja so prostovoljski odredi ujeli in takoj ubili voditelja KP Nemčije R. Luxemburg in K. Liebknechta, sredi marca pa še L. Jogichesa; KPD je bila obglavljena, njeno glasilo *Die Rote Fahne* pa prepovedano.

Neposredno po porazu revolucije in nasilju vlade in kontrarevolucije so tekle priprave za volitve v ljudsko skupščino, določene za 19. januar; na volitvah je SPD dobila 163 sedežev, USPD 22, medtem ko so meščanske stranke prejele skupno 260 glasov (komunisti, skladno z odločitvijo ustanovnega kongresa KPD, niso sodelovali na volitvah). Z izvolitvijo ljudske skupščine so izginili še zadnji sledovi revolucije: centralni svet socialistične republike, ki so ga izvolili na vsenemškem kongresu delavskih in vojaških svetov, je 4. februarja 1919 prepustil oblast ustavodajni skupščini. To dejanje ni bilo le formalnost, ampak je pomenilo tudi popoln polom poskusa, da bi ustvarili nove oblike vladavine, ki bi izhajala neposredno iz ljudstva (Tormin, 1954). Konstituanta se je sestala 6. februarja v Weimarju; njena prva naloga je bila, da formalno uredi vladne organe v okviru »demokratičnih« zakonitostih. 11. februarja je skupščina, v kateri je imela večino »weimarska koalicija« (tvorili so jo socialni demokrati, katoliški center in demokratska stranka), izvolila F. Eberta za predsednika weimarske republike, sestavo vlade pa je zaupala predstavniku MSDS P. Scheidemannu.

---

172 4. januarja je vlada – med čistko – odstavila berlinskega policijskega načelnika E. Eichhorna, člana USPD; po mnenju KPD njegova odstavitev ni bila le poskus odpraviti edino vplivno osebo, ki ji je berlinski revolucionarni proletarijat še zaupal, temveč je tudi napovedala nasilno zadržitev delavskih nemirov. *Die Rote Fahne* je 5. januarja v znak protesta pozval proletarijat na množične demonstracije.

31. julija 1919 je skupščina sprejela še novo »weimarsko« ustavo¹⁷³ ter pred tem (22. junija) ratificirala versajsko mirovno pogodbo. Konstituanta v Weimarju ni ustvarila takšne republike, o kateri je govoril Ebert novembra 1918, ampak tipično meščansko parlamentarno državo (Miller, 1978). Z izvolitvijo ljudske skupščine se je končalo še zadnje obdobje t. i. »novembrske revolucije 1918« v Nemčiji. Vladajočim meščanskim slojem je brez dvoma – v zapletenih in kaotičnih povojnih razmerah – dala zveza s socialnodemokratsko večino možnost, da so pod njenim varstvom spet dobili svoje stare pozicije moči v državni upravi in vojski ter ohranili svojo ekonomsko moč. To je z drugimi besedami pomenilo, da se je nemška revolucija končala tako, da se je vojaška monarhija spremenila v meščansko republiko.¹⁷⁴

---

173 Nemčija je z njo dobila eno najnaprednejših ustav na svetu. Poleg izjemno obsežnega poglavja o človekovih pravicah, je bila njena novost, da je kot prva ustava vsebovala vrsto socialnoekonomskih in kulturno-prosvetnih pravic ter bila na tem področju zgled drugim državam. Weimarska ustava je bila izrazit primer ustave intervencijske države na začetku 20. stoletja (Lešnik, 2000, 95–101).

174 Izbruh novembrske revolucije v Nemčiji je brez dvoma vlival upanje in optimizem Moskvi, da bo le prišlo do tako zelene svetovne proletarske revolucije; zdaj, po njenem porazu, pa bodo ocene in pričakovanja, tako Lenina kot drugih boljševiških voditeljev, dobila realnejši okvir.

Marjan Britovšek – prvi slovenski raziskovalec zgodovine mednarodnega delavskega gibanja

Marjan Britovšek (1923–2008) je bil prvi slovenski zgodovinar, ki se je sistematično in znanstveno začel ukvarjati z raziskovanjem zgodovine mednarodnega delavskega gibanja ter še posebej stalinizma in destalinizacije v Sovjetski zvezi, hkrati pa je veljal za največjega slovenskega/jugoslovanskega poznavalca frakcijskih spopadov v nekdanji Sovjetski zvezi in Kominterni. S svojimi objavljenimi deli, oprtimi na arhivsko gradivo, se je uvrstil v krog eminentnih mednarodnih raziskovalcev stalinizma.

Britovškova pot do raziskovalca zgodovine mednarodnega delavskega gibanja

Marjan Britovšek je študiral in diplomiral na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani (1945–1949), kjer si je pridobil, kot je sam večkrat povedal, ne samo védenja o historični materiji, pač pa tudi potrebna metodološka znanja, ki jih je s pridom izkoristil in dograjeval v svojem kasnejšem raziskovalnem delu. V mislih je imel predvsem proučevanje in analiziranje primarnega arhivskega gradiva in dokumentov ter pojmovno pojasnjevanje in primerjalno posploševanje. Takšen metodološki pristop postane stalnica v njegovem raziskovalnem delu, ne glede na problemsko tematiko; od tod tudi verodostojnost njegovih objavljenih del. Podiplomski študij je nadaljeval na tedaj elitnem jugoslovanskem *Inštitutu za družbene vede* v Beogradu med letoma 1949 in 1951, kjer je prek interdisciplinarnega družboslovnega študija, s poudarkom na dialektičnem in historičnem materializmu ter politični ekonomiji, naredil most k (historični) sociologiji. Seveda ne gre prezreti podatka, da je bil na študiju v času jugoslovanskega spora z informbirojem oziroma Stalinom, torej v času iskanja lastne jugoslovanske poti v socializem; toliko bolj, ker brez tega »kopernikanskega« političnega in družbenega preobrata na jugoslovanskih tleh, zagotovo ne bi bilo njegovih študij o stalinizmu.

V začetku petdesetih let se je smelo odločil za raziskovalno in pedagoško pot; najprej kot asistent (1951–1962) na zgodovinskem oddelku FF v Ljubljani, kjer je maja 1960 tudi doktoriral, nato kot univerzitetni učitelj. Katedro za pedagoško in znanstveno delo mu je dal Oddelek za sociologijo na ljubljanski Filozofski fakulteti (1962), potem ko je bil – po opravljenem

habilitacijskem delu »Stališča mednarodnega delavskega gibanja do vojne in kolonialnega vprašanja (1848–1918)« – izvoljen v docenta za socialno zgodovino 19. in 20. stoletja (s posebnim ozirom na zgodovino delavskega gibanja). Predmet je znanstveno razvijal in ga predaval vse do upokojitve (1993), od leta 1975 z nazivom rednega profesorja. Za svoje znanstvenoraziskovalno, pedagoško in javno delovanje je prejel vrsto nagrad in priznanj ter dobil naziv »zaslužnega profesorja« Univerze v Ljubljani.

Britovškov znanstveni in publicistični opus – podrobno ga ponazarja njegova obsežna bibliografija del (Cindrič, 1996) – obsega mdr. 17 knjig in več kot 160 razprav, objavljenih doma in v tujini – tematsko in časovno zaobsega štiri področja. Sprva se je raziskovalno ukvarjal s problemskimi vprašanji *slovenske agrarne in socialne zgodovine novoveškega obdobja*. S tega prvega področja je tudi njegova publicirana doktorska disertacija: *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem* (1964). Delo, ki je v celoti zasnovano na arhivskem gradivu, še danes sodi med redkejšje tovrstne raziskave slovenske agrarne in socialne zgodovine od 16. do sredine 19. stoletja. Knjiga načenna vrsto vprašanj in kategorij, s katerimi se še posebej ukvarja historična sociologija (družbena struktura, procesi, odnosi, modernizacija idr.):

V jedru zavidljivo obsežne (Britovškove) doktorske raziskave je bil agrarno tehnični prevrat s proizvodno modernizacijo kmetijstva in formalno-pravna defevdalizacija kmetijskega sektorja. /.../ Profesionalna kariera je Britovška žal odpeljala iz gospodarsko-zgodovinskih voda. Žal zato, ker bi s svojo vnemo in natančnostjo, lahko veliko prispeval h gospodarskemu zgodovinopisju. Če je bil izgubljen za gospodarsko zgodovinopisje, pa ni bil za zgodovinopisje kot tako, čeprav je obstal na njegovem obrobju.¹⁷⁵ Postal je cenjen raziskovalec zgodovine mednarodnega delavskega gibanja. Usmeril se je v tedaj družbeno bolj cenjeno zgodovino mednarodnega delavskega gibanja in zgodovino Sovjetske zveze. Tako obravnava

175 Op.: mišljeno je na presečišču zgodovine in historične sociologije. Eminentni historični sociolog Dennis Smith je v razvrstil sociologe in zgodovinarje takole: »Nekateri sociologi so 'nehistorični': empirično zanemarjajo preteklost, konceptualno pa ne upoštevajo niti časovne razsežnosti družbenega življenja niti historične specifičnosti družbenih struktur. Podobno so nekateri zgodovinarji 'nesociološki': empirično zanemarjajo razlike med procesi in strukturami v posameznih družbah, konceptualno pa se ne ukvarjajo niti s splošnimi lastnostmi procesov in struktur niti z njihovim odnosom do dejanj in dogodkov. V nasprotju z njimi se s historično sociologijo ukvarjajo zgodovinarji in sociologi, ki raziskujejo medsebojno prežemanje preteklosti in sedanjosti, dogodkov in procesov, delovanja in strukturiranja. Ti raziskovalci skušajo združiti pojmovno pojasnjevanje, primerjalno posploševanje in empirično raziskovanje« (Smith, 2011, 12–13). Britovška lahko zagotovo umestimo med slednje.

kmetijskega sektorja v drugi polovici 19. stoletja do danes še ni dočakala nadaljevanja v enaki sistematiki in enaki globini (Lazarevič, 2012, 120–122).

Britovškov »prehod« (z zgodovinskega na sociološki oddelek ter s tem na nova raziskovalna področja) je sovpadal s t. i. obdobjem »vzpona historične sociologije«, kot ga je poimenoval D. Smith. Med temami zanimanja historičnih sociologov so bile tisti čas »velike« revolucije. V tem kontekstu navaja delo T. Skocpolove (1979), ki je »v enovit interpretacijski okvir vključila tri revolucije (francosko, rusko, kitajsko), ki jih sicer jasno ločuje zgodovina, geografija in ideologija« (Smith, 2011, 18). V to polje historične sociologije se je umestil tudi Britovšek s svojimi temeljnimi deli – *Boj za Leninovo dediščino* (1976a), *Carizem, revolucija, stalinizem* (1980a), *Stalinov termidor* (1984) – s katerimi se je uveljavil tudi kot mednarodno priznan poznavalec zgodovine Sovjetske zveze in še posebej stalinizma.

Še pred temi študijskimi projekti se je Britovšek raziskovalno posvetil *revoluciji 1848 v Avstriji*, ki predstavlja njegovo drugo področje. Posebnost njegovega pristopa je bila v tem, da je v ospredje postavil revolucionarno dejavnost Radovljičana Antona Fistra – Prešernovega in Slomškovega sodobnika, aktivnega udeleženca marčne in oktobrske revolucije 1848 na Dunaju ter dolgoletnega emigranta v ZDA – »človeka, ki je daleč presegal kakršenkoli provincializem in bil med najbolj izobraženimi Slovenci svojega časa« ter velja za »enega najpomembnejših slovenskih mislecev 19. stoletja«, kot ga je označil Frane Jerman (1987, 66), prevajalec Fistrovih *Izbranih spisov, I–IV* (1987–1998). Raziskovalni rezultat Britovškovega dela v arhivih in bibliotekah na Dunaju je bil izid monografije *Anton Fuster in revolucija 1848 v Avstriji* (1970):

Dr. Anton Fuster/Fister (1808–1881), profesor teologije in pedagogike na dunajski univerzi, je v revoluciji 1848 odigral pomembno vlogo kot vojni kurat akademske legije in poslanec levega krila dunajskega parlamenta. Drzno in odkrito je v revoluciji izpričal svoje revolucionarne demokratične nazore, prepletene z radikalnim jakobinstvom. Postal je priljubljen propagandist novih idej med študenti in delavci, predstavniki starega reda pa so ga napadali kot avstrijskega Marata.

V ta Britovškov raziskovalni kompleks »revolucij 1848« se umešča tudi tehtna Britovškova študija »Zgodovinski oris stališč Marxa in Engelsa do slovanskih narodov« (1971 [2015]):

Marx in Engels sta začela spremljati problem avstrijskih Slovanov med revolucijo leta 1848. Nacionalno vprašanje je postalo leta 1848 usodno za avstrijsko revolucijo. V t. i. pomladi narodov so se na zgodovinskem prizorišču pojavili nezgodovinski narodi. »Plebejski narodi«, ki so se začeli šele prebujati, so bili za samostojno državno življenje komaj zreli, saj je bilo njihovo meščanstvo in delavstvo šele v procesu nastajanja. Usodno in tragično je bilo, da so upravičene zahteve slovanskih narodov postale igra reakcionarnih sil, slovanski narodi pa so v Avstriji bistveno pripomogli k zadužitvi revolucije. Marx in Engels sta reakcionarna stališča avstrijskih Slovanov pojasnjevala z nerazvito razredno strukturo. Engelsova shematska koncepcija revolucionarnih in kontrarevolucionarnih narodov je temeljila na historični situaciji 1848/49, ko je carska podložniška vojska skupaj s četami, zvestimi habsburški hiši, ogrozila in zatrla revolucijo. Iz te Marxove in Engelsove paradigme je izšel njun program velike vojne proti Rusiji, ki sta jo povezovala s Poljsko kot ščitom Evrope pred ruskim carizmom. Zmaga nad protirevolucionarno silo na vzhodu bi po njunem mnenju pomenila hkrati obnovitev svobodne Poljske, ki je bila po Marxovem in Engelsovem mnenju pomemben člen nove Evrope demokratičnih konstelacij.

Razprava o kontroverznih stališčih obeh klasikov je imela tudi mednarodni odmev; dopolnjena je izšla v srbskem (1972) in nemškem prevodu (1996a) ter predstavlja nekakšen most k osrednjemu Britovškovega raziskovalnemu področju, to je zgodovini mednarodnega delavskega gibanja.

Britovškov doprinos k raziskovanju zgodovine mednarodnega delavskega gibanja

Z raziskovanjem *zgodovine mednarodnega delavskega gibanja* ter še posebej stalinizma in destalinizacije v Sovjetski zvezi, se je Marjan Britovšek umestil, kot je zapisal Peter Vodopivec (2001, 171), med tiste redke slovenske zgodovinarje, ki so presegli nacionalne meje pri raziskovanju zgodovine. V okviru tega tematskega sklopa je osrednjo pozornost namenil glavnim razvojnim fazam v delavskem gibanju (1960), njegovi organski in organizacijski rasti, ter še posebej njegovim različnim idejnim smerem v okviru I. in II. internacionale.

Napisal je vrsto knjig in razprav,¹⁷⁶ ki so bile objavljene v slovenskih in tujejezičnih revijah.¹⁷⁷ Med knjigami velja posebej opozoriti na njegovo že omejeno habilitacijsko delo, ki je dopolnjeno in razširjeno izšlo v dveh knjigah v Beogradu – *Stavovi Druge internacionale prema ratu i kolonialnom pitanju* (1965); *Gledišta radničkih vodja socijaldemokratije po vojnom pitanju do propasti Druge internacionale* (1966) – ter na knjigo *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno. Lenin v boju za Tretjo-internacionalo* (1969):

Ob izidu je bila Britovškova knjiga upravičeno deležna posebne pozornosti. Ne le zato, ker se redko zgodi, da dobimo v roke delo – in to delo domačega avtorja –, ki se dotika problematike mednarodnega delavskega gibanja, pač pa predvsem zato, ker je čas, ki ga Britovšek obravnava, še vedno silno 'občutljivo' obdobje, prepogosto določeno s kasnejšimi ocenami, ki močno otežujejo zgodovinarjevo delo. Britovšek uvodoma poudarja, da je knjiga 'nadaljevanje tematike, s katero se je intenzivno ukvarjal več kot osem let'. Izčrpane bibliografske priprave tako doma kot v tujini so mu omogočile podrobnejše proučevanje; dodaja pa, da želi njegov prispevek ohraniti izrazito rekonstruktiven značaj z upoštevanjem monografskega vidika obravnave. /.../ Britovškovo delo je opremljeno z obširnimi in izčrpnimi opombami, ki podrobneje argumentirajo posamezna poglavja. Poudarek študije je na razvoju Leninovih političnih ocen in idejnih izhodišč (delo tako opredeljuje že podnaslov: *Lenin v boju za Tretjo internacionalo*); avtor pa poizkuša vestno rekonstruirati tudi vlogo Zinovjeva, Radeka, Buharina, Kamenjeva, Trockega in mnogih drugih, ki so zaradi svoje usode in kasnejših negativnih političnih ocen pogosto odrinjeni na rob ali pa so se celo povsem 'izgubili'. Prav to prizadevanje ima v času, ki kaže ne samo med zgodovinarji, temveč tudi med mlajšo inteligenco nasploh vse večje zanimanje za koncepte, razprave, idejne razlike in nesoglasja med marksističnimi misleci dvajsetih let, poseben in izjemen pomen (Vodopivec, 1970, 55–57).

176 Naj na tem mestu opozorimo na njegovo tehtno razpravo »O zgodovini nastanka 'Komunističnega manifesta'« (1971–1972 [2015]). Britovšek jo je predstavil na znanstvenem srečanju »Stoletnica prevoda 'Komunističnega manifesta' v srbsščino« (Pančevo, 4. in 5. oktober 1971) in je izšla kot separata v franc. prevodu pri Srbski akademiji znanosti in umetnosti (1974).

177 Britovšek je bil član uredniških odborov/svetov revij *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (1960–1977), *Međunarodni radnički pokret* (Beograd), *Prilozi za istoriju socializma* (Beograd), *The International Newsletter of Communist Studies* (Köln).

V širši javnosti je bilo najbolj odmevno in aktualno Britovškovo raziskovanje *stalinizma in destalinizacije v Sovjetski zvezi*. Brez dvoma je bil M. Britovšek prvi slovenski zgodovinar, ki se je sistematično in znanstveno začel ukvarjati s tem obdobjem, hkrati pa je veljal za največjega slovenskega/jugoslovanskega poznavalca frakcijskih spopadov v nekdanji Sovjetski zvezi in Kominterni.¹⁷⁸ Še več, s svojimi analizami, oprtimi na arhivsko in dokumentarno gradivo, ki ga je proučeval v arhivih in bibliotekah v Moskvi, Berlinu, Leipzigu, na Dunaju, v Amsterdamu in drugje, se je uvrstil med ugledne mednarodne raziskovalce stalinizma. V ospredju njegovih objav te vrste stojijo tri obsežne in temeljne knjige: *Boj za Leninovo dediščino, I–II* (1976a; 1976b /hrvaški prevod/); *Carizem, revolucija, stalinizem. Družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma, I–II* (1980a); *Stalinov termidor* (1984, 1991 /češki prevod/). 1984. Vsa navedena dela »temeljijo na neposrednih raziskavah, in so vsaj enakovredna, če ne boljša od mnogih del svetovnih avtorjev«, poudarja B. Repe (2003, 193). S. Cvetković (Inštitut za novejšo zgodovino v Beogradu) pa je upravičeno zapisal, da je bila »vrednost Britovškovega raziskovalnega dela na tem segmentu sodobne zgodovine še posebno v tem, da naša zgodovinska zavest ni bila obremenjena s političnimi pogledi in enostranskimi razlagami sovjetskega zgodovinopisja, kot je bilo to v drugih socialističnih državah« (1996, 19). Zagotovo smo prav s pomočjo teh Britovškovih eruditskih knjig in razprav začeli razumevati srčiko 'ruskega' socializma.

Vpogled v vsebino Britovškovih knjig o »ruskem oktobru«

Britovšek k »ruskemu oktobru« raziskovalno ni pristopal zgolj kot k boljševiškem aktu revolucionarnega prevzema oblasti (planirani boljševiški revoluciji), pač pa ga je – kot se da razbrati že iz naslovov navedenih knjig – razumel in obravnaval v širšem problemskem/tematskem in časovnem okviru. Ta se začne z rusko revolucijo 1905–1907 kot »generalko« za obe revoluciji v letu 1917 in se razteza v sredino tridesetih let, ko je Stalin – kot zmagovalec v frakcijskih bojih, ki so vseskozi pretresali Vsezvezno komunistično partijo (boljševikov) /VKP(b)/ – s svojo »administrativno revolucijo od zgoraj«, s »termidorjem«, dokončno razblinil ideale oktobrske revolucije.

Seveda pa ruski »oktober« v vsej svoji kompleksnosti še zdaleč ni bil le notranja ruska/sovjetska zadeva, saj je zaznamoval polarizacijo sveta v 20. stoletju

178 Kot član uredniškega odbora je M. Britovšek sodeloval pri izdaji stenogramov in dokumentov vseh sedmih kongresov Kominterne, ki jih je izdal Institut za mednarodni radnički pokret v Beogradu pod naslovom *Komunistička internacionala – Kominterni v 12 knjigah* (1981–1983), ter napisal »Predgovor k 5. kongresu Kominterne« (KI-6/1982, v–xxvii).

(kapitalizem–socializem) in usodno vplival tudi na mednarodno delavsko gibanje. V medvojnem »zimmerwaldskem gibanju« levih in centrističnih struj, zraslem na zlomu II. internacionale po izbruhu vélike vojne – to obdobje je Britovšek problemsko osvetlil in analiziral v že citiranem delu *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno. Lenin v boju za III. internacionalo* (1969) –, so bile Leninove ideje o preobrazbi imperialistične vojne v državljansko z nastavkom za socialistično revolucijo zgolj teoretsko sprejete. Za to, da bi se ta položaj lahko spremenil v radikalnem smislu, so bile potrebne dolgoročne revolucionarne akcije, ki bi bile boljševiški politiki zmožne podeliti verodostojnost; to se je zgodilo šele z oktobrsko (planirano) boljševiško revolucijo (Perović, 1988). V zaključnem poglavju pričujoče knjige Britovšek obširneje razpravlja o februarški revoluciji leta 1917 v Rusiji in o njenem odmevu v mednarodnem delavskem gibanju. Podrobno osvetli boj med eseri, menjševiki in boljševiki za prevzem oblasti ter na osnovi izvirnega in dokumentarnega gradiva kritično oceni dogajanja, ki so privedla do oktobrske revolucije. Na osnovi izrekanja za ali proti revoluciji (kot nedemokratičnemu aktu prevzemanja oblasti) se je delavsko gibanje po prvi svetovni vojni organizacijsko in idejno razcepilo na socialnodemokratsko in komunistično gibanje, v nacionalnem in internacionalnem pogledu. Glavna gonilna sila nove Komunistične internacionale (KI) so bili od prvega dne njenega obstoja Lenin, boljševiki in oktobrska revolucija.

Naslednje temeljno delo, *Carizem, revolucija, stalinizem* (1980a), je zasnovano v obliki sintetičnega zgodovinskega orisa družbenega razvoja domala stotih let v Rusiji, od pomladi narodov 1848 do vključno procesa destalinizacije, ki ga je začel Hruščov. Britovšek »družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma« obravnava v treh tematskih sklopih:

1. *Marx in Engels o carizmu in revolucionarnih perspektivah v Rusiji*: po njuni predstavi je na eni strani Rusija okostenele aristokracije in despotizma, na drugi Rusija agrarne revolucije. Pričakovanje revolucionarnega razvoja v Rusiji je postalo zanj, po uvedbi kmečkih reform (1861), stalna teza;
2. *Leninov koncept revolucionarne partije med meščanskodemokratično revolucijo 1905–1907, oktobrsko socialistično revolucijo 1917 in graditvijo socializma*: znotraj slednje tematike je Britovšek analiziral ključna problemska vprašanja in dileme družbenoekonomskega in političnega razvoja sovjetske Rusije/ Sovjetske zveze, s katerimi se je soočalo neenotno boljševiško vodstvo v prvih dveh desetletjih po prevzemu oblasti, kot so: vojni komunizem, nova ekonomska politika, teror, birokratizacija, prepoved frakcij, vloga in položaj sindikatov, nacionalno vprašanje, federacija, industrializacija, kolektivizacija idr.,

pa tudi Leninovo vlogo pri oblikovanju sovjetske ustave in federacije ter njegove napore za premagovanje kriz v Ruski komunistični partiji (boljševikov) /RKP(b)/ med letoma 1918 in 1922. Ta sklop zaključuje Leninov testament: »Nisem prepričan, da bo to oblast znal Stalin vselej zadosti previdno uporabljati. /.../ Stalin je preveč surov /.../ zato predlagam tovarišem, naj premislijo, na kakšen način bi premestili Stalina s položaja generalnega sekretarja«;

3. *Oblikovanje Stalinove osebne oblasti in dogmatska praksa v razvoju socializma:* v ospredju Britovškovega zanimanja je razraščanje Stalinove despotske oblasti v kontekstu frakcijskih bojev znotraj VKP(b), njegova zmotna teorija o odmiranju države s krepitvijo terorja do neslutnih razsežnosti ter še posebej razraščanje njegovega kulta osebnosti, ki je presegel celo kult ruskih carjev. Svoje delo Britovšek zaključuje z »Epilogom k procesu destalinizacije po 20. partijskem kongresu v Sovjetski zvezi«, v katerem prikazuje prizadevanja Stalinovih naslednikov (Hruščov), da bi odpravili najhujše deformacije, ne da bi se lotili poglobljene analize geneze tega pojava.

Sovjetske razlage deformacij stalinizma kot napak Stalina, prikazane na XX. kongresu KPSZ (1956), Britovška kot raziskovalca seveda niso zadovoljile. O tem problemu je napisal študijo *Korenine stalinizma in negativne posledice kulta osebnosti* (1980b) ter objavil nekaj razprav: »Ko so skušali pojasniti zgodovinski proces z objektivnimi dejstvi, s pomočjo antivoluntativne marksistične analize, sta CK in Hruščov prišla do subjektivnih sklepov in krivila za vse napake kult osebnosti« (1984, 474). Britovšek opozarja:

Kritike stalinizma ni mogoče reducirati le na kult osebnosti, temveč je treba proučiti družbene okoliščine, ki so dopustile, da je prišlo do takšnega kulta, da se je lahko razvil do takšnih razsežnosti. Ozko zastavljena kritika ni kos razčistiti tega družbenega fenomena. S stalinizmom razumemo sistem, ki je nastajal v specifičnih razmerah graditve sovjetske države v prehodnem obdobju. Pomenil je deformacijo, ki so jo določale posebne zgodovinske okoliščine (1977 [2015], 260). In nadaljuje: Reducirati te deformacije na kult osebnosti pomeni, da s takšnim pristranskim pristopom drsimo v subjektivistični voluntarizem, ko določeno deformacijo epohe prehodnega obdobja vežemo izključno na osebnost. /.../ Sociološka proučevanja prehodnega obdobja od kapitalizma k socializmu so namreč mnogo bolj zapletena, kot je menil Stalin v svoji mehanicistični teoriji (ibid., 263, 264).

Eno najbolj dramatičnih obdobjev v zgodovini sovjetske republike je bilo, po Britovškovi oceni, obdobje, ko je Lenin zapuščal politično prizorišče, njegovi

najožji sodelavci (Zinovjev, Kamenjev, Stalin, Trocki, Buharin) pa so se zapletli v ostre frakcijske boje, vsak je hotel po svoje tolmačiti Leninov nauk. To je bilo obdobje medvladja, ko je bil Lenin zadet od kapi, priklenjen na bolniško posteljo, vodilno jedro partije pa so sestavljali Zinovjev, Kamenjev in Stalin. Uspelo jim je izolirati Trockega in obrzdati njegove bonapartistične tendence, ki jih je izrazil v boju proti CK RKP(b) oziroma proti partijskemu aparatu. V tem boju se je začel vedno bolj uveljavljati Stalin, ki je zaradi taktične spretnosti, pretehtanih nastopov v javnosti, realistične presoje položaja in utrjevanja partijskega aparata postal vodilna osebnost v trojki. To zapleteno obdobje, s poudarkom na frakcijskih bojih znotraj RKP(b) –, ki so globoko posegli tudi v Kominterno ter še posebej v priprave na nemško revolucijo 1923, ko so člani ruskega politbiroja, in to ne brez razloga, računali na možnost izbruha proletarske revolucije v Srednji Evropi – je Britovšek obravnaval v knjigi *Boj za Leninovo dediščino* (1976). Tik pred Leninovo smrtjo je prišlo do razcepa v partiji, ki ga je Lenin v svojem testamentu preroško predvidel, zaradi vedno bolj zaostrenih odnosov med Trockim in vodilnim jedrom, posebno pa med Trockim in Stalinom. Trocki je s svojim nastopom proti CK RKP(b) in proti aparatu partije vsekakor spodkopaval in ogrozil organizacijsko strukturo leninske partije, hkrati pa je s svojim nebrzdanim nastopom omogočil Stalinu, da je okrepil svoj položaj v vodilnem jedru, je v zaključku poudaril Britovšek.

V tretjem temeljnem delu – *Stalinov termidor* (1984) – je Britovšek raziskoval usodo revolucije in socializma v Sovjetski zvezi po Leninovi smrti. V teh okvirih se je lotil še podrobnejše analize vzvodov Stalinove osebne oblasti in v tem kontekstu idejnih bojev v VKP(b), iz katerih je Stalin z najbolj grobimi metodami izšel kot zmagovalec:

Zmagoviti obračun – tako z levo Združeno opozicijo (Trocki, Zinovjev, Kamenjev) kot z desno (Buharin) – je omogočil Stalinu, da se je razglasil za edinega dediča in nadaljevalca Leninovega nauka. Buharinova skupina, ki jo je Stalin označil za desno opozicijo, je predstavljala zadnji poskus, da ohranijo v VKP(b) kolektivno vodstvo in preprečijo Stalinovo osebno diktaturo. Buharinov poraz je imel še posebej velike socialne posledice. Za razliko od boljševiske levice, ki je predstavljala disidentsko skupino voditeljev brez socialne baze, je imela desna opozicija močno množično podporo v deželi; njeno kmečko politiko je podpirala večina kmetov. Spor med Stalinom in Buharinom je z zgodovinskega vidika predstavljal uvod v »politično revolucijo od zgoraj« in v zgodovinsko obdobje stalinizma (1998 [2015], 359).

Britovšek je Stalinovo obdobje delil v dve podobdobji: prvo – do Kirove smrti (1934) –, v katerem je Stalin brezobzirno obračunal z levo (Trocki) in desno (Buharin) opozicijo; drugo, v katerem prevladujejo despotske poteze njegovega značaja in vladanja. Ko so Stalinu na 7. kongresu Kominterne (1935) priznali, da je skupaj z Marxom, Engelsom in Leninom četrti klasik marksizma, je to pomenilo višek njegove moči. Na 18. partijskem kongresu, ki so ga sklicali marca 1939, po »veliki čistki«, je bil Stalin že absolutni diktator. CK in njegovi izvršilni organi (politbiro, organizacijski biro in sekretariat), izvoljeni na tem kongresu, so bili zgolj osebni posvetovalni organi generalnega sekretarja CK – Stalina. Britovšek posebej poudarja, da se od takrat Stalin ni več oziral na politbiro in plenum CK niti ni skliceval kongresov partije; nastavitve in imenovanja je izvajal sam, torej brez odobritve plenumov in kongresov. Pred sklicem naslednjega kongresa je hotel doseči predvsem dva cilja: »uzakonitev« svoje osebne diktature v partiji in državi z uradnim priznanjem kulta osebnosti ter s partijskim statutom. Razraščanje Stalinove birokratsko-administrativne »revolucije od zgoraj« so spremljali hude deformacije na vseh področjih družbenega življenja in pošastno uničevanje leninskih kadrov, kar je položilo temelje kulta osebnosti in velikodržavja, kult despota pa je dobil mitološke razsežnosti. Kriza v vrhovih Stalinove partije se je vse bolj zaostrovala in se končala s skrivnostno Stalinovo smrtjo, zaključuje Britovšek to svoje delo.

O odmevnosti Britovškovega dela »Stalinov termidor«

Britovškova dela so ob izidu vzbudila veliko pozornost slovenske javnosti, saj so odprla številna zgodovinska, idejna, sociološka in politična vprašanja, hkrati pa so predstavljala izhodišče za širše spraševanje o stalinizmu, kultu osebnosti, Oktobru in njegovi usodi. Naj spomnimo, da je uredništvo *Naših razgledov* povabilo večje število družboslovcev, zgodovinarjev, publicistov, da v kratkih prispevkih opredelijo svoje poglede na vprašanja, ki jih odpirajo Britovškove knjige; prispevki so bili objavljeni v *Naših razgledih* v drugi polovici leta 1981. Revija *Anthropos* pa je januarja 1985 organizirala »Razgovor ob izidu Britovškove knjige *Stalinov termidor*«; avtorski prispevki (A. Lešnika, Cvetke Tóth, Dubravke Stajić, Vere Mujbegović in Ludvika Čarnija) so bili objavljeni v št. 3-4/1985. Naj izpostavimo nekatere ugotovitve:

(1) Britovšek v knjigi *Stalinov termidor* nadaljuje s proučevanjem in poglobljanjem enega ključnih problemov zgodovine komunističnega gibanja, ki je bistveno in usodno vplivalo in zaznamovalo polpretekli in sedanji tok marksistične misli ter celotni razvoj sovjetskega in mednarodnega delavskega

gibanja, to je stalinizma. Ta ključni problem, ki se ga vse prepogosto obravnava površinsko in aktualistično, raziskuje Britovšek v kompleksnem zgodovinskem procesu njegovega nastajanja. Zato bi kazalo na tem mestu opozoriti, da vsa tri Britovškova dela – *Boj za Leninovo dediščino* (1976), *Carizem, revolucija, stalinizem* (1980), *Stalinov termidor* (1984) – tvorijo trilogijo, saj zaokrožajo avtorjeve raziskave 'ruske stvarnosti' od 19. stoletja do sodobnosti (Lešnik, 1985, 231).

(2) Za vsakega, ki razmišlja o tem fenomenu (stalinizmu), se zastavlja dokaj težavna naloga, priti do take zgodovinsko-pojmovne rekonstrukcije tega, kar je ruska revolucija (priljubljen izraz Rose Luxemburg za oktobrsko revolucijo) doživljala kot svojo 'najintimnejšo' zgodovinsko dilemo in protislovje v svojih zelo težkih in tudi glede na neposredne protagoniste po Leninovi smrti, to je Leninovo gardo oziroma Leninsko partijo v celoti, zahtevnih prvih in začetnih poskusih nadaljevanja institucionalizacije revolucije in izgradnje socializma v času po Leninu. Zgodovinski nasledek te institucionalizacije revolucije je bil pač Stalinov termidor, zato se upravičeno vedno znova zastavlja vprašanje, kje v tem procesu, ko revolucionarno gibanje prehaja v legalno institucionalne forme političnega in vesplošnega družbenega življenja, so dejanski nastavki, tudi kot zgodovinska podlaga, za Stalinov termidor in za dejstvo, da revolucija sama pristane v termidorju, sarkastično potrjujoč v času francoske revolucije izrečeno misel, da revolucija žre svoje lastne revolucionarje – kot bog Saturn svoje otroke (Tóth, 1985, 237).

(3) Britovškova raziskava stalinizma temelji na empiričnih dejstvih, ki vodijo v sintezo makro ravni raziskovanja (družbeni procesi, frakcijski boji) z mikro ravnijo (osebnosti boljševiskih voditeljev, njihove ideološke platforme). Posebej je raziskal odnos med Stalinom kot političnim voditeljem in VKP(b). Enostranskosti, ki jih najdemo v raziskavah Isaaca Deutscherja (1977), ki predstavljajo '*the study of case*', so Britovška privedle do preučevanja vzročne zveze med političnim sistemom in ideološkimi stališči, ki so bila sporna. Precej prostora je posvetil vodilnim idejam partijskih frakcij. /.../ Avtor je tezo o 'termidorskem značaju' Stalinove politične dejavnosti preveril v njenem političnem in ideološkem smislu – kot degeneracijo osnovnega cilja oktobrske revolucije, izgradnje demokratične družbe, v kateri je socializem samo prva razvojna faza. Če je revolucija nasilno avtoritarno dejanje osvajanja oblasti, se postavlja vrsta vprašanj o konstituiranju celotne družbenoekonomske in politične ureditve po osvojitvi oblasti v imenu delavskega razreda. Niti leva niti desna opozicija nista oporekali nujnosti nasilnih metod v začetni fazi vzpostavljanja oblasti; obe pa sta se motili – nekaj zaradi podcenjevanja faktorja zaostalosti in zgodovinskih nasledkov v

Rusiji,¹⁷⁹ deloma pa zaradi revolucionarne zahteve po hitrejših in vsebinskih spremembah družbe (Stajić, 1985, 252–253).

(4) Znotraj fenomena stalinizma zavzema tema o odnosu Stalina in Kominterne posebej pomembno mesto. Tema, ki zahteva veliko pozornosti, doslej še ni bila nikjer celovito obdelana, medtem ko je M. Britovšek podal samo osnovne obrise. Na pomembno vprašanje – ali je bila KI stalinistična organizacija oziroma epifenomen stalinizma – dobivamo danes v glavnem *a priori* pritrديلen odgovor. Toda tudi tu moramo upoštevati zgodovinsko stališče, ki kaže, da med KI in stalinizmom ne bi smeli postavljati enačaja. Če upoštevamo, da se je KI oblikovala na valovih revolucionarnega vrenja v Evropi leta 1919 in je dobivala inspiracijo predvsem iz Leninovih idej in tem, ki so bile formulirane kot temeljne ideje KI v obdobju 1919–1924, to je na prvih petih kongresih, potem lahko vidimo, da je bila KI organizacijsko, idejno in teoretsko utemeljena in ustanovljena brez Stalina oziroma z njegovim minimalnim in nebistvenim sodelovanjem. V tem smislu pa je zelo pomembno obdobje od 1924 do 1929, ko Stalin začne postopno 'prevzemati' KI in ko revolucionarno organizacijo s svetovnimi cilji dejansko spreminja v instrument svoje notranje in zunanje politike. Preučevanje tega obdobja je zelo pomembno, ker se je tedaj zgodilo vse, kar je določalo nadaljnjo usodo Sovjetske zveze in Kominterne, in ker se je takrat oblikoval in vzpostavil sistem, ki ga kasneje opredelimo kot stalinizem. /.../ Veliko družbenozgodovinskih okoliščin je prispevalo k stalinističnim tendencam, te pa so: 1. stagnacija revolucionarnih procesov v svetu; 2. problemi v Sovjetski zvezi in boj z opozicijo; 3. krize mnogih komunističnih partij, njihov ilegalni status in iskanje zaslombe v čvrstem in močnem centru (KI). Že od leta 1930 se v Kominterni ne menjajo samo osebe, marveč se spreminja tudi idejna osnova. S tezo o brezpogojni podpori izgradnji 'socializma v eni deželi', kar naj bi bila prvobitna naloga vsake komunistične partije, je bila narejena revizija temeljnih načel proletarskega internacionalizma, kakor ga je formuliral Lenin. Boj za varnost Sovjetske zveze je postal glavna naloga, sama KI pa se je postopoma spreminjala od samostojne organizacije v 'sekcijo' VKP(b). S kultom leninizma je Stalin ustvaril idejno osnovo za svojo praktično in teoretsko

179 »Nadaljnje raziskave pojava stalinizma morajo temeljiti na multidisciplinarnem pristopu, ki bo upošteval dejstvo, da 'avtoritarnost' ni le mednarodni pojav, marveč da se poraja tudi iz konkretne zgodovine in politične tradicije posameznih družb; raziskovanje stalinizma se nujno opira na raziskovanje zgodovinskih virov dveh odločilnih strani politične tradicije in kulture: 'demokratske' in 'avtoritarne'. Brez konkretno-zgodovinskega raziskovanja zgodovinskega porekla teh dveh tradicij ne moremo priti do sintetičnih rezultatov. Drugačni pristopi se zvajajo na prenegljeno sklepanje o apriorni avtoritarnosti delavskega gibanja, kar pripelje do ideologizacije problema,« argumentirano poudarja D, Stajić (1986, 1078).

nadmoč in absolutno osebno oblast. Ko je VKP(b) podredil svojemu aparatu, pa tudi centralne organe Kominterne, ni mogel v enaki meri podrediti komunističnih partij, glede na to, da so vladale velike razlike glede stopnje zanimanja Sovjetske zveze za posamezne dežele in partije, poudarja V. Mujbegović (1985, 249–250).

(5) V tuji in naši literaturi je bila večkrat zapisana misel, da ima stalinizem svoj izvor pri Leninu ali celo pri Marxu. Po tej logiki ima fašizem, ki ga ne moremo enačiti ali primerjati s stalinizmom, svoj izvor v meščanski demokraciji ali celo pri glasnikih buržoazne družbe. Razmišljali pa bi lahko tudi tako, to bi najbrž bolj ustrezalo zapisanim misli, da so bili Stalinovi predhodniki Lenin, Marx, Hegel, Kant itd. vse do grških mislecev, ker je imel vsak določenega predhodnika ali predhodnike. Tako razmišljanje ne sili v raziskovanje stvarnih zgodovinskih okoliščin, zato je bolje, da ga čimprej pozabimo, nas opozarja L. Čarni (1985, 248).

Namesto zaključka

Stalinizem, povzema Britovšek, pomeni specifično deformacijo izvajanja oblasti, ki je zrastle na temeljih proletarske družbe. Stalinizem je socialno porodila začasna, relativna osamosvojitev voditeljev od njihove družbene baze. Diktatura proletariata je dobila značaj nadomestne diktature; pri tem so državno oblast odtujili njenim dejanskim družbenim nosilcem. Stalin se ni boril samo za oblast, temveč za določeno smer v notranji in zunanji politiki. Stalinovih prestopkov ni mogoče pojasniti s paranojo ali kako drugo duševno boleznijo. Stalin je bil politik, ki je uporabljal makiavelistične metode; njegovi prestopki so se skladali z njegovimi cilji.

Poudariti velja, da Britovšek ni pisal o stalinizmu kot veliki temi, to je ekskluzivistično, prav tako njegovo raziskovanje pričujoče tematike ni bilo neposredno politično motivirano. Nasprotno, v svojem raziskovanju je osrednjo pozornost namenil temeljiti zgodovinski rekonstrukciji stalinizma kot političnega in družbenega sistema, in to na podlagi verodostojnega arhivskega gradiva in dokumentov. Vseskozi je bil prepričan, da šele takšen pristop omogoča odprto, resno in znanstveno umirjeno razpravo na daljši rok v mednarodnih okvirih. V kontekstu povedanega ne gre prezreti, da je prof. Britovšek čutil omejene možnosti odprtega/svobodnega razpravljanja z raziskovalci z vzhoda in zahoda v obdobju hladne vojne.

So pa zato prelomne družbene spremembe vzhodno od »železne zavese«, ki so sledile 'padcu' berlinskega zidu (1989), omogočile tudi začetek sodelovanja

ter živahnega in organiziranega razpravljanja o »stalinizmu« med raziskovalci z obeh polov, v katerega se je aktivno vključil tudi M. Britovšek. Ključno vloga v tem 'združevalnem' procesu zagotovo pripada prof. Th. Bergmannu¹⁸⁰ (gl. Keßler, 1996), ki je v Wuppertalu, Engelsovem rojstnem kraju, obudil in organiziral mednarodne konference o Nikolaju Buharinu (1988), Levu Trockem (1990), Leninu (1993) in Engelsu (1995). Na teh konferencah je sodeloval z referati tudi Britovšek (1989; 1993; 1994; 1996a). »Posebne pozornosti konferenčnega avditorija je bil deležen Marjan Britovšek tako glede referata 'Buharinovi ekonomski in politični pogledi – s poudarkom na Buharinovem boju proti Stalinovi kolektivizaciji 1928/29' kot tudi predstavitve svoje knjige *Stalinov termidor*« (Lešnik, 1989, 131).

Britovšek se je uvrstil med ugledne raziskovalce stalinizma«, je zapisal L. Čarni in dodal:

Raziskovalcem po razpadu Sovjetske zveze se, vsaj tako se sliši, obe-tajo vzpodbudnejše razmere za delo, če so oziroma bodo ustrezni arhivi dostopni. Njihove sodbe bodo celovitejše, kakor sodbe do-sedanjih raziskovalcev, trdnjše, na različne načine poglobljene itd. Tudi v tem primeru bo Britovškovo raziskovanje zaradi načina dela ohranilo vrednost kot prispevek k razumevanju političnih dogajanj v Sovjetski zvezi in k oceni hotenj in dejanj vodilnih političnih osebnosti (1996, 13–14).

V tem kontekstu se zastavlja še vprašanje, v katero teoretsko šolo raziskovalcev stalinizma bi umestili M. Britovška. Če sledimo tipologiji, ki jo je pred leti postavil G. Boffa v svojem delu *Fenomen Stalin* (1985a), smo še najbližje odgovoru, da se zagotovo ni umeščal v t. i. »šolo kontinuitete«, kot bi morda na prvi pogled sklepali iz naslova njegovega dela *Carizem, revolucija, stalini-zem* (1980a); tega je treba razumeti v smislu dialektičnega zakona »negacija negacije«. Po ocenjevanju stalinizma bi ga lahko (pogojno) umestili v »šolo termidorja«, ne nazadnje tudi po nedvoumnem naslovu dela *Stalinov termidor* (1984). V podkrepitev naj spomnim na strnjeno misel, ki jo je izrekel v enem izmed mnogih intervjujev, ki jih je imel o stalinizmu. Na novinarsko vprašanje Bernarda Nežmaha, objavljeno v *Mladini* (15. februarja 1994), »Ali je možna obnovitev komunizma v Rusiji?«, je M. Britovšek odgovoril:

180 Prof. Theodoru Bergmannu (1916–2017) smo se – ob njegovi 90-letnici – poklonili z jubilejnim zbornikom (Hedeler in drugi /ur./, 1996); v njem je priobčena tudi Britovškova razprava »Stalins und Bucharins Vision des Sozialismus« (1996b). Za *Britovškov zbornik* pa je Bergmann prispeval študijo »Od boljševizacije Kominterne do uničenja svetovnega komunističnega gibanja« (1996, 185–198).

Komunizem je evropski pojav, to je socialna demokracija, to je 200 let razvoja, to ni le Marx, to so korenine iz francoske revolucije. Veste, Stalin je (s svojim termidorjem) uničil komunizem. Komunizem stalinskega formata se ne more več ponoviti. To je najbolj brutalna oblika uničenja človeške individualnosti, pridobitve francoske revolucije.

Prof. Britovšek je svoje raziskovalne rezultate, kot že omenjeno, prezentiral mednarodni strokovni javnosti na številnih mednarodnih zborovanjih in simpozijih, na katerih je vselej vzbudil posebno pozornost, pa tudi s prevodi knjig in razprav v tujih revijah in zbornikih. Zato tudi ni bilo naključje, da ga je vodilna raziskovalna institucija za proučevanje zgodovine mednarodnega delavskega gibanja – Mednarodni inštitut za socialno zgodovino /IISH/ v Amsterdamu – v začetku devetdesetih let minulega stoletja uvrstil med ugledne sodelavce mednarodnega raziskovalnega projekta »Kominternina«, mednarodno uveljavljena revija *The International Newsletter of Communist Studies* (Köln-Mannheim-Berlin) pa izvolila v svoj izdajateljski svet.

In prav Britovškovi odmevni rezultati znanstvenoraziskovalnega dela doma in v tujini, njegova vpetost v mednarodne raziskovalne projekte ter uspešno sodelovanje z raziskovalci uglednih mednarodnih institucij so botrovali odločitvi njegovih sodelavcev, da se mu ob 70-letnici in hkratni upokojitvi (1993) oddolžimo za dolgoletno in ustvarjalno delo s priložnostnim zbornikom ter na ta način obogatimo tudi področja, s katerimi se je ukvarjal. Rezultat skupnega 'projekta' – petdesetih priznanih tujih in domačih raziskovalk in raziskovalcev (iz Avstrije, Francije, Hrvaške, Italije, Nemčije, Nizozemske, Rusije, Slovenije, Srbije in Švice), s katerimi je Britovšek sodeloval ali/in soustvarjal – je bila izdaja 530 strani obsežnega zbornika z naslovom *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (Lešnik /ur./, 1996), pri čemer ne gre prezreti, da problematika »socialnih idej« vsebinsko simbolizira celotni Britovškov znanstveni opus. Naj na tem mestu opozorim bralstvo tudi na ponatis Britovškovih razprav v njegovih *Izbranih spisih*, ki so izšli v posebni knjigi z naslovom *Socialna zgodovina – Historična sociologija* (Lešnik /ur./, 2015).

Na jesen svojega življenja je prof. Britovšek, kot aktivni član asociacije *The European Workshop of Communist Studies*, še naprej z velikim zanimanjem spremljal, prebiral in argumentirano komentiral nove dokumente, ki so prihajali iz kominternskih moskovskih arhivov ter ob tem nemalokrat opozarjal na nedoslednost/nekritičnost raziskovalcev pri sklicevanju na t. i.

'novo' arhivsko gradivo (vprašanje pristnosti/ponaredkov le-tega). Hkrati je ohranjal redne stike s kolegi-raziskovalci, tudi iz tujine, še posebej z Bernhardom Bayerleinom¹⁸¹ in Pierrom Brouéjem.¹⁸² Kako cenjen in spoštovan je bil Britovšek v mednarodnih raziskovalnih krogih, lahko razberemo iz Bayerleinovega spominskega zapisa »Adieu, Marjan!« (2009).

***

Na relevantno vprašanje – Ali Britovškova dela ohranjajo aktualnost tudi v današnjem 21. stoletju? – je pritrdilno odgovorila Ksenija Vidmar Horvat, urednica *Jubilejnega zbornika ob 50-letnici Oddelka za sociologijo*, potem ko je ocenjevala in aktualizirala tam ponatisnjeno Britovškovo razpravo »Marx in Engels o carizmu in revolucionarnih perspektivah v Rusiji« (1980 [2010], 77–89):

/.../ Obravnava je polno »evropska« v političnem in kulturnem pomenu: odgovor na vprašanje, ki se ga formulira danes, namreč ali je Rusija v Evropi ali ne, ne odloča ključno le o usodi sedanje Evrope in njene globalne civilizacijske identitete; za determinirajočega se izkaže tudi v stoletju, ki se odloča med revolucionarno napredno in nazadnjaško zatiralsko zgodovino prihodnosti. Ali je mogoče na podlagi Marxovega rusofobnega diskurza, kot ga rekonstruira Britovšek, izpeljati sklep, da zanj Rusija ni bila del Evrope? Je Marx Rusijo sovražil, bil do nje raso nestrpen, kot to velja za današnje Evropejce? Ne, z branjem Britovškove analize je mogoče doumeti, da je Marx Rusijo sovražil, kolikor jo je ljubil, ljubil pa jo je z vso strastjo Evropejca; sovražil jo je prav zato in toliko, ker je carska oblast zavirala revolucionarni razcvet Evrope. Dialektika ljubezni in sovraštva pomeni povsem drugačno formulo zgodovine izčrpanja odnosa »jaz in drugi«, kot ga poznamo v kontekstih hladne vojne; in Evrope po letu 1989 in vladajoče ideologije štetja 'nul-tega' leta zgodovinskega časa. Britovškova analiza bi morala v tem

181 Avtor številnih študij o stalinizmu in kritičnih izdaj kominternskega arhivskega gradiva (glej: <http://dr-bayerlein.eu/>) ter odgovorni urednik revije INCS: <http://www.mzes.uni-mannheim.de/projekte/incs/>.

182 P. Broué (1926–2005), eminentni raziskovalec Trockega (1988) ter avtor številnih del o trockizmu in Kominterni (1997); gl.: http://www.trotskyana.net/Trotskyists/Pierre_Broue/Pierre_Broue_Meaning.html.

pogledu tvoriti sestavni del sodobnih evropskih študijev: družbena preokupacija intelektualnih elit o demokratičnosti evropske ideje pa preizkušena v razumevanju temeljne sporočilnosti analize Marxa in Engelsa. Fenomen Putin, ki ga je vzgojila Evropska unija z zapiranjem in integracijskim izoliranjem Rusije od ostale Evrope, je za začetek lahko primerna študija primera, ki bi pokazala na pomen vnovičnega branja Britovška (2010, 9–10).

Tretji del

Komunistična revolucija versus socialnodemokratska reforma – vzrok razkola v socialističnem gibanju po veliki vojni

Kdor se torej odloči za pot zakonske reforme namesto (in v nasprotju) za zavzetje politične oblasti in za družbeni prevrat, dejansko ne izbere mirnejše, varnejše in počasnejše poti k enakemu cilju, ampak tudi drug cilj, namreč namesto novega družbenega reda samo nebitvene spremembe v starem redu.

Rosa Luxemburg (1899)

Mi si socializma brez demokracije ne moremo predstavljati. Pod izrazom moderni socializem ne razumemo le družbeno organizirane produkcije, temveč tudi demokratično organizirano družbo. Zato je za nas socializem nujno povezan z demokracijo. Ni socializma brez demokracije.

Karl Kautsky (1918)

Poloma starih strank »socialnodemokratskih« strank II. internacionale v nobenem primeru ne bi smeli upodabljati kot polom proletariata, ki se izraža skozi stranke. /.../ Obdobje odkritega boja za diktaturo proletariata poraja novo delavsko stranko: komunistično partijo.

2. kongres Komunistične internacionale (1920)

Idejnopolični in organizacijski razcep v mednarodnem socializmu (1919–1923)

Zgodovinarji, ki bodo v prihodnosti sodili o naši dobi, bodo rekli, kako čudno je bilo to obdobje, ko levo ni bilo levo, ko desno ni bilo desno in ko center ni bil v sredini.

André Malraux

Vsebinski pomen *socialne demokracije* se je korenito spremenil konec prve svetovne vojne. Do takrat so ta izraz obče uporabljali kot splošno ime za revolucionarne delavske stranke, zlasti za tiste, ki so sprejele marksizem kot osnovo svojega pogleda na svet. Po velikem razkolu v mednarodnem socializmu – neposredno po koncu (prve) svetovne vojne – je revolucionarno usmerjena leвица zavrgla ime socialna demokracija in kot splošno oznako za svojo doktrino/politiko/gibanje sprejela izraz komunizem oziroma komunistično gibanje; 'staro' ime so prevzele oziroma ohranile desničarske in sredinske skupine ter usmeritve v okviru nekdanje organizacijsko enotne socialne demokracije. K močnemu poglobljanju že od prej obstoječih razlik (v okviru II. internacionale /1889–1914/) sta vsekakor največ pripomogla dva dejavnika – svetovna vojna in oktobrska revolucija. Nasprotujoči si pogledi posameznih struj znotraj socialističnega gibanja do obeh prelomnih zgodovinskih dogodkov so neizogibno prerasli okvire načelnih teoretičnih in ideoloških razprav ter se sprevrgli v silovit politični spopad, kar je vodilo k dokončnemu razcepu oziroma polarizaciji socialističnih sil v dve temeljni formaciji – komunistično in socialnodemokratsko. Medtem ko so se v komunističnih partijah zbrale sile socialistične levice, ki so kot smerokaz za lastno orientacijo sprejele izkušnje boljševiške (sovjetske) partije in ruskega oktobra, so se stranke socialistične desnice in centra – zveste parlamentarni demokraciji – grupirale v socialnodemokratskem krilu mednarodnega socializma. Ta proces idejne diferenciacije se je po koncu vojne manifestiral v organizacijskem preoblikovanju – tako na nacionalni kot mednarodni ravni – nekdanj formalno enotnega socialnodemokratskega gibanja v tri nove idejnopolitične usmeritve in gibanja: v Bernsko (reformistično), Moskovsko (komunistično) in nekoliko kasneje v Dunajsko (centristično) internacionalo (Lešnik, 1994, 187).

In kateri so bili programski cilji treh Internacional?

(1) Naloga *Komunistične internacionalne* – *Kominterne* /KI/, ustanovljene februarja 1919, naj bi bila združiti vse »zdrave« prvine mednarodnega socialističnega gibanja v revolucionarna marksistična jedra, ki bi v posameznih deželah

prevzela vlogo revolucionarnih vodstev – »štabov revolucije«; v njih naj bi se vzajemno dopolnjevali, krepili in podpirali ruska in mednarodna revolucija. Ta idejna heterogenost bo stalni spremljevalec KI v njenem prvem obdobju (1919–1923), to je do sprejetja nove usmeritve – »boljševizacije« – na 5. kongresu KI (1924), ki bo trasirala pot Stalinovi hegemonizaciji in dogmatizaciji (to je stalinizaciji) Kominterne in njenih sekcij, nacionalnih KP.

(2) Na obnovitveni konferenci *II. internacionala (desnih in centristov)* februarja 1919 v Bernu so med drugim razpravljali tudi o ponovni združitvi vsega socialističnega gibanja. V tem kontekstu se je zastavilo ključno vprašanje »demokracija ali diktatura«. Medtem ko je desnica vztrajala, da je pogoj za uveljavitev in ohranitev socialistične družbe »demokracija« ter zavračala za socializem nesprejemljive »metode diktature, ki bodo pripeljala do državljanske vojne in v končni fazi do diktature reakcije,« so se centristi ogradili od vsakršne obsodbe boljševiških stališč, ker »bi to samo oteževalo združevanje proletariata vseh dežel v prihodnosti«. In prav na nasprotujočih si stališčih do boljševiške Rusije je spodletel poskus obnovitve nekdanje enotne *II. internacionala*.

(3) Zasedanje *socialistične centristične konference* na Dunaju (februarja 1921) je bil odgovor oziroma odraz nestrinjanja centristov s politično usmeritvijo tako *II.* kot *III. internacionala*: prvi so dali vedeti, da se s svojo politiko podreja interesom buržoazije, kar je nesprejemljivo v času revolucionarnih nastopov proletariata in prebujanja kolonialnih ljudstev, drugi pa odgovorili, da ne sprejemajo diktiranih »21 pogojev za sprejem v KI« (1920) in zato ustanavljajo svojo *Internacionala*, katere cilj je »povezati celotni svetovni proletariat v skupno mednarodno organizacijo«.

Medtem ko sta se Bernska in Dunajska internacionala orientirali na parlamentarno pot boja za oblast ter v pogojih postopne stabilizacije kapitalizma množili svoje vrste z delavci razvitih dežel Evrope in Amerike, je Moskovska internacionala svoje akcije še naprej usmerjala na zrušenje kapitalizma po revolucionarni poti. Na spremenjene okoliščine se KI – kljub opozorilu Lenina in Trockega, da bo revolucionarni proces dolgotrajen – ni adekvatno odzvala. 3. kongres (1921) je *a priori* odklanjal vsakršno sodelovanja s socialnodemokratskimi strankami in njihovimi sindikati ter načrtno zaviral pot k politiki »enotne fronte«. Neuspeh Dunajske internacionala, da bi združila razcepljeno organizirano delavsko gibanje, jo je približal k idejno bližji Bernski internacionali.

Moskovska (Rdeča) internacionala – generalni štab mednarodnega komunističnega gibanja in svetovne proletarske revolucije

Kadar morajo eni poslušati ukaze drugih, tedaj ni govora o enakosti.

William S. Gilbert

Pot k ustanovitvi III. internacionale

Mednarodno komunistično gibanje je bilo – potem ko se je uveljavilo in se utrdilo na svetovnem političnem prizorišču v dvajsetih letih prejšnjega stoletja – v naraščajoči meri zaznamovano s poudarjeno stopnjo organizacijske monolitnosti in ideološke strnjenosti: to se je še posebej dogajalo potem, ko se je v drugi polovici dvajsetih let njegova temeljna doktrina začela izenačevati s sistemom, ki se je bil dogmatiziral v »marksizmu-leninizmu«. To značilno potezo, ki je lastna obdobju njegove zrelosti, pogosto neupravičeno pripisujejo tudi letom njegovega nastajanja.¹⁸³ Dolgo časa je najbolj uveljavljenim razlagam zgodovine III. internacionale uspevalo ohranjati – z različnih gledišč – prav to popačeno gledanje (Agosti, 1986, 315); po eni plati gre za poglede, ki so bili prevladujoči v uradnem zgodovinopisju nekdanjih socialističnih držav in ki odkrivajo zbiranje vseh »zdravih« struj delavskega gibanja okoli »leninističnega« jedra ter stevanje ustanovitvenih struj komunističnega gibanja v že pripravljeno strugo;¹⁸⁴ po drugi plati pa za nazore, ki so najbolj uveljavljeni v angloameriškem zgodovinopisju in ki odkrivajo v Leninu in njegovih partijskih tovariših nosilce pretanjenega in dolgoročnega načrta ideološke manipulacije, katere težnja naj bi bila *reductio ad unum* vseh različnih revolucionarnih prizadevanj, ki jih je bila obudila in spodbudila ruska revolucija in ki naj bi se zdaj zlila v boljševizem (npr. Lazitch in Drachkovitch, 1972). Resnici na ljubo je potrebno povedati, da je

183 Giuseppe Boffa opozarja, da je bila t. i. »teorija kontinuitete« (Lenin-Stalin) precej časa razširjena v najbolj radikalnih krogih sovjetskega oporečništva (npr. pri Aleksandru Solženicinu) kot tudi v angloameriških raziskavah stalinizma: »Privolitev v tezo, da Leninova dejanja in politika vodijo neposredno v Stalinova, je zapeljala mnoge znanstvenike na Zahodu k temu, da mislijo, da je vprašanje zgodovinskih korenin stalinizma rešeno in da ne terja nobene resne analize več« (1985a, 47).

184 Primer: »Lenin /.../ se je lotil vnovičnega uveljavljanja tistega marksističnega teoretično-idejnega temelja delavskega gibanja, ki so ga zavrgli socialnodemokratski izdajalci. Okoli Lenina so se zbrale leve skupine, ki so se vse bolj postavljala na leninska stališča. Skupaj z boljševiski so ustvarile internacionalistično jedro, ki je postalo zarodek Komunistične internacionale /.../« (Sobolew idr. /ur./, 1970, 10–11).

proces izoblikovanja mednarodnega komunizma¹⁸⁵ oziroma revolucionarnega socializma, med letoma 1917 in 1921,¹⁸⁶ ki je navzven potekal dokaj monolitno, v sebi skrival globoko različne združevalne deleže – skupine in grupe.

S krepitvijo levega krila socialističnega gibanja v Evropi in z ustanavljanjem prvih komunističnih partij in skupin v letih 1917 in 1918 so bile šele ustvarjene osnovne okoliščine za ustanovitev Komunistične internacionale /KI/. Naloga nove internacionale naj bi bila združiti vse »zdrave« sile mednarodnega delavskega gibanja v revolucionarna marksistična jedra, ki bi v posameznih deželah prevzela vlogo revolucionarnih vodstev – štabov revolucije; v njih naj bi se vzajemno dopolnjevali, krepili in podpirali tako ruska kot mednarodna revolucija.

Aktivnost boljševiškega vodstva v obdobju od oktobrskega prevrata (1917) do prvega – ustanovnega kongresa KI (marca 1919) je bila usmerjena na utrjevanje mednarodnega položaja sovjetske oblasti ter na zbiranje in združevanje maloštevilnih in nepovezanih levih skupin – internacionalističnih skupin, predvsem tistih, ki so se nahajale v Sovjetski Rusiji (iz vrst bivših vojnih ujetnikov in dobrovoljcev). Boljševiki s svojo taktiko in politiko po letu 1917 kažejo na povezanost in medsebojno prepletanje ruske in svetovne revolucije; slednji se morajo podrediti tudi interesi ruske, ki predstavlja le uvod v bližajoči se svetovni revolucionarni proces. Med boljševiškim vodstvom je prevladalo prepričanje, da se bo ruska revolucija težko »obdržala«, če bo ostala osamljena. Zato so pozivi na svetovno revolucijo in mednarodno akcijo stalni in konsekventni spremljevalec sovjetske notranje in zunanje politike v letih 1918–1920, in sicer kot del internacionalistične obveznosti boljševikov. Neposredna materialna in moralna pomoč revolucionarnim gibanjem v Evropi je – po mišljenju boljševikov – ena od temeljnih nalog, ki se izvaja z vsemi razpoložljivimi sredstvi (diplomatskimi, političnopropagandnimi, vojaškimi idr.¹⁸⁷). Cilji in interesi mednarodne revolucije so nad vsemi drugimi – to je brez dvoma splošno prepričanje in stališče boljševiškega vodstva. Resda dokumentarno gradivo ter dela

185 Pod pojmom »socializem« in »komunizem« je mišljeno gibanje. »Komunizem za nas ni stanje, ki naj bo vzpostavljeno, ideal, po katerem naj se ima ravnati dejanskost. S komunizmom poimenujemo dejansko gibanje, ki odpravlja zdajšnje stanje« (MEID-II/1971, 41 /*Nemška ideologija*/).

186 Oktobrska revolucija (1917) in revolucionarni položaj v Evropi ob koncu svetovne vojne in po njej sta tista dejavnika, ki sta odločilno vplivala na diferenciacijo v socialnodemokratskih strankah v posameznih deželah ter s tem posledično na ustanovitev komunističnih partij, mednarodnega komunističnega gibanja in Komunistične internacionale. Leto 1921 pa predstavlja začetek obdobja konsolidacije gibanja (1921–1928), potem ko se je odigral glavni spopad z levimi komunisti (pristaši vojnega komunizma) okrog predloga »nove ekonomske politike« /NEP/, s katerim je nastopil Lenin v začetku leta 1921.

187 Moskovska *Pravda* je 26. decembra 1917 objavila dekret Sveta ljudskih komisarjev, da se odobri dva milijona rubljev revolucionarnim gibanjem (v Frank, I/1981, 44).

Lenina in drugih boljševiških voditeljev iz tega obdobja nedvoumno kažejo, da so bila mnoga pomembna vprašanja strategije in taktike predmet polemik in sporov med boljševiki, celo v usodnih trenutkih ruske revolucije (npr. diskusije ob »aprilskih tezah«, sprejetju odloka o oktobrski vstaji, razpravah o brestlitovskem miru). Toda glede vprašanja o možnosti razvoja svetovne revolucije, njene perspektive in neizbežnosti so si bili enotni; o tem prepričljivo pričajo teksti Lenina, Trockega, Buharina, Zinovjeva, Radeka in drugih boljševiških teoretikov iz obdobja 1918–1919. Prav tako so stenogrami VII. (1918) in VIII. kongresa (1919) boljševiške partije ter še posebno prvega in drugega kongresa Kominterne (1919, 1920) – navdihnjeni z idejo in vizijo bodoče svetovne revolucije, katere prolog je ruska revolucija (Trotzki, 1967, 123).

Tretja, Komunistična internacionala (Evans, 1973; Agosti, 1974; Schumacher, 1989; Broué, 1997 idr.) je bila zasnovana na realni zgodovinski osnovi, nastali v Evropi koncem vélike vojne, pod vplivom treh odločilnih dejavnikov: svetovne vojne, razpada II. internacionala in oktobrske revolucije. Ti dejavniki so oblikovali tisti duhovni in zgodovinski medij, v katerem je najprej nastala in se zatem uresničila ideja o novi internacionali. Vendar je odločilni dejavnik, odločilni za koncept in strukturo nove internacionala, izhajal iz »ruskega oktobra«; ta je dal pečat tako novim komunističnim partijam kot njihovi skupni mednarodni organizaciji – Kominterni. Revolucionarni prevrat v Rusiji je namreč, s prihodom boljševiške partije na oblast, dajal močne in mnogovrstne spodbude za nastanek in razvoj modernega komunističnega gibanja, s katerim je šele nastopila radikalna sprememba v odnosu sil v mednarodnem delavskem gibanju. Istočasno pa je vse bolj vidna svojevrstna dvojnost znotraj novonastalega gibanja; vzporedno z mladimi in relativno maloštevilnimi (šibkimi) levimi strujami in partijami nastopa novoustanovljena sovjetska oblast, ki pa ne deluje samo kot opora in oporišče mlademu komunističnemu gibanju, pač pa postaja to gibanje na drugi strani vse bolj (teoretično-taktično, organizacijsko, finančno) odvisno od »centra«. Iz niza nekdanjih centrov evropskega delavskega gibanja – Anglije v dobi čartizma, Francije v dobi revolucij 19. stoletja, Nemčije v času II. internacionala – se središče zdaj premešča v Sovjetsko Rusijo, čeprav Lenin stalno in nedvoumno poudarja, da je to le začasno in samo dotlej, dokler revolucija ne dobi novih impulzov v drugih delih sveta.

Če je bil Lenin v obdobju 1914–1917 še osamljen v svojih apelih za ustanovitev nove internacionala, pa ideja o III. internacionali v letu 1918 vse bolj dozoreva; pri tem ima močno oporo v sovjetski oblasti kot tudi v revolucionarnem vrenju v Evropi, ki kaže na možnost razmaha revolucije. Aktivno delovanje levih sil, formiranje prvih komunističnih partij in skupin, nastanek in širjenje delavskih svetov – to so bili konstitutivni elementi, na temelju katerih je Lenin 1918 trdil,

da revolucionarna internacionala že »de facto obstaja in deluje«. ¹⁸⁸ Vloga nove internacionale, internacionale revolucionarne akcije, naj bi bila vodstvo in idejni center te anticipirane svetovne revolucije. Poleg štaba svetovne proletarske revolucije naj bi nova internacionala odigrala tudi vlogo organizacije za nudenje pomoči in podpore Sovjetski Rusiji (ki postane po oktobrski revoluciji tarča združenih protirevolucijskih sil), torej vlogo organizatorja mednarodne solidarnosti z rusko revolucijo, ki naj prepreči vojaško intervencijo. In končno, najbolj neposredni povod (čeprav ne najpomembnejši) za takojšnjo ustanovitev Kominterne je bil oklic mednarodne socialistične konference (27. januarja 1919) ¹⁸⁹ v Bernu, z nalogo obnovitve druge, t. i. Bernske (»Rumene«) socialistične internacionale.

Pred samim ustanovnim kongresom Komunistične internacionale sta bili še dve pomembni mednarodni posvetovanji. Na prvem, 24. januarja 1918 v Petrogradu, so se zbrali predstavniki revolucionarnih struj in levih skupin iz Evrope in ZDA: boljševikov, levih socialnih revolucionarjev (eseri), socialnodemokratske levice Švedske, Norveške, Velike Britanije, Poljske, Litve, Romunije, Češke, Armenije, ameriške socialistične delavske partije in predstavnik jugoslovanskih socialnih demokratov (Mijo Radošević). Na konferenci so udeleženci ¹⁹⁰ sprejeli sklep – »da se skliče mednarodna socialistična konferenca z naslednjimi pogoji: prvič, soglasje partij in organizacij, da stopijo na pot revolucionarnega boja proti 'svojim' buržoaznim vladam, in drugič, podpora oktobrski ruski revoluciji in sovjetski oblasti«. ¹⁹¹

V letu 1918 se je nadaljevalo utrjevanje vezi levih sil. Aprila je potekal vseruski kongres vojnih ujetnikov-internationalistov s 400 delegati, ki so zastopali pol milijona ljudi. Maja je bila ustanovljena »Federacija zunanjih sekcij in skupin pri CK RKP/b/« kot prva organizirana oblika zbiranja in povezovanja levih sil iz vrst dobrovoljcev, ujetnikov in emigrantov, ¹⁹² ki so bili pripravljeni, da v svoje dežele ponesejo izkušnje in sporočila ruske revolucije. ¹⁹³ V obdobju 1918–1919

188 Lenin: »Pismo radnicima Evrope i Amerike, 24. januarja 1919« (KI-I/1981, 368).

189 Na mednarodni socialistični konferenci, ki se je – po terminski preložitvi – sestala od 3. do 10. februarja 1919 v Bernu, so sodelovali 103 delegati iz 26 držav (Ritter in Zwehl /ur./, I/1980, 38).

190 Večinoma so bili dobrovoljci oziroma bivši vojni ujetniki; v Rusiji so bili že pred revolucijo, tako da niso bili posebej delegirani na konferenco iz svojih dežel.

191 Zapisnik s posvetovanja ni ohranjen; poročilo o njem je objavila moskovska *Pravda*, 30. januarja /12. februarja 1918.

192 Temeljna naloga Federacije je bila, da poveže vse tuje komuniste v RKP/b/ v smislu revolucionarnih nalog bodoče III. internacionale; prvi predsednik je bil Bela Khun.

193 Člani Federacije zunanjih sekcij so se začeli že v letu 1918 vračati iz Sovjetske Rusije v svoje dežele. Do leta 1921 naj bi se jih vrnilo od 12 do 15 tisoč; od tega 10 % v Nemčijo, 19 % v Češko, 58 % v Madžarsko, 4 % v Jugoslavijo in 9 % v Romunijo.

je bilo ustanovljenih in vključenih v Federacijo 11 sekcij: nemška, madžarska, finska, češka, romunska, jugoslovska, italijanska, francoska, angloameriška, bolgarska in poljska; vzporedno s Federacijo je deloval še Centralni biro muslimanskih komunističnih organizacij, kasneje preimenovan v Centralni biro komunističnih organizacij ljudstev Vzhoda. Na internacionalno povezovanje levih sil so vplivali tudi osebni stiki in dopisovanje Lenina z mnogimi znanimi posamezniki iz evropske socialnodemokratske levice (F. Plattenom /Švica/, H. Gorterjem, S. J. Rutgersom /Nizozemska/, A. Guilbeauxom /Francija/, E. Fuchsom /Nemčija/, G. Serratijem, C. Lazzarijem /Italija/, K. C. Höglundom /Švedska/, O. Kuusinenom, I. Sirolo, K. Mannerjem /Finska/). V letu 1918 so ustanovljene že prve komunistične partije v svetu: januarja je bila formirana KP Argentine, marca je RSDDP/b/ spremenila ime v RKP/b/, avgusta je bila ustanovljena KP Finske¹⁹⁴, oktobra KP Letonije, novembra KP Avstrije, Nizozemske in Madžarske ter decembra KP Poljske in Nemčije (KI-I/1981, 281–284).

Drugo posvetovanje, neposredno povezano s pripravo na ustanovitev nove internacionale, je bilo 24. januarja 1919 v Moskvi pod Leninovim vodstvom. Na njem je sodelovalo osem komunističnih partij in organizacij: Rusije, Poljske, Madžarske, Avstrije, Letonije/Latvije, Finske, ZDA in balkanske revolucionarne socialnodemokratske federacije. Na posvetovanju so sprejeli besedilo razglasa za sklic kongresa internacionale (sestavil ga je Trocki in redigiral Lenin): »O prvem kongresu Komunistične internacionale (ibid., 227–230). V proglasu so bili predstavljeni:

1. Temeljni cilji in taktika nove internacionale: »/.../ razpadanje in bližnji razpad 'celotnega svetovnega kapitalističnega sistema' bi utegnil pomeniti konec 'evropske civilizacije nasploh', če se proletariat ne bo polastil državne oblasti, uničil meščanski državni ustroj ter ga nadomestil z novimi organizacijskimi oblikami, ki uvajajo proletarsko demokracijo in samoupravljanje, ki ga množice uresničujejo preko sovjetov (svetov) /.../. Diktatura proletariata mora biti vzvod za takojšnjo razlastitev kapitala in za odpravo zasebne lastnine nad produkcijskimi sredstvi«; temeljna metoda boja naj bo »akcija množic, kamor sodi tudi odkrit oborožen boj zoper oblast kapitalistične države«.
2. Odnos do drugih socialističnih strank oziroma struj v mednarodnem delavskem gibanju: »neusmiljen boj proti socialnim šovinistom«, medtem ko mora taktika proti »centru vztrajati na odcepitvi njihovih najrevolucionarnejših elementov ter na brezkompromisni kritiki in demaskiranju centrističnih voditeljev«.

194 Po zadušitvi delavske revolucije (januar-maj 1918) je zavladal na Finskem »beli teror«. Finski emigranti-revolucionarji so 20. avgusta v Moskvi ustanovili KP Finske.

3. Organizacijska vprašanja in naziv partije: »kongres kot center KI mora postati borbeni organ za stalno zvezo in plansko vodenje revolucionarnega gibanja /.../. Interesi gibanja v vsaki deželi se morajo podrežati obćim interesom revolucije v mednarodnih razmerah; kongres mora sprejeti naziv 'prvi kongres Komunistične internacionale', medtem ko bodo posamezne partije postale njegove sekcije. /.../. Sramotni polom socialnodemokratske internacionale zahteva, da se tudi v tem pogledu izvrši razmejitev« (ibid.).

Osnovo za oblikovanje proglaša oziroma programa bodoče internacionale sta enakopravno predstavljala dva dokumenta: »program« ruske komunistične partije (boljševikov) in program Spartakove zveze; za oba dokumenta¹⁹⁵ je Lenin menil, da dovolj jasno opredelujeta vlogo in naloge bodoče internacionale. »Proglas«, ki je napovedal bližnjo ustanovitev (čeprav nista bila navedena ne datum ne kraj) »nove revolucionarne internacionale«, je bil poslan 39 levim partijam in skupinam iz Evrope (33), ZDA (4), Avstralije (1) in Azije (1) ter nedvoumno povedal, da bodo »polnopravne članice III. internacionale samo tiste partije, ki v celoti sprejemajo njeno platformo« (seznam, v KI-I/1981, 229).

Ustanovitev »Rdeče«¹⁹⁶ internacionale

Resno oviro v pripravi in organiziranju reprezentativne mednarodne konference oziroma kongresa levih sil v Moskvi je predstavljal na eni strani izjemno težaven mednarodni in notranji položaj Sovjetske Rusije (blokada, državljanska vojna, prometne težave, zaprtost mej), ki je onemogočil nekaterim delegacijam zahodnoevropskega delavskega gibanja, da bi pravočasno prispele v Moskvo,¹⁹⁷ na drugi strani pa neugodne okoliščine, v katerih so se znašle novoustanovljene komunistične partije, soočene z lastnimi problemi in večinoma brez izkušenih vodilnih osebnosti. Navkljub težavam se je pričel 2. marca 1919 v Kremlju pod

195 Program RKP/b/ za bližnji VIII. kongres (Moskva, 18.–23. marca 1919): »Teorija in praksa boljševizma« ter program Spartakusbunda: »Kaj hoče Spartakova zveza?«, ki ga je sestavila R. Luxemburg in je bil z nebistvenimi spremembami sprejet kot partijski program na ustanovnem kongresu KP Nemčije, konec decembra 1918 (v Luxemburg, IS/1977, 823–836).

196 Leta 1832 je prišlo v Walesu do krvavih spopadov med rudarji in policijo, kjer so se poslednji demonstranti združili pod improvizirano *zastavo krvavih srajc* svojih padlih tovarišev in bili pokončani do zadnjega moža. Od tedaj je *rdeča zastava* simbol revolucije in upora. S tem pomenom so jo prevzele delavske stranke v 19. st.; v 20. st. pa je postala rdeča zastava in rdeča barva nasploh simbol »komunizma«: od rdeče armade, rdeče zvezde, rdeče garde do rdeče Maove knjižice.

197 Odsotni so bili predstavniki Socialistične stranke Italije ter mnogi delegati levih opozicijskih skupin iz Francije, Velike Britanije in ZDA.

predsedstvom Lenina prvi posvet 52 delegatov (34 delegatov je imelo odločujoči in 18 posvetovalni glas), ki so zastopali 35 komunističnih partij oziroma socialističnih skupin in organizacij iz 21 držav Evrope, Azije in ZDA.

Posvetovanje se ni začelo kot kongres, temveč kot komunistična konferenca, ki naj pripravi ustanovitev nove internacionale šele na prihodnjem posvetovanju. Do takšne odločitve je prišlo na zahtevo delegata KP Nemčije Huga Eberleina (Max Albert), ki je na preliminarni seji 1. marca 1919, v imenu svoje partije izjavil, da je preuranjeno ustanavljati komunistično internacionalo. Stališče Eberleina je temeljilo na oceni takrat že pokojne R. Luxemburg, da še niso dozoreli vsi pogoji za ustanovitev Kominterne; argumenti so bili naslednji:

1. zahodnoevropsko delavstvo je globoko razočarano z izkušnjami predhodne – II. internacionale (z njenimi praznimi besedami, deklaracijami in odločitvami, ki so se kasneje spremenile v sramotni poraz);
2. nova internacionala mora biti zasnovana ne na lepih željah, temveč na resnični organizacijski moči komunističnih partij, a te so šele v formiranju, maloštevilne in slabotne; nova internacionala mora počakati, da se poveča in okrepi njena organizacijska baza, da bo lahko uspešno delovala;
3. javnosti je neobhodno potrebno predstaviti našo platformo, v kateri bodo jasno izražene naloge in cilji revolucionarnega proletariata, kakor tudi nove internacionale;¹⁹⁸
4. zaradi objektivnih razlogov (prometne ovire /.../) na ustanovni kongres niso prišli polnopravni in uradni delegati vseh komunističnih partij in levih skupin,¹⁹⁹ zaradi tega lahko predpostavljamo, da kongres ne odraža realnega organizacijskega stanja, saj največja zahodnoevropska gibanja pravzaprav niso zastopana (Eberlein, 1924, 306–307).

Vodstvo KP Nemčije je menilo, da se v Evropi še niso oblikovale in razvile takšne KP, ki bi lahko bile enakopraven partner RKP/b/²⁰⁰ ter obenem izrazilo

198 Proglas (24. januarja 1919) je izrecno poudaril, da platforma nove internacionale temelji na programu RKP/b/ in Spartakusbunda; v proglasu so tudi prezentirani cilji in naloge revolucionarnega proletariata. Proglas Rosi Luxemburg ni bil poznan, saj je bila umorjena (15. januarja 1919), torej pred njegovo objavo.

199 Edini uradni delegati, ki so prišli iz evropskih dežel, so bili: Eberlein (Nemčija), Rutgers (Nizozemska), Steinhard /Gruber/ (Avstrija), Stange (Norveška) in Grimlund (Švedska). Vsi ostali udeleženci so bili še pred sklicem kongresa v Rusiji ter z izjemo ruskih predstavnikov brez stikov z vodstvi svojih partij; res pa je, da so – čeprav neuradni predstavniki svojih partij – v glavnem delovali v skladu s težnjami svojih partij in skupin.

200 Mišljena je organizacijska in politična prednost ruske boljševiške partije in njena dominantna vloga napram majhnim in nezrelim komunističnim partijam.

določene pomisleke do načina konstituiranja in metod delovanja Kominterne kot tudi vloge RKP/b/ v njej.²⁰¹ Čeprav so v KP Nemčije v principu zagovarjali potrebo po ustanovitvi nove, revolucionarne internacionale, so zaradi omejenih pomislekov zastopali stališče, da je potrebno ustanovitev Kominterne prestaviti na ugodnejši čas. 'Nemško' stališče dejansko odraža videnje R. Luxemburg problema internacionale v vsej njeni razsežnosti in daljši perspektivi, za katero je karakteristično mišljenje o ključni vlogi nemških komunistov kot veznem elementu med ruskim in zahodnoevropskim gibanjem, pa tudi njeno nasprotovanje imenovanju novoustanovljene partije kot komunistične:

Naloga komunistov je, da odvrnejo socialistične stranke od II. internacionale, posebno v zahodnoevropskih deželah, ter jih združijo v novo internacionalo. /.../ KP Rusije to ne bo lahko uspelo. Nasprotje med KP Rusije in socialističnimi strankami Zahoda, posebno Francije, Velike Britanije, Amerike, je tako veliko, da nam – nemškim revolucionarjem – pripada naloga, da vzpostavimo zvezo med revolucionarji na Vzhodu in socialisti zahodne Evrope, ki danes še plavajo v reformističnih vodah. /.../ To nalogo bomo lažje izpolnili, če nastopimo kot socialistična stranka; če se pojavimo kot komunistična partija, potem bi nam tesna povezanost z ruskimi komunisti otežila našo nalogo v zahodni Evropi /.../ (Eberlein, 1924, 307).

A. Ransome, dopisnik lista *Manchester Guardian*, se spominja, da je bila »konferenca tajna in jutranji časopisi niso ničesar sporočili« (1920, 107). Iz tega lahko zaključimo, da so bili ruski boljševiki zainteresirani, da se konferenci ne daje nobena publiciteta vse dotlej, dokler ne bodo objavili sklepa o ustanovitvi nove internacionale. Medtem so se ostale delegacije (v nasprotju z nemško), spodbujene z evropsko revolucionarno situacijo, izrekle za takojšnjo ustanovitev nove internacionale: 4. marca so sprejeli sklep, da se »mednarodna komunistična konferenca proglasi za ustanovni kongres ter s tem ustanovi Komunistična internacionala«.²⁰²

Z vidika doseženega teoretičnega nivoja v takratnem komunističnem gibanju ter ob upoštevanju dejstva, da so mnogi znani voditelji zahodnoevropske levice (Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Franz Mehring, Leo Jogiches in drugi) umrli ali bili ubiti med januarjem in marcem 1919, so programska načela nove internacionale

201 Pomisleki so temeljili na kritiki boljševiške taktike (gl. Luxemburg IS/1977, 741–782 /*K ruski revoluciji*).

202 Sklep so soglasno sprejeli na 3. seji; samo delegacija KP Nemčije se je glasovanja vzdržala (Stenogram 1. kongresa, v KI-I/1981, 104–105).

vendarle izdelali tedaj najbolj znani teoretiki revolucionarnega marksizma. Pomen 1. kongresa ni samo v tem, da je bil »ustanovni«, pač pa v dejstvu, da bodo njegove fundamentalne ideje, vsebovane v programskih dokumentih, dejansko ostale v veljavi vse do sprejetja uradnega »Programa KI« na 6. kongresu KI (1928).

Taktiko in strategijo KI je moč razbrati iz sprejetih programskih dokumentov in resolucije o odnosu do socialističnih struj in bernske konference. Temeljni tekst programskega značaja »Platforma KI« (KI-I/1981, 137–142) sta izdelala N. Buharin in H. Eberlein, delegata dveh najmočnejših komunističnih partij, na podlagi Leninove teorije o imperializmu in proletarski revoluciji. Platforma je, izhajajoč iz analize imperialistične dobe, pozvala proletariat v boj za osvojitve državne oblasti, kar bo šele omogočilo uničenje politične oblasti buržoazije. Nadalje je okvalificirala buržoazno demokracijo kot diktaturo buržoazije in v uvedbi sistema sovjetov (svetov) videla tisti temelj proletarske demokracije, ki bo presegal buržoazni parlamentarizem oziroma razdvojenost med zakonodajno in izvršno oblastjo ter povezal volilno bazo z organi upravljanja. Na ekonomskem področju je Platforma postavila zahtevo po ekspropriaciji buržoazije in prenosu produkcijskih sredstev v družbeno lastnino proletarske države. Izhodiščna točka v Platformi, ki je začrtala naloge mednarodnega proletariata oziroma metode in taktiko proletarske revolucije, je bila ideja o neposredni vzpostavitvi diktature proletariata:

Nujen predpogoj zmagovitega boja je prekinitev odnosov ne samo z desnimi socialnimi demokrati, temveč tudi s 'centrom' (kautski-janci), ki v kritičnih trenutkih redno zapušča proletariat. Na drugi strani je potrebno uresničiti blok s tistimi elementi revolucionarnega delavskega gibanja, ki so se – ne glede na to, da prej niso bili v socialistični partiji – postavili v celoti na stališče proletarske diktature v obliki oblasti sovjetov (ibid., 142).

Končno, Platforma se je zavzela za ponovno afirmacijo principa proletarskega internacionalizma, za koordinacijo mednarodne revolucionarne aktivnosti kot tudi za vzpostavitev zvez z narodnoosvobodilnimi gibanji v kolonialnih deželah: »Nasproti 'Rumeni', socialistični internacionali, internacionala komunističnega proletariata podpira eksploatirana ljudstva kolonij v njihovem boju proti imperializmu, da bi s tem pospešila končni zlom svetovnega imperialističnega sistema« (ibid.).

Naslednji kongresni dokument, ki je opredeljeval programska načela, so bile Leninove »Teze o buržoazni demokraciji in diktaturi proletariata« (ibid., 83–90), ki bodo postale eden izmed teoretičnih temeljev nove internacionale. Teze o meščanski demokraciji so ohranile klasično leninsko argumentacijo (*Država*

in revolucija, 2017; *Proletarska revolucija in renegat Kautsky*, ID/1950) v korist proletarske diktature, ki se pojavlja kot višja oblika in zgodovinska zamenjava za buržoazno demokracijo: »/.../ tako imenovana demokracija, to je buržoazna demokracija, ni nič drugega kot prikrita diktatura buržoazije /.../ in nasprotno, diktatura proletariata – to je sovjetska oblast v Rusiji, *Räte System* v Nemčiji, *Shop Stewards Committees* in druge podobne sovjetske ustanove v drugih deželah – je zgrajena tako, da približuje delovne množice aparatu upravljanja (prek delavskega samoupravljanja)« (ibid.).

Z dodatno resolucijo (treh točk), ki jo je Lenin predložil na samem kongresu so obvezali komunistične partije v vseh deželah, kjer še ne obstaja sovjetska oblast, da je njihova poglavitna naloga – »pojasnjevati širokim množicam delavskega razreda zgodovinski pomen politične in praktične nujnosti nove proletarske demokracije, ki naj se uvede namesto buržoazne demokracije in parlamentarizma« (ibid., 143). Zgodovinski trenutek, ko je Lenin pisal »Teze«, je kazal na možni skorajšnji konec meščanske demokracije. Namreč, v akutni revolucionarni situaciji po koncu svetovne vojne in v pričakovanju širjenja svetovne revolucije, so ustanovitelji Kominterne videli predznake bližnjega konca meščanske družbe in njene demokracije.²⁰³

Dokumente programske vsebine, ki jih je sprejel ustanovni kongres, je potrebno razumeti kot stek najmanj treh različnih sestavin:

Prvo predstavlja ideološka dediščina II. internacionale, saj se Lenin nikoli ni odrekel zgodovinskemu in političnemu reševanju njenih pozitivnih sestavin, tako da je vtisnil temu svojemu delu pri ponovnem ustanavljanju internacionale »vsebinsko in oblike, ki so nosili močan pečat te ideologije tudi tedaj, ko je bil njihov namen spreminjati jo in presegati« (Ragionieri, 1978, 42).²⁰⁴

203 V kasnejših fazah, ko bo nastopila nevarnost fašizma, bo KI poudarjala tudi določen pozitiven odnos do meščanske demokracije, npr. v »Tezah o taktiki KI« (Mednarodni fašizem), sprejetih na 4. kongresu KI, 1922 (KI-IV/1981, 857).

204 Tudi Lindemann (1977) izpostavlja razmerje, v katerem prihaja do idejnega prepletanja med boljševidmom in levico II. internacionale: »Privlačnost teorij Lenina ni bila odvisna samo od dejstva, da je bil uspešen revolucionar, ter od pomanjkljivosti vodstva zahodnih socialistov. Že pred letom 1917 so mnogi neruski socialisti izpovedali zamisli, ki so bile zelo podobne tistim, ki so jih kasneje označevali kot leninistične. Po drugi plati je Lenin temeljito raziskoval spise velikih zahodnih socialistov, ti spisi pa so bili temelj, na katerega so se opirale njegove izvirne in ruskim razmeram prilagajene rešitve« (ibid., 57). Gornje trditve oziroma navezne točke lahko podkrepimo tudi z ekonomsko teorijo II. internacionale (konkretno, z analizo imperalizma in oceno o neozdravljivosti značaja njegovih protislovij), ki nenehno zastavlja dilemo: »socializem ali barbarstvo«, pri čemer ne gre samo za njeno levo krilo, marveč tudi za sam »pravoverni« center.

Druga sestavina izvira iz ruske revolucionarne prakse, in sicer bolj tiste, ki se je izrazila v obdobju priprav boljševikov na osvojitve oblasti (gre za ključno obdobje, ki je zajeto med februarjem in oktobrom 1917 in ki se bo kar naprej pojavljalo kot obvezno merilo za delovanje evropskih revolucionarnih avantgard), kot pa iz tiste, ki se je iztekla s prvim letom vodenja oblasti in državljanske vojne, čeprav je bila že obogatena z izkušnjami (Boffa, 1985b, 31–42).

Tretjo sestavino predstavlja prizadevanje v prid novemu strateškemu razmisleku, h kateremu so prisiljene leve struje v delavskem gibanju zaradi usmeritve in zaradi oblik, ki jih je dobil revolucionarni proces v Evropi, ki jo je bila pretresla poveljna kriza.²⁰⁵

Vežni člen med temi sestavinami in hkrati njihov notranji ključ za razumevanje je bilo iskanje nove oblike proletarske demokracije, ki naj bi bila drugačna kot meščanska parlamentarna demokracija: prvina, ki je predstavljala razhajanje s socialističnim izročilom II. internacionale in ki je bila podlaga za srečanje med zahodnim revolucionarnim marksizmom in rusko prakso, je bila odkrita prav v takšnem pojmovanju oblasti, ki so jo dojemali kot proletarsko demokracijo in kot diktaturo zoper protirevolucionarne razrede in ki se je opirala na nove ustanove in sovjete – svete delavcev, kmetov in vojakov (Agosti, 1986, 317–318). Programska izhodišča, ki jih je potrdil 1. kongres KI in ki so jih izdelali boljševiki na podlagi svojih izkušenj in svojega branja teoretičnega in političnega razvoja revolucionarne levice na Zahodu in ki so bila vsaj deloma zasnovana kot abstrakten vzorec, se v stiku s stvarnimi silami in gibanji, ki jih je oktober sprožil po vsem svetu, spreminjajo ter obenem razvodeni in obogatijo. Zgodovina prvega leta KI je v bistvu zgodovina zapletenega ter nelahkega srečanja boljševikov in revolucionarne levice na Zahodu (kar je predvidela že R. Luxemburg).

Nedvomno je vojna v delavskem gibanju sprožila globoko in nepopravljivo krizo ter prignala do kraja nerešeno napetost med dvema »marksizmoma«, tistim reformističnim in tistim revolucionarnim, ki sta do leta 1914 in še čez z redkimi izjemami živela drug ob drugem v strankah II. internacionale. Povezovalec tega procesa je bila oktobrska revolucija, stopnje zavesti, ki so ga spremljale, pa so bile od primera do primera zelo različne: za nekatere sile (spartakovci, poljska socialna demokracija, nizozemski tribunisti, krog okoli *Ordine nuovo*

205 Te leve struje, »za katere preprosto mislijo, da so 'nove', so zelo blizu tistim anarhističnim in sindikalističnim strujam, ki jih je marksizem pred časom v delavskem gibanju že premagal, ki pa se zdaj pod pezo poraza in nemoči nasproti birokracijam spet pojavljajo« (Broué, 1977, 297).

v Italiji) je obstajalo široko področje strinjanja tudi, ko je šlo za boljševiško ideologijo in za program, čeprav so obstajala navzkrižja, ki so kasneje v času »boljševizacije KI« postala povod za krize in razcepe; za druge skupine socialnodemokratske levice (mnoge od teh so predstavljale le neznatne manjšine v svojih strankah) je veljalo, da jih k III. internacionali ni poganjalo v tolikšni meri soglasje z boljševiški načeli, katerega teoretičnega jedra so bila razen tega tudi malo znana ali povsem neznana, kolikor dejstvo, da so se vživljali v oktobrsko revolucijo samo po sebi, od njenega oznanila novega reda pravičnosti in miru do nove trdnosti, ki jo je nudila zavesti, ki je bila pretresena in zmedena spričo tistega propada vseh vrednot, ki ga je predstavljal datum »4. avgust 1914« (ibid., 334). Na prisotnost iracionalizma in na premajhno kritičnost ob ustanavljanju KI opozarja tudi francoski socialist Ludovic-Oscar Frossard v svojih spominih:

Ruski socialisti, ki jih je vodila neukrotljiva volja, so dosegli tisto, kar so socialisti vseh drugih dežel želeli, hoteli, pripravljali, pričakovali. /.../ Vse je tako pomagalo k temu, da je Sovjetska Rusija postala središče socialističnega sveta. Vse se je vrtelo okoli nje. /.../ Njeno čudovito izžarevanje je ogrevalo socialistična srca. Naprej! Človeštvo ni bilo obsojeno, saj se je v Rusiji zaril nov dan. /.../ Tako kot v vseh velikih zgodovinskih krizah so mučene duše tudi tokrat iskale svojo mistiko, ki so jo zdaj našle. Poslej je bila Moskva zanje »branik vere« (1930, 36).

In kakšno stališče je zavzela nova internacionala do socialnodemokratskih strank? Glede na dejstvo, da je Kominternna pravzaprav vzniknila iz razcepa v mednarodnem socializmu, in če ob tem upoštevamo še genezo idejnih bojev v okviru zimmerwaldskega gibanja, potem je seveda razumljivo, da uradni dokumenti KI (v prvih povojnih letih) odražajo izrazito odklonilen odnos tako do socialnodemokratskih strank kot tudi bernske konference (februarja 1919), ki je obnovila II. internacionalo. V tem kontekstu se je KI na 1. kongresu v »Resoluciji o odnosu do 'socialističnih' struj in bernske konference« (KI-I/1981, 144–148) popolnoma ogradiła od vseh ostalih socialističnih struj, ki niso kazale navdušenja do razcepa v mednarodnem socializmu. Sprejeta resolucija ni zavrgla samo kakršnokoli možnost sodelovanja s t. i. »Bernsko internacionalo«, ki je združevala desno reformistično krilo socialnodemokratskih strank, temveč je zavračala tudi sodelovanje s sredinsko, centristično strujo, ki se je formirala v pogojih svetovne vojne kot umirjena pacifistična opozicija nasproti uradni politiki večinske (desne) socialne demokracije. Vzrok ostremu levemu kurzu KI je bilo prepričanje o bližnji (evropski) proletarski revoluciji, ki bo razbila vse družbene in politične strukture zatiranja: poudarjena je bila

potreba po »lomljenju« meščanskih institucij ter pomenu »neposredne akcije« in »odkritega boja« zoper državo (odklanjanje slehernega »kompromisa«, bojkotiranje sleherne oblike parlamentarnega delovanja, zavračanje aktivističnega dela v reformističnih sindikatih), prav tako pa tudi zahteva, da je treba opirati upravljanje v okviru proletarskega reda na takšne množične organizacije, kot so bili npr. sovjeti (Agosti, 1986, 336).

Idejnopolitična sestava Komunistične internacionale

Analiza idejnopolitične sestave KI kaže, da moramo ločiti vsaj tri tipe partij, ki so pristopile h komunističnemu gibanju:

- Prvi, v največjem številu primerov so nastale komunistične partije z združevanjem raznih skupin in struj socialistične levice ter levice nasploh. Najvažnejši segmenti, iz katerih so se rekrutirale te grupacije, so bili: a) marksistična levica v predvojnih socialističnih strankah; b) revolucionarni elementi iz gibanja za delavsko samoupravljanje (kontrola), ki so se razvili v toku prve svetovne vojne v glavnem izven obstoječih socialističnih strank, zato so bili idejno zelo heterogeni – v njihovih idejah srečujemo prvine marksizma, anarhosindikalizma, gildskega socializma in anarhizma (v ZDA in Veliki Britaniji je iz teh krogov izhajalo največje število kadrov in aktivistov novih partij); c) skrajna levica različnih protivojnih skupin in gibanj; č) najboljevidnejši elementi iz gibanja za žensko volilno pravico (značilen primer je vloga Sylvie Pankhurst pri ustanovitvi KP Velike Britanije).
- Drugi, v nekaterih deželah so se obstoječe socialistične stranke odločile, da se v celoti ali z veliko večino svojih članov in aktivistov priključijo komunističnemu krilu delavskega gibanja. To se je zgodilo v Jugoslaviji, Bolgariji, Italiji in Norveški. Podobna situacija je bila tudi v Franciji, ko je večina članov in aktivistov Socialistične stranke na kongresu v Toursu (decembra 1920) glasovala za priključitev k III. internacionali. Nekatero od teh strank (jugoslovanska, bolgarska, francoska) so trajno ohranile svoje mesto v komunističnem gibanju, medtem ko so druge izstopile (italijanska, norveška), potem ko niso bile pripravljene, da sprejmejo vse politične, ideološke in organizacijske pogoje, ki jih je postavljala center komunističnega gibanja.
- Tretji, v nekaterih deželah vzhodne in centralne Evrope so imeli pomembno vlogo pri ustanavljanju novih partij ljudje, ki so za časa vojne dospeli v rusko ujetništvo ter na razne načine sodelovali v oktobrski revoluciji. Največkrat so to bili posamezniki, ki pred vojno niso imeli pomembnejših vlog v delavskem in socialističnem gibanju

svojih dežel; v politično življenje so prišli v času oktobrske revolucije. V to kategorijo lahko vključimo tudi kadre, ki so prišli v Rusijo (zaradi revolucionarnih nagibov) v času revolucije in v njej aktivno sodelovali. Ta tip revolucionarjev je imel pomembno vlogo pri ustanavljanju komunističnih partij v Avstriji, Madžarski, Češkoslovaški, Romuniji in deloma na Poljskem (Pribičević, 1979b, 169).

In katere sile so pravzaprav tvorile »lok privržencev« nove internacionale, kdo pravzaprav sestavlja (v idejnem smislu) teh 39 levih partij, grup in skupin, navedenih v proglasu 24. januarja 1919? Če si natančneje ogledamo življenjepise tistih, ki so v času med letoma 1917 in 1919 delovali kot dejanski posredniki boljševizma na Zahodu, potem vidimo, da v njihovih vrstah niso samo socialistični veterani, marveč celotna generacija aktivistov, katerih odločitev za revolucionarnost je dozorevala na podlagi nasprotovanja vojni, bolj na splošno pa cela vrsta takšnih, ki pred vojno niso bili marksisti in se pogosto sploh niso vključevali v politiko. Tudi nekdanji vojni ujetniki v Rusiji, ki so imeli osrednjo vlogo pri ustanavljanju nove internacionale, niso imeli (vsaj večina od njih) nikakršne pomembne vloge v socialističnem gibanju svojih dežel ali pa v tem gibanju sploh niso sodelovali. Tudi številni znani dopisniki, ki so bili poslani v Rusijo (npr. Američana John Reed in Robert Minor, Anglež Arthur Ransome, Francoz Henri Guilbeaux, Kitajec Zhu Quipai), ne glede na to, ali so kasneje postali v svojih deželah organizatorji komunističnega gibanja, so imeli le redki od njih preteklost socialističnih in marksističnih aktivistov. Zgoraj povedano potrjuje, da »krog privržencev« še zdaleč ni monoliten oziroma idejno izdelan. Pogled na tedanja komunistično levico kaže tudi, da je imel boljševizem velik vpliv predvsem na mladinske organizacije socialističnih strank, medtem ko so se sindikati upirali njegovemu vplivu; bili so na splošno manj dojemljivi za obljube o »novem družbenem redu« in jih je bolj skrbelo, kako izboljšati življenjske razmere delavcev v okviru obstoječega sistema. Pač pa srečamo v ustanovitvenih vrstah privržence anarhosindikalizma in revolucionarnega sindikalizma, idejnih struj, ki jih je marksizem sicer porazil, toda poistovetil z revolucijo, ki je bila vodena in uresničena pod zastavo samega marksizma. Verjetno v letih vojne nihče ni bil bliže Leninu kot prav nizozemski revolucionarji (»tribunisti«), ki so se že leta 1909 ločili od uradne socialne demokracije svoje dežele; spisi Pannekoeka in Gorterja (1969) so prav gotovo imeli določen vpliv tako na njegovo ostro polemiko zoper kautskijeovski center kot tudi na njegova pojmovanja imperializma in svetovne revolucije. Kljub temu pa so bile med stališči enih in stališči drugih razlike in tudi pravicata neskladja, čeprav še niso prišla na dan: to še posebej velja za poseben odnos, ki so ga Nizozemci navezali z anarhosindikalističnimi težnjami v sindikalnem

gibanju, ter za dejstvo, da so bili sami pod vplivom teh teženj, kar je izhajalo iz njihovega povzdigovanja revolucionarne spontanosti, iz njihovega nenehnega poudarjenega podcenjevanja vloge partije in iz njihovega mitičnega pristopa k nediferenciranemu pojmovanju množice (Bravo, 1977, 178). Podobne anarhosindikalistične usmeritve »revolucionarnih socialistov«, pobudnikov ustanovitve nacionalnih komunističnih partij, so bile bolj ali manj prisotne pri vsej revolucionarni levici: npr. madžarska levica je bila pod vplivom močne osebnosti Erwina Szaba (Tökes, 1967), ekstremistične težnje so v avstrijski levici predstavljali člani *Freie Vereinigung Sozialistischer Studenten* (Paul in Elfriede Friedländer), nadalje anarhosindikalistična skupina Lea Rothziegla, v Nemčiji so se pod organizacijskim okriljem »komunistov internacionalistov« /IKD/ zbirale sile skrajne levice (skupini okoli časopisa revolucionarne levice *Arbeiterpolitik* in *Lichtstrahlen* ter 'unionistična' struja iz Hamburga, ki je zahtevala odpravo tradicionalne ločitve in delitve dela med partijo in sindikatom) (Broué, 1977), v ideoloških temeljih skandinavske levice (Švedska, Norveška) je bil prisoten omiljen anarhosindikalizem in bojevit protimilitarizem (Gilberg, 1972); podobna slika se kaže tudi v razdrobljeni revolucionarni levici v Veliki Britaniji, ZDA in drugod. Navsezadnje je tudi revolucionarni nemir v Rusiji med februarjem in oktobrom vseboval močno anarhično značilnost, tisto, ki je bila usmerjena k uničenju sleherne državne oblasti in ki se ji niso hoteli in mogli odtegniti niti boljševiki (Hulse, 1964).

V stališčih Lenina in boljševikov do anarhistov in revolucionarnih sindikalistov se je odražala podmena o možnostih za revolucionarni razvoj v evropskih razsežnostih, podmena, ki se je opirala na model Rusije iz leta 1905, na model »silovitega in podaljšanega množičnega gibanja, ki prehitava iniciativo političnih sil, ki so še preslabo organizirane in ki jih v praksi prisili, da se usposobijo v sorazmerju s krepitvijo boja in z oblikami sovjetske samoorganizacije množic« (Rapone idr., 1978, 31–32). V tem okviru postaja predmet vnovične razprave pojmovanje razredne stranke oziroma vloge »zavesti« in »spontanosti« v revolucionarnem boju: »/.../ delavsko gibanje je že zraslo preko organizacijskih meja stranke, razvoj produkcijskih odnosov pa že dopušča proletariatu, da se polasti vse oblasti«, je pisal György Lukács spomladi 1919 (1972, 46).

Med revolucionarnim entuziazmom in stvarnostjo

Referati in diskusije ter sprejeti programski dokumenti in resolucije na 1. kongresu KI niso samo začrtali taktike in strategije nove internacionale, pač pa so odsevali tudi prepričanje o razcvetu »svetovne revolucije«, kar se je pravzaprav ujemalo z revolucionarno situacijo – podžgano z uspehom

»oktobra« in težkim ekonomskim položajem – ob koncu svetovne vojne in neposredno po njej. V vrsti evropskih držav – na Finskem, v Avstriji, Nemčiji, na Madžarskem, Poljskem, Bolgariji – izbruhnejo revolucionarni nemiri; Češkoslovaško, Francijo, Kraljevino SHS, Španijo, Škotsko, Anglijo in ZDA pa pretresajo generalni štrajki. Medtem ko italijanski delavci ustanovljajo rdeče oddelke in zasedajo tovarne v severni Italiji, kmečki upori preplavijo južno Italijo in Sicilijo. Tudi v nekaterih kolonijah in izvenevropskih državah (Egiptu, Indiji, Kitajski, Peruju) pride do vstaj in revolucionarnih vrenj. Vzporedno teče proces pospešenega ustanavljanja komunističnih partij. Vse to je seveda vplivalo na optimistično prepričanje, da se je proces svetovne proletarske revolucije že začel.

V naslednjih mesecih – ki so zaznamovani z vzponi in porazi evropskega proletariata v letu 1919 in ki spominjajo na revolucionarne poskuse evropskega delavskega gibanja v letih 1848 in 1871 – bodo pogledi kominternskih voditeljev na možnost skorajšnjega razcveta svetovne proletarske revolucije dobili realnejši okvir. Zmaga protirevolucijskih sil – krvava zadušitev revolucije na Finskem in likvidacija kratkotrajne Republike delavskih svetov v Münchnu, maja 1919 (Collotti, 1971, 36–41), vojaški in politični poraz Madžarske republike svetov, avgusta 1919 (Santarelli, 1971, 47–82), obrzdanje revolucije in množičnega demokratičnega gibanja delavskih svetov v Nemčiji (Ritter in Miller, 1983), Avstriji (Hautmann, 1971) in drugod – je pokazala dvoje: prvič, da revolucionarni poskusi, kljub začasnim uspehom, niso pripeljali do odločnejših družbenih sprememb, in drugič, da ofenziva kapitala komunističnega gibanja ni zatrla. Nasprotno, kljub dinamizmu revolucionarne plime in oseke ter prehodu nekaterih KP (Finske, Nemčije, Madžarske, Poljske) v ilegalo, beležimo porast vpliva in večanje števila članstva mladih komunističnih partij: med prvim in drugim kongresom KI (1919–1920) se je včlanilo v organizacije, ki so pristopile k III. internacionali, med 340 in 360 tisoč novih članov (KI-II/1981, vi). Istočasno KI v boju z Bernsko internacionalo za delavske množice širi svoj komunistični vpliv ne samo prek novoustanovljenih partij, ampak intenzivno gradi svojo organizacijo v Evropi prek posebnih organov: Zahodnoevropskega sekretariata KI /WES/,²⁰⁶ Amsterdamskega biroja KI,²⁰⁷

206 WES (Westeuropäisches Sekretariat) je bil ustanovljen v Berlinu jeseni 1919 kot propagandno-politični center in podružnica KI za dežele srednje in zahodne Evrope. Aktivisti WES v obdobju 1919–1921 so bili: K. Zetkin, P. Levi, A. Thalheimer, Y. S. Reich, A. J. Abramovič, M. Bronski, A. Guralški, V. Vujović, K. Frank, W. Münzenberg, E. Fuchs, S. Mineff in drugi.

207 Amsterdamski biro KI /AB/ je bil ustanovljen novembra 1919 na Leninov predlog (prek J. S. Rutgersa) zaradi širjenja publikacij KI in povezovanja komunističnih partij in skupin v deželah severozahodne Evrope. Izdajal je svoj bilten in organiziral dve mednarodni konferenci. Zaradi nesoglasij z IK KI (idejnih in organizacijskih je bil razpuščen spomladi 1920.

Dunajskega biroja KI²⁰⁸ ter Južnega biroja KI.²⁰⁹ Vsi ti centri so izvajali intenzivno propagando, izdajali legalne in ilegalne publikacije v različnih evropskih jezikih ter v bistvu opravljali pomožne funkcije IK KI, ki je bil med prvim in drugim kongresom KI, zaradi blokade Sovjetske Rusije in slabih zvez s svetom, praktično onemogočen v svojem delovanju. Delo IK KI je bilo v tem obdobju omejeno v glavnem na pošiljanje proglasov, protestnih in pozdravnih pisem, ki jih je pošiljal v svet prek radijskih zvez ter objavljaj v časopisu *Die Kommunistische Internationale*. Poleg tega je bila v Berlinu ustanovljena še Komunistična mladinska internacionala /KIM/ kot zbirališče revolucionarnih mladinskih organizacij.²¹⁰

Vsekakor je razmah in krepitev revolucionarnega duha med evropskimi delavskimi množicami vplival tudi na optimistično vzdušje delegatov na 2. kongresu KI (julija/avgusta 1920), ki je bilo še dodatno podkrepljeno z upanjem v uspešno napredovanje Rdeče armade na Poljsko, s katerim naj bi bila odprta perspektiva prodora in širjenja revolucije prek Poljske tudi v Nemčijo; gre za misel o zunanjem spodbujanju revolucije. Po mnenju večine zgodovinarjev je bila Kominterneta v letu 1920 na vrhuncu svojega revolucionarnega vzpona. S tem v zvezi je drugi kongres KI predstavljal kulminacijo poveljnega revolucionarnega entuziazma in velikega zgodovinskega upanja, kar je bilo opaziti tako v razpoloženju delegatov kot tudi v vsebini kongresnih dokumentov. Po splošnem prepričanju tedanjih protagonistov komunističnega gibanja so dozoreli objektivni zgodovinski pogoji za razvoj revolucije; »manjkajo samo sposobne in samostojne komunistične partije, ki bi usmerjale in pospešile revolucionarni proces«. Zato je bila prvenstvena naloga KI, kot so poudarili na kongresu, da vzpodbudi in pospeši ustanavljanje revolucionarnih partij v vseh deželah in jim pomaga, da se idejno usposobijo za odločilne bitke. V nasprotju s prvim

208 Na Dunaju je bil okrog časopisa *Der Kommunismus* formiran močan komunistični center – t. i. *Dunajski biro KI*, predvsem s komunisti-emigranti iz Madžarske, po zadušitvi tamkajšnje republike sovjetev.

209 Za delovanje na področju južne Rusije je bil formiran Južni biro KI, s sedežem v Kijevu. Njegova aktivnost je trajala od marca 1919 do napada Poljakov na Kijev aprila 1920.

210 KIM je bila ustanovljena na iniciativo Ruske komunistične mladinske zveze na kongresu v Berlinu od 20. do 26. novembra 1919, na katerem je sodelovalo 19 delegatov iz 13 držav (Avstrije, Češkoslovaške, Danske, Italije, Madžarske, Nemčije, Norveške, Poljske, Romunije, Sovjetske zveze, Španije, Švedske in Švice). Na prvem kongresu je potekala živa diskusija o odnosih med KI in KIM. Medtem ko je del delegatov (na čelu z W. Münzenbergom) sprejel politično platformo KI s pripombo, da sta KIM in KI enakopravni organizaciji, se je italijanski delegat L. Polano zavzemal le za »izključno moralno združitev s KI«. Glede na to, da je prevlado stališče ruskega delegata L. Šackina, da »KIM naj ne vodi nikakršne posebne politike, pač pa naj se podredi centraliziranemu vodstvu KI«, je kongres odločil, da KIM pride v sestav KI kot njena sekcija (Cvetković, 1968).

kongresom KI, ki je bil sklican v naglici, so 2. kongres skrbno pripravljali. Če so organizatorji na prvi kongres povabili samo somišljenike (»leve revolucionarne struje«), je bil zdaj krog vabljenih mnogo širši (kar ni bil slučaj) – od levičarskih partij prek anarhosindikalističnih zvez do ženskih in mladinskih organizacij (KI-II/1981, 447–449) – kar kaže na heterogenost stališč, tendenc kot tudi grupacij, ki so se zbrale na kongresu. Drugi kongres naj bi predvsem zaključil že na prvem kongresu začeti proces organizacijskega oblikovanja Kominterne – v smislu vzpostavitve trdnih organizacijskih temeljev KI kot »generalnega štaba« predvidene svetovne proletarske revolucije;²¹¹ nadalje naj bi razmejil komunistične in centristične struje v delavskem gibanju ter na neboleč način pridušil levičarske, anarhosindikalne in druge sektaške težnje v okviru komunističnega gibanja ter, končno, vključil osvobodilna gibanja kolonialnih ljudstev v splošni boj proti imperializmu in oblikoval temelje za delavsko-kmečko zvezo v agrarnih deželah Evrope in Azije (o tem gl. Stajić, 1995).

V navedenih nalogah se dejansko skriva težnja po unifikaciji, poenotenju komunističnega gibanja. Namreč, poraz revolucije v Nemčiji, propad »sovjetskih« poskusov na Madžarskem in na Bavarskem, je že v drugi polovici 1919 prispeval, da se med delom vodilne skupine v III. internacionali (predvsem pri Leninu in Trockem) začenja uveljavljati v bolj ali manj jasni obliki spoznanje, da se bo revolucionarni proces v Evropi razvijal veliko počasneje in veliko manj premočrtno, kot pa so bili upali. V krizi, ki jo je povzročil neuspeh revolucionarnih poskusov, se je znašla podmena, po kateri naj bi avtonomna iniciativa množic preko spontanega razraščanja sovjetov v določeni meri napolnila praznino, ki je nastajala zaradi pomanjkanja preizkušenega političnega vodstva, ter prispevala k temu, da se bodo KP izoblikovale neposredno v boju. Na nov in nujen način se je pričela tudi razprava o celi vrsti ključnih vprašanj, kot so vprašanje pomena boja znotraj institucij meščanske države, odnos do tradicionalnih organizacij razrednega gibanja (socialistične stranke in sindikatov) ter vprašanje revolucionarne stranke. S tem se je začevala druga stopnja oblikovanja komunističnega gibanja, stopnja, ki je bila vsaj deloma v navzkrižju s smermi razvoja prve. Nič več ni bilo boljševiskega odnosa *laissez faire* v zvezi z revolucijo na Zahodu: če je »Moskva« v minulih dveh letih gojila veliko upanje, ne le na račun tega, da bo revolucija izbruhnila, marveč tudi na račun tega, da se bo zmožna na samostojen in skorajda naraven način v skladu z dinamičnim spontanim zakonom razrednega boja usmeriti po tirnicah, po katerih je

211 Zahteva po organizacijski centralizaciji in unifikaciji je bila v diametralnem nasprotju s principi delovanja II. internacionale. Tudi v II. internacionali so se mnogi zavzemali za model kopiranja statuta I. internacionale. Engels se je takemu mehanicizmu zoperstavil na kongresu II. internacionale v Zürichu, avgusta 1893.

vozila ruska revolucija, pa je bilo moč zdaj zaznati potrebo po zunanjem spodbujanju, ki naj bi pomagalo komunističnim silam, da se usmerijo v matični tok te izkušnje. In medtem ko so poprej tisto ločnico, ki naj bi predstavljala meje nove revolucionarne internacionale, predstavljala v glavnem splošna in načelna vprašanja, je bilo zdaj čutiti potrebo po neposrednem poseganju v vprašanja taktike in organizacije (Agosti, 1986, 337).

To prizadevanje je navsezadnje spodbujala tudi sama praksa komunističnega gibanja v letu 1919: s svojimi neuspešnimi revolucionarnimi poskusi je potiskala gibanje k vedno bolj radikalnim stališčem, ki naj bi vlile množicam novih moči. Odklanjanje slehernega »kompromisa«, bojkotiranje sleherne oblike parlamentarnega delovanja, zavračanje aktivističnega dela v reformističnih sindikatih, ki so jih obravnavali zgolj kot tisto oviro, ki preprečuje razvoj spontanega boja delavcev in dozorevanje njihove razredne zavesti, so bile značilne črte »ekstremistične« različice komunizma, v kateri je Lenin odkril povsem opredeljeno razredno korenino, tisto, ki je že poprej v zgodovini delavskega gibanja porajala podobne pojave revolucionarne nestrpnosti in sektaštva: šlo naj bi za tisti sloj polproletariziranega malomeščanstva, ki ni več prenašal kapitalističnega jarma, ki pa je bil hkrati nesposoben podrediti se strogi disciplini boja. V tem kontekstu je Leninovo delo *'Levičarstvo' – otroška bolezen komunizma* (ID-IV/1950, 315–415), ki je bilo objavljeno pred začetkom 2. kongresa KI, pomenilo distanciranje od tistega levičarstva v lastnih vrstah, ki temelji na utopičnem radikalizmu.

Lenin je na kongresu v referatu – ki je pravzaprav pomenil prilagajanje njegove teorije o imperializmu na nove, povojne razmere – podal sliko svetovnega gospodarstva v pogojih »povojnega kaosa«, ko so se posedmerili državni dolgovi večine evropskih držav; obenem je opozoril na absolutno dominacijo ZDA, ki je kot edina imela koristi od vojne, saj so njene dolžnice postale skoraj vse dežele sveta. V razmerah vsesplošne socialne zaostritve prihaja, po Leninovem mnenju, do streznitve ljudskih množic, ki odkrivajo resnični imperialistični značaj brestlitovskega miru, versajskega mirovnega sporazuma in Wilsonovih 14 točk; zdaj se ne zastavlja več vprašanje, »ali bo revolucija ali ne«, temveč se postavlja vprašanje, kako naj se izkoristi ekonomska in politična kriza za cilje revolucije oziroma kako pospešiti pripravljanje proletariata na revolucijo. V nasprotju z »levimi strujami«, ki so pripravo na revolucijo največkrat razumele kot umetno pospeševanje revolucionarnega procesa – s puči, prezgodnjimi akcijami in sektaškim ločevanjem od ljudskih množic – je Lenin izrecno poudaril, da perspektive razvoja svetovne revolucije in anticipiranega razpada imperializma ni potrebno razumeti mehanično in fatalistično, temveč predvsem kot stvar organizacije in idejne priprave na revolucijo. Ta revolucija, poudarja Lenin, ni

samo proletarska zadeva, temveč stvar usode milijonov ljudi v boju proti imperializmu. Osrednji problem, kot ga je naglasil Lenin, je v tem, da so objektivni pogoji za revolucijo že dozoreli, težava pa je v pomanjkanju močnih komunističnih partij (t. i. subjektivnih sil), ki bi bile sposobne revolucijo realizirati. Po njegovem mnenju razmah komunističnega gibanja ovirata dve prepreki – »centristične struje«, ki igrajo dvojno politiko: na eni strani nikakor ne želijo pretrgati stikov z II. internacionalo, na drugi pa se priglašajo v KI, ter »levo sektaštvo«, kateremu pozicija KI ni dovolj revolucionarna (KI-II/1981, 11–23).

Če imamo v vidu resolucijo 1. kongresa KI »o odnosu do 'socialističnih' struj in bernski internacionali«, ki je zavzela odklonilno stališče tako do desnih kot centrističnih delavskih strank, je bilo zdaj opaziti pomemben preobrat oziroma diferenciacijo v odnosu KI do slednjih. V času 1919/20 je namreč prišlo predvsem v centrističnih strankah razvitih evropskih dežel (kot posledica razočaranja nad Wilsonovimi obljubami in nemočjo parlamentarizma) do ločevanja večjega dela članstva od njihovega vodstva, kar je bil eden izmed pomembnih temeljnih pogojev za pomnožitev in okrepitev komunističnih partij. Poleg tega je na porast zanimanja večjega števila delavskih strank v času med 1. in 2. kongresom KI za vključitev v mednarodno komunistično organizacijo potrebno iskati v uspešnem zoperstavljanju sovjetske oblasti intervencionističnim in kontrarevolucionarnim silam ter s tem ohranitvi pridobitev »oktobra«, predvsem pa v politiki same Bernske internacionale, ki je z javno podporo buržoaznemu konceptu ureditve povojnega sveta (na mirovni konferenci in v Društvu narodov) ter z obsodbo oktobrske revolucije in diktature proletariata odvrnila od sebe del centrističnih strank.

»21 pogojev« za prejem v Komunistično internacionalo

V konkretni situaciji, ko je po oceni IK KI »postalo modno biti včlanjen v KI« (ibid., xii), so Kominterna in njene sekcije stale pred dvojno nalogo: na eni strani je šlo za politiko pridobivanja nezadovoljnega centrističnega članstva v vrste KP, na drugi pa za ostro zavrnitev njihovih vodstev, ki so ostala v organizacijski navezi z II. internacionalo. Protagonisti III. internacionale so se dobro zavedali, da se morajo že vnaprej z organizacijskimi sredstvi zavarovati pred možnostjo vdora oportunitizma v novo mednarodno delavsko organizacijo, ki je svojčas pokopal II. internacionalo. V tem smislu je tudi potrebno razumeti potrebo po oblikovanju »pogojev za sprejem v KI«, ki naj bi s svojimi radikalnimi zahtevami odvrnile borbena članstva socialističnih partij od njihovih oportunističnih voditeljev. Glede na kasnejše pomembne praktične posledice v mednarodnem delavskem gibanju, je formuliranje »pogojev« predstavljalo

nedvomno usodno in zelo pomembno odločitev, sprejeto na 2. kongresu KI. Prvotni Leninov osnutek teksta »Pogoji za sprejem v KI«, ki je bil objavljen v časopisu *Die Kommunistische Internationale* (20. julija 1920) je vseboval 19 točk (ibid., 193–198); v diskusiji v komisiji in na kongresu so opravili nekaj stilističnih sprememb in dodali dve novi točki (Humbert-Droz, 1982, 28–31). Končna verzija dokumenta je tako opredelila »21 pogojev« (v Britovšek, 1984, 533–535), ki jih je morala izpolniti sleherna partija, če je hotela postati članica KI. Med najvažnejšimi »pogoji«, ki so postavili ostro razmejitev komunističnih partij od drugih delavskih struj, predvsem centrističnih, ter natančneje opredelili idejno usmeritev KI, so zlasti tile:

- 6. Stranka, ki se želi vključiti v III. internacionalo, je dolžna razkrinkavati ne le socialni patriotizem, ampak tudi laž in licemerje socialnega pacifizma. /.../
- 7. Partije, ki se želijo vključiti v KI, so dolžne, da priznajo nujnost popolnega in absolutnega razcepa z reformizmom in s politiko »centra« /.../. KI brezpogojno in ultimativno zahteva, da je treba razcep izvesti v najkrajšem času. /.../
- 12. Partije, ki so vključene v KI, morajo temeljiti na principih demokratičnega centralizma. V sedanji epohi zaostrenega razrednega boja bo KP lahko izpolnila svojo dolžnost samo, če bo organizirana na kar najbolj centralističen način, če bo v njej vladala železna disciplina in če bo njen partijski center, oprt na zaupanje partijskega članstva, razpolagal z vso oblastjo, avtoriteto in z najširšimi pooblastili.
- 14. Vsaka partija, ki se vključi v KI, je dolžna brezpogojno podpreti vsako sovjetsko republiko v njenem boju proti kontrarevolucionarnim silam. /.../
- 15. Tiste partije, ki so vse doslej obdržale stare socialnodemokratske programe, jih morajo v najkrajšem času spremeniti in sprejeti nove, komunistične programe, prilagojene posebnim razmeram v njihovih deželah v smislu sklepov KI. Po pravilu mora program vsake partije, vključene v KI, potrditi redni kongres KI ali njen Izvršni komite. V primeru, če bi IK KI programa ne potrdil, se ima partija pravico obrniti na kongres KI.
- 16. Vsi sklepi kongresa KI kot tudi sklepi njenega IK so obvezni za vse stranke, ki so včlanjene v KI. Kominterna, ki deluje v pogojih najostrejših državljanske vojne, mora biti zaznamovana veliko bolj centralistično, kot je bila II. internacionala. Pri tem so KI in njen IK razumljivo dolžni, da upoštevajo različne razmere, v katerih se morajo posamezne partije boriti, delati in sprejemati splošne sklepe.

- 17. Vse stranke, ki se želijo vključiti v KI, morajo spremeniti svoj naziv tako, da se bodo imenovala: KP te in te dežele (sekcija KI). Vprašanje naziva ni samo formalno, ampak je tudi politično vprašanje velikega pomena. KI je objavila vojno vsemu buržoaznemu svetu in vsem »rumenim«²¹² socialnodemokratskim partijam. Vsem delavcem mora biti jasna razlika med komunističnimi strankami in stariimi socialnodemokratskimi ali socialističnimi strankami, ki so izdale zastavo delavskega razreda.
- 21. Člane partije, ki principialno odklanjajo pogoje in teze, ki jih je postavila KI, je treba iz partije izključiti. To velja tudi za delegate na izrednih partijskih kongresih.

Tako postavljeni in precizirani »pogoji« so sedaj nedvoumno omogočali, da se izvrši diferenciacija med levim (komunističnim) in desnim (socialnodemokratskim) krilom delavskega gibanja ter pospeši proces razslojevanja centrističnih struj na levo, ki naj bi se priključila Kominterni, in desnico, ki se v bistvu ne razlikuje od desnih reformističnih struj. S tako predvideno polarizacijo naj bi se tudi, po mnenju kongresa, dokazal začasen obstoj 'kompromisarske' centristične struje, ki pa bo – prek Dunajske, t. i. »Druge in pol« internacionale – obstajala vse do leta 1923.

Kongresna diskusija ob sprejemanju »21 pogojev«, s katerimi naj bi – po mnenju njenih akterjev – oblikovali takšne organizacijske pogoje, ki bi pospešili rast in krepitev komunističnih partij, je na eni strani pokazala, da so bili nasprotniki tako formuliranih pogojev v glavnem iz vrst socialistov – centristov in anarhosindikalistov, medtem ko v komunističnih partijah ni bilo večjih nasprotovanj, ker so menili, da je uvedba principa strogega centralizma pravzaprav garancija za uspešno revolucionarno akcijo. Z razpravami na 2. kongresu KI (1920) se je v glavnem končalo prvo obdobje spopada, v katerem sta se soočala boljševizem in levi komunizem;²¹³ šlo je za spopad med revolucionarnim realizmom in strujo, ki pogosto ni upoštevala stvarnosti.

212 Kot politična barva je »rumena« igrala negativno vlogo. Z njo so namreč označevali izdajalce; v tem pomenu jo je komunistična stran uporabljala za oznako svojih nasprotnikov, za socialne demokrate in socialiste.

213 Z izrazom »levi komunizem« so označili tisto od aktivnih struj v nastajajoči III. internacionali, ki je predstavljala vmesno tvorbo med boljševizmom in spartakovstvom na eni strani ter revolucionarnim sindikalizmom na drugi. Vendar pa ni šlo za strujo, ki bi imela svojo lastno organizacijo. Najpomembnejši misleci levega komunizma so bili: A. Pannekoek, H. Gorter in G. Lukács. V tem spopadu je ekstremizem pokazal veliko več življenjske moči kot so mislili boljševiški voditelji, zato so mnogi predstavniki levega komunizma zapustili internacionalo (Hajek, 1986, 345–355).

Centristični socialni demokrati v primežu KI (1919–1921)

Na podlagi množičnega prestopanja članstva iz desnih, večinskih socialno-demokratskih strank v centristične socialistične stranke, kot je bil to primer v Nemčiji /USPD/,²¹⁴ Italiji /PSI/ in Franciji /SFIO/, je prišlo do premika v odnosih med mednarodnim komunističnim centrom in omenjenimi strankami. Po eni strani se je povečal interes Izvršnega komiteja KI za 'okrepljene' centristične stranke, po drugi strani pa so te stranke (pod pritiskom svojega članstva) težile k vzpostavitvi zvez s KI. Odnos IK KI do centrističnih strank je bil diferenciran; medtem ko je IK KI v primeru USPD in SFIO zahteval odcepitev levega krila obeh strank od centrističnega vodstva, je PSI kot edini socialistični stranki v Evropi (sprejeta je bila med prvimi v KI, in to v polnem sestavu) – dovoljeval »poseben« status (KI-II/1981, x–xi).

Vpogled v karakterističen odnos IK KI do centristične struje v evropskem delavskem gibanju nam nudi polemično dopisovanje med IK KI in USPD, ki se je pričelo konec leta 1919 in je trajalo vse do II. kongresa KI (poletje 1920). Argumentacija IK KI v tej polemiki je izhajala iz Leninovega stališča do centristične struje v mednarodnem delavskem gibanju, po katerem je nujno potrebno razločevati oportunistično vodstvo od borbenegega članstva na levem krilu teh strank. IK KI je v svoji kritiki navedel naslednje slabosti vodstev teh strank: njihovo sodelovanje na bernski konferenci večinskih socialnodemokratskih strank (februarja 1919), kolebanje med socialno demokracijo in komunizmom, nasprotovanje diktaturi proletariata, stališče do terorja in državljanske vojne, odklonilno stališče do delavsko-kmečke zveze, do ilegalne organizacije itd.

Kritika IK KI je pospešila diskusijo oziroma opredelitev znotraj USPD do Kominterne. O tem problemu so konkretno razpravljali na strankinem kongresu v Leipzigu (decembra 1919), kjer so pod 3. točko »Naše stališče do Internacionale« svoje poglede podali trije referenti. R. Hilferding, ki je zastopal tezo desnega krila, je razlagal, da se težišče internacionalne borbe premika proti Zahodu, zato bi se nemško delavstvo s svojim pristopom k Moskovski internacionali izoliralo od zahodnoevropskega proletariata; zavzel se je za sodelovanje na bližnjem kongresu Bernske internacionalne v Ženevi ter zavrnil možnost, sklicujoč se na teoretične razprave Kautskega, priključitve h Kominterni (USPD, 1920a, 320–325) V nasprotju z njim je predstavnik levega krila Walter Stöcker poudaril potrebo po jasni razmejitvi od desnih socialnih demokratov; bil je mnenja, da bi odhod v Ženevo kompromitiral stranko, ter se zavzel za

214 USPD je bila (l. 1920) – z več kot 800 tisoč člani – največja in najvplivnejša centristična stranka v Evropi. Za primerjavo: število članov KP v l. 1921 je bilo ocenjeno (po različnih virih) med 760.000 in 2.400.000 (KI-III/1981, vii).

takojšnje vključitev v KI (ibid., 327–342). G. Ledebour pa je zavzel kompromisno stališče: nastopil je tako proti odhodu v Ženevo kot proti vključitvi stranke v KI ter se zavzel za ustanovitev novega mednarodnega združenja vseh revolucionarnih strank (ibid., 360–363). Kongres je sprejel kompromisno rešitev: 1. zavrne se sodelovanje stranke na kongresu Bernske internacionale v Ženevi (poleti 1920), in 2. vodstvo stranke stopi s KI in drugimi revolucionarnimi strankami v kontakt – v zvezi z morebitno organizacijsko združitvijo (ibid., 369). Medtem ko se je levo krilo USPD po kongresu vse bolj oblikovalo v samostojno strujo in se obračalo h Kominterni, je desno krilo tak razvoj oviralo.

V številnih medsebojnih pismih (USPD – IK KI), ki so bila objavljena v strankarskih glasilih USPD in KPD (*Freiheit* in *Die Rote Fahne*) ter glasilu KI (*Die Kommunistische Internationale*), je IK KI vztrajal na splošni kritiki ideologije voditeljev USPD kot tudi na stališču, da se lahko vključi v KI samo revolucionarno krilo USPD. Na pritisk strankinega članstva je bilo predsedstvo USPD primorano poslati v Moskvo na II. kongres KI delegacijo (E. Däumig in W. Stöcker v imenu levega krila ter Arthur Crispian in W. Dittmann v imenu desnega) z nalogo, da se konkretno dogovori o pogojih za sprejem USPD v KI (Rojahn /ur./, 1995 /*Dittmannovi memoari*/). Odgovor je dal sam II. kongres Kominterne s sprejetjem »21 pogojev za sprejem v KI«. Na izrednem kongresu USPD v Halleju (oktobra 1920), na katerem je prisostvoval predsednik KI Grigorij Zinovjev so potekale ostre diskusije 'za' ali 'proti' sprejemu »21 pogojev« (USPD, 1920b). Kongres se je z 237 glasovi (levica) izrekel za vključitev v KI in s tem za združitev s KPD, medtem ko je desnica (156 glasov) delovala naprej kot samostojna politična stranka /USPD/. Na septembrskih kongresih leta 1922 v Augsburgu /MSPD/ in v Geri /USPD/ sta se obe stranki odločili za združitev v *Vereinigte Sozialdemokratische Partei Deutschlands* /VSPD/, kar se je zgodilo na skupnem zborovanju obeh strank 24. septembra 1922 v Nürnbergu (Niemann, 1982, 107–110).

V pismu »Vsem članom leve Nemške neodvisne stranke /USPD/, Komunistične stranke /KPD/ in Komunistične delavske stranke – *Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands* /KAPD/« (Mujbegović, 1968, 253) je IK KI poudaril, da je »nemški proletarijat prvi iz vrste proletariata evropskih dežel, ki je presešel izredno težko krizo, ki jo je doživel socializem kot posledico imperialistične vojne in poloma II. internacionale«. IK KI je na koncu pisma pozval levico USPD in ostale revolucionarne sile, naj »ustanovijo edino mogočo množično komunistično stranko Nemčije«. To se je zgodilo na kongresu v Berlinu (decembra 1920), ko sta se združili KPD in USPD (levica) v Združeno komunistično stranko Nemčije – *Vereinigte Kommunistische Partei Deutschlands* /VKPD/ (USPD/KPD, 1921).

Ta združitev komunistov s članstvom socialnodemokratske levice je pozitivno vplivala na ponovno mobilizacijo delavstva ter bistveno pripomogla k usmeritvi VKPD na snovanje taktike »enotne fronte« v Nemčiji. Kako pomembna je bila ta diferenciacija za Moskvo, ki je še vedno verjela, da bo z realizacijo »21 pogojev« uspela pospešiti izbruh evropske revolucije, je moč razbrati iz pisma IK KI *O kongresu v Halleju – delavskim strankam vsega sveta*: »Prosimo naše francoske, italijanske, angleške in skandinavske brate /.../, da vzamejo za svoje tisto, kar je v težki borbi razumel nemški delavski razred: to je nujnost, da se čvrsto in odločno stoji na tezah in pogojih KI« (KI-III/1981, viii).

Z združitvijo socialističnih skupin in strank na levi /VKPD/ in desni /VSPD/ se je v Nemčiji zaključil dolgotrajen proces prestrukturiranja, ki je potekal znotraj evropske socialne demokracije, vse od izbruha svetovne vojne in zloma II. internacionale (1914).

Sprejetje 'levih neumnosti' bi pomenilo konec Komunistične internacionale

Taktika »21 pogojev« se ni odvijala po pričakovanjih 2. kongresa KI. V vrhovih Kominterne so vse do 3. kongresa (1921) še optimistično računali v uspeh umetno izzvanega razcepa, ki naj bi pospešil diferenciacijo znotraj socialističnih strank in pripeljal večino delavskih množic v komunistične vrste. Toda praksa razcepa je pokazala, da se takšna predvidevanja, katerih realizacija je po mnenju Moskve pogojevala uspeh tako želene svetovne socialistične revolucije, niso skladala z realnim stanjem v večini evropskih dežel, celo ne v deželah, kjer je bila revolucionarna kriza najgloblja. Razcep z reformizmom je v večini primerov povzročil odtujevanje delavskih množic od komunistov, predvsem v sindikalnem pogledu; nacionalne KP so razen redkih izjem postale vse bolj manjšinske (»sektaške«) stranke, brez večjega vpliva na sindikalno in politično strategijo proletariata. Delavstvo je sicer na splošno simpatiziralo z novo Internaciano, ki je v njihovih očeh predstavljala rusko revolucijo, toda niso sprejemali njenih ocen stanja niti metod, še posebno ne »21 pogojev«. Še več, razcepi, izključevanje in izjasnjevanje proti pomembnim frakcijam v delavskem razredu so ponovno potisnili komuniste v manjšinski položaj. Socialistična stranka Nemčije, okrepljena s člani neodvisne socialistične stranke /USPD/, ki niso pristopili k III. internacionali, je bila številčno veliko močnejša od komunistov. V Italiji, Švedski, Danski, Nizozemski, Belgiji, Avstriji in Švici so socialni demokrati v letu 1921 ponovno pridobili nesporno večino. Komunisti so obdržali večino samo v Franciji, Češkoslovaški in Norveški. Komunistično gibanje na Balkanu, na Madžarskem in Poljskem

je bilo z režimsko silo razbito. Sindikalisti v Španiji, ki so imeli za sabo večino delavcev, so prekinili vse odnose s III. internacionalo. Komunistični vpliv izven Evrope je bil povsod neznamenit (Claudin, I/1988, 112–113).

Ko so propadli revolucionarni poskusi izven Sovjetske Rusije, so postala reformistična stališča socialističnih in sindikalnih voditeljev – boj za izboljšanje ekonomskega položaja proletariata, za osemurni delovnik, za reforme ipd. za večino delavcev še prepričljivejša; še posebno, ker so predvojne izkušnje govorile delavcem, da so njihove tradicionalne organizacije na tem področju dosegale dobre rezultate. Na spremenjene okoliščine, ki so nastale z letom 1921 – umirjanje revolucionarnega vala na eni in postopna stabilizacija kapitalizma na drugi strani se KI ni adekvatno odzvala, vsaj sodeč po sprejetih dokumentih in usmeritvah njenega 3. kongresa (junij/julij 1921), ki so še naprej odklanjali sodelovanje tako z Bernsko kot tudi z Dunajsko centristično internacionalo.

Nove družbenoekonomske in idejnopolitične dejavnike, ki so nastali z letom 1921, sta predvsem Lenin in Trocki razumela kot napoved, da bo revolucionarni proces dolgo trajen. Prvi je že na X. kongresu RKP/b/ marca 1921, za mnoge komuniste nepričakovano poudaril, da »naša (op. boljševiska) vloga v svetovni revoluciji ne pomeni računanje na določen časovni rok«. Še konkretnější je bil Lenin nekaj dni kasneje, ko je govoril na vseruskem kongresu prometnih delavcev: »To, kar se tam (op. v Evropi) ni zgodilo (op. revolucija) danes, se lahko zgodi jutri, kar se ne bo zgodilo jutri, se utegne zgoditi pojutrišnjem, toda takšne periode kakor jutri in pojutrišnjem pomenijo v svetovni zgodovini najmanj nekaj let« (ID-IV/1950, 484–485). Tudi v »Tezah poročila o taktiki RKP/b/« na 3. kongresu KI zaznava novo mednarodno situacijo: »Tako je nastalo ravnovesje, ki je sicer zelo majavo, zelo nestanovitno ('niti zmaga niti poraz'), vendar pa omogoča obstoj socialistične republike sredi kapitalistične obkolutve« (ibid., 533). Pričakovati je bilo, da bodo nove, realne okoliščine, ki so nedvoumno napovedovale, da je vprašanje »skorajšnje« svetovne revolucije preloženo na kasnejši »ugodnejši« čas, dobile ustrezno mesto v kongresnih dokumentih tudi zaradi spremenjenih Leninovih taktičnih pogledov pred 3. kongresom. Trocki se je v uvodnem referatu »Svetovna ekonomska kriza in nove naloge KI« (KI-III/1981, 26–50) na podlagi Leninove in lastne presoje novonastale situacije brez ovinkarjenja zavzemal za upočasnitev tempa revolucije; s tem je pravzaprav kongresu zastavil vprašanje nadaljnje perspektive svetovnega revolucionarnega procesa:

Sedaj, v času 3. kongresa KI, položaj ni isti kot v času 1. in 2. kongresa. Tedaj smo si postavili za zgled veliko perspektivo, zarisali smo generalno linijo in rekli: na tej liniji, v tem znaku boš

zajel proletariat in zmagal v svetu. Je bilo res tako? Popolnoma! V širšem smislu. Le da nismo predvideli vijuganje te linije, kar sedaj zapažamo – v naših porazih, razočaranjih, v naših velikih žrtvah in zgrešenih akcijah, ki so bile v vseh deželah, pri nas v Rusiji pa v velikem obsegu. Šele sedaj vidimo in čutimo, da nismo tako blizu končnega cilja, osvajanja oblasti, svetovne revolucije. Tedaj (1. 1919) smo govorili, da je le še vprašanje nekaj mesecev, sedaj pa pravimo, da gre (morda) za leta. Tega ne vemo zatrdno, vemo pa, da gre razvoj v tej smeri, in da smo medtem postali močnejši po vsem svetu. Večina delavskega razreda še ni z nami. Toda del, ki je na naši strani, je mnogo večji kot pred letom ali dvema letoma. Ker ta položaj analiziramo tudi taktično, kar je zelo pomembna naloga kongresa, si moramo reči: boj bo morda dolgotrajen in ne tako hitro mrzliččen, kot bi bilo zaželeno, tudi ne bo hitro napredoval; boj bo težak in bo zahteval velike žrtve. Toda mi smo postali pretkani, po zaslugi pridobljenih izkušenj. Mi bomo v tem boju znali manevrirati. Ne bomo mehanično sledili svoji liniji, ampak bomo znali izkoristiti tudi spremenljive situacije za revolucionarne namene. Znali bomo manevrirati tudi takrat, ko bo razpadal kapitalistični razred, strnili bomo delavske sile v socialno revolucijo. Mislim, da so naši uspehi in tudi neuspehi dokazali razliko med nami in socialnimi demokrati ter neodvisnimi. Ta ni v tem, da smo rekli, da bomo izpeljali revolucijo leta 1919, oni pa so nam odgovorili, da bo prišla mnogo pozneje. Razlika je v tem, da socialna demokracija in neodvisni podpirajo buržoazijo proti revoluciji ob vsaki priložnosti, toda mi smo pripravljene in bomo pripravljene izkoristiti vsako situacijo za revolucionarni napad in za osvajanje politične oblasti (ibid., 50).

Referat Trockega je izzval burno reakcijo in delegati 3. kongresa so tako prvič pričeli s širšo razpravo znotraj samega komunističnega gibanja glede vprašanja perspektive revolucije. V diskusiji je večje število delegatov, ki bi jih lahko označili kot levo krilo kongresa, nasprotovalo in odklanjalo teze Trockega o realnosti upočasnitve tempa revolucije in o nujnosti boja za pridobitev širokih delavskih množic,²¹⁵ zahtevali so, da se morajo predložene teze, ki so jih označili za nasprotne z dokumenti in usmeritvijo 2. kongresa KI, predelati (ibid., 53–65).

215 Tezam Trockega so najbolj nasprotovali ultralevi predstavniki Komunistične delavske partije Nemčije /KPAD/ (A. Schwab /Sachs/, B. Reichenbach /Seemann/), KP Nemčije (A. Thalheimer, P. Frölich), KP Madžarske (J. Pogany), KP Poljske (H. Brand /G. Lauer/) in drugi.

V obrambo Trockijevih tez je nastopila K. Zetkin, ki se je izjasnila proti vsakemu shematizmu v oceni svetovne situacije in proti slepemu avtomatizmu v razumevanju krize ter se zavzela za izobraževanje in revolucioniranje množic na temelju nove taktike (ibid., 67–68). Da stoji veliko število delegatov na pozicijah »levega kurza«, so pokazale diskusije o vseh predloženih kongresnih dokumentih. Razprava med Leninom in njegovimi pristaši na eni ter levim krilom kongresa na drugi strani se je še posebno zaostri ob Radekovem referatu »O taktiki KI« (ibid., 259–288), ki je bil nekako intoniran v duhu levece, pa tudi delno nasprotujoč Trockijevim tezam. Obča orientacija prezentiranega referata je bila zasnovana na nerealnih ocenah in zahtevah po neposredni akciji: »Sile svetovne revolucije še naprej delujejo in mi ne stojimo pred propadom svetovne revolucije, temveč pred zbiranjem revolucionarnih sil za nove boje« (ibid., 260).

Radeka je podprla leвица,²¹⁶ ki je insistirala na ofenzivni taktiki kot edini poti resnične revolucionarne politike; pri tem pa je pozabljala na bistveni predpogoj za doseg revolucionarnih ciljev, to je na nujnost pridobitve večine delavskega razreda v vrste komunistov. Lenin je v podkrepitev slednjega navedel:

Terracini pravi, da smo mi, v Rusiji, zmagali, čeprav je bila partija maloštevilna. /.../ Mi smo v Rusiji predstavljali številčno majhno partijo, vendar je bila z nami tudi večina sovjetov delavskih in kmečkih deputatov (odposlancev) iz vse države. Kje je to pri vas? Z nami je bila skoraj polovica vojske, ki je tedaj imela najmanj deset milijonov ljudi. Ali je z vami večina vojske? Pokažite mi takšno deželo! Če s temi pogledi tovariša Terracinija soglašajo še tri delegacije, potem v Internacionalni ni vse tako, kot bi morale biti! Mi smo v Rusiji zmagali, in tako zlahka zato, ker smo našo revolucijo pripravili v času imperialistične vojne. To je prvi pogoj. Deset milijonov naših delavcev in kmetov je bilo oboroženih, naša parola pa je bila: »neodložljiv mir, za vsako ceno«. Zmagali smo zato, ker so bile najširše kmečke množice revolucionarno razpoložene proti velikim zemljiškim posestnikom /.../ (ibid., 304–305).

Lenin je v nadaljevanju diskusije na podlagi marčevskega neuspelega revolucionarnega poskusa v Nemčiji²¹⁷ in širše ocene razmer, v katerih je deloval

216 Umberto Terracini je v imenu treh delegacij (italijanske, nemške in avstrijske) predložil dopolnitve k Radekovemu referatu, v smislu izrecne zahteve po sprejetju levega kurza (ibid., 296–302).

217 »Ofenzivno« nastrojena Centrala KPD je pripravila 27. marca 1921 generalni štrajk in oboroženo vstajo delavstva v srednji Nemčiji (na Saksonske), ki naj bi se razširila na vso državo.

evropski revolucionarni proletariat in njegova avantgarda, ostro nastopil proti avanturizmu levece z opozorilom, da želi le-ta s svojimi »ofenzivnimi teorijami in akcijami« preskočiti neobhodne in dolgotrajne pripravljalne faze na revolucijo, obenem pa precenjuje nevarnost desnega in centrističnega oportunitizma: sprejetje »levih neumnosti« bi pomenilo »konec Komunistične internacionale!« (KI-III/1981, 304).

Nagnjenost k levičarstvu ni bila samo značilnost izrazito levih struj v mnogih deželah, s katerimi je Lenin polemiziral že v spisu *'Levičarstvo' – otroška bolezen komunizma*, temveč je ta usmeritev prežemala v določenem smislu Kominterno v celoti – od vodilnih struktur do najširšega kroga njenih privržencev. Ta nerealni optimizem, ki je izžareval prepričanje v skorajšnji izbruh socialne revolucije, v možnost njene končne zmage v kratkem časovnem obdobju, se je manifestiral po eni strani skozi mnoge proglose in propagandno dejavnost IK KI, po drugi pa v prepričanju, da se lahko pasivnost delavcev v Zahodni Evropi premaga samo z ofenzivnimi sredstvi in metodami – štrajki, upori in celo puči. Ta miselnost, zasnovana na ohranjanju stare taktike, sprejete na 1. in 2. kongresu KI, se je ukoreninila v mnogih vodstvih evropskih komunističnih partij pa tudi v samem IK KI, kar je imelo za posledico apriorno odklanjanje vsakršnega sodelovanja s socialnodemokratskimi strankami in drugimi reformističnimi organizacijami, predvsem s sindikati. V tem kontekstu je levica, ki je imela zaslonbo tudi v avantgardizmu Komunistične mladinske internacionale, še naprej precenjevala t. i. desno nevarnost v komunističnem gibanju in s tem zavestno prikrivala svoje sektaške slabosti. Vztrajanje levece na ofenzivni taktiki, njeno nerazumevanje, da revolucija ne napreduje premočrtno, temveč v »cickak liniji«, kot tudi njeno ostro nasprotovanje zaobrnitvi Kominterne k taktiki »enotne fronte« je Lenina vzpodbudilo k izjavi, da se je postavil »na desno krilo kongresa« (ibid., xviii). Pri tem ne gre prezreti, da si tudi

---

»Marčevska akcija«, zasnovana na nerealni oceni stanja v državi, je bila slabo pripravljena. Pruska policija je 31. marca s silo zadušila generalni štrajk, še preden se je ta razširil na vso državo. Šest tisoč udeležencev »akcije« je bilo ujetih, od tega štiri tisoč privedenih in obsojenih na izrednih sodiščih (Mujbegović, 1968, 268–281).

Centralo KPD so po neuspeli »akciji« ostro kritizirali z vseh strani. Poleg socialnodemokratskega tiska, ki je hrumel, da so »Moskvi potrebni mrtvi«, se je najostreje slišal glas dotedanjega predsednika KPD P. Levija, ki je februarja izstopil iz Centrale. Levi je v brošuri *Unser Weg*, ki jo je objavil aprila 1921, vso krivdo za neuspelo »marčevsko akcijo« pripisal IK KI in njegovim emisarjem, ki jih je porogljivo imenoval »turkestanci«. Po mnenju nekaterih zahodnoevropskih avtorjev je bila »marčevska akcija« neposredni poskus, da se Sovjetska Rusija razbremeni zunanjega pritiska in težke notranje situacije spomladi 1921 (vstaja v Kronštadu, generalni štrajk v Petrogradu, opozicija v RKP/b/), objektivnejše interpretacije pa ocenjujejo »marčevsko akcijo« kot samostojno dejanje KP Nemčije (gl. Bayerlein idr. /ur./, 2003a).

vodilni boljševiki v Kominterni niso bili enotni v oceni svetovne situacije, predvsem pa ne v pogledih nadaljnje taktike KI. Leninovi »desni« orientaciji – defenzivi in reviziji predhodne taktike je nasprotoval sam predsednik KI G. Zinovjev, deloma pa tudi K. Radek in N. Buharin. Zavzemali so se za radikalno levo taktiko KI ter nasprotovali potrpežljivi politiki pridobivanja množic in »oportunizmu« taktike enotne fronte. Stališča levega krila so bistveno vplivala na to, da politika »enotne fronte«²¹⁸ ni dobila mesta v »Tezah o taktiki KI«, ki jih je sprejel 3. kongres (ibid., 649–670). 'Nova' taktična usmeritev KI je namreč še naprej izhajala iz zastarele ocene, da se »objektivno stanje v vrsti dežel zaostrejuje v socialnem in revolucionarnem smislu /.../ toda razvoj svetovne revolucije je postal počasnejši zaradi dejstva, da so nekatere močne delavske organizacije in stranke – socialnodemokratske stranke in sindikati – ki jih je proletarijat ustanovil za vodenje njegovega boja proti buržoaziji spremenile v organe kontrarevolucionarnega vpliva in oviranja proletariata /.../« (ibid.). Takšna reakcija levice pravzaprav ni bila nepričakovana, če vemo, da se je od komaj ustanovljenih komunističnih partij, ki so zrastle v duhu razcepa z reformističnimi »izdajalci«, sedaj nankrat zahtevalo, da oblikujejo skupno fronto s taistimi »izdajalci«. Zato ni čudno, da je prvi »veliki preobrat« KI pomnožil notranje spore in izzval obči pojav »levičarstva«, ki je razglašal taktiko »enotne fronte« in premaknitev delnih ciljev v prvi plan namesto neposredne zrušitve kapitalizma za obrat k reformizmu, za izdajo revolucije in principov KI.

Potemtakem lahko zaključimo, da od leta 1921 dalje »svetovna partija« (KI) ni bila več organizacijsko, politično in ideološko orodje svetovne revolucije, marveč predvsem orodje, ki naj bi upravljalo in discipliniralo komunistično gibanje v pričakovanju svetovne revolucije. Še več, če so bili dotlej v gibanju vseskozi prisotni idejni spopadi, pa bodo odslej spopadi dobili vse bolj instrumentalizirano funkcijo v frakcijskih bojih, do katerih je prihajalo v boljševiški partiji (gl. Britovšek, 1976a in 1984); izid le-teh pa bo neposredno krojil politiko svetovne komunistične organizacije. Pot k rusifikaciji/boljševizaciji Kominterne je bila odprta.

218 Taktika »enotne fronte«, ki jo je spodbudila Dunajska internacionala ob svoji ustanovitvi (1921) z željo ponovne vzpostavitve mednarodne delavske enotnosti, je bila zamišljena kot obrambna politika, s katero naj bi se proletarijat zoperstavil vse močnejši ofenzivi lastnikov kapitala in meščanske države. Temeljila je na spoznanju, da je v večini kapitalističnih dežel revolucionarno gibanje v upadanju, medtem ko je kapitalistični protinapad, ki s pridom izkorišča razcep v mednarodnem delavskem gibanju in je usmerjen na življenjske pogoje delavcev ter na pridobitve njihovega sindikalnega in političnega boja, v porastu.

Bernska (Rumena) socialistična internacionala – na okopih reformizma

Socializma ni brez demokracije.

Hjalmar Branting(1919)

Pot k obnovitvi II. internacionale

Vzporedno z medvojnimi prizadevanji boljševikov in evropske levice za ustanovitev nove, III. internacionale je potekala akcija večinskih reformističnih socialnodemokratskih strank – obremenjenih s politiko »nacionalne obrambe« v svetovni vojni ter močno oslabljenih z odcepitvijo levih in centrističnih skupin iz njenih vrst –, da v povojnih pogojih obnovijo II. internacionalo. Prvi koraki za njeno oživitev so bili storjeni (tudi zavoljo negotovih posledic ruske februarске revolucije) spomladi 1917, s pripravami na mednarodno konferenco svetovnega socializma, ki naj bi se odvijala v Stockholmu avgusta 1917.²¹⁹ Toda idejni razkol v mednarodnem socialističnem gibanju (obremenjen s polarizacijo socialističnih sil na antantne, centralne in nevtralne države) je bil – spričo teoretično-taktičnih razlik do temeljnih vprašanj tedanjega časa: vojne, miru, revolucije, socializma – premočan, da bi lahko prišlo do »sprave«, do ponovne združitve mnogoterih socialističnih struj v enotno organizacijo. Stockholmska konferenca, kot jo je planiral komite, se ni nikoli sestala.

Konkretnejša pobuda za obnovitev internacionale je bila nato podana na 3. medzavezniški socialistični konferenci v Londonu od 20. do 24. februarja 1918 (Ritter in Zwehl /ur./, I/1980, 15–16), z imenovanjem 3-članskega iniciativnega komiteja – A. Henderson (Velika Britanija), E. Vandervelde (Belgija) in A. Thomas (Francija) –, ki naj bi pripravil »sklic svetovnega kongresa delavskega

219 Pripravljalni (rusko-nizozemski-skandinavski) komite je v posebnem manifestu »Proletarcem vseh dežel« (11. julija 1917) povabil stranke, priključene Mednarodnemu socialističnemu biroju /ISB/ in Mednarodni socialistični komisiji ter sindikate, včlanjene v sindikalno internacionalo, naj se udeležijo 15. avgusta 1917 konference v Stockholmu. Na njej naj bi pretresali vprašanja: 1. svetovna vojna in internacionala, 2. mirovni pogoji internacionale in 3. učinkovit program za čimprejšnje prenehanje vojne (Balabanoff, 1928 [1969], 375–376).

Med povabljenimi strankami je bila tudi Jugoslovanska SDS, ki je za svojega predstavnika določila dr. Henrika Tumo. Da bi bila udeležba slovenskih socialistov kar najbolj učinkovita, je dr. Tuma pripravil posebno, v nemškem jeziku napisano »spomenico« (gl. Marušič in Rozman, 2011). Ker se konferenca zaradi nasprotovanja socialističnih strank antantnih držav ni mogla odvijati, tudi »spomenica« ni imela želenega pomena in učinka.

gibanja«. Osrednjo pozornost je konferenca namenila vprašanju zavezniških/ antantnih vojnih ciljev in postavitvi temeljev, na katerih naj bo zgrajen bodoči svetovni mir; stališča udeležencev so bila bolj ali manj istovetna s programi njihovih vlad. V tem kontekstu je konferenca sprejela »Memorandum o vojnih ciljih« (ibid., 693–706), nekakšen mirovni program Internacionale, v katerem se je zavzela za mir »brez aneksije, brez vojne odškodnine, za pravico narodov do samoodločbe«.²²⁰ Udeleženci konference – tedaj že prepričani v zmago antantnih sil (po vstopu ZDA v vojno) – so sklenili, da povabijo na socialistični kongres tudi socialnodemokratske stranke centralnih sil. Medtem ko so SDS Avstrije, Madžarske in Bolgarije sprejele »londonski memorandum« kot skupno podlago za mirovni program Internacionale, so nemški večinski socialisti ponudbo zavrnil; bili so prepričani – po ugodnih mirovnih pogajanjih (za Nemčijo) v Brest-Litovsku²²¹ –, da je mogoče dobiti vojno in diktirati mirovne pogoje. Takšnim iluzijam je bil podvržen tudi pretežen del nemškega delavskega razreda. V tem je tudi razlog (poleg okrepitve policijskih represalij), da v letu 1918 – vse do poraza na zahodni fronti, ko je postalo jasno, da je vojna za centralne sile izgubljena – nemški proletariat ni organiziral večjih protivojnih akcij.

IV. medzavezniška socialistična konferenca v Londonu (17. do 20. septembra 1918) je sicer »z obžalovanjem« ugotovila, da predstavljajo odklonilna stališča nemških večinskih socialistov /MSPD/ do londonskega memoranduma oviro za sklic kongresa Internacionale, toda obenem se je zavedala, da je poraz Nemčije blizu. Udeleženci so sklenili, da kljub nasprotovanju MSPD pričnejo s pripravami za sklic svetovnega kongresa delavskih partij vseh dežel, ki naj bi s svojimi sklepi ne samo obnovil II. internacionalo, pač pa tudi vplival na mirovno konferenco. Sklep konference je natančneje opredelila angleška Laburistična stranka s predlogom, da naj bo »mednarodni socialistični kongres istočasno v kraju, kjer bo potekala mirovna konferenca« (ibid., 730–732).

Neizogibnost poraza (11. novembra 1918 je bila v Compiègnu podpisana nemška kapitulacija) je šele prepričala nemške večinske socialiste, da so prešli na 'nove' pozicije – na pripravljenost skupnega sodelovanja z antantnimi socialisti na svetovnem socialističnem kongresu. Neposredno po IV. medzavezniški socialistični konferenci so se pričele intenzivne priprave za obnove II. internacionalo; o tem priča vrsta medsebojnih srečanj in obsežna korespondenca med voditelji

220 Zahteve, postavljene v Memorandumu, so podobne tistim, ki jih je objavil 8. januarja 1918 ameriški predsednik Wilson v 14 točkah, pa tudi tistim, ki jih je objavil papež Benedikt v okrožnici o miru avgusta 1917 ter sprejela boljševiska Delavska in kmečka vlada v »odloku o miru« 8. novembra 1917.

221 O poteku mirovnih pogajanj ter o nasprotujočih si stališčih voditeljev boljševiske partije do mirovnih pogojev, gl. Britovšek, I/1980, 404–428.

večinskih socialistov (ibid., 724–785), kar je seveda na drugi strani vplivalo tudi na pospešeno akcijo Moskve za ustanovitev III. internacionale (Radiogram CK RKP/b/, 24. 12. 1918). Po predlogu angleške Laburistične stranke (ibid., 751–758), ki ga je Henderson telegramsno predal 18. in 19. decembra 1918 Huysmansu, Vanderveldeju, Van Kolu, Brantingu in Frossardu, naj bi bila prva povojna mednarodna socialistična konferenca 6. januarja 1919 v Lausanni. V nadaljnjih medsebojnih dopisovanjih so prvotni predlog časovno in krajevno usklajevali, nakar so C. Huysmans (sekretar ISB), E. Vandervelde (predsednik ISB), A. Henderson in A. Thomas poslali vabilo vsem socialnodemokratskim in delavskim strankam sveta, v katerem so jih pozvali, da se udeležijo mednarodne konference v Bernu (27. januarja 1919) – z nalogo obnovitve II. internacionale. Čeprav med uradnimi voditelji zahodnoevropske socialne demokracije ni bilo popolnega soglasja,²²² so si bili vendarle edini v tem, da je potrebno – po zmagi »ruskega oktobra« in izbruha množičnega revolucionarnega gibanja v Evropi – čimprej strniti, prenoviti in reorganizirati socialnodemokratske vrste ter nastopiti proti komunističnemu gibanju s svojo politično platformo.

Kajti kljub odcepitvi levih (komunističnih) skupin, v 'okrnjeni' socialni demokraciji še zdaleč ni bilo enotnih pogledov na temeljne probleme socializma. Medtem ko so eni – v duhu časa (z besedami) – priznavali neobhodnost razrednega boja in zakonitost revolucije, sprejemali sovjete kot možno proletarsko organizacijo in diktaturo proletariata kot obliko vladavine, so bili drugi zagrizeni nasprotniki komunizma in zagovorniki blokade ter vojne intervencije proti Sovjetski Rusiji. Vendar pa so si bili socialisti enotni v tem, da se je potrebno zoperstaviti proti revolucionarnemu prevratu kapitalističnega sistema v Evropi ter prepustiti družbeni razvoj mirni evoluciji v okviru obstoječega sistema. To stališče bo predstavljalo temelj politične platforme prenovljene II. internacionale.

Prvotni načrt, da bi sklicali socialistično konferenco v kraju, kjer bo istočasno potekala mednarodna mirovna konferenca (Pariz), so morali – zaradi nestrinjanja francoskega ministrskega predsednika G. Clemenceauja (nasprotoval je vstopu državljanov sovražnih dežel v Francijo) (Braunthal, II/1986, 168) – prenesti v nevtralno Švico (Bern). Zaradi težav, ki so jih imeli delegati s potnimi dovoljenji, so morali organizatorji prestaviti začetek konference za teden dni (ibid.).

Ustanovitev »Rumene« internacionale

Na konferenci v Bernu od 3. do 10. februarja 1919 (v literaturi znana kot konferenca obnovitve oziroma kontinuitete z II. internacionalo) so sodelovali 103

²²² Vandervelde je npr. nasprotoval – zaradi nemške okupacije Belgije – udeležbi SPD na konferenci.

delegati socialističnih in delavskih strank, v glavnem desni in centristi, iz 26 dežel sveta.²²³ Zaradi prisotnosti nemških večinskih socialistov so sodelovanje na konferenci odpovedali belgijski socialisti in predstavniki Ameriške federacije dela. Vabilu na konferenco se niso odzvale socialistične stranke Italije, Švice in Romunije (vključene v zimmerwaldsko združenje) ter boljšeвики in levi eseri (ibid., 168–170). Konferenci je bil predložen naslednji dnevni red: 1. Društvo narodov in obča politika, 2. ozemeljsko vprašanje; 3. mednarodna delavska zakonodaja; 4. nadaljnja usmeritev konference (obnovitev internacionale). Konferenca je izvolila H. Brantinga za predsedujočega ter štiri podpredsednike: M. Wibaut (za nevtralne dežele), J. B. Justo (za Ameriko), A. Henderson (za antantne dežele) in K. Seitz (za dežele centralnih sil).

Osrednja pozornost konference je bila osredotočena na dva ključna problema: 1. vprašanje vojne odgovornosti in 2. vprašanje »demokracije in diktature«. Daljša diskusija o vprašanju krivde oziroma odgovornosti za polom II. internacionale avgusta 1914 je izzvenela na eni strani v kritiki in obsodbi stališč in ravnanja SPD med vojno (predvsem s strani francoskih delegatov) ter na drugi strani v pripravljenosti Nemcev, da obnovijo porušene medsebojne odnose s socialisti vseh dežel, kot tudi v njihovi izraženi volji po ponovni oživitvi socialistične Internacionale (Ritter in Zwehl /ur./, I/1980, 43–53).²²⁴ Spričo razcepa v mednarodnem socializmu je na koncu le prevladal skupni interes velikih socialističnih strank iz obeh vojnih taborov in nevtralnih dežel, da se znova »združijo« in – na podlagi »obojestranske splošne odveze za njeno kapitulacijo« ob izbruhu svetovnega spopada²²⁵ – obnovijo II. internacionalo. V ta namen je konferenca izvolila stalno komisijo (po dva predstavnika iz vsake nacionalne organizacije) za pripravo konstituiranja Internacionale; za sedež sekretariata je bil določen Amsterdam.

223 Nemčije, Francije, Velike Britanije, Avstrije, Švedske, Nizozemske, Norveške, Danske, Češkoslovaške, Madžarske, Poljske, Španije, Bolgarije, Rusije, Finske, Estonije, Letonije, Irske, Grčije, Alzacije-Lorene, Gruzije, Armenije, Argentine, Kanade, Palestine in Italije (delegacija reformistov /izključeni iz PSI leta 1912/ kot opazovalci).

224 MSPD je, kljub ostremu napadu francoskih desnih socialistov (E. Milhaud), uspelo – s podporo angleških voditeljev – preprečiti izključitev iz Internacionale. To razhajanje med angleškimi in francoskimi socialisti glede SPD je pravzaprav zrcalna slika nasprotujočih si pogledov oziroma interesov med Francozi in Angleži na mirovni konferenci do položaja Nemčije v povojni Evropi: ali šibka Nemčija in močna Francija (francoski interes) ali ravnotežje moči med Francijo in Nemčijo (angleški interes) (gl. Jordan, 1943). Iz povedanega lahko zaključimo, da v stališčih vodstev socialističnih strank, ki so zdaj v večini primerov zasedala ministrska mesta v koalicijskih vladah (skupaj z meščanskimi strankami), še naprej prevladuje »nacionalni« interes nad »internacionalnim«.

225 Konferenca je sklenila, da bo končna odločitev o »vojni krivdi« sprejela na naslednjem kongresu Internacionale (op. v Ženevi, 1920).

Bernska konferenca, ki se je časovno pokrivala z zasedanjem mirovne konference v Parizu, ni skrivala ambicij, da aktivno vpliva na odločitve pariške konference.

18. januarja 1919 se je v Parizu začela mirovna konferenca, na kateri je sodelovalo 25 držav z vseh petih kontinentov, vendar brez Sovjetske Rusije. Dejanske odločitve je sprejemal svet četverice – predsedniki vlad ZDA (Wilson), Velike Britanije (Lloyd George), Francije (Clemenceau), Italije (Orlando). Poglavitna naloga konference ni bila samo sklenitev mirovnih pogodb, temveč tudi – na pobudo Wilsona – ustvaritev Društva narodov, s katerim naj bi zagotavljali mir in varnost s pomočjo mednarodnega sodelovanja. Društvo narodov je sprožilo »problem kolektivne varnosti«, to je odgovornosti vseh v društvu včlanjenih držav za svetovni mir. Temu velikemu vprašanju so bila podrejena še naslednja tri vprašanja: razorožitev, pomirjenje mednarodnih sporov in sankcije proti napadalcu. Pomembno obeležje časa, v katerem je zasedala konferenca, so bile družbene/socialistične revolucije – nad konferenco je kot senca lebdel strah pred rusko in možno evropsko revolucijo – kar je precej vplivalo na stališča meščanskih vlad na konferenci.

Predlagani mirovni načrt Internacionale, ki je podprl predlog za ustanovitev Društva narodov,²²⁶ je bil pravzaprav v soglasju s tistimi političnimi pogledi, ki so menili, da lahko Internacionala uspešno deluje le v pogojih miru (K. Kautsky). Clemenceau in Lloyd George sta soglašala, da Bernska internacionala s svojo delegacijo prisostvuje in spremlja mirovno konferenco (saj se je ta navsezadnje idejno in politično vklapljalna v delo pariške konference), kakor tudi, da je njen predstavnik (A. Thomas) vključen v Mednarodni urad za delo, ustanovljen pri Društvu narodov.²²⁷ Bernskim organizatorjem je pravzaprav uspelo, da je konferenca v večini vprašanj preseгла medsebojna

226 Bernska konferenca je videla v Društvu narodov edino možnost za preprečevanje bodočih mednarodnih sporov, zato je naloga mednarodnega proletariata, da ga podpre. Glede kolonialnega vprašanja je bernska konferenca zahtevala omilitve režima v njih, ne pa tudi odprave kolonialnega sistema. Sporna ozemeljska vprašanja pa naj bi po mnenju bernske konference reševalo Društvo narodov s pomočjo plebiscita. V tem kontekstu je bernska konferenca predstavljala nadaljevanje tiste usmeritve, ki je pred vojno in med njo pripeljala večino evropskih socialističnih strank na »nacionalne« pozicije.

227 Delegacija, ki jo je imenovala konferenca – Branting, Henderson, Huysmans (t. i. »akcijski komite«) ter Cachin, Thomas, Renaudel, Longuet, MacDonald in Stuart-Bunning – je bila zadolžena, da preda resolucijo bernske konference (mirovni načrt) pariški konferenci in skuša vplivati na njene odločitve (Sigel, 1986, 18).

nasprotja, tako med nacionalnimi strankami kot tudi med različnimi socialističnimi smermi, zastopanimi na konferenci. Večja razhajanja so se pokazala šele pri obravnavanju drugega temeljnega problemskega sklopa – v stališčih do boljševiške revolucije, do odcepitvenega zimmerwaldskega gibanja in do levih sil II. internacionale – ko je A. Thomas v debati na temo »demokracija in diktatura« zahteval jasno stališče konference do vprašanja diktature proletariata kot tudi nedvoumno opredelitev za demokracijo. V tem kontekstu sta bili konferenci predloženi dve resoluciji: večinska (Brantingova) in manjšinska (Longuet-Adlerjeva). Brantingova resolucija je izhajala iz prepričanja, da je pogoj za uveljavitev in ohranitev socialistične družbe demokracija – »socializma ni brez demokracije«. Resolucija sicer direktno ne omenja Sovjetske Rusije in boljševizma, ampak opozarja na – za socializem nesprejemljive – »metode diktature, ki bo pripeljala do državljanske vojne in v končni fazi do diktature reakcije«. V nasprotju z večino, ki je podprla Brantingovo resolucijo (tudi angleški in nemški neodvisni), sta se F. Adler in J. Longuet v t. i. »protiresoluciji« ogradila od vsakršne obsodbe boljševiških stališč, za katere

konferenca nima zadostnih podlag, pa tudi vsaka prenatgljena obsodba bi samo oteževala združevanje proletariata vseh dežel v prihodnosti. /.../ Pustiti želimo odprta vrata vsem razredno osveščenim revolucionarjem socialističnih partij vseh dežel. /.../ Nočemo biti sokrivci neke akcije proti Internacionali, saj bi določena poglavja Brantingove resolucije (»od buržoazije proti ruski revoluciji«) lahko postala ovira za medsebojno sodelovanje.²²⁸

Čeprav protiresolucija ni dobila zadostne podpore, pa je večina partij le akceptirala predlog ruske delegacije, da konferenca pošlje v Rusijo študijsko komisijo (v njej naj bi bile zastopane vse socialistične smeri) z nalogo, da poroča Internacionali o gospodarskem in političnem položaju v Sovjetski Rusiji, medtem ko bi vprašanje boljševizma prenesli na dnevni red naslednje konference (Braunthal, II/1986, 173).

In kako so ocenili bernsko srečanje mesec dni kasneje na 1. kongresu KI? Kongresna *Resolucija o odnosu do 'socialističnih' struj in bernski konferenci* je v prvem delu (podobno kot levica v Zimmerwaldu) obsodila ravnanje glavnih strank II. internacionale ob izbruhu imperialistične vojne – saj so

---

228 »Protiresolucijo« je podprla večina Francozov, polovica Avstrijcev, Nizozemci, Norvežani, Španci in Irci.

izdale delavski razred in pod krinko »obrambe domovine« prešle na stran »svoje« buržoazije. /.../ To je bil trenutek končnega bankrota in propada II. internacionale, pa tudi jasne razmejitve socialističnega gibanja na tri smeri: na socialnošovinistično strujo (večina, ki sedaj deli oblast z buržoazijo ter se z geslom za meščansko »demokracijo« bori proti socializmu), na strujo centra (socialni pacifisti, kautskijanci in neodvisni, ki sedaj propagirajo »medsebojno amnestijo« voditeljev socialističnih strank Nemčije in Avstrije na eni ter Francije in Anglije na drugi strani) ter na komunistično strujo (ki si je že od samega začetka vojne prizadevala za preobrazbo imperialistične v državljansko vojno ter v vrsti držav oblikovala jedra nove Internacionale).

V drugem delu resolucija ocenjuje bernsko konferenco kot poskus, da bi znova združili velike socialistične stranke iz obeh vojnih taborov in nevtralnih dežel, in sicer na podlagi obojestranske splošne odveze za njeno kapitulacijo tik pred svetovno vojno, ter ostro obsoja stališča bernske konference do vseh vprašanj, s katerimi se je ta ukvarjala: o odgovornosti za vojno, o kolonialnem vprašanju, o Društvu narodov, o zakonih za zaščito dela, ki ohranjajo kapitalistično mezdnno suženjstvo itd. Resolucija pripominja, da sestav udeležencev bernske konference dokazuje, da nima svetovni revolucionarni proletariat nič skupnega s to konferenco »internacionale stavkokazov, ki je in ostaja orodje v rokah buržoazije«. Kongres je zato »pozval delavce vseh dežel, naj začnejo odločno borbo proti Bernski ('Rumeni') internacionali, in naj odvrnejo široke ljudske množice od te 'Internacionale' laži in prevare« (KI, I/1981, 144–148). Sprejeta resolucija je nedvoumno obsodila tako stališča desnega kot centrističnega krila socialnodemokratskih/socialističnih strank ter obenem zavrgla kakršnokoli možnost – ki so jo predlagali centristi v Bernu – skupnega bodočega sodelovanja oziroma preseganja medsebojnih nasprotij.

Po sklepu bernske konference je naslednje srečanje stalne komisije (od 1. do 9. avgusta 1919 v Luzernu) potekalo v pripravah na socialistični internacionalni kongres, predviden za 2. februar 1920 (Ritter in Zwehl /ur./, I/1980, 607–654). Na srečanju je sodelovalo več kot 50 delegatov iz 22 držav. Sprejeli so »osnutek statuta«, ki je formuliral tri temelje, na katere naj bi se opirala Internacionala:

1. odprava kapitalistične družbene oblike ter zagotovitev popolne osvoboditve ljudstva, potem osvojitve politične oblasti in podružbljanja produkcijskih sredstev;
2. dolžnost strank je boj proti šovinizmu in imperializmu ter podpora Društvu narodov v zagotavljanju svetovnega miru in odpravi militarizma;
3. zastopanje in obramba interesov tlačanih ljudstev in ras.

Poleg tega so se na konferenci ukvarjali še s sankcioniranjem versajskega mirovnega sporazuma. Glede slednjega sta bili konferenci predloženi dve resoluciji: Renaudelova desničarska (večinska) in Longuetova centristična (manjšinska). Večinska resolucija, ki jo je sprejela konferenca kot svoje stališče, je odobrila določbe versajske mirovne pogodbe in s tem antantne zahteve²²⁹ do Nemčije,²³⁰ medtem ko je Longuetova resolucija, ki so jo podprli predstavniki angleške ILP, USPD in Fr. Adler, protestirala proti sistemu pariških mirovnih pogodb,²³¹ proti intervencijskim pohodom v Sovjetsko Rusijo in na Madžarsko ter izjavila, da je dolžnost Internacionalne, da podpre rusko revolucijo, kajti sovražstvo – s katerim kapitalistične vlade preganjajo ruske boljševike – ima »svoj izvor v boljševiških naporih, da bi povzročili socialne prevrate,« kar pa je dejansko skupni cilj vseh socialistov. Centristično usmerjena manjšina si je, podobno kot v Bernu, nedvoumno prizadevala za normalizacijo odnosov z ruskimi boljševiki in je – kljub odklonilnemu stališču do socialne demokracije, ki ga je zavzel 1. kongres KI – še naprej verovala v možnost oblikovanja »enotne fronte« delavskega razreda znotraj neke Internacionalne, ki bi temeljila na načelih »razrednega boja in brez kompromisarstva z meščanskimi strankami«. Desničarska večina (predvsem angleška delavska partija in nemški večinski socialisti) se je pri zavračanju pobud in stališč centristične manjšine sklicevala na principe parlamentarne demokracije – za katere se Internacionalna zavzema – in ki zavračajo vsakršno obliko diktature in s tem seveda tudi boljševiški sistem. Prav zaradi nasprotujočih si stališč (desnice in centra) do boljševiške Rusije je spodletel poskus obnovitve II. internacionalne v 'starih' okvirih, saj so se tudi centristične SDS pričele idejno vse bolj oddaljevati od Bernske internacionalne.

Ženevski kongres – kongres kontinuitete

Pod vplivom splošnega evropskega revolucionarnega vrenja in nestrinjanja s politiko večine so se pričele centristične socialnodemokratske partije stranke idejno vse bolj oddaljevati od Bernske internacionalne, kar je imelo za posledico

229 V nobenem parlamentu štirih velikih sil (ZDA, Veliki Britaniji, Franciji, Italiji), ki so krojile povojni zemljevid sveta, ni bila socialnodemokratska/socialistična stranka toliko močna, da bi se lahko zoperstavila parlamentarni odobritvi versajških določil; odtod njihova podpora antantnemu diktatu na luzernski konferenci.

230 Nemčija je izgubila v Evropi 73.000 km² in okrog 7 milijonov prebivalcev. Najtežje določilo mirovne pogodbe pa je bila zahteva o plačilu vojne odškodnine (reparacij), ki bi jo morala Nemčija plačati antantnim zaveznikom. Višina reparacij v pogodbi ni bila točno določena; z njo se je ukvarjala posebna antantna reparacijska komisija, ki je izhajala iz dejstva izključne krivde Nemčije in njenih zaveznic za vojno.

231 Resolucija je mirovne pogodbe označila kot diktat zmagovalcev in je zato zahtevala njihovo revizijo.

tudi preložitev (na predlog avstrijske socialnodemokratske stranke) predvidenega februarskega kongresa Internacionale na konec julija. Medtem je cela vrsta SDS (Švice, Avstrije, Italije, Nemčije /USPD/, Francije, Španije, Norveške, Amerike)²³² prekinila svoje zveze z Bernsko internacionalo. Okrnjena ženevska konferenca, ki je zasedala kot 10. kongres II. internacionale²³³ (od 31. julija do 5. avgusta 1920), je imela na dnevnem redu nehvaležno točko (preneseno z bernske konference) – dati dokončni odgovor na zgodovinsko vprašanje o odgovornosti za svetovno vojno. Glede tega kočljivega vprašanja sta se oblikovali dve stališči: angleška delegacija je obravnavo o vojni krivdi zavračala z utemeljitvijo, da naj se kongres ne obrača v preteklost, pač pa naj obravnava bodoče naloge, medtem ko so Francozi in Belgijci vztrajali pri razpravi in izreku sodbe. Zagato so rešili nemški večinski socialisti s predložitvijo spomenice »K zagovoru za svetovno vojno«. Kongresna komisija je ugotovila, da je SPD v svoji spomenici sama pojasnila, da je

nemška revolucija – na veliko nesrečo sveta in nemškega naroda – izbruhnila pet let prepozno, zato se ni bilo mogoče uspešno boriti proti imperializmu in militarizmu. /.../ Cesarska Nemčija je s kršitvijo nevtralnosti Belgije in s trpinčenjem prebivalstva zasedenih ozemelj storila zločin proti mednarodnemu pravu. /.../ Republika Nemčija se je obvezala popraviti posledice vojne, ki jih je storila cesarska Nemčija (ASI, 1920, 10–11).

Izjava o odgovornosti za svetovno vojno, ki jo je podala SPD, je zadovoljila kongres. V nadaljevanju je kongres razpravljal o programskih nasprotjih med boljševiki in socialnimi demokrati – o tistem pomembnem vprašanju in nanj izrečenem odgovoru, ki bo idejno in programsko ne samo ločil II. in III. internacionalo, pač pa bo tudi nenehen vir medsebojnih nesoglasij. Podlaga za kongresno razpravo je bila »Resolucija o političnem sistemu socializma«, ki jo je pripravila komisija pod predsedstvom S. Webba. Resolucija je v uvodu pojasnila, da je postala odprava kapitalističnega sistema in prevzem politične oblasti s strani delavskega razreda – kot se je to pokazalo v vojni in na mirovnih pogajanjih – zgodovinska nujnost. Glede vprašanja metod in oblik boja delavskega razreda za prevzem politične oblasti, resolucija kategorično zavrača uporabo sile in terorja (in tu se sedaj loči od boljševiške ideologije):

232 Omenjene centristične SDS bodo ustanovile februarja 1921 na Dunaju *Mednarodno delavsko združenje socialističnih strank*, poimenovano »Druga in pol« internacionala.

233 Bernska internacionala se je imela za naslednico II. internacionale in je zato svoj »prvi« kongres štela kot 10.; s tem je želela poudariti kontinuiteto s predvojno II. internacionalo, ki je imela 9 kongresov (1889–1912).

Glavna naloga delavske vlade je zagotovitev demokracije v socializmu. /.../ Svojo politično organizacijo socializem ne bo gradil na diktaturi. /.../. Svoje naloge ne more iskati v tlačenju demokracije, temveč je njegova zgodovinska naloga veliko večja – doprinesiti k popolnemu razvoju demokracije. Pod demokracijo naj se razume parlamentarna demokracija, kajti parlament zastopa vso oblast ljudstva (ibid., 36–38).

V diskusiji sta Vandervelde in Scheidemann pozdravila jasno ločitev med moskovskim komunističnim sistemom in demokratičnim sistemom II. internacionale. J. H. Thomas je povedal, da angleški delavci nasprotujejo uvedbi Leninove diktature v Angliji in v tem primeru grozijo s stavko. T. Shaw (član laburistične stranke in angleške delegacije – študijske komisije – ki je aprila 1920 raziskovala razmere v Sovjetski Rusiji) je obsodil komunistični sistem kot sistem tiranije, »izvrševan od prgišča ljudi«. Proti kongresni resoluciji in obsodbi boljševizma je glasoval in nastopil edino N. Maclean, delegat Neodvisne delavske stranke (*Independent Labour Party* /ILP/), ki je izjavil, da je v deželah z močno delavsko organizacijo možna revolucija po mirni poti, vendar ni v Rusiji pred revolucijo obstajala nobena masovna organizacija delavskega razreda. Napaka II. internacionale je bila, je trdil Maclean, da je obsodila boljševizem, namesto da bi mu ponudila roko; na ta način bi se Tretja vrnila k stari – Drugi internacionali. Kljub enotni obsodbi boljševizma je okrnjeni ženevski kongres zadolžil angleško *Laburistično stranko* /LP/ za prevzem vloge posrednika med Internaciano in socialističnimi strankami, ki na kongresu niso sodelovale – s ciljem ponovne vzpostavitve medsebojnih stikov in s tem enotnosti Internacionale (Braunthal, II/1986, 178). Kongres je na koncu sprejel še v Luzernu (1919) pripravljen »osnutek statuta« (Sigel, 1986, 126–131), prestavil sedež sekretariata Internacionale v London ter sklenil, da bo naslednji kongres Internacionale v Bruslju leta 1922, do katerega pa ni prišlo.

Po objavi »21 pogojev za sprejem v KI« in napovedi centristov, da se bodo združili v povsem novo internacionalo, je LP decembra 1920 – skladno s sklepom ženevske konference – naslovila »odprto pismo« socialističnim in komunističnim strankam sveta (ibid., 136–140) in v njem dala pobudo, da bi ponovno vzpostavili medsebojne organizacijske stike ter dosegli enotnost Internacionale. V »pismu« je LP po eni strani obrazložila poglede in stališča Bernske internacionale do tistih ključnih problemov socialističnega gibanja, ki so bili izvor nesoglasij med posameznimi strujami znotraj gibanja, po drugi pa izrazila nujnost, da se – v korist socializma – čimprej presežejo medsebojna nesoglasja in doseže organizacijska enotnost gibanja. V točki

»Vojna in Internacionala« pismo ugotavlja, da ob izbruhu vojnega spopada Internacionala na konferenci v Bruslju (29. do 30. julij 1914) ni bila dovolj močna, da bi preprečila militaristično naravnost kapitalizma in imperializma. Po mnenju LP so objektivne okoliščine (transportne težave, vizumi idr.) kot tudi različni pogledi znotraj socialističnega gibanja na zlom Internationale onemogočili sklic mednarodne socialistične konference v prvih letih vojne. Tistih nekaj konferenc socialistov pa je bilo tako nereprezentativnih, vključno s tisto v Stockholmu avgusta 1917., ki jo je sklicala ISB II. internationale, da niso mogle rešiti problemov, postavljenih pred celotno socialistično gibanje. Šele po podpisu premirja so okoliščine omogočale, da je bila lahko, tokrat na pobudo Britancev, sklicana konferenca v Bernu, ki naj bi ponovno združila socialistično gibanje v enotno mednarodno organizacijo. Ti poskusi so se nadaljevali v Amsterdamu (aprila 1919), Luzernu (avgusta 1919) in Ženevi (avgusta 1920). »Britanci smo bili mnenja, da naj nacionalna socialistična gibanja ohranijo svojo avtonomijo ter se na mednarodni ravni povežejo v skupno organizacijo; na ta način bi se preprečila mednarodna delitev gibanja, ki je posledica različnosti politike nacionalnih sekcij. V svojih prizadevanjih nismo bili uspešni«, ugotavlja LP v pismu, saj je »antipropagandi uspelo ločiti nacionalne sekcije od II. internationale«, češ da je ta izdala mednarodni socializem. LP v tem kontekstu ugotavlja, da je večina socialističnih strank med vojno podprla nacionalne obrambne bloke z njihovimi vladami vred; tu je bilo samo nekaj izjem, ki so lahko obtoževale druge. Zato Internationale ne gre ocenjevati po njeni politiki v vojnih letih. V nadaljevanju »pismo« ugotavlja, da je II. internacionala izpolnila svojo internacionalistično dolžnost do sovjetske oblasti, saj si je z vsemi sredstvi, tako gospodarskimi kot političnimi, prizadevala preprečiti in ovirati antantno politiko in njeno reakcionarno vojaško intervencijo v Sovjetsko Rusijo in na Madžarsko. Pismo namenja posebno pozornost stališču do »ruske revolucije«, saj ugotavlja, da je njen rezultat konfrontacija mednarodnega socializma ter delitev gibanja na dva tabora:

Boljševizem je uvedel metodo merjenja politične moči z oboroženo silo in sedaj poskuša ohraniti svojo moč z istimi metodami. /.../ Druga internacionala zato zavrača boljševizem na takšnih osnovah. /.../ Vsak socialist, ki ima vsaj nekaj mednarodnega instinkta, bo uvidel, da Internacionala, zasnovana na moskovskih principih, ne more nikoli predstavljati kaj več kot samo najmanjšo in najmanj vplivajočo frakcijo socialističnega gibanja v različnih državah. /.../ Zahtevamo združeno internacionalo, ki bo temeljila na bolj liberalnih osnovah, kot pa to zahteva Moskva /.../ Želimo ohraniti stike z našimi kolegi

v vsaki državi ter želimo biti prisotni na njihovih konferencah, se z njimi konzultirati, jim pomagati in prositi za pomoč, toda odločno moramo odkloniti moskovske pogoje in moskovske metode kot ceno za nadaljnje sodelovanje (ibid.).

Pismo LP v zaključku apelira na socialistične in komunistične partije, da aktivno podprejo pobudo za ponovno vzpostavitev delovanja enotne Internacionale. Svojo pobudo utemeljuje LP z ugotovitvijo, da sta se »imperializem in njegov dvojček kapitalizem zaznamovala s sramoto in zaničevanjem; njun poraz je bil v svetu proglašen za odgovornega za masakre in revščino človeštva«. Ob tem se socialističnemu gibanju zastavlja vprašanje, kako izkoristiti ranljivost kapitalizma.

Te priložnosti so bile predstavljene socialistom različnih držav na različne načine. V eni skupini držav je bila revolucija možna, v drugih – edino zavzetje političnih institucij. Toda vse so bile pozvane k sodelovanju in podpori v zavzemanju najbolj ustreznih metod. Namesto enotnosti se je pojavila neenotnost; militantne sile so se razdelile in več pozornosti je dano napadanju eden drugega kot pa napadanju skupnega sovražnika. /.../ Socialistično gibanje, ki bi se moralo združevati, se sedaj izgublja v brezpomembnih notranjih fevdih. Vsem socialističnim sekcijam naslavljamo prošnjo, da posvetite tej zadevi vso pozornost, še posebej, da bi zavrnil podporo sektorskemu gibanju, in nam posredujete svoje poglede, da bomo lahko poiskali najboljše rešitve in obveznosti, ki nam jih je naložila ženevska konferenca. Ne sme biti nikakršnih dvomov, na kakšnih osnovah bo zgrajena socialistična internacionala; vsaki socialistični skupini mora zagotoviti svobodo dela (avtonomijo), skladno z njenimi možnostmi, da bo ta lahko dosegla svoj in skupni cilj. Odklanjam sodelovanje v sektorskih gibanjih, ker smo prepričani, da se bodo socialistična telesa sveta strinjala z nami, da delati z inspiracijo majhnega ekskluzivizma ne bo nikoli dalo socializmu internacionalne organizacije, ki jo ta potrebuje /.../ (ibid.).

Poskus britanskih laburistov oziroma desnih socialistov, da bi na osnovah Bernske internacionalne združili mednarodno socialistično gibanje, ni bil uspešen, saj so bili preveč kompromitirani tako s socialnim šovinizmom kot tudi z napadi na »ruski oktober«; na drugi strani pa je politika Kominterne, ki je dobivala vse večji vpliv, z »21 pogoji« zahtevala brezpogojen razcep in ne združitev gibanja.

Dunajska (Druga in pol) centristična internacionala – neuspešna avstromarksistična pobudnica sprave

Imamo takšne tovariše, ki jih beseda »center« spravlja v zadrego. Jaz pa celo priznavam krivdo, da sem bil prvi, ki je uporabil ta izraz. Že pred svetovno vojno sem bil prepričan, da je pogoj za enotnost in strnjjenost naše stranke v tem, da stopa po poti centra.

Otto Bauer (1927)

Proti diktatu II. in III. Internacionale

V razkolu med desnim in levim krilom mednarodnega delavskega gibanja, ki ga je v letu 1920 še dodatno potenciral zahtevani odcep leveice od centra, je pobuda za združitev gibanja prešla v roke centristov; posredniško vlogo so optimistično gradili na svoji medvojni socialnopicifistični politiki, pa tudi na povojnih srečanjih socialistov, kjer so se modro ogradili od vnaprejšnje obsodbe boljševiške revolucije. Odpoved nadaljnemu organizacijskemu povezovanju z Bernsko internacionalo kot tudi nerazumevanje Moskovske internacionale oziroma njeno nepriznavanje različnosti pogojev, v katerih delujejo nacionalna delavska gibanja, je centriste napotilo k snovanju lastne internacionale, ki naj bi v bodoče le združila gibanje na mednarodni ravni. Konkretni koraki v tej smeri so bili storjeni na preliminarni konferenci od 5. do 7. decembra 1920 v Bernu, na kateri so sodelovali predstavniki najpomembnejših centrističnih strank: Neodvisne socialnodemokratske stranke Nemčije, Socialnodemokratske delavske stranke nemške Avstrije, Socialistične stranke Francije, Neodvisne delavske stranke Velike Britanije, Socialnodemokratske delavske stranke Rusije (menjševiki), Socialnodemokratske stranke Švice in Nemške socialnodemokratske delavske stranke v Češkoslovaški republiki (Zwehl, 1978, 7).

Prvenstvena naloga konference je bila, da oblikuje takšne programske temelje, ki bodo sprejemljivi za večino socialističnih strank, kar naj bi seveda omogočilo združitev le-teh v novo internacionalo. Udeleženci so svoja stališča predstavili v »Pozivu socialističnim partijam vseh dežel«. V uvodu je »poziv« skiciral svetovno politično situacijo, za katero ugotavlja vzpon in prevlado kapitalističnega gospostva (ameriškega, britanskega, francoskega in japonskega) v svetu, ki je povrh vsega še militaristično naravnani proti proletarskim revolucijam v srednji in vzhodni Evropi kot tudi proti kolonialnim ljudstvom, ki hrepenijo po svobodi. In prav zato se mora proletariat upreti gospostvu kapitalizma s svojo lastno politiko in z močno internacionalno organizacijo, je bilo rečeno v

apelu. Svojo zahtevo po novi internacionali so udeleženci utemeljili z ugotovitvijo, da niti sedanja II. niti III. internacionala nista kos nalogam, ki stojijo pred celotnim mednarodnim delavskim gibanjem: II. internacionala pravzaprav ne obstaja več, kajti stranke, ki so združene v njej, zastopajo samo reformistično krilo mednarodnega delavskega gibanja, medtem ko je v III. internacionali združeno samo komunistično krilo, ki po sklepu svojega II. kongresa deluje prej za cepitev kot za združitev celotnega proletarskega gibanja. III. internacionali »poziv« očita, da je prisilila svoje članice k sprejemanju boljševiskih metod, da je uničila njihovo avtonomijo z diktatorsko premočjo svoje centrale in da deluje zavestno za razbitje tistih socialističnih partij, ki se niso popolnoma podredile temu diktatu. Na koncu je »apel« pozval socialistične partije, naj pošljejo delegate na mednarodno socialistično konferenco, napovedano za 22. februar 1921 na Dunaju.

Pred dunajskim zasedanjem se je sestala v Innsbrucku (8. do 10. januar 1921) še petčlanska komisija (F. Adler, R. Grimm, G. Ledebour, J. Longuet, E. Wallhead), imenovana na bernski preliminarni konferenci, da pripravi potrebne dokumente. Komisija je izdelala osnutek statuta in določila poročevalce k posameznim točkam predvidenega dnevnega reda: 1. konstituiranje (nove) internacionale; 2. imperializem in socialna revolucija (Wallhead); 3. metode in organizacija razrednega boja (F. Adler); 4. internacionalni boj proti kontra-revoluciji (Ledebour) (ibid., 8–9). Sklic dunajske konference je bil pravzaprav odgovor oziroma odsev nestrinjanja centristov s politično usmeritvijo tako II. kot III. internacionale: prvi so dali vedeti, da se s svojo politiko podreja interesom buržoazije, kar je nesprejemljivo v času revolucionarnih nastopov proletariata in prebujanja kolonialnih ljudstev, drugi pa odgovorili, da ne sprejemajo diktiranih »21 pogojev« in zato ustanavljajo svojo internacionalo (Leser, 1968). Poskus tako Moskovske kot Bernske internacionale, 'prisiliti' centriste, naj se vendarle odločijo in podredijo eni ali drugi strani, v letih 1920–1921 še ni uspel.

Ustanovitvena konferenca

Na socialistični konferenci centristov, ki je potekala na Dunaju od 22. do 27. februarja 1921, se je zbralo 80 delegatov, ki so zastopali 20 socialističnih strank iz 13 držav²³⁴ (ibid., 133–135). Sodelujoče stranke so se združile v novo internacionalo, imenovano *Mednarodna delovna skupnost socialističnih*

234 Nemčije (10), Velike Britanije (5), Francije (5), Jugoslavije (SDS Slovenije /Z. Bernot, E. Kristan/, SDS Hrvatske-Slavonije /Bornemisa/, SDS Srbije /Topalović, Lapčević, Djurić, Jakšić/), Latvije (3), Litve (2), Avstrije (12), Romunije (7), Rusije (7), Švice (6), Českoslovaške (8), Madžarske (4) in židovske organizacije Poalei Zion /4/.

strank (*Internationale Arbeitsgemeinschaft sozialistischer Parteien /IASP/*).²³⁵ Potrebo po novi internacionali kot tudi njen cilj je na konferenci predočil F. Adler; dejal je, da sta tako ženevski kongres II. internacionale kot moskovski kongres KI zastopala samo tretjino svetovnega proletariata. Naloga *dunajskega združenja* je poskus organiziranja internacionale prihodnosti, ki naj bi povezala celotni svetovni proletariat v mednarodno organizacijo. Izvršitev te ključne naloge ni možno pričakovati, je dejal F. Adler, niti od okrnjene II. internacionale, v kateri ni večinskega dela ruskega proletariata, niti od enostranske KI, v kateri ni angleškega proletariata. Cilj, h kateremu teži »združenje«, je zgraditev takšne internacionale, ki bo združevala vse gibanje. V nadaljevanju si je F. Adler zastavil vprašanje, kako priti do tega cilja, in ugotovil, da niti II. niti III. internacionala z medsebojno kontradiktorno politiko ne ponujata nikakršne rešitve tega zapletenega vprašanja: medtem ko je II. internacionala v defenzivi, je III. v ofenzivi. F. Adler je videl rešitev v skupnem zasedanju z Moskovsko internacionalo,²³⁶ na katerem naj bi rešili temeljno vprašanje nadaljnjega razvoja mednarodnega delavskega gibanja – vprašanje zgodovinske perspektive, vprašanje presoje zgodovinske situacije, ali sploh lahko še pričakujemo socialistično svetovno revolucijo v doglednem času, potem ko se je po usihanju revolucionarnega vala kapitalistični družbeni red obdržal. Pri tem se je skliceval na Leninovo stališče iz leta 1914, da svetovna vojna odpira epoho svetovne revolucije; objektivni pogoji so bili torej dani in samo od iniciative revolucionarnih delavskih strank je bilo odvisno, ali bodo sposobne izpeljati revolucijo. /.../ Toda ob zasedanju dunajske konference, je ugotavljal F. Adler, ni bilo več nikakršnih simptomov za revolucijo, kot je bilo to v času Zimmerwalda.

Stranke ustanoviteljice, ki so pripadale mednarodnemu »centru«, torej niso sprejele niti idejnih konceptov reformistične II. internacionale niti revolucionarnih III. internacionale. Opredeljevale so se za 'srednjo' pot – med *socialno-demokratskim reformizmom* in *boljševiško revolucijo* –, kar je bilo zaznati tudi v zaključkih oziroma v statutu, tezah in resolucijah o »Imperializmu in socialni revoluciji« ter o »Metodah in organizaciji razrednega boja«, ki jih je sprejela dunajska konferenca (Zwehl, 1978, 109–116). Po statutu so lahko v *Delovno skupnost* pristopile samo tiste socialistične stranke, ki niso pripadale niti II. niti III. internacionali in ki so se obvezale, da ne bodo vodile nikakršnih

235 Združenje je bilo znano tudi pod nazivom *Dunajska internacionala* (Dunajski urad), ali kot so jo posmehljivo imenovali njeni nasprotniki: *Druga in pol internacionala* (Radek, 1921) kot nekakšna »vmesna« internacionala.

236 Do srečanja je res prišlo na skupni konferenci izvršnih komitejev vseh treh internacional v Berlinu, od 2. do 5. aprila 1922.

pogajanj za morebitno priključitev k drugim mednarodnim organizacijam. Statut je opredelil pravico vključenih strank, da skupno oblikujejo svojo mednarodno politiko; sklepi *Delovne skupnosti* pa so bili obvezni za vse njene članice. Za izvajanje sklepov Delovne skupnosti so izvolili poseben izvršni komite, v katerem so bile zastopane priključene stranke. Ta je imenoval biro petih članov (F. Adler, Grimm, Ledebour, Longuet in Wallhead) in za sekretarja izvolil F. Adlerja (ibid., 132).

F. Adler je odmik centristov od dveh nasprotujočih si front, ki sta jih predstavljala reformizem in komunizem, na kongresu avstrijske socialne demokracije (SDAPDÖ) novembra 1921 na Dunaju takole utemeljil:

Prepričan sem, da je moč navzkrižje, o katerem je govor, kratko formulirati z naslednjimi besedami: Druga internacionala /.../ si je vedno bolj nadevala obliko internacionale družbene reforme in se vedno bolj omejuje na socialno reformo, medtem ko se hoče III. internacionala, kar jasno izhaja iz vseh njenih resolucij in tez, zavestno omejiti na to, da bo internacionala družbene revolucije (SDAPDÖ, 1922, 198).

Avstromarksizem – internacionalna struja marksističnega centra²³⁷

Idejno usmeritev tako centristične struje kot *Dunajske internacionale* so utemeljili predstavniki avstromarksizma (gl. Blum in Smaldone /ur./, I/2015 in II/2017).

Kaj je pravzaprav bil in je avstromarksizem? To besedo smo prvič slišali nekaj let pred vojno iz ust ameriškega socialista Louisa B. Bodina; ta se je zatem hitro ukoreninila. »Avstromarksiste« so tedaj imenovali skupino mladih, znanstveno dejavnih avstrijskih tovarišev; Max Adler, Karl Renner, Rudolf Hilferding, Gustav Eckstein, Otto Bauer, Friedrich Adler so bili najbolj znani med njimi (Bauer, 1927).

Njihovo konkretno videnje »preobrazbe kapitalistične družbe v socialistično« je bilo predstavljeno v stališčih, da naj se znotraj kapitalizma uveljavljajo bolj ali manj radikalni prijemi in reforme socialističnega značaja, da naj se izvaja koalicija z nesocialističnimi strankami, zavrne naj se ideja diktature proletariata oziroma da se mora ta ideja bistveno modificirati. Kako?

²³⁷ Tako ga je poimenoval Otto Bauer.

Poglejmo stališča Maxa Adlerja in Otta Bauerja. Prvi je v spisu *Marksistično pojmovanje države* (1922 [1964]) vztrajal pri tem, da je potrebno razlikovati 'socialno' demokracijo od 'politične'.²³⁸ Socialna demokracija je zanj mogoča šele v brezrazredni družbi, medtem ko »vse druge dosedanje oblike, ki jih sicer tudi pojmuje kot demokracijo, imenujemo politična demokracija« (ibid., 126). Ker je politična demokracija vedno določena oblika razredne vladavine, brez diktature sploh ni mogoča. Zato tudi »diktatura proletariata ni več nekaj nezaslišanega, temveč je, čeprav v obliki politične demokracije, zamenjava buržoazne s proletarsko diktaturo« (ibid., 191). Predvsem je hotel na ta način poudariti, da diktatura in demokracija nista nobeni protislovji, saj je vsaka oblast neke vrste diktatura. Enaka stališča je zastopal na kongresu stranke v Linzu (Adler, 1926): »Vsaka politična demokracija je v bistvu diktatura, zato mora stranka usposabljanje delavski razred ne le za obrambo republike, temveč tudi za vzpostavitev proletarske razredne oblasti, demokratičnega socializma, ki je sicer prav tako diktatura, saj ima odločitev večine prisilni značaj«. M. Adler je menil, da je v vsaki »nesolidarni družbi«, ki je zanj identična z razredno družbo, vsak parlamentarni sklep večine tudi uporaba sile.²³⁹ Strinjal se je, da kapitalizem lahko izboljša življenjske razmere, toda cilj proletarskega socializma zanj ni le gibanje za materialne interese, temveč tudi za osvoboditev delavskega razreda. S tem mu je postala ideja svobode temeljna misel, vodnica boja delavskega razreda, kljub možnostim izboljšanja materialnih pogojev v kapitalizmu. Izhajajoč iz »svobode«, je seveda tako kot drugi avstromarksisti zavračal boljševisko nedemokratično oblast, čeprav se zdi, da jo je *a priori* ocenjeval po neki teoretični abstraktni shemi in ne po konkretni zgodovinski analizi.

Nazori M. Adlerja v mnogočem dopolnjujejo O. Bauerja (gl. Marramao, 1986; Czerwinska-Schupp, 2016), politično vodilno osebnost avstrijske socialne demokracije po prvi svetovni vojni. V razpravo o problemu revolucije in diktature proletariata je Bauer posegel z zastavljenim vprašanjem »Diktatura sovjetov ali demokracija?«, ki ga je obravnaval v istoimenski brošuri (1919). Izhajajoč iz zahteve po priznavanju tako specifičnih ekonomskih pogojev kot tudi različnih okoliščin, v katerih se odvijajo politična in družbena dogajanja v posameznih državah, Bauer odgovarja, da ne smemo vpraševati, »ali sta diktatura sovjetov ali demokracija sploh in po sebi pravo sredstvo za osvoboditev proletariata, ali je potrebno za vsako državo za vse čase vzpostaviti demokracijo ali diktaturo. Vprašati se moramo, ali je za našo državo in za naš čas primernejša demokracija ali diktatura« (ibid., 4). Bauer za Avstrijo predpostavlja, da bi proglasitev

238 O teoretskih modelih demokracije predstavnikov avstromarksizma gl. Zver (2002).

239 Adlerjeva izvajanja so bolj ali manj podobna Leninovim pogledom na »demokracijo in diktaturo«.

diktature proletariata sicer povezala Avstrijo in Rusijo, kar pa bi povzročilo novo vojno z antanto, in to spet na škodo že izčrpanega (avstrijskega) naroda; zato revolucija za Avstrijo ni sprejemljiva. Načelno diktature sovjetov ni zavrnil, poudaril pa je, da je za položaj v Avstriji demokracija najprimernejše sredstvo za prevlado delavskega razreda in končno ustvaritev socialistične preobrazbe družbe.

Teoretična nasprotja med boljševiki in nemškimi socialnimi demokrati so Bauerja spodbudili, da je napisal brošuro o *Boljševizmu in socialni demokraciji* (1920), v kateri je zavzel sredinsko stališče. Na podlagi analize razvoja ruske družbe je menil, da mora razvoj v Rusiji privedi do politične prevlade kmečkega prebivalstva, saj so tu kmetje v večini! Toda diktatura proletariata v Rusiji je diktatura manjšine, ki bi jo nujno morali zamenjati z demokracijo, ko bodo širše ljudske (kmečke) množice pridobile več politične zavesti:

Ta razvoj se lahko najprej odvija tako, da se ruski kmet počasi nauči izkoristiti vse pravice, ki mu jih daje sovjetska ureditev. /.../ Nadaljnji vzpon kmečkega prebivalstva bi moral naposled sovjetski ureditvi odtegniti njeno socialno osnovo. Kajti sovjetska ureditev je le pravna oblika, v kateri se izraža diktatura proletarske manjšine, ki jo omogoča in pospešuje fevdalno barbarstvo kmečkih ljudskih množic. Ko kmetje sami, to je skoraj večina naroda, prevzamejo oblast, morajo razbiti tudi pravno obliko diktature manjšine. /.../ Trajna pravna oblika vladavine večine, množic in naroda je demokracija. Diktatura proletariata v Rusiji ni premagovanje demokracije, temveč je faza v razvoju k demokraciji. Despotizem proletariata ima zgodovinsko nalogo, da kmečke množice ruskega ljudstva dvigne iz nekulturnosti, v kateri jo je zadrževal carski despotizem, in da šele tako ustvari predpostavke demokracije v Rusiji. Diktatura proletariata v Rusiji torej ni, kakor to proglašata teorija boljševizma, zadnja končna oblika ruske države, ki se bo obdržala toliko časa, dokler ne bo »odmrla« sama država; nasprotno, je le prehodna faza v ruskem razvoju, ki bo, v najboljšem primeru, trajala toliko časa, da bodo množice ruskega ljudstva kulturno dozorele za demokratično državo (ibid., 69).

Bauer tako vzroke za nujnost diktature proletariata v Rusiji pripisuje pa tudi opravičuje z nekulturnostjo ruskega kmečkega prebivalstva in delavskega razreda: »Samo kulturna zaostalost ruskega delavca nam lahko pojasni, zakaj se je morala diktatura proletariata spremeniti iz vladavine samih proletarskih množic v despotizem majhne, napredne manjšine proletariata. Despotski

socializem je nujni proizvod razvoja, ki je izzval revolucijo na tisti stopnji razvoja, na kateri ruski kmet še ni bil zrel za politično in ruski delavec ne za industrijsko demokracijo. Despotski socializem je produkt ruske nekulturnosti« (ibid. 63–64). Določena specifičnost Bauerjeve koncepcije je v tem, da je v nasprotju z desnimi socialisti teoretično dopuščal možnost in nujnost diktature proletariata v tistih primerih, ko se razporeditev moči med temeljnimi družbenimi razredi ruši kot posledica zaostrenih razrednih nasprotij. »Če demokratični aparat ne more več funkcionirati, morata ali buržoazija ali proletariat z nasilnimi sredstvi vzpostaviti svojo razredno oblast. V tem primeru postane diktatura proletariata edino sredstvo, da bi preprečili brutalno, kontrarevolucionarno diktaturo buržoazije.« Bauer priznava, da bi se v primeru, če bi proletariat na demokratični način osvojil oblast, buržoazija upirala njegovi vladavini. Tedaj bi se moral parlament, da bi zlomil aktivni odpor buržoazije, poslužiti nasilnih sredstev. »Tudi to lahko imenujemo diktaturo proletariata; toda to je povsem drugačna diktatura kakor diktatura boljševizma. To ni diktatura proti demokraciji, temveč diktatura demokracije« (ibid., 113–114).

Bauerjeva stališča bi lahko strnili v naslednjo zahtevo: demokratična pot boja za oblast, ob odporu buržoazije pa pripravljenost na diktaturo proletariata. Še konkretnější je bil na kongresu v Linzu (1926) pri pojasnjevanju svojih tez, ki jih je kongres uvrstil v strankin program:

Buržoazija ne bo lahko spustila oblasti iz rok, tudi kadar bo izgubila večino ljudstva. Tista, ki sedaj vlada demokratično, bo tedaj postala antidemokratična, monarhistična ali fašistična. Uporabila bo vsa sredstva, da bi se obdržala na oblasti. /.../ Ko bo prišel trenutek, da bi lahko mi po demokratični poti osvojili oblast, bo buržoazija poskušala zlomiti demokracijo in vzpostaviti fašistično diktaturo. Kaj lahko storimo, da do tega ne bo prišlo? Moramo se vzgajati in pripravljati na samoobrambo.²⁴⁰ Naš novi partijski program narekuje: samo če si buržoazija ne bo upala napasti demokracije, samo tako bi lahko mi zmagali na demokratični način. Če pa si bo upala zrušiti demokracijo, potem proletariat nima druge možnosti, kot da oblast osvoji s silo.²⁴¹

240 Z zmago fašizma najprej v Italiji, potem v Nemčiji in Avstriji se je uresničila možna opcija ohranitve buržoazne oblasti s fašistično diktaturo, ni pa se uresničilo stališče avstromarksistov, da bo proletariat s samoobrambo sposoben preprečiti odpravo demokracije, še manj pa osvojiti oblast.

241 Dostopno na: <https://www.marxists.org/deutsch/geschichte/oesterreich/spoe/1926/linzerprog.htm>.

Vloga revolucionarne sile je postala v stališčih Bauerja in v programu avstrijske socialdemokracije popolnoma defenzivna, kar je pomenilo, da so taktiko in boj proletariata in stranke usmerjali predvsem v parlamentarizem in vero v volilne zmage.

Omenjena stališča O. Bauerja in M. Adlerja o »diktaturi in demokraciji« so v teoriji in praksi zastopali tudi drugi voditelji Dunajske internacionale (F. Adler, R. Hilferding, J. Martov, A. Crispian, P. E. Faure), kar potrjuje, da je avstromarksizem dal idejno usmeritev »sredinski« internacionali. V praksi je *Združenje* nastopalo kot pobudnik enotnosti delavskega gibanja, ne glede na razcep, ki je nastal za časa vojne 1914–1918 in še posebno z ustanovitvijo Bernske in Moskovske internacionale. Čeprav so v teoriji priznavali možnost vzpostavitve diktature proletariata z revolucionarnimi metodami, so v praksi dajali prednost osvojitvi oblasti po mirni poti, s parlamentarno večino. Njihova ideja o kombiniranju oblasti delavskih svetov s sistemom meščanske demokracije je doživela neuspeh v praksi – z likvidacijo delavskih svetov in utrditvijo meščanske oblasti, kot je bilo to v Nemčiji in Avstriji.

Neuspešna konferenca treh internacional (1922)

Taktika »enotne fronte«, ki jo je spodbudila Dunajska internacionala ob svoji ustanovitvi z željo ponovne vzpostavitve mednarodne delavske enotnosti, je bila zamišljena kot obrambna politika, s katero naj bi se proletariats zoperstavil vse močnejši ofenzivi lastnikov kapitala in meščanske države. Temeljila je na spoznanju, da je v večini kapitalističnih dežel revolucionarno gibanje v upadanju, medtem ko je kapitalistični protinapad, ki s pridom izkorišča razcep v mednarodnem delavskem gibanju in je usmerjen na življenjske pogoje delavcev ter na pridobitve njihovega sindikalnega in političnega boja, v porastu. Kominterni oziroma njen izvršni komite sta se bila slej ko prej 'prisiljena' soočiti z realnim stanjem revolucionarne oseke, kot tudi z dejstvom, da je ostala večina proletariata še naprej zvesta reformističnim strankam in sindikatom. Na plenumu IK KI decembra 1921 so prvič konkretnije razpravljali o morebitnem praktičnem sodelovanju delavskih organizacij vseh usmeritev – s ciljem skupnega boja proti kapitalistični fronti. V živahni diskusiji je večina udeležencev podprla taktično usmeritev KI v realizacijo »enotne delavske fronte«.²⁴² V okrožnici IK KI in IK Rdeče sindikalne internacionale (Moskva, 1. januar 1922) je Kominterni predlagala svojim članicam sklenitev sporazumov s političnimi in sindikalnimi organizacijami vseh usmeritev, vključujoč tudi mednarodne sporazume.

242 »Novi« usmeritvi, vključno z udeležbo KI na konferenci delavskih organizacij sveta (Konferenci treh internacional), so nasprotovali italijanski, francoski in španski predstavniki.

Na zasedanju biroja Dunajske internacionale v Berlinu (14. in 15. januar 1922) so po razpravi o perspektivi »enotne fronte« sprejeli konkreten predlog za sklic svetovnega kongresa. Kominternu se je na pobudo Dunajske internacionale takoj pozitivno odzvala in namenila problematiki »enotne fronte« osrednjo pozornost na prvem razširjenem plenumu IK KI (februarja/marca 1922). Iz referata predsednika IK KI G. Zinovjeva je moč zaznati pragmatizem v politiki KI: »Za Kominternu politika enotne fronte ni samo najbolj učinkovito sredstvo odpora proti kapitalistični ofenzivi, temveč bo ta politika omogočila komunističnim partijam, da se povežejo z množicami, v njih širijo revolucionarni vpliv, jih iztrgajo iz krempljev reformizma in jih pripravijo za bodoče bitke« (Sinovev, 1922, 48).

Po usklajevanju tehnične in vsebinske narave so se v Berlinu od 2. do 5. aprila 1922 prvič (in zadnjič) po letu 1914 srečali najvišji predstavniki IK treh internacional – treh velikih idejnih frakcij in gibanj, nastalih z razcepom nekdanj enotnega socialnodemokratskega delavskega gibanja. Na srečanju, ki je dobilo ime *Konferenca treh internacional*, naj bi proučili možnosti o vzpostavitvi enotne akcijske fronte delavskih partij, kar lahko ocenjujemo kot poskus preseganja medsebojnega razcepa oziroma iskanja nekakšnega *modus vivendija*. Vendar so diskusije na konferenci, ki so potekale v medsebojnem sumničenju in ostrem obtoževanju, potrdile sum, da je vsak tabor prišel na konferenco s svojo računico, ki naj bi jo unovčil v skupni politiki: taktika »enotne fronte« naj bi na eni strani resnično okrepila moč delavskega razreda nasproti buržoazni fronti, na drugi pa »služila« poskusom uveljavljanja primata in »svoje« ideologije nad celotnim delavskim gibanjem – česar nobenemu izmed treh taborov, navkljub nenehnemu prizadevanju, ni uspelo doseči v okviru samostojne politike.

Neuspeh Dunajske internacionale na skupni konferenci treh internacional v Berlinu, da bi uresničila politiko »enotne fronte« (ta bo postala ponovno aktualna čez dobro desetletje, po legalnem prihodu Hitlerja oziroma nemškega nacizma na oblast) ter s tem presegla organizacijski razcep, ki ga je vnesla svetovna vojna v organizirano socialistično delavsko gibanje, jo je približal k idejno bližji Bernski internacionali.

V letu 1923 so bile potegnjene še zadnje ključne poteze: na eni strani je s porazom nemškega »oktobra« konec upanja Kominterne oziroma Moskve v skorajšnji evropsko socialistično revolucijo, na drugi pa pride po neuspelem poskusu oblikovanja »enotne fronte« do strnitve socialnodemokratskih vrst. Na združitvenem kongresu Bernske in Dunajske internacionale v Hamburgu (21. maja 1923) so ustanovili *Socialistično delavsko internacionalo /SAI/, 1923–1940*

(Kowalski idr., 1985). S tem je bil zaključen proces grupiranja socialističnih sil na dve temeljni formaciji: komunistično in socialnodemokratsko. Polarizacija je bila med dvema vojnoma tako vseobsegajoča, da poleg teh dveh taborov, ni bilo pomembnejših delavskih organizacij in gibanj.

***

Opravljena analiza potrjuje, da je bil organizacijski razcep v mednarodnem socializmu, katerega začetek sovпада z izbruhom svetovne vojne, posledica treh nasprotujočih si ideologij in struj, ki so se borile za naklonjenost delavskega razreda: *desnica* je vztrajala pri reformah kapitalizma v okviru parlamentarnega boja; *levica* je v revoluciji videla pogoj za spremembo obstoječega družbenega reda in v diktaturi proletariata zamenjavo za buržoazno demokracijo; *center* je ločeval 'socialno' demokracijo, ki bo mogoča šele v brezrazredni družbi, od 'politične', ki vedno predstavlja določeno obliko razredne vladavine – diktaturo, pa naj gre za buržoazno ali proletarsko.

Dilema »reforma ali revolucija«, gledano iz zgodovinske perspektive, ostaja. Nedvomno pa pritrjuje stališču R. Luxemburg: »Kdor se odloči za pot zakonske reforme namesto za družbeni prevrat, izbere drug cilj, namesto novega družbenega reda samo nebistvene spremembe v starem redu.« In v tem je srž vprašanja in odgovora na dilemo obravnavane zgodovinske dobe: reformirani kapitalizem ali socialistični družbeni red. Seveda pa o socializmu ni mogoče govoriti, če ni sposoben sožitja z demokracijo, kajti demokracija ni tip družbene, temveč (za/želene) politične ureditve. In temu je zgodovina – z zlomom socialističnega vzhodnega bloka (1989) – tudi pritrčila.

Razkol v Socialistični stranki Italije in Gramscijev izvorni prispevek k marksistični teoriji države

Revolucija je velika in strahovita stvar, to ni igra za ljubitelje ali romantična pustolovščina.

Antonio Gramsci (1919)

Idejni boji med strujami v PSI

Italija je bila ob koncu vojne med vsemi zavezniškimi (antantnimi) državami najbolj prizadeta z ekonomsko krizo in revolucionarnimi pretresi. Italijanska velika buržoazija je mislila, da bo z malimi žrtvami pridobila veliko, toda vojna se je terjala velike žrtve in Italija je zašla v ogromne dolgove.²⁴³ V začetku 1919 se je položaj še poslabšal; brezposelnim se je pridružila nova armada demobilizirancev. Meščanske stranke niso imele dovolj moči, da bi same obvladale politično sceno, zato so si zadale nalogo, da ustanovijo novo stranko, ki bo imela širok demagoški in socialni program; z novo stranko naj bi uspešno obračunali z revolucionarnim razdobjem v Italiji (»periodo bolscevizzante«) in konkurirali socialistom. V tem smislu je v začetku 1919 nastala najprej klerikalna ljudska stranka (*Partito Popolare Italiano*), potem pa še (marca 1919) – s pomočjo med vojno izključenega socialista Benita Mussolinija – fašistično gibanje (*Fasci di Combattimento*), medtem ko je pisatelj Gabriele d'Annunzio ustanavljal odrede legionarjev. Na prvih povojnih volitvah 16. novembra 1919 so zmagali socialisti, ki so dobili tretjino vseh sedežev v parlamentu, druga najmočnejša stranka so bili *popolari*, medtem ko je fašistična lista ostala brez vsakega sedeža, čeprav je obljubljala republiko, odpravo obvezne vojaške službe, plemiških naslovov, konfiskacijo kapitala itd.:

Dan po volitvah je izšla v socialističnem glasilu *Avanti!* posmehljiva objava: »Davi so našli v Navigliu (veliki kanal v Milanu) truplo, ki že

243 Evropske države so dolgovale ZDA približno 15 milijard dolarjev vojnega posojila. Lenin je v referatu »Mednarodna situacija in temeljne naloge Komunistične internacionale« na 2. kongresu KI (1920) navedel – izhajajoč iz knjige Brauna/Bronskega: Kdo naj bi plačal vojne dolgove? (*Wer soll die Kriegsrechnung bezahlen. Zur Wirtschaftspolitik des kapitalistischen Bankrotts*, 1920) – naslednje podatke: »V deželah, ki so zmagale – Angliji, Franciji – znašajo dolgovi okoli 50 % narodnega bogastva, v Italiji se giblje ta procent med 60 in 70, v Rusiji pa 90 % /.../. Vendar nas ti (op. ruski) dolgovi ne vznemirjajo, ker smo mi, malo preden je izšla Keynesova knjiga (*The Economic Consequences of the Peace*, 1919) poslušali njegov izredni nasvet – anulirali smo vse dolgove« (KI-II/1981, 14).

razpada. Videti je, da je truplo Benita Mussolinija«. Sprevod socialističnih delavcev z baklami v rokah je nesel krsto mimo Mussolinijevega stanovanja. Tako so slavili njegovo politično smrt. Mussolinijev srd zaradi tega (volilnega) neuspeha si je dal duška v nasilju /.../ (v Fermi, 1966, 164).

Kljub slabostim in napakam svojih voditeljev je socializem s svojimi obljubami in svojo propagando proti tistim, ki so popeljali Italijo v drago in brezkoristno vojno, še vedno silno privlačil ljudske množice, tudi zato, ker se PSI – gledano v celoti – ni omadeževala s sodelovanjem (kot socialistične stranke v večini drugih dežel) z nacionalno buržoazijo.²⁴⁴

Vendar spontanega revolucionarnega gibanja delavskih in kmečkih množic (stavk, delitve veleposestniške zemlje in zasedbe tovarn)²⁴⁵, nastalega po oktobrski revoluciji in svetovni vojni, stranka ni znala izkoristiti, saj je bila razklana, tako kot drugod, z notranjimi idejnopolitičnimi boji med posameznimi strujami. Vprašanja, ki sta jih porodili vojna in revolucija, so v PSI povzročila še nadaljnjo diferenciacijo, ki je daleč preseгла prvotno klasično delitev stranke na *reformistično* in *maksimalistično* krilo.²⁴⁶ Medtem ko je reformistično krilo, t. i. desnica stranke (F. Turati), še naprej dokaj enotno odklanjalo vsako revolucionarno usmeritev (v KI je videlo zgolj »utvaro in sanje, postavljene v medzvezdni prostor«) in se zavzemalo za sodelovanje z meščanskimi strankami v parlamentarnem političnem življenju, se je predvsem znotraj maksimalističnega krila – t. i. levice in centra stranke – izoblikovalo vse več struj: od ultralevih do desnega centra. Večina – tako v stranki kot v maksimalističnem krilu – je pripadala levemu centru (G. Serrati); desni center so predstavljali 'umirjeni' (C. Lazzari), medtem ko so v razcepljenem in številčno šibkem levem krilu (A. Bordiga) imeli večino ultralevičarji. Poleg tega je konec 1918 in v začetku 1919 nastajala v Torinu posebna sekcija socialistične stranke *L'Ordine nuovo* /Novi red/, v kateri so bili kasnejši italijanski komunistični voditelji (A. Gramsci, P. Togliatti, U. Terracini).

244 Lenin je PSI vključil v kategorijo strank, ki naj bi bile 'blizu' III. internacionali (KI-I/1981, 225–226: »Radiogram«, 24. decembra 1918).

245 V dveletnem (1919–1920), t. i. »rdečem obdobju« (*biennio rosso*) so registrirali na italijanskem ozemlju 5.128 delavskih stavk in 495 stavk dninarjev.

246 Na konferenci v Zimmerwaldu (septembra 1915) so sodelovali v imenu PSI: C. Lazzari, G. M. Serrati, A. Balabanova, O. Morgari in G. E. Modigliani; nihče od njih ni glasoval za teze zimmerwaldske levice. Na konferenci v Kienthalu (aprila 1916) so sodelovali poleg zgoraj omenjenih še C. Prampolini, Musatti in E. Dugoni; zimmerwaldski levici (Leninu) se je pridružil le Serrati (tudi kasneje se je odlikoval z internacionalizmom in razredno nepomirljivostjo).

Italijanskim tovarišem moramo preprosto povedati, da se z usmeritvijo Komunistične internacionale sklada smer članov redakcije glasila *L'Ordine Nuovo*, ne pa usmeritev sedanje večine vodij socialistične stranke in njihove parlamentarne skupine /.../ (KI-II/1981, 194 /Lenin, »Diskusija o pogojih za sprejem v KI«/).

Skupina si je postavila nalogo, da proučuje izkušnje oktobrske revolucije in na tej podlagi širi v Italiji leninizem. Svoje ideje je razlagala v časopisu *L'Ordine Nuovo*, prek katerega se je borila proti oportunističnim in sektaškim strujam v stranki s ciljem, da preoblikuje PSI v revolucionarno delavsko stranko leninskega tipa. Skupina *Ordine nuovo* bo postala jedro bodoče italijanske komunistične partije. »Sedanja stopnja razrednega boja v Italiji je odločilna,« je ocenjeval A. Gramsci aprila 1920, »ali bo revolucionarni proletariat osvojil politično oblast /.../ ali pa bosta lastniški razred in vladajoča kasta odgovorila s strahovito reakcijo« (v Romano, 1983, 254).

Idejne borbe med posameznimi strujami so se posebno razvnele na XVI. kongresu stranke v Bologni, oktobra 1919 (Pedone /ur./, 1963), še zlasti med levim revolucionarnim maksimalističnim krilom, ki ni bil enoten (struja okrog Bordige je bila proti sodelovanju na volitvah in vstopu v parlament /t. i. abstinenti/, nadalje skupina okrog časopisa *L'Ordine Nuovo* in skupina iz Imole /levo krilo maksimalistov/) ter 'umirjenim' Lazzarijevim krilom. Na kongresu je zmagala Serratijeva struja levega centra, ki si je v nasprotju z Lazzarijevo prizadevala za izključitev reformistov iz stranke. Med sprejetimi kongresnimi odločitvami velja omeniti, da so delegati z večino glasov sprejeli oziroma potrdili (marčni) sklep o vstopu PSI v Kominternu.

Ko sem v začetku 1919 od nekega tovariša, ki je v Italijo prišel iz Rusije /.../ dobil prvi manifest in prvi poziv KI, ki ga je prinesel v čevlju, smo takoj (marca) izjavili, da PSI brezpogojno pristopa k Internazionali. /.../ Mi smo ostali pri svoji odločitvi (sklep kongresa) o pristopu, ker so nam mednarodne vezi neobhodne, ne samo zaradi naših stremljenj, naših idealov, temveč tudi zato, ker smo največji izseljeniški narod in je italijanskemu delavcu potrebno, da ga vsi narodi sveta bratsko sprejmejo. Primerno tem aspiracijam niti v času vojne niti v miru nismo obžalovali naporov, da izpolnimo svojo dolžnost. Za doseganje tega cilja smo se posluževali vseh sredstev in celo v času vojne smo visoko razvili zastavo Internacionale v Zimmerwaldu in Kienthalu. Tovariš Lenin to zelo dobro ve. /.../ (KI-III/1981, 207–208 /Lazzari, »Italijansko vprašanje«/).

Kominternna zahteva radikalizacijo PSI

Gramscijeva revolucionarna usmeritev je bila dejansko tista, ki je vlivala upanje boljševiskim voditeljem, kar je razvidno tudi iz Leninove ocene na 2. kongresu KI (1920), da bo PSI vendarle sposobna izpeljati revolucionarni preobrat v Italiji. Kominternski 2. kongres, znan po sprejetju »21 pogojev« za sprejem v svoje vrste, je z njimi zahteval nedvoumno opredelitev odnosa posameznih socialističnih in delavskih strank ter skupin do ruskega »oktobra«, diktature proletariata in Komunistične internacionale.

Teze in vse drugo, kar so predložili Rusi, je bilo »sprejeto soglasno«, izjema je bil le Serrati, vodja delavske stranke, radikalno usmerjene italijanske socialistične stranke. Serrati se je glede nekaterih sklepov vzdržal, češ da tisto, kar ponuja Lenin, »ne ustreza v celoti potrebam revolucije na Zahodu«. Mimo tega so Italijani v zasebnih pogovorih prišepnili še 22. pogoj: *prostozidarje* naj bi izključili iz komunističnih partij. Lenin in Trocki sta se takšni misli uprla. Med Italijani je bila precej razširjena vera, da so kremeljski voditelji pritajeni prostozidarji. Drugi, bolj trezni, pa so bili prepričani, da sovjetsko vodstvo ne dojema pomena, ki ga ima to vprašanje na Zahodu.

Leninovih 21 pogojev je terjalo od partij, ki so se potegovale za članstvo v KI, da izženejo »revizioniste«, »oportuniste«, »sluge buržoazije« in druge podobne ohlapne in neznanstvene kategorije ter da postanejo enote poklicnih revolucionarjev, izurjenih za bližnjo svetovno revolucijo. Lenin je čutil in tudi povedal, da so posledice (prve) svetovne vojne, ki so dale moč sovjetski revoluciji, slej ko prej odločilen sestavni del evropskega družbenopolitičnega življenja. Ker je bil rusocentričen ter ves zakopan v boje z Zahodom (prav v času 2. kongresa KI je ruska vojska vdrla na Poljsko), je Lenin videl utvaro rdeče Evrope prav v trenutku, ko je ta začela postajati črna (Fischer, II/1987, 156–157).

Vik in krik v zahodnoevropskem delavskem gibanju na ta »diktat Moskve«, kot so tedaj označevali »21 pogojev«, je bil spodbujen z dejstvom, da razmere za njihovo realizacijo – v večini delavskih strank, na katere naj bi se nanašali omenjeni »pogoji« – niso bile dovolj zrele. Medtem ko je v nekaterih strankah relativno lahko in neboleče prišlo do razcepa (npr. v Neodvisni socialnodemokratski stranki Nemčije /USPD/, katere levo krilo se je priključilo KI), pa v drugih strankah (kot je bilo to v primeru italijanske socialistične stranke /PSI/) razcep ni potekal po pričakovanjih KI.

Res je, da je prišlo na 2. kongresu KI ob diskusiji o »21 pogojih za sprejem v KI« do trenj med Leninom in Serratijem, vendar je slednji kongresu obljubljal, da se bo zavzel za realizacijo »pogojev« v PSI.

Serrati je ob sprejemanju Tez »o temeljnih nalogah KI« izjavil, da bo glasoval proti »Tezam« zaradi kritike vodstva PSI (KI-II/1981, 345). V 17. tč. »Tez« so zapisali: »Glede PSI 2. kongres KI meni, da revizija Programa, sprejeta v Bologni (oktobra 1919), predstavlja zelo pomembno etapo v smeri komunizma in da predlogi /.../ torinske sekcije, objavljeni v časopisu *L'Ordine Nuovo*, popolnoma odgovarjajo vsem osnovnim principom KI. Zato 2. kongres KI prosi PSI, da skliče svoj izredni kongres /.../ v cilju popravljanja smeri Stranke in zaradi njenega čiščenja, predvsem njene parlamentarne frakcije, od nekomunističnih elementov« (ibid., 375–376).

Toda po vrnitvi iz Moskve je Serrati v časopisu *Il Comunismo* začel s kampanjo za revizijo »21 pogojev«, ki jih je ocenil kot toge dogme, Leninu in IK KI pa je očital, da precenjuje revolucionarne možnosti v Italiji in da z vztrajanjem na zahtevi po razcepu samo otežujejo borbo, ki jo vodi PSI v danih pogojih. Polemika med IK KI in Serratijem oziroma njegovo publicistično dejavnostjo prek socialističnega tiska v Italiji in drugih deželah se je vrtela okoli tega, ali je 'čiščenje' PSI ultimativno ali ne, ali je usoda revolucije v Italiji res odvisna od tega, če bodo Turati, Modigliani, D'Aragona in drugi desničarji izključeni iz PSI.²⁴⁷

Obdobje druge polovice 1920. in začetka 1921. leta je bilo – skladno z 19. pogojem za sprejem v KI: »Vse stranke, ki so vključene v KI ali so vložile prijavo za vstop vanjo, so dolžne najkasneje v štirih mesecih po II. kongresu KI sklicati izredne kongrese, da bi proučile te pogoje« (v Britovšek, 1984, 535) – zaznamovano z razcepom, ki je potekal predvsem znotraj tistih velikih zahodnoevropskih socialističnih strank (Nemčije, Italije, Francije, Anglije), zaradi katerih so bili pravzaprav ti »pogoji« sprejeti; leva krila teh strank so se na temelju »21 pogojev« praviloma izdvojila in bodisi priključila bodisi ustanovila nacionalno komunistično partijo, kot je bil to primer v Italiji.

XVII. kongres PSI (Livorno, 15.–21. januar 1921) (Pedone /ur./, 1963) je zasedal v atmosferi septembrskega (1920) poraza delavstva²⁴⁸ in pod pritiskom

247 IK KI je polemiko s PSI in Serratijeve članke objavil v brošuri *Die Italienische Sozialistische Partei und die Kommunistische Internationale. Materialsammlung* (Petrograd, 1921).

248 Spomladi in poleti 1920 je v Severni Italiji vse kazalo na bližajočo se socialistično revolucijo. Revolucionarno razpoloženo delavstvo je zasedalo tovarne in ustanovljalo delavske svete. Toda

rastoče fašistične nevarnosti; obenem se je bilo potrebno odločiti o sprejemu »21 pogojev« v kolikor je želela stranka ostati v KI. Med temi pogoji je bila zahteva po izključitvi reformistov iz stranke. Za kongres PSI je IK KI delegiral svoja eminentna člana G. Zinovjeva in N. Buharina, vendar jima italijanska vlada ni izdala vstopnih vizumov, zato sta v Livorno prišla M. Rakosi in H. Habakčijev. Predstavnik IK KI sta na podlagi »21 pogojev« pozivala kongres na nujnost izključitve ne samo Turatija, temveč celotnega desnega krila PSI.²⁴⁹ Socialistična stranka glede izpolnitve »21 pogojev«, to je predloga za izključitev reformistov iz stranke, ni bila enotna. V imenu struje *L'Ordine Nuovo* ga je dal in obrazložil U. Terracini. Sledila je burna in žolčna razprava, ki je kongres razdelila na tri struje:

1. *čisti komunisti* – skrajna levica PSI, jedro bodoče KP Italije, ki so jo sestavljali: skupina okrog A. Bordige (*astensionisti* – antiparlamentaristi) in časopisa *Il Soviet*, skupina okrog A. Gramscija in časopisa *L'Ordine Nuovo* ter skupina okrog ekonomista in prof. parmske univerze A. Graziadeija; ta struja je sprejela »pogoje KI«;
2. *unitaristi-socialisti*, to je večina kongresa, center PSI s Serratijem na čelu; ta struja je bila za vključitev v KI kot tudi za njena temeljna načela pod pogojem, da stranka ohrani določeno avtonomijo v pogledu določanja taktike;
3. *concentrazionisti*, skrajno desno krilo PSI s Turatijem, Trevesom in Modiglianijem na čelu; ta struja, ki je nasprotovala teoriji in taktiki KI, se je zavzemala za enotnost stranke v duhu reformistične politike.

Končno so o 'predlogu' glasovali prisotni delegati, katerih glas je pomenil določeno število glasov strankinih članov. Za izključitev je bilo oddanih 58.783 glasov komunistov, za ohranitev strankine enotnosti pa 98.028 glasov maksimalistov (Serrati), to je večina delegatov; proti je bilo 14.695 glasov reformistov (Turati), vzdržalo pa se je 981 članov. Takšen izid je povzročil med delegati frakcijski razkol (Spriano, 1967, 114–115). Komunisti, ki so po združitvi Serratijevih centristov in Turatijevih reformistov ostali v manjšini, so zapustili kongres. Še isti dan, 21. januarja, so na kongresu v Livornu, ob navzočnosti

---

za prevzem državne oblasti je bilo še vedno prešibko in naredilo je tudi vrsto napak v politiki do zaveznikov v srednjem sloju. Zasedba tovarn je bila, poudarja Gramsci, kljub svojim veličastnim pozitivnim vidikom v bistvu samo zadnji orjaški plamen požara, ki mu že primanjkuje netiva in po katerem se začenja dolgo obdobje teme in mraza (Romano, 1983, 393–394). Reformisti v sindikatu so bili še za sporazum z vlado in so se zadovoljili z zvečanjem mezd in napredkom socialne zakonodaje v meščanski družbi. Toda bojazen pred socialistično revolucijo se je v italijanskih meščanskih krogih ohranjala, kar je olajšalo vzpon Mussolinijevega fašizma.

249 H. S. Kabakčijev/ Kabaktschieff (bolgarski komunist in aktivist KI) je svoje spomine na kongres v Livornu objavil v knjigi *Die Gründung der Kommunistischen Partei Italiens* (Hamburg, 1921).

zastopnikov tujih komunističnih strank, ustanovili svojo stranko, imenovano *Partito Comunista Italiano* /PCI/; za generalnega sekretarja je bil izvoljen Amadeo Bordiga.

Nastali razkol je pomenil zgodovinsko prelomnico v razvoju italijanskega delavskega gibanja, ker je postavil ločnico med oportunistično in revolucionarno orientacijo. Seveda pa ne gre prezreti, da je razkol nastal v izjemno neugodnem času za Italijo – vzpon fašizma –, ko je bila enotnost še kako potrebna. Razplet razcepa v Livornu je bil tudi za KI neugoden in nasproten predvidevanju IK KI: množični center se ni združil z levico, ampak z reformisti. IK KI je krivdo za neuspeh naprtil Serratiju, ker ni izpolnil obljube, dane na 2. kongresu KI. Težava za IK KI je bila toliko večja, ker sta tako KPI kot okrnjena PSI sklenili, da želita vstopiti oziroma ostati v Kominterni. IV. kongres je kljub nasprotovanju Bordigove skupine sprejel 4. decembra 1922 PSI v članstvo KI in ji predlagal, da se združi s KPI pod imenom Združena komunistična partija Italije, sekcija KI /*Partito Comunista Unificato d'Italia*/ (KI-V/1981, 835: »Resolucija o italijanskem vprašanju). Ta sklep ni bil uresničen, ker je skupina okrog sekretarja KPI Amadea Bordige, ki je bila v večini, nasprotovala vsakemu sodelovanju s PSI, čeprav so iz nje že izstopili Turatijevi reformisti in ustanovili (1922) *Partito Socialista Unificato* (Enotno socialistično stranko) z lastnim časopisom *La Giustizia* (Pravica). Za sekretarja nove stranke je bil izvoljen G. Matteotti, ki so ga ubili fašisti junija 1924. Kmalu zatem je Serrati (s svojo skupino *terzinternazionalisti*) pristopil v KPI, medtem ko je del maksimalistov še naprej ostal v matični PSI.

Idejnopolitično in organizacijsko razklano in na ta način oslABLJENO italijansko delavsko gibanje vsekakor ni bilo v stanju, da se odločneje zoperstavi fašizmu, ki se je zavihtel na oblast oktobra 1922. Z izrednimi fašističnimi zakoni (*Ukrepi za zaščito države*) in ustanovitvijo *Posebnega sodišča za zaščito države* (1926) je fašistični režim obračunal z delavskim in demokratičnim gibanjem; še več, iz parlamenta je izključil vse opozicijske poslance, ukinil politične stranke, prepovedal izhajanje njihovih glasil, prepovedal štrajke in razbil sindikate. Parlamentarno državo je nadomestila Mussolinijeva fašistična diktatura.

Gramscijev izvirni prispevek k marksistični teoriji države

Antonio Gramsci (1891–1937), prodorni mislec o problemih družbe in voditelj italijanskega delavskega gibanja, teoretik marksizma in ustanovitelj Komunistične partije Italije, filozof in politik, se uvršča med najpomembnejše marksiste 20. stoletja, ki so tvorno oplajali in dalje razvijali

izvirno misel klasikov marksizma, združujoč jo z revolucionarno prakso delavskega razreda v teoretičnopraktičnem boju za novo »urejeno družbo«, za socializem in komunizem (Žun, v Gramsci, 1974, 7 /Predgovor/).

Gramsci nedvomno velja za osrednjega teoretika tedanje italijanske družbene misli, ki je hkrati krepko presegel nacionalne okvire. Njegovo bivanje v Torinu, ki je bilo že leta 1917 prizorišče ostrih spopadov med delavskim razredom in oblastjo, je samo še pospešilo njegovo usmeritev v socialistično gibanje. Sodelovanje v tedniku *L'Ordine Nuovo* in v vodstvu istoimenskega gibanja, ki je dalo pobudo za ustanavljanje delavskih svetov in kasneje tudi KP Italije, pa ga je izoblikovalo v marksističnega teoretika.

Gramsci je pri svojem sociološkem raziskovanju odnosov med »strukturo« in »superstrukturo«, kar je okvir celotnega njegovega življenjskega opusa, posvetil posebno pozornost vlogi države v sodobni družbi, zlasti pa vprašanjem, ki so v zvezi z osvojitvijo oblasti po delavskem razredu in izvrševanjem oblasti. Značilno je, da je pri tem osredotočil svoje raziskovanje predvsem na tiste probleme, ki jih označujemo kot vprašanje »nacionalnih poti v socializem«. Zasluga Gramscija je ravno v tem, da je v nacionalnem okviru, v katerem je deloval, prvi načel to vprašanje, da je torej nakazal »italijansko pot v socializem«. Pri tem pa je nauk klasikov dialektično razvijal in dopolnjeval v dveh smereh, ki imata lahko splošen pomen tudi za druge dežele, poudarja slovenski sociološki klasik Anton Žun (1961 [2014], 327). V mislih imamo Gramscijeve koncepte o tovarniških svetih in o hegemoniji ter razmerju med hegemonijo in diktaturo proletariata.²⁵⁰

I.

V viharnem obdobju po prvi svetovni vojni, ko je oktobrska revolucija dvignila delavski razred Evrope in je postajala socialistična revolucija vprašanje dni, je Gramsci v tedniku *L'Ordine Nuovo* 21. junija 1919 izvedel z objavo članka »Delavska demokracija« (ID/1974, 21–25), kot se je sam izrazil, »uredniški državni udar«.²⁵¹ V članku je Gramsci na temelju »zakladnice ruske izkušnje«

250 Gramscija je fašistična oblast aretirala 8. novembra 1926, 4. junija 1928 pa je bil v Rimu obsojen na 20 let zapor. Julija 1928 so ga odpeljali v kaznilnico Turi pri Bariju na prestajanje kazni. Tam je v pogojih neznosnega življenja kaznjence in v težkih zdravstvenih razmerah napisal večino svojih tekstov, znanih pod imenom *Zapiski iz zapora (Quaderni del carcere)*. Obseg teh zapiskov je 32 zvezkov rokopisa, kar ustreza približno 4000 tipkanim stranem (v celoti jih je izdala založba Einaudi v Torinu leta 1975); Gramscijeve tekste je izbral in uredil za slovensko izdajo Anton Žun (1974).

251 Gramsci je kasneje povedal, da je pri »udaru« Togliatti sodeloval, Terracini je dal svoj pasivni pristanek, Tasca, ki se z njegovo usmeritvijo ni strinjal, pa o članku sploh ni ničesar vedel.

predlagal, naj bi v italijanskem položaju uporabili metodo, ki jo je marca tega leta (1919) potrdila KI in ki je bila označena kot temeljna naloga za avantgardne revolucionarne skupine delavskega gibanja po drugih deželah:

Na splošno je tok proletarske revolucije podoben po celem svetu. Najprej spontano oblikovanje sovjetov, potem njihovo širjenje in razvoj, nato se v praksi zastavi vprašanje: sovjet ali ljudska skupščina ali ustavodajna skupščina /.../ in končno proletarska revolucija. /.../ Res je, da smo šli v Rusiji v svoji revoluciji najprej po praktični poti in ne po teoretični. Vendar smo prepričani: če bo ena najpomembnejših nalog za tovariše iz zahodne Evrope, da razjasnijo množicam vsebinsko, pomembnost in nujnost sovjetskega sistema, opravljena hitro in obširno, potem bo revolucija v državah zahodne Evrope napredovala hitreje in nam prinesla vrsto večjih zmag, četudi bo v silovitem boju zavest delavskih množic zaostala za tem razvojem (KI-I/1981, 92–94 /Lenin, »Poročilo o diktaturi proletariata«/).

To nalogo je Gramsci strnil v dveh geslih: 1. vso oblast v tovarni tovarniškem svetu; 2. vso oblast v državi delavskim in kmečkim svetu (ID/1974, 23). Zanj je bil »tovarniški delavski svet prva celica zgodovinskega procesa, ki mora doseči vrh v komunistični internacionali, ne več kot politični organizaciji revolucionarnega proletariata, pač pa kot reorganizaciji svetovnega gospodarstva in kot reorganizaciji vsega človeškega sožitja, nacionalnega in svetovnega« (ibid., 89). Za Gramscija je problem socializma pravzaprav problem osvajanja množic, problem spreminjanja množic v aktivne elemente lastnega samoupravljanja. Gramsci je bil v Italiji prvi, ki je ne le sprejemal, marveč tudi razumeval vso globino revolucionarne preobrazbe človeka prek aktivnega poseganja množic v njihov produkcijski in družbeni proces. Zato v njegovih pogledih na organiziranost nove (socialistične) države ni poudarek ne na sindikatih²⁵² –

Sindikalizem ne povezuje delavcev kot proizvajalcev, ampak kot dni-narje, se pravi kot kreature kapitalističnega režima zasebne lastnine, kot prodajalce delovne sile. /.../ Za normalen razvoj sindikata je značilno upadanje revolucionarnega duha množic: narašča materialna moč, blede ali popolnoma izgine zavojevalni duh, medli življenjski polet,

252 Gramsci je bil mnenja, da lahko daje sindikat proletariatu izkušene birokrate, tehnične strokovnjake itd., ne more pa biti temelj proletarske oblasti. Obenem je opozarjal, da v primeru, če so sindikalni voditelji hkrati tudi politični voditelji nove države, potem je povsem razumljivo, da dobiva birokratizem sindikatov še ostrejše obrise in sploh ne more biti katalizator revolucionarnih zahtev in sprememb.

herojski nepopustljivosti sledi oportunistična praksa »kruha z maslom«. Kvantitativni porast je pogojen s kvalitativnim siromašenjem in naglim prilagajanjem kapitalističnim družbenim oblikam, pogojen je z nastankom skopuške, omejene delavske psihologije, psihologije male in srednje buržoazije (ID/1974, 56–57 /Sindikalizem in sveti/) –

ne na partiji –

Politična stranka delavskega razreda je upravičena samo, kolikor zgoščuje in trdno usklajuje proletarsko delovanje in s tem revolucionarno oblast dejansko postavlja po robu zakoniti oblasti buržoazne države /.../ (»Programska izjava Torinske socialistične sekcije,« ki jo je izdelal Gramsci; v Romano, 1983, 386–387) –,

marveč prav na socialnoekonomski organizaciji delavcev kot svobodnih producentov.

»Proletarska diktatura« mora po Gramscijevem mnenju temeljiti na tistih oblikah in organizacijah, v katerih se delavec čuti kot proizvajalec, ustvarjalec in si pridobiva zavest o lastni vrednosti in prihodnosti: to pa so delavski sveti – edini temelj, ki delavskemu razredu jamči, da bo prerasel mezdni položaj, ekonomsko in politično alienacijo; prav na njih Gramsci utemeljuje celotno perspektivo ne samo revolucionarnega boja, marveč še pomembnejše graditve socialistične oblasti in družbe:

Tovarniški sveti in sistem tovarniških svetov v prvi instanci preskušata in odkrivata nove položaje, ki jih ima delavski razred na področju proizvodnje; delavskemu razredu dajeta zavest njegove sedanje vrednosti, njegove resnične funkcije, njegove odgovornosti in njegove prihodnosti. Delavski razred izvaja sklepe iz vsote pozitivnih izkušenj, ki jih ljudje doživljajo kot posamezniki, pridobiva si psihologijo in značaj vodilnega razreda in se kot tak organizira, kar pomeni, da si ustvari politični sovjet, da uvaja svojo diktaturo (ID/1974, 66 /Proizvajalna sredstva/).²⁵³

V tem kontekstu Gramsci ni pozabil opozoriti na odnos proletarske partije do teh novih zgodovinskih oblik, ki jih mora delavski razred zgraditi in na njih hkrati zasnovati tudi svojo lastno novo družbo:

253 V istem članku napada vse tiste reformiste in oportuniste, ki so menili, da je »s splošno volilno pravico in participacijo socialistov pri oblasti rešen problem delavskega razreda«.

Partija in sindikat se ne smeta postavljati za varuha ali za izoblikovani nadgradnji te nove institucije, v kateri zgodovinski revolucionarni proces dobiva zgodovinsko obliko, ki jo je mogoče nadzirati, pač pa morata biti gonilna sila, ki se zaveda svoje osvoboditve izpod zatiral-skih sil, ki jih predstavlja buržoazna država, morata si postaviti za cilj, da organizirata zunanje splošne (politične) razmere, v katerih bo re-volucionarni proces potekal hitreje in v katerih bodo osvobojene pro-izvajalne sile dosegle največjo ekspanzijo (ibid., 90 /Tovarniški svet/).

»*Diktatura proletariata* (to je proletarska država) je še zmerom nacionalna in razredna država,« poudarja Gramsci. Ta »mora razrešiti enake probleme kot buržoazna država: probleme zunanje in notranje obrambe. To so dejans-ke objektivne razmere, na katere moramo računati. /.../ Proletarska diktatura mora zaradi svojih življenjskih in razvojnih potreb prevzeti poudarjen vojaški značaj. /.../ Revolucija je velika in strahovita stvar, to ni igra za ljubitelje ali romantična pustolovščina /.../« (v Romano, 1983, 291).

II.

Gramscijev koncept »hegemonija – diktatura« je teoretični temelj koncepta tovarniških svetov in nasploh osrednji problem Gramscijevih raziskav na po-dročju teorije o državi. Povzeli ga bomo po Žunovi študiji (1961 [2014]).

Recepcija Gramscijeve misli se je v svetu začela dokaj pozno. /.../ Prvo celovito recepcijo Gramscijevega koncepta »civilne družbe« najdemo pri Antonu Žunu (1961). Tudi v svetovnem merilu je Žunova recepci-ja med prvimi. /.../ V jedro je Žun postavil razmerje med hegemonijo in diktaturo kot »osrednji problem Gramscijevih raziskav na področju teorije o državi«; ugotavlja, da je koncept hegemonije pri Gramsciju utemeljen »na razlikovanju med politično družbo in civilno družbo«. Žun ugotavlja, da je razlikovanje med politično družbo in civilne druž-bo Gramsciju »osnova za preučevanje države«, saj zanj država nima le funkcije gospostva, temveč tudi vodstva in hegemonije. Žun pri-merja Gramscijevo pojmovanje hegemonije z Leninovim in ugotavlja povezavo in različnosti. Na koncu ugotavlja, da Gramscijevo načelo hegemonije nakazuje italijansko pot v socializem in celo, da »odpira delavskemu razredu nove možnosti za osvojitve oblasti v pogojih so-dobne družbe«. Žunova predstavitev Gramscijevega koncepta civilne družbe in države je ostala v Jugoslaviji brez odmeva, osamljena in brez zabeleženega vpliva na nadaljnjo razpravo« (Lukšič, v Žun, 2014, 319).

I.

Gramscijev koncept hegemonije temelji na razlikovanju med politično družbo in civilno družbo (*società politica, società civile*):

Država se navadno pojmuje kot politična družba (ali diktatura ali aparat nasilja za prilagoditev ljudskih množic določenemu tipu proizvodnje in gospodarstva) in ne kot ravnotežje politične družbe s civilno družbo (ali hegemonija neke družbene skupine nad celotno nacionalno družbo, ki se izvaja po tako imenovanih privatnih organizacijah, kot so cerkve, sindikati, šole itd.), kar je ravnotežje med silo in privolitvijo, organski in ustvarjalni odnos med vladajočimi in ostalimi, ki se lahko uresniči le v fazi hegemonije neke temeljne družbene skupine.

Gramsci torej postavlja razmerje med politično družbo in civilno družbo, med državo (kot diktaturo vladajočega razreda) in hegemonijo temeljne družbene skupine, ki je dobila privolitev ostalih družbenih skupin, med gospodstvom ter političnim, intelektualnim in moralnim vodstvom, kar oboje izvršuje temeljna družbena skupina, ki fungira kot vladajoči razred. Temeljne so tiste družbene skupine, ki so v neposredni povezavi s področjem proizvodnje. Intelektualci so »funkcionarji« v nadgradnji in le posredno povezani s proizvodnjo. Gramsci jih označuje kot pomočnike vladajočega razreda, »ki opravljajo podrejene funkcije družbene hegemonije in politične vlade.« Pri tem mu je moment hegemonije predhodnega pomena v odnosu do politične oblasti. Funkcija političnega, kulturnega in moralnega vodstva mora namreč priti do izraza še pred osvojitvijo oblasti. »Neka družbena skupina more biti ali celo mora biti vodilna že pred osvojitvijo vladne oblasti, kar je glavni pogoj za samo osvojitve oblasti, pozneje, ko izvršuje oblast, čeprav jo drži čvrsto v rokah, postane gospodujoča, toda mora še nadalje biti vodilna.«

Gramscijev koncept hegemonije temelji torej na kulturnem in političnem vodstvu delavskega razreda, ki s pomočjo svojih »organskih« intelektualcev²⁵⁴ postane »hegemon«, kar pomeni, da se od navadnega uveljavljanja ekonomsko-

254 Gramsci naziva »organske« intelektualce tiste sloje intelektualcev, ki jih ustvarja novi vladajoči razred in ki temu razredu »dajejo homogenost in zavest o lastni funkciji ne le na ekonomskem, marveč tudi na družbenem in političnem področju; industrijski kapitalist ustvarja industrijskega tehnika, znanstvenika politične ekonomije, organizatorja nove kulture, novega prava in tako dalje.« Toda »vsaka temeljna družbena skupina, ki stopa v zgodovino iz predhodne ekonomske strukture in kot izraz razvoja te strukture, je našla, vsaj v dosednji zgodovini, kategorije intelektualcev, ki so že prej obstajale in pri katerih se zdi, kot da bi predstavljale zgodovinsko kontinuiteto, ki je niso prekinjale najbolj zapletene in najbolj korenite spremembe družbenih in političnih oblik.« To so »tradicionalni« intelektualci (npr. kler).

korporativnih pravic razvojno uveljavi kot nosilec lastnega družbenega reda, kot temeljna družbena skupina, temeljna zaradi svoje vloge v proizvodnji, to je v ekonomski strukturi družbe, in zaradi nove vloge, vodilne vloge, vloge »dirigenta« v civilni družbi, se pravi v vsej kompleksni družbeni stvarnosti. Takšen položaj pa mora delavski razred nujno privedi do osvojitve politične oblasti, do sinteze med civilno in politično družbo, do ostvaritve »urejene družbe«.

II.

Gramscijevi pogledi na način osvojitve oblasti izhajajo iz njegovega koncepta hegemonije. V zvezi s tem pa še poudarja razliko med razvitimi in zaostalimi deželami, to je različno strukturo civilne družbe v teh deželah spričo različne stopnje buržoazne hegemonije v civilni družbi. »Na vzhodu je bila država vse, civilna družba je bila preživela in je okamenela; na zahodu pa je bil med državo in civilno družbo pravilen odnos in je bilo v premikih države takoj opaziti robustno strukturo civilne družbe. Država je bila le naprej pomaknjeni strelski jarek, za katerim je stala robustna trdnjava s podzemnimi oboki.« V zahodnih deželah je namreč intelektualno in moralno vodstvo, hegemonija buržoazije, oblikovala in svoji razredni zavesti prilagodila ogromne množice državljanov. V takšnih pogojih mora biti cilj proletariata, njegove partije in njegovih »organskih« intelektualcev ne samo osvojitve »strelskega jarka«, to je države, s čimer se uveljavi kot nova politična družba, marveč zavzetje »utrdb in podzemnih obokov«, to je globok prodor v civilno družbo, da se buržoazna hegemonija nadomesti s proletarsko hegemonijo. Uporablajoč izraze iz vojaške strategije,²⁵⁵ to je izraza »manevrska« in »pozicijska« vojna, pri čemer s prvim pojmuje revolucionarni napad za osvojitve oblasti, z drugim pa ostvarjanje hegemonije delavskega razreda, pravi Gramsci takole:

Zdi se mi, da je Iljič dojel, da je potrebna sprememba manevrske vojne, ki se je zmagovito aplicirala na vzhodu leta 1917, v pozicijsko vojno, ker je na zahodu možna edino ta /.../, le da Iljič ni imel časa, da bi poglobil svojo formulo, pri čemer pa je treba upoštevati, da bi jo on utegnil le teoretično poglobiti, medtem ko je bila temeljna naloga nacionalna in je zahtevala poznavanje terena /.../.

255 Žun v Predgovoru h Gramscijevim ID (1974) utemeljeno opozarja bralca, da je jezikovni stil zapiskov iz zapora dokaj težak in se bo na nekaterih mestih moral posebej poglobiti, da bi dojel izvirno misel. Mnogi stavki so dolgi in zapleteni ter le s težavo lahko izluščimo pravi smisel tistega, kar je avtor hotel povedati. V stavke so često vključene besede med oklepaji, besede, ki jih združujejo vezaji, pa tudi besede, ki jih je avtor na novo skoval. Gramscijev stil je včasih namenoma nejasen prav zato, da bi obšel in prevaral kaznilniško nadzorstvo in cenzuro.

Omenjena metafora, ki se nanaša na razlikovanje med manevrsko in pozicijsko vojno, je povzročila različne razlage Gramscijevega pojmovanja načina osvojitve oblasti v pogojih italijanske družbe. Izražala so se mnenja, poudarja Žun (2014, 329), da je Gramscijev koncept hegemonije delavskega razreda različen od Leninovega koncepta, da izraža drugačen način osvojitve oblasti, ki ustreza drugačni situaciji od tiste, za katero je bila izdelana teorija diktature proletariata. Ta problem, ki je temelj za razumevanje Gramscijevih razmišljanj o »nacionalni poti v socializem«, zahteva nekaj pojasnil.

Poudarili smo že, da je Gramsci oblikoval koncept hegemonije na podlagi analize razlikovanja med civilno in politično družbo. Vendar nastane vprašanje, ali je Gramsci to razlikovanje pojmoval vsebinsko ali le metodološko, kar pomeni, ali gre pri njem za dva različna pojavi v družbi oziroma dve kvalitativno različni družbi ali le za različni metodi, po katerih se v družbi kot dialektični celoti uresničujejo splošne zakonitosti njenega razvoja. Iz tega pa izhaja naslednje vprašanje, ali je namreč mogoče koncepta civilne in politične družbe postaviti drugega proti drugemu, temu ustrezno pa tudi pojma diktature in hegemonije.

Marksistična teorija o državi se opira na stališče, da je vsaka država diktatura, vsaka diktatura pa predpostavlja ne le oblast enega razreda, marveč tudi »sistem zavezništev in posredovanj, po katerih se pride do gospostva nad vsem družbenim telesom« – kot se izraža Gramsci – in celo na področju kulture, kajti vsaka država je tudi vzgojni organizem za ostvaritev ciljev vladajočega razreda. Takšno pojmovanje ustreza osnovni marksistični postavki o protislovni narave države, ki je »stroj v rokah vladajočega razreda«, obenem pa »predstavnik splošnih družbenih koristi«. Gramscijeva misel o »privolitvi vladanih, ki jo spremlja nasilje«, je docela v skladu s tem naziranjem. Diktatura torej ni nasprotje hegemoniji, marveč je v njej vsebovana. Zato se strinjamo z mnenjem, ki ga je izrazil Togliatti (ID-1976, 687), da Gramsci ne postavlja organske razlike med hegemonijo in diktaturo, ima pa to razlikovanje velik metodološki pomen.

V čem je ta metodološki pomen? Nedvomno prav v poudarku različnosti metod boja v različnih zgodovinskih pogojih. Čeprav sta politična in civilna družba organska celota, je struktura civilne družbe lahko različna spričo stopnje hegemonije vladajočega razreda. V razvitih družbah, kjer je civilna družba »robustna trdnjava«, ni mogoča osvojitve oblasti, ne da bi se hegemonija buržoazije nadomestila s hegemonijo delavskega razreda, ki postane »dirigent« zavezniških skupin, pri čemer je mislil Gramsci v prvi vrsti na zavezništvo med industrijskimi delavci na severu in kmečkim proletariatom na jugu Italije. Ta proces ustvarjanja hegemonije oziroma oblikovanja »intelektualnega in moralnega vodstva« delavskega razreda, ki poteka ob odločilni vlogi

njegovih »organskih« intelektualcev, takšna »pozicijska vojna« je po naziranju Gramscija edina možna italijanska pot v socializem«. Omenili smo že poskuse, da bi se Gramscijev koncept hegemonije odtrgal od splošnega Leninovega koncepta diktature proletariata. Gramsciju se pripisuje stališče, da je v italijanskih razmerah možna edino mirna in nenasilna osvojitve oblasti. Za takšno razlago pa ni v Gramscijevih mislih prav nobene opore, opozarja Žun (2014, 330). Koncept hegemonije kot političnega vodstva v obdobjih pred osvojitvijo oblasti vsekakor ne izključuje možnosti nasilnega, to je revolucionarnega prevzema oblasti. V zvezi s tem pravi Togliatti, da Gramsci z izrazom »pozicijska vojna« označuje »odpor razreda, ki postaja zrel, pod vodstvom revolucionarne partije, ko revolucionarni naskok ni mogoč, ali pred naskokom, zato da bi se ta naskok pripravil« (ibid.).

Gramsci se eksplicitno o načinu prevzema oblasti ne izjasni. Bistvena mu je hegemonija, ki jo je delavski razred ustvaril v predhodnem procesu, kar jamči uspešno osvojitve oblasti, nasilno ali nenasilno. Povsem zgrešeno pa bi bilo pripisovati Gramsciju, da je težil k nekemu spontanemu preraščanju buržoazne družbe v socialistično družbo. Tudi v tem pogledu je Gramsci sledil Leninu, o katerem je napisal tole: »Največji teoretik moderne filozofije prakse je na terenu politične borbe in organizacije s politično terminologijo, v nasprotju z raznimi »ekonomističnimi« tendencami postavil v ospredje fronto kulturnega boja in ustvaril teorijo hegemonije kot dopolnilo teorije 'država-sila'.« Vidimo torej, da je Gramsci nasprotoval vsem »ekonomističnim« tendencam, ki so prepuščale spontanosti uresničitev zgodovinskih nalog proletariata. Načelo hegemonije, ki vsebuje iskanje poti in metod boja, ekonomskih, političnih in kulturnih, ki so primerne, da vzbudijo privolitev zavezniških skupin, je čisto nasprotje teoriji spontanosti.

III.

Po osvojitvi oblasti, to je v fazi izvrševanja oblasti, mora proletarijat, ki je postal gospodujoči razred, še nadalje ostati tudi vodilni razred, obdržati mora vlogo »hegemon«. V civilni družbi pa se medtem izvršijo določene strukturne spremembe kot posledica temeljnih sprememb v ekonomskih odnosih, ki delavskemu razredu odtegnejo neka dotedanja zavezništva. Gramsci se je zavedal nujnosti, da v tej fazi država z ukrepi politične oblasti prilagaja civilno družbo novi ekonomski strukturi. »Država je orodje za prilagoditev civilne družbe ekonomski strukturi, toda potrebno je, da država to 'hoče', da namreč vodijo državo predstavniki sprememb, ki so se izvršile v ekonomski strukturi.« To prilagajanje civilne družbe ekonomski strukturi je v bistvu

vzdrževanje že v obdobju pred prevzemom oblasti ustvarjene hegemonije v spremenjenih družbenoekonomskih pogojih. Ko delavski razred prevzame oblast z namenom, da tudi samega sebe ukine kot razred, se njegova diktatura razvojno izčrpava v hegemoniji, politična družba se razvojno vrašča v civilno družbo. Država, ki se je doslej identificirala s politično družbo, postaja v čedalje večji meri predstavnik vse bolj homogene civilne družbe. »V splošni pojem države prehajajo elementi, ki izvirajo iz pojma civilne družbe, tako da bi se moglo reči, da je država politična družba plus civilna družba, to je hegemonija, opremljena z nasiljem.« Prav na osnovi vraščanja politične družbe v civilno družbo pa se država vse bolj identificira s civilno družbo, kar je v bistvu proces odmiranja države. »/.../ element 'država-nasilje' se izčrpava vzporedno z vse bolj očitnim uveljavljanjem elementov urejene družbe (ali etične države ali civilne družbe).«

Gramsci pojmuje odmiranje države kot dolgotrajen proces z več vmesnimi fazami. V tem pogledu so zanimive njegove misli o »državi-nočnem čuvaju« kot poslednji obliki na poti k popolnemu izumrtju države. »V nauku o državi – urejeni družbi bo potrebno od faze, v kateri je 'država' enaka 'vladi', in od faze, v kateri se 'država' istoveti s 'civilno družbo', preiti na fazo države-nočnega čuvaja, to je prisilne organizacije, ki bo varovala razvoj stalno naraščajočih elementov civilne družbe in bo zato postopno zmanjševala svoje samovoljne in prisilne intervencije.« Tu se v spremenjenem smislu uporablja izraz »država-nočni čuvaj«, s katerim se sicer označuje vloga, ki jo je država imela v obdobju liberalnega kapitalizma kot »čuvaj zakonov in poštenosti v igri« v tedanji civilni družbi, da bi se v procesu, ko se ustvarja »urejena družba« in prihaja do sinteze med politično in civilno družbo, opredelila še poslednja vloga države kot aparat za nasilje, to je neposredno pred njenim popolnim izumrtjem.

Gramsci se je zavedal, da utegne obravnavani proces – vsaj v prvi fazi – zaradi posebnih zgodovinskih okoliščin potekati tudi drugače. Že omenjeno razlikovanje med vzhodom in zahodom, med zaostalimi in razvitimi deželami velja namreč tudi kar zadeva načine izvrševanja oblasti. Gramsci, ki je pazljivo spremljal razvoj v Sovjetski zvezi po oktobrski revoluciji, je zato razumel nastanek pojava, ki ga naziva »češčenje (kult) države« (*statolatRIA*), ko je Sovjetska zveza ustvarila »najmočnejšo državno avtoriteto na svetu«, kakor se je izrazil Stalin. Smatral je, da je ta pojav za neko obdobje koristen in potreben, in ga je opravičeval z raznimi zgodovinskimi argumenti. Dosledno pa je temeljil na stališču, da je ta pojav prehoden in da se lahko manifestira le dotlej, dokler se s pomočjo politične ne izoblikuje lastna civilna družba; nadaljnji razvoj pa ne sme več iti v smeri krepitve, marveč v smeri odmiranja države.

Za nekatere družbene skupine, ki pred prehodom v državno življenje niso imele dolgega obdobja kulturnega in moralnega razvoja, je potrebno in celo koristno neko obdobje »češčenja države«; to »češčenje države« ni nič drugega kot normalna oblika »državnega življenja«, vsaj uvajanja v avtonomno državno življenje in ustvarjanja »civilne družbe«, ki je zgodovinsko ni bilo mogoče ustvariti pred prehodom v neodvisno državno življenje. Vendar to »češčenje države« ne sme biti prepuščeno samo sebi, da bi postalo teoretični fanatizem in da bi bilo pojmovano kot »stalno«, marveč mora biti kritizirano, da bi se razvijalo in ustvarjalo nove oblike državnega življenja, v katerih naj bi bila pobuda posameznikov in skupin »državna«, tudi če ne bi izvirala od »vlade funkcionarjev« (državno življenje naj postane spontano).

Misel, ki je izražena v zadnjem stavku, nakazuje že sintezo med politično in civilno družbo, to je »urejeno družbo«, zaključuje Žun (ibid., 332).

IV.

Gramsci se je pri razvijanju načela hegemonije opiral na svojevrstno razmerje med civilno in politično družbo kot dialektično celoto. Gramsci je opredelil civilno družbo kot »skupnost organizmov, ki jih preprosto imenujemo 'privatni' in kar ustreza funkciji hegemonije, ki jo vladajoča skupina izvaja nad celotno družbo.« Ti »privatni« organizmi, katerih skupnost je civilna družba, obstajajo in delujejo na podlagi delovanja »posameznih osebnosti«, pri čemer pa so odločilne družbene lastnosti teh ljudi. Isto velja za tiste posameznike (»vlado funkcionarjev«), ki opravljajo državne funkcije (»politična družba«). Družbene lastnosti ljudi pa imajo svoj izvor v njihovih medsebojnih odnosih na področju materialne proizvodnje, torej v ekonomski strukturi družbe.

Strukturi civilne družbe in države sta torej izraz družbenih lastnosti ljudi, ki se oblikujejo v procesu materialne proizvodnje. S spremembo ekonomske strukture se spremeni tako »prvo« kot »drugo nadstropje« nadstavbe, civilna in politična družba. Razmerje med civilno in politično družbo pa je kot vsako družbeno razmerje dialektična enotnost nasprotij. To razmerje pride najbolj jasno do izraza v obdobju, ko se spremeni ekonomska struktura. Tedaj si morajo predstavniki vladajoče skupine zavarovati svoje gospodarstvo s silo in prilagoditi z ukrepi politične oblasti civilno družbo novi ekonomski strukturi. Gramsci je to izrazil takole: »Med ekonomsko strukturo in državo z njeno zakonodajo in silo se nahaja civilna družba, ki se mora korenito in v vsej konkretnosti preobraziti, ne le po črki zakona in knjigah znanstvenikov; država je orodje za prilagoditev civilne družbe ekonomski strukturi /.../.« Ta proces prilagajanja

civilne družbe ekonomski strukturi pa ima ob prehodu v socializem posebni značilnosti. Prvič, hegemonija delavskega razreda je bila ostvarjena že pred osvojitvijo oblasti, kar pomeni, da se zaradi spremenjenih ekonomskih odnosov odtegnejo vodilni vlogi delavskega razreda le »najbolj omahljivi sopotniki«; drugič, diktatura delavskega razreda se izčrpa v hegemoniji, da bi se razvojno oblikovala »urejena družba«.

Gramscijev koncept hegemonije ima očitno svoj izvor tudi v sami marksistični postavki o protislovni naravi države, ki jo je zlasti razvil Engels (Žun, 1972 [2014]). To postavko bi lahko kratko opredelili s tem, da je sicer temeljna funkcija države varstvo in ohranitev določenih razrednih interesov, da pa država v razrednem boju ne nastopa le kot razredna organizacija, kot predstavnik vladajočega razreda, ki varuje koristi tega razreda z monopolom fizičnega nasilja, marveč tudi kot splošna družbena organizacija, kot predstavnik celotne družbe in njenih koristi. Država predstavlja torej poleg interesov vladajočega razreda tudi splošne družbene interese; v tem je njena protislovna narava. »Državna« funkcija predstavljanja splošnih družbenih interesov omogoča neki »temeljni družbeni skupini« oblikovati širok krog zavezništev. Ta »gospodujoča« skupina postane s tem tudi »vodilna«. Ker pa jo odnos med politično in civilno družbo odnos enotnosti nasprotij, nastanejo situacije, v katerih neka »temeljna družbena skupina« prevzame hegemonijo (vodstvo) v civilni družbi, ki se prilagaja spreminjajoči se ekonomski strukturi, v času, ko je še »gospodujoča« druga, antagonistična družbena skupina. Takšna je realna možnost, ki jo ima danes delavski razred v razvitih kapitalističnih deželah. Delavski razred postane »hegemon« še pred osvojitvijo oblasti; v tem je ravno bistvo Gramscijevega koncepta hegemonije, poudarja Žun (2014, 334).

V.

Da bi postal »hegemon«, mora delavski razred razviti »sistem zavezništev«. Gramsci, ta – po besedah Togliattija – »prvi leninist Italije«, je v primerjavi z Leninom »sistem zavezništev«, ki naj se ustvari pred osvojitvijo oblasti, širše in globlje pojmoval. Gramsci je vključeval med zaveznike delavskega razreda ne le »polproletarske elemente prebivalstva«, marveč vse družbene sile, katerih objektivni interes je v tem, da se »transformira« kapitalistična družba. Vodilna vloga delavskega razreda je Leninu pomenila vlogo »avantgarde« v »revolucionarni strategiji« delavskega razreda kot voditelja drugih družbenih skupin v njihovem neposrednem boju proti staremu političnemu režimu. Gramsci pa hegemonije ni pojmoval le kot politično, marveč in celo v prvi vrsti kot ideološko in moralno vodstvo. Tudi Lenin je opozarjal na velik pomen

ideološkega dejavnika, ki pa ga je vrednotil predvsem v funkciji neposredne preobrazbe stvarnosti. Gramscijev koncept hegemonije pa pomeni intelektualno in moralno reformo, kar je razmeroma dolgotrajen razvojni proces, v katerem se zaradi čedalje večjega vpliva politične stranke delavskega razreda in njegovih »organskih« intelektualcev postopno spreminja struktura civilne družbe, ki že pred prevzemom oblasti temelji na privolitvi večine vodilni vlogi delavskega razreda.

Gramscijeva široko in globoko pojmovana hegemonija je – po začetem procesu destalinizacije mednarodnega delavskega gibanja sredi petdesetih let preteklega stoletja (ki ga je sprožil uspešen upor KPJ proti Stalinovi nadvladi v času informbiroja) – postala teoretični temelj italijanskega socialističnega gibanja. V boju za socializem je hegemonija delavskega razreda osnova »nove demokracije«, ki se zoperstavlja »konservativni demokraciji«. Prva predstavlja »demokratično ureditev, ki temelji na zavezništvu delavskega razreda s srednjimi sloji: kmeti, obrtniki, svobodnimi poklici, intelektualci itd. in celo z enim delom nemonopolistične buržoazije«; druga pa temelji »na zavezništvu buržoazije s srednjimi sloji in delavsko aristokracijo« (Scoccimarro, v Žun, 2014, 336). »Sistem zavezništev« v »novi demokraciji« ob vodilni vlogi delavskega razreda daje sodobni državi specifično vsebino; izražajo se mnenja, da takšna država ni niti diktatura buržoazije niti diktatura proletariata; trdi se, da je »možna preobrazba družbe v socialističnem smislu, ne da bi delavski razred v izključnem obsegu osvojil politično oblast, s tem da je udeležen v državni oblasti obenem z drugimi družbenimi silami« (Gerratana, v Žun, *ibid.*).

Misel o državi, ki ni niti diktatura buržoazije niti diktatura proletariata, je v bistvu identična z Gramscijevim konceptom hegemonije pred prevzemom oblasti, v kateri je potencialno vsebovana diktatura proletariata. V spremenjenih pogojih sodobne družbe izraža ta misel že omenjeno postavko marksistične teorije o državi, da namreč vsaka država kot razredna diktatura predpostavlja poleg oblasti enega razreda še »sistem zavezništev«, kar je v skladu z naukom o protislovni naravi vsake državne organizacije. »Sistem zavezništev«, ki sprva delavskemu razredu preprečuje, da bi v izključnem obsegu osvojil politično oblast, se zaradi »intelektualnega in moralnega vodstva« vrašča v novo civilno družbo, ki se je v tem procesu oblikovala in se z njo identificira. Osvojitev oblasti, to je diktatura proletariata, ki bo še uperjena proti manjšini, to je socialnim skupinam izven »sistema zavezništev«, pomeni sintezo politične in civilne družbe v socializmu kot pot v »urejeno družbo«, zaključuje Žun (*ibid.*, 337).

Diferenciacija v KPJ pod vplivom »21 pogojev« za sprejem v Kominterno

Člane partije, ki principialno odklanjajo pogoje in teze ki jih je postavila Komunistična internacionala, je treba iz partije izključiti (21. pogoj).

Obdobje druge polovice leta 1920 je bilo zaznamovano – skladno z že omenjenim 19. pogojem za sprejem v KI – z razcepom, katerega potek nam je bolj poznan v tistih velikih zahodnoevropskih socialističnih in socialnodemokratskih strankah, zaradi katerih so bili pravzaprav ti »pogoji« sprejeti. Toda nič manjše niso bile posledice te dirigirane diferenciacije –, ki je bila pogojena z zahtevano opredelitvijo odnosa posameznih socialističnih in delavskih strank ter skupin do »ruskega oktobra«, diktature proletariata in III. internacionale – za številčno šibkejšo komunistično partije, od katerih se je zdaj pričakovala ter obenem zahtevala dokončna idejna homogenizacija. Idejni spori, ki so izbruhnili v letu 1920 znotraj KP Jugoslavije, so tipični primer odpora proti diktatu Kominterne.

Programska razhajanja med centrom in levico znotraj KPJ (1920)

Notranja nesoglasja so bila v jugoslovanskem komunističnem gibanju prisotna že od njegove ustanovitve dalje, in to kot posledica idejne heterogenosti struj, ki so se združile – skladno s formiranjem nove države, *Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev*, 1. decembra 1918 (Petranović in Zečević, 1988, 139) – ter ustanovile *Socialistično delavsko stranko Jugoslavije /komunistov/* v Beogradu, aprila 1919.²⁵⁶ Po sprejetem statutu je bila SDSJ/k/ organizirana kot enotna in ne kot zveza partij. Kongres je v temeljnem programskem dokumentu »Platforma združitve« (vključeval je splošni del programa Srbske socialnodemokratske stranke, prevzet iz erfurtskega programa SPD /1891/) ocenil, da je kapitalizem prešel v zadnjo fazo, da razredni boj proletariata in buržoazije vodi v »velike socialne revolucije« in da nastajajo možnosti za skorajšnjo vzpostavitev »komunističnega gospodarstva«. »Platforma« je poudarjala, da je mogoče kapitalizem zrušiti in vzpostaviti komunistično družbo le z osvojitvijo politične oblasti s strani proletariata; ker pa »II. internacionala ni dorasla takšnemu položaju, se nova stranka pridružuje III. – Komunistični internacionali«. ²⁵⁷

256 Na ustanovnem kongresu SDSJ/k/ (Dimitrijević /ur./, 1990) je sodelovalo 432 delegatov, ki so zastopali okrog 130 tisoč organiziranih pripadnikov razrednega delavskega gibanja iz vseh krajev države, razen Slovenije. Za sekretarja nove stranke sta bila izvoljena Filip Filipović in Živko Topalović, za organizacijskega sekretarja pa Vladimir Čopić.

257 KPJ je bila neprekinjeno njena članica – od ustanovitve (aprila 1919) do razpustitve KI (maja 1943).

Strateška usmeritev stranke v revolucionarni razredni boj in priključitev k III. internacionali je bila bolj posledica borbenega razpoloženja delavskega razreda v novi državi in revolucionarnih pretresov po vsej Evropi kot pa rezultat poznavanja revolucionarne teorije in njene uporabe v jugoslovanskih razmerah. Programske rešitve nacionalnega, kmečkega in agrarnega vprašanja, sprejete v kongresnih dokumentih (Morača in Stojanović /ur./, 1986, 64–68), niso ustrezale objektivnim družbenoekonomskim in političnim razmeram v državi, temveč so bile prej rezultat sinteze socialnodemokratske idejne dediščine in izkušenj oktobrske revolucije oziroma bolj posledica kompromisa reformističnih in revolucionarnih idejnih struj znotraj nove stranke, ki pa se ni dolgo obdržal.

Navidezna enotnost se je sčasoma sprevrgla v odkrit idejni razkol med centrom in levico. Prvi²⁵⁸ – idejno so se zgledovali po teoretičnih reformah delavskega gibanja Avstrije, Nemčije in Francije – so poudarjali, da je Kraljevina SHS industrijsko nerazvita država z maloštevilnim delavskim razredom ter da bo šele postopni kapitalistični družbeni razvoj ustvaril možnosti za proletarsko revolucijo v prihodnosti, njen uspeh pa bo poleg tega odvisen tudi od revolucionarnih procesov in proletarskih revolucij v razvitih kapitalističnih državah Evrope; zavzemali so se za pomiritev razrednega boja ter nasprotovali tesni povezanosti političnega in sindikalnega gibanja delavskega razreda. Drugi (levičarji)²⁵⁹ pa so dokazovali, da možnosti za revolucijo v državi že obstajajo, zato je tudi potrebna (idejnopolitična in organizacijsko) enotna proletarska partija ter najtesnejša povezanost političnega in sindikalnega gibanja.²⁶⁰ V senci tega spora, ki je potekal na straneh partijskega tiska (Vesović, 1980), so tekle priprave za drugi jugoslovanski partijski kongres. Na poglobljanje idejnih razlik v partiji so nedvomno vplivala tudi idejna razhajanja v svetovnem delavskem gibanju, zlasti med centristično in komunistično strujo. Val proletarskih revolucij v Evropi je bil ustavljen, kar je služilo socialnodemokratski in centristični struji kot dokaz za njeno staro tezo o tem, da oborožena revolucija ni mogoča. Po drugi strani pa je KI spodbujala proces idejnega in

258 Glavni ideolog »centrumašev« je bil Živko Topalović, njegovi somišljeniki pa Milorad Belić in Luka Pavičević v Srbiji, Mijo Radošević, Vladimir Bornemisa, Gejza Brudnjak in Josip Ovčariček v Hrvaški ter Sreten in Jovo Jakšić v Bosni in Hercegovini.

259 Glavni zagovorniki revolucionarne usmeritve so bili: Živko Jovanović, Filip Filipović, Sima Marković, Djuro Cvijić, Rajko Jovanović, Moša Pijade.

260 Hkrati s partijskim združitvenim kongresom v Beogradu (aprila 1919) je potekal tudi »Kongres sindikalne združitve«. Izrekel se je za enotnost sindikalnega delavskega gibanja na načelih brezkompromisnega razrednega boja in vzajemne povezanosti partije in sindikata. Sindikalni kongres je sprejel sklepe partijskega kongresa o organizacijskem povezovanju partijskih in sindikalnih organov, njen centralni organ CDSSJ pa je bil med ustanovitelji *Profinterne* (Rdeče sindikalne internacionale) v Moskvi julija 1921 (Milenković, 1983).

organizacijskega utrjevanja svojih članic na podlagi demokratičnega centralizma, kot je bil uveljavljen v ruski boljševiški partiji. V tem duhu – z zahtevo po ostri idejni in organizacijski razmejitvi z drugimi idejnimi tokovi – sta bila pripravljena tudi osnutka programa in statuta KI za njen drugi kongres.²⁶¹

V ozračju razčiščevanja odnosov med levico in centrom, ki sta se v formalno enotni partiji ločevali po razlikah in stališčih do strategije in taktike razrednega boja, je potekal 2. kongres jugoslovanskih komunistov (junija 1920 v Vukovarju).²⁶² Kongres, na njem je imela levica premoč nad centruša, je sprejel predložene osnutke partijskega programa, statuta in resolucije o političnih razmerah in nalogah partije –, ki jih je pripravila levica na izhodiščih KI, sprejetih na njenem ustanovnem kongresu – ter stranko preimenoval v *Komunistično partijo Jugoslavije* /KPJ/ (Vujošević in Kovačev /ur./, 1983). Program je izhajal iz ocene, da sta nastopili imperialistična faza v razvoju kapitalizma in obdobje proletarskih revolucij; zato se bo KPJ – kot članica KI, bojevala za zrušitev buržoazne ureditve in za vzpostavitev diktature proletariata ter za ustanovitev sovjetske republike Jugoslavije, ki se bo vključila v predvideno sovjetsko federacijo balkansko-podonavskih republik. V skladu s takšno programsko usmeritvijo so bile v »resoluciji« poudarjene naslednje temeljne partijske naloge: propagiranje revolucije, oblikovanje bloka revolucionarnega proletariata v državi in enotne proletarske fronte balkansko-podonavskih držav, obramba Sovjetske Rusije ter populariziranje novih oblik proletarske družbene in državne ureditve. Kongres pa ni sprejel opozorila KI o večnacionalni naravi jugoslovanske države ter zahteve, da bi morale imeti nacionalno vprašanje v politiki KPJ večjo vlogo, in je še naprej vztrajal na »resoluciji o nacionalnem vprašanju«, sprejeti na ustanovnem kongresu. Novi statut je predvideval popolno centralizacijo partije in poostril merila za sprejem novih članov: člani partije so lahko postali samo mezdni delavci, včlanjeni v združene sindikate. Programu levice so ugovarjali centruša s »Politično deklaracijo« (predlagatelj Dragiša Lapčević), s katero so izrazili nestrinjanje z

261 Po Statutu (KI-II/1981, 421–424), je bila KI definirana kot mednarodni center komunističnega gibanja, kot »enotna svetovna komunistična partija«, ki deluje na principih strogega centralizma; kongres je njen najvišji organ in predstavlja vse njene sekcije in organizacije. Kongres se sklicuje najmanj enkrat v dveh letih in odloča o programskih, taktičnih in organizacijskih vprašanjih; sprejema program in statut KI, voli svoj Izvršni komite (IK KI) in IKK (Internacionalno kontrolno komisijo). Posebej je bila poudarjena vloga IK KI, ki je predstavljal vodilni organ KI v obdobju med dvema kongresoma, ter njegova pravica, da »daje vsem sekcijam KI direktive in kontrolira njihovo dejavnost«. CK posameznih partij so za svoje delo odgovarjali kongresom svojih partij ter IK KI, ki je imel pravico, da razveljavi ali menja odločitve kongresov partij – sekcij in njihovih CK, pa tudi pravico, da izključi sekcije, skupine in posameznike iz KI.

262 Na kongresu je sodelovalo 347 delegatov iz vseh krajev države; zastopali so nad 800 organizacij s prek 65.000 člani, medtem ko so imeli združeni sindikati nad 208.000 članov.

oceno položaja in sprejetimi nalogami partije – »osrednja naloga partije naj bo delo na socialnih reformah« – ter zahtevali, naj bi sprejem ('revolucionarnega') programa odložili do naslednjega kongresa. Neuspešno so nastopili tudi proti centralizirani organizaciji KPJ in njenemu organizacijskemu povezovanju s sindikati, nakar so zapustili kongres,²⁶³ ki je odprl pot boljševiški ideologiji v jugoslovansko socialistično gibanje.

Za nesoglasja oziroma struje znotraj KPJ je 'slišal' tudi komunistični center. Na 2. kongresu KI je Zinovjev v svojem referatu »o pogojih za sprejem v KI« (29. julija) očital KPJ, da ima v svojih vrstah reformiste, ki jih je potrebno odstraniti; trdil je, da je KPJ »okužena z oportunistom« in da nima moči in sposobnosti, da bi sama pozdravila to bolezen, zato ji je pri tem treba pomagati (KI-II/1981, 138). Takšna (subjektivna) ocena je povzročila polemiko med Ilijo Milkićem, delegatom jugoslovanske partije in članom IK KI ter Zinovjevem, predsednik IK KI. Razprava (ibid., 157) je tekla o tem, ali je KPJ zmožna sama reševati svoje probleme ali pa je to delo koga drugega, od zunaj. Milkić je že tedaj zelo ostro zastavil vprašanje: kdo ima pravico takšne stvari presojati v svojem okolju in kdo mora sprejemati ustrezne ukrepe:

Ruska partija ali mi sami? /.../ Mar v vaši partiji nimate desnega krila? Ali ga je treba odsekati? Oprostite. Predvsem, ali ste prepričani, da je to krilo treba ravno odsekati, ali bi ga ne bilo morda bolje zdraviti? Če ste prepričani, da ga je treba odsekati, kdo bo potem opravil operacijo? Vi ali revolucionarni proletariat Jugoslavije?

Milkić je navedel tudi nekaj primerov uspešnega obračuna z oportunisti. Med drugimi argumenti je v obrambo svoje partije omenil tudi zapletenost razmer, v katerih se partija razvija, med drugim tudi zato, ker je bilo treba enotno KPJ ustvariti iz šestih posebnih socialističnih strank. Zavrnil je takšno obsodbo svoje partije in na koncu dejal: »Zdaj vidite, zakaj nastopam in zakaj bom protestiral tudi v prihodnje«. Milkić je že tedaj zastavil načelno in pomembno vprašanje – kako in s katerimi metodami je treba reševati spore v svetovnem komunističnem gibanju in v odnosih med delavskimi in komunističnimi partijami, vprašanje, ki je izbruhnilo v mednarodnem komunističnem gibanju leta 1948, v sporu med Jugoslavijo in informbirojem.

Zinovjev je sprejel Milkićeve pripombe in argumente. Milkiću je poslal pismo in se mu opravičil za svoje napačne trditve o KPJ. Milkić pa ni bil zadovoljen

263 Posledica odhoda centrumašev je bila izvolitev izključno levičarskega partijskega vodstva (Pavle Pavlović, Jakov Lastrić, Sima Marković, Filip Filipović, Vladimir Čopić).

z »zasebnim« opravičilom. Ker je Zinojev »slabo mnenje o naši partiji izrekel javno in pred najvišjim forumom naše internacionale«, bi bilo zdaj prav, da bi javno sporočil tudi svoj popravek. Njegovo prejšnjo sodbo »bodo slišale in prebrale desetine in desetine milijonov delavcev in kmetov vsega sveta, v prvi vrsti bo zvedel za to ves delavski razred Jugoslavije in Balkana«. Za pravilno mnenje pa bo vedel le sam, in to iz pisma, ki mu ga je Zinovjev poslal osebno. Zato je Milkić menil, »da je tovariš Zinovjev dolžan svoje boljše mnenje prav tako povedati javno, da bi zanj zvedele ljudske množice, kot je to storil tedaj, ko je izrekel strogo sodbo o naši partiji«.

»Opozicijski manifest« in posledična izključitev opozicije iz KPJ

Razkol med reformističnim centrom in revolucionarno levico v KPJ se je še poglobil po 2. kongresu KI (julija/avgusta 1920), na katerem so sprejeli nov statut in »21 pogojev« za sprejem delavskih partij v mednarodno komunistično asociacijo, utemeljenih na načelih demokratičnega centralizma, ter razčlenili strategijo boja za razširitev proletarske revolucije s perspektivo ustanovitve svetovne federacije sovjetskih socialističnih republik. V 9. členu statuta pa je kongres KI natančneje opredelil pravico IK KI, da daje direktive, da nadzoruje delo svojih sekcij, sprejema in razveljavlja sklepe kongresov nacionalnih partij – sekcij KI in njihovih vodstev (KI-II/1981, 423–424). Tako opredeljena vloga KI je še bolj podžgala odpor v vrstah centrumašev proti idejam ruskega »oktobra« ter stališčem in politiki Kominterne. Znani socialist B. Adžija je menil, da je Kominterna prepletena z izrazitim boljševiškim karakterjem ter da je zato njen program praktično nesprejemljiv v specifičnih pogojih drugih dežel (1920, 29–31). Centrumaši iz Srbije ter Bosne in Hercegovine so zahtevali od centralnega partijskega sveta, naj objavi sklepe 2. kongresa KI, zlasti še »21 pogojev« in o njih začne partijsko razpravo.²⁶⁴

Ker niso bili uslišani, so 25. septembra 1920 objavili svoj »opozicijski manifest« z naslovom *Naša sporna pitanja – Manifest opozicije Komunističke partije Jugoslavije*,²⁶⁵ v katerem so spodbijali sklepe vukovarskega kongresa KPJ in

264 Centrumaši se niso strinjali s stališčem partijskega vodstva, da odloži objavo programskih dokumentov 2. kongresa KI zaradi taktičnih razlogov – volitev v jugoslovansko ustavodajno skupščino, predvidenih za 28. november 1920.

265 Brošura vsebuje tri poglavja: (1.) O radu u Partiji – Pismo opozicije Izvršnom odboru KPJ; (2.) O internacionali: Stanje u Internacionali, Medjunarodna politika boljševika; (3.) Organizacija III. internacionale – uslovi za pripadnost III. internacionali /21 uslov/, Za slobodnu internacionalo. »Opozicijski manifest« je podpisalo 53 najbolj znanih centrumašev iz Beograda; z njegovo vsebino se je naknadno strinjalo tudi 62 centrumašev iz Bosne. Snovalec tega dokumenta je bil Živko Topalović.

napadali partijsko vodstvo, obtožili Kominterno za razkol v delavskem gibanju ter zanikali marksistični značaj boljševizma; oktobrsko revolucijo so ocenili kot nerazumno dejanje, medtem ko so usodo svetovne revolucije povezovali z revolucionarnimi prevrati v razvitih kapitalističnih državah. Nadalje so ocenili, da so boljševiki v Rusiji storili nasilje nad zgodovino, ker tam ne obstajajo ekonomski in socialni pogoji za uvedbo komunizma. Njihov predčasni skok in prevrat determinirata celotno internacionalno in zunanjo politiko boljševikov in ruske vlade. »Manifest« poudarja, da boljševiki želijo vsiliti svojo dominacijo nad III. internacionalo in jo pretvoriti v instrument za uveljavljanje zunanje politike Sovjetske Rusije:

Boljševiki iščejo v tujih partijah samo svoje slepe agente; nastopajo zelo grobo proti ljudem in skupinam, ki imajo lastno in samostojno mnenje. Oni zlorablajo veliko avtoriteto proletarske revolucije in velikih materialnih sredstev svoje države – v cilju razbijanja svetovnega delavskega gibanja. Oni so zaradi družbene nemoči v lastni deželi brezpogojno napoteni v čim hitrejšo iskanje oboroženih prevratov v drugih deželah, da bi lahko naredili svojo revolucijo za univerzalno (ibid., 25–26).

Manifest v nadaljevanju ostro kritizira »Pogoje za sprejem v KI« in jih ocenjuje kot diktat ruskih boljševikov, ki bodo izzvali obči razcep v mednarodnem delavskem gibanju, saj »uvajajo strogo vojaško centralizacijo in diktaturo voditeljev, ukinjajo notranjo partijsko demokracijo in pretvarjajo partije v ozke sekte«. Zavrgli so tudi ocene KI o nujnosti državljanske vojne in revolucije ter ocenili, da bi podrejanje ruskim interesom imelo nepredvidljive posledice za delavsko gibanje v Jugoslaviji. Končni zaključek partijske opozicije je bil sledeč:

Sklepi o organiziranju III. internacionale, sprejeti v Moskvi, služijo nemu samemu cilju, da se »zlepa ali zgrda« vsilijo ruske politične metode drugim partijam. Mi ne pristajamo na politiko nasilnega in začasnega izzivanja revolucije, na politiko škodljivega in začasnega uzurpiranja oblasti /.../ zato ker smo prepričani – da bi takšna politika uničila ne samo našo partijo, temveč tudi celotni delavski razred – smo proti takšnemu načinu organiziranja III. internacionale (ibid., 41).

Opozicija, ki je nasprotovala revolucionarnim akcijam in nenehnim stavkam ter prisegala na parlamentarne oblike boja, je bila prepričana, da je v Kraljevini SHS potrebno množice – s prosvetnimi akcijami, socialnimi reformami in

sodelovanjem v parlamentarnem življenju – šele pripraviti na revolucijo; obenem je zahtevala izredni sklic kongresa KPJ, na katerem naj bi proučili sklepe 2. kongresa KI. Medtem je centrumaški voditelj Dragiša Lapčević izstopil iz partije in konec novembra 1920 so centrumaši objavili novo antikomunistično brošuro *Prilozi za naša sporna pitanja*, ki – v primerjavi s prvo – izpričuje centrumaške nazore v širšem, evropskem kontekstu kritike III. internacionale. Opozicija je v brošuro vključila tudi nekatere članke znanih kritikov boljševizma (Fr. Adlerja, O. Rühleja idr.) ter opozorila na kritike KI, ki so se pojavljale znotraj same III. internacionale. Partijskemu članstvu so bili tako prvič prezentirani nekateri kritično intonirani članki, tudi tisti iz sovjetskega tiska, ki so govorili o pretirani centralizaciji in birokratizaciji boljševiske partije (Zinovjeva, Preobraženskega) ter ruskega centralizma (kritika ukrajinskih komunistov). Na centrumaško opozicijsko aktivnost je vodstvo partije 10. decembra 1920 odgovorilo (na priporočilo predstavnikov KI) z izključitvijo 53 podpisnikov »Manifesta opozicije« iz KPJ, 62 članov, ki so se solidarizirali s podpisniki, pa partijsko kaznovalo.

***

Februarja 1921 so se predstavniki beograjskih, sarajevskih in zagrebških centrumašev – kot predstavniki JSDS, udeležili ustanovne konference *Druge in pol internacionale* na Dunaju ter sprejeli njene programske dokumente; obenem so prevzeli obvezo, da bodo delovali za združevanje delavskega razreda v Jugoslaviji na platformi nove internacionale. V tem smislu je konec marca 1921 potekala v Beogradu socialistična konferenca, na kateri so se združili centrumaši iz Srbije, Bosne in nekaterih nemških socialističnih organizacij iz Banata ter ustanovili *Socialistično delavsko stranko Jugoslavije /SRPJ/*. Nova stranka je izjavila, da se bo borila tako proti komunistom kot tudi proti socialnim patriotom ter za združitev celotnega jugoslovanskega delavskega razreda na temelju razrednih interesov proletariata. To se je zgodilo na skupni konferenci predstavnikov glavnih odborov Jugoslovanske socialnodemokratske stranke /JSDS/, Socialistične delavske stranke Jugoslavije /SDSJ/ in SRPJ 18. decembra 1921 v Beogradu z ustanovitvijo *Socialistične stranke Jugoslavije /SPJ/* (Milenković, 1974), kar je pomenilo združitev vseh socialnoreformističnih grupacij v Jugoslaviji. S tem je bila zaključena prva faza idejne diferenciacije in politične polarizacije v jugoslovanskem delavskem gibanju, diferenciacija, ki je bila izzvana z »21 pogoji« za sprejem v Komunistično internacionalo.

Rudolf Golouh na križiščih socialističnih idej in gibanj

Golouh (Golauch), Anton Rudolf (1887–1982) – anarhist, socialni demokrat, delavski voditelj in organizator sindikalnega gibanja, udeleženec mirovne konference v Parizu (1919), med ustanovitelji slovenske komunistične stranke (1920), vodilni slovenski socialistični politik med dvema vojnama, poslanec v ustavodajni skupščini Kraljevine SHS (1920–1921), podžupan občine Maribor (1933–1935), banski svetnik (1930–1935), sodelavec OF v Ljubljani (1941–1944), interniranec v koncentracijskem taborišču Dachau (1944–1945), izvrsten govornik, eden prvih slovenskih novinarjev, pesnik in dramatik, prevajalec, zgodovinar in še bi lahko naštevali – se je rodil 23. oktobra pred 130 leti v Kopru, šolal pa v Trstu.

I.

V ospredju našega zanimanja so Golouhovi socialni/socialistični idejni pogledi na družbene razmere in dinamični družbeni čas prve polovice prejšnjega stoletja, kot ga je sam doživljal pa tudi aktivno soustvarjal: sprva kot anarhist v Trstu, nato kot socialni demokrat, komunist in nazadnje socialist. Naj predtem spomnimo na tiste dogodke in procese, ki so kardinalno zaznamovali obdobje prve polovice 20. stoletja: dve svetovni vojni (1914–1918, 1939–1945) in z njima neposredno povezane 'krivične' mirovne pogodbe za slovenski živelj; tri ruske revolucije (1905–1907 ter februarška in oktobrska v letu 1917), ki so vsaka po svoje vplivale na razcep dotlej enotnega socialističnega delavskega gibanja na socialnodemokratsko in komunistično krilo (tako v nacionalnem kot v mednarodnem okviru); pojav treh totalitarnih režimov (fašizma, nacizma, stalinizma); izbruh in posledice dotlej največje svetovne gospodarske krize oziroma velike depresije (1929–1934); razmah medvojnega demokratičnega (boj za splošno, enako in tajno volilno pravico) ter sindikalnega gibanja, ki ne zahteva zgolj 8-urnega delovnega časa in realnih mezd, pač pa tudi uzakonitev socialnega zavarovanja (kot temelja socialne države), po zgledu nemške weimarske ustave (1919);²⁶⁶ nadalje

266 Nove ustave so odražale različne politične cilje svojih ustvarjalcev. Na eni strani so bile izraz klasičnega liberalizma devetnajstega stoletja, na drugi so skušale izpolniti zahteve javnosti po »resnični socialni demokraciji«, ki jih je okrepil vpliv prve svetovne vojne. Takšen socialnodemokratski program je bil jasen odgovor na dogodke v Rusiji in odražal je željo, da bi odvrnili množice od boljševizma in jih pritegnili k parlamentarizmu. »Ali Wilson ali Lenin,« je zapisal Hugo Preuss (1860–1925), ki je sestavil osnutek weimarske ustave in v njej videl branik pred boljševizacijo Nemčije. Tako so nove ustave skušale združiti staromodni parlamentarizem s

španska državljanska vojna (1936–1939) in z njo povezana solidarnostna pomoč mednarodnih brigad, razmah ljudskofrontnega in narodnoosvobodilnega gibanja in tako naprej.

Vsa ta bogata bera dogodkov mednarodnih razsežnosti je brez dvoma v večji ali manjši meri odmevala pa tudi vplivala na družbene procese v novonastali Kraljevini SHS in kasnejši Kraljevini Jugoslaviji. Seveda pa ne gre prezreti nekaterih posebnosti, ki so kardinalno zaznamovale in determinirale tudi naš (slovenski) družbeni prostor in čas. Na prvem mestu velja omeniti poskus oblikovanja lastne (slovenske) državnosti ob koncu prve svetovne vojne, ki – kot vemo – zaradi spleta nam neugodnih mednarodnih razmer ni dal tako zelenega rezultata (šlo je pač za ozemlje, ki je do konca vojne spadalo v okvir poražene avstro-ogrske monarhije). Nič manj 'krivi' niso bili tedanji najodgovornejši slovenski (in hrvaški) neodločni politiki; namesto, da bi na razgovorih v Beogradu vztrajali na (kon)federativni ureditvi nove skupne države, kakor jo je predvidela *ženevska deklaracija*, podpisana 9. novembra 1918 (Prunk, 1992, 205–207), v katero sta se združila dva različna svetova – vzhodna in zahodna civilizacija – so proti volji svojega ljudstva (naj spomnimo na zbiranje podpisov za podporo *Majniški deklaraciji*)²⁶⁷ privolili na centralizirano monarhijo z omejenim parlamentarizmom: »Naša avstro-madžarska stvarnost se je pijano zakotalila pod prestol Karađorđevićev kakor prazna steklenica piva v smeti,« je ta usodni razplet sarkastično pokomentiral Miroslav Krleža (v Pirjevca, 1995, 11). Nič manjše razočaranje niso pomenile nove državne meje. Za Slovence, ki so izstopili iz kulturnega in civilizacijskega kroga srednje Evrope ter se pridružili tujemu levantinskemu svetu v upanju, da bodo z njegovo pomočjo ohranili svojo etnično celovitost, sta pomenila rapalska pogodba in koroški plebiscit (1920) bolečo rano in veliko razočaranje. Potem ko so stoletja živeli pod isto oblastjo v habsburški monarhiji (čeprav razdeljeni na njene različne dežele), so se naenkrat znašli razkosani na štiri med seboj sovražne države, s tretjino naroda, podrejenega tujcem. V tem kontekstu lahko samo pritrdimo ugotovitvi J. Pirjevca: »/.../ kako zelo se je naš bivanjski prostor zožil zaradi novih meja, ki jih je prinesel propad habsburške monarhije« (1994, vii).

---

sodobnimi pritiski moderne množične družbe, ki je nastajala iz razdejanja vojne. Kot zmes v prihodnost usmerjenega optimizma in novega strahu so zrcalile protislovne povojne razmere zagovornikov demokracije – evropskega meščanstva (Mazower, 2002, 21).

267 Na veliki narodni manifestaciji v Ljubljani 24. marca 1918 so dr. Antonu Korošču, predsedniku Jugoslovanskega kluba v dunajskem državnem zboru, izročili podpise 200.000 slovenskih žena in deklet v podporo deklaraciji. Deklaracijsko gibanje, ki je zajelo široke ljudske množice v zadnjem letu vojne, je bilo izraz radikalizacije narodnega gibanja, zlasti Slovencev pa tudi drugih južnih Slovanov Avstro-Ogrske, za samostojno državnost (Pleterski, 1971, 173; Prunk, 1992, 189).

Nič bolj uspešna ni bila novonastala država pri reševanju zapletene notranje (socialne in nacionalne) problematike; še več, Kraljevina je padla v obdobje tako imenovane velike politične nestabilnosti (1921–1928), v katerem je »skupščina postala cirkus, vlada komedija, država pa norišnica«, kot je bistrourmno in slikovito komentiral takratno politično sceno srbski politik in univerzitetni profesor Dragoljub Jovanović (v Pirjevec, 1995, 45). Njegove besede potrjujejo statistični podatki: v omenjenem obdobju se je zvrstilo 25 vlad s povprečno življenjsko dobo štirih mesecev. Podobno so jugoslovanske notranje razmere ocenjevali v tujini, na primer ameriški poslanik John Prince: »Konec koncev, slabe izkušnje, ki jih je doživela vsaka diplomatska misija v Beogradu v obdobju tako imenovanih narodnih vlad, nas prepričujejo, da ti ljudje še zdaleč niso zreli za demokracijo« (ibid., 58). Pot k državnemu udaru je bila odprta; ne gre pa spregledati, da je bil dejanski cilj puča kralja Aleksandra (6. januarja 1929) srbizacija vse države, zamaskirana pod plaščem politike tako imenovanega integralnega jugoslovanstva (*en kralj, ena država, en narod, en jezik*). Sredi tridesetih let (po nasilni Aleksandrovi smrti, 9. oktobra 1934) je bilo v državi sicer zaznati postopno liberalizacijo političnega življenja, ki pa – kot je znano – ni več mogla ohraniti Kraljevine, o čemer priča ne nazadnje tudi razsulo jugoslovanskih oblastnih struktur v aprilski vojni 1941.²⁶⁸ Tak je bil torej družbeni (politični, ekonomski, socialni, kulturni) okvir, ki je determiniral vlogo Rudolfa Golouha, tako »igralca« kot »gledalca«, v slovenskem (in jugoslovanskem) družbenem prostoru takratnega časa.

II.

Listanje po Golouhovem bogatem življenjepisu²⁶⁹ nam pove, da je bila prav njegova mladostniška vedoželjnost, s katero ga je bogato obdarila mati narava, odločilna za oblikovanje njegovih smelih (revolucionarnih) političnih nazorov. Takole piše:

Čeprav sem bil takrat še zelo mlad, sem mnogo bral. V tržaški Mestni knjižnici so se smejali, ker sem si izposojeval knjige kar po zaporednih številkah v knjižnem seznamu, ne glede na vsebino, od romanov do

268 »Razmajana, antikontinentalna jugoslovanska država, umetna versajska tvorba je propadla«, je aprila 1941 zapisal list *Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz* (v Pirjevec, 1995, 113).

269 Rodil se je očetu Lavrenciju Golouhu (Golauch v krstni knjigi: ŠAK, Ž Kps MKK, 24, 451), krčmarju in materi Mariji Golouh, rojeni Perencich, v Kopru/Capodistria, ki je takrat spadal, tako kot Trst/Triest(e), v Avstrijsko Primorje – kronsko deželo znotraj avstro-ogrske monarhije. Šolal se je v Trstu, kjer je zaključil dva razreda gimnazije, nato pa nadaljeval kot samouk ter se posvetil časnikarstvu in političnemu delu. Po prvi svetovni vojni, ko ga je politična pot vodila v Beograd, je tam kot privatist položil gimnazijsko maturo (1919).

gledaliških iger, zgodovinskih, prirodoslovnih, geografskih in drugih razprav. /.../ Na mojo politično usmeritev v rani mladosti je vplival znani apel Petra Kropotkina²⁷⁰ na napredno mladino vsega kulturnega sveta. Ta znameniti sestavek,²⁷¹ ki opozarja mladi rod na njegove dolžnosti do soljudi in razodeva hkrati avtorjevo globoko zaupanje v poslanstvo človeka, mi je nepričakovano odkril dotlej nepoznan svet misli in bojev. /.../ Sijajno pisane socialne razprave Kropotkina (*Osvojitev kruha, Besede upornika* idr.) pa tudi Zolajev naturalizem so me v pravem času opozorili na socialno vprašanje. Kmalu sem bil ves v sociologiji in ekonomiji; pogumno sem se lotil celo Marxovega *Kapitala* in Engelsovih spisov (slednji mi je bil mnogo bližji in bolj razumljiv). Ukvarjal sem se hkrati intenzivno s filozofskimi problemi. /.../ Začel sem kar s Platonom in z drugimi starogrškimi misleci in se z vztrajno potrpežljivostjo mimo starorimskih in renesančnih učnjakov prebil do francoskih enciklopedistov in do filozofov minulega (19.) stoletja. In čudno: še najbolj jasen in urejen se mi je takrat zdel miselni svet Maxa Stirnerja. Njegovo bleščečo pisano razpravo *Der Einzige und sein Eigentum*²⁷² sem takrat imel za najbolj dognano in celovito filozofsko delo (Golouh, 1966, 7–8).

Idejno srečanje s teoretiki anarhizma, predvsem pa dejstvo, da v Trstu ni bilo malo delavcev, ki so jim bile knjige Petra Kropotkina domače (zlasti mlajši generaciji se je zdel boj za socialne reforme in postopno izboljšanje življenjskih pogojev širših slojev prepočasen, od tod radikalizem in zavračanje reformizma), je Golouha pripeljalo na misel, da bi lahko tržaškemu delavstvu najbolj pomagal z izdajanjem anarhističnega glasila. V letih 1905–1909 je kot prvi viden slovenski anarhist²⁷³ ustanavljal in urejal v Trstu v italijanščini pisana glasila, ki so širila revolucionarne ideje Mihaila Bakunina in P. Kropotkina. »Štejem si v čast, da sem bil, komaj sem stopil v 18. leto (1905), urednik lista. /.../ Listu smo dali ime *Germinal*, po znanem romanu Émila Zolaja« (ibid.,

270 *Kropotkin P. Aleksejevič* (1842–1921), ruski revolucionar in mislec, utemeljitelj anarhističnega komunizma, evolucijski pozitivist, pomemben geograf in raziskovalec Sibirije. Ob razlagi evolucije je poudaril predvsem vzajemno pomoč kot (evolucijski) faktor, ki je močnejši od boja za življenje. Vzajemno pomoč vidi v živi narodi in v zgodovini človeštva. Leta 1920 je nastopil proti intervenciji zahodnih sil zoper boljševiško revolucijo. Gl. izbor Kropotkinovih spisov v: Rizman (ur.), 1986, I/264–356.

271 Gl. http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/kropotkin/appealtoyoung.html (An Appeal to the Young).

272 Gl. slov. prevod v Rizman (ur.), 1986, I/29–69 /M. Stirner: *Edini in njegova lastnina*/.

273 Gl. Dictionnaire international des militants anarchistes: »Golouh, Rudolf«: <http://www.militants-anarchistes.info/spip.php?article11551>.

10). Glasilo je redno izhajalo dobro leto, nakar ga je oblast prepovedala (1906). Golouh je nemudoma ustanovil novo glasilo *Il Germe* (Kal), ki mu je policija upihnila luč življenja po šestih mesecih izhajanja v letu 1907. Enaka usoda je doletela tudi naslednja dva lista: *Il Pensiero* (Misel) v letu 1908 in *L'Aurora* (Zarja) v letu 1909. Golouh se spominja, da so bili ljudje, ki so se zbirali okrog teh listov, »nenavadno požrtvovalni in polni zanos« (gl. Ivašič, 2014).

Med njimi je bilo največ delavcev in študentov obeh narodnosti – italijanske in slovenske. Bilo je tudi nekaj intelektualcev in žensk. Delavci so se zanimali predvsem za Fourierove »falanstere«, za Ownove »komune«, Morovo »Utopijo«, za Cabetovo »Potovanje v (obljubljeno deželo) Ikarijo« in podobno.²⁷⁴ Kako napeto so me poslušali, ko sem jim, kot mladič, o tem predaval! /.../ Vsi smo živeli v nekem odmaknjenem idealnem svetu ter v stalnem pričakovanju revolucije. /.../ V svobodnem združenju ljudi različnega stanu in različne kulture – organizacije med nami ni bilo, nekateri so jo celo odklanjali, češ da ovira osebno svobodo – smo se bavili predvsem z vprašanjem svobodnega socializma in njegove realizacije. Socialistično urejeno družbo smo si predstavljali kot svobodno asociacijo ljudi, povezanih v celoto le po nekih splošnoveljavnih etičnih načelih, kot svet, v katerem ne bo več meja, kjer bo imperializem nepoznan pojem, kjer ne bo ne podrejenih ne nadrejenih, na kratko kot *libertarizem*, kakor smo ga imenovali med sabo. Načelo države (pojmovane v starem smislu te besede) smo sploh odklanjali, tudi zato, ker si nismo mogli prav predstavljati države brez teženj, katerim stojijo nasproti težnje druge države, kar je moralo po našem mnenju nujno voditi do stalnega medsebojnega trenja med njimi. Sodili smo, da bo tudi v socialističnem svetu večja država skušala nujno pritegniti manjšo v svojo interesno sfero. Nekaj smisla je bilo v tem miselnem redu, prezrli pa smo, da bi se lahko isto zgodilo tudi v družbi, organizirani na osnovi svobodnih asociacij, v kateri bi lahko večja asociacija po isti logiki skušala podjarmiti manjšo in šibkejšo (Golouh, 1966, 12, 15).

Tedanja tržaška policijska oblast je očitno sklenila narediti konec anarhistični propagandi, ki se je širila po anarhističnih glasilih (Kermavner, 1968a), saj je Golouha – potem ko je napovedal izhajanje novega lista z imenom *La Tempesta* (Vihar) – najprej zaprla, nato pa izgnala »z vsega deželnega teritorija cesarsko-kraljevega svobodnega mesta Trst«, čeprav v avstrijski zakonodaji

274 Gl. slov. prevode navedenih besedil v Brglez [Pagon] (ur.), 1979.

za tak ukrep ni bilo zakonite podlage. Golouh se je kot politični emigrant zatekel v severno Italijo, kjer je sodeloval s teoretično-agitatorskimi članki (pod psevdonimi: Emorales, Fortunio, Gh, Rude G.) v milanskih revijah *La Demolizione* (Rušenje/Uničenje) in *Il Grido della folla* (Krik množic). V izgnanstvu se je Golouh izobrazil in politično oblikoval kot socialist. Leta 1909 je stopil v *Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko /JSDS/*. Na intervencijo socialističnega poslanca Giovannija Olive, zelo priljubljenega in simpatičnega organizatorja tržaškega delavstva, ki je zagrozil z interpelacijo v dunajskem parlamentu, je oblast po dobrih dveh letih vendarle rešila Golouhovo pritožbo in razveljavila svoj nezakoniti izgonski odlok. Potem ko se je l. 1910 vrnil v Trst, se je posvetil predvsem slovenski publicistiki.

Nikdar nisem pozabil, da sem Slovenec, čeprav sem hodil v italijanske šole, ker slovenskih takrat v Trstu še ni bilo. Zanimal sem se stalno za vse, kar se je v malem slovenskem svetu dogajalo, toda vse v njem se mi je takrat zdelo nekam nedognano, zapoznelo in okorno. Povesti, ki so mi takrat prišle v roke, so opisovale večidel vaško življenje po vzoru preživele nemške romantike, moja glava pa je bila polna ruske, francoske in angleške literature. Precej drugačno sliko o ustvarjalnosti slovenske misli sem dobil, ko mi je Ludvik Oblak²⁷⁵ prinesel nekaj Cankarjevih knjig in Župančičevo zbirko *Čez plan*. Prebral sem vse te stvari in se čudil. Zdelo se mi je, da je slovenska umetnost napravila nenadno velik skok naprej in se uvrstila v svetovno literaturo brez prave zveze s preteklostjo. Opazil sem hkrati, da se v političnem življenju Slovencev odražajo, vsaj v neki meri, vse idejne smeri takratnih velikih evropskih gibanj (Golouh, 1966, 19).

V tržaškem Delavskem domu, kjer so se shajali italijanski in slovenski delavci, se je srečal z vodilnimi organizatorji slovenskega socialnodemokratskega delavstva. »S prvega razgovora z Etbinom Kristanom sem odšel z deljenimi vtisi. Kristan je bil politični in kulturni delavec širšega formata, dober retorik in spreten novinar. V svojih predavanjih je globlje prodiral v probleme tistega časa, čeprav je bilo tudi v njegovih govorih precej nemške šablone. Pa se mi je kljub temu zdel nekam teatralen, nenaraven. /.../ V tistih dneh sem spoznal Ivana Cankarja. Kakšna nenavadna osebnost! Ves jasen, naraven, iskren, preprosto komunikativen in vendar samosvoj. /.../ Iskreno je bil predan

275 Ludvik Oblak (Trst, 1888 – Moskva, 1958), bibliograf, prevajalec in pisatelj, je živel po l. 1922 v Sovjetski zvezi. Svoje prvotno ime je spremenil v Cecilij Urban; pod tem imenom je zaveden v *Enciklopediji Slovenije* (2000, 14. zv., 83. Gl. tudi biografske podatke na https://sl.wikipedia.org/wiki/Cecilij_Urbani.

socialistični ideji in zaupal je v prebujajoče se ljudske sile. Bil je Slovenec od nog do glave, koreninil je z vsem svojim bistvom v slovenskem ljudstvu, ki ga je kot malokdo resnično ljubil; po vsej svoji miselnosti pa je bil hkrati univerzalno človeški«, se spominja Golouh (ibid., 23, 25).

Trst je slovel kot najbolj socialistično mesto v Avstriji. Slovensko delavsko gibanje v Trstu je bilo takrat že precej močno in v nekaterih mestnih okrajih je bilo več slovenskega socialističnega delavstva kot italijanskega (gl. Žitko, 2016, 117–128). Trst se je sčasoma razvil v močno slovensko socialistično središče, ki je spodbudno vplivalo tudi na delavsko gibanje drugod v Sloveniji (gl. Pleterski, 1981, 180–192). V to živahno organizacijsko delo je kmalu aktivno posegel tudi Golouh ter postal ena najvidnejših osebnosti med takratnimi slovenskimi socialisti v Trstu. »Shodi in predavanja so bili na dnevnem redu v mestu in na deželi. /.../ Kmalu sem se znašel tudi sredi novinarskega dela. Sodeloval sem pri *Rdečem praporju* (glasilu JSDS) in urejal hkrati tri sindikalna glasila: *Železničar*, *Stavbinski delavec*, *Kamnarski delavec*« (Golouh, 1966, 27) ter sourednikoval in pisal članke za tržaško socialistično glasilo *Il Lavoratore* (Delavec) V svojih spisih je med prvimi na Slovenskem nasprotoval oportunistu, ministerializmu in zlasti avstromarksizmu JSDS. Od leta 1913 je začel v mesečniku slovenske socialne demokracije *Naši zapiski* objavljati svoje pesmi z nacionalno in revolucionarno vsebino (v njih je izražal svoj materialistični pogled na svet in protest proti socialnim krivicam)²⁷⁶ ter prvi prevajati v italijanščino dela Cankarja (*Dunajski večeri*, *Hlapec Jernej*) in Župančiča (*Ob Kvarnerju*).

Ob izbruhu vojne (1914), ko je parlamentarno življenje prenehalo in je zavladal režim vojnega absolutizma, politične stranke sicer niso bile razpuščene, vendar so se lahko ukvarjale le z notranjim strankarskim delom, prepovedana pa je bila vsaka oblika delavskega gibanja. Zaradi tega in zaradi odhodov v vojsko je v delavskih organizacijah, zlasti strokovnih (sindikatih), upadlo število članstva ali so celo prenehale z delom.²⁷⁷ Spričo vojne cenzure so prenehali izhajati številni delavski časopisi; vrzel je deloma nadomestil *Delavec*, ki so ga začeli izdajati ljubljanski socialni demokrati 14. novembra 1914, leta 1917 pa je ponovno začel

276 V *Reviji SRP: Svoboda, Resnica, Pogum* (2014), so ponatisnjene Golouhove pesmi – izvorno objavljene v reviji *Naši zapiski* (1913 in 1914) in v reviji *Svoboda* (1920) – pod skupnim naslovom »Satanica«, dostopno na <http://www.revijasrp.si/knrevsrp/revsrp119/rudgo119/satan119.htm>.

277 Še bolj kot v občutnem osipu članstva in zmanjšanju premoženja se je njihova kriza pokazala v delovanju. Strah pred vpoklicem k vojakom in kaznimi je bil močnejši od volje delavstva, da si z mezdnimi gibanji izboljša svoj gmotni položaj, ki se je zaradi velike draginje od začetka 1915 naglo slabšal. V revirjih so rudarje za najmanjšo upornost vodili vklejane v zapor. Pravi razmah delavskega gibanja v Avstro-Ogrski se je začel šele spomladi 1917; tudi na Slovenskem je socialistično delavstvo v tem letu prvič v vojnem času praznovalo 1. maj z ustavitvijo dela in množičnimi zborovanji (Stiplovšek, 1979, 73).

izhajati *Naprej* (Deželak Barič, 2017, 87). »Stranka (JSDS v Trstu) je z izjemo nekaj bežnih poskusov ostala brez tiska,« se spominja Golouh (1966, 74). »Pomanjkanje medsebojnih zvez in javnega delovanja smo skušali nadomestiti s predavanji (Ivana Cankarja, Lojzke Štebijeve,²⁷⁸ Henrika Tume, Albina Prepeluha idr.), ki smo jih imeli v okviru delavskega izobraževalnega društva *Ljudski oder*« (ibid.). Še posebno aktualno je bilo vprašanje v zvezi z vojno in stališčem stranke do vojne. To vprašanje je stopilo ostro v ospredje zlasti potem, ko je ljudske plasti vzdramilo in vzvalovilo gibanje za zedinjenje jugoslovanskih narodov. To gibanje je kmalu zajelo vse slovenske dežele in tudi najbolj okoreli voditelji slovenske socialne demokracije, ki so se še oklepali stare miselnosti, niso mogli več brezbrizno mimo tega vprašanja. Golouh se je zavzemal, podobno kot Cankar,²⁷⁹ za združitev Slovencev v Jugoslaviji kot zvezi enakopravnih narodov. V članku »Slovenci in Jugoslovani«, objavljenem 26. aprila 1919 v glasilu slovenske socialne demokracije *Naprej*, je o tem zapisal:

Da se omogoči vsaki posamezni provinci primeren razvoj ter pripravi tla združitvi z našo državo še onim delom jugoslovanskega naroda, ki spadajo k nam, je urediti državo na federativno-avtonomni podlagi. Veljati ima za vse skupni parlament in skupno zakonodajstvo. Vzporredno s tem se imajo osnovati nove province z avtonomno upravo in gotovo legislativno močjo po sociološki in ekonomski potrebi posameznih pokrajin izven dosedanjih historijskih mej. Plemenski duh se mora uničiti. Slediti mora harmonično kulturno sodelovanje, medsebojno spoznavanje, da najdemo pot do sebe, do enotne moči, do združenega samostojnega socialnega, gospodarskega in političnega življenja (Golouh, 1951a, 459).

278 Alojzija Štebi (1883–1956), učiteljica, političarka, socialistka, publicistka, novinarka, borka za pravice žensk in otrok; bila je glavna gonilna sila slovenskega in jugoslovanskega ženskega gibanja. Leta 1912 je stopila v JSDS. Kot urednica je urejala številne socialistične, strokovne, socialnodemokratske in ženske časopise (*Ženski list*, *Zarja*, *Naprej*, *Demokracija*) ter objavljala članke na temo pravic žensk in otrok. Napisala je knjigo *Demokratizem in ženstvo* (1918), v katerem je jasno začrtala program ženskega gibanja. L. 1923 je ustanovila Feministično alianso (l. 1926 preimenovana v *Alianso ženskih pokreta Jugoslavije*), jo zastopala na mednarodnih kongresih ter urejala njeno glasilo *Ženski pokret*, ki je izhajalo v Beogradu. Med obema vojnama je delovala v različnih uradih za socialno politiko v Ljubljani in Beogradu (gl. Drnovšek, 2003; Tratnik, 2007).

279 I. Cankar je imel 20. aprila 1918 v tržaškem Delavskem domu predavanje z naslovom »Očiščenje in pomlajenje« (1976, 121–131). V njem je ob razpadanju avstro-ogrske monarhije in rojevanju jugoslovanske države presodil slovenske politične razmere in poudaril, da JSDS ni znala prilagoditi socialistične miselnosti slovenskim razmeram pa tudi ne podpreti boja za jugoslovansko državno zvezo enakopravnih narodov; menil je, da mora socializem v vsaki deželi in pri slehernem narodu najti svojo lastno pot, prilagojeno konkretnim razmeram (gl. Kermavner, 1968b).

V političnem razhajanju slovenskih socialnodemokratskih voditeljev med vojno (gl. Golouh, v Kermavner, 1968b, 207–260) se je Golouh pridružil opozicijski skupini »Socialistična (o)mladina«,²⁸⁰ ki je primarno zagovarjala narodova stremjenja: priznala je Majniško deklaracijo (v Pleterski, 1971, 116) in odklonila l. 1909 sprejeto »tivolsko resolucijo« JSDS (v Prunk, 1987, 170–173), ki se je zavzemala za zlitje vseh Jugoslovanov v en narod. Skupina je osnovala svojo založniško zadrugo – *Slovensko socialno matico*, ki je izdajala knjige s socialno in politično tematiko ter mesečno revijo *Demokracija* (izhajala je od januarja 1918 do avgusta 1919), kjer je bil Golouh – v vlogi soustanovitelja, sourednika in novinarja – še posebno aktiven. O razhajanjih v stranki je pojasnil:

Ob zlomu Avstrije smo imeli na območju Jugoslavije več socialističnih strank: srbsko, hrvaško, slavonsko, vojvodinsko, bosensko-hercegovsko, dalmatinsko in slovensko. Vse te stranke je bilo treba reorganizirati in združiti v eno samo stranko. Na jugu države je bilo to gibanje bolj spontano. Število članov je bilo sicer omejeno, vendar so imeli precejšen vpliv na ljudske množice. V Sloveniji pa je bilo nasprotno: delavsko gibanje je bilo zelo disciplinirano, miselno pa je bilo, zlasti vodstvo, pod vplivom avstromarksizma, torej manj revolucionarno in manj dosledno pri reševanju nacionalnega vprašanja. To je boj dveh miselnosti. /.../ Mladina, ki se je pojavila v socialistični stranki kot opozicijsko krilo, je kljub vsemu zahtevala, naj se slovensko delavsko gibanje združi z vsem delavstvom v Jugoslaviji in ustvari enotno bojno fronto (Golouh, 1975, 20).

Vodstvo tržaške organizacije JSDS je bilo leta 1918 v rokah »socialistične mladine«, ki sta jo zastopala Josip Ferfolja in R. Golouh. To dejstvo je pospeševalo približevanje slovenske socialne demokracije v Trstu k slovenskemu nacionalnemu gibanju (Kacin-Wohinz, 1977, 107). Tedaj se je začel Golouhov politični vzpon, ko je kot predstavnik JSDS vstopil v oblastne organe; najprej je postal v

280 Novembra 1917 se je tako poimenovala skupina t. i. »mladinov« znotraj JSDS, ki je predstavljala opozicijo strankarskemu vodstvu (Anton Kristan, Melhior Čobal, Josip Kopač); njeni glavni predstavniki so bili Alojzija Štebi, Albin Prepeluh (glavni ideolog), Milan Lemež, Dragotin Lončar, Josip Ferfolja, Fran Erjavec in R. Golouh. V nasprotju s stališči JSDS, še posebno do nacionalnega in agrarnega vprašanja, ki so programsko sledili avstrijski SDS, so »mladini« na prvo mesto postavili narodovo osvoboditev in se zavzemali za nekakšen slovenski model socializma, ki bi imel bolj prijazno stališče do vloge in položaja kmeta v socialni demokraciji. Razkol v JSDS – med mladimi in starimi – je pomenil začetek cepitve v socialističnem delavskem gibanju na Slovenskem. Aprila 1920 se je stranka dokončno razcepila na socialistični in komunistični del, nekateri člani (Lončar, Prepeluh) pa so tedaj ustanovili svojo avtonomistično stranko (Združenje slovenskih avtonomistov, zbranih okoli glasila *Avtonomist*), ki si je prizadevala za slovensko narodno avtonomijo v Kraljevini SHS (Zečević, 1986, 113–116).

Trstu član Narodnega sveta in član skupnega italijansko-slovenskega Odbora za javno blaginjo.²⁸¹ Po funkciji je imel tesne stike z začasno Deželno vlado v Ljubljani, ki je ob zlomu monarhije prevzela oblast v Sloveniji (Balkovec, 1992). Po italijanski zasedbi Slovenskega primorja (novembra 1918) je Golouh odšel v Rim, kjer je vodstvu Italijanske socialistične stranke obrazložil narodnostni in politični položaj v Primorju ter hkrati opozoril, »da se italijanska vojaška in politična oblast do slovenskega prebivalstva ne bi smela ponašati kot osvajalec proti poraženemu narodu, ker se slovensko ljudstvo nikdar ni istovetilo s habsburško Avstrijo in njeno vojno« (Golouh, 1966, 128–129). Iz Rima, kjer je dobil srbski potni list, je Golouh skupno s člani Jugoslovanskega narodnega odbora, srbske Narodne skupščine in vlade, ki so se vračali v domovino, odpotoval čez Brindisij in Krf v Beograd in od tam v Ljubljano. Tedaj sta normalizacijo notranjih odnosov v Sloveniji ovirali prodiranje italijanskih čet čez določeno razmejitveno črto do Logatca (nazaj jih je potisnil oddelek srbske vojske, ki je takrat predstavljala edino vojaško čvrsto organizirano silo na slovenskih tleh) in nerešeno vprašanje slovenskega dela Koroške. Golouh je bil, kot zastopnik zasedenega Slovenskega primorja, slovenski član delegacije na mirovni konferenci v Parizu (1919) in je sodeloval pri reševanju koroškega vprašanja. »Zanimivo je, da sem ob prihodu v Ljubljano našel hudo malo posluha za stvari v zvezi s položajem na Jadranu. Vse večjo pozornost so posvečali Koroški (gl. Pleterski idr., 1970; Nečak in Repe, 2005, 252–263), čeprav je bila z italijansko zasedbo Primorja (Gombač, 1996, 53–64) odtrgana od narodne celote tretjina slovenskega ljudstva,« se spominja Golouh (1966, 131). Politična pot ga je vodila v Beograd, kjer je bil v slovenski delegaciji skupaj z Josipom Ferfoljo,²⁸² zadolžen za *jadransko problematiko*:

281 »V Trstu so proti koncu vojne vladale neznosne razmere. Zmanjkalo je vsega, celo zdravil. Prenehale so vse dobave živil iz notranjosti države, skladišča aprovizacijske komisije so bila prazna – ljudje so dobesečno umirali od gladu,« se spominja Golouh (1966, 119). Vprašanje prihodnosti Trsta se je zaostriло že ob sklenitvi tajnega *londonskega pakta* (1915), ki je Italiji za vstop v vojno na antantni strani obljubljal dele avstro-ogrskega ozemlja. Ob razpadu avstro-ogrske monarhije so bile v igri kar tri politične opcije glede prihodnosti Trsta: vključitev bodisi v italijansko (skladno z londonskim »paktom«) bodisi v novo južnoslovansko državo (za kar je bila tudi *Socialistična omladina*) in tretja kot avtonomni teritorij. Slovenci v Trstu so ob italijanski (antantni) vojaški zasedbi mesta upali, da jim bodo antantne države priznale pravico do samoodločbe, toda postali so nezaščiteni manjšina v italijanski državi in bili deležni neprizanesljive italijanizacije, zlasti po nastopu fašizma (gl. Kacin-Wohinz in Pirjevec, 2000, 21–79).

282 J. Ferfolja (1880–1958), tržaški odvetnik in politik. Leta 1918 se je vključil v JSDS; veliko je pisal v slovenske socialistične časopise (*Zarja*, *Rdeči prapor* in druge). Bil je privrženec Majniške deklaracije in l. 1918 postal član Narodnega sveta v Trstu; ta ga je poslal decembra 1918 v Prago na kongres češke socialnodemokratske stranke, kjer je pojasnjeval dejanski položaj Slovencev in Hrvatov po italijanski zasedbi Julijske Benečije – od ustrahovanja ljudi do zapiranja šol in preganjanja izobražencev (gl. Kacin-Wohinz in Pirjevec, 2000, 25–29). Odločno je

Po vojni, ko smo z odcepom Primorske izgubili tretjino svojega naroda, nas je ostalo v matični domovini komaj dober milijon. To pomembno vprašanje smo predložili najprej vojnemu svetu v Parizu, potem pa tudi mirovni konferenci, ki se je vse leto (1919) vlekla v Parizu. Storjeno je bilo vse, kar je bilo mogoče. Diplomatski boj med Rimom in Beogradom je bil zelo oster. Nazadnje pa je le obveljal londonski pakt,²⁸³ ki nam je začrtal krivične meje (z rapalsko pogodbo, 12. novembra 1920). V imenu delavstva smo v matični domovini in na Primorskem ponovno zahtevali, da je treba to mejo popraviti. Predlagali smo tudi plebiscit, ki naj bi pokazal, koliko slovenskega živilja je ostalo onkraj meje. Poudarili smo tudi, da bi bilo umestno rešiti to sporno vprašanje z ustanovitvijo svobodnega tržaškega mesta, ki naj bi bilo vezni člen med Italijo in Jugoslavijo. Na vse te probleme sem v posebnem proglasu, ki sem ga objavil v pariškem *L'Humanité* (1. junija 1919), opozoril francosko ljudstvo in delavstvo vsega sveta. Napisal sem, kako nevarno je to vprašanje, saj utegne postati ognjišče za novo vojno. Vse smo storili, vendar je naposled ostalo pri londonskem paktu/memorandumu. Še bolj pa je poslabšalo položaj dejstvo, da je v Italiji po notranji revoluciji zmagal fašizem. Ta pa je bil, posebno v Primorju, zelo krut, je kasneje zapisal Golouh (1975, 19–20).

27. maja 1919 je prišla na mirovno konferenco v Pariz posebna slovenska delegacija: knezoškof Anton Jeglič, predsednik Deželne vlade Janko Brejc, liberalna prvaka Karel Triller in Vladimir Ravnihar ter socialista Albin Prepeluh in Rudolf Golouh. Istega dne je ameriški predsednik Woodrow Wilson nastopil z ekspozéjem o Celovski kotlini, v katerem je opozoril, da se tu gospodarska meja ne sklada z narodnostno. Že 4. junija so voditelji velesil sprejeli Wilsonov predlog, naj se vprašanje Celovškega bazena odloči z ljudskim glasovanjem. Ko je bila odločitev o plebiscitu že sprejeta, je ameriški predsednik 5. junija naposled sprejel slovensko delegacijo (Lipušček, 2003, 209–210; Rahten, 2010, 705–707). Golouh, kot udeleženec srečanja slovenske delegacije z W. Wilsonom, pripoveduje naslednjo anekdoto: Wilson nas je sprejel v palači ameriške vladne delegacije v Parizu. Ko je predsednik deželne vlade dr. Brejc z

---

nasprotoval vključitvi slovenske socialne demokracije na Primorskem v italijansko socialistično stranko. Ker je prevladovalo nasprotno mnenje (temeljilo je na prepričanju, da bo 'bližnja' proletarska revolucija v Italiji rešila primorske Slovence in Hrvate v narodnostnem oziru), se je bolj jugoslovansko usmerjeni Ferfolja v naslednjih letih vedno bolj oddaljeval od strankarskega političnega dela.

283 Gorazd Bajc v svoji arhivski raziskavi/študiji (2017) opozarja, da se izvorni londonski dokument ne imenuje *Pakt* ali *Dogovor*, temveč *Memorandum*.

uvodnimi besedami: »*Ave Wilson, Slovenci Carantani, morituri Te salutant!*«²⁸⁴ pokazal majavost naše samozavesti in sigurnosti v zmago in ko je še razložil, kako krivično je pariški mirovni areopag zavozlal koroško vprašanje (do tu so bile njegove pripombe in sugestije točne in pravilne), je med drugim predlagal, naj bi dodali plebiscitnemu ozemlju še Mežiško dolino. Wilson je to odsvetoval, rekoč: »Mežiška dolina vam je priznana, je že vaša, zakaj bi odpirali vprašanje njene pripadnosti s pridružitvijo k coni, o kateri bo odločil plebiscit? Mežiško dolino že imate, obdržite jo.« In pokazalo se je, da je Wilson bolje poznal koroško vprašanje, kakor naši tedanji slovenski politiki in narodovi voditelji (Golouh, 1966, 156). Slovenska delegacija je z obiska v Parizu odšla praznih rok, saj Wilsona ni uspela prepričati, da odstopi od plebiscita.

III.

Potem ko je Golouh emigriral iz Trsta v Ljubljano (1919),²⁸⁵ je spet dejavno delal v JSDS; med drugim je urejal glavno strankino glasilo *Naprej*. Tako kot druge evropske socialnodemokratske stranke se je tudi JSDS – po oktobrski revoluciji in véliki vojni – znašla na idejnem razpotju. V stranki se je od pomladi 1919 postopno krepila notranja opozicija, ki se je ostrila predvsem ob vprašanju ministerializma, za ali proti sodelovanju JSDS v meščanskih vladah. V Narodni in Deželni vladi v Ljubljani so socialne demokrate zastopali Anton Kristan, Vladimir Ravnihar in Albin Prepeluh (Balkovec, 1992, 184); Kristan je avgusta 1919 postal tudi minister v beograjski vladi Ljube Davidovića, bil pa je tudi poslanec v Začasnem narodnem predstavništvu. Poleg zavračanja ministerializma je opozicija (R. Golouh, Dragotin Gustinčič, Lovro Klemenčič, Milan Lemež, Josip Petrič, Anton Štebi, Marcel Žorga, Jakob Žorga idr.) v ospredje vse bolj postavljala tudi zahtevo po politični in sindikalni združitvi slovenskega delavskega gibanja z jugoslovanskim.²⁸⁶ Ta osrednja vprašanja

284 Lipušček, na podlagi primerjave več virov, navaja (2003, 353), da naj bi Brejc nagovoril Wilsona z besedami: »*Ave Wilson, Sloveni morituri te salutant!*« (»Pozdravljen Wilson, umirajoči Slovenci te pozdravljamo«); gre za posodobljeni pozdrav »*Ave, Caesar/Imperator, morituri te salutant!*«, ki so ga rimski gladiatorji izrekli svojim imperatorjem pred bojem ali smrtjo.

285 »Ko je politik in publicist Rudolf Golouh po prvi svetovni vojni iz dotlej svetovljanskega Trsta prebegnil v provincialno Ljubljano, je doživel kulturni šok. V pismu prijatelju Lavu Čermelju je zgrožen zapisal: 'Tukaj je vse enolično, klerikalci so klerikalni, liberalci so klerikalni, socialisti so klerikalni, vsi so klerikalni!' « (v Volk, 2015).

286 Slovenska JSDS, v njej so prevladovali reformisti in posledično notranji razcep še ni bil izveden, ni poslala svojih delegatov v Beograd na delavski kongres zedinjena (20.–22. aprila 1919), na katerem so ustanovili enotno revolucionarno delavsko stranko Jugoslavije – z imenom *Socialistična delavska stranka Jugoslavije /komunistov/ (SDSJ/k/)* – in sprejeli odločitev o pridružitvi stranke h komunistični III. internacionali (Dimitrijević /ur./, 1990). Hkrati z ustanovnim

je obravnaval 11. kongres JSDS 1. in 2. novembra 1919 v Ljubljani; sprejete kompromisne rešitve pa so dejansko samo še pospešile proces razhajanja in nato odcepitev revolucionarnega dela stranke od reformnega (Deželak Barič, 2017, 88). »Slovenski proletariat je danes še v enotni stranki. Ali tudi tukaj si stojita nasproti dve smeri, ki pa še nista tako izraziti vsled vladajočega oportunitizma. Stranka je v stanju vrenja, jasniyo se pojmi, boré se naziranja med sabo. Vprašanje ujedinjenja trka na vrata. Prisililo bo slovenski proletariat, da se odloči na levo ali desno, v sredini ne bo možno vedno ostati,« je pravilno napovedal razplet v JSDS njen opozicionalec M. Lemež v uvodniku (»Pred razkolom«) strankarskega mesečnika *Naši zapiski*, februarja 1920 (1951, 407). Levo krilo, komunistična opozicija v JSDS, je bilo na razpotju: ali se odreče svoji politični liniji, kar je zahteval večinski reformistični del vodstva JSDS (v nasprotju sledi izključitev iz stranke), ali pa se poda na lastno pot.

Razkol v slovenski socialnodemokratski stranki –, ki se mu je levica skupno s sredino/centrom²⁸⁷ izmikala vse leto 1919 v upanju, da izvleče stranko celo in enotno iz »reformističnega močvirja« in jo spravi na revolucionarno pot – se je izvršil 2. marca 1920 na razširjeni seji (27 zaupnikov) ljubljanske krajevne organizacije JSDS, ki je bila v rokah levice in ji je grozila (po sklepu izvršnega odbora JSDS, z dne 22. februarja) razpustitev. Da to preprečijo, so se Golouh in somišljeniki odločili – potem ko so obsodili vodstvo JSDS zaradi njegove reformistične politike in odobritve ministerializma – za izstop iz JSDS, hkrati pa se je ljubljanska organizacija proglasila za sestavni del nove *Delavske socialistične stranke za Slovenijo /DSSS/*, prve komunistične organizacije v Sloveniji. Na seji so izvolili pripravljalni odbor nove stranke, ki je naslednji dan izdal ustanovitveni manifest – *Manifest za slovensko delavstvo*, ki je izšel kot letak (3. marca 1920). V njem so med drugim zapisali:

Skupina ljudi je izkoriščala slovenskega delavca v svoje osebne namene. /.../ Odločilen trenutek je nastopil. Vsako nadaljnje obotavljanje bi bilo slovenskemu delavstvu usodno. /.../ Morali smo proč, da ohranimo čisto socialistično misel, da branimo interese delavstva, da ločimo poštenjake od nepoštenjakov. /.../ Po predolgem izkoriščanju

---

kongresom jugoslovanske komunistične stranke, in skoraj z istimi delegati, je potekal (23. aprila) kongres sindikalne združitve, ki je sprejel sklep o ustanovitvi *Centralnega delavskega sindikalnega sveta Jugoslavije /CDSSJ/* kot osrednjega organa združenega razrednega sindikalnega gibanja v državi. Tudi na združitveni sindikalni kongres socialnodemokratska *Strokovna komisija za Slovenijo* ni poslala svojih delegatov. S tem se je slovensko delavstvo začasno politično osamilo (Morača in Stojanović /ur./, 1986, 64–67).

287 Centrumaštvo se idejno ni moglo ločiti od socialnega demokratizma, je pa zapazilo škodljive korake reformizma in oportunitizma v JSDS, kar ga je potiskalo v opozicijo in filokomunizem.

stranke v osebne svrhe, se vračamo končno zopet na pošteno pot socializma, razredne vzgoje in razrednega boja /.../ (v Kermavner, 1959, 61–63).

Manifest je še sporočal, da se je osnovala založba (konzorcij), ki bo izdajala tednik *Ujedinjenje* (1. številka je izšla 13. marca 1920 v 6.000 izvodih, uredjal ga je Golouh) ter napovedal bližnji strankin kongres, »na katerem se bo ustanovila *Delavska socialistična stranka za Slovenijo* ter obenem izvršilo vse potrebno za ujedinjenje jugoslovanskega delavstva«. »Rudolf Golouh, ki smo ga pred 11. kongresom JSDS in na njem videli še v vlogi sredinca/centrista, je tiste dni korakal med prvimi na levici« (Klopčič, 1960, 85). V uvodniku 1. številke *Ujedinjenja* je poudaril: »Naš program je – marksistični socializem. /.../ Kdor noče ujedinjenja, ta je izdajalec našega ljudstva. Voditelji stare socialnodemokratske stranke niso tega hoteli, zato jih je delavstvo zapustilo. Slovenski delavec noče biti zadnji v krogu prebujenega ljudstva. Zaveda se, da je le on nositelj osvobojenja, ki pride neizbežno iz zmagovite Rusije /.../« (Golouh, 1951b, 412).

14. marca je bila v Ljubljani prva zaupniška konferenca DSSS; na njej so sodelovali delegati največjih delavskih središč, zastopniki posameznih sindikalnih organizacij in Društva študentov komunistov. Dnevni red je obsegal štiri točke: o vzrokih razkola (M. Lemež), o strankinem kongresu (R. Golouh), o organizaciji in taktiki (Viktor Koleša), o tisku (Ljudevit Vencajz). Diskusija je bila razgibana. Iz skopega zapisnika naj navedemo nekaj značilnih izjav:

Albert Hlebec: »Oni (op. socialpatrioti) ne verujejo v revolucijo, mi pa verujemo«;

D. Gustinčič: »Ustvariti si moramo sovjetsko republiko«;

R. Golouh: »Naša naloga je, da se pripravimo za tisti čas, ko bo treba nastopiti, ko bodo v revoluciji velike države«;

Jožef Čuden: »Stojim na stališču, da bi se vodstvo nove stranke nahajalo v rokah edinole delavstva, inteligenca naj bi pomagala /.../« (v Klopčič, 1969, 50).

Konferenca je potrdila referate ter določila sklic strankinega ustanovnega kongresa za 11. april 1920 v Ljubljani. Obdobje med 2. in 3. marcem (sklep o izstopu iz JSDS, ustanovitveni manifest) ter 11. aprilom 1920 (ustanovni kongres) je potemtakem razumeti kot pripravljalno dobo nove komunistične stranke.

Na ustanovnem in obenem zadnjem zboru *Delavske socialistične stranke za Slovenijo*, ki je bil hkrati tudi prvi kongres *Komunistične stranke na Slovenskem /KPS/*, se je zbralo 54 delegatov, ki so zastopali 20 krajevnih organizacij z 12.000 člani (ti podatki kažejo, da je nova stranka organizacijsko napredovala v izredno kratkem času). Kongres je obsodil ministerializem, sprejel številne sklepe, statut in resolucijo o zedinjenju:

Strankin zbor DSSS izjavlja, da je nepretrgan razredni boj, ki ima za cilj odstranitev kapitalističnega družbenega reda, nujen pogoj popolni zmagi socializma. V ta namen je treba usmeriti vzgojno in organizatorično delo stranke in sploh vse njene boje predvsem za tem, da se pokaže in ojači razredno revolucionarno stališče in zavest proletariata.

Strankin zbor stoji na stališču, da je vsako sodelovanje proletariata z meščanskimi strankami ob vsakem času, še posebno pa sodelovanje v sedanji revolucionarni dobi za proletariat škodljivo in zato ga načeloma odklanja.

Da se borbena moč proletariata poveča, smatra strankin zbor takojšnje ujedinjenje s *Socialistično delavsko stranko Jugoslavije /komunistov/ (SDSJ/k/)* za absolutno potrebno, zaradi česar razglašča, da se smatra od danes naprej za sestavni del te stranke na temelju resolucij in sklepov velikonočnega kongresa lanskega leta (20.–22. aprila 1919) v Beogradu (ibid., 57).

Z vključitvijo DSSS v vsejugoslovansko komunistično stranko, ki je bila organizirana kot enotna, ne pa kot zveza strank, je nova (komunistična) stranka izgubila nacionalno obeležje ter od tedaj delovala v Sloveniji kot njena precej samostojna pokrajinska organizacija, z uradnim imenom *SDSJ/k/, pokrajinska sekcija za Slovenijo*. Programsko je prevzela idejni okvir skupne stranke, ki je temeljil na določilih erfurtskega programa nemške socialne demokracije (1891); odločila se je za strateško usmeritev stranke v revolucionarni razredni boj in za vključitev v Komunistično internacionalo ter v delovanju upoštevala stališča stranke o nacionalnem in agrarnem/kmečkem vprašanju.

Iz akcijskega programa skupne stranke je prevzela odločitev za enotno republikansko državo z lokalno samoupravo pokrajin, okrožij in občin ter kot pomemben element sklep o povezovanju stranke z razrednim sindikalnim gibanjem. Sprejeti statut, ki je temeljil na statutu beograjskega združitvenega kongresa iz aprila 1919, je določal centralistično ureditev stranke, saj so bili

centralnemu svetu SDSJ/k/ podrejeni vsi strankini organi: centralni in pokrajinski izvršni odbori, parlamentarna skupina in ves strankin tisk. V ožje (slovensko) pokrajinsko vodstvo so bili izvoljeni J. Petrič, R. Golouh, M. Lemež, A. Hlebec, V. Koleča, Robert Rinaldo. Dosedanji strankin tednik *Ujedinjenje* je nadomestilo komunistično glasilo *Rdeči prapor*.

Istočasno z ljubljanskim kongresom DSSS/KPS je potekal v Mariboru – na zahtevo štajerskega in koroškega članstva – izredni kongres JSDS. Delegate kongresa, ki so zastopali okoli 23.000 članov, sta nagovorila R. Golouh (v imenu DSSS) in A. Prepeluh (v imenu reformističnega krila JSDS). Kongres se je izrekel za zedinjenje jugoslovanskega proletariata, vključujoč zedinjenje s SDSJ/k/, in sklenil, da stranka izstopi iz bernske II. internacionale (Golouh, 1966, 207–208). Mariborski kongres je slovensko JSDS usmeril v celoti na levo, hkrati pa je politično zedinjenje v enotni stranki naredilo konec izolaciji slovenskega delavstva.

Zanimivo je, kako so gledale na ustanovitev levičarske stranke v Sloveniji slovenske buržoazne stranke. Liberalci so komuniste podcenjevali. /.../ dr. Ivan Tavčar je zapisal 18. aprila v *Slovenski narod*: »Dokažite nam, da je komunizem mogoč, dokažite nam to s svitlim mečem prepričevalnih argumentov, pa vam bomo vsi sledili. Revolver in pest pa nista taka argumenta. In tudi stavka ne!« Nasprotno pa se je nevarnosti komunizma dobro zavedalo vodstvo Slovenske ljudske stranke. Na zborovanju zaupnikov SLS je dejal njen tajnik dr. Fran Kulovec, da ima SLS dva nasprotnika, socialne demokrate in v zadnjem času še komuniste. Nato je nadaljeval: »Nasproti tem prekucijskim elementom moramo postaviti močno organizacijo, ki bo varovala red v državi, ki bo pospeševala rešitev velikih socialnih vprašanj.« Kulovec je potem govoril še o enem sovražniku, liberalizmu, a je znova poudaril: »Za edinega resnega nasprotnika /.../ smatramo s svojega stališča edino komunistično stranko. Boj prihodnosti, boj, ki se bo bojeval med strankami, je samo boj med krščanskim socializmom in komunizmom.« (Mikuž, 1965, 160–161).

13. aprila je bil na pogajanjih med delegati obeh kongresov (ljublanskega in mariborskega), ob navzočnosti predstavnikov izvršilnega odbora SDSJ/k/ (Filipa Filipovića, Sime Markovića, Mija Radoševića), podpisan sporazum o prenehanju obstoja JSDS (Filipič, I/1981, 68–69). Ta sklep je reformistično vodstvo JSDS že naslednji mesec – po aprilski železničarski in splošni stavki, ki je ni podprlo – preklicalo; maja 1920 je bila uradno obnovljena JSDS z glasilom

Naprej. S tem sta se na Slovenskem dokončno razšli obe smeri marksističnega delavskega gibanja – revolucionarna in reformistična – na področju politične organiziranosti,²⁸⁸ ne pa tudi v sindikalnih organizacijah. Strokovna komisija slovenskih razrednih sindikatov je namreč že 28. marca 1920 sklenila, da pristopijo vsi socialistični sindikati Slovenije s svojimi podružnicami in odbori ter Strokovna komisija sama k Centralnemu delavskemu sindikalnemu svetu Jugoslavije /CDSSJ/. S tem je bil, vsaj začasno, dosežen pomemben uspeh pri zedinjevanju slovenskega socialističnega delavstva z revolucionarnim delavskim gibanjem v drugih jugoslovanskih pokrajinah (Stiplovšek, 1979, 159).

Prvo obdobje povojnega revolucionarnega vrenja na Slovenskem (1919–1923) so zaznamovala mezdna gibanja in številne stavke delavstva za izboljšanje mezdnih in delovnih razmer, ki so se odvijala pod okriljem strokovnih/sindikalnih organizacij. Največje socialnoekonomske boje sta vodili številčno najmočnejši sindikalno organizirani skupini delavstva, železničarji in rudarji; njihove stavke so sčasoma dobivale tudi politične razsežnosti. Vrhunec stavkovnega vala v Sloveniji in Jugoslaviji oziroma najbolj zaostren ekonomsko-politični boj v vsej državi se je zgodil z veliko železničarsko in splošno/generalno stavko (od 15. do 29. aprila 1920). Ta stavka, ki so jo vodili komunisti, še posebej izstopa zaradi krvavega nastopa policije proti demonstrantom, namenjenih na protestno zborovanje železničarjev na Zaloški cesti v Ljubljani (24. aprila 1920). R. Golouh, eden izmed bojevitih voditeljev ljubljanskega delavstva in železničarske stavke, pripoveduje:

Štrajk je trajal in vlada (dr. J. Brejca) ni kazala dobre volje, da bi uredila vprašanje železničarjev.²⁸⁹ Stavkovni odbor je sklenil, da bodo razširili stavko na vso Jugoslavijo in s tem železničarski štrajk spremenili v solidarnostno akcijo vsega delavstva. To se je tudi zgodilo. S predlogom so takoj soglašali vsi rudarji in vse večje delavske

288 Delavsko gibanje na Slovenskem je bilo med obema vojnama razcepljeno vsaj na tri osnovne idejnopolitične smeri: socialnodemokratsko, komunistično in krščanskosocialistično (o slednji gl. Prunk, 1977). Nič drugače ni bilo na meščanski strani, kjer sta si stala nasproti dva tabora: katoliški/klerikalni (gl. Gašparič, 2007) in liberalni (gl. Perovšek, 1996).

289 Vzrok za aprilsko stavko je bila razveljavitev kolektivne pogodbe s strani Ministrstva za promet (marca 1920), ki so jo nadomestili z začasnim pravilnikom, s katerim so drastično poslabšali gmotni in službeni položaj železničarjev. Po začetku stavke 15. aprila se je ustavil ves železniški promet; meščansko časopisje je stavko takoj razglasilo za politično, Deželna vlada za Slovenijo pa jo je sklenila zadušiti s pomočjo vojske in policije. Zaradi ostrih vladnih ukrepov, ki so dajali videz izrednega stanja, in poskusa delne vzpostavitve prometa s stavkokazi, je stavkovni odbor pozval delavstvo v splošno stavko. Rudarji so prvi solidarnostno podprli železničarje; do hudih zaostritev je prišlo zlasti v trboveljskih revirjih, kjer je stavko zadušila vojska (Stiplovšek, 1979, 528–561).

skupnosti. Da bi dali stavki poseben poudarek, so sklenili, naj se delavstvo zbere na Zaloški cesti in od tam odkoraka v mesto in manifestira za svoje zahteve. Zbralo se je veliko ljudi, prišli so tudi rudarji iz Trbovelj, in vse bi se verjetno normalno končalo, če ne bi prav v trenutku, ko se je formiral sprevod, ki naj bi obhodel mesto, padel strel. Ta strel pa ni prišel iz množice, temveč z okna bližnjega Leonišča. Tisti, ki je streljal, ni bil prijatelj ljudstva. Ni meril na stražarje, ki so množico zadrževali, temveč na zbrano množico. Nato so streljali še žandarji in na cesti je obležalo 14 mrtvih. 21 ljudi je bilo hudo ranjenih. Množica se je nato razšla po stranskih ulicah in se spet zbrala na travniku pred hotelom Slon, tam, kjer danes stojita nebotičnik in poslopje banke. Tam sem na vogalu zbrani množici povedal, kje tiče krivci za pokol, povedal, da delavstvo ne bo pozabilo svojih žrtev. Pozval sem množico, naj zaupa svojemu stavkovnemu odboru, ki bo izdal nadaljnja navodila. Nato se je množica mirno razšla (Golouh, 1975, 24–25).

Potem ko so oblasti s silo zadušile štrajk, so sledile aretacije komunističnih voditeljev stavke po vsej Sloveniji z obtožbo, da – kot organizatorji – nosijo vso odgovornost za zagrešena težka kazniva dejanja v času stavke; med priprtimi je bil tudi R. Golouh. »Ko me je nekaj tednov zatem preiskovalni sodnik seznanil z vsebino obtožnice /.../, sem ga še vprašal, koliko let zapora lahko dobim? /.../ Sodnik mi je prijazno razložil, da me čaka v primeru obsodbe po določitih prvih dveh členov smrt na vešalih, v primeru obsodbe po tretjem členu pa do smrtna robija« (Golouh, 1966, 198–199). Golouha in njegove sodruge je zapora rešila srečna okoliščina. Na obisk v Slovenijo se je najavil prestolonaslednik Aleksander Karađorđević, ki je še pred svojim prihodom, »s plemenito gesto amnestiral vse politične jetnike v Sloveniji, tiste, ki so bili že obsojeni, in tiste, ki bi lahko še bili. /.../ in po milosti kralja so nas poslali domov« (ibid., 202).

Mesec dni kasneje se je Golouh kot slovenski delegat udeležil drugega vsejugoslovanskega kongresa komunistične stranke v Vukovarju (20.–24. junija 1920), ki je sprejel komunistični program, utemeljen na izhodiščih ustanovnega kongresa Kominterne (1919). Kongres pa ni sprejel opozorila KI o večnacionalni naravi jugoslovanske države. Nasprotno, KPJ se je še naprej izrekala za obrambo ideje o nacionalni enotnosti, prepričana, da je bilo z nastankom jugoslovanske države rešeno tudi nacionalno vprašanje; tudi struktura partijske organizacije je samo začasno upoštevala posebnosti zgodovinskih etničnih pokrajin (dokler bodo obstajale pokrajinske vlade). Statut, sprejet na kongresu, je predvideval popolno centralizacijo partije, nadalje odpravo pokrajinskih

izvršnih odborov ter ustanovitev oblastnih svetov in sekretariatov s tem, da sekretarje postavlja centralni partijski svet kot svoje organe za izvajanje partijske politike in povezovanje vodstva z oblastnimi organizacijami. S predloženim programom in statutom se niso strinjali vsi delegati. Golouh je menil, da je potrebno odgovoriti predvsem na vprašanje, »ali sme zavedna manjšina z revolucionarno taktiko in akcijo potegniti za seboj večino in se polastiti oblasti«, pa tudi, da bi »kazalo utemeljiti misel o zvezi med industrijskim in kmečkim proletariatom« (ibid., 227). Z zahtevo, naj bi sprejem programa odložili do naslednjega kongresa, so *centrumaši* nastopili proti komunističnemu programu s »Politično deklaracijo« (predlagatelj Dragiša Lapčević), v kateri je bilo težišče na sindikalnem in prosvetnem delu in na socialnih reformah. Niso se strinjali ne z oceno položaja ne s sprejetimi nalogami partije, češ da revolucionarne sile v gospodarsko zaostali Jugoslaviji niso dovolj razvite, da bi si lahko kot neposredno nalogo zastavile prevzem oblasti. Nastopili so tudi proti centralizirani organizaciji partije in proti njenemu organizacijskemu povezovanju s sindikati. Zahteve *centrumašov* so bile preglasovane, zato so privrženci D. Lapčevića zapustili predčasno kongres.

Ustanovitev *Delavske socialistične stranke na Slovenskem* je prinesla možnost, da se slovensko delavsko gibanje v celoti, kakor je tudi želelo, pridruži delavski stranki, ki naj bi zajela delavsko gibanje v državi. Sklep o združitvi slovenskega gibanja je bil potrjen na kongresu v Vukovarju. Ta zgodovinsko pomembni kongres, na katerem se je stranka SDSJ/k/ preimenovala v *Komunistično partijo Jugoslavije /KPJ/*, je obravnaval vsa sporna vprašanja tistega časa. Slovenski delegati – bilo jih je 25 in so bili vsi izvoljeni na velikih javnih zborovanjih – so na tem kongresu še vedno zagovarjali čisto svoja stališča. Poudarjali so svoje poglede na probleme tistega časa, zlasti na naloge delavskega gibanja v državi, ki je bila pretežno agrarna.²⁹⁰ Vendar je kongres sprejel resolucijo, da se je treba pri nas bojevati z najbolj revolucionarnimi metodami razrednega boja (Golouh, 1975, 26).

Tej politični direktivi je R. Golouh nasprotoval in v svojem govoru pred delegati med drugim dejal:

Na ta kongres smo prišli v pričakovanju, da bomo izoblikovali in utrdili enotnost jugoslovanskega delavstva na osnovi marksističnega

290 Večina slovenskih delegatov se je vzdržala glasovanja o programu, statutu in resolucijah kongresa. Kongresne dokumente, vključno s sklepom, da se stranka preimenuje v KPJ, je potrdil šele referendum med slovenskim članstvom po kongresu.

pojmovanja razredne borbe in realistične ocene političnega in gospodarskega položaja v državi z nerazvito industrijo, s skrajno reakcionarno buržoazijo in z večidel neprosvetljenim kmečkim ljudstvom. Temu pričakovanju se nismo odrekli in se nočemo odreči. /.../ (Predsednik Kominterne) G. Zinovjev se moti, ko misli, da je moč tudi pri nas izvesti revolucijo po ruskem zgledu. Naš današnji položaj se bistveno razlikuje od ruskega po februarski/marčni buržoazni revoluciji leta 1917, ki je sprožil poraz na fronti. /.../ Zato menim, da bi bilo potrebno opozoriti Zinovjeva, da jugoslovanski proletariat ne more postati v doglednem času potencialna revolucionarna sila, mu objektivno pojasniti, da njegove spodbude še ne moremo izvajati zaradi naših posebnih razmer, ki so naravna posledica dosedanjega zgodovinskega razvoja jugoslovanskih narodov. Pogoji za revolucijo bodo sčasoma nedvomno dozoreli tudi pri nas, zdaj še niso. /.../ Nedvoumno kaže precizirati, da je vsaki partiji, članici III. internacionale, dovoljeno uravnavati svojo aktivnost po zgodovinskih, političnih in gospodarskih razmerah v svoji državi (Golouh, 1966, 227–229, 231).

IV.

Soočen z znotrajpartijsko razcepljenostjo se je Golouh, ki so mu bili idejno bližji *centrumaški* nazori, vrnil k socialnim demokratom. France Klopčič, v tistem času član Društva študentov komunistov, je takole ocenil svojega starejšega sodruha:

Rudolf Golouh, mladosocialist iz leta 1918, zelo samosvoja in značilna osebnost tiste dobe, živahna, energična in iznajdljiva, je po vukovarskem kongresu še nadalje omahoval; ni se mogel ločiti od sredinskih utvar, dokler ni naposled zapustil po treh mesecih nihanja komunistične stranke in se – vrtljiv politik! – zatekel nazaj v socialnodemokratsko (Klopčič, 1969, 168–169).

Ta dokaj subjektivna ocena ne upošteva Golouhovega širokega horizonta, ki se je gradil skozi njegovo teoretično in praktično delo v slovenskem, jugoslovanskem in tudi evropskem, še posebej italijanskem socialističnem gibanju – pred, med in neposredno po veliki vojni. Zanj odločitev »za« ali »proti« revolucionarnemu programu KPJ zagotovo ni bila preprosta, je pa zato objektivnejše ocenil, kar mu je zgodovina pritrnila, da »pogoji za (socialistično) revolucijo pri nas, zdaj še niso dozoreli«.

Na 12. kongresu JSDS v Celju (31. 10. in 1. 11. 1920) je bil Golouh postavljen – na predlog delegatov iz Maribora in Mežiške doline – na kandidatno listo JSDS in izvoljen za poslanca v jugoslovansko ustavodajno skupščino,²⁹¹ ki je sprejela vidovdansko ustavo (28. junija 1921).²⁹² S sprejetjem »Zakona o zaščiti države« (2. avgusta 1921), ustavnega akta, ki je vsem komunističnim poslancem odvzel mandate in poslansko imuniteto ter opredelil komunistično dejavnost kot hudodelsko in nezakonito, je bila KPJ potisnjena v ilegalo.²⁹³

Tega dne se je zaključilo obdobje velikih javnih političnih bojov jugoslovanskega delavstva v letih po prvi svetovi vojni, v letih, ko so pod vtisom vojnih strahot, propadajočih velikih monarhij, oktobrske revolucije in idejnih preusmeritev v delavskem gibanju ljudske množice skušale z zaletom prehiteti čas in uresničiti svoje cilje, čeprav za to še niso bili dani vsi pogoji. Skrajšati je bilo treba korak, pregledati razsodno položaj, znova pregrupirati sile. Zgodovina naših socialnih bojov je stopila v drugo obdobje, ki ni bilo lahko niti za komunistično niti za socialistično smer. To obdobje je bilo mnogo daljše, manj svetlo – trajalo je vse do druge svetovne vojne, ko so se revolucionarne sile znova zbrale in se naпослед uveljavile (Golouh, 1966, 248–249).

V bistveno drugačnih razmerah so že zaradi legalnega položaja delovali socialni demokrati, ki so uživali tudi določeno oblastno podporo. Razvoj tega političnega subjekta v dvajsetih letih je bil v Sloveniji zelo zapleten in poln obratov. Februarja 1921 sta se E. Kristan in Z. Bernot v imenu slovenske JSDS udeležila na Dunaju mednarodne socialistične konference – ustanovnega kongresa centristične *Druge in pol internacionalne* (Zwehl, 1978, 133), vendar se slovenski socialni demokrati v to internacionalo organizacijsko niso vključili,

291 Na volitvah v konstituantno 28. novembra 1920 sta obe delavski listi (JSDS in KPJ) prejeli 45.830 glasov; vsaka stranka je dobila po 6 poslanskih mandatov (gl. Melik, 1962, 46–48; Balkovec, 2011, 209, 226, 292). Moč KPJ pa je bila s sprejetjem »Obznane« (razglasa vlade Kraljevine SHS, 29. decembra 1920), s katero je do sprejema ustave prepovedala vsako komunistično organizirano delovanje in propagando, izničena.

292 Slovenski poslanci JSDS, ki so se zavzemali za federativno državo, so glasovali proti sprejemu vidovdanske ustave (Etbín Kristan, Josip Kopač in Milan Korun), medtem ko se preostali trije (Anton Kristan, Zvonimir Bernot in R. Golouh) volitev niso udeležili (Perovšek, 1996, 201). Sicer je Ustava imela dokaj obsežno poglavje o človekovih pravicah (II. oddelek) in se je po tej plati lahko merila z ustavnimi ureditvami, ki so bile značilne za Evropo. Očitno je, da je na oblikovanje tega in naslednjega poglavja (III. oddelek) vidovdanske ustave vplivala nemška/weimarska ustava iz leta 1919, še zlasti pri oblikovanju socialnoekonomskih pravic (Lešnik, 2000, 101).

293 Prvi sekretar ilegalne KPJ je bil Triša Kaclerović (1879–1964), novinar, advokat, politik, soustanovitelj Srbske SDS in kasneje KPJ.

so pa priznali njen program za svojega. V letu 1921 se je JSDS, enako kot KPS pred letom dni, vključila v vsejugoslovansko povezavo. Po dolgih pogajanjih med desnimi reformisti in centristi so se 1. in 2. januarja ter 2. avgusta 1921 sestali v Beogradu delegati JSDS, Socialistične delavske stranke Jugoslavije /SDSJ/²⁹⁴ in Socijalističke radničke parije Jugoslavije /SRPJ/ ter oblikovali Socialistično skupnost Jugoslavije kot predhodno tvorbo vseh socialnih reformistov Jugoslavije. Vse tri stranke so se nato 18. decembra 1921 združile na konferenci v Beogradu v *Socialistično stranko Jugoslavije /SSJ/*. Nova združena stranka ni pristopila k nobeni od treh obstoječih internacional, temveč se je v svojem *Manifestu* izrekla za enotnost »svetovnega proletariata« in ustanovitev (skladno s centristično pozicijo) ene same internacionale, hkrati pa je podprla *Mednarodno federacijo sindikatov*, s sedežem v Amsterdamu. V »minimalnem programu« si je stranka prizadevala, da ne bi zaostrovala odnosov z buržoaznim režimom, tako, da se je izogibala revolucionarnim frazam in nalogam; da bi pridobila kmečko prebivalstvo, je SSJ v program vnesla še agrarno reformo in druga »kmečka« vprašanja. Statut je določal centralistično ureditev stranke z glavnim odborom /GO/ na čelu in krajevnimi ter oblastnimi (pokrajinskimi) upravami. Člani GO SSJ iz Slovenije so postali E. Kristan, R. Golouh, M. Korun, J. Kopač in Z. Bernot ter F. Koren kot namestnik (Milenković, 1974, 80–81). JSDS se je sestala zadnjikrat na 13. kongresu 26.–27. decembra 1921 v Trbovljah, ki je bil hkrati tudi pokrajinski kongres SSJ za Slovenijo. Delegati so sprejeli in potrdili ključne dokumente centrale (manifest, program in statut SSJ) ter izvolili pokrajinsko načelstvo (strankin voditelj je postal Z. Bernot), pokrajinski odbor in člane glavnega odbora SSJ iz Slovenije²⁹⁵ (ibid., 96–98). V začetku januarja 1922 je SSJ ustanovila še svoje sindikate – *Glavno delavsko zvezo Jugoslavije*, zasnovano na treh temeljih: 1. na osnovi razrednega boja najemniškega delavstva za izboljšanje gmotnega in družbenega položaja ter končno osvoboditev od kapitalističnega načina proizvodnje; 2. na mednarodni povezavi v Amsterdamski sindikalni internacionali ter njenih strokovnih zvezah in 3. na popolni strankarski neodvisnosti (Stiplovšek, 1979, 239).

Vstop v jugoslovansko socialistično stranko ni v celoti izpolnil Golouhovich pričakovanj, saj se stranka ni utrdila niti na državni niti na slovenski ravni. Podobno kot KPJ so tudi SSJ pretresala notranja nesoglasja med ortodoksnim in demokratičnim krilom (slednjemu je pripadal Golouh) glede vodenja političnega boja in odnosa do osrednjega vodstva v Beogradu, do statuta in drugih odprtih

294 Potem ko so bili centrumaši decembra 1920 izključeni iz KPJ, so delovali do združitve v SSJ pod prvotnim imenom – SDSJ (seveda brez oznake »komunistov«).

295 V GO SSJ so bili delegirani E. Kristan, Golouh, Korun, Kopač in Ignac Kaiser za člane ter M. Čobal in Filip Kisovar za namestnika.

vprašanj, kar je imelo za posledico slabitev moči, stagnacijo in krizo socialističnega gibanja v Sloveniji (Deželak Barič, 2017, 93–98). Demokratično usmerjeni Golouh, kot kažejo dokumenti in njegova osebna pričevanja, se v te strankarske politične spore ni želel aktivneje še naprej vključevati, pač pa se je usmeril v socialno in sindikalno politiko, v boj za »socialno« državo. Medtem se je preselil iz Ljubljane v Maribor (1923); od tedaj dalje (do začetka druge svetovne vojne) je bil R. Golouh vodilni socialist v severovzhodni Sloveniji.

Ne gre prezreti, da njegovo »mariborsko obdobje« med drugim časovno sovpada z veliko svetovno gospodarsko krizo (1929–1934), ki je prinesla veliko brezposelnost, draginjo, revščino itn. Zato je bilo še toliko bolj pomembno njegovo delo na mnogih področjih, kjer je lahko nenehno opozarjal na socialno problematiko in apeliral na potrebo po reševanju perečih socialnih vprašanj malega človeka, delavca in kmeta. Eno takih sta bili novinarstvo in urednikovanje, saj je videl prav tu možnost za odmevnost nerešenih socialnih problemov. V tem smislu je ustanovil in urejal politični dnevnik socialistične usmeritve *Delavska politika* (1926–1941), sodeloval kot novinar in član uredniških odborov pri medvojnih leposlovnih, poljudnoznanstvenih in političnih revijah: *Enakost* (1920–1923: sprva glasilo JSDS, od avgusta 1922 pa SSJ za Slovenijo in Kmečko delavske zveze), *Socialist* (tednik SSJ za Slovenijo, 1923–1925), *Pod lipo* (mesečnik za »slovensko delovno ljudstvo«, 1924–1928), *Svoboda* (mesečnik delavske kulturne in telovadne zveze Svoboda, 1925–1927 in 1929–1936) idr., pomagal pri nastanku tednika delavsko-kmečkega gibanja *Neodvisnost* (1936–1937) itn.

Nadalje je vseskozi deloval kot združni organizator (o tej tematiki je l. 1926 objavil delo *Zveza gospodarskih zadrug za Jugoslavijo*) in bil deset let ravnatelj borze dela, kar samo po sebi govori, da mu je bila problematika brezposelnosti, prenizkih mezd in siceršnjih socialnih stisk dodobra poznana.

Do leta 1928 sem se intenzivno ukvarjal tudi z delom v združništvu. Osrednjo organizacijo vseh potrošnikov in produktivnih zadrug je predstavljala *Zveza delavskih gospodarskih zadrug Slovenije*. Glavni člani te zveze so bili Delavsko konzumno društvo z vsemi podružnicami, konzumna društva rudarjev ter razne druge produktivne in vzajemno podporne delavske hranilne in kreditne zadruge. Ta mreža zadrug je bila razpredena po vsej Sloveniji. Imele so kar precej prometa in njihova vloga je bila precej koristna in pomembna. Delavski listi so neredko lahko izhajali le ob gmotni podpori teh zadrug. To je bilo v redu, ker so bile zato tudi ustanovljene. Izkazale so se tudi za dolgotrajnih mezdnih bojov in štrajkov (Golouh, 1966, 326).

Zagotovo je Golouhovo uspešno in široko družbeno delovanje – s katerim si je nesporno pridobil potrebno avtoriteto in spoštovanje ne samo delavstva temveč tudi vseh političnih strankarskih vodstev – vplivalo, da je bil (kot socialist) imenovan v prvi banski svet Dravske banovine (1930);²⁹⁶ funkcija banskega svetnika je bilo nedvomno ugledna in pomembna. V ospredju delovanja banskega sveta so bila v tistem času predvsem prizadevanja za omilitev gospodarsko-socialne krize, nadalje razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji in razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine (Stiplovšek, 2006). Golouh, kot kažejo zapisniki, je bil eden izmed njegovih aktivnejših članov (1930–1935) in je »v njem opravil pomembno delo za omilitev socialne stiske delavskih in kmečkih slojev, zlasti prek bednostnega sklada, oziroma za povečanje gmotne osnove banovine za reševanje številnih problemov v času gospodarske krize« (Stiplovšek, 2010, 73).

V letih 1933–1935 je opravljal funkcijo podžupana občine Maribor. Golouh je med drugim dal pobudo za ustanovitev zadruga Mariborski teden (ta je, pod njegovim predsedovanjem, v letih 1932–1939 prirejala vsakoletno gospodarsko razstavo in turistično prireditev »Mariborski teden«), za zgraditev Delavskega doma in azila za brezposelne delavce v Mariboru ter za ustanovitev delavske zadruga, ki je gradila eno- in dvo-družinske hiše v Magdalenskem predmestju Maribora (današnjem Taboru) – delavsko stanovanjsko kolonijo kot socialni program (po načrtih arhitekta Ivana Vurnika).²⁹⁷ »Dosti opravka mi je dala tudi ustanovitev zavarovalne zadruga Drava, edine ustanove te vrste na združni podlagi v Jugoslaviji. Ta ljudska zavarovalnica se je naglo razvila. V nekaj letih je lahko zgradila sredi Maribora dve visoki stanovanjski stavbi. /.../ In še marsikaj podobnega sem začel. Če bi mi dovolili, bi reorganiziral na združni podlagi še mestna občinska podjetja!« (Golouh, 1966, 388–389).

296 Uvedba šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929 je prinesla ukinitve ustavnosti in parlamentarizma ter prepoved delovanja političnih strank. Zakon o preimenovanju Kraljevine SHS v Jugoslavijo in njeno razdelitev na 9 banovin (3. 10. 1929) je pomenil tudi konec vseh oblik samouprave oziroma avtonomije. Za Slovenijo je bil še poseben udarec razpust ljubljanske in mariborske oblastne skupščine, ki sta mdr. opravljali tudi nekatere funkcije parlamentarnih predstavništev (gl. Stiplovšek, 2000). Banovino je vodil ban, ki ga je na predlog predsednika vlade imenoval kralj; posvetovalna vloga pa je pripadala banskemu svetu, ki ga je postavil notranji minister. Banski svet Dravske banovine (v njo sta bili združeni prejšnji oblasti, ljubljanska in mariborska) je začel delovati januarja 1931; sestavljen je bil iz predstavnikov vseh 24 okrajev in večjih mest ter je štel 40 članov.

297 Gl. »Vurnikova delavska kolonija«; <http://www.gradimo.com/zanimivosti/kulturna-dediscina/ivan-vurnik/vurnikova-delavska-kolonija>.

»Pri vseh teh različnih opravkih sem se lotil še pisanja gledaliških iger« (ibid., 390). Golouhova *Kriza* (socialna drama v šestih slikah)²⁹⁸ je bila prvič uprizorjena 30. aprila 1928, večer pred 1. majem, v ljubljanski Drami:

Socialna drama *Kriza* je odlomek naše zgodovine. Govori o velikih štrajkih v Trbovljah, vseh drugih velikih gibanjih, kar jih je bilo tedaj, pa tudi o krizi, ki je nastala v našem delavskem gibanju po vzponu v prvih povojnih letih. Hkrati pa je v njej izraženo upanje, da se bo gibanje, ki je bilo tedaj na tleh, spet vzdignilo, kar se je tudi zgodilo. S to dramo se je prvič predstavil javnosti tudi ljubljanski *Delavski oder* (1928), ki je pod vodstvom Bratka Krefta (to je bila njegova prva predstava v ljubljanski Drami) pokazal visoko stopnjo umetniške ambicije. Notranja sila dejanja je bila oprta na dinamiko valujočega razpoloženja množic. Delavci in delavke so predstavljali sami sebe; živeli so se tako dobro v svoje vloge, da so pozabili, da so na odru in ne na delovnem mestu ali na zborovanju. V tej igri je nastopilo nad sto ljudi, med njimi kot akterji tudi takratni študentje Edvard Kardelj, Boris Kidrič in Franc Kimovec-Žiga. Predstava je imela velik odmev (Golouh, 1966, 363; 1975, 56).

Tudi naslednja Golouhova gledališka dela je občinstvo navdušeno sprejelo. Komedijo *Groteska sedanjost*²⁹⁹ so prvič uprizorili 2. februarja 1932 v mariborskem Narodnem gledališču. Na istem odru je bila 19. januarja 1935 tudi prva izvedba *Od zore do mraka: živalska komedija, basni za odrasle*³⁰⁰ in premiera igre v treh dejanjih *Krisalida*³⁰¹ (1940). Grotesko v treh dejanjih *Veseli večer točaja bogov* je Golouh napisal po drugi svetovni vojni (1966).³⁰²

298 Drama je izšla nekoliko predelana v knjigi, ki je danes bibliofilski redkost (Golouh, 1927).

299 »V tej groteski nastopajo vsi glavni akterji tedanje evropske politike: Chamberlain, Briand, Stresemann, Mussolini itd. Banska uprava v Ljubljani je najbrž mislila, da sem napisal *Krizi* podobno delo, ki mi je bilo prineslo nemalo sitnosti, zato je hotela pred uprizoritvijo vedeti, v čem je stvar. Vse bi se bilo verjetno srečno končalo, če se ne bi v igri norčeval tudi iz takrat vsemogočnega Mussolinija. Tu se je pokazala vsa servilnost slovenske oblasti do rimskega diktatorja« (Golouh, 1966, 390).

300 »V igri nastopa sprti živalski svet, od viteškega leva do zvite lisice, ki vse pretenta in pomaga do zmage oslu, ki ga živali izvolijo za svojega suverena in kronajo z bleščečo kraljevsko krono. Oslu so odločali o usodi narodov. Svet je brezumno dirjal v propast pod vodstvom praznoglavih firerjev« (ibid., 391).

301 »Igrokaz *Zapredok* (*Krisalida*) sem zaključil optimistično: uporna človeška misel snuje dalje, je nepremagljiva, izvije se kot metulj iz zapredka in razprostre znova svoje bleščeče peruti. Tako sem v letih teme in diktature, ko je bilo tako težko govoriti ljudem neposredno, skušal vsaj v tej obliki vžigati vero v svetlejšje dneve« (ibid.).

302 Golouhova tri dramska dela (*Kriza*, *Krisalida*, *Veseli večer točaja bogov*) so izšla v knjižni izdaji (1976).

V.

V naraščajočih domačih in mednarodnih zaostritvah v tridesetih letih je tudi na Slovenskem prišlo do političnega povezovanja delavskega razreda in drugih demokratičnih sil proti fašizmu, za mir, demokratične svoboščine in socialno pravičnost. Ob programski usmeritvi mednarodnega ljudskofrontnega gibanja je bil v slovenskem ljudskofrontnem programu temeljno vodilo boj za rešitev narodnega vprašanja, izražen v prizadevanjih za gospodarsko, politično in kulturno samostojnost Slovenije (Nedog, 1978). Skladno s svojimi političnimi nazori se je Golouh julija 1936 pridružil Kmečko-delavskemu gibanju, ki je delovalo v duhu takratnih ljudskih front, to je v povezovanju vseh naprednih sil v državi, ne glede na strankarsko pripadnost; pobudnik tega povezovanja je bila KPJ. Seveda ne gre prezreti, da je to povezovanje časovno sovpadalo s špansko državljansko vojno (1936–1939), ko sta se svetovna in domača javnost polarizirali na zagovornike demokracije na eni in trde roke na drugi strani, hkrati pa sta italijanski fašizem in nemški nacizem že nedvoumno sporočala svoje zahteve po priključitvi novih ozemljih, če ne zlepa pa z novo vojno. In nadaljevanje tega povezovanja se je steklo v OF slovenskega naroda in narodnoosvobodilni boj v času okupacije med drugo svetovno vojno.

Potem ko se je Golouh aprila 1941 umaknil pred nemškim okupatorjem iz Maribora v Ljubljano – »pobegnil sem pravočasno, bil sem eno uro hitrejši od gestapa« (1966, 402) –, se je takoj priključil, tako kot socialistično delavstvo, ki mu je pripadal (ne pa tudi uradno vodstvo slovenske socialistične stranke),³⁰³ v *Osvobodilno fronto slovenskega naroda* in postal član njene gospodarske komisije.

Vodstvo OF mi je med drugim zaupalo organizacijo beguncev iz Primorja.³⁰⁴ Sestavil sem poseben odbor iz pet vidnejših oseb, ki so morale pobegniti pred fašisti iz Julijske krajine, in z njihovim sodelovanjem kmalu pridobil za OF večino primorske emigracije. Na

303 Ob napadu na Jugoslavijo je v Ljubljani na pobudo Slovenske ljudske stranke in bana Dravske banovine Marka Natlačena nastal *Narodni svet za Slovenijo*. Ta je 10. aprila razglasil, da prevzema oblast v Sloveniji. V njem so sodelovali predstavniki SLS, Jugoslovanske nacionalne stranke, Narodnoradikalne stranke, Samostojne demokratske stranke in tudi Socialistične stranke Jugoslavije; kratka predstavniki vseh slovenskih strank razen komunistov, ki jih z utemeljitvijo, da niso legalna stranka, niso vključili v delo odbora. Odklonili so tudi predlog KPS, da bi Narodni svet postal Obrambni svet (gl. Mikuž, I/1960, 48–52).

304 Po nalogu OF sem pisal od vsega začetka tudi proglašene na pripadnike okupacijske vojske v njihovem jeziku.

Upravi za delo mi je uspelo prodreti s predlogom, da se natisnejo nove delavske knjižice, ki naj bi veljale hkrati kot osebna izkaznica in katere naj bi izdajala omenjena uprava v svojem delokrogu brez ingerence in kontrole okupacijske oblasti. Tako so vsi tisti, ki jih je policija lovila, lahko zahtevali novo delavsko knjižico; takoj in brez težav so jo lahko dobili, le osebne podatke so si morali izmisliti. Tako so mnogi člani OF ušli policijski kontroli in zaporu, mnogi so se lahko neovirano prebili skozi okupatorjeve kontrolne postaje ob žični zapori krog Ljubljane. Pridružili so se večidel partizanom. Pošiljal sem hkrati ljudi, ki jih je policija zasledovala, po zanesljivi poti skozi žično oviro pri Šentvidu. Toda vse take stvari ostanejo le nekaj časa prikrite. Kmalu sem postal zrel za pot v zapor. /.../ (ibid., 404).

Potem ko so po kapitulaciji Italije prišli v Ljubljano Nemci, so ga zaradi sodelovanja v OF januarja 1944 aretirali in junija poslali v koncentracijsko taborišče Dachau – »grozot dachauskega taborišča, te nemške množične človeške klavnice, ne bom opisoval« (ibid.) –, kjer je dočakal konec druge svetovne vojne in se vrnil v Ljubljano.

Po vojni je bil sprva zaposlen na Upravi za delovno silo, nato kot tiskovni referent na Poverjeništvu za kulturo in umetnost pri Mestnem ljudskem odboru Ljubljana. Poleg tega je bil sourednik lista *Gradimo* (vestnik Osvobodilne fronte Ljubljana, 1948–1951) in predavatelj. Po upokojitvi (1950) se je posvetil zgodovini delavskega in socialističnega gibanja v Sloveniji ter delal še dve desetletji kot honorarni sodelavec Vojaškega zgodovinskega inštituta in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. V tem času je skupaj z Dušanom Kermavnerjem uredil zbornik *Socialistično gibanje v Sloveniji* (1951), sodeloval kot sourednik in prevajalec pri izdaji *Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov* (za Slovenijo) v 11 knjigah (1952–1964) ter napisal knjigo *Pol stoletja spominov: Panorama političnih bojev slovenskega naroda* (1966). Zveza novinarjev Jugoslavije mu je 29. oktobra 1970 podelila »srebrno plaket« za 25-letno delo (1945–1970) v novinarstvu in poseben prispevek k razvoju novinarstva in novinarske organizacije (v AS/428). Svoje bogato življenje je sklenil v Ljubljani, 23. decembra 1982.

Vpogled v Golouhovo sila razgibano življenjsko in še posebej politično pot nedvomno pritrjuje, da imamo opravka ne samo s pronicljivim družbenim opazovalcem, temveč tudi akterjem, ki je bil dovolj blizu oblastnim strukturam, obenem pa od njih dovolj oddaljen, da je lahko ohranil svoj

politični »jaz« v turbulentnih časih prve polovice 20. stoletja. Hkrati pa ne gre spregledati, da je v svojem družbenem delovanju vseskozi zvesto sledil svojemu mladostniškemu idealu/poslanstvu, ki ga je našel v »apelu« Petra Kropotkina (»o dolžnosti do soljudi«), saj je bil vseskozi predan skrbi za izboljšanje položaja zapostavljenih delovnih ljudi, in to ne glede na svojo vsakokratno politično usmeritev znotraj socializma. In takšen bo zagotovo ostal tudi zapisan v slovenski zgodovini tistega družbenega časa, ki ga je (ne)posredno (so)ustvarjal.

Četrty del

Krvava drama – (kontra)revolucija in državljanska vojna – za Pireneji (1936–1939)

Španija ni niti izključno mediteranska, niti izključno zahodna celina; ona, podobno kot Rusija, razdvaja Evropo na dva nevarna pola. Rusija in Španija sta uspeli razdvojiti Evropo. Problem Rusije in Španije, to je največja drama povojnega sveta /.../. Zadovoljen sem, da je vojna v Španiji dokazala, da se lahko spremenijo vse dosedanje vojaške metode in da je potrebno najti nove. Napori generalov in diplomatov so uničeni in so se razpršili v prazno. /.../ Energije celih narodov se trošijo na eksperimentih, katerih vrednosti so povsem prehodne in trenutne /.../.

Paul Valéry (1937), v Radica (1940)

Upor se je sprožil brez pametnega razloga. Ossorio y Gallardo, poslanik v Bruslju, pravi: »Kaj so hoteli uporniki? Osvoboditi Španijo komunistične vlade? To ni res, kajti takrat, ko se je upor začel, je država imela meščansko vlado. Braniti vero? Saj je nikdo ni napadal, vse cerkve so bile odprte in polne vernikov do 18. julija. Budno varovati čistost dogem? To prav tako ni res, saj igrajo Maŕri prvo vlogo v armadi. /.../ Okrepiti narodne vrednote? To spet ni resnica, saj je toliko najemnikov med vojaki.«

Upor armade oziroma generalov je ilegalen, protizakonit. /.../ Revolta generalov je upor republiki zapriseženih ljudi proti zakoniti republikanski vladi, ki si jo je Španija svobodno izvolila. Zanimivo je, da se konservativni katoliki s krvavo silo upirajo zakoniti vladi, ne dopuščajo pa neprimerno bolj opravičene družabne [družbene] revolucije.

Edvard Kocbek (1937)

Prolog v spopad »dveh Španij« – militaristične in demokratične

Zelo majhna plast plemičev, industrialcev in bogatih meščanov vlada neomejeno s svojim kapitalom ter živi v bogastvu in razkošju, velika večina pa v nevrednih, včasih celo v živalskih razmerah. Zato je razumljivo, da razlika med obema svetovoma ni le gospodarska. V Španiji obstaja močno razredno sovraštvo, veliko družabno [družbeno] nasprotje, kakor ga ni več zlepa najti. /.../

Za glavni vzrok svojega oboroženega odpora navajajo fašisti »vedno večjo boljševizacijo« španskega prebivalstva in usmerjajo svojo borbo proti marksizmu in komunizmu. Kristijan res ne more izpovedovati komunizma, niti ga kakorkoli priznavati, toda po pričevanju mnogih treznih španskih katolikov komunistične Španije sploh nikjer ni bilo. Komunizem služi španskim fašistom le za pretvezo, da lahko nastopajo zoper delavski razred.

Edvard Kocbek (1937)

Španska državljanska vojna je trajala skoraj tri leta (od 17. julija 1936 do 1. aprila 1939) in je terjala – po različnih ocenah (gl. Vodopivec, 2016, 12) – od pol do enega milijona človeških žrtev, tako Špancev kot Nešpancev.

Španija je izkravela v vojni – nad milijon žrtev je padlo v bojih, več kot 200 tisoč so jih frankisti pobili po svoji zmagi, 650 tisoč Špancev je pobegnilo v tujino. Frankisti so pregnali ali telesno uničili večji del španske levice in tudi ljudske republikanske vojske. Poraz republike je bil nadaljnji korak k nadzorstvu fašističnih sil nad evropsko celino. S tem korakom se je približala druga svetovna vojna (Bebler, 1978a, 20).

Oboroženi spopad »dveh Španij« je globoko polariziral tako domačo/špansko kot svetovno javnost. Medtem ko so imele domače konservativne sile (aristokracija, falangisti, monarhisti, carlisti/karlisti, katoliška cerkev idr.) z vojaško hunto na čelu zaslombo v nemškem nacizmu in italijanskem fašizmu, je demokratična svetovna javnost aktivno podprla obrambo španske republike, ki jo je vodila legalno izvoljena koalicija ljudske fronte (socialisti, republikanci, komunisti, anarhisti idr.). Hkrati je imel ta spopad simbolni pomen; medtem ko je za demokratično javnost predstavljal neomajno voljo za ohranitev demokracije in odpor zoper fašizem, je na drugi strani, za evropsko desnico pomenil

poslednji preizkus na poti k obračunu svetovnih razsežnosti. Toda tragika krvavega spopada za Pireneji ni le v tem, da levici ni uspelo zaustaviti napadalnega pohoda desnice, pač pa ga je posebej usodno opredelilo dejstvo, da sta se na španskih tleh spopadli tudi dve levici in dve videnji revolucije, komunistična in anarhistična, torej pristaši premišljene revolucionarne organizacije na eni in množične spontanosti na drugi strani.

Da bi razumeli globlje vzroke tega širokega prizorišča vojnega spopada – če posplošimo – med taboroma protifašizma in reakcije, moramo vsekakor upoštevati tudi temeljno razvrstitev družbenih, ekonomskih in političnih silnic, ki so Španiji krojile usodo v tridesetih letih prejšnjega stoletja, to je krepitev demokratičnega in republikanskega gibanja, reševanje agrarnega in narodnostnega vprašanja ter regionalne avtonomije, nadalje vprašanje odnosov med delom in kapitalom, vprašanje življenjske ravni najširših delovnih slojev prebivalstva in njihovega izobraževanja, oblikovanje ljudske fronte /LF/ idr.

Vojaški udar (*pronunciamento*)³⁰⁵ generala Francisca Franca je namreč napovedal le končnico daljšega procesa in končnega obračuna med »dvema Španijama«, to je med dvema antagonističnima stranema: med sproletariziranimi delavskimi in kmečkimi množicami ter zavezniškimi demokratičnimi sloji na eni z vladajočimi razredi zemljelastniške oligarhije, bogatega meščanstva, visoke duhovščine, monarhistov, militaristov in falangistov/fašistov na drugi strani. Preprosto rečeno, ni bilo več prostora za obe, to je za tradicionalno, v preteklost zazrto Španijo (Rodríguez Díaz del Real, 2016) ter za pričakovano/zeleno socialno revolucijo republikansko-proletarske smeri, ki naj bi v Španiji razrešila nakopičena odprta socialno-ekonomska in regionalna vprašanja, ne nazadnje pa tudi pospešila procese demokratizacije in modernizacije.

Vzroke, ki so vodili špansko družbo v skrajno politično polarizacijo, ki je dosegla kulminacijo z zmago ljudske fronte na parlamentarnih volitvah 16. februarja 1936, je potrebno iskati tako v njeni zgodovini kot v njeni razredni strukturi, pa tudi v njenih dveh ključnih institucijah, to je Cerkvi in vojski, v njuni izjemni družbeni moči, statusu in vplivu, in še kaj bi lahko dodali.

Strukturne posebnosti španske družbe in države na pragu 20. stoletja

Nakopičeni družbeni problemi, s katerimi se je soočala Španija v tridesetih letih prejšnjega stoletja, so bili plod tako specifičnosti njenega zgodovinskega razvoja kot nepripravljenosti vladajočih struktur, da bi jih smelo razrešile. Tako

305 Vojaški udar je uradno vodila t. i. Zveza nacionalne obrambe (*Junta de Defensa Nacional*), zato so vstajniki dobili ime »nacionalisti«.

Španija – nekoč gospodarica starega in novega sveta³⁰⁶ (Knutsen, 2001) – velja z začetka 20. stoletja za arhaizem Zahoda. V svetu, ki se je začel uniformirati, je Španija otok tradicij in njeni vladarji si štejejo v zaslugo, da so znali kljub sodobnim političnim in gospodarskim tokovom ohraniti *hispanidad* (»španstvo«, španske posebnosti, »španski duh«, imperialni mit³⁰⁷), kar se bo pokazalo – z vidikov načrtovane modernizacije in demokratizacije španske družbe – prej za oviro kot ne.

Da ne zaidemo predaleč v preteklost, naj navedemo le, da je Španiji v zadnji četrtini 19. stoletja vladala t. i. liberalna monarhija, vzpostavljena leta 1875 – po sedemletni politični in družbeni nestabilnosti, ki so jo zaznamovale politične in strankarske napetosti med radikalnimi liberalci, konstitucionalisti in ultramonarhisti ter kratkotrajno obdobje prve republike. Seveda ne gre prezreti, da se je v Španiji leta 1868 zgodila t. i. »septembrska revolucija«, ki je zahtevala odstop in izgon kraljice Isabel II. ter konec burbonske monarhije. V zgodovino se je zapisala kot prvi poskus demokratizacije države v 19. stoletju, v kateri se je meščanstvo z množično podporo vaščanov uprlo monarhistični oblasti in zahtevalo politične svoboščine in modernizacijo Španije, ki se je soočala s finančnimi in ekonomskimi krizami ter pomanjkanjem močne industrializacije. 30. septembra 1868 je Isabel, potem ko so zmagali zarotniki, zapustila Španijo in 8. oktobra se je oblikovala provizorična vlada pod vodstvom uporniškega generala Serrana. S tem aktom se je pričel proces demokratizacije, ki je trajal šest let (1868–1874); delimo ga na tri obdobja: provizorične vlade, vladavine Amadea I de Saboye (1871–1873) in prve republike (1873–1874).

Parlament (*cortes/kortes*) se je oblikoval 22. februarja 1869 z volitvami, na katerih so sodelovali moški z volilno pravico. Želeli so, da se sestavi nova ustava, ki bi vključevala zahteve septembrske revolucije in predstavljala želje ter zahteve različnih družbenih slojev in provinc. V tem duhu je nastala Ustava, sprejeta junija 1869, ki pa je komaj imela kaj veljave v naslednjih petih letih. Vseeno pa je velja za prvo demokratično ustavo, ki je za več desetletij prehitela podobne tekste drugih evropskih držav:

T. i. »revolucionarna« ustava, sprejeta po velikih neredih in zamenjavah vlad v preteklih desetletjih, je resda prinesla v španski politični

306 Španija je ob koncu 16. st. imela v svoji posesti eno petino sveta z okoli 60 milijonov ljudi. Zunanja ekspanzija je potekala ob sočasnem utrjevanju domačega absolutizma. V 17. in 18. st. je španska moč začela slabeti. Vzroke je iskati v vojnah, notranjih spopadih, v bojih za špansko nasledstvo in v nezadovoljstvu širših slojev družbe.

307 Pomenljivo je, da Španija 12. oktobra – na dan, ko je Krištof Kolumb pod zastavo kastiljske Španije priplul v Ameriko (1492) – praznuje »Dan državnosti«.

prostor vrsto demokratičnih prvin – nacionalno suverenost; delitev oblasti (na zakonodajno, izvršno in sodno vejo), ki je monarhu odvzela pravico predsedovanja vladi; dvodomen cortes (kongres in senat, ki ga sestavljajo štirje senatorji iz vsake province); splošno volilno pravico (resda le za moške stare nad 25 let) in neposredno glasovanje; obsežen korpus človekovih pravic, ki so bile razumljene kot naravne pravice – ne pa tudi republike, glavne zahteve demokratov.

Po odobritvi ustave, v kateri je bilo določeno, da bo država parlamentarna monarhija, se je pričelo iskanje primernega kralja med evropskimi kraljevskimi družinami. Kljub težavam in krizam, s katerimi se je soočala država, ni manjkalo kandidatov, tako domačih kot tujih, ki bi prevzeli špansko krono. Na koncu je vlada za kralja določila Amadea de Saboya, sina Vittoria Emanuela II (kralja pred kratkim združene Italije), ki je pripadal dokaj liberalni savojski dinastiji. Toda Amadeo je sprejetje španske krone pogojeval še s podpro večine volivce; na volitvah 16. oktobra 1870 je tudi uradno zmagal. Amadeo I., ki je prišel v Madrid 2. januarja 1871, se je moral, proti svojemu pričakovanju, takoj soočiti s sovražnostjo in nezaupanjem španskega plemstva. Njegovo dveletno vladanje je bilo tako zaznamovano s politično nestabilnostjo, pa tudi z vse večjimi nesoglasji med strankami, ki so podprle revolucijo. Nemočen in naveščen Amadeo I se je odrekel kroni in se na začetku leta 1873 vrnil v Italijo. To je ponovno vodilo Španijo v nemirno politično obdobje, ki sta ga zaznamovali revolucionarno antiklerikalno republikansko gibanje in zahteva po zamenjavi parlamentarne monarhije z republiko. Vlada – brez druge alternative in ker ni videla smisla v iskanju novega kralja med evropskimi dinastijami – je februarja 1873 razglasila prvo špansko republiko.

Cortesu je bil predloženem osnutek nove ustave (1873), po katerem naj bi Španija postala federativna republika s 17 državami (kar sorazmerno ustreza zdajšnjim avtonomnim skupnostim), ki bi imele dokaj visoko stopnjo samouprave. S predloženimi ustavnimi rešitvami so tedaj prvič zavrnil tradicionalni kastiljski centralizem in se lotili reševanja perečega problema španskega regionalizma. Vendar tudi ta kompromisna rešitev ni zadovoljila razcepljenega republikanskega tabora (unitaristov, federalistov, avtonomistov), kar bodo izkoristili monarhisti.

Republika je formalno obstajala od 11. februarja 1873 do 29. decembra 1874, dejansko pa je prenehala biti opravilna že 3. januarja 1874, z državnim udarom generala Manuela Pavie, ki je nasprotoval republikanski (federalistični)

ureditvi države. Z vojaškim in političnim soglasjem je bil 29. decembra 1874 proglašen za kralja Alfonz XII. (vladal do smrti 1885), z njim pa restavracija vladarske hiše španskih Burbonov, medtem ko je mesto ministrskega predsednika zasedel Antonio Cánovas del Castillo, pripadnik konservativnega političnega tabora. Cánovas je bil glavni kreator nove ustave, ki jo je 30. junija 1876 razglasil kralj. V demokratičnem pogledu je pomenila korak nazaj, v primerjavi s prejšnjo monarhistično ustavo (1869):

Nosilca suverenosti sta ponovno monarh in Cortes, delitev oblasti je postala implicitna: zakonodajna je prešla v roke kralja in kortesa, izvršna je pripadala kralju, sodna pa sodiščem, ki so izrekala sodbe v imenu kralja; tudi člani senata niso bili več voljeni v provincah, temveč imenovani s strani kralja. Ustava je nadalje zmanjšala obseg človekovih pravic in svoboščin ter ukinila splošno volilno pravico za moške; naknadno, leta 1878 so zakonsko določili volilni cenzus glede na premoženje in izobrazbo (zgolj 6 % odrasle populacije ga je izpolnjevalo). Na verskem področju je ustava proglasila katolicizem za uradno državno veroizpoved, medtem ko so se druge religije lahko prakticirale le v zasebnem prostoru. Nakljub demokratičnemu deficitu je bila »Cánovasova« ustava v veljavi kar 47 let, torej časovno več kot vse prejšnje ustave pred njo (1812, 1834, 1837, 1845, 1869), hkrati pa je uspela obdržati tudi relativno stabilnost državnega sistema ter uspešno preprečevati vojaška posredovanja v politiko vse do vojaškega udara generala Primo de Rivera leta 1923 (Vasović, II/2007, 20–22).

Režim obdobja restavracije (1875–1923) je temeljil na prevladi velike buržoazije in veleposestnikov ter strankarski alternaciji, to je menjavi na oblasti po vnaprejšnjem dogovoru obeh glavnih oligarhičnih strank (konservativne in liberalne),³⁰⁸ kot garantu notranjega političnega miru. Prednostna naloga na vladnem položaju je bila za Cánovasovo konservativno stranko (*Partido Liberal-Conservador* /PLC/) konsolidacija obnovljene monarhije, medtem ko za liberalno (*Partido Liberal-Fusionista* /PLF/), pod vodstvom Práxedesa Matea Sagaste, sprejetje liberalnejše zakonodaje, kot so bili: zakon o političnem združevanju, zakon o poroti in zakon o splošni volilni pravici za polnoletne moške (1890). Od tedaj dalje med strankama ni bilo bistvenih programskih razlik, le

308 Delovanje volilnega/oblastnega dogovora je zagotavljal nastavljen volilni aparat, ki je slonel na sistemu oligarhije in kasikizma (šp. *cacique*). Kasiki, kot pomembni in vplivni lokalni veljaki, so pridobivali volivce za vnaprej določeno zmagovito stranko; katera bo oblikovala vlado, je bilo odvisno od kraljeve volje.

navzven so bili konservativci bolj naklonjeni Cerkvi, liberalci pa tolerantnejši do republikanskega in delavska gibanja. Obema pa je bilo skupno, da sta primarno bdeli na ohranjanju koruptivnega volilnega sistema, ki je zagotavljal njuno politično moč.

Toda državo je doletel nepričakovan pretres, ki je prišel od zunaj, potem ko so leta 1898 vzpenjajoče se ZDA Španiji prizadejale ponižujoč vojaški in pomorski poraz na Karibih in Tihem oceanu; z njim je izgubila zadnje ostanke obsežnega imperija, osvojenega v 16. stoletju (Kubo, Portoriko, Filipine). Materialne izgube, ki jih je utrpela v tej katastrofi, so bile znatne, toda še hujši je bil psihološki udarec, saj so se Španci soočili z nesposobnostjo, zaostalostjo in neizogibnim drugorazrednim položajem svoje države. Za špansko monarhijo je leto 1898 pomenilo znak za začetek dolgotrajnega procesa razpadanja, ki je dosegel vrhunec leta 1931, ko jo je nadomestila Druga republika (Blinkhorn, 1995b, 21).

V teku 19. stoletja je Španija dokončno izgubila imperialni položaj v svetu, pa tudi industrijska in liberalno-demokratska revolucija, ki sklence preobrazbo stare Evrope, se Španije komaj bežno dotakne. Statistike ocenjujejo, da je bilo na prehodu v 20. stoletje med 11 milijoni aktivnega prebivalstva 8 milijonov revežev (dninarji, mali kmetje – zakupniki, mali obrtniki, industrijski delavci in rudarji), ki jim je delo komaj zagotavljalo preživetje. Tem je sledilo 2 milijona ljudi srednjih razredov (polpremožni kmetje in mala buržoazija) ter milijon t. i. privilegirancev (veliki zemljiški posestniki, velika buržoazija, duhovščina, uradništvo, vojska, izobraženstvo).

Španija je bila v začetku 20. stoletja še vedno pretežno ruralno-agrarna država; s poljedelstvom se je ukvarjalo več kot 70 % njenega aktivnega prebivalstva. Postopoma se je razvijala tekstilna industrija v Kataloniji ter železarstvo, jeklarstvo in ladjedelništvo v Baskiji. Samo tam in na rudarskih območjih Asturije sta obstajala moderna buržoazija in industrijski delavski razred. Povsod drugod je bila Španija ne samo agrarna država, pač pa tudi močno zaostala in neproduktivna ter povrh vsega še nepravilno družbeno urejena. Medtem ko so na velikih območjih južne Španije (Andaluzija, Extremadura, La Mancha) prevladovala ogromna zasebna posestva v lasti odsotnih latifundistov, ki so jih obdelovale množice brezupno revnih dninarjev brez zemlje, so bile za druge pokrajine značilne male družinske kmetije bodisi v zasebni lasti ali najemu, ki so životarile na robu preživetja. Zato seveda ne preseneča, da so bili kmečki nemiri, ki jih je dušila civilna garda (*Guardia Civil*), kronična značilnost življenja v Španiji. Agrarno vprašanje je postalo potemtakem velika skrb vseh tistih, ki so se trudili, da bi Španijo modernizirali in demokratizirali. Podatki so zelo

zgovorni: leta 1931 je bilo dva milijona poljedelskih delavcev (dninarjev) brez zemlje, hkrati pa je imelo 50.000 podeželskih plemičev v lasti polovico španskega ozemlja; medtem ko je imelo 10.000 posestnikov po več kot 100 hektarov zemlje, se je moralo milijon in pol malih posestnikov, katerih zemljišča niso presegala hektara površine, preživljati na zemlji bogatih. Špansko zemljo je torej upravljala peščica veleposestnikov. Oligarhi, kakor so jih imenovali nasprotniki, so si znali v teku stoletij ohraniti bistvene privilegije in premoženje na škodo kmečkih množic. Monarhija je bila brez dvoma njihov režim, edini zares prikladen za njihove interese in težnje (Broué in Témime, 1986, 26–28).

Splošno zaostalost Španije sta posebljali in krepili še mogočni instituciji: Cerkev in vojska. Resda je bila španska Cerkev z 80.000 duhovniki, menihi in nunami svojevrsten anahronizem, ki je sodil v srednji vek, vendar ne gre prezreti objektivnega dejstva, da je imela med vladajočimi strukturami izjemno ekonomsko in politično moč. »V nobeni drugi deželi ni Cerkev uživala toliko privilegijev kot v Španiji. V nobeni drugi deželi niso jezuiti tako popolnoma nadzorovali ljudske izobrazbe, in v nobeni drugi deželi ni bilo cerkveno imetje tako velikanško. Tretjina zemlje je pripadala verskim kongregacijam, Cerkev pa je vlagala nemajhen kapital tudi v banke, industrijska podjetja in finančne posle« (Ravbar, 1971, 436). Poleg ekonomskega je imela španska Cerkev tudi močan politični vpliv, saj so bile klerikalne stranke in organizacije hrbtenica njene politike.

Katolicizem kot ideologija in Cerkev kot institucija sta bila osrednja opora španskega konservatizma tako pred obdobjem republike kot med njo ne samo zaradi vpliva v šolah, na prižnici in v tisku, ampak tudi zaradi obsežnega in vsestranskega omrežja s cerkvenimi sredstvi financiranih socialnih, poklicnih in kmečkih organizacij, v katere je bil vključen večji del katoliškega prebivalstva.

Druga institucionalna opora konservativne Španije je bila vojska oziroma oficirska kasta, ki se je po letu 1900 vse bolj nagibala k vmešavanju v politiko. Španska vojska je bila izvirna tako po sestavi kot tudi po svojem mestu v družbi. Pod monarhijo je imela 15.000 častnikov, od tega 800 generalov, kar je pomenilo po enega častnika na šest vojakov in po enega generala na malo manj kot 100 vojakov. Vojska na splošno ni bila dobro plačana, toda sinovi iz srednjega sloja, ki so sestavljali oficirski zbor, so našli v vojski materialno oporo, družbeni ugled in močan občutek, da pripadajo eliti. Zato ne preseneča, da so bili prav vsi najvišji poveljniki, pa tudi ogromna večina častnikov, zagovorniki oligarhije, nasprotniki vsakršnega razvoja, smrtni sovražniki revolucije (Broué in Témime, 1986, 31).

Nedvomno je španski kler skupaj z vojsko, veleposestniki in finančno oligarhijo predstavljal nosilni steber konservativnih, reakcionarnih, desnih sil v državi. Njihov program je bil utemeljen na ohranjanju preteklih vrednot/načel hierarhije, avtoritete, centralizma,³⁰⁹ hkrati pa je gojil napadalni katolicizem in netolerantnost do demokracije in republikanstva ter seveda še prav posebej do delavskega gibanja in njegovih ideologij. Ne nazadnje se je politična desnica oblikovala tudi okoli iluzij o možnosti, da Španija po grenkem porazu leta 1898 znova postane imperialna sila, kar pa je bilo – glede na takratno mednarodno politično konstelacijo – daleč od realnih možnosti.

Od ustavne monarhije k vojaško monarhistični diktaturi

V letih 1898–1923 je razvoj kompleksnejše in težje obvladljive španske družbe soočil monarhijo Alfonza XIII. (1886–1931) s celo vrsto novih izzivov. Izobraženstvo je zahtevalo institucionalne in ustavne reforme, poleg tega pa so bile vse glasnejše tudi zahteve, da se monarhija (ki velja za poglavitni vir vseh družbenih težav) zamenja z republiko, še posebno med številčno vse bolj naraščajočim in revolucionarno usmerjenim proletariatom. Nedvomno je delavski razred – globoko razočaran nad delom kortesa, dogovorno politiko vladajočih dveh strank in volilnimi metodami – postajal v tistem času pomemben akter na španskem političnem prizorišču. Radikalno delavsko gibanje je naposled tudi porušilo več desetletno krhko politično ravnovesje med konservativci in liberalci. Poleti 1917 je zaradi naraščajočega nezadovoljstva ljudskih množic izbruhnila generalna stavka, ki je pomenila začetek konca monarhije in sistema restavracije. Vojaški poraz v Maroku (1921) pa je vse to še pospešil. Nekateri zgodovinarji so prepričani, da so ob veliki politični in ustavni krizi poleti 1917 samo nasprotja med srednjim razredom in levičarskimi kritiki rešile kraljevino pred usodo, podobno tisti, ki je vsega nekaj mesecev prej doletela ruskega carja Nikolaja II. (Blinkhorn, 1995b, 24).

Po prvi svetovni vojni, v njej je Španija ostala nevtralna država, so se socialne napetosti – pospešene s splošno povojno ekonomsko krizo (upad trga, zapiranje tovarn in rudnikov ter nekultiviranje velikih površin zemlje so povzročili splošno nezaposlenost) in revolucionarnim vrenjem – kazale v številnih vstajah podeželskega prebivalstva in stavkah delavstva. To revolucionarno gibanje delavcev in kmetov je močno vplivalo tudi na avtonomistično

---

309 Pomanjkanje španskega nacionalnega duha je nadomeščal birokratski militaristični (kastiljski) centralizem, ki je ločeval državo, družbene skupine in regionalne stvarnosti. Ta politično-upravni aparat je predstavljal avtoritarno nadoblast, ki je demokratične skupine usmerjala k federalističnim oziroma proticentralističnim rešitvam.

narodnoosvobodilno gibanje zoper kastiljski centralizem,³¹⁰ ki je prisotno v španski zgodovini skoraj nepretrgoma od Napoleonove zasedbe leta 1808, še posebej v Kataloniji, Baskiji in Galiciji.

Čeprav je bila Španija prikazovana kot ustavna in liberalna monarhija, pa vlada in kortes, kot smo videli, nista zastopala interesov ekonomsko najpomembnejših in najbolj množičnih slojev, saj so bili delavci in kmetje porinjani na politično obrobje, medtem ko je z volitvami še naprej manipulirala oligarhija. Političnim težnjam delovnih množic so tako dajale smer predvsem ideje socializma, v reformistični interpretaciji španske socialistične delavske stranke (*Partido Socialista Obrero Español /PSOE/*) in anarhizma, ki je imel široko zaslombo tako med agrarnim kot industrijskim proletariatom. Obe idejnopolitični opciji sta svojo moč manifestirali v okviru svojih sindikalnih organizacij: socialisti v Splošni delavski zvezi (*Unión General de Trabajadores /UGT/*), anarhisti v Nacionalni konfederaciji dela (*Confederación Nacional del Trabajo /CNT/*).

Struktura družbe in struktura države sta v svojem vzajemnem prepletanju prispevali k temu, da se je špansko delavsko gibanje skoraj v celoti izenačevalo s sindikatom, ki ga za razliko od enako imenovanih evropskih organizmov niso pojmovali samo kot organizacijo, ki se bojuje za delavske pravice, marveč bolj kot delavsko skupnost in kot vzorec za solidarnostno združevanje. Anarhosindikalistična tradicija je naredila iz sindikata bolj kot obrambno orožje živo celico družbenega organizma, ki je delavcu pogosto vzela ves prosti čas. Španski sindikati so tako postali orodje družbene preobrazbe, pomembnejše od političnih strank (Rovida, 1988, 570).

Socialno in politično nemirno obdobje po prvi svetovni vojni pa je ponovno dokazalo, da monarhistični režim ni sposoben uspešno izvesti prehoda/tranzicije iz oligarhičnega liberalizma v sodobno demokracijo in Španijo priključiti takratnim evropskim parlamentarnim demokracijam. Hkrati je mobilizacija proletariata v razreševanje tako političnega kot socialnega konflikta med delom in kapitalom le-tega razvila v močno revolucionarno silo in politično stalnico – levico. Poleg anarhističnih in socialističnih strank, organizacij in gibanj se je za naklonjenost španskega kmečkega in industrijskega proletariata (od sredine aprila 1920) borila tudi novoustanovljena revolucionarno usmerjena španska komunistična stranka (*Partido Comunista Español /PCE/*).

310 Večinsko prebivalstvo v Španiji so Kastiljci, katerih jezik – kastiljščina/španščina – je bila edini državno dovoljeni jezik v uradih, šolah, armadi, v javnih množičnih medijih.

Medtem je reakcija – desnica vseh političnih barv – iskala pot, kako bi strla naraščajoči družbeni vpliv levičarskih sil. Njen odgovor se je glasil: z uvedbo diktature. Ponovno je bil uporabljen že znani in preizkušeni ukrep – vojaški udar (*pronunciamento*). 13. septembra 1923 je general Miguel Primo de Rivera sporazumno s kraljem in politično oligarhijo izvedel državni udar, razpustil kortes in druge ključne politične institucije v državi, preklical veljavno ustavo, ukinil obstoječe politične svoboščine ter uvedel vojaško monarhistično diktaturo,³¹¹ ki je videla svoj vzor v Mussolinijevem fašizmu.

V tem kontekstu je Rivera, v vlogi španskega premiera, oktobra 1923 v Rimu podpisal z Mussolinijem tudi sporazum o prijateljstvu med Italijo in Španijo. Glavna zaslomba Riverove diktature sta bili Cerkev in vojska ter aprila 1924 novoustanovljena nestrankarska organizacija španska domovinska zveza (*Unión Patriótica Española /UPE/*), katere geslo je bilo: »Domovina, vera, monarhija«. Cilj vojaško monarhistične diktature je bil, da Španija postane katoliška korporativna država. Izdala je sicer nekaj socialnih zaščitnih zakonov v prid delavstva, toda ključnega, to je agrarne reforme, ni poizkušala izpeljati, in velika zemljiška veleposest – največje socialno zlo Španije – je ostala nedotaknjena. Rivera je nemoteno vladal do leta 1929, ko so se začeli večji odpori proti njegovemu režimu, predvsem med intelektualci in študenti (na univerzi v Salamanki), hkrati pa je že bilo čutiti negativne posledice svetovne gospodarske krize oziroma velike depresije v španskem gospodarstvu, kar se je kazalo v porastu političnega in socialnega nezadovoljstva in nemirov. V napetem političnem ozračju je kralj, da bi rešil monarhijo, naposled zahteval Riverov odstop, kar se je zgodilo 28. januarja 1930. V naslednjih dvanajstih mesecih je Alfonz XIII. zaupal položaj ministrskega predsednika generalu Dámasu Berenguerju, nato admiralu Juanu Aznarju. Da bi umiril družbene napetosti, je Aznar spomladi 1931 dovolil občinske volitve, ki pa so se (proti njegovim pričakovanjem) spremenile v bolj ali manj neposreden spopad med monarhisti na eni ter zvezo republikancev in socialistov na drugi strani. Rezultat volitev 12. aprila 1931 je prinesel republikanecem tako odločilno zmago nad monarhisti (tudi v Madridu), da je moral kralj oditi v eksil. Potem ko je 14. aprila Alfonz XIII. objavil abdikacijo, je še istega dne (desni) republikanec Niceto Alcalá-Zamora v vlogi predsednika začasne vlade razglasil Drugo republiko. 28. junija so bile volitve v ustavodajni kortes,³¹²

311 Kot poudarja Blinkhorn (1995b,25), je bilo ironično, da je diktatura ob tem, ko je pospešila neizprosni propad oligarhičnega strankarskega sistema, spodbudila rast socializma in republikanizma.

312 Anarhisti so volitve tradicionalno bojkotirali, češ da so vse države, bodisi republikanske bodisi monarhistične, enako represivne in odvrtno. Na tokratnih volitvah CNT svojega članstva ni pozval k volilni abstinenci, ampak je zavzel neopredeljivo stališče, da so volitve stvar vesti posameznika. S tem, ko je dovolil svojim pripadnikom, da volijo (republikance) je tudi pripomogel, da se je tehnična nagnila na stran republike.

ki so podelile prepričljivo večino republiki naklonjenim strankam³¹³ – socialistom in republikancem (levim, desnim, radikalnim), ki so sestavili tudi vlado. 9. decembra 1931 je kortes sprejel ustavo Republike (mdr. je ta uzakonila in določila glavno mesto – v Madridu) ter naslednji dan izvolil Alcalá-Zamora za predsednika Druge republike s 6-letnim mandatom; na tem položaju je bil do 7. aprila 1936, ko ga je zamenjal Manuel Azaña iz republikanske leveice.

Nastop republike ni bil »buržoazna revolucija«, ki bi obsegala prevzem politične oblasti s strani predstavnikov »progresivnega«, podjetniškega srednjega razreda, kajti španska finančna in industrijska buržoazija se je že desetletja pred letom 1931 povezala z monarhijo in zemljiškimi posestniki. Večina republikanskih politikov, ki so aprila 1931 prevzeli položaje, je namesto tega predstavljala srednji sloj strokovnjakov in inteligenco, ki so v dvajsetih letih večinoma zavrnilo monarhijo. Čeprav so v gospodarsko zaostali državi, kakršna je bila Španija, ti dejavniki igrali pomembno kulturno vlogo, jim je manjkalo gospodarske »moči«, ta slabost pa se je temu ustrezno prenesla tudi na samo republiko (Blinkhorn, 1995b, 28).

Druga republika (1931–1936) – pod pezo polarizacije španske družbe

Obdobje španske druge republike, z vidika notranjih družbenih procesov, delimo na tri podobdobja: prvo, reformistično – »rdeče« dveletje (1931–1933); drugo, kontrareformistično – »črno« dveletje (1934–1935); tretje, vlada Ljudske fronte (1936–1939).

Drugo republiko so sprva podpirali vsi najpomembnejši sloji španske družbe ali pa so jo vsaj sprejemali. Toda zgodovina prvih petih let republike (1931–1936) je bila dejansko zgodovina razpadanja tega širokega družbenega konsenza, kar se bo izkazalo kot usodno dogajanje v novejši španski zgodovini.

Primer bienio (bienio reformista) – »bienio rojo«

V prvem, reformističnem dveletju 1931–1933, ki so ga desničarji poimenovali – zaradi korenitih reform na verskem, izobraževalnem, socialnem, agrarnem področju – tudi »rdeče dveletje«, je vladalo več vlad, sestavljenih iz strank, ki so dobile večinsko podporo na junijskih parlamentarnih volitvah.

313 O volilnih rezultatih strank, gl. na: https://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_general_election,_1931. Na volitvah je sodelovala tudi KP Španije, vendar neuspešno, saj ni prišla v 473-članski kortes.

Da bi Španija lahko obstajala, mora opraviti svojo demokratično revolucijo. /.../ Gre za vprašanje življenja ali smrti. Vse doslej se pot človeštva navzgor še ni zaustavila. Španija pač ne bo poseben primer, ki naj bi se upiral splošnim zakonom (Joaquín Maurín, v Rovida, 1988, 571).

Vladajoča republikansko-socialistična koalicija³¹⁴ ni razmišljala o nobeni socialni revoluciji »od spodaj«, ampak je verjela, da lahko z demokratičnimi in parlamentarnimi procesi Španijo preoblikuje v moderno in demokratično državo, osvobojeno spon tradicionalnega političnega sistema ter oblasti in privilegijev agrarnih oligarhov, vojske in cerkve. V ta namen je nameravala preko državne mašinerije izpeljati obsežne institucionalne, politične, družbene, ekonomske in kulturne reforme. Republika pa se je morala lotiti izpeljave reform izredno previdno, v kolikor je hotela ohraniti ravnotežje na eni strani med agrarnimi in industrijskimi elitami, ki so navkljub izgubi politične moči ohranile ekonomsko in v veliki meri družbeno moč nedotaknjeno ter na drugi, med vse bolj samozavestnim in revolucionarnim delavskim razredom, ki je od republike pričakoval korenite spremembe (Graham, 2002, 20–21).

Španija je dobila za tisti čas eno najnaprednejših ustav (1931),³¹⁵ po kateri je postala »demokratična republika delavcev vseh razredov« in je določala, da je lastnino mogoče zaseči »za socialne namene« (Mazower, 2002, 21). Ustava je ukinila privilegirani senat in z njim dvodomnost kortesa, ki je postal s kongresom enodomna struktura, ter uvedla splošno volilno pravico (aktivno in pasivno) moških in žensk. Slednje je pomenilo, da so prvič v španski zgodovini lahko odslej volile in bile izvoljene tudi ženske. Ustava je nadalje uvedla vrsto demokratičnih svoboščin: svobodo političnega organiziranja in delovanja, svobodo tiska, svobodo veroizpovedi, enakost med spoloma, ločitev zakonske zveze, ukinitvev plemiških privilegijev, ločitev cerkve od države ter šole od cerkve (statistika govori, da je bilo še leta 1930 kar 53 % španskega prebivalstva nepismenega), nadalje je ukinila državno podporo za plače duhovnikov, razpustila jezuitski red, zaplenila njihove posesti ter izločila cerkvene redove iz industrije, trgovine in izobraževanja.

Vse te novitete – s katerimi je Španija »prenehala biti katoliška« (kot je razglasil Azaña) – so seveda vzbudile močno reakcijo, ki se je začela krepiti zlasti na klerikalni strani in stranki, vso podporo pa je našla tudi pri Vatikanu, ki je

314 V vladi so bili trije ministri iz socialistične delavske stranke: Francisco Largo Caballero (minister za delo), Fernando de los Ríos (pravosodni minister) in Indalecio Prieto (finančni minister).

315 Gl. <https://www.scribd.com/document/123469543/Constitution-of-the-Republic-of-Spain-1931>.

obsodil vse zakone, naperjene proti cerkveni in oligarhični oblasti v Španiji. V teh reakcionarnih krogih je bila druga republika označena za sovražnico vere in krščanstva. Drastični proticerkveni ukrepi so bili, kot se je pokazalo, politično nespametna poteza, ki je razbesnela cerkveno hierarhijo in od republike odtujila bolj ali manj pasivno večino katoličanov. Izključitev verskih redov iz izobraževanja in ukrepe, s katerimi so lokalne oblasti nadlegovale katoličane, je katoliški živelj doživljal kot napad na njegove osnovne pravice, tradicijo in identiteto, posredno pa tudi na cerkev.³¹⁶ Proticerkvene reforme pa niso odvrnile le številne vernike od republike, ampak so reakcionarnim silam, ki so ustvarile podobo »preganjane cerkve«, ponudile tudi bojni klic za obrambo cerkve, s katerim so mobilizirale razžaljene dele ljudstva, kar je odločilno prispevalo k polarizaciji španske družbe in k temu, da se republika ni obdržala.

Konservativci in katoliki so se takoj po razglasitvi republike politično aktivirali in že 29. aprila 1931, torej še pred junijskimi parlamentarnimi volitvami, ustanovili svojo organizacijo *Acción Nacional* (Nacionalna akcija) kot »volilno organizacijo, ki naj združi elemente reda«. Njeno gonilno silo so tvorili duhovniki in pobožni katoliki. Organizacija, ki se je leto kasneje (aprila 1932) preimenovala v *Acción Popular /AP/* (Ljudska akcija) pod vodstvom Gil-Roblesa, je predlagala akcidenčen odnos do republike, ki je obsegal pripravljenost za delovanje v republikanski demokraciji, ne da bi priznaval njeno permanentnost, zato so se vanjo sprva zgrinjali tudi številni monarhisti in drugi desničarji, ki so postopoma oblikovali svoje stranke. Alfonzisti, zagovorniki restavracije monarhije odstavljenega kralja Alfonza XIII., so januarja 1933 ustanovili monarhistično stranko Španska obnova (*Renovación Española /RE/*); ta je pod pretezo spoštovanja legalnosti in konstitucionalizma ustvarila fasado, za katero je kovala zarote proti republiki (Casanova, 2010, 79). Republiki so bili odkrito sovražni tudi karlisti,³¹⁷ združeni v Tradicionalistični skupnosti (*Comunión Tradicionalista Carlista*). Zanje je bila nacionalna tradicija svetinja, prezirali so napredek, bili so »klerikalni reakcionarji in monarhični korporativisti, katerih

316 Številne lokalne oblasti so prepovedale verske procesije, uvajale davke na zvonjenje cerkvenih zvonov, za pogrebne sprevede, poroke in celo na krst. Seveda so bili takšni ukrepi za katoličane nezaslišani, saj so kršili versko svobodo in pravice (Shubert, 1992).

317 Karlizem je bil zagrizeno monarhistično in tradicionalistično gibanje, ki je imelo svojo močno skrajno konservativno kmečko bazo večinoma v Navarri. Karlisti, privrženci španskega pretendenta za prestol don Carlosa in njegovih naslednikov, so se v treh državljanskih vojnah, 1833–1839 in 1847–1849 na strani don Carlosa (Carlos María Isidro de Borbón) ter 1872–1876 na strani don Carlosovega vnuka (Carlos María de los Dolores de Borbón, rojen 30. marca 1848 v Ljubljani) bojevali proti liberalcem, republikancem in socialistom. Karlistične vojne so terjale okoli 300 tisoč žrtev.

sistem je temeljil na partikularizmu starega režima« (Payne, 1961, 5). Resda so imeli karlisti in še posebej alfonzisti³¹⁸ zgolj skromno množično podporo, vendar so številčno šibkost kompenzirali s svojo vplivnostjo, ki je temeljila na njihovem individualnem bogastvu ter zvezah in skupnih interesih z mogočnimi finančnimi, industrijskimi in posestniškimi sloji.

V nasprotju z obema monarhističnima strankama, pa je lahko Ljudska akcija /AP/, zaradi številčnejšega članstva in širše volilne baze, prevzela sredotežno vlogo na desnici. Njen naraščajoči uspeh je hkrati odražal neuspeh konservativnih republikancev, stranke predsednika države Alcalá Zamora, da bi katolike pripeljali v naročje republike (Blinkhorn, 1995b, 34). Marca 1933 se je AP pretvorila v jedro nove množične katoliško-konservativne stranke pod imenom CEDA,³¹⁹ ki je združevala vse pokrajinske katoliške stranke v državi. Njeno vodenje je prevzel dozdejšnji voditelj AP José Gil-Robles, ki je svojega političnega vzornika videl v avstrijskem kanclerju Engelbertu Dollfussu.³²⁰ CEDA, katere cilj je bila revizija ustave in obramba načel krščanske civilizacije, si je prizadevala (po vzoru avstrofašizma) preoblikovati špansko republiko v stanovsko urejeno korporativno katoliško državo, h kateri je težila tudi prejšnja Riverova diktatura; to preobrazbo je nameravala izpeljati z legalnimi sredstvi in ne z nasiljem.

Nezadovoljstvo na desnici je raslo tako iz uveljavljanja z ustavo določenih demokratičnih svoboščin kot tudi iz strahu oligarhov, da bo republika ogrozila zemljiško posest in nasploh delovala s socialnimi ukrepi v prid delavstva in kmetov. Toda šibkost levih koalicijskih vlad se je pokazala prav pri neuspešnem reševanju ključnih družbenih problemov/konfliktov, ki so obremenjevali špansko družbo vse od francoske zasedbe (1808): od agrarne reforme, odprave brezposelnosti do statusa vojske, regionalizacije idr.

Osnutek ustave je sicer definiral Španijo kot državo regij (*España Regional*), vendar ni dobil večinske podpore; je pa sprejeta ustavna rešitev omogočala oblikovanje avtonomnih pokrajin z različno stopnjo regionalne avtonomije in samouprave. Toda odprtih vprašanj regionalizacije vlade niso uspele zapreti, saj je le Katalonija dobila status avtonomne regije – s sprejetjem prvega statuta o avtonomiji /*Estatut de Catalunya*/, septembra 1932; z njim je bil obnovljen tradicionalni katalonski avtonomni politični ustroj /*Generalitat de Catalunya*/

318 Kot se jim je posmehoval neki karlist, so bili »generalštab brez vojske« (Blinkhorn, 1995b, 35).

319 *Confederación Española de Derechas Autónomas* (Španska konfederacija avtonomnih desničarskih skupin).

320 Kot pripadnik konservativne krščanskosocialne stranke se je zavzemal za avtoritarno stanovsko državo, urejeno po krščanskih načelih (t. i. avstrofašizem).

(predsednik, vlada, parlament, sodišča),³²¹ medtem ko Baskom in Galičanom ni uspelo uresničiti svojih avtonomnih narodnostnih pravic.

Vlade tudi niso razrešile v svoj prid perečega problema vojske kot stebra konservativnih sil, katere vloga je poleg Cerkve republikance najbolj vznemirjala. Republikanci, kakršen je bil Azaña, obrambni minister pred in potem ko je oktobra 1931 prevzel položaj premiera, so želeli ustvariti armado, ki bo vojaško dobro usposobljena in politično nevtralna, saj bi bila v nasprotnem ta institucija prej grožnja kot podpora španski demokraciji. Toda kljub sprejetju vrste reform in predčasni upokojitvi 8000 častnikov je vojska ostala še naprej politično angažirana proti republikli. Posledično je nasprotovala republikanskim političnim ukrepom, še posebno uvedbi regionalizma, ki ga je ocenila za ogrožanje celovitosti Španije. Zato ne preseneča, da so vojaški krogi pod vodstvom generala José Sanjurja avgusta 1932 prvič poskusili strmoglaviti republiko; tedaj niso uspeli, so pa decembra 1933 ustanovili skrivno združbo desničarskih častnikov Špansko vojaško zvezo (*Unión Militar Española / UME/*)³²² s ciljem, da zrušijo republiko in jo zamenjajo z vojaško diktaturo, ki naj bi Španiji povrnila avtoriteto in red (Esenwein in Shubert, 1995, 75–76). Vlada je z ustanavljanjem republikanskih milic in z rezervno policijsko armado oziroma jurišno/udarno gardo (*Guardia de Asalto*) sicer poskušala omejiti moč vojske, vendar je medtem – zaradi neizpolnjenih obljub – izgubila zaupanje širših množic.

Dobromisleči liberalci, antiklerikalci in prostozidarji v duhu latinških dežel 19. stoletja, ki so leta 1931 z miroljubno revolucijo prevzeli oblast od Burbonov, niso mogli niti obrzdati družbenega vrenja španskih revnih slojev, tako v mestih kot na podeželju, niti ga ublažiti z učinkovito družbeno, to je zlasti agrarno reformo (Hobsbawm, 2000, 149).

Zaradi visoke stopnje nezaposlenosti in skoraj nikakršnega zakonodajnega napredka na področju tako pričakovane zemljiške/agrarne reforme se je že poleti 1931 pričel v mestih in na podeželju val revolucionarnih splošnih stavk, demonstracij in uporov. Vrstili so se krvavi spopadi med delavci in kmeti, pod okriljem anarhističnih CNT na eni ter policijskimi silami in stavkokazi iz vrst

321 Po porazu republikanskih sil v državljanski vojni je general Franco, kot še nihče poprej, povsem zatrl avtonomijo in kulturo Katalonije; prepovedal je celo javno rabo katalonskega jezika.

322 Le-ta postane središče zarote večine visokih vojaških voditeljev/generalov, samih monarhistov in konservativcev. Zarotniške organizacije desničarjev v španski armadi so združevale leta 1936 nad pet tisoč oficirjev in generalov ter nad dva tisoč podoficirjev (Bebler, 1978a, 9).

socialističnih UGT na drugi strani.³²³ Anarhisti sprva niso bili sovražni do režima, ki je obljubljal, da bo v špansko politično življenje vnesel več svobode. Vendar je bila harmonija med CNT in republiko kratkotrajna.

Vladajoča koalicija, zavezana k varovanju javnega reda, je v svojem 2-letnem mandatu sprejela vrsto represivnih zakonov in uvedla policijske sile proti rovarjenju tako desnice kot tudi leve. Že oktobra 1931 je bil z neomajno podporo socialističnih poslancev sprejet Zakon za obrambo republike, ki je odpravil nekatere pridobljene demokratične pravice – ilegaliziral neprijavljene stavke, prepovedal svobodno izražanje radikalnega tiska in javnega zborovanja anarhističnih skupin ter legaliziral policijske racije. Zato je v naslednjih mesecih prišlo do radikalizacije v CNT,³²⁴ ki je izrinila zmerneže in usmerila anarhistično organizacijo na pot spora z republiko.

Kortes je po mučnem parlamentarnem postopku končno le sprejel zakon o agrarni reformi (septembra 1932), vendar je bilo njegovo izvajanje prepočasno, kar je povzročilo nov val nezadovoljstva in upornost kmečkih slojev, ki so jo spodbujali tudi anarhisti. Prav tako je postajal industrijski proletariat ob naraščajoči brezposelnosti vse bolj nezadovoljen s socialno politiko vlad, kljub uzakonitvi 8-urnega delavnika, kar se je odražalo v ponovnem porastu stavkovnega vala. Stavke, ki jih je CNT spodbudil v letih 1931–1933, so pogosto pripeljale do spopadov med delavci in dvema oboroženima policijskima silama, civilno gardo in republikino novo jurišno gardo. Resda so bile anarhistične vstaje (s ciljem ustoličenja anarhističnega komunizma) – januarja 1932 v Kataloniji, januarja 1933 in decembra 1933 v Aragoniji, Kataloniji in Rioji – skoraj povsem regionalne in so jih zlahka zatrli, so vendarle dokazovale, da republika ni uspela zajeti velikega dela španskih nižjih slojev, obenem pa so številne Špance srednjega sloja prepričale, da je republikanska demokracija gojišče nereda in revolucije (Blinkhorn 1995b, 31).

Iz navedenega lahko zaključimo, da je bila republika za špansko desnico neustrezen, njej nasprotni režim, vendar pa tudi vsem delom znotraj heterogene leve ni ustrezala, saj jim ni izpolnila upov o pričakovanih daljnosežnih in nepreklicnih družbenih reformah, ki bi spremenile zastarelo Španijo v sodobno državo. Resnici na ljubo so bila taka upanja nedvomno nerealistična, če upoštevamo vse težave in omejen čas, ki je bil na voljo.

323 Posebnost španskega socializma je bila, da so – v tekmi za zvestobo delavcev in revnih kmetov – anarhisti s svojimi organizacijami in sindikati predstavljali resno konkurenco vladajočim socialistom in njihovim sindikatom.

324 Anarhistični spori z republikansko oblastjo – ki se je trudila, da ne bi bila videti popustljiva glede zakona in reda – in trdna odločenost socialistične stranke, da bo uporabila vso svojo oblastno moč za oslabitev tekmeča, je CNT kmalu odtujil od republike.

Zaradi počasnosti parlamentarnih in birokratskih postopkov ter zavedanja, da zgolj sprejem socialne zakonodaje še ne zagotavlja njene uspešne uveljavitve pa tudi ne preobrazbe Španije, so postajali vse bolj nepotrpežljivi, nezadovoljni in razočarani nad zavezništvom z republikanci tudi vladni socialisti. Njihov voditelj Largo Caballero, na položaju ministra za delo, pa je uvidel, da je socializem znotraj buržoazne demokracije neizvedljiv, zato se je prelevil v zagovornika revolucionarne poti. Vse to je sprožalo vse večja nesoglasja in krhanja znotraj vladajoče/vladne koalicije, ki so nazadnje – potem ko so socialisti septembra 1933 izstopili iz vlade in je ta izgubila večinsko podporo v kortesu – pripeljala do konca njene 2-letne politične prevlade ter do novih parlamentarnih volitev. To je bilo v času, ko je svetovna gospodarska kriza dosegla vrh, in leto, v katerem sta v Nemčiji prišla na oblast Hitler in nacizem.

Parlamentarne volitve 19. novembra 1933, na katerih so lahko prvič v španski zgodovini volile ženske, so oblast podelile strankam desnice, levičarske stranke pa so doživele hud poraz.³²⁵ Razlogov za politični preobrat volilnega telesa je bilo več. Poleg že omenjenih (razdor vladne koalicije pred volitvami, razcepljenost v republikanskem in socialističnem taboru, razočaranje mnogih levičarjev nad pičlimi rezultati dosedanje vladajoče garniture) so prispevali k zmagi desnice še oddani glasovi žensk, ki so pod vplivom cerkvene propagande večinoma glasovale za desno-sredinske stranke, pa tudi volilna abstinenca anarhistov. CNT je pred volitvami organiziral obsežno protivolilno kampanjo pod geslom »No Votad« (ne volit): ker vladajoča koalicija v svojem mandatu ni izpeljala obljubljenih reform, republikanci in socialisti ne morejo dobiti niti podpore anarhističnih organizacij niti volilnih glasov anarhistov! V primeru zmage desnice, pa je CNT obljubljal socialno revolucijo in anarhistični komunizem.

Zmagovalka novembrskih volitev je bila CEDA, sicer najvplivnejša stranka na desnici, ki je prejela med vsemi strankami največ glasov (31 %). Vendar CEDA z voditeljem Gil-Roblesom ni dobila mandata za sestavo vlade, saj ni opustila akcidentalizma in iskreno podprla republike, kot je svojo zavrnitev (upravičeno) utemeljil predsednik republike. Zato je Zamora podelil mandat Alejandro Lerrouxu, liderju druge najmočnejše stranke – radikalnim republikancem, ki so v naslednjih dveh letih, s parlamentarno podporo stranke CEDA ter manjših desnih in desno-sredinskih strank, vodili vrsto koalicijskih vlad. Toda ta podpora je imela svojo ceno, saj je Gil-Robles zahteval razveljavitev reform iz obdobja vladavine republikansko-socialistične koalicije (Preston, 2006, 67–68). S tem je CEDA nedvoumno potrdila svojo nepripravljenost, da bi sprejela republiko in prerazporeditev bogastva, ki je bila nujna, da bi demokracija lahko delovala.

325 Gl. https://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_general_election,_1933 (volilni rezultati).

Segundo bienio (bienio contrarreformista) – »bienio negro«

V obdobju naslednjih dveh let (1934 in 1935), ki so ga republikanci in socialisti označili za »črno dveletje« (*bienio negro*), je vladajoča desnica odpravila reforme iz »rdečega dveletja« (1931–1933), torej premene na verskem, izobraževalnem, regionalnem, agrarnem in socialnem področju. Izničenje še tisto malega, kar je bilo doseženo v preteklih dveh letih, je prispevalo k porastu militantnosti levice, še posebej med pripadniki CNT, ki so na jesenskih protivolilnih zborovanih obljubljali socialno revolucijo v primeru zmage desnice. 8. decembra 1933 je njihov revolucionarni komite sprožil najbolj množične anarhistične vstaje v obdobju druge republike; zajele so večji del Španije, najresnejša pa je bila v Aragoniji, kjer so v mnogih vaseh razglasili anarhistični komunizem. Vstaja je bila po silovitih bojih z vojsko zatrta 15. decembra. Vlada je nato dala aretirati več sto upornikov, izobčila CNT in pozaprla vse njene sindikalne organizacije. Vendar oblastni represivni ukrepi aragonskih anarhistov niso zlomili, nasprotno. Že marca 1934 je CNT – z namenom, da vlada pomilosti zapornike, aretirane v decembrski vstaji – organiziral v Zaragozi najbolj impresivno splošno stavko v španski zgodovini, ki je aragonsko prestolnico ohromila za več kot mesec dni (ibid., 70). Člani barcelonske CNT so tedaj pokazali neverjetno solidarnost s stavkajočimi, ko so na svoje domove sprejeli na tisoče njihovih otrok. CNT je s to stavko spoznal, da njegova prava moč ni v oboroženih uporih in vstajah, ampak v sposobnosti organiziranja sindikalnega odpora.

Korenito poslabšanje socialnih razmer je v pretežnem delu Španije povzročilo spomladi 1934 nov val stavkovnega gibanja, ki je doseglo vrhunec junija s splošno stavko dninarjev, tokrat v organizaciji socialističnih sindikatov /UGT/ oziroma pod okriljem njenega FNTT³²⁶ (socialističnega sindikata kmetijskih delavcev), ki so zahtevali boljše delovne pogoje in zvišanje plačila, saj so v primerjavi z letom 1932 zaslužili za več kot polovico manj. Toda njena hitra zadušitev je zadala resen udarec celotnemu UGT, obenem pa odprla tudi vprašanje ustreznosti reformistične socialistične taktike v zaostrenih družbenih razmerah (ibid., 75–76). Posledično se je začela diferenciacija (»boljševizacija«) znotraj socialistične stranke PSOE in njenih sindikatov UGT na zmerneže/reformiste (na čelu z Indaleciom Prietom) in revolucionarje (z Largom Caballerom):

Levega odklona socialistov pa ni spodbudilo samo nakopičeno nezadovoljstvo, ampak tudi strah pred »fašizmom«, predvsem v oblik CEDA. V ideološkem pogledu CEDA nemara niti ni bila strogo

326 *Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra* (Nacionalna federacija kmetijskih delavcev).

fašistična. Toda s stališča njenih avtoritarnih tendenc, bojevite retorike Gila-Roblesa in drugih vodilnih cedistov, fašističnih nagnjenj njenega mladinskega gibanja in strogosti socialnih reakcij, ki jih je utelešala, ni težko razumeti strahov, ki jih je vzbudila na levici. Uničenje avstrijskih socialistov, ki ga je februarja 1934 izvedla katoliška vlada, ideološko blizu CEDA, je samo še bolj prepričalo številne socialiste, ki so se že tako zavedali usode, kakršne je zadela njihove italijanske in nemške tovariše, o potrebi, da se pripravijo na najslabše. Largo Caballero je začel pozivati na »delavsko zavezništvo«, ki naj bi obsegalo socialiste, CNT, majhno špansko komunistično partijo in ostalo levico delavskega razreda (Blinkhorn, 1995b, 45).

Po ocenah nekaterih delavskih voditeljev so razlogi za relativno neuspešen boj španskega proletariata s kapitalom in oblastniki tičali v njegovi strankarski in sindikalni razdrobljenosti in medsebojni nepovezanosti; od tod se je porodila ideja za delavsko alianso,³²⁷ katere glavni nalogi naj bosta vodenje in koordiniranje skupnih revolucionarnih akcij, tako na državni kot lokalni ravni. Kot se je pokazalo, so bila medsebojna nezaupanja prevelika, pa tudi motivi posameznih strank in organizacij za vključitev v zvezo največkrat nezdržljivi, da bi lahko ideja zavezništva zaživela na terenu. PSOE je npr. videla v alijsah priložnost za širjenje svojega vpliva in nadzora še v tiste sredine, kjer so bile socialistične organizacije doslej relativno šibke. Komunistična stranka /PCE/, ki je bila leta 1934 še povsem neznatna in nepomembna stranka, pa je morala zavriniti vstop v alianse, saj je bila kot članica Kominterne dolžna spoštovati njen sklep o prepovedi sodelovanja z drugimi političnimi strankami. Tudi v anarhistični CNT, z izjemo asturijske sekcije, so – zaradi preteklih (tudi krvavih) izkušenj, ko je bila PSOE v vladi – odklanjali kakršnokoli zavezništvo s socialisti.

Svetli izjemi, kjer so se uspeli dogovoriti o delavskem zavezništvu, sta bili Katalonija (*Alianza Obrera de Cataluña*) in Asturija (*Alianza Obrera en Asturias*). V Kataloniji so se pobudi o zavezništvu Joaquína Maurína in njegovega antistalinističnega delavskega in kmečkega bloka BOC pridružili (trockistična) komunistična levica Španije (*Izquierda Comunista Española /ICE/*) pod vodstvom Andrésa/Andreua Nina, katalonska socialistična sekcija PSOE in njihovi sindikati UGT, opozicijski sindikati (*Sindicatos de Oposición*) in katalonski mali kmetje (*Unió de Rabassaires i Altres Cultivadors del Camp de Catalunya*). V Asturiji pa sta sklenila politično zavezništvo oba ključna sindikata, socialistični

327 Pobudnik ideje o Delavski aliansi (*Alianza Obrera*) je bil Joaquín Maurín, ustanovitelj Bloka delavcev in kmetov (*Bloc Obrer i Camperol /BOC/*), majhne trockistične, protistalinistične stranke v Kataloniji.

UGT in anarhistični CNT, ki sta imela dolgoletno tradicijo sodelovanja v boju proti razrednemu sovražniku.

Konec septembra 1934 je prvak najmočnejše parlamentarne stranke CEDA Gil-Robles z umikom podpore zrušil tedanji vladni kabinet in s tem zagotovil svoji stranki, da vstopi 4. oktobra v preoblikovano desno vlado s tremi ministri. Rekonstrukcija vlade v normalnih političnih okoliščinah ne bi niti vzbudila večje pozornosti, toda v zaostrenih španskih razmerah je povzročila mobilizacijo na levi, ki je videla v aktu stranke CEDA, tudi pod vtisom avstrofašističnega vladnega pogroma nad socialisti, fašistično grožnjo Španiji. Socialisti na čelu s Caballerom³²⁸ so se takoj odzvali in 1. oktobra razglasili splošno stavko po vsej Španiji, z glavnimi žarišči v Madridu, Kataloniji in Asturiji (Preston, 2006, 77). V Madridu, kjer je stavka ohromila ves promet, je prišlo do silovitih in krvavih spopadov med delavstvom in policijskimi silami. Toda revolucionarno gibanje je bilo zaradi pomanjkanja orožja in slabe koordinacije hitro zadušeno. Vladni aparat, potem ko je ponovno prevzel nadzor nad glavnim mestom, je dal aretirati socialistično vodstvo, med njim tudi Larga Caballera.

V Kataloniji pa je prišlo, v nasprotju z Madridom in Asturijo, do nekoliko drugačne vstaje, ki se je začela 5. oktobra s stavko Delavske alianse v Barceloni. Revolucionarnemu in antifašističnemu gibanju se je namreč pridružila tudi avtonomna vlada /*Generalitat*/, vendar s svojim nacionalističnim, osamosvojitvenim programom. V ta namen je aktivirala katalonske nacionaliste za upor proti centralni madridski vladi ter prepričala predsednika Lluísa Companysa, da je 6. oktobra razglasil katalonsko neodvisnost/državo – Republiko Katalonijo (*República Catalana*) v sestavi »španske federalne republike« (Preston, 2006, 78). CNT kot najmočnejša organizacija ni hotela sodelovati v tej politični, osamosvojitveni akciji, ki ni imela narave socialne revolucije; brez njenega sodelovanja pa je bilo, objektivno gledano, naivno pričakovati, da bo lahko katerakoli vstaja uspešna. Toda vlada v Barceloni, prepričana v svojo poosebljeno nacionalistično moč, je začutila priložnost, da lahko izpelje ne samo osamosvojitvev brez CNT, temveč tudi onemogoči aktivnosti neugodnega razrednega tekmeca. Zato je dala nalog za aretacijo vseh vplivnih anarhistov in za vdor v prostore *Solidaridad Obrera*, časopisa barcelonske CNT ter prepovedala njegovo izhajanje. S tem aktom je dejansko hotela preprečiti morebitno poosamosvojitveno aktiviranje anarhističnega gibanja za prehod na socialno revolucijo. Vendar se tok dogodkov ni odvijal po pričakovanjih avtonomne vlade, ki se je naslanjala na svoje policijske sile, medtem ko orožja, iz strahu

328 Caballero – novi »španski Lenin«, kot ga je imenovala moskovska *Pravda*, je videl rešitev pred fašizacijo Španije v oborožitvi ljudstva, revoluciji in vzpostavitvi diktature proletariata.

pred razmahom revolucionarnega gibanja, ni hotela razdeliti med stavkajoče delavce. Nepričakovana težava za *Generalitat* je pomenila odklonitev vojske, nastanjene v Kataloniji, da pristopi na stran upornikov. Nasprotno, potem ko je vojska, ki ji je poveljeval general Domingo Batet, prejela ukaz španske vlade o zadušitvi vstaje, je ta v bliskoviti akciji zasedla vse javne zgradbe v Barceloni, vključno s sedežem avtonomne vlade, ter le dan po razglasitvi katalonske republike (7. oktobra) aretirala njen politični vrh na čelu s predsednikom L. Companysom (Beevor, 2006, 30). Katalonska vstaja se ni samo hitro in klavrno končala, temveč je sledila še kazni s strani španske vlade, ki je suspendirala statut o katalonski avtonomiji */Estatut de Catalunya/* in pokrajino podvrгла strogemu vojaškemu nadzoru.

Jesensko stavkovno gibanje je doseglo vrhunec (t. i. španski »rdeči oktober«) z veličastnim rudarskim štrajkom v Asturiji, ki se je zapisal v zgodovinsko zakladnico španskega in evropskega delavskega gibanja.. Uporniki so 5. oktobra razglasili Asturijsko komuno, poimenovano po Pariški komuni (1871), prvi delavski vstaji takšnih razsežnosti v zahodni Evropi. Manuel Grossi, eden izmed voditeljev vstaje, je zabeležil ta veliki trenutek:

Okrog pol osmih se je zbralo kakih 2000 ljudi pred mestno hišo v Miersu, ki so jo že zasedli delavci. Z balkona sem razglasil socialistično republiko. Navdušenje je bilo nepopisno. Vzklikom revoluciji so sledili vzkliki: *Živela socialistična republika!* (v Ravbar, 1971, 92).

Asturijski oboroženi upor je imel – v nasprotju z vstajama v Madridu in Kataloniji, ki sta bili popoln polom – vsa obeležja revolucionarnega razrednega boja za novo, socialistično ureditev Španije. Hkrati je manifestiral prvo delavsko zavezništvo/alianso v praksi – enotno delavsko fronto, potem ko sta se oba največja sindikalna centra, anarhistični CNT in socialistični UGT, uspela sporazumeti za skupno sodelovanje, priključili pa so se jima tudi do tedaj skoraj politično nepomembni komunisti */PCE/*; sicer je imel upor podporo vseh delavskih revolucionarnih organizacij. Vsi razredno zavedni rudarji in jeklarski delavci so imeli enotno stališče o vstaji: »Ker so fašisti v Madridu prevzeli oblast, jim odgovarjamo s svojo proletarsko revolucijo« (Thomas, 1969, 98).

Asturijska vstaja je bila organizacijsko – s postavitvijo odborov za koordiniranje akcij – dobro pripravljena, kar se je odražalo tudi na bojiščih, kjer so se uporniški delavci enotno in solidarno bojevali pod sloganom *Unións, Hermanos Proletarios* (Združimo se, bratje delavci). Vstajniki, posedovali so orožje in dinamit, so najprej napadli postojanke civilne garde in zavzeli javne stavbe ter imeli v nekaj dneh pod svojim nadzorom večino vasi in mest, vključno z

asturijskim glavnim mestom Oviedom. Seveda je v teh akcijah prišlo ponekod tudi do neljubih ekscesov, kot so bili napadi na cerkve in samostane ter poboji.

Pregnane vladne organe so v mestih in vaseh nadomestili številni revolucionarni odbori in delavsko-kmečki komiteji, ki so uvajali nove, »socialistične« družbene odnose, bodisi v anarhistični/libertarni bodisi v komunistični/avtoritarni ideološki interpretaciji, odvisno od tega, kdo je imel oblast. Asturijski aktivist Avelino González Mallada je nazorno opisal delovanje obeh sistemov, ko je primerjal organizacijo življenja v dveh mestih:

Sama de Langreo, ki je bilo v rokah komunistov in socialistov, je bila organizirana na vojaški/avtoritarni način: diktatura proletariata, rdeča armada, centralni komite, disciplina, avtoriteta. La Felguera, kjer je dominirala CNT, pa je uvedla anarhistični komunizem: akefalni (brez osrednje avtoritete), javno odločanje o vseh zadevah, oboroženo ljudstvo, ukinitve zasebne lastnine in denarja, racionalna distribucija hrane in oblačil. /.../ Navdušenje in radost v La Felgueri, kasarniška čemernost v Sami. Eden poleg drugega sta se nahajala dva koncepta socializma, avtoritaren in libertaren; diktatura v Sami, svoboda v La Felgueri (v Peirats, 1998, 97–98).

Madridska desničarska vlada je širitev revolucionarnega procesa, ki sta ga tako delavstvo kot meščanstvo štela za državljansko vojno, lahko zaustavila le z odobritvijo vojaškega posega; to nalogo je zaupala generalu Francu. Vojaška operacija v Asturiji se je začela z letalskim bombardiranjem in obstreljevanjem delavskih okrožij, nato pa je Franco nad upornike poslal špansko tujsko legijo in maroške najemniške čete (*regulares*). Afriške čete so v vojaškem pohodu sprožile val brutalnega terorja (usmrtitve moških, žensk in otrok, mučenja, posilstva, ropanje), katerega cilj je bilo zastraševanje vstajnikov in tamkajšnjega prebivalstva. Asturijska vstaja je bila v štirinajstih dnevih, potem ko so uporniki ostali brez streliva, krvavo zadušena (od 1500 do 2000 pobitih). Prav to vstajo mnogi označujejo, ne brez utemeljenosti, kot generalko za državljansko vojno (1936–1939). Po zatrtju asturijske vstaje je sledila silovita vladna represija jeseni in pozimi 1934/35; množične aretacije so zajele prek 30.000 političnih upornikov, med njimi tudi ugledna imena iz socialističnih in republikanskih vrst (Largo Caballero, Manuel Azaña idr.). Anarhistični sindikati so bili tedaj potisnjeni v ilegalo, pretežni del vodstva socialističnih sindikatov pa so zaprli (gl. Preston, 2012, 81–89).

Asturijski oktobrski dogodki v letu 1934 so kot senca legli na špansko družbo, saj so jo ne le nepremostljivo polarizirali, pač pa tudi izničili kakršnokoli

možnost kompromisnega in mirnega sobivanja med levico in desnico, ki je postajala vse bolj fašistična.

Spomladi 1935 je levica začela postopoma okrevati, kar se je videlo tudi v pospešenih pripravah na zavezništvo med republikansko levico in socialisti, s ciljem, da se v bližnji prihodnosti uprejo fašizmu.

Dogodki v Španiji v jeseni 1934 so bili najverjetneje usodni za spremembo pojmovanj večine komunističnih voditeljev (in Komunistične internacionale na njenem 7. kongresu, poleti 1935), saj so poleg tega, da so poudarili pomen enotnosti delavcev (pripadnikov komunističnega, socialističnega in anarhističnega gibanja) istočasno prikazali, kako strašna nevarnost je zagrozila delavstvu in ostalemu delovnemu svetu s strani fašizma, od združenih sil reakcije, ki niso bile tako šibke, kot so to pogosto površno ocenjevali (Damjanovič, 1977a, 77).

Hitro okrevanje levice je pritrnilo stališču nemajhnega števila ljudi na desnici, predvsem skrajnih (falangisti/fašisti, monarhisti), da je bila v mesecih, ki so sledili dogodkom v Asturiji, zapravljen dragocena priložnost za razbitje levice in uničenje republike, in to z vojaškim udarom. V nasprotju s to nedemokratsko potjo je bil vrh vladajoče katoliške stranke CEDA še vedno prepričan, da je desnica sposobna doseči »popolno«
oblast z volitvami. Priložnost za to je dobila, potem ko je morala Lerrouxova vlada konec septembra 1935 odstopiti zaradi političnih škandalov in korupcije. Tedaj je predsednik Alcalá-Zamora razpisal volitve v kortes za 16. februar 1936. Seveda pa so parlamentarne volitve zahtevale – zaradi specifičnega večinskega volilnega sistema – tudi predvolilno združevanje interesno različnih gibanj tako na desnici kot na levici, kar je samo še utrdilo in potrdilo nepremostljivo polarizacijo španske družbe.

V takšnih okoliščinah je dozorela ustanovitev ljudske fronte, ki jo je spodbudil generalni sekretar komunistične stranke José Diaz na nekem zborovanju 2. junija 1935. Programsko osnovo LF je strnil v štirih točkah: »1. zaplomba veleposestniške zemlje /.../ brez odškodnine in takojšnja ter brezplačna podelitev zemlje revnim kmetom in poljskim delavcem; 2. osvoboditev narodov, ki so pod španskim imperialističnim jarmom, pravica samoodločbe za Katalonijo, Euskadi/Baskijo in Galicijo /.../; 3. izboljšanje življenjskih in delovnih pogojev delavskega razreda /.../; 4. osvoboditev vseh zaprtih revolucionarjev /.../« (v Tunon de Lara, 1971, 97–98).

Zmaga Ljudske fronte pred zgodovinsko preizkušnjo

Spopad v predvolilnem času je še stopnjeval nasprotja med obema taboroma, ki so se razplamtevala v zadnjih petih letih, pri čemer je ljudska fronta zahtevala odločno vnovično uveljavitev socialne politike iz let 1931–1933, desnica pa radikalne ustavne spremembe, še posebno specifičnega večinskega volilnega sistema. Apokaliptični značaj vizij obeh strani o tem, kaj naj bi pomenila zmaga nasprotnika, je bil zgovoren dokaz njune nesposobnosti za soobstoj. Za ljudsko fronto bi zmaga desnice vodila naravnost v fašizem, za desnico pa bi zmaga ljudske fronte pripeljala do boljševidične revolucije (Blinkhorn, 1995b, 47); resnici na ljubo je treba povedati, da volilna programa obeh taborov ne dajeta podlage za takšne radikalne zaključke.

Mesec dni pred volitvami, 15. januarja 1936, je bil podpisan sporazum o oblikovanju Ljudske fronte */Frente Popular/*. V njo so vstopili: obe levi republikanski stranki (Republikanska zveza */UR/* in Republikanska levica */IR/*), socialistična delavska stranka */PSOE/* in njeni sindikati */UGT/*, sindikalistična stranka */Partido Sindicalista/*, komunistična stranka */PCE/*, delavska stranka marksistične enotnosti (*Partido Obrero de Unificación Marxista /POUM/*)³²⁹ in še nekatere manjše regionalne stranke (iz Katalonije, Galicije, Valencie). Sporazum je določal tudi program tako sestavljene heterogene koalicije. Če objektivno pogledamo na podpisani koalicijski sporazum, tega sploh ne moremo imeti za revolucionarnega, prej za privolitev delavskih strank v sprejetje programa republikancev. V njem je bil namreč govor o ponovni uveljavitvi zakona o agrarni reformi, nadalje o reformi kortesa, občin, šolstva, o finančni reorganizaciji, zaščiti male industrije in uvedbi javnih del. Skratka ta liberalni program jasno izključuje socialistične zahteve (kar je nenazadnje povedal tudi E. Kocbek v svoji uvodoma citirani oceni, 1937) po nacionalizaciji zemlje in bank, pa tudi delavski nadzor nad industrijo: »Republika, kakršno si predstavljajo republikanci, ni republika, ki bi si zastavljala razredne, socialne in ekonomske cilje, ampak režim zrele demokratične svobode, porojene iz javnega interesa in družbenega napredka« (Broué in Témime, 1986, 63). Program je torej predvideval vrnitev na politiko liberalne republikanske vlade z majhnimi programskimi dopolnili. V javnosti je veljalo splošno prepričanje, da je Ljudska fronta jamstvo tako za uveljavitev korenitih družbenih in socialnih reform kot tudi za zaustavitev rastoče napadalnosti tabora politične desnice in fašizma. Še posebno je španska demokratično usmerjena javnost

329 Protistalinistična/trockistična komunistična stranka POUM je nastala septembra 1935 v Kataloniji z združitvijo delavskega in kmečkega bloka */BOC/* Joaquína Maurína in komunistične levice Andreua Nina (gl. Tosstorff, 2000; 2006).

z naklonjenostjo gledala na obljubo leve koalicije o popolni amnestiji za politične obsojence iz asturijskega in katalonskega upora jeseni 1934, kar se je po njeni zmagi na volitvah tudi zgodilo. Ne nazadnje je predvidena amnestija bistveno prispevala tudi k odločitvi voditeljev anarhističnih sindikatov, da na volitvah podprejo Ljudsko fronto.

Parlamentarne volitve v kortes 16. februarja 1936 so prvič v zgodovini druge republike (1931–1939) pomenile enakovreden spopad med velikima, kohezivnima levima in desnima zavezništvo; prvo je prejelo nekaj več kot 4,7 milijona glasov, drugo nekaj manj kot 4 milijone, medtem ko je bil center z manj kot 450.000 prejetimi glasovi tako rekoč politično nevpliven. Ob tem velja spomniti na uveljavljeni večinski sistem, ki je na eni strani silil politične stranke v ustanavljanje velikih predvolilnih koalicij (tudi programsko raznorodnih, kot je bilo to v španskem primeru, tako na levi kot desni), na drugi strani pa je podelil zmagoviti strani (levemu bloku) nesorazmerno večje število poslanskih mest glede na prejete volilne glasove. Viri sicer navajajo malenkostno različne številke, odražajo pa dejansko razmerje moči v 473-članskem kortesu, in to v prid levemu bloku: 285 poslanskih mest proti 131 desnici in 57 centra.³³⁰

Ob volilni zmagi levega tabora seveda ne gre spregledati, da se Ljudski fronti niso pridružili anarhisti, brez dvoma najbolj pomemben revolucionarni dejavnik v španski družbi,³³¹ so pa voditelji anarhističnih strank v zadnjih dneh volilne kampanje podprli Ljudsko fronto, in to proti tradicionalni praksi bojkotiranja volitev (*»No Votad«*), kar je slednji prineslo okoli 800.000 glasov, odločilnih za njeno zmago nad desnico. Pomen tega preobrata je izjemen za nadaljnji tok španskih dogodkov, saj so anarhisti dotlej na splošno nasprotovali političnemu delovanju – strankam, volitvam in parlamentu – v korist vztrajnemu sindikalnemu boju, veri v spontano revolucijo in ideji o revolucionarni splošni stavki. Zavračali so vse vsiljene avtoritete v kakršnikoli obliki države³³² in namesto tega zagovarjali vizijo o postindustrijski družbi, ki bi bila popolnoma decentralizirana in dejansko samoupravna.

330 Gl. https://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_general_election,_1936.

331 Po podatkih španskega notranjega ministrstva so imele (jeseni 1934) anarhistične stranke in organizacije 1.577.547 privržencev, medtem ko socialistične 1.444.474 (Courtois in Panné, 1999, 408).

332 Na konferenci anarhističnih sindikatov /CNT/ v Zaragozi (junija 1922) so delegati večinsko zavrnilo pristop k III. (Komunistični) internacionali – Kominterni z obrazložitvijo, da v »Rusiji ni uspela revolucija, temveč država, ki paralizira in zatira revolucijo« (Indič, 1989, 71). Od tedaj je uradna Moskva gojila nepomirljivo sovraštvo do španskih anarhistov, kar je usodno zaznamovalo njen netolerantni odnos do španske večstrankarske revolucije.

Zmaga Ljudske fronte je bila za desni, nacionalni blok prej presenečenje kot ne. Konservativne sile – predvsem tiste, ki so zastopale interese cerkvene in posvetne aristokracije ter njene privilegije – so črpale svojo moč iz še vedno močnih ostankov fevdalizma v Španiji. S temi interesi so sovpadali tudi interesi vojaških vrhov ter pristašev monarhije, karlistov in alfonzistov. Vsi naštetni se niso mogli sprijazniti niti z obstojem republike niti s postopno liberalnodemokratsko preobrazbo španske družbe. Španska desnica je po bolečem porazu vztrajno trdila, da volitve niso bile pravilne, saj naj ne bi odražale resničnega stanja politične volje španskega ljudstva; na tej podlagi je zgradila svoj »legitimni« upor proti vladi Ljudske fronte. Seveda ne gre prezreti, da je desnici manjkal skupni, povezovalni element; tega je našla v španski falangi (formalno ustanovljeni oktobra 1933) in njeni ideologiji, ki je poudarjala tako obrambo tradicionalnih španskih vrednot in institucij kot tudi svoje nestrinjanje z republikanizmom, strankarsko politiko, kapitalizmom, marksizmom in razrednim bojem, obenem pa je bila zelo blizu nemškemu nacizmu in italijanskemu fašizmu, kar se je kazalo tudi v njenem programu (26 točk):

Falange Española je v svojem programu prevzela mnoge fašistične vzorce: uporaba nasilja, ki služi »regeneraciji naroda«, težnja po diktaturi, militaristične ideje itn. Prav tako so falangisti prevzeli del fašističnega sporazuma glede sindikatov, ki naj bi bili skupna organizacija delodajalcev in delojemalcev, kar je v bistvu prirojena ideja korporativizma (Španija naj postane sindikalistična država). Program je dokaj nedorečeno omenjal tudi agrarno reformo (kar je bilo v Španiji še posebej akutno in aktualno vprašanje), zato pa je bolj poudarjal spoštovanje privatne lastnine. Falanga je sprejela tudi mitologijo španskega nacionalizma in imperializma (podobno kot v drugih fašizmih). Začetnik falangistične doktrine José Antonio Primo de Rivera (sin diktatorja generala Miguela Prima de Rivera) je razglasil, da je »Španija osvojila neznane kontinente od morja in barbarstva /.../ zaradi svojega občutka katolicizma, to je univerzalizma. /.../ Osvojila jih je, da bi lahko vključila njihove prebivalce v splošni načrt rešitve« (Južnič, 1981, 307).

Na volitvah februarja 1936 je falanga nastopila samostojno ter doživela odmeven polom (prejela je le 0,44 % glasov), ker ne pride v kortes (Broué in Témime, 1986, 37). Njen čas dejansko šele prihaja, saj bo prek nje prišla nujna zunanja pomoč fašističnih držav v državljanski vojni; slednja bo falangi ponudila tudi možnost pridobivanja članstva, še zlasti potem, ko bo postala v nacionalističnem, antirepublikanskem taboru državna stranka: 19. aprila 1937 je Franco z

dekretom uspel združiti pod svojim vodstvom ideološko raznorodne skupine na desnici (falango, karliste in manjše politične frakcije) ter tako v nacionalistični Španiji ustvaril eno samo stranko *FET y de las JONS*,³³³ bolj znano kot gibanje FET /*Falange Española Tradicionalista*/ (Španska tradicionalistična falanga):

Zedinjenje« aprila leta 1937 in imenovanje prve nacionalistične vlade januarja leta 1938 sta se izkazala kot prva koraka pri ustvarjanju avtoritarnega režima, ki je po nacionalistični zmagi leta 1939 Španiji vladal naslednjih 36 let (do Francove smrti, 1975). V režimu, kakršen je že obstajal ob koncu državljanske vojne, so bile izstopajoče značilnosti: pomembna (čeprav, zaradi reorganizacij po vojni, nikakor ne tudi prevladujoča) vloga edine državne stranke FET, obnova monopolnega položaja katoliške cerkve v izobraževanju in pomembnem kulturnem vplivu, brezobzirna represija nad vsemi oblikami opozicije, predvsem pa neomajen položaj in popolna prevlada Franca samega (Blinkhorn, 1995b, 66).

Parlamentarne volitve v kortes 16. februarja 1936 so zagotovo predstavljale kulminacijo politične polarizacije španske družbe, ki je – kot je pokazal v nadaljevanju tok dogodkov – vodila v državljansko vojno. Za razumevanje slednje pa poleg že omenjenih vzrokov ne gre spregledati niti heterogenosti republikanskega tabora Ljudske fronte niti dejstva, da je bil španski socializem večstrankarski in posledično je bila tudi socialna revolucija leta 1936 večstrankarska. Seveda pa je volilni rezultat z zmago Ljudske fronte poslal tudi nedvoumno sporočilo ključnim političnim dejavnikom v mednarodni skupnosti, to je zahodnim demokracijam, fašističnim silam in Sovjetski zvezi, pa tudi delavskim asociacijam (Komunistični in Socialistični delavski internacionali, Mednarodni federaciji sindikatov idr.).

Ko je v Španiji prevzela oblast nova vlada Ljudske fronte, se je začelo obdobje radikalizacije, ki so ga spremljale provokacije tako z leve kot desne. Desničarske organizacije (od monarhistov do falangistov) so ustanovljale lastne oborožene milice in začele izvajati teror nad levičarji in republikanci. Desničarski teroristi so ubili prek petdeset znanih osebnosti levice in delavskega gibanja. Levica je prav tako odgovorila s terorjem, posebno anarhisti. Očividec se spominja:

333 Klice fašistične ideologije so se v Španiji pojavile oktobra 1931 z ustanovitvijo prvih fašističnih skupin, imenovanih JONS – *Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista* (Nacionalno-sindikalistične ofenzivne skupine); ki so si zadale za svoj programski cilj, da Španija postane nacionalno-sindikalistična država. JONS je bil z maloštevilnimi privrženci politično nevpliven, zato se je v začetku marca 1934 združil s falango, ki je bila zaradi finančne podpore velikih podjetnikov in monarhistov uspešnejša in vplivnejša.

Provokacije so bile spontane in tudi na skrivaj nadzorovane. Imele so namen destabilizirati špansko družbo in se hkrati odzivati temu dogajanju. Bile so grozljive v svojem nasilju in krutosti in so zdaj postale nekaj običajnega v španskem političnem življenju. Dežela se je čedalje bolj polarizirala, in to je dobivalo skoraj histerične razsežnosti. Množice demonstrantov so polnile madridske trge, povsod je bilo videti plakate s Stalinovim obrazom, v vladi pa se je razpasla retorika revolucije (Koch, 1995, 331).

Ko je poleti 1936 desnica napadla republiko, so se razdori na levisi in neizprosne delitve v vrstah španskih socialistov izkazali kot ključni dejavnik ranljivosti demokratičnega gibanja. Upor generalov proti republiki je bil ne le začetek tistega, čemur pravimo državljanska vojna, pač pa tudi tistega, kar je Antonio Ramos-Oliveira (1952) označil s sintagmo »*subguerra civil*« (vzporedna državljanska vojna) namreč medsebojno uničujoče obračunavanje med socialisti, republikanci, komunisti, anarhisti, anarhosindikalisti in siceršnjimi privrženci levice. To zapleteno notranjo situacijo je moč razbrati tudi iz znamenitega Orwellovega dela *Poklon Kataloniji* (2009):

George Orwell je prišel v Španijo konec decembra 1936 (op. bil je prostovoljec v eni od kolon POUM), da bi se – kot je zapisal v sklepnem komentarju svojih španskih doživetij – »bojeval proti fašizmu«, saj je vojno v Španiji razumel kot »obrambo civilizacije pred blaznim uporom vojske«, ki so ga vodili Hitlerjevi somišljeniki in 'plačanci'. Kmalu pa je spoznal, da je spopad mnogo globlji in v Španiji poteka tudi revolucija, ki je do skrajnosti razdelila ljudskofrontni, republikanski tabor, pri čemer med njenimi nasprotniki niso bili le meščanski liberalci in 'desni' socialisti, temveč tudi komunisti s Sovjetsko zvezo na čelu. Ljudska fronta je bila »pravzaprav zavezništvo med sovražniki«, je razočarano zapisal po vrnitvi v Anglijo; »med strankami na vladni strani komunisti niso stali na skrajni levisi, temveč na skrajni [protirevolucionarni] desnici«. Orwellsu se je zdelo komunistično stališče, da je treba vojno najprej dobiti in šele nato misliti na revolucijo, sicer smiselno in razumno, še leta 1943 pa je tudi menil, da je bil »izid španske vojne odločen v Londonu, Parizu, Rimu in Berlinu, in ne na španskih tleh«. Toda v isti sapi se je dobro zavedal, da je liberalno-komunistična zadušitev revolucionarnega nemira usodno skrčila socialno zaledje ljudskofrontnega zavezništva; komunisti, ki so nasprotja med različnimi strujami v delavskem gibanju izrabljali za krepitev lastnega položaja in za brutalen obračun s svojimi

in sovjetskimi nasprotniki, pa so s težnjo, da bi spopad omejili na »nerevolucionarno vojno«, zapravili »strateško prednost« protifran-kističnega tabora in pomembno prispevali k njegovemu porazu (Vodopivec, v Orwell, 2009, 227–228).

O »belih« in »rdečih«³³⁴

Edvard Kocbek, vodilni mislec slovenskih krščanskih socialistov, je v eseju »Premišljevanje o Španiji« (1937)³³⁵ pronicljivo zapisal: »Kdor bo pisal zgodovino o teh strašnih dnevih in se bo otrešel vseh poenostavljanj, bo moral reči, da je resnica o španski vojni razdeljena, kakor so razdeljeni njeni ljudje. Na obeh straneh se godijo krute stvari, obe strani sta krvavi, noben tabor ni izvzet od krivde na mučenju, ubijanju, požigih in ostalih nečloveških dejanjih. To je treba reči zato, ker večina evropskega tiska poroča tako, da nehote vzbuja predstavo o belem ali pravičnem ter o rdečem ali ubijalskem taboru. Če pa je zares potrebno kak tabor posebej ošibati, potem je to fašistični tabor, ki se postavlja za branilca krščanstva, pa pri tem nekrščansko nastopa« (ibid., 96–97):

Mnogi časniki in njihova poročila potrjujejo vesti, da tudi v uporniški armadi vladata silovitost in ošabna drznost, ki se stopnjujeta do nenaravne slepote. V vsem taboru divja patološka psihoza in dokazuje Unamunove³³⁶ besede, naslovljene na desničarje: »Mi imamo strašno število duševnih degenerancev. Edino oni so odgovorni za vse pretiranosti. Saj ne vedo, kaj je to junaštvo. Mislijo, da je v prepevanju in pobijanju.« Še najbolj pa to dokazujejo besede generalov samih. Queipo de Liano je govoril v seviljskem radiu: »Za slehernega ubitega nacionalista bom dal ubiti deset marksistov. In če jih ne bo dovolj, jih bom dal izkopati in v mrtve streljati.« General Mola je dejal dopisniku Havasa: »Zmagal bom, pa če polovica Španije pogine.« Da so te besede premišljene, priča de Llanovo začetno povelje 18. julija: »Ta vojna je vojna na smrt. S sovražnikom se moramo boriti, dokler

334 Prispodoba o *belih* (belogardistih) in *rdečih* (rdečearmejcih) izhaja iz ruske državljanske vojne (1918–1922).

335 S tem kritičnim člankom – o vlogi Cerkve v Španiji – je E. Kocbek povzročil hud in daljnosežen razkol med slovenskim katoliškim izobraženstvom (gl. Kovačič Peršin, 2016; Repe, 2016).

336 Miguel de Unamuno (1864–1936), eden najvidnejših španskih modernistov in humanistov, prof. gr. jezika na univerzi v Salamanci in duhovni vodja t. i. generacije '98 (1898). Kot prepričani republikanec je bil oster nasprotnik tako kralja Alfonza XIII. in diktatorja Prima de Rive kot frankističnega režima, ki ga je obsodil na hišni pripor, v katerem je umrl na zadnji dan leta 1936.

ga ne iztrebimo. In kdor še ni prišel do tega prepričanja, nikakor ne služi sveti španski stvari« (ibid., 101).

Le tisti, ki so naklonjeni zgodovinskim poenostavitvam, gledajo na špansko državljansko vojno samo kot na spopad in krvavo obračunavanje med liberalno demokracijo in konservativizmom tradicionalnih vladajočih slojev, med fašizmom in komunizmom, med desnico in levico. Vsekakor je ta vojna vse to tudi bila. Vendar ni bila le enostavno soočenje. Niti republikanci niti uporniki (frankisti), ki so se radi imenovali nacionalisti, niso imeli popolnoma jasne politične usmeritve. V vrstah upornikov so bili falangisti, monarhisti (karlisti, alfonzisti), nemški nacisti, italijanski fašisti; za republiko pa anarhisti, komunisti, socialisti, trockisti, Baski in Katalonci. Vsak od teh političnih tokov in interesov se je boril za svoje posebne cilje, ki pa niso imeli vedno skupnih imenovalcev. Še več, španski nacionalni značaj se je v polni meri izrazil prav v španski državljanski vojni. »*Viva la Muerte!*« (Živela smrt!) so vzklikali anarhisti, ko so hiteli v boj, prav tako pa so vzklikali tudi fašisti. Falangisti so imeli rdeče-črno zastavo, ki je simbolizirala kri in smrt, in s tem dražili anarhiste, ki so se borili na nasprotni strani s podobnimi barvami. Svojevrstna posebnost so tudi karlisti, ki so se bojevali za stransko vejo španske burbonske monarhične hiše, kar v nobenem realnem političnem programu ne bi smelo zveneti resno in smiselno. »*Dignidad*« (dostojastvo) je vodilo, ki za Špance zelo veliko pomeni: čast in ponos sta vrednejša od življenja. Španci so se borili in sodelovali v tej vojni z neverjetno vztrajnostjo in vdanostjo. Zaradi naštetih posebnosti mnogi menijo, da je španska državljanska vojna, čeprav prepletena in vpeta v takratno dogajanje v svetu, vendarle popolnoma razumljiva le kot »španski spopad«. Ne nazadnje, državljanska vojna je izbruhnila zaradi razmer v Španiji in je, ob upoštevanju prispevka tujcev, v največji meri potekala med Španci.

Če sintetiziramo, potem za špansko državljansko vojno lahko rečemo, da so bili v njej bistveni in odločilni razredni interesi. To je bil boj med tradicionalno strukturo oblasti in silami napredka, zbranimi okrog republike. Bil pa je tudi ideološki boj: boj idej, ki so se izključevale. V vsem tem je bila španska državljanska vojna tudi katalizator svetovne konfrontacije med fašizmom in antifašizmom. Ko se je vojna končala, v Španiji ni bilo nič rešeno. Frankistična vojaška diktatura, ki je zaveladala z oboroženo silo, je ustvarila le navidezno stabilnost. Frankistična zmaga je konzervirala nasprotja, ki so bila zgodovinsko zrela za razrešitve. Potemtakem je »Španijo zgolj obdržala v izolaciji od preostanka svetovne zgodovine za nadaljnjih trideset let« (Hobsbawm, 2000, 149).

Vendar pa ni bilo naključje, da je notranja politika te dežele, razvpite po svoji nenavadnosti in samozadostnosti, postala simbol globalnega spopada v tridesetih letih 20. stoletja. Postavila je temeljna politična vprašanja tega časa: na eni strani demokracije in socialne revolucije, kajti Španija je bila edina država v Evropi, kjer bi ta lahko izbruhnila; po drugi strani pa prav tako neizprosne tabora kontrarevolucije in reakcije, navdihnjene s katoliško cerkvijo, ki je zavračala vse, kar se je zgodilo v svetu od Martina Lutra naprej. Nenavadno je, da niti stranke moskovskega komunizma niti stranke, ki so se navdihovale pri fašizmu, pred državljansko vojno tam niso bile resnično pomembne, kajti Španija je ubirala svojo lastno ekscentrično pot tako na anarhistični ultra levici kot na karlistični ultra desnici (ibid).

Mednarodni odziv na špansko državljansko vojno

Na španskih tleh je prišlo do prvega spopada mednarodnega fašizma z demokracijo v 20. stoletju. Zahvaljujoč nevmešavanju drugih demokratičnih sil je zmagal fašizem. Ni minilo dolgo, ko so fašisti izvedli krvavi napad na evropsko demokracijo. Boj je bil dolg. Zmagala je demokracija (Čačinovič, 1995, 10).

Zdaj, ko gledamo nazaj, se utegne zdeti presenetljivo, da je ta konflikt nemudoma vzbudil simpatije tako levice kot desnice v Evropi ter Severni in Južni Ameriki, še zlasti pa intelektualcev zahodnega sveta (Hobsbawm, 2000, 149).

Španija je prva sunkovito in tragično okusila brezobzirno nasilje militaristov, potem ko je bila izpostavljena napadom združenih sil uporniških generalov, nemškega nacizma in italijanskega fašizma. »Od začetka upora so nemška in italijanska letala javno bombardirala španska mesta, nemški in italijanski tanki in topovi, torpedi in vojni specialisti so sodelovali v bitkah pri Irúnu in San Sebastiánu, pri Toledu in Madridu. Malo pozneje je prišla cela ekspedicijska vojska iz Italije in Nemčije« (Bihalji-Merin, 1956, 207). Vojna, ki jo je mednarodni fašizem sprožil zoper špansko ljudstvo, bombardiranje nezaščitenih mest,³³⁷ uničevanje kulturne dediščine, prelivanje krvi nedolžnega prebivalstva, vse to se je izkazalo za krvavi uvod v fašistični naskok na Evropo ter hkrati za preizkusni poligon odziva sveta in evropskih držav na napadalno vojno nasilje na pragu druge svetovne vojne. Vojna pa je obenem izpričala tudi nemoč *Društva narodov* pri korenitem reševanju vprašanj državne suverenosti in ozemeljske celovitosti svojih članic in držav nasploh.

Od »pronunciamenta« do državljanske vojne

In vendar voditelji upora jasno izpovedujejo svoj fašizem. General Mola je izjavil: »Ko bo zmagala naša, bomo ustvarili močno oboroženo Španijo, ki se bo postavila ob stran ostalih velesil. Jasno je, da bomo sodelovali le s

337 Mesta, ki so jih bombardirali nemški piloti, in uničenje baskovske duhovne prestolnice Guernice, ki ga je po navodilih vrhovnega poveljstva nacionalistov opravila nemška letalska legija Kondor (*Legion Condor*) 26. aprila 1937, so postala simbol fašistične krutosti in so navdihnile eno izmed Picassovih najznamenitejših slik, ki je bila prvič na ogled 12. junija 1937, ob odprtju španskega paviljona na svetovni razstavi v Parizu. Z njo je španska vlada želela tudi opozoriti mednarodno javnost na grozote španske državljanske vojne. Slika, ki je postala simbol nesmiselnosti vojne, je od leta 1992 razstavljena v madridskem Muzeju moderne umetnosti (*Nacional Centro de Arte Reina Sofía*).

tistimi narodi, ki jim vladajo tako zdrave sile, kakor so naše. Mi hočemo ustvariti veliko vojaško diktaturo.« General Queipo de Llano je dejal še bolj odkrito: »Španija bo imela prijateljske zveze z Nemčijo, Italijo in Portugalsko, to se pravi z državami, ki podpirajo našo borbo in ki bomo posnemali njihove korporacijske ustanove.« Miguel de Unamuno je nekaj dni pred smrtjo kričal: »To niti fašizem ni, to, kar pri nas pripravljajo, je karikatura hitlerizma« (Kocbek, 1937, 97–98).

V noči od 17. na 18. julij 1936 je izvedel guverner Kanarskih otokov general Francisco Franco dobro pripravljen vojaški udar v Španskem Maroku in na jugu Španije (Sevilla), na severu (Salamanka, Burgos in Zaragoza) pa general Emilio Mola. Ni se pa puč posrečil ne v Barceloni ne v Madridu, kajti tu so oboroženi odredi republikancev že 19. julija postali gospodarji položaja. Tega dne so v Madridu sestavili novo vlado pod vodstvom José Giral (iz stranke republikanske levice); ta je napovedala odločen boj proti fašizmu in ureditev kaotičnih razmer. Vlada je začela ustanavljati posebne bataljone ljudske milice, ki so se združevali v polke. Toda 22. julija so imeli pučisti v svojih rokah že 9 provinc od 44 oziroma tretjino države, zato so v Madridu ustanovili poseben varnostni odbor ljudske fronte. Vsekakor pa je bilo slabo znamenje to, da so obstajale v republikanski Španiji kar tri vlade, centralna v Madridu in dve deželni, ena v Barceloni (Kataloniji) in druga v San Sebastiánu (Baskiji),³³⁸ poleg tega pa so v Burgosu (Kastilji) pučisti osnovali svojo nacionalistično vlado, t. i. hunto nacionalne obrambe;³³⁹ to so 30. julija tudi sporočili vsem evropskim vladam (Mikuž, 1966, 138).

Do 22. julija, do dne, ko so vojaški zarotniki upali, da bodo nadzorovali celotno državo, je postalo jasno, da je ozemlje Španije razdeljeno med dva tabora. Ta pat položaj bi se dalo razrešiti na dva načina: s pogajanjem o miru ali z nenadno spremembo vojaškega položaja na eni ali obeh straneh. General Mola je prvo možnost (v nasprotju s Francom, ki je bil tej rešitvi sprva naklonjen) zavrnil že na samem začetku, še manj verjetna pa je postala, ko se je v obeh conah začelo prelivanje krvi, potem ko so fanatiki sprožili maščevalne akcije zoper politične sovražnike. Zdaj je bila mogoča samo vojaška razrešitev razmer in komaj si je bilo mogoče predstavljati, da bi do te kmalu prišlo. Že teden dni po začetku akcije, ki so jo zarotniki nameravali izvesti kot gladek, hiter kirurški

338 V obalnih baskovskih provincih, ki so bile odrezane od središča španske republike, je nastala posebna Euskadijska/Baskovska republika.

339 Ta je 28. septembra 1936 v Salamanki imenovala Franca za *generalisima* oboroženih sil in »vodjo vlade španske države« (*El caudillo*) z vsemi pooblastili nove države. Franco, ki je prevzel tako politično oblast kot vojaško poveljstvo, se je 1. oktobra povišal v »šefa države« (*Jefe del Estado*). Prvi sta priznali Francovo vlado v Burgosu Nemčija in Italija (18. novembra 1936).

coup d'état (državni udar),³⁴⁰ se je ta spremenil v državljansko vojno (Blinkhorn, 1995b, 53–54). Z njo se je začelo najbolj tragično obdobje v španski zgodovini.

Karkoli že je bilo v mislih desničarskih zarotnikov in levičarskih prenapetežev med »zloveščo pomladjo« leta 1936, to gotovo ni bila dolgotrajna državljanska vojna. Pazljivo izdelan načrt vojaških zarotnikov je bil čim hitrejši prevzem oblasti. Karlisti in falangisti, polvojaški zavezniki uporniških častnikov, so si gotovo želeli prelivanja krvi svojih levičarskih sovražnikov, vendar so tudi oni razmišljali o dnevih in ne o letih pravega vojaškega spopada (ibid., 51). Tudi eminentni britanski zgodovinar Eric Hobsbawm (1917–2012) se je v svoji »avtobiografiji« (2004), sicer v nasprotju z uveljavljenim zgodovinskim pristopom, mdr. samospraševal – »kaj bi bilo, če bi vojaški puč uspel?« – in (si) odgovoril: »Če se zelo potrudim, se lahko spogledam s trditvijo, da bi bilo Španiji bolje, ko bi bilo Francovemu državnemu udaru leta 1936 uspelo izogniti se državljanski vojni« (ibid., 445–446). Toda pri njegovem odgovoru »bolje bi bilo za Španijo« ne gre spregledati, da je kot humanist sledil (ne)smislu 3-letne krvave tragedije, ki je terjala velikanski človeški davek Špancev, pa tudi Nešpancev; njen rezultat pa je bila kljub vsem demokratičnim naporom in človeškim žrtvam uvedba frankističnega režima – le s triletnim zamikom, torej leta 1939 in ne 1936. Seveda pa nam je dal kot lucidni analitik, nedvoumen odgovor: Frankistična zmaga je »Španijo zgolj obdržala v izolaciji od preostanka svetovne zgodovine za nadaljnjih trideset let« (Hobsbawm, 2000, 149).

Pronunciamento – upor vstajnikov julija 1936 je bil po značaju res pretežno vojaški, vendar je bil obenem daleč od upora vse vojske, ki se je ob vojaškem udaru razdelila na dva približno enaka dela med upornike in lojaliste. Konec julija 1936 so imeli uporniki na svoji strani 62.000 častnikov in vojakov, republikanska vlada pa približno 55.000. Med militarizirano policijo jih je od 68.000 civilnih in jurišnih gardistov ostalo zvestih republiki 60 odstotkov, kar je bilo odločilno za začetni neuspeh upora v številnih krajih. V letalstvu je vlada obdržala prednost tri proti dva, medtem ko so upori mornarjev večji del mornarice opredelili za republikansko stran. Ob upoštevanju tega ravnotežja sil se je izkazalo, na kar opozarja Blinkhorn (1995b, 55), da je bil odločilni vojaški moment mogoče najti zunaj metropolitanske Španije. Afriška armada, ki je štela 24.000 mož, nameščena v Maroku pod poveljstvom generala Franca, je bila daleč najboljša enota v španski vojski in je v celoti podpirala upor. Toda problem za Franca in upornike je bil, kako transportirati afriško armado v

340 Pri določanju izida državnih udarov so odločilni dejavniki gotovo priprave, tempiranje, drznost in sreča. Toda zmaga v državljanski vojni je odvisna od distribucije, mobilizacije in uporabe vojaških, ekonomskih in v najširšem smislu človeških resursov.

Španijo, saj je večina mornarice (ladje so nadzorovali odbori mornarjev in podčastnikov) in letalstva ostala zvesta republikli.

Zakonita vlada v Madridu ni imela po puču potrebne avtoritete in v bistvu nobene oblasti. Imela je zelo malo diplomatov na svoji strani – izdajstva v ambasadah so se vrstila drugo za drugim – in edina sila javnega reda je bila jurišna garda, ki je bila na bojiščih; vlada je bila tudi brez policijskih, sodnih in carinskih organov. Ob sodelovanju sindikatov se je nova vlada lotila dela: poskušala je urediti železniški promet in prevoznitvo, sprejela je prve finančne ukrepe, poskrbela je za redno dejavnost ministrstev, uredila je preskrbo, predvsem pa se je trudila, da bi spet ustanovila vojsko. Toda predsednik republike Manuel Azaña ni bil velik optimist. Ni verjel v možnosti odpora, predvsem pa se ni strinjal (kot republikanec) s potekom dogodkov, ki so – nasprotno od vojaškega upora – dišali po revoluciji.

Španska komunistična stranka /PCE/, ki je spoznala, da bo boj dolgotrajen in da je treba najprej rešiti vprašanje vojske, je uspešno sodelovala pri ustanovitvi (20. julija) velike vojaške enote – »petega regimenta« (*El Quinto Regimiento de Milicias Populares*). Ta polk je kmalu štel 25 bataljonov ljudske milice (MAOC),³⁴¹ v katerih je vladala stroga vojaška disciplina; imela je svoj glavni štab v Madridu (*Cuartel de la Montaña*), organizirane službe, svojo propagandno skupino, svoj dnevnik in kulturno sekcijo. Njegovi poveljniki so bili komunistična delavca Enrique Lister in Juan Modesto (Guilloto León), republikanski častniki Manuel Márquez, Francisco in José María Gálan, Rodrigo Gil, Luis Barceló in mnogi drugi, ki so v nekaj mesecih organizirali več kot 70 tisoč borcev. S tem je »regiment« prerasel v »peti korpus«, katerega politični komisar je bil italijanski komunist Vittorio Vidali, v Španiji znan kot »komandant Carlos« (*Carlos Contreras*), ki se je že v prvih dneh pridružil boju španskega ljudstva. Konec julija se je zdelo, da bi vojna lahko trajala veliko mesecev ali celo let. V resnici se je spreminjal značaj vojne: njena politična razsežnost je preseгла španske meje (Tunon de Lara, 1971, 118–119).

Potem ko je postalo očitno, da v Španiji divja popolna državljanska vojna, so tuji opazovalci obema stranema pritrtili ustrezne (politične) oznake: eni so bili »republikanci«, »lojalisti« in »rdeči«, drugi pa »uporniki«, »nacionalisti« ali »fašisti«. Resnica je bila seveda manj enostavna. Republikansko stališče so – vse prej kot enoglasno – zagovarjali konservativni baskovski nacionalisti, katalanisti vseh barv, zmerni in levičarski republikanci, socialisti desnega in levega krila, staliništični in protistaliništični komunisti ter anarhisti. Ker je imela vsaka skupina lastne cilje, predstave o namenu vojne in stališča o tem, kako bi se morali bojevati,

341 Milicias Antifascistas Obreras y Campesinas. Gl. <http://lahistoriaenlamemoria.blogspot.si/p/el-quinto-regimiento.html>.

»republikanske« enotnosti skoraj ni bilo mogoče doseči. Toda republika se ni spopadala le z grožnjo vojaškega puča, ampak tudi z grožnjo lastnega razkroja. V večjem delu republikanske Španije je namreč uvedena oblast (po februarških parlamentarnih volitvah) propadla, ker so oboroženi vaščani in sindikalisti potisnili na stranski tir pogosto sumljive lokalne svete in policijo. Ljudska oblast je nato pripadla »protifašističnim« komitejem, sestavljenim v skladu z lokalnim ravnotežjem levičarskih sil. V nekaterih primerih so novi organi oblasti predstavljali zgolj improviziran odziv na nenaden pojav oblastnega vakuuma; drugje so bili povezani s spontano in daljnosežno socialno revolucijo.³⁴² Tudi na pokrajinski ravni (Katalonija, Aragonija, Andaluzija) so nastajale nove oblike oblasti – protifašistični komiteji, ki so vodili levičarske milice neodvisno od Madrida. Republikanska vlada se je morala celo naslednje leto (1937) truditi, da je znova utrdila svojo oblast.

Tudi sile nacionalistične Španije so predstavljale koalicijo, sestavljeno iz vojaških upornikov, falangistov, karlistov, alfonzističnih monarhistov, privržencev CEDA, različnih neodvisnih konservativcev, katolikov, oportunistov. Ker so se tega zavedali, obenem pa so se želeli približati zmernemu republikanskemu stališču, so bili začetni uporniški razglasi omejeni na nejasne klice po preprečitvi levičarske revolucije, ohranitvi nacionalne enotnosti in obnovi avtoritete. Onkraj tega je ostalo nejasno, ali bo upor, če bo uspešen, ustvaril konservativno, bolj avtokratsko republiko, obnovil monarhijo, vojaško diktaturo ali nemara uvedel celo popolnoma fašistično državo (Blinkhorn, 1995b, 59).

Klasični *pronunciamento* je igra, ki se jo najbolje igra v časih, ko se množice umaknejo ali ko vlade izgubijo svojo legitimnost. V Španiji okoliščine niso bile takšne. Julijski udar generalov je v nekaterih mestih uspel, v drugih pa je naletel na zagrizen odpor ljudi in lojalnih sil. Ni se jim posrečilo zavzeti dveh glavnih španskih mest, vključno s prestolnico, Madridom. V delih Španije je zato pospešil socialno revolucijo, ki naj bi jo preprečil. V vsej Španiji je sprožil dolgotrajno in izčrpavajočo državljansko vojno med legitimno in po vseh pravilih izvoljeno vlado republike,³⁴³ ki je zdaj vključevala tudi socialiste, komuniste in

342 Posestniki in kapitalisti, ki so podpirali upornike, so izgubili svoje imetje; ne kot posestniki ali kapitalisti, ampak kot izdajalci (Hobsbawm, 2000, 155).

343 Giralova vlada, sestavljena zgolj iz republikanskih strank, je bila vse manj kos novim razmeram. Zato jo je 4. septembra 1936 zamenjala vlada ljudske fronte, ki jo je vodil socialistični voditelj Largo Caballero, sestavljali pa so jo socialisti in komunisti. 4. novembra so se pripadniki anarhistične CNT, potem ko so potlačili svojo sovražnost do oblasti, pridružili republikanski vladi. Tedaj je Caballero prenovil svojo vladno ekipo še z ministri iz vrst CNT in republikancev (tudi katalonskih) ter preselil sedež vlade iz Madrida v Valencio. S Caballerovo vlado je prvič v zgodovini Španije prišel na oblast – prek svojih tradicionalnih strank – delavski razred.

celo nekaj anarhistov, vendar pa je živela v negotovem sožitju s silami množične vstaje, ki je zadušila udar, ter med uporniškimi generali, ki so se predstavljali kot nacionalistični križarji proti komunizmu. /.../ General Franco se je znašel na čelu novega režima,³⁴⁴ ki se je v teku vojne razvil v avtoritarno državo z eno samo stranko – desničarskim konglomeratom, ki je segal od fašistov do starih monarhistov in karlističnih skrajnežev, absurdno imenovanim Španska tradicionalistična falanga (*Falange Española Tradicionalista /FET/*). Toda obe strani v državljanski vojni sta potrebovali zunanjo podporo. Obe sta se obrnili na svoje potencialne privrženca (Hobsbawm, 2000, 150–151).

Zunanja pomoč vstajniški in republikanski strani

Odziv antifašističnega javnega mnenja na vstajo generalov je bil takojšen in spontan, v nasprotju z odzivom nefašističnih vlad, ki je bil opazno bolj previden.

Hobsbawm (2000, 151)

I.

V prvem tednu spopadov je general Franco, poveljnik afriške armade (gre za enote *Ejército de África*, imenovane tudi *Cuerpo de Ejército Marroquí*, ki so nadzorovale španski protektorat v severnem Maroku od poznega 19. stoletja), zaprosil za pomoč v obliki vojaških in civilnih letal tako Mussolinija kot Hitlerja.

Canaris³⁴⁵ je bil tudi tisti, na čigar nujni nasvet je Nemčija aktivno v Francovo korist posegla v državljansko vojno, in Canaris sam je bil z izmišljenim imenom Guillermo Hitlerjev najpomembnejši

344 S tem, ko je Franco desničarske milice spravil čvrsto pod vojaški nadzor, je začel uveljavljati tudi svojo avtoriteto nad zavezniškimi političnimi strankami.

345 Admiral Wilhelm Canaris je vodil nemško vojaško obveščevalno službo (*Abwehr*), ki je bila odgovorna samo svojemu vrhovnemu šefu. Politična obvestila, ki jih je zbiralo ministrstvo za zunanje zadeve, so šla prav tako skozi roke admirala Canarisa, ki jih je usklajal s svojimi lastnimi podatki. Prva velika politična akcija, v kateri je pripadla Canarisu kot šefu obveščevalne službe posebna vloga, je bila španska državljanska vojna. Canaris je deloval že v prvi svetovni vojni po naročilu obveščevalne službe na španskem severnoafriškem ozemlju. Za nemške podmornice je organiziral oskrbovalne postaje, proti Francozom in Angležem pa pripravljaval upore domačega prebivalstva; poznal je potemtakem posebno dobro tiste pokrajine, na katere se je general Franco leta 1936, ko se je dvignil zoper zakonito vlado, v prvi vrsti opiral.

posrednik pri generalu Francu. »Sam sem bil priča,« poroča general-lajtnant Bamler, oddelčni vodja obveščevalne službe, »kako je Canaris vsa druga vprašanja odrinil na stran in si prizadeval ne glede na čas in trud, da bi pridobil vodilne može Nemčije in Italije za svoje načrte. Canaris je povsod izjavljal, da zasluži Franco, četudi je kot politik povsem neznan, popolno zaupanje in vso podporo. On, Canaris, je mnogo let sodeloval z njim in ga lahko označi kot izkušenega moža.« Naposled se je Canarisu posrečilo dobiti Hitlerjevo privolitve, da upornike podpre. Nato je odpotoval k Mussoliniju in tudi tu dosegel pomoč za generala Franca (Barring, 1970, 200).

Prošnja je bila torej uslišana in Franco je dobil devet italijanskih bombnikov (Savoia-81) in trideset nemških transportnih letal (Junker-52). Z njimi je konec julija in v začetku avgusta vzpostavil zračni most ter prepeljal čez Gibraltarsko ožino v Seville oziroma v zaledje španske obale večji del svoje armade. Upor je na ta način dobil nov zagon – pomoč iz Italije in Nemčije je končno začela prihajati (Blinkhorn, 1995b, 56–57).

Canaris je pogosto odhajal na Španijo, kjer je organiziral špansko-nemške glavne stane, ki so med drugim poveljevali lovskim in bombnim letalom medtem zaslovele »legije Kondor«. Za Nemce so bile vaje v Španiji zato pomembne, ker so jim pomagale zbirati vojaške izkušnje, ki so jim bile v veliko korist v drugi svetovni vojni. Načelno je vodil admiral Canaris intervencijo, imenovano »skrivna akcija«, iz svojega urada v Berlinu. Skrbel je za prevoz čet po vodi in zraku ter najstrožje zavezal – kar je bilo zelo važno – vse udeležence, da o akciji molčijo. Ko je kljub temu nekaj častnikov o njej govorilo z najožjimi svojci, so bili vsi obtoženi veleizdaje, postavljeni pred vojaško sodišče in obsojeni na smrt (Barring, 1970, 201).

Kmalu so se v Španiji na strani zarotnikov pojavile redne ali komaj prikrite nemške, italijanske in portugalske »prostovoljske« enote: pehotne, topniške, letalske, tankovske, inženirske in mornariške. Te enote so s seboj pripeljale tedaj najsodobnejšo oborožitev, ki so jo preizkušali za prihodnjo drugo svetovno vojno. Brez tujega orožja, vojakov, vojaških svetnikov, vohunov, denarja in zavarovanega zaledja na Portugalskem fašisti najbrž ne bi premagali naprednih sil v Španiji (Bebler, 1978a, 10). Za vstajnike je bila izjemnega pomena tudi »diplomatska« vloga Lizbone, ki je postala eden največjih centrov zarote proti španski republiki. Iz Portugalske je namreč prihajala vojaška pomoč, ki sta jo pošiljali Italija in Nemčija, upornikom pa so bila na voljo tudi portugalska

pristanišča, letališča, tovarne in celo policija ter 20.000 portugalskih prostovoljcev (*viratosov*). Med »prostovoljci« na frankistični strani (okoli 315.000 tujih vojakov in oficirjev) so bili najštevilnejši Italijani (120.000), ki so se skupaj z Nemci (50.000), maroškimi najemniki (100.000), Portugalci, irskimi katoličani in ruskimi belogardisti bojevali proti republikancem (podatki števila tujih vojakov so za celotno vojno obdobje). Zaradi takega obsežnega tujega vmešavanja je španska vojna kmalu dobila poleg državljanske in razredne vojne še pomen mednarodnega spopada demokratičnih sil z evropskim fašizmom. Za špansko ljudstvo je bila ta vojna tudi narodnoosvobodilni boj (ibid.).

II.

Republikanska vlada je bila seveda zakonita španska oblast in kot taka je lahko pričakovala, da bo smela kupovati orožje na mednarodnem trgu. Najbolj logični dobaviteljici sta bili Velika Britanija in Francija, še posebej slednja, ki je maja 1936 prav tako izvolila vlado ljudske fronte. V duhu internacionalizma je J. Giral 19. julija zaprosil francoskega premiera socialista Léona Bluma za orožje in letala. Blum se je sprva solidarnostno odzval in v začetku avgusta poslal v Španijo manjšo količino francoskih letal. Toda Blum je s to potezo povzročil razcep v svoji vladi, pri čemer je francoska desnica ostro nasprotovala pomoči, obenem pa je dobil od britanske Baldwinove vlade (v njej so prevladovali konservativci) jasne znake, da ne bo z naklonjenostjo gledala francoske pomoči republiki. Blum je moral zato spremeniti svojo prvotno sprejeto odločitev, da bo pomagal španski demokraciji (8. avgusta je francoska vlada sprejela enostranski sklep o prepovedi prodaje in pošiljanja orožja Španiji) in je namesto tega predlagal, naj bi se najpomembnejše evropske sile dogovorile o politiki »nevmešavanja« v Španiji (Blinkhorn, 1995b, 56). Blum, ki je ob tem izjavil, »da prevzema vso vladno odgovornost«, je še rekel: »Naša politika bo prispevala k rešitvi Španije in k ohranitvi miru«.

Temu je sledil odgovor francoskih ljudskih množic, komunistov, skupin socialistov in radikalcev in mnogih intelektualcev, ki so zahtevali »*des canons et des avions pour l'Espagne*« (topove in letala za Španijo). 9. avgusta je na zborovanju v Saint-Cloudu 400 tisoč Parižanov ploskalo govornikom (Hilario Arlandis, Francis Jourdain, André Malraux in poslanec socialistične levice Jean Zyromski), ki so govorili v imenu svetovnega odbora proti vojni in fašizmu (*World Committee Against War and Fascism*). Na Blumove besede se je odzvalo – s stavko – tudi 200 tisoč pariških metalurških delavcev. V številnih francoskih središčih so bila zborovanja in manifestacije, v Španijo pa so začeli odhajati prvi prostovoljci iz Francije in Italije ter iz drugih dežel. Šlo je za

prvi veliki mednarodni spopad med demokratičnimi silami in fašizmom. Tudi francoska generalna konfederacija dela je začela široko gibanje in zbiranje podpisov v podporo španskim republikancem; poudarila je, da »bi bila zmaga upornih generalov velika nevarnost za francoski narod in republiko« (Tunon de Lara, 1971, 125–126).

Prizadevanja antifašističnih sil je uradno podprl 3. avgusta tudi generalni sekretar sovjetskih sindikatov Nikolaj Švernik z izjavo na skupščini v Moskvi, da bodo delavci SZ pomagali španskim borcem. V imenu sovjetskih sindikatov je Švernik 6. avgusta poslal španskemu ljudstvu več kot 2 milijona dolarjev, ki so jih zbrali v tovarnah v Sovjetski zvezi. Tudi mednarodni odbor pisateljev se je postavil na stran republikancev, njegov poziv pa so podpisali André Gide, Jean-Richard Bloch, Louis Aragon, Paul Nizan, Paul Vaillant-Couturier, Jean Cassou in drugi. Bloch in Aragon sta odhitela v Madrid, prav tako nekateri člani mednarodnih delavskih asociacij Léon Jouhaux, Jacques Duclos, Jean Zyromski, Georg Branting, Pietro Nenni in Louis de Brouckère (ibid., 136).

Na stran španske republike se je takoj po začetku vojne postavila tudi Kominterneta (Carr, 1984 [2008]), ki je pozvala k skupni akciji tako Socialistično delavsko internacionalo kot Mednarodno federacijo sindikatov. Obe asociaciji sta v svojih resolucijah resda obsodili napad na špansko republiko, vendar sta dejansko podprli »politiko nevmešavanja«, s katero sta sodelovali prek francoske in belgijske vlade, in zavrnil predlog o skupni akciji za pomoč Španiji. Razvoj dogodkov je v naslednjem letu (1937) pripeljal do notranje diferenciacije med socialisti: desnico (zagovorniki politike nevmešavanja) in levico (zagovorniki skupne akcije s komunisti).

V dani situaciji se je španska republika, ki so jo zahodne demokracije – s pobudo politike »nevmešavanja« pustile na cedilu, po pomoč obrnila na Sovjetsko zvezo. Ta ji je po kratkem omahovanju začela pošiljati živež, oblačila in zdravila, medtem ko so prve pošiljke sovjetskega orožja in drugega vojnega materiala začele prihajati v Španijo šele oktobra 1936.³⁴⁶

Nemci in Španci so ustanovili nakupni komisiji s prikritima imenoma »Rowak« in »Hisma«, ki sta kupovali orožje v Nemčiji in Češkoslovaški. Ti organizaciji je podpiral admiral Canarias. Storil je še več, da bi pomagal upornikom. Nasprotno (republikansko) stran je oskrboval z orožjem, ki je bilo prej onesposobljeno za rabo. »Josefu

346 Sovjetska zveza in Mehika sta bili edini državi, ki sta pošiljali vojni material španski republiki. V situaciji, ko je »politika nevmešavanja« odtegnila republikanski vladi legalno pravico do oborožitve, je bila Republika prisiljena kupovati orožje na »črnem trgu«.

Veltjensu, nemškemu trgovcu z orožjem, «poroča Richard Protze, sodelavec obveščevalne službe (Abwehr III F), »je Canarias naročil, naj pokupi tisto zastarelo orožje, ki je bilo svoj čas, po mirovni pogodbi v Versaillesu, prodano v tujino. In tako so bile nakupljene stare puške, karabinke, pripadajoča municija in granate na Češkoslovaškem, v balkanskih deželah in drugod. V Nemčiji so potem orožarji SS odpilili udarne igle, ponaredili razstrelivo v municiji, zmanjšali naboje ročnih granat ali jim vgradili takojšnja vžigala. To orožje so potem razdelili mednarodnim trgovcem na Poljskem, Finskem, Češkoslovaškem in Nizozemskem ter ga proti plačilu v zlatu prodali španski republikanski vladi. Veltjens sam je imel tri tovarne ladje, s katerimi je bilo to orožje prepeljano v Španijo!» (Barring, 1970, 200–201).

S sporazumom 28. avgusta, ki sta ga pobudili Velika Britanija in Francija je politika nevmešavanja tudi uradno postala resničnost. Tedaj so – v nasprotju s pričakovanji antifašistične javnosti – mnoge demokratične vlade zatajile ter Španijo osamile z zaporo meja ter kopenskih in morskih poti do nje. Pri tem so se sklicevale na svojo nevtralnost, dejansko pa je šlo za njihovo prikrito nasprotovanje španski družbeni revoluciji. 9. septembra 1936 se je v Londonu sestal na svoji prvi seji *Mednarodni odbor za nevmešavanje v Španiji* (kot institucija in garant za »nevtralnost«), v katerega je do konca septembra 1936 pristopilo 27 držav, med njimi tudi Kraljevina Jugoslavija. Sliši se absurdno, da sta k odboru pristopili tudi Italija in Nemčija, a njun namen je bil očitno ovirati ostale države članice odbora pri morebitnem pošiljanju pomoči republikancem. Še več, že naslednji mesec, oktobra 1936, sta Italija in Nemčija podpisali tajni sporazum, v katerem sta opredelili svoj odnos do Franca: (1) skupni in neposredni napor v korist Franca; (2) priznanje Francove vojaške hunte takoj po padcu Madrida; (3) skupna akcija, da se prepreči ustanovitev in utrditev katalonske države. V tem duhu je bil novembra 1936 podpisan tudi italijansko-frankistični dogovor, s katerim se je Italija obvezala, da bo pomagala »nacionalistični vladi« ter jamčila teritorialno integriteto Španije in red v državi. Hitler in Franco pa sta podpisala tajni protokol marca 1937, ki je med drugim določal skupno dogovarjanje o zunanji politiki ter razvijanje gospodarskih vezi med Španijo in Nemčijo. Še predtem sta se januarja 1937 H. Göring in B. Mussolini v Rimu dogovorila, da gre italijansko-nemška pomoč Francu vse do meje izbruha nove evropske vojne.

Konec septembra 1936 se je v Ženevi sestala generalna skupščina Društva narodov, ki v dnevni red sploh ni vključila španskega vprašanja (Italija in Nemčija nista več sodelovali v Društvu narodov). Kljub vsemu je Julio Álvarez

del Vayo, španski zunanji minister v Caballerovi vladi, ostro napadel politiko nevmešavanja. Zaradi sabotaže mednarodnih organizacij je tajništvo Društva narodov celo odklonilo, da bi natisnilo Vayov govor, ki bi ga morala razdeliti španska delegacija. V imenu sovjetske delegacije je zunanji minister Maksim Litvinov rekel:

Moja vlada se je strinjala z izjavo o nevmešavanju v španske zadeve samo zato, ker se je kot prijateljska država bala mednarodnega spora. To smo storili kljub našemu prepričanju, da načela nevtralnosti ni mogoče uveljaviti v primeru, ko se mora zakonita vlada boriti z uporniki in da to načelo ni v skladu z normami mednarodnega prava, glede na katere izjavlja danes sovjetska vlada, da v celoti odobrava izjavo španskega zunanjega ministra (v Tunon de Lara, 1971, 142).

Nič manj absurdno ni bilo, da je v odboru sodelovala tudi Sovjetska Zveza³⁴⁷ (ta se je, tako kot Nemčija in Italija, še kako vpregla v spopad). »Stalin je ukazal Litvinovu, naj stopi v komite za neintervencijo, in Sovjetska zveza je nekaj časa resnično izstopala s tem, da ni intervenirala v Španiji« (Deutscher, 1977, 386). Nameni Stalinove politike so bili pragmatični (sledil je tistemu, kar je imel za zunanjepolitične interese Sovjetske zveze) in nikakor niso bili povezani s kakimi idealističnimi ali moralnimi načeli, še manj s pieteto ali ljubeznijo do Španije, marveč z grožnjami agresivnega nacionalsocializma v Nemčiji,³⁴⁸ zaradi česar naj bi Stalin kot protiutež iskal *detánt* z Veliko Britanijo in Francijo (Matthews, v Kramberger, 2010, 110–111). Stalin je – glede na to, kako so se po dveh mesecih zasukali dogodki po vstaji – spoznal, kolikšno korist bi lahko imel od položaja, in to v dvojnem pogledu, diplomatskem in propagandnem. S tem, da se je Sovjetska zveza pridružila politiki »nevmešavanja«, se je še bolj vključila v skupnost držav in je lahko poskusila izkoristiti večjo samostojnost Francije v njenih odnosih z Veliko Britanijo. Hkrati se je naskrivaj zavezala, da bo pošiljala španski republiki orožje in ji vojaško pomagala. Računala je tudi na možnosti, ki jih je dajala vlada ljudske fronte v Franciji, ki je bila pripravljena sodelovati s sovjetskimi službami za organizacijo pošiljanja gmotne

347 Če upoštevamo Stalinov dogmatizem, njegovo sektaško politiko, sojenje nekdanjim boljševiškim voditeljem ruskega oktobra ter čistke v sovjetskih in mednarodnih komunističnih vrstah, je njena udeležba v odboru videti absurdna le na prvi pogled.

348 Ko se je Hitler januarja 1933 povzpел na oblast, je Stalin sklepal, da mednarodni fašizem predstavlja grožnjo ne samo za levico v evropskih državah, ampak tudi za obstoj same Sovjetske zveze. Na to se je odzval tako, da je v letih 1934–1935 sprejel politiko ljudske fronte o odporu zoper fašizem. Ta je obsegala komunistično podporo meščanskim demokratičnim vladam, ki jih je ogrožal fašizem, pa tudi sovjetske poskuse, da bi pridobil diplomatsko prijateljstvo zahodnoevropskih demokracij.

pomoči španskim republikancem. Po navodilu L. Bluma se je Gaston Cusin, pomočnik načelnika kabineta v finančnem ministrstvu, srečal s sovjetskimi funkcionarji in odposlanci, ki so se nastanili v Parizu, od koder so organizirali prevoz orožja in prostovoljcev za Španijo (Courtois in Panné, 1999, 411).

Kmalu zatem je Sovjetska zveza v Španijo poslala vrsto vojaških in civilnih obveščevalcev, ki so – običajno pod šifriranimi imeni – opravljali tajne naloge, medtem ko je sovjetska ambasada v Madridu prevzela funkcijo ekrana za obveščevalne in diplomatske kanale med Kremljem in Španijo.³⁴⁹ Na državni ravni so v Sovjetski zvezi odločitev o vojaški asistenci španski republiki sprejeli 29. septembra 1936 na sestanku Politbiroja VKP/b/, s čimer se je končala pripravljalna faza t. i. »Operacije X«, operacije, ki je zadevala špansko državljansko vojno. V nadaljnjih aktivnostih v zvezi s špansko državljansko vojno so Kominternina in druge sovjetske institucije delovale usklajeno kot enoten organizem (Kramberger, 2010, 111), seveda pod taktirko in budnim očesom Stalina.

III.

Resda je Stalin v svoji pragmatični politiki do španske vojne prednostno sledil zunanjepolitičnim interesom Sovjetske zveze, vendar ne gre spregledati, da je bil Stalin ne samo sovjetski državni in partijski voditelj, pač pa tudi lider mednarodnega komunističnega gibanja in njegove krovne organizacije – Kominterne, »štaba« svetovne proletarske revolucije. Ker sta bili v tej protifašistični vojni na kocki tako usoda španske revolucije kot tudi usoda širšega revolucionarnega vala, ki se je začel v Rusiji leta 1917, moramo spremljati in ocenjevati Stalinovo politiko do španske vojne, potem ko je SZ uradno razglasila svojo »nevtralnost«, še posebej v luči kominternskih ukrepov (gl. Pozharskaya, 2003).

Četudi se je sovjetska država delala, kot da ni udeležena v igri, je Kominternina do konca mobilizirala vse svoje sekcije v prid republikanski Španiji in izkoristila njen boj za velikansko antifašistično propagando, ki je bila donosna za komunistično gibanje (Courtois in Panné, 1999, 411). Ne nazadnje je ta

349 Diplomatski odnosi med Španijo in SZ so bili pretrgani leta 1918, nato obnovljeni 28. julija 1933, do dejanskih nastavitvev diplomatskih predstavnikov pa je prišlo šele avgusta 1936. Za prvega sovjetskega ambasadorja v Španiji je bil imenovan Marcel/Moses Rosenberg (leta 1937 umorjen v Stalinovih čistkah), za generalnega konzula v Barceloni Vladimir Antonov-Ovseenko (februarja 1938 umorjen v Stalinovih čistkah), za španskega ambasadorja v Moskvi pa socialist Marcelino Pascua. Rosenberg je v Španijo prispel 24. avgusta z večjim številom »spremljevalcev« – obveščevalcev in drugega osebja (Pozharskaya, 2003, 49).

prispevala, da španska državljanska vojna tudi v mitu živi kot poslednji tragični razcvet revolucionarnega idealizma Kominterne; gre za mit, ki so ga pobudili sklepi njenega 7. kongresa (1935)³⁵⁰ in v katerega so verjeli borci internacionalnih brigad na španskem bojišču. Po besedah Kominterne je španska revolucija »integralni del antifašistične borbe, ki temelji na najširši družbeni bazi. To je ljudska revolucija. To je nacionalna revolucija. To je antifašistična revolucija« (Togliatti/Ercoli, oktobra 1936, v Hobsbawm, 2000, 154). Žal se to ne sklada z dokumentom, ki govori o nasprotnem: 14. septembra 1936 sta Stalin in načelnik NKVD Jagoda sklicala v moskovski *Lubjanki* (sedežu NKVD) koordinacijski sestanek vseh, ki so bili udeleženi v komunistični intervenciji v Španiji. Med cilji, ki jih je bilo treba izpolniti, je bil boj proti frankistom ter nemškimi in italijanskimi agentom, a tudi spremljanje, nadzorovanje in onemogočanje nasprotnikov komunistov in Sovjetske zveze v republikanskem taboru. Dotlej se je Sovjetska zveza na skrivaj in javno odzivala na dogajanje v Španiji pretežno prek Kominterne. Zdaj pa je bilo sklenjeno, da bodo vse dejavnosti Kominterne v Španiji podrejene neposrednemu nadzorstvu sovjetske tajne politične policije (NKVD),³⁵¹ hkrati pa je bilo zaukazano, da mora tajna policija prevzeti popolno oblast nad špansko komunistično partijo. Ni dvoma, da je bil za Stalina in njegove zaupnike glavni cilj prevzeti nadzor nad usodo Republike. Za doseg tega cilja ni bila likvidacija opozicije – socialistov, anarhosindikalistov, poumistov in trockistov – nič manj pomembna kakor Francov poraz (Koch, 1995, 338–339; Courtois in Panné, 1999, 413 in 432).

Od tedaj je Španija postala tudi prizorišče brutalnih akcij NKVD, med katerimi je izginilo mnogo sovjetskih državljanov in komunistov drugih držav, ki so se v internacionalnih brigadah³⁵² borili proti fašizmu. Med žrtvami so bili tudi Antonov-Ovsejenko, ljudski komisar za vojsko in mornarico v prvi sovjetski

350 Kongres je s svojimi sklepi pomenil velik dogodek v takratnem razvoju mednarodnega delavskega gibanja; nekateri zgodovinarji so ga imenovali »kongres novih idej in pogumnih sklepov«; žal tega praksa v naslednjih letih ni potrdila, kajti KI je ohranila vlogo 'orodja' za doseg Stalinovih/Sovjetskih interesov. Največja pozornost kongresa je bila namenjena vprašanju »boja delavskega razreda proti fašizmu«, ki ga je analiziral v svojem referatu G. Dimitrov. Sprejeti sklepi kongresa so zavrnili dosedanjo sektaško politiko in prakso vodstev KP ter se zavzemali za zgladitev razcepa v mednarodnem delavskem gibanju. Posledično naj bi se ustvarila *enotna fronta* delavskega razreda v nacionalnem in mednarodnem merilu ter prakticirala politika *antifašistične ljudske fronte*, kajti »fašizem – to je vojna« (Lešnik, 1988, 40–43; Dassú, 1988).

351 Po trditvah generala Krivickega, vodje zunanjih služb NKVD v Zahodni Evropi, je bilo od približno treh tisočev sovjetskih državljanov v Španiji samo kakih štirideset, ki so se dejansko bojevali, drugi so bili vojaški in politični svetovalci ali obveščevalci.

352 Mednarodne brigade je organizirala KI, a jih je dejansko operacionalizirala NKVD (Broué, 2008).

(Leninovi) vladi, nadalje privrženci Trockega³⁵³ (POUM idr.) ter sovjetski general Berzin, svetovalec v republikanskem glavnem štabu, ki se je osebno pritožil Stalinu zaradi ravnanja NKVD (Britovšek, II/1980a, 245).

Stalinu se je po spletu okoliščin tako ponudila priložnost, da s pomočjo KI in NKVD okrepi tudi šibko špansko komunistično partijo³⁵⁴ ter preko nje neposredno vodi, kontrolira in usmerja tok dogodkov v Španiji, še posebno, ker je bil španski socializem (v nasprotju s Stalinovimi pogledi in željami) večstrankarski, tako da je bila tudi socialna revolucija leta 1936 večstrankarska revolucija (Indić, 1989). Toda neustrezno geslo Kominterne o »spopadu med demokracijo in fašizmom« ter način njegovega uresničevanja v praktičnem ravnanju ljudske fronte v Španiji sta v marsikaterem pogledu pripevala k zameglitvi in nevtralizaciji pravega razrednega spopada, pristne socialne revolucije. Temu pritrjuje nenazadnje tudi revolucionarna reakcija španskega ljudstva na vojaški udar. »Tako španska vlada kot – natančneje rečeno – komunisti, ki so imeli v njej vse večji vpliv, so vztrajali, da socialna revolucija ni njihov cilj,³⁵⁵ in dejansko je bilo videti, da so naredili vse, da bi ohranili nadzor nad njo in jo na grozo revolucionarnih navdušencev preusmerili. Tu ne gre, so poudarjali, za vprašanje revolucije, temveč za obrambo demokracije« (Hobsbawm, 2000, 154). Neustreznost Stalinove zahteve, naj se socialistična in komunistična gibanja ter socialistične revolucije vodijo iz enega samega »svetovnega« središča (Moskve), je v španski državljanski vojni privrela na površje.

V sami Španiji je bilo bistvo komunistične taktike v tem, da je Moskva zavzemala čedalje več položajev, s katerih bi lahko »usmerjala« republikansko vlado v skladu z načrti sovjetske partijske države,

353 Trocki je za Stalina predstavljal resno grožnjo, še posebno ko je s svojimi sodelavci 3. 9. 1938 na kongresu v Pérignyju pri Parizu formalno ustanovil *Četrto internacionalo* – kot protitež Stalinovi politiki v mednarodnem komunističnem gibanju in stalinizirani Kominterni. Predzgodovina 4. internacionale je povezana z nastankom trockizma kot sistema idejnopolitičnih koncepcij, ki jih je Trocki razvil še v času oktobrske revolucije in neposredno po njej. Trockizem se je programsko formiral po letu 1923, potem ko je Trocki objavil serijo člankov v moskovski Pravdi (decembra 1923), pod naslovom »Novi kurz/tok«. Ideje o formiranju 4. internacionale je dal sam Trocki (spomladi 1935): »Open Letter for the Fourth International – To All Revolutionary Working-Class Organizations and Groups« (gl. <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1935/xx/fi.htm>).

354 Palmiro Togliatti, italijanski komunistični vodja, ki je prišel v Španijo julija 1937, je dejansko vodil neizkušeno špansko komunistično partijo in bil med zadnjimi, ki so leta 1939 ubežali iz dežele (Hobsbawm, 2000, 153).

355 Komunisti so – po navodilih Moskve – vztrajali, da je potrebno revolucijo v Španiji odložiti do zmage oziroma dokler ne bodo nastali ustrezni »objektivni pogoji«.

katere korist je bila do skrajnosti izkoriščati vojni položaj. Julián Gorkin, eden od voditeljev krovne organizacije POUM, je v eseju z naslovom *España, primer ensayo de democracia popular* (»Španija, prvi poskus ljudske demokracije«, 1961) brez dvoma prvi ugotovil povezavo med sovjetsko politiko v republikanski Španiji in uvajanjem ljudskih demokracij. Toda tam, kjer je J. Gorkin videl izvajanje vnaprej določene politične linije, je španski zgodovinar Antonio Elorza (1996) videl izvor komunistične politike v Španiji v »monolitnem in ne pluralističnem konceptu političnih odnosov v ljudski fronti in v vlogi partije, kar je seveda sprevračalo zaveznitvo v programsko osnovo za pridobitev hegemonije«. Toda A. Elorza je vztrajal pri trditvi o tem, kaj bo postala stalnica v komunistični politiki: vsiliti hegemonijo španske partije vsem antifašistom, »ne samo proti zunanjemu fašističnemu sovražniku, ampak tudi proti notranji opoziciji«. In je dodal: »V tem je projekt neposredni precedens strategije za prevzem oblasti v tako imenovanih ljudskih demokracijah.«

Ta projekt je bil tik pred uresničenjem septembra 1937, ko je Moskva nameravala organizirati volitve. Enotne volilne liste naj bi omogočili španski partiji (PCE), da bi se okoristila s tem »nacionalnim plebiscitom«. Projekt, ki ga je navdihnil in skrbno spremljal Stalin, naj bi pripeljal do »demokratske republike novega tipa«. Določal je odstranitev ministrov, ki so nasprotovali komunistični politiki. Toda poskus se je izjalovil zaradi odpora v vrstah zaveznikov PCE (Courtois in Panné, 1999, 411–412).

»Težko je privoliti v (Gorkinovo) razlago, po kateri naj bi se politika PCE v Španiji končala z nastankom politične strukture, ki naj bi bila podobna politični strukturi ljudskih demokracij v povojni Evropi,« opozarja Rovida (1988, 591) v svoji študiji o »revoluciji in vojni v Španiji«. In nadaljuje: »Zanesljivo se je nagibala k temu, da bi v Španiji reproducirala prvine sovjetske ureditve, tako kot se je nagibala k temu, da bi izoblikovala državo v skladu s svojo lastno notranjo organizacijo. Ta je bila tudi izraz vojnega in policijskega avtoritarizma, ki se je opravičeval s potrebami vojne in ki je v Španiji takrat predstavljal le začasno rešitev za zgodovinske zaplete, ki jih ni bilo moč preprosto potlačiti« (ibid.). Rovidi velja pritrditi, še posebno, če imamo v vidu Stalinovo mehanistično gledanje na »vojno in revolucijo« kot o dveh časovno ločenih etapah. Od tod izvira tudi njegova zahteva, da je v španski državljanski vojni prioriteta vojaška zmaga nad frankističnimi/

fašističnimi silami in ne socialna revolucija.³⁵⁶ To nerevolucionarno stališče so vzele za »svoje« vse politične stranke, razen anarhistične CNT in trockistične/antistalinistične POUM, kar bo vodilo do razkola in nestrpnosti znotraj španske »levice«. Seveda pa Stalinovo nasprotovanje revoluciji izvira iz njegovega pragmatizma. Zaradi šibkosti PCE se je zavedal, da si lahko le s prekanjeno, protirevolucionarno politiko pridobi čim več političnih zaveznikov na republikanski strani, če želi vplivati na tok dogodkov v Španiji. Hkrati pa si je prizadeval povečati vpliv PCE v vladi preko vojaške pomoči in angažmaja. Posledično je računal, da se bo po republikanski vojaški zmagi okrepila vloga PCE v taki meri, da bo preko nje vodil preobrazbo Španije v socializem po sovjetskem vzorcu.

IV.

Spomladi 1937 je vladi Larga Caballera (odvisni od sovjetske pomoči) vsaj v določeni meri uspelo obrzdati proces socialne revolucije in vsrkati milice v redno vojsko, ustvarjeno okoli komunističnega »petega regimenta«. Toda socialna revolucija ni bila povsem zaustavljena. Premier Caballero v protirevolucionarni smeri ni želel posegati tako daleč in tako hitro, kot so to želeli njegovi komunistični, republikanski in zmerni socialistični ministri. Še posebno so ga vznemirjali poskusi komunistov, da bi maksimirali svoj vpliv in narekovali strategijo v najpomembnejših institucijah, v vojski in administraciji. Ob sporih, ki so se razraščali med komunisti in njihovimi tekmeci v CNT in POUM, je politika republikanske Španije stopila v novo fazo.

Kriza je izbruhnila maja 1937 v Barceloni in sicer v obliki »državlanske vojne v državljanski vojni«, kot je to tako plastično opisal G. Orwell (2009). Štirje dnevi pouličnih bojov med CNT in POUM na eni in katalonskimi komunisti iz PSUC (Združena socialistična partija Katalonije) na drugi strani so se končali s komunistično zmago, Barcelono pa so zasedle vladne čete, ki so prispele iz Valencie. Ko se je Caballero uprl komunističnemu pritisku, naj razpusti POUM in aretira njene voditelje, so se komunisti odločili, da je prišel čas, da se ga znebijo. 16. maja 1937 so sprožili vladno krizo in Caballero je odstopil kot premier. Krmilo vlade, v kateri ni bilo več Caballerovih levičarskih socialistov in tudi anarhisti se ji niso hoteli pridružiti, je prevzel zmerni socialist Juan Negrín.

356 Malone enak scenarij je Stalin ponovil v stališču do NOB v Jugoslaviji, konkretno v zahtevi o dveh časovno ločenih etapah le-tega: prva, naj bi obsegala boj proti okupatorju (osvoboditev), druga, to je socialistična revolucija, pa bi sledila po koncu druge svetovne vojne, seveda skladno s sovjetskimi direktivami in Stalinovo kontrolo. Stalinov poskus ukazovanja v primeru Jugoslavije je naletel na Titov odločni »ne«, kar je vodilo do medsebojnih zaostrovanj in posledičnega spora z informbirojem spomladi 1948.

Značilnost politike nove vladne koalicije (iz vrst zmernih socialistov, republikancev, komunistov) je bilo pragmatično prizadevanje za republikansko vojaško zmago in zaustavitev socialne revolucije, za okrepitev avtoritete tako vlade kot drugih republikanskih institucij ter ohranjanje dobrih odnosov s Sovjetsko zvezo.³⁵⁷ Ob koncu pomladi in poleti leta 1937 so nadzorovanje javnega reda namesto levičarskih milic prevzele vladne sile, kar je vplivalo na usahnitev revolucionarnega vala v republikanski coni, z izjemo Aragonije in Katalonije. Vendar tudi tam revolucionarno razpoloženje ni trajalo dolgo. Najprej so komunistične sile fizično uničile Aragonski svet, v katerem je prevladoval anarhistični CNT, nato je sledila še zasedba Katalonije s strani vladnih sil. Tedaj je POUM postal predmet brezobzirnega in krvavega pregona, njegovega voditelja Andreuja Nina pa je ujela, mučila in ubila sovjetska tajna policija (gl. Tosstorff, 2000 in 2006). Oktobra 1937 se je Negrínova vlada preselila v Barcelono.

Čeprav energični Negrín ni bil nikoli komunistično orodje, kot so ga obtoževali številni kritiki, je v danih okoliščinah lahko storil le malo, da bi komunistom preprečil izkazovanje vse bolj neodvisne in celo prevladujoče vloge v republikanski Španiji. Zagotovo je tako rekoč stalna odvisnost Republike od Sovjetske zveze zagotavljala španskim komunistom vpliv, ki se mu pragmatični premier skoraj ni mogel upirati. Na povsem vojaškem področju, ki ga poosebljajo dosežki komunistov in njihovih kominternovskih pomočnikov pri formiranju republikanske ljudske armade, so bili ti vplivi občutni. Če že niso ustvarili možnosti za republikansko zmago, so gotovo vsaj odložili njen poraz. Negativni dosežek komunistov je bila zastrupitev političnega ozračja v republikanski Španiji. Z napadanjem socialne revolucije, politizacijo oboroženih sil, nestrpnostjo do opozicije, predvsem pa z široko uporabo brutalnih tajnih policijskih metod, ki jih je izvajala SIM (Vojaška obveščevalna služba), so številne prebivalce republikanske cone prepričali, da fašistično nasilje ne more biti nič slabše od tistega, pod katerim so sicer živeli (Blinkhorn, 1995b, 71–72).

Rovida v zgoraj omenjeni študiji opozarja na tovrstno težnjo po pretiravanju v zvezi z vplivom, ki naj bi si ga pridobila PCE po začetku državljanske vojne, kar še posebej počnejo tisti, ki jo obravnavajo kot nekaj, kar naj bi bilo po maju 1937 vsemogočno; prav tako obstajajo tudi pretiravanja v zvezi z obsegom in vplivom sovjetske pomoči. Če že kaj, poudarja Rovida, potem bi lahko mednarodno osamitev obravnavali kot enega od razlogov za šibkost drugih španskih skupin, ki so se sklicevale na marksizem in leninizem, čeprav je treba njihove

357 Negrin je bil, v nasprotju s Caballerom, dosti bolj popustljiv in je 14. avgusta 1937 celo z dekretom prepovedal kakršnokoli kritiko na račun SZ.

neuspehe tehtati predvsem na področju, na katerem se kaže (ne)skladnost njihovih programov, metod in shem, ki so navdih dobivala od ruske revolucije – kot npr. vprašanje demokratične revolucije in njene preobrazbe v socialistično revolucijo – s španskimi razmerami (Rovida, 1988, 591).

V.

Na odziv mednarodne skupnosti na špansko državljansko vojno so brez dvoma močno vplivali ideološki elementi. Sprva so vodili v oblikovanje politike nevmešavanja, saj sta glavni zaveznici demokracije (Velika Britanija, Francija) zavzeli nevtralnno stališče iz dveh ključnih razlogov. Izogniti sta se skušali oboroženemu spopadu s fašizmom in preprečiti vzpostavitev revolucionarne oblasti v Španiji. Politika nevmešavanja se je tako zdela kot varen pristan med fašizmom na eni in revolucijo na drugi strani. Ko je politika nevmešavanja doživela nesporen poraz s prepričljivimi dokazi o trajni fašistični intervenciji, se niti Velika Britanija niti Francija nista upali povezati s Sovjetsko zvezo, ki je ponudila alternativo s podpiranjem antifašistične ljudske fronte. To pa je odločilno vplivalo na usodo republikanske vlade. Ko je Sovjetska zveza spoznala svoj diplomatski neuspeh, je zakonita španska vlada ostala brez vsakršne materialne pomoči. Tako lahko postavimo dva ključna trenutka ideološkega vpliva na razvoj španske državljanske vojne: prvi je oblikovanje politike nevmešavanja, ki je republikanski vladi odtegnil pravico do oborožitve z nakupom orožja na evropskih trgih (Taylor, 1994, 153),³⁵⁸ drugi pa je nestrinjanje demokratičnih držav, da španska vlada ljudske fronte vodi sočasno politiko antifašističnega in revolucionarnega boja, kar ji je nazadnje odtegnilo tudi podporo Sovjetske zveze. Odpor proti komunizmu je potemtakem predstavljal srž politike popušcanja, saj so bile liberalno-demokratske države prej pripravljene sklepati kompromise s fašističnimi državami kot vstopiti v zavezništvo s Sovjetsko zvezo. Nedvomen dokaz za to je *münchenski sporazum*, sklenjen v noči z 29. na 30. september 1938 med Hitlerjem (Nemčijo), Mussolinijem (Italijo) ter Chamberlainom (Veliko Britanijo) in Daladierom (Francijo). Potemtakem »politiko zahodnoevropskih vlad lahko razumemo samo kot 'münchensko' politiko pred Münchnom« (Bebler, 1978a, 13). Moskva je razumela sporočilnost sporazuma kot kupovanje miru za zahodne demokracije na račun Sovjetske zveze. Od tod Stalinov preokret v zunanji politiki: da bi obvaroval Sovjetsko zvezo pred nemško vojno napadalnostjo, je sklenil s Hitlerjem nenapadalno pogodbo, ki sta jo podpisala 23. avgusta 1939 v Moskvi oba zunanji ministra – »pakt Ribbentrop-Molotov«.

358 Avtor je mnenja, da je politika nevmešavanja odločila špansko državljansko vojno, saj je vzpostavila neenakopraven položaj v škodo republikanske vlade in izničila njene večje začetne prednosti (večji potenciali in večja podpora ljudi).

Voluntarios Internacionales de la Libertad / Mednarodni prostovoljci svobode

*Estoy aquí por ser voluntario y si fuera necesario daré hasta la última gota de mi sangre por la libertad de España y de todo el mundo / Jaz sem tukaj, ker sem prostovoljec in dam, če bo potrebno, tudi poslednjo kapljo svoje krvi za svobodo Španije in svobodo celega sveta (Juramento de los voluntarios / Zaprisega prostovoljcev).*³⁵⁹

Medtem ko so se v *Odboru za nevmешavanje v Španiji* razpredale diplomatske igre, spletke in interesi zahodnih demokracij na eni, nacifašističnih sil na drugi, in Moskve na tretji strani, se je svetovna demokratična javnost dvignila v bran Republike in obsodila špansko reakcijo in pomoč, ki jo je uživala pri fašističnih državah. Od samega začetka španske državljanske vojne je nudila španskemu ljudstvu moralno in gmotno pomoč, kmalu zatem pa tudi udeležbo prostovoljcev in prostovoljk z namenom pomagati tistim silam, ki so v španski državljanski vojni zastopale ideje pravičnosti in ideje demokratične republikanske Španije.

Prvi prostovoljci, ki so se pridružili obrambi Republike, so bili politični in ekonomski izseljenci, ki so se bili zatekli v Španijo, ter udeleženci/športniki Mednarodne delavske olimpijade (*Spartakijade*), ki naj bi se bila začela v Barceloni 25. julija 1936 kot protifašistična protiutež olimpijskim igram v Berlinu, a jo zaradi vojaškega udara niso izpeljali. Ti udeleženci so oblikovali prve vojaške enote (*centuriones*) – »Četa delavske olimpijade« idr. – in jih vključili v enote Ljudske protifašistične straže (*milice*).³⁶⁰ Kmalu zatem sta Kominternina in Rdeča sindikalna internacionala (*Profintern*) izdali razglas o mednarodni pomoči španski republikanski vladi, v obliki komunističnih prostovoljcev iz tujine, ki bi odšli v Španijo. Postopno so po kopnem in po morju začeli prihajati v Španijo prostovoljci iz posameznih evropskih držav ter ZDA in Kanade.

Iz Berlina in Rima prihajajo ubijalski stroji, instruktorji in vojaki za boj proti španskemu ljudstvu. Iz Berlina in Rima, iz Pariza, Londona, Beograda, Prage, Vilne in New Yorka pa prihajajo prostovoljci, da zastavijo življenje za obrambo španskega ljudstva. Prihajajo proti

359 Gl. <http://www.yuinterbrigade.net/oldSite/documents/uCastSpanskihBoraca.pdf>.

360 *Milice* so nastale na pobudo strank in sindikatov in so bile v bistvu oborožena sila teh organizacij. Ime vsake od njih spominja na njen izvor, pa naj gre za ime poklicnega združenja (*Artes Gráficas*) ali za politično oznako (*Claridad UGT, POUM*).

volji svojih vlad, ilegalno prestopajo meje, z zadnjimi prihranki kupujejo vozovnice ali gredo peš skozi daljne dežele, vendar prihajajo. Zbirajo se tisoči in nemudoma odhajajo na fronto, če so že bili vojaki, ali pa se, če še ne znajo ravnati s puško, naglo učijo vsega najvažnejšega, da bi čimprej odhiteli na najbolj ogrožena mesta. Tako je na strateški karti te vojne včrtano romanje svobode, pojavila se je nova kvaliteta političnega in vojaškega pomena: *brigade solidarnosti* /.../ (Bihalji-Merin, 1956, 208).

Na mednarodni ravni je bil eden od najglasnejših promotorjev internacionalizacije španske državljanske vojne generalni sekretar Kominterne Georgi Dimitrov. Vendar je internacionalizacija španske državljanske vojne, pravi Michael W. Jackson, imela vsaj dva pomembna stihijska učinka na ravni družbenih reprezentacij, ki ju ne gre spregledati. Pri prvem je na reprezentacijski ravni regionalne vzroke in posebnosti državljanske vojne nadomestila (in na stran odrinila) univerzalnejša teza »demokracija *versus* fašizem«, s pomočjo katere so zagovorniki republike izpeljali mobilizacijo javnega mnenja in na posled tudi prostovoljnih borcev, na drugi strani pa je frankistična stran skušala javno mnenje vpeti v slogan »katolicizem *versus* komunizem«, s pomočjo katerega je na mednarodni ravni pridobivala svoje konservativne in religiozne pristaše (v Kramberger, 2010, 112).

Zagotovo je bila mobilizacija prostovoljcev za špansko republikansko vojsko najbolj pomembna oblika pomoči komunističnih partij ter antifašističnih organizacij španski republiki. Gibanje solidarnosti s španskim ljudstvom je v posameznih državah dobilo posebne organizacijske oblike z ustanovitvijo (po navodilu KI) krajevnih in državnih odborov za pomoč španskemu ljudstvu, nakar je bil v Parizu avgusta 1936 oblikovan *Mednarodni odbor za pomoč španskemu ljudstvu*, da bi prevzel nalogo usklajevanja mednarodne solidarnosti. Tako je Pariz – pod taktirko sovjetsko-poljskega generala Karola Świerczewskega (Walterja), člana VKP/b/ in boljševiškega udeleženca oktobrske revolucije – postal središče kominternske organizacije Mednarodnih brigad. V njem so glavne koordinatorske naloge opravljali francoski komunisti (na čelu z generalnim sekretarjem KP Francije Mauriceom Thorezom) skupaj z emigrantskimi komunisti drugih evropskih držav. Med njimi sta bila Palmiro Togliatti in Josip Broz (tedaj s konspirativnim imenom Valter), ki naj bi skrbel za pritok prostovoljcev prek svoje »skrivne železnice« (*secret railway*), ki je imela za nalogo rekrutom iz vzhodne Evrope priskrbeti potne liste in skromno finančno podporo. Vsaka posamična komunistična stranka je dobila ukaz, naj preskrbi določeno število prostovoljcev. Kominternna je skrbel za povezave na poti do Pariza (skrivne

postojanke, javke, gesla, druga oskrba) in nato od Pariza do Pirenejev (gorski vodniki, posebna obuvala idr.), plačevala vozovnice za vlake in ladje, nočitve v hotelih, prostovoljcem je dajala skromen *per diem* (potnino), jim najemala vo-dnike za prehod čez Pireneje ipd. KP Francije je imela poleg drugega za nalogo tudi priskrbeti uniforme za brigadiste (ibid.; gl. tudi Kirschenbaum, 2015).

V mestu Albacete (Kastilja-La Mancha) so v Gran Hotelu uredili glavni štab *Baze mednarodnih brigad v Španiji* – s službami za kadre, intendanturo, vojaško usposabljanje, saniteto, pošto in cenzuro, službo za informacije in varnostno-obveščevalno službo, pa tudi zgodovinski odsek za zbiranje in hrambo dokumentacije, kasnejši arhiv *Generalnega komisariata Mednarodnih brigad*. Bazo je vodila kominternska »trojka«, ki so jo sestavljali znani komunistični voditelji: Francoz André Marty kot komandant ter Italijana Luigi Longo (Gallo) kot generalni inšpektor in Giuseppe Di Vittorio (Nicoletti) kot glavni politični komisar. 14. oktobra 1936 je v bazo prispelo prvih 500 prostovoljcev; iz njih so oblikovali prve čete in bataljone. Z dotokom novih prostovoljcev – akcijo je vodil italijanski komunist Giulio Cerreti (Pierre/Paul Allard) – pa so se formirale še brigade. V bazi so se prostovoljci ob strogi vojaški disciplini priučili temeljnih vojaških veščin, za kaj več – tako poročajo številni brigadisti – pa pravzaprav ni bilo časa. Oborožitev je bila pomanjkljiva in velikokrat zastarela, prav tako je primanjkovalo uniform; neredko so prostovoljci prejeli le črne baretke (Kramberger, 2010, 116).

Vse republikanske stranke so toplo pozdravile prve prihode tujih prostovoljcev, toda nekatere stranke so nasprotovale ustanovitvi posebnih tujskih enot pod vodstvom le ene politične stranke. Najbolj so temu nasprotovali anarhisti, saj so se bali, da bo tako KP Španije pridobila odločilno vojaško premoč v istočasno potekajoči španski revoluciji. Kljub pomislekom je republikanska Caballerova vlada 22. oktobra 1936 dala soglasje k predlogu ministra za vojno mornarico in letalstvo Indalecia Prieta, da naj bi tuji prostovoljci oblikovali posebne vojaške enote – Mednarodne brigade.³⁶¹ S tem ukazom je bil rešen pravni položaj mednarodnih prostovoljcev in mednarodnih brigad.³⁶² Največ

361 Vse brigade so bile pod komunističnim nadzorom in so imele lastne politične komisarje. Vsi nekomunisti (socialisti, anarhisti, katoliki, brezstrankarski), ki so hoteli vstopiti v mednarodne brigade, so morali prestati zaslišanje s strani NKVD. Prav zaradi tega so nekateri tuji prostovoljci raje vstopali v vrste anarhističnih milic.

362 Mednarodne brigade so bile ustanovljene v skladu z istim zakonom, ki je dovoljeval obstoj Španske legije, ki je bila na strani nacionalistov. Vsi prostovoljci so 23. septembra 1937 podpisali pogodbo, v kateri je bilo določeno: zaveže se, da ostane do konca vojne, vsakih šest mesecev ima pravico do 13-dnevnega dopusta, lahko pridobi špansko državljanstvo (najmanj enoletno služenje) in ima po vojni pravico ostati v španskih oboroženih silah. Pripadnikom mednarodnih brigad je bilo prepovedano nošenje kakršnihkoli strankarskih simbolov.

prostovoljcev je prišlo v Španijo iz (oziroma preko) Francije, saj sta si delili mejo, poleg tega pa je v Franciji, kjer je bila KPF močna in vplivna, živelo tudi veliko komunističnih beguncev iz drugih držav (največ Italijanov). Danes zmotno velja prepričanje, da so bile mednarodne brigade edine organizacije tujcev, ki so sodelovali v španski državljanski vojni na strani Republike. Mednarodne brigade so bile zagotovo najštevilčnejše take enote in so delovale kot klasične pehotne enote, kajti večina prostovoljcev ni imela zadovoljivega vojaškega znanja. Tisti prostovoljci, ki so bili predhodno vojaško izobraženi (pripadniki oboroženih sil) so bili v večini primerov premeščeni, skladno z njihovim vojaškim znanjem, v ustrezne republikanske enote – v vojno letalstvo, oklepne enote, vojno mornarico. Sprva so bile mednarodne brigade sestavljene izključno iz tujcev, toda zaradi prevelikih izgub in pomanjkanja novih prostovoljcev so kmalu začeli vključevati tudi Špance.

Za špansko Republiko je bilo izjemnega pomena, da je nemudoma pridobila tudi podporo in soglasje italijanskega protifašizma. Italijanska komunistična stranka (PCI) je skupaj s socialistično (PSI) in drugimi strankami in protifašističnimi skupinami – preko centrov v tujini – z navdušenjem pozdravila boj španskega ljudstva in odkrito obsodila frankistični puč.³⁶³ V skupno akcijo se je vključila tudi organizacija TIGR, ki je bila že od konca dvajsetih let povezana tudi z vodstvi italijanskih antifašističnih skupin in gibanjem *Giustizia e Libertà* (Pravičnost in svoboda) v Parizu.

V tem kontekstu je bil tudi dosežen *Akcijski pakt* (Pariz, 15. 12. 1935), to je dogovor o skupnem delovanju med PCI, TIGR-om in drugimi protifašističnimi organizacijami (v Julijski krajini) v boju proti fašizmu. Pakt je prvi in edini predvojni sporazum italijanske komunistične stranke z nedelavsko organizacijo in pomeni združitev protifašističnih sil v Julijski krajini ter povezavo narodnega gibanja s protifašističnim gibanjem naprednih evropskih sil. Organizacija TIGR se je torej že od samega začetka dejavno vključila v solidarnostne akcije s špansko Republiko; prek svojih ilegalnih poti in zvez je organizacija pomagala prostovoljcem, ki so se odpravljali na špansko bojišče. K solidarnosti z antifašistično Španijo sta pozivali tudi ilegalni primorski glasili narodnih revolucionarjev *Ljudska fronta* in *Svoboda* (Kacin-Wohinz in Verginella, 2008; Pahor /ur./, 2004).

363 Enotna akcija obeh strank, komunistične in socialistične, je bila v duhu podpisanega »Pakta o organiziranju skupnega boja proti fašizmu« (1934).

PCI in PSI sta v tej fazi, po vzoru in napotkih svojih Internacional (komunistične in socialistične), predvsem zbirali gmotno in finančno pomoč ter organizirali proteste zoper prva znamenja Mussolinijevega vmešavanja in nameravanega neposrednega nastopa v Španiji; italijanska politična emigracija pa je v podporo Republiki organizirala prodorno radijsko in novinarsko propagandno dejavnost. Prva organizirana skupina prostovoljcev – *Colonna Italiana* –, ki je odšla v Španijo, je bila sestavljena iz pripadnikov italijanskega liberalno-socialističnega gibanja *Giustizia e Libertà* (GL), katerega osrednja osebnost je bil Carlo Rosselli.³⁶⁴ *Colonna* je dobila enoten pečat antifašizma in političnega dejanja. Vanjo so se namreč vključili borci različnih političnih struj, pa tudi taki brez strankarske pripadnosti; v tistih prvih mesecih je odražala nagoni odziv italijanske protifašistične emigracije, ki se je znašla pred pomembno preizkušnjo. Na tej začetni stopnji je protifašistična emigracija priključila *Colonna Carlo Rosselli* tudi enoto *Centuria Gastone Sozzi*,³⁶⁵ ki je delovala v okviru *Columna Libertad*; posamezni prostovoljci različnih političnih usmeritev, ki so že bili v Španiji ali sicer v emigraciji, pa so se vključili v prve španske enote. Takrat so italijanski prostovoljci – med njimi je bilo največ komunistov, a ni manjkalo niti anarhistov, republikancev, oboženih pripadnikov gibanja GL (*giellini*) in socialistov – ustanovili bataljon Garibaldi, ki je kasneje prerasel v brigado. V njenih vrstah so bili tudi (italijanski, hrvaški in slovenski) prostovoljci iz Istre in Reke, ki so jih statistično prištevali k skupini »Italijanov«.

V letih 1936–1938 je v Španijo prispelo okoli 40.000 prostovoljcev³⁶⁶ – protifašistov iz 54 evropskih, ameriških, azijskih in magrebskih držav (gl. Prezioso idr. /ur./, 2008), da bi se borili na strani Republike;³⁶⁷ med njimi je bilo prek 1900 Jugoslovanov, od teh okoli 570 Slovencev (Lešnik, 2010). Osnovne organizacijske vojaške enote so predstavljali bataljoni, ki so bili

364 C. Rosselli (1899–1937), liberalni socialist, politični voditelj, novinar, zgodovinar in antifašistični aktivist, se je proslavil s sloganom *Oggi in Spagna, domani in Italia* / Danes v Španiji, jutri v Italiji (v govoru na Radiu Barcelona, novembra 1936), ki je tedaj postalo pravo programsko geslo, nadvse tehtno in aktualno v odnosu na italijansko bližnjo prihodnost. Padel je kot žrtev fašističnega atentata 9. 6. 1937 v Franciji. Gl. Archivi di »Giustizia e Libertà« (<http://www.istoresistenzatoscana.it/pdf/Archivi%20GL%20rev.pdf>).

365 Centurija (stotnija) je dobila ime po G. Sozzi (1903–1928), komunistu in politiku, ki ga je umorila fašistična policija (gl. López /ur./, 1984).

366 Avtorji navajajo različne številke o številu prostovoljcev, od 24 do 60 tisoč, večina govori o 40 tisoč. Posledično se tudi število navedenih izgub med borci giblje od 6 do 25 tisoč, kar znaša od 17 do 29 odstotkov.

367 Med tujimi prostovoljci je bilo največ Francozov (ok. 10.000), Italijanov (ok. 3.350), Nemcev (ok. 3.000), Poljakov (ok. 3.000), Američanov (ok. 3.000), Britancev (ok. 2.000), Avstrijcev (ok. 2.000) idr. Pomenljivo je, da se je na Francovi strani borilo zgolj kakih 1000 tujih prostovoljcev.

praviloma organizirani glede na skupno geografsko, narodnostno, zgodovinsko, jezikovno idr. povezavo. Na ta način so omogočili boljše komunikacijo med prostovoljci in hkrati olajšali linijo poveljevanja, saj so jih večinoma vodili poveljniki iste narodnosti. Mednarodna brigada je tako imela 3–4 bataljone in dodatne brigadne enote, ki so ji omogočili samostojno delovanje. Bataljoni so bili sestavljeni iz treh strelskih čet in ene mitralješke čete. Čete so bile sestavljene iz treh vodov s po 40 pripadnikov. Dodatne brigadne enote so bile: komunikacijska četa, inženirska četa in konjeniški eskadron. Pozneje so brigadam dodali še minometno četo in protitankovsko baterijo, nato pa še sanitetno, intendantsko in transportno službo. Brigado je z bojnimi enotami in spremljevalnimi službami sestavljalo okoli 3.000 pripadnikov (Renn, 1959; Longo, 1967). V toku vojne je bilo ustanovljenih šest mednarodnih brigad: 11. (Ernst Thälmann), 12. (Giuseppe Garibaldi), 13. (Jaroslaw Dombrowski /Dąbrowski/), 14. (La Marseillaise), 15. (Abraham Lincoln) in 129. (Georgi Dimitrov). Borci mednarodnih brigad so sodelovali na vseh pomembnejših frontah in hudih bitkah (Madrid, Lopera, Jarama, Guadalajara, Segovia, Huesca, Brunete, Belchite, Teruel, Aragon, Caspe, Ebro) vse do njihove razpustitve septembra 1938.

»Potrebno je poudariti, da ti borci niso bili niti plačanci niti, razen v redkih primerih, pustolovci. Bojevali so se za svojo stvar«³⁶⁸ (Hobsbawm, 2000, 152). Njihove vojaške enote so bile izraz mednarodne solidarnosti s španskim ljudstvom. Z dejanji so dokazovale, da je boj španskega ljudstva hkrati boj vsega naprednega človeštva proti fašizmu in fašističnim vojnim pohodom. Temu pritrjuje ne nazadnje tudi dejstvo, da so v drugi svetovni vojni borci mednarodnih brigad nesporno odigrali izjemno pomembno vlogo pri organizaciji odporiškega gibanja oziroma narodnoosvobodilnega boja v mnogih evropskih državah pod fašistično/nacistično okupacijo, tudi na jugoslovanskih tleh.

Potem ko je španska republikanska vlada sledila pozivu *Društva narodov* in *Odbora za nevmiševanje v Španiji* o razpustitvi mednarodnih brigad (kot pogoju za ukinitve vojaškega embarga), je premier Juan Negrín 21. septembra 1938 izdal ukaz, s katerim je zapovedal umik vsem tujim pripadnikom španske republikanske vojske in drugih paravojaških enot iz bojev ter posledično iz Španije. 15. januarja 1939 so Španijo zapustili še zadnji *mednarodni prostovoljci svobode*. Toda v nasprotju s pričakovanji republikanske vlade, da bo umiku prostovoljcev sledil enak ukrep na frankistični strani, se to ni zgodilo. Nasprotno, nacionalisti so dobili še dodatne okrepitve iz Italije in Nemčije.

368 *Por vuestra libertad y la nuestra! / For your freedom and ours!*

Zadnja zima 1938/39 je terjala hude žrtve med republikanci. Preskrba je skoraj šepala, zlasti zaradi pomanjkanja prevoznih sredstev in slabe organizacije. Madridčani so stradali. Dnevni obroki 60 gramov riža ali leče so dobili ironičen naziv »Negrinove pilule«. ³⁶⁹ Morala republikancev je nevarno usihala. Ko je dva dni pred božičem 1938 kakih tristo tisoč nacionalističnih vojakov, ki so imeli veliko premoč v opremi in orožju, začelo ofenzivo proti katalonski trdnjavi, se je fronta takoj razkrojila. S tem je splavalo tudi zadnje upanje, da bi se Republika lahko še obdržala.

Medtem so propadli tudi vsi republikanski diplomatski napor, da bi preko *Odbora za nevmešavanje* dosegli vojaško premirje: Stalin se je že po münchenskem sporazumu (konec septembra 1938) dokončno umaknil iz španske »zgodbe«, medtem ko sta Francija in Velika Britanija ³⁷⁰ to storili 27. februarja 1939, s priznanjem Francovega režima in prekinitvijo diplomatskih stikov z Negrínovo vlado. Po dveh letih in pol vojne vihre je *Odbor za nevmešavanje*, ustanovljen kot mednarodna institucija in garant za »nevtralnost« v španski državljanski vojni, s tem javno priznal, da je vseskozi igral licemersko vlogo, v škodo republikanske strani. Vojaški poraz republikanske strani je bil, še posebno po nacionalistični zasedbi Katalonije (februarja 1939), neizbežen. Nacionalisti so vkorakali v Madrid 26. marca, do konca meseca so zasedli še preostanek ozemlja, ki so ga branile republikanske sile in 1. aprila 1939 je Franco razglasil, da je državljanska vojna končana. V vojaškem smislu lahko temu pritrdimo, toda za njenega zmagovalca Francisca Franca se v resnici ni nikoli končala:

Na španskih bojiščih je v času vojne vihre umrlo več stotisoč Špancev in Nešpancev. Najbrž jih je bilo skoraj še 200.000 več usmrčenih ali pa so umrli v ječi v naslednjih nekaj letih, stotisoče jih je pretrpelo zapor ali prisilno delo, milijoni pa so bili vse življenje žrtve zapostavljanja, ker so se borili na strani republike (Blinkhorn, 1995b, 73).

369 Za prebivalstvo v republikanski coni, ki je živelo od »pilul«, so bili letaki, ki so jih spuščala nacionalistična letala, in s katerimi so ga obveščali o obilici hrane v nacionalistični coni, enako močno orožje kot bombe. Poleg tega so bile informacije tudi točne. Nacionalistični coni, zasedrani na kmetijskih območjih Španije, ki je ves čas vojne hitreje večala svoje ozemlje kot število prebivalstva, ni nikoli primanjkovalo hrane.

370 Že aprila 1938 je bil podpisan angleško-italijanski pomorski sporazum, ki je potrdil *status quo* v Sredozemlju, uvedel izmenjavo vojaških informacij o razporeditvi oboroženih sil obeh držav v Sredozemlju in drugih morjih ter naznanil sodelovanje obeh držav v duhu dobrega sosedstva. Francoska vlada je ta sporazum toplo pozdravila kot prispevek k evropskemu miru.

Epilog

Do poraza 1. aprila 1939 je republika šla skozi tri faze, ki sovpadajo s tremi predsedniki vlad, ki so se zvrstili v vojnem času. Prvo vlado, ki jo je vodil republikanec José Giral (1879–1962), je zaznamoval odpor proti vojaški vstaji in revoluciji. Giral ni predstavljal novih revolucionarnih in sindikalnih sil, ki so izbruhnile na površje poleti 1936, in je bil zato prisiljen k odstopu. Premiersko mesto je moral prepustiti delavskemu voditelju in vodji levičarskih socialistov Franciscu Largu Caballeru (1869–1946), ki je v sodelovanju z vsemi političnimi in sindikalnimi silami pričel z obnovo državne oblasti, vzpostavitev redne vojske in prevzel nadzor nad revolucijo. Po hudi krizi in dogodkih maja 1937 v Barceloni, ko so se spopadle različne skupine privržencev republike (»državljanska vojna v državljanski vojni«), je Largo Caballero položaj predal Juanu Negrínu (1892–1956), zmernemu socialističnemu poslancu in univerzitetnemu profesorju, ki si je za enega glavnih ciljev zadal spremembo neintervencionistične politike demokratičnih držav. Vsi trije predsedniki vlade so umrli v izgnanstvu: Giral v Mehiki, Largo Caballero in Negrín pa v Parizu.

Mednarodna situacija ob koncu tridesetih let je bila daleč od tega, da bi vodila k miru, in to dejstvo je odigralo ključno vlogo v trajanju, poteku in končnem rezultatu španske državljanske vojne, konflikta, ki je bil v svojem izvoru očitno notranje narave. Mednarodna podpora obema sprtima stranema je bila odločilna za boj in nadaljevanje vojne v prvih mesecih. Z napredovanjem vojne so neintervencionizem, neuravnoteženost obeh strani v materialnih virih, sodelovanje nacistične Nemčije in fašistične Italije in, v večini primerov, nevpletanje zahodnih demokracij, ob neenotnosti v republikanskem taboru in enotnosti med frankisti, premaknili jeziček na tehtnici v prid zmage vojaških upornikov.³⁷¹

Španski državljanski vojni je sledilo dolgo obdobje nedržavljanskega miru. Uradni konec vojne 1. aprila 1939 ni končal nasilja. Začelo se je novo obdobje množičnih pobojev, zapiranja in mučenja tisočev moških in žensk. Šlo je za čistko, ki je uničila kulturne in socialne temelje republike, delavskega gibanja in sekularizma (gl. Preston, 2012).

Od aprila 1939 dalje je Španija izkusila Francov mir, s posledicami vojne in vladavino tistih, ki so jo povzročili. Španija je ostala razdeljena na zmagovalce in poražence. Cerkve so napolnile spominske plošče, posvečene »padlim v službi Boga in Domovine«. Na drugi strani pa tisoče Špancev, ubitih v nasilju,

371 Španska tragedija je bila z vidika vojaških operacij končana; vprašanje – po čigavi krivdi se je ta zgodila – pa tudi po osmih desetletjih še vedno nima enoznačnega odgovora.

ki so ga sprožili vojaški uporniki julija 1936, niso bili nikoli popisani in priznani, nikoli jim niso postavili niti najbolj nepomembnega nagrobnika v njihov spomin; njihove družine še danes iščejo njihove ostanke.

Reformistični diskurz republike in vse, kar je ta oblika vladavine predstavljala, je bilo pometeno in raztreseno po grobovih tisočev državljanov. Delavsko gibanje, njegove organizacije in kultura so bili sistematično izločeni v procesu, ki je bil nasilnejši kot pri drugih antifašističnih gibanjih v Evropi. To je bila tista »kirurška operacija na družbenem telesu Španije«, ki so jo tako vehementno zahtevali vojaški uporniki, posestniški razredi in Katoliška cerkev. Ozračje reda, *patrie* in religije je pregazilo demokracijo, republiko in revolucijo.³⁷²

Pa vendar, španska državljanska vojna je anticipirala in utrla pot oblikovanju sil, ki bodo, nekaj let po Francovi zmagi, uničile fašizem. Anticipirala je politiko druge svetovne vojne, to enkratno zavezništvo narodnih front, kjer so se borili vsi, od domoljubnih konservativcev do socialnih revolucionarjev, da bi porazili nacionalnega sovražnika in obenem družbo znova postavili na noge.³⁷³ Kajti druga svetovna vojna ni bila, za tiste na zmagovalni strani, zgolj spopad za vojaško zmago, temveč – celo v Britaniji³⁷⁴ in ZDA – za boljšo družbo. Nihče ni sanjal o povojni vrnitvi v leto 1939 – ali celo 1928 ali 1918, kot so državniki po prvi svetovni vojni sanjali o vrnitvi k svetu iz leta 1913 (Hobsbawm, 2000, 153–154).

V španskih okopih se je bil boj za osvoboditev vsega sveta

I.

Po koncu španske državljanske vojne so se v svetu zvrstili številni dogodki izrednega pomena: druga svetovna vojna, osvoboditev Evrope izpod fašističnega jarma, velika kitajska revolucija, kubanska revolucija, mogočen podvig vietnamskega ljudstva in drugih ljudstev Indokine, vojna korejskega ljudstva proti severnoameriški invaziji, dekolonizacija /.../. Morda so to take spremembe, o kakršnih je bilo v času, ko so se mednarodni prostovoljci pred pretečim porazom, ki je bil prava môra, umikali iz Španije, še sanjati težko.

372 Gl. <http://www.razpotja.si/spanska-drzavljanska-vojna-80-let-kasneje/>.

373 Kar se tiče odporiških gibanj v deželah, ki so jih porazile in okupirale sile osi, je bilo neizogibno, da je skupaj z osvoboditvijo prišlo tudi do socialne revolucije ali vsaj večje družbene preobrazbe.

374 Britanska vlada pod Winstonom Churchillom se je sredi te obupane vojne opredelila za vseplošno državo blaginje in za politiko polne zaposlitve.

Kljub vsemu pa je španska državljanska vojna uporno prisotna v današnjem času. Morda zato, ker se je prav v Španiji pričel oboroženi odpor proti fašizmu, druga svetovna vojna, ves ta proces, v katerem je prišlo do tako velikih sprememb. /.../ Vsi španski borci in prostovoljci iz mednarodnih brigad so to slutili in vedeli. Vsekakor pa so se vsi zavedali, da v rovih Španije branimo mir in svobodo sveta. Če zmagamo se bo fašizem umaknil in si ne bo drznil izzvati druge svetovne vojne. Če izgubimo, pa je vojna neizogibna. Nikoli se še ni tako malo ljudi žrtvovalo za toliko drugih!

Ali so bile vse te žrtve zaman? Ali so zaman umirali Španci, jugoslovanski, italijanski, francoski, nemški, poljski, madžarski, ruski, belgijski, angleški, ameriški in drugi prostovoljci? Niso, saj so bile vasi in mesta v Španiji tudi velika šola evropskega odpora. V mnogih državah so bili preživeli borci mednarodnih brigad jedro oborožene vstaje proti okupatorju in so na svoje rojake prenašali pridobljene izkušnje.

A tudi mi Španci, čeprav smo doživeli poraz s katastrofalnimi posledicami, smo v tej borbi izoblikovali herojske kadre, ki so v letih ilegale zagotavljali kontinuiteto odpora in vzpostavljali most z novimi generacijami borcev za demokracijo in socializem. Če bi, namesto da smo se borili, popustili, danes ne bi imeli teh ljudi. Boj španskega ljudstva ostaja vzvišen zgodovinski primer kovačnice antifašističnih in revolucionarnih borcev. /.../

Epopeja mednarodnih prostovoljcev bo ostala v zgodovini kot ena najslavnejših in najpomembnejših strani mednarodne solidarnosti. Koliko osebnega odrekovanja, koliko plemenitosti in požrtvovanja, koliko revolucionarnega herojstva! To so bili ljudje, ki so prišli, da se bore in umro v Španiji, ne da bi karkoli pričakovali v zameno. Preden so prišli do naših meja, so se morali izogniti nadzoru vse evropske policije, pri čemer so postavili na kocko svojo prostost in včasih celo življenje. Da, res je potrebno, da preživeli borci pišejo svoje spomine /.../. Kljub vsemu pa morda ne bo napisano vse, kar bi moralo biti napisano. Treba je buditi spomin na to, kar se je takrat dogajalo, že zato, da nove generacije vedo, kaj je pravi, resnični internacionalizem /.../ (Carrillo, v Kovačević, 1979, 5–6).³⁷⁵

375 Santiago Carrillo Solares (1915–2012) je aktivno sodeloval v španski državljanski vojni na strani Republike; v času Francovega režima je živel v tujini. V obdobju 1960–1982 je bil generalni sekretar španske KP; v 70. letih je sodeloval pri združevanju opozicije proti režimu generala Franca ter bil parlamentarec v kortesu (1977–1986). Bil je med pobudniki (1976) in zagovorniki politike »evrokomunizma«, to je modela demokratičnega socializma, ki je pomenil dokončno slovo zahodnoevropske levice od sovjetskega patronata, ki so ga zagovarjale komunistične partije Italije, Španije in Francije. Oktobra 1976 je napisal »Spremno besedo« za memoare Veljka Kovačevića (1979, 5–8).

II.

Vrste slovenskega zavednega proletariata in njegove revolucionarne mladine je v letih pred drugo vojno močno razgibala junaška borba španskega ljudstva zoper Francove falangiste in njihove zaveznike. Za naše delavstvo je bila ta neenaka borba znanilka spopadov, ki se bodo spričo zaostrene mednarodne situacije kmalu vneli po Evropi med silami reakcije in napredka. Spremljalo je z živim zanimanjem vesti s španskih bojišč in javno manifestiralo solidarnost s španskimi borci. Ta silni upor v klasični deželi gorečega katolicizma so z nape-to pozornostjo spremljali tudi slovenski reakcionarni krogi. Njihovo časopisje s *Slovincem* na čelu je bilo neprikrito na strani španske reakcije, njene vojske in oboroženih oddelkov, ki sta jih poslali fašistična Italija in nacistična Nemčija na pomoč majajoci se monarhistični Španiji. Španska revolucija je razklala slovensko javno mnenje v dve jasno določeni fronti. Lahko je bilo že tedaj videti obrise globokega razdora v narodu, ki je bil sicer daleč od Iberskega polotoka, a je slutil, da poteka na španskih tleh prvo dejanje velike tragedije, ki bo prej ali slej zajela tudi njegovo deželo in jo spremenila v bojišče nasprotujočih si političnih sil. Nasprotni tabor so še zlasti razburjale vesti o odhodu slovenskih prostovoljcev v Španijo, o njihovi udeležbi v bitkah okrog Madrida in v gorah Iberskega polotoka. To je bilo po mnenju teh krogov nezaslišano, vsem našim tradicijam tuje. Pa je bila veličina prav v tem, da so se tudi iz vrst našega malega naroda odzvali klicu zatiranih Špancev, ki so se stoletja zaman borili za svojo socialno osvoboditev. Ti prvi slovenski prostovoljci socialne revolucije so bili predhodniki partizanov, ki so se kmalu nato borili v gorah Slovenije proti istim silam fašizma in nacizma. Neomejena naklonjenost slovenskih nazadnjaških krogov in njihovih glasil falangistični Španiji in njenim nemškimi in italijanskimi zaveznikom, bolesta bojazen, da bi v tem boju zmagalo špansko ljudstvo, je izdajala slutnjo reakcije, da se v Španiji ne rešuje le stoletni notranji problem. Še posebnega pomena za ves naš narod pa je bilo, da so se postavili na stran španskega ljudstva in se pridružili republikanskim legijam številni primorski Slovenci. Nadaljevali so neuklonljivo na španskih tleh neenaki boj, ki so ga vodili v Primorju za svobodo svojega ljudstva. Zavedali so se, da je njihovo vprašanje evropsko vprašanje, ki se rešuje na vseh bojiščih za svobodo. Ta zavest je usmerjala njihova dejanja /.../ (Golouh, 1966, 384–385).

»Nuestros Espanoles«³⁷⁶ – jugoslovanski in slovenski prostovoljci

Že avgusta 1936 so v bojih pri Huesci sodelovale manjše skupine raznih narodnosti, združene v stotnji Ernst Thälmann. Pri Huesci se je bojevala tudi prva skupina Jugoslovancev, kakih štiristo srbskih, hrvatskih in črnogorskih delavcev. In tu je padla tudi prva žrtev jugoslovanskih narodov, delavec Radislav (Ladislav) Horvat. /.../ Pred Madridom je padel Blagoje Parović, član CK KPJ in politični komisar 13. internacionalne brigade. Antifašistični borci iz vseh krajev Jugoslavije so se zbrali v bataljonih Djuro Djaković in Georgi Dimitrov, v borbenih skupinah Ivan Cankar in Matija Gubec (Bihalji-Merin, 1956, 208).

Mi slovenski prostovoljci, brez ozira na naše politično in versko prepričanje, se enotno, kot en mož borimo za demokracijo in svobodo španskega ljudstva. V tej borbi nas veže in vodi le prepričanje, da je naša tukajšnja borba istočasno tudi del borbe za združeno in svobodno Slovenijo.³⁷⁷

O arhivalijah in spominski literaturi jugoslovanskih »Špancev«

Dokumentarno gradivo o jugoslovanskih prostovoljcih v španski državljanski vojni hranijo večinoma arhivi in muzeji ter (nekdanji) inštituti za zgodovino delavskega gibanja v glavnih mestih nekdanjih jugoslovanskih republik (v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani idr.), manjši del tega pa je mogoče najti tudi pri zasebnikih. Glede na svoj izvor so viri razvrščeni v gradivo, ki je sad delovanja partijskih organov (KPJ), nato v gradivo policijskih, upravnih in sodnih organov Kraljevine Jugoslavije ter v izvirno gradivo mednarodnih brigad. Posebno skupino tvorijo osebni dokumenti, pisma, zabeležke in spominski zapisi interbrigadistov, zbirke fotografij in tiskovin (letaki, lepaki in proglesi) ter tedanji listi in časopisi.

Najcelovitejši vpogled v pričujočo tematiko nam nudi arhivska zbirka »KPJ i španski građanski rat« v Arhivu Jugoslavije /AJ/ v Beogradu. Večino zbirke

376 Prevzeto po publikaciji »Nuestros Espanoles«, ki jo je izdal Komisarjat mednarodnih brigad v Madridu 1937 (ponatis: Sarajevo, 1984).

377 Iz izjave »Vsem slovenskim antifasistom!«, ki so jo sprejeli 26. 9. 1937 na skupnem sestanku slovenskih prostovoljcev na aragonski fronti, potem ko so dobili dovoljenje za formiranje slovenske čete Ivan Cankar kot 2. čete bataljona Djuro Djaković, ki je bila v sestavu 129. mednarodne brigade. V njej so bili poleg Slovencev in Špancev še Srbi, Bolgari in Finci (Bebler /ur./, 1978, 88–89).

tvorijo (fotokopirani) dokumenti³⁷⁸ Kontrolne komisije CK KPJ in partijskega punkta v Parizu, predstavništva KPJ pri CK KP Španije, Baze Mednarodnih brigad v Španiji (Oddelka za jugoslovanske kadre 13., 15. in 129. mednarodne brigade) ter iz francoskih koncentracijskih taborišč, v katera so bili interbrigadisti internirani po porazu španske republike. V vsebinskem pogledu gre za zapisnike, pisma, poročila, dnevna povelja in odredbe ter sezname, statistične podatke in karakteristike o jugoslovanskih prostovoljcih idr. Dokumenti o jugoslovanskih prostovoljcih v francoskih taboriščih govorijo o njihovi številčnosti, namestitvi, obleki, higienskih pogojih, zdravstvenem stanju, o organizaciji kulturno-prosvetnega življenja v taboriščih idr. Ta zbirka obsega tudi osebne dosjeje posameznih španskih borcev, njihove izjave, popisne pole in življenjepise (Paver, 1989, 364).

V AJ se hranijo tudi pisma organizacijskega/generalnega sekretarja KPJ Josipa Broza Tita (fond KI), poročila in drugo gradivo z dragocenimi podatki o organiziranju odhodov jugoslovanskih prostovoljcev v Španijo, o primerih neuspešnih odprav prostovoljcev itd. Za našo tematiko je v AJ pomemben tudi fond Ministrstva za notranje zadeve Kraljevine Jugoslavije, še posebej oddelka za zaščito države. Ministrstvo je namreč budno spremljalo partijske dejavnosti za pomoč španski republiki in malodane vsakodnevno razpošiljalo podrejenim organom (banovinskim in okrožnim oblastem) okrožnice, s katerimi je odredjalo represivne ukrepe proti članom KPJ in proti vsem, ki so kakorkoli izražali naklonjenost španski republiki ali poskušali prestopiti mejo z namenom, da bi se pridružili španski republikanski vojski. Po letu 1938 se občutno množijo zapisniki strogih policijskih zaslišanj vseh povratnikov iz Francije. Med prilogami k policijskim spisom niso redka pisma jugoslovanskih »Špancev«, ki jih je zasegla cenzura, nadalje policijske pole članov KPJ in drugih udeležencev v španski državljanski vojni ter evidenčna policijska kartoteka, v kateri so popisani ne le jugoslovanski španski borci, pač pa tudi marsikateri vidnejši voditelji KP Španije, člani republikanske vlade in siceršnji politični ali vojaški funkcionarji španske republike.

Med dragocenejša pričevanja o udeležbi Jugoslovancev v boju za obrambo španske republike sodita njihova rokopisna zapuščina in spominsko gradivo (osebni fondi): Veljka Vlahovića, Vladimirja Čopića-Senjka, Dragotina Gustinčiča, Božidarja Adžije, Augusta Cesarca idr. V bogatih zbirkah

378 V izvorniku se nahajajo v fondih KI v Moskvi, ki jih hrani tamkajšnji Russian State Archive of Social and Political History /RGASPI/, nekdanji Russian Centre for the Preservation and Study of Documents of Recent History /RTsKhIDNI/.

Centralni arhiv v Španiji se nahaja v Salamanki: *Archivo General de la Guerra Civil Española / AGGCE/ (Sección de la Guerra Civil del Archivo Histórico Nacional /AHN/)*.

fotografij, ki jih hranijo ustrezne inštitucije, je najti veliko fotografij jugoslovanskih »Špancev« s fronte, še več pa iz taborišč v Franciji.³⁷⁹ Slovenski španski borci so svoje arhivsko in dokumentarno gradivo podarili *Knjižnici Jožeta Mazovca*, ki se nahaja v stavbi nekdanjega njihovega domicila »Kulturni dom Španski borci« v Ljubljani.³⁸⁰

Literatura o španski državljanski vojni je nastajala v jezikih jugoslovanskih narodov od samega začetka tamkajšnjega oboroženega spopada. Že tedaj so v Kraljevini Jugoslaviji razpečavali več brošur: *Španija* (zbirka pesmi o napredni in borbeni Španiji), v prevodu književnika Jovana Popovića; *Zbornik naši u Španiji*, tiskana v Parizu pri partijski knjigarni »Horizons«; *Španija u plamenu* (P. Vuković /R. Čolaković/), tiskana v Zagrebu; *Krv i život za slobodu: slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji*, tiskana s pomočjo Nacionalne zveze španskih študentov v Barceloni, 1938 (ponatis: Beograd, 1984); *Španjolski susreti* (A. Cesarec), tiskana v Torontu leta 1938 (ponatis: Zagreb, 1961); *Španija između smrti i rađanja* (Oto Bihalji-Merin /Pierre Merin, Peter Thoene/).³⁸¹ Ta sicer publicistično in literarno obarvana besedila so prva spregovorila o burnem dogajanju v Španiji.

Šele po drugi svetovni vojni, z ustanovitvijo socialistične Jugoslavije, so prvič nastali na jugoslovanskih tleh pogoji za objavlanje (Košir, 1946 itd.) ter širše, neovirano in vsestransko pisanje o velikih španskih dogodkih. Kljub temu ta pomembna tema sodobne svetovne zgodovine ni bila predmet načrtnega raziskovalnega dela in celostne znanstvene obravnave niti ene od jugoslovanskih institucij, ki so se ukvarjale z novejšo zgodovino (Palić, 1989, 384), pač pa se je vseskozi osredotočalo, razen redkih izjem (Boban /ur./, 1989), predvsem na zbiranje spominov udeležencev španske državljanske vojne (Marvin /ur./, 1958; Bebler, Al. /ur./, 1961; Kapor /ur./, 1971;

379 Na spletnem portalu Udruženje španski borci 1936–1939 (Beograd) je dostopno dokumentarno, fotografsko in filmsko gradivo, seznam jugoslovanskih španskih borcev, publikacije, zgodovina in aktivnosti združenja idr. (http://www.yuinterbrigade.net/oldSite/nasi_spanci.html). Gl. tudi razstavo Muzeja istorije Jugoslavije: »U čast španskih boraca« (<http://www.yuinterbrigade.net/oldSite/documents/uCastSpanskihBoraca.pdf>).

380 Na spletnem portalu Kamra je postavljena digitalna zbirka »Slovenski španski borci po drugi svetovni vojni« (<http://www.kamra.si/sl/digitalne-zbirke/item/zdruzenje-bivsih-spanskih-borcev.html>); vsebuje dokumentarno in fotografsko gradivo, seznam slovenskih španskih borcev, publikacije, zgodovinski pregled organiziranja slovenske sekcije španskih borcev idr. (gl. Novakovič, 2010, 52–62).

381 Knjiga je bila izdana najprej v nemščini *Spanien zwischen Tod und Geburt* (Zürich, 1937), nato v angleščini *Spain between death and birth* (New York, 1938), po drugi svetovni vojni pa tudi v srbohrvaščini (Beograd, 1946 [1956]); šlo je za prvo obsežnejše besedilo o španski državljanski vojni, natisnjeno v Jugoslaviji.

Bebler, An. /ur./, 1978; Budicin in Sobolevski /ur./, 1988 idr.). Spomini jugoslovanskih udeležencev obrambe republikanske Španije (Maslarić, 1952; Vergan, 1962; Jeriha, 1971; Kovačević, 1979; Vlahović, 1981 idr.) so nedvomno svojevrsten in dragocen zgodovinski vir, ker razkrivajo številne okoliščine tega zapletenega dogajanja in problema, kot so: odmevi na informacije o burnem dogajanju v Španiji, motivi in priprave za odhode posameznikov in skupin v Španijo (te so spremljale neštete težave in ovire), orisi življenja in boja v sami Španiji, umik iz Španije, življenje v koncentracijskih taboriščih v Franciji in Nemčiji, osebnostni liki borcev, ki so padli v bojih v Španiji idr. Vendar pa to gradivo še vedno ni dodobra izkoriščeno, predvsem ne kot pomembna sestavina kompleksnega in znanstvenega pogleda na državljansko vojno v Španiji.

Pričujoči spomini so pisani zelo korektno, vsebinsko bogato, z veliko naklonjenostjo in razumevanjem pravičnega boja španskega ljudstva za demokracijo in svobodo. Ne gre pa prezreti, da je skupna poteza malone vseh »spominov«, ki so nam jih zapustili mednarodni prostovoljci svobode, enako velja tudi za jugoslovanske, da v njih ni zaslediti poglobljene obravnave ter iskanja vzrokov za poraz in kapitulacijo republikanske Španije, še posebno ne z vidika sumničenja, da so bile vojaške operacije republikanske vojske predmet špekulacij ter posledično vodene za nekogaršnje interese in potrebe izven Španije, kot to trdita npr. J. Hernández (1953) in G. Orwell (2009).

Seveda ne gre spregledati, da so bila na jugoslovanskih tleh publicirana, poleg spominske literature, tudi številna prevodna dela, ki so dopolnila in obogatila vedenja o španski državljanski vojni. Hkrati pa velja opozoriti, da se objavljena dela (do leta 2007 so našeli že 40.000 bibliografskih enot o španski državljanski vojni) ne razlikujejo le po objektivnosti (gl. Vodopivec, 2016), pač se pisci delijo tudi na t. i. »prijatelje« španske demokracije in »objektivne« razlagalce španskega fašizma (gl. Vodopivec, v Broué in Témime, 1986). Toda glede razprav, ali je šlo za boj fašizma z demokracijo, Blinkhorn poudarja (1995b, 80), da je bila desnica še pred letom 1936, torej še pred izbruhom upora, »objektivno« fašistična, potemtakem sledi tudi, da velja enako za vojno zvezo, ki je nastala iz nje, in za frankistični režim, ki se je oblikoval po oktobru 1936, ko Franco postane vodja nacionalistične države. »Zgodovinarji morajo priznati to dejstvo, saj je bilo nesporno za tiste, ki so se bojevali in žrtvovali za republiko. Teror upornikov je bil hladnokrven in načrten, namenjen uničenju vsake opozicije« (Čačinovič v Blinkhorn, 1995b, 9).

*Zakon o zgodovinskem spominu,*³⁸² ki ga je Španija odobrila oktobra 2007, poudarja, da se nihče ne sme čutiti pooblaščenega uveljavljati svoje poglede z nasiljem. Vendar zakon priznava tudi pomen boja v obrambo demokracije, v katerem so sodelovali tudi pripadniki Mednarodnih brigad španske revolucije (Anunciada Fernández de Córdova, veleposlanica Kraljevine Španije v RS, 2010).³⁸³

Ker je španska državljanska vojna v svojem času razvnela take strasti, je nujno navdahnila nesoglasja med zgodovinarji. Francov režim je dolga leta skrbel, da je bilo v Španiji sami mogoče tiskati samo pronacionalistične razprave o tridesetih letih, področje resnega raziskovanja pa je bilo prepuščeno tujcem, še posebej v Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike. Tudi zanje je bil dostop do številnih pomembnih zgodovinskih virov težaven ali nemogoč. Toda z nastopom demokracije v Španiji so se razmere spremenile. Zgodovinarjem so postale dostopne ogromne količine prej nedostopnih raziskovalnih materialov in zdaj so, kar je tudi popolnoma prav, sami Španci tisti, ki prednjačijo v raziskovanju, publiciranju in izpodbijanju starih resnic (Blinkhorn, 1995b, 75). Španska državljanska vojna je torej tema, ki tudi osemdeset let po izbruhu vojne močno zaposluje špansko zgodovino in deli zgodovinarje in špansko javnost (Vodopivec, 2016, 20).

Pomoč španskemu ljudstvu – prednostna naloga KPJ

V Kraljevini Jugoslaviji je bila KPJ glavni in tako rekoč edini organizator nudenja podpore in pomoči republikanski Španiji v njegovem boju proti generalno-fašističnim upornikom. Že takoj po izbruhu vojaško-fašističnega udara proti zakoniti španski vladi ljudske fronte je CK KPJ začel s svojimi aktivnostmi, ko je v razglasu apeliral na jugoslovansko demokratično in antifašistično javnost, da podpre obrambo interesov španskih delavcev in kmetov ter odločno protestira proti pomoči, ki sta jo generalu Francu pošiljali fašistični vladi Italije in Nemčije (AJ, f. KI, 256/1936). Nato je konec julija 1936 objavil v osrednjem glasilu KPJ pismo partijskim organizacijam v domovini: »Boj španskega ljudstva je naš boj! To je boj ljudstva za pravico, da bo gospodar svoje

382 »Če upoštevamo dejstvo, da je preteklost zelo uporabna in aktivna vsebina, potem moramo vsestransko premisliti ne le načine njene uporabe, temveč tudi različne razlage njene uporabe. 'Težko je nasprotovati tistim, ki trdijo, da je politični boj v bistvu boj za ozemlja kolektivnega spomina' (Dubravka Ugrešić) in da je 'boj proti oblasti pravzaprav boj spomina proti pozabi' (Milan Kundera)« (v Kuljić, 2012, 15).

383 Iz pozdravnega govora udeležencem znanstvenega simpozija »Slovinci v španski državljanski vojni« v Kopru, 12. 2. 2010, pod pokroviteljstvom vlade Kraljevine Španije (v Hočevnar /ur./, 2010, 7).

usode, to je boj za obrambo svobode, kruha in miru, to je boj proti fašizmu in vojni. Pomagajmo jim hitro, vneto in z enakim navdušenjem, s kakršnim španski borci dajejo svoja življenja za stvar demokracije in svobode« (*Proleter*, 4–5/1936 [1968]). V duhu mednarodne proletarske solidarnosti je CK KPJ 31. julija 1936 v poslanem telegramu CK KP Španije izpostavil, da delavski razred Jugoslavije spremlja »z občudovanjem junaški boj španskega ljudstva proti fašizmu /.../. Delavski razred narodov Jugoslavije se pridružuje mednarodni akciji solidarnosti proletariata in prijateljev svobode vsega sveta, ki bo pomagala vašemu boju« (ibid.).

Španskim dogodkom je bilo namenjeno zasedanje partijskega vodstva 8. avgusta 1936, na katerem so analizirali tok dogajanja, izpostavili vzroke, ki so izzvali vojaški udar ter razpravljali o svetovnih družbenoekonomskih razmerah in mednarodnih političnih okoliščinah, ki so učinkovala na razmerje sil v španski državljanski vojni. CK KPJ je zaključil, da bo uspeh protifašističnega boja v Španiji »močno vplival tudi na boj za svobodo v Jugoslaviji. In prav zato ni prostora za pasivnost, molk in nevtralnost«, temveč za partijski angažma (AJ, f. KI, 278/1936). Na ta prvi vojaški spopad med demokracijo in fašizmom se je odzval J. Broz Tito s pisanjem člankov, ki so izšli v novembrski številki *Proleter*a (8/1936). V svojem prvem članku »Za zmago nad fašizmom« je poskušal odgovoriti na aktualna vprašanja: Kaj se dogaja v Španiji, kakšen je politični in zgodovinski smisel državljanske vojne, ki tam poteka, pa tudi, kakšna je družbena podlaga ene in druge fronte v Španiji?

Predvsem je velikanski odstotek obdelovalne zemlje v rokah plemičev (*grandijev*), cerkve in drugih veleposestnikov. Milijoni kmetov sploh nimajo zemlje ali pa je imajo tako malo, da na pol gladujejo. Kmetje hočejo zemljo, hočejo delati, jesti, živeti. Veleposestniki pa jim zemlje ne dajo, marveč jih davijo in izkoriščajo – vidite zato je kmečko prebivalstvo na strani Ljudske fronte, *grandiji* pa so na strani fašizma.

Milijoni delavcev v Španiji trpijo – stradajo, propadajo – zaradi krize in njenih posledic. Peščica velikih kapitalistov jih izkorišča, izžema do kosti in potiska v revščino. Je mar potem čudno, da so se ti delavci združili v svojem boju in popeljali vse špansko ljudstvo v Ljudsko fronto?

Nekaj tisoč plemičev, veleposestnikov, generalov, cerkvenih dostojanstvenikov ter druga dvorna in monarhistična klika drži že več kot dvesto let vso državo pod peto nazadnjaštva in mračnjaštva. Španija, nekdanja vodilna država s cvetočo umetnostjo in kulturo, je na kulturnem področju zaostala za naprednimi državami za celo stoletje. Zato

ni nič nenavadnega, da so najsvetlejši umi španskega ljudstva, vse, kar je naprednega in svobodoljubnega v tem ljudstvu, na strani Ljudske fronte, vse mračnjaštvo in nazadnjaštvo pa na strani fašistov in reakcije (Broz Tito, ZD-III/1979, 17).

Iznesena stališča predstavljajo obče mišljenje komunistov o takratnem stanju v Španiji. V članku pa je zaznati tudi določen optimizem v pogledu vojnega izida: »S svojim udarom in državljansko vojno so fašisti pospešili reševanje številnih vprašanj in problemov demokratične revolucije v Španiji. Pravzaprav so prisilili vlado, da jih je začela reševati. Zemljo upornih veleposestnikov so zaplenili in izročili kmetom, da si jo razdelijo. Državljska vojna je prisilila ljudstvo, da gre še dlje. Delavci so zaplenili in spet pognali tovarne, ki so jih kapitalisti zapustili ali zaprli. V velikem številu podjetij so uvedli kontrolo nad proizvodnjo, ker kapitalisti in veleposestniki – fašisti – niso hoteli proizvajati, da bi z lakoto in revščino pomagali fašistom zlomiti oblast Ljudske fronte. V vsem tem se skrivata dve nevarnosti. V začetku je bila neodločnost dela Ljudske fronte poglavitna nevarnost, zdaj, ko se je razplamtela državljanska vojna, je veliko večja nevarnost poskus preskočiti eno etapo revolucije«³⁸⁴ (ibid., 18).

Potem ko je izbruhnil Francov upor, je katoliški tisk po svetu začel napadati špansko republikansko vlado kot komunistično in poveljevat Franco kot »branilca krščanstva«. Tako so začeli pisati tudi posamezni časniki v Jugoslaviji, predvsem *Hrvatska straža* in *Slovenec*. Na njuno pisanje se je Tito kritično odzval v svojem drugem (»španskem») članku »Katoličani in dogodki v Španiji«:

Nesramno laganje *Hrvatske straže* in *Slovenca* gre tako daleč, da pišejo, kakor da so upor začeli komunisti. »Delavska olimpijada v Barceloni je bila samo krinka za pripravo upora,« blebeta *Slovenec* (23. 8. 1936). »Moskva je dala komunistom v Španiji milijone za izvedbo volitev« itd. »Ljudska fronta v Španiji je na volitvah v *cortese* prišla z nasiljem do večine in s tem tudi do oblasti, zaradi česar le-ta niti ni zakonita,« piše *Hrvatska straža* po (vaticanskem) listu *L'Osservatore Romano*, ki polemizira z ženevskim profesorjem Guglielmom Ferrerom,³⁸⁵ ker dokazuje, da je ljudska oblast v Španiji popolnoma zakonita.

384 Tito je bil tedaj s stališčem o »dveh etapah revolucije« – prva, osvobodilna vojna, kateri sledi druga, socialistična revolucija – v sozvočju s t. i. »generalno« linijo KI.

385 G. Ferrero, sloviti zgodovinar in protifašist, je emigriral iz Italije v Švico in občasno polemiziral z italijanskim fašističnim tiskom. Zagovarjal je zakonitost španske republikanske vlade, saj je nastala na podlagi parlamentarnih volitev, te pa je izvedla vlada katoliškega centra (v njej je bil najvplivnejši Gil Robles).

Danes je že vsemu svetu jasno, saj je z dokumenti dokazano, da je bil upor v Španiji pripravljen pri Hitlerju v Berlinu, da fašistom v Španiji izdatno pomaga z modernim orožjem nemški, italijanski in portugalski fašizem. Toda danes je jasno tudi to, na čigavi strani so reakcionarni katoliški voditelji. So na strani Hitlerja, Mussolinija in njunega plačanca generala Franca ter še drugih generalov-izdajalcev Španije. /.../

Frankove enote namesto miru, reda in svobode prinašajo strah in krvoprelitje. Ves kulturni svet se je zgražal nad divjaštvom in pokoli, ki so jih zagrešile čete generala Franca nad prebivalci Badajoz. Več tisoč ljudi je bilo poklanih in postreljenih v pičlih dveh dneh. Moške, ženske in otroke so segnali v gruče in jih s strojnicami pokosili. In ta zverinstva imenuje *Hrvatska straža* osvoboditev! Kje imajo vest ti kovarji laži in obrekovanj? Katoliški pomagači španskih upornikov pri nas hočejo prikazati boj španskega ljudstva kot boj proti veri. Ali so v taboru Ljudske fronte samo nasprotniki religije? Jasno je, da ne. Baski so globoko veren narod, pa se vseeno bojujejo na strani Ljudske fronte. Mar je vse ljudstvo Katalonije, Andaluzije in drugih pokrajin, ki se bojujejo proti fašistom, antireligiozno? Seveda ne, ampak je še kako religiozno! Toda to ljudstvo ve, da se bojujejo za svobodno domovino, ki je bila doslej v rokah veleposestnikov in cerkve. Ljudstvo je verno, vendar noče biti zasuznjeno. Hoče, da je zemlja, ki jo obdeluje, njegova, ne pa, da se z njegovim trpljenjem okoriščajo plemiči in škofje. /.../ Tukaj ni boja proti veri, ampak [je to] obramba španskega ljudstva pred novim srednjeveškim suženjstvom. /.../

Mar naši pisuni pri *Hrvatski straži* in *Slovincu* mislijo, da je ljudstvo tako neumno, da tega ne ve in ne vidi? Špekulirajo z vernostjo našega kmeta in našega ljudstva nasploh. /.../ Ko navajamo ta neizpodbitna dejstva o vlogi reakcionarnih cerkvenih voditeljev, smo globoko prepričani, da široke množice katoličanov, kmetov in delavcev niso na njihovi strani, ampak da so njihove simpatije na strani španskega ljudstva, ki se bojuje za svojo domovino, za svobodo, za demokracijo, in pri tem niso nič manj katoliki od tistih, ki se udinjajo nemškemu in italijanskemu fašizmu. Ponujamo svojo bratsko roko vsem delavcem in kmetom ne glede na njihovo versko prepričanje, da bi skupno organizirali pomoč španskemu ljudstvu in bi se skupno bojevali proti fašistični vojni nevarnosti (Broz Tito, ZD-III/1979, 20 in 22–23).

Na osnovi analize španske vojne in tedanje mednarodne politične situacije in stanja v državi je CK KPJ razposlal partijskim organizacijam navodila za organiziranje predavanj, zborovanj in drugih oblik zbiranja ter za ustanavljanje odborov za pomoč španskemu ljudstvu. Poleg tega je partija učinkovito delovala tudi prek svojih glasil, zlasti *Proleter*a ter številnih okrožnic, v katerih je bil govor o nujnem nudenju pomoči španskemu ljudstvu kot najpomembnejšem dogodku na svetu, kajti od uspeha protifašističnega boja v Španiji bo odvisen »ne le nadaljnji razvoj občega mednarodnega položaja v Evropi, pač pa v marsičem tudi notranji razvoj v posameznih državah – v Franciji, Veliki Britaniji idr., vštveši Jugoslavijo« (AJ, f. KI, 330/1936). KPJ je tudi razkrivala pravi smisel izjave jugoslovanske vlade Milana Stojadinovića o njeni dozdevni nevtralnosti v španskem konfliktu. Politiki »nevtralnosti« se je zoperstavil Tito v svojem tretjem (‘španskem’) članku »Proti blokadi Španije«.³⁸⁶

Vse države članice Društva narodov so dolžne dati zakoniti španski vladi vso pomoč, ne nevtralnost. V tem primeru gre za to, da hočejo fašisti uničiti narode. V tem primeru gre za najhujšo vojno nevarnost. Izognili se ji ne bomo s paktom o nevtralnosti, ki pomeni blokiranje zakonite španske vlade, temveč z vseobsegajočo in hitro vojaško-tehnično in materialno pomočjo in podporo španskemu narodu s strani svetovne demokracije, s strani vseh branilcev miru.

Junaško špansko ljudstvo se slabo oboroženo obupno upira zločinskim izdajalcem Španije, ki trgujejo z njeno zemljo, dobivajo v zameno Hitlerjeve »Junkerse« in Mussolinijeve »Capronije«. Špansko ljudstvo, ki se bojuje za demokracijo in svobodo, z vso pravico pričakuje kaj več kot zgolj platonske izjave solidarnosti (Broz Tito, ZD-III/1979, 26).

Čeprav je bilo še nekaj drugih poskusov organiziranja pomoči republikanski Španiji, so se te aktivnosti odvijale pretežno v okviru akcij in delovanja KPJ s sklicevanjem na zavest vseh naprednih demokratičnih sil v državi: »Boj junaškega španskega ljudstva ni samo boj, katerega rezultat bo zmaga ali poraz demokracije le v Španiji, ampak je to začetek oboroženega spopada med fašizmom in demokracijo vsega sveta. Nemški, italijanski in drugi fašisti so to tako tudi razumeli in izdatno pomagajo svojim zaveznikom v Španiji. Vse, kar je najbolj reakcionarnega, najbolj mračnega ne samo v Španiji, ampak po vsem svetu, se ni

³⁸⁶ Jugoslovansko notranje ministrstvo je z zaupnim dopisom opozorilo na vsebino tega članka, potem pa izdalo novo zaupno naročilo št. 34076/36, da je treba Tita aretirati (v Broz Tito, ZD-III/1979, 266).

združilo le proti španskemu ljudstvu in njegovi svobodi, ampak tudi proti demokraciji in svobodi v vseh državah. Ni naš namen, da bi vam tu na široko govorili o tem, vendar vas moramo opozoriti, da naše pripombe in predloge jemljete kar najresneje, jih niti za trenutek ne izgubite iz misli ter storite, kolikor največ morete za pomoč borcem za demokracijo v Španiji /.../,« je zapisal Tito v navodilu »Za pomoč republikanski Španiji«, poslanem vsem Pokrajinskim komitejem KPJ, 23. oktobra 1936 (ibid., 30). Prav zavest o fašizmu, njegovem značaju in namerah kot tudi naglo spoznanje, da se v Španiji bije protifašistični boj za svobodo, od uspeha katerega bo odvisna tudi svoboda jugoslovanskih narodov, sta bili najpomembnejši pridobitvi teh akcij, kar je prišlo še posebej do izraza v jugoslovanskem narodnoosvobodilnem gibanju med drugo svetovno vojno.

CK KPJ je torej že od samega začetka vojne v Španiji dajal številne napotke in navodila članstvu in forumom v državi, hkrati pa pošiljal svoje predstavnike in inštruktorje v druge države, v katerih so živeli in delali jugoslovanski izseljenci, in pri tem stalno izpostavljal, da je treba vprašanju protifašističnega boja v Španiji »posvetiti kar največjo pozornost; poročajte o vsem, kar se dogaja v zvezi s Španijo« (*Proleter*, 6/1937). To je posebno ugodno učinkovalo na številno jugoslovansko politično in ekonomsko emigracijo ter študente, ki so se tedaj mudili v drugih evropskih in nekaterih čezmorskih državah, od katerih jih je potem dobršen del neposredno sodeloval v španski državljanski vojni.

Potem ko je bil v Parizu avgusta 1936 ustanovljen *Mednarodni odbor za pomoč španskemu ljudstvu* (v njem je deloval Jugoslovan Labud Kusovac /Obarov/), se je oblikoval tudi *Jugoslovanski nacionalni komite*, in sicer v vlogi glavnega središča za sprejemanje, organiziranje in razpošiljanje jugoslovanskih prostovoljcev v Španijo, ki so prihajali iz Jugoslavije in iz drugih držav. Krajši čas se je v Parizu mudil tudi del najožjega vodstva KPJ (Milan Gorkić /Sommer/, Lovro Kuhar /Valič/, Rodoljub Čolaković /Rozenko/, Ivan Krndelj /Richter/, Sreten Žujović /Schwarz/, Josip Broz Tito), da bi pomagal pri sprejemanju in razpošiljanju prostovoljcev. Poleg tega je CK KPJ oblikoval jugoslovanske sekcije tudi v državah z jugoslovansko emigracijo; te sekcije so odigrale pomembno vlogo pri organiziranju in pošiljanja pomoči republikanski vladi in španskemu ljudstvu.

V Parizu so poleg navedenih odborov uredili še druge sprejemne centre in javke za prostovoljce. Tajne javke za zvezo po poteh, ki so prostovoljce vodile iz Jugoslavije, so bile organizirane še v Avstriji (v Gradcu, na Dunaju), na Čehoslovaškem (v Pragi), v Švici (v Baslu), v Nemčiji in v Franciji. V tem kontekstu sta bila organizirana dva kanala, po katerih so se prostovoljci iz Jugoslavije stekali v Španijo: prvi je vodil skozi Avstrijo, Čehoslovaško in Nemčijo do Pariza, drugi pa skozi Avstrijo in Švico do Francije. Poleg

navedenih so mnogi posamezniki izbrali še vrsto drugih smeri, npr. po legalni poti do Pariza (kot obiskovalci svetovne razstave 1937, bodisi s poneverjenimi ali pristinimi potnimi listi), precej pa je bilo tudi takih, ki so se ilegalno prebili (samoiniciativno, peš, mimo javk) skozi Avstrijo in Švico do Francije in Španije ali skozi Avstrijo, Čehoslovaško in Nemčijo do Pariza.

Čeprav je bila celotna partijska organizacija interbrigadistov v sestavu KP Španije, je CK KPJ vzdrževal stalno zvezo s prostovoljci in njihovimi partijskimi organizacijami v Španiji še s pomočjo stalnih (Blagoje Parović, po njegovi smrti, Karlo Mrazović /Ortega/ in Božidar Maslarić /Andrejev³⁸⁷) ter začasnih predstavnikov (Rodoljub Čolaković, August Cesarec idr.). Med španskimi prostovoljci so bili tudi nekateri vodilni revolucionarji in dolgoletni organizatorji ter člani najozžjega vodstva KPJ (pet članov CK, sedem članov iz aparata Kominterne in troje bivših poslancev v jugoslovanski skupščini), kot denimo: Blagoje Parović, Vladimir Čopić, Roman Filipčev /Filipović, Fajn/, Božidar Maslarić, Marko Orešković, Karlo Mrazović, Dragotin Gustinčič, Veljko Kovačević, Julio Varesko in drugi.

Po zaslugi ocen in akcij KPJ so španski dogodki naglo in krepko odmevali v Jugoslaviji, kar se je še posebej manifestiralo v akcijah solidarnosti z bojem španskega ljudstva (Pešić, 1989, 110). Te so bile številne in raznotere: v mnogih mestih po Jugoslaviji so potekala protestna zborovanja, pošiljali so brzojavke, izrekli solidarnost z bojem španskega ljudstva. Medtem ko je vladi naklonjeno časopisje objavljalo članke s stališči proti republikanski strani, je v Sloveniji *ljudska fronta* /LF/ obveščala javnost o vojni, organizirala predavanja o Španiji, pripravila julija 1937 t. i. španski teden in razpečevala brošuro Rodoljuba Čolakovića /P. Vuković/ *Španija u plamenu* (Zagreb, 1937); publicist Mirko Košir, član CK KP Slovenije in organizator slovenske LF, pa je napisal (pod psevdonomom O. Slakar) odmevno delo *Mučeniška Španija* (1937). Zatem so se oblikovali odbori in komiteji, ki so začeli zbirati in pošiljati pomoč (zdravila in siceršnje potrebnosti) za Španijo in to navzlic dejstvu, da je reakcionarni režim vlade M. Stojadinovića (1935–1939) s pomočjo policije te aktivnosti nenehno oviral. V tem smislu je minister za notranje zadeve Kraljevine Jugoslavije Anton Korošec³⁸⁸ tudi sprejel odlok (3. marca 1937) o prepovedi kakršne koli dejavnosti v korist španske republike, vključujoč

387 V Arhivu Jugoslavije se hrani Andrejev »*Poverljiv*« *izveštaj o radu u Španiji* (AJ, f. Kl, 33/1939).

388 Anton Korošec (1872–1940), teolog in politik, prvak Slovenske ljudske stranke /SLS/ ter minister v več kraljevih jugoslovanskih vladah. Vseskozi je bil zvest krščanskosocialnem konceptu in gibanju, ki je imelo politični izraz v SLS; zavračal je liberalizem in socializem ter politične organizacije, temelječe na teh ideologijah, hkrati pa je ostajal zvest ideji avtonomne Slovenije, ki jo je po letu 1918 želel oblikovati v okviru federativno urejene Jugoslavije.

pošiljanje prostovoljcev, zbiranje pomoči in podobno.³⁸⁹ Kršiteljem tega odloka je bilo zagroženo prestajanje kazni v koncentracijskih taboriščih in zaporih, medtem ko so osebam, ki so se pridružile mednarodnim brigadam, odvzeli jugoslovansko državljanstvo (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 30/1937).

Kraljevina Jugoslavija je začela, po nemškem in italijanskem vzoru, odpirati koncentracijska taborišča za antifašiste in komuniste (1935–1941); prvo tako taborišče je bilo odprto v Višegradu (1935). 19. oktobra 1939 je Generalštab jugoslovanske vojske predlagal ustanavljanje koncentracijskih taborišč za komuniste in agitatorje komunizma, kar se je zgodilo leta 1940 (Bileća, Kerestinac, Lepoglava, Smederevska Palanka); medtem ko je ideja o ustanavljanju koncentracijskih taborišč na nenaseljenih jadranskih otokih (kot npr. Žirje, Molat, Kaprije) prišla s strani Antona Korošca in Milana Stojadinovića; gre za tajni dokument, na katerem piše, da se lahko obelodani šele čez 10 let (Petranović in Zečević, 1988, 392–393).

Kljub temu vsi ti ostri vladni ukrepi niso preprečili načrtanih partijskih aktivnosti – od organiziranja zborovanj, predavanj in zbiranja materialne pomoči do pošiljanja prostovoljcev v mednarodne brigade – in izpolnitve obveznosti do mednarodne proletarske solidarnosti in nudenja pomoči španskemu ljudstvu v boju proti fašistični agresiji. Špansko vprašanje je še naprej prevladovalo na vseh sejah CK KPJ, pa tudi v *Proleteru* in drugih partijskih in delavskih glasilih v Jugoslaviji je zavzemalo največ prostora. Zato lahko pritrdimo, da so bili v tistem času španski dogodki zagotovo osrednje in najpomembnejše vprašanje za KPJ, jugoslovanski španski borci pa njena glavna skrb, vse do njihove vključitve v narodnoosvobodilni odpor v Jugoslaviji. Kolikšno pozornost in pomen so posvečali fašističnemu odporu v Španiji, je zaznati tudi po tem, da je bil Josip Broz Tito,³⁹⁰ tedaj najvplivnejši član najožjega partijskega vodstva, osebno zadolžen za to nalogo (Čepo, 1989).

Iz partijskih zapisnikov je razbrati, da je CK KPJ na svojih sejah posvečal nemalo pozornosti tudi analiziranju aktivnosti partijskih organizacij v domovini glede (ne)uspešnosti organiziranja odhodov prostovoljcev iz Kraljevine in jugoslovanske diaspore (Francije, Belgije, Čehoslovaške, Sovjetske Zveze, ZDA,

389 16. februarja 1937 je *Mednarodni odbor za nevmesavanje v Španiji* dosegel sporazum o prepovedi pošiljanja prostovoljcev v Španijo. Na podlagi sporazuma so nekatere države, med njimi tudi Kraljevina Jugoslavija, sprejele svoje uredbe o prepovedi kakršnekoli pomoči španski republiki.

390 Na seji politbiroja 8. decembra 1936 na Dunaju je Tito dobil nalogo, naj odpotuje v domovino ter sproži široko akcijo za odhod prostovoljcev v republikansko Španijo.

Kanade, Latinske Amerike, Avstralije) v Španijo. Namreč poleg uspehov KPJ pri organiziranju pomoči in odhoda prostovoljcev je bila tudi vrsta pomanjkljivosti in spodrseljavev. Še posebej je odmevala spodletela akcija v začetku marca 1937 z najeto francosko ladjo *La Corse*. Nanjo naj bi se vkrcala nekje med Šibenikom in Budvo večja skupina prostovoljcev iz raznih krajev Jugoslavije (med njimi tudi okrog 100 iz Slovenije). Zaradi izdaje je v roke policije padlo v Čanju pri Baru večje število (150) večinoma mladih ljudi, pretežno komunistov in skojevcev iz Črne Gore, Hercegovine, Bosne in Dalmacije. Policija je prišla na sled ladji v bližini Budve in tako onemogočila odhod v Španijo več kot 500 prostovoljcem (AJ, f. KI, 1937/26).

CK je zato imenoval 3. aprila 1937 komisijo v sestavi Gorkić kot generalni in Tito kot organizacijski sekretar, da bi ugotovila okoliščine in odgovornost za neuspelo akcijo. Iz poročila komisije (v Broz Tito, ZD-III/1979, 87–89), ki ga je sprejel CK KPJ na seji 16. aprila,³⁹¹ je razvidno, da je razloge iskati v slabi organizacijski pripravi in spodrseljajih nekonspirativne narave, sicer značilne za delo posameznih članov partijskega vodstva. Odgovornost je padla na partijskega sekretarja M. Gorkića in takratnega člana CK Adolfa Muka, ki sta organizirala akcijo. Poleg znakov dekonspiracije,³⁹² ki jih je Muk opazil že pri najemanju ladje v Marseillu, se je še večja nepazljivost pokazala v tem, da je on s še nekim inštruktorjem CK (Anton Franović) potoval s to francosko ladjo v uniformi jugoslovanskih mornarjev in z jugoslovanskim potnim listom; in ko so jugoslovanske obmejne oziroma vojaške oblasti ladjo odkrile, so ju kot taka aretirali. Največja tragedija z daljnosežnimi posledicami je nastala tudi zaradi tega, ker je Muk kmalu po aretaciji na policiji (pod pritiskom) spregovoril in razkril vse, kar je vedel o ilegalnem delu KPJ, o njenih zvezah in kadrih (razkritje komunikacijskih kanalov KPJ in imenskega seznama članov CK), o odnosih in položaju KPJ v Kominterni ter mdr. tudi obelodanil, da se za imenom Milan Gorkić, jugoslovanskim partijskim voditeljem, skriva novinar iz Sarajeva s pravim imenom Josip Čižinski (Očak, 1988, 285); tedaj ga je Tito proglasil za »največjega izdajalca v sedemnajstletni zgodovini Partije« (Damjanović, 1977b, 60).

Po tej neuspešni akciji so se možnosti za pošiljanje prostovoljcev na špansko bojišče znatno poslabšale, pa tudi situacija v sami Španiji je postajala vse bolj neugodna, še posebej z blokado njenih voda. Namreč, na zahtevo Velike Britanije, Francije in Sovjetske zveze je »Komite za nevmešavanje« v Londonu sprejel

391 Poročilo je bilo poslano po sklepu CK KPJ tudi generalnemu sekretarju KI G. Dimitrovu (27. julija 1937).

392 Zadeva je bila tako šepavo organizirana, da je o njej vedelo pol Črne gore. Kmetje-komunisti iz Kolašina so na primer šli peš proti Budvi ter so žandarjem odkrito govorili: »Gremo v Španijo«. Tako je stvar morala propasti (Dedijer, 1972, 323).

8. marca 1937 načrt kontrole španskih voda; računal je, da bo na ta način uveljavil nevtralnost oziroma preprečil tako odhod čet iz Italije in Nemčije v Španijo, kot tudi prostovoljcev za republikansko Španijo. O težavnih razmerah je Tito poročal iz Pariza Ivanu Gržetiću, predstavniku KPJ pri IK KI (21. 9. 1937):

Novice iz Španije so dokaj neugodne. Med našimi ljudmi se pojavljajo tako imenovani *vozvraščenci* (povrnjenci /rus./). To so večinoma ljudje iz Belgije in Francije, pa tudi drugi. Njihov ideolog je Čudnovski [Nikola Kovačević]. Mirko Marković in Lopačev [Svetislav Đorđević] sta bila zaradi nekakšnega spora odstavljena s svojih položajev in zdaj delata v štabu. Vprašanje predstavnika še ni urejeno; po zadnjem Gustinčičevem pismu pa sodimo, da gre zadeva h koncu. Guta [August Cesarec] je spodaj (v Španiji). Dobili smo Dobrovoljskega [Veljko Ribar] knjigo o bojih v Španiji, poslali jo bomo v Ameriko, da bi jo tam natisnili, ker mi nimamo denarja. Tu («Horizons», Pariz) smo dali tiskat zbornik o naših v Španiji, ne vemo pa še, koliko bomo plačali zanj. Obljubili ste poslati denar za procese, ki smo jih morali plačati iz naših več kot skromnih sredstev, pa od vas še do danes nismo dobili niti pare. /.../ Naši so v Španiji izdali v španščini in hrvaščini brošuro: *Naši Španci*. Do zdaj je izšlo 7 števil *Dimitrova*.³⁹³ Redno vam ga pošiljajo. Sporočite nam, kaj mislite o listu (Broz Tito, ZD-III/1979, 94–95).

V sklepu tega poglavja velja poudariti, da so se partijske aktivnosti pri nudenju pomoči in sodelovanja v španski državljanski vojni odvijale v izjemno težavnih pogojih: »Za časa španske državljanske vojne so bile naše simpatije na strani Italije in Nemčije« (Anton Korošec, v Bešlin, 2014, 199). Vendar ne samo zaradi odkrite nenaklonjenosti jugoslovanskih oblasti do republikanske Španije (kazensko preganjanje vseh, ki so delovali v njeno korist idr.) in njene ga boja proti antifašizmu nasploh, pač pa tudi zaradi nezavidljivega položaja KPJ tako v Jugoslaviji (od 1921 je bila z *Zakonom o zaščiti države* potisnjena v ilegalno) kot v mednarodnem komunističnem gibanju, ki so ga zajele Stalinove »čistke«. Slednje so segale tudi v sam vrh jugoslovanske partije; vodstvo KPJ z M. Gorkičem³⁹⁴ na čelu je bilo zamenjano in v Kominterni se je pripravljaj

393 *Dimitrovac* je kot glasilo bataljona »Dimitrov« začel izhajati 1. maja 1937 (na pobudo B. Parovića, predstavnika CK KPJ v Španiji) v okviru komisariata internacionalnih brigad, ki ga je vodil L. Longo. Do konca l. 1937 je izšlo 12 števil.

394 Milan Gorkić, generalni sekretar KPJ, je bil julija 1937 poklican v Moskvo, aretiran pod obtožbo, da je gestapovski vohun in ubit oktobra 1939. Dejanski razlog likvidacije s strani NKVD: bil je na seznamu »intelektualcev« in funkcionarjev KI, ki so vedeli »preveč« (v aparatu KI se je nahajal od 1923).

razpust jugoslovanske partije. Oboje je še bolj razvnelo frakcionaške razprtije med partiji v emigraciji in kaznilnicah, posledično pa netilo nezadovoljstvo tudi med jugoslovanskimi prostovoljci v Španiji. Poglejmo primer na terenu. V kaznilnici v Sremski Mitrovici, kjer je takrat prestajalo kazen/robijo okrog tristo članov KPJ, se je partijska organizacija razcepila v dve skupini/frakciji: prvo je vodil Moša Pijade; drugo, t. i. »petkovce« pa Petko Miletić,³⁹⁵ ki je bil od l. 1932 na prestajanju 6-letne zaporne kazni. Zaradi grozovitega mučenja, ki naj bi ga preстал v zaporu v beograjski Glavnjači (1932), si je Petković pridobil v komunističnih krogih status mučenika in v partijskih glasilih so ga slavili kot »največjega živečega borca KPJ«. Toda dokumenti s sodnega procesa (1932) govorijo o nasprotnem: Miletić je v preiskovalnem zaporu »pokleknil« in izdal mnoge tovariše, pa tudi partijske punkte (Očak, 1988, 347). Josip Kopinič pa je dokumentiral, da je Miletić sodeloval z jugoslovansko policijo že od l. 1920, po predaji žandarjem v Črni gori, in od tedaj igral dvojno vlogo (v Marić, 1988, 120–121).

Decembra 1937 je Tito (v imenu CK) poslal pismo robijašem v kaznilnici, da ima Moša Pijade mandat za vodenje partijske organizacije na robiji, zato naj se razpusti Petkov »Kaznilniški komite« (t. i. paralelno vodstvo KPJ); Miletić se je namreč imel za Gorkičevega naslednika na položaju generalnega sekretarja KPJ. V znak protesta je Miletić v zimi 1937/38 obtožil M. Pijada, Titovega glavnega zaveznika v mitroviški kaznilnici, da je trockist in ga zato izključuje iz partije. Po odsluženju kazni je Miletić odšel v Moskvo, na sedež KI (septembra 1939), kjer je obtožil Tita za trockista, hkrati pa je poskušal dobiti mandat za generalnega sekretarja. Imenovanje na to funkcijo je bilo, ne glede na želje posameznikov in frakcij, izključno v pristojnosti centralizirane KI; Petković te potrditve v času prestajanja robije ni imel in je tudi po prihodu v Moskvo ni dobil.

S to zgodbo je povezan tudi t. i. Barcelonski kongres KPJ (avgusta 1937), na katerem naj bi določili za novega sekretarja KPJ Petka Miletića, potem ko je bil aretiran Milan Gorkić; za organizacijskega sekretarja pa Blagoja Parovića (op. ta je padel v bitki že 6. julija pred Madridom). Tudi če navedeno vzamemo kot nesporno dejstvo, sta bili predlagani imenovanji (brez vednosti in soglasja KI) brezpredmetni. To je eno, drugo kar se ne ujema, je imenovanje na funkcijo takrat že pokojnega B. Parovića. Da je zagonetka še večja, je v

395 Miletić (vodja radikalne »leve« frakcije v KPJ) je bil popularen med delom robijašev (med njegovimi pristaši je bil tudi Milovan Đilas), ker je tudi v zaporu zagovarjal uporabo metod razrednega boja in posledično izzival fizične spopade s stražarji. Zaradi tega je prišel v konflikt s t. i. »desno« frakcijo (M. Pijade, Andrija Hebrang), ki je takšne metode obsojala kot nesmiselno trošenje moči. Pijado je podprl tudi Tito in s tem prišel v spor z Miletićem.

beograjski čaršiji zaokročila zgodba, da Parović, politkomisar 13. mednarodne brigade, ni padel v boju pred Madridom, pač pa ga je – po naročilu KI in NKVD, ki naj bi bili logistični službi Tita (za eliminiranje konkurence v boju za šefa KPJ) – likvidiral Vlajko Begović,³⁹⁶ sicer obveščevalni oficir v štabu 15. internacionalne brigade, pod poveljstvom Vladimira Čopića. Na te klevete se je v odzval v članku »Smrt Blagoja Parovića« (*Politika*, 20. 8. 2014) sin »likvidatorja« Boris Begović, profesor beograjske Pravne fakultete, in zapisal naslednje:

Ali so tisti, ki trdijo, da je Vlajko Begović ubil Blagoja Parovića, kdaj ponudili kak dokaz za to trditev? Ne! Tipično za beograjsko čaršijsko miselnost. Brez dokazov in brez dejstev, obstajajo le namigi, podtikanja, klevetanja, medtem ko je višek dokaznega postopka metoda »rekla-kazala«. Ni se treba lotiti branja zahtevne literature ali mukotrpnega raziskovanja po arhivih, kajti to je za čaršijske lenuhe pretežko. Mislim, da je napočil čas, da zdaj, ko je duh obrekovanja ušel iz steklenice, čaršijski misleci podajo trdne dokaze, da je Vlajko Begović ubil Blagoja Parovića. Begović ml. jih čaka. Nanje čaka tudi tisti del srbske intelektualne elite, naveličan nad smradom, ki so ga ustvarili in ki je Srbijo – zaradi pomanjkanja argumentov v razpravi in onemogočanja treznega pogleda na karkoli – pripeljal v to greznico, v kateri se še danes nahaja.³⁹⁷

Strukturna analiza jugoslovanskih prostovoljcev

Jugoslovanske španske borce je zaslediti v bojnih vrstah vseh mednarodnih brigad, še največ jih je bilo v 129. mednarodni brigadi – v bataljonih *Dimitrov*, *Djuro Djaković* in *Masaryk*, pa tudi v bataljonu *Divisionario* in drugih enotah. Borili so se na vseh frontah in v pomembnejših bitkah: pred Madridom, v dolini Jarame, pri Guadalajari, Brunetu, Belchitu, Teruelu, v Levantu, na Ebru, v Kataloniji idr.

Eden najdragocenejših virov za analizo sodelovanja Jugoslovancev v enotah republikanske vojske je »seznam jugoslovanskih interbrigadistov« v zbirki *KPJ i španski građanski rat v AJ* v Beogradu. V Jugoslaviji preverjen in objavljen seznam

396 Če bi sledili tej logiki, bi se Tito fizično znebil tudi Begovića kot likvidatorja in priče, ki je vedela »preveč« (umrl je naravne smrti, februarja 1989). Po koncu španske vojne je Begović prebežal v Francijo, kjer so ga aretirali in zaprli v koncentracijsko taborišče. Septembra 1943 je pobegnil in postal eden od organizatorjev komunističnega odpora v južni Franciji. Januarja 1945 se je vrnil v Jugoslavijo in se vključil v NOB.

397 Gl. <http://www.politika.rs/sr/clanak/302774/Pogledi/Smrt-Blagoja-Parovica>.

vsebuje 1664 imen prostovoljcev (v Kapor /ur./, 1971, V/499–576); za dobršen del le-teh so na voljo še nekateri pomembni podatki, medtem ko za del borcev ne vemo kaj več od golega imena. Poleg tega je na voljo še »španski seznam« (vsebuje podatke za 1192 jugoslovanskih prostovoljcev) za obdobje 1936–1938, ki ga je sestavila *Komisija za tuje kadre pri CK KP Španije v Moskvi* (julija 1941).³⁹⁸ Primerjava obeh virov daje dovolj objektivno podobo o sodelovanju Jugoslovancev v tej vojni: države izvora, ritem prihodov, starostno, poklicno-socialno in narodnostno strukturo, politično pripadnost, razvrstitev v vojaške enote in rodove (Koprivica-Oštrič, 1989, 140). Iz teh statističnih podatkov razberemo:

Države izvora prihodov

Jugoslovanski prostovoljci – 1664 (po seznamu iz l. 1971) – so v Španijo prišli iz 24 držav: Jugoslavije (421), Francije (420), Belgije (191), Sovjetske Zveze (84), Kanade (83), ZDA (57), Čehoslovaške (43), Španije (20), Argentine (13), Alžirije (11), Avstrije (8), Albanije (6), Irana (4), Italije (3), po 2 iz Švice in Urugvaja, po 1 iz Bolgarije, Madžarske, Nemčije, Portugalske, Romunije, Turčije, Paname in Afrike. Podatki so znani za 1376 borcev, medtem ko pri 288 ta podatek ni naveden. Od zunaj jih je največ prišlo iz ciljnih držav ekonomske emigracije (Kolar-Dimitrijevič, 1989), nato iz Sovjetske Zveze, kjer je bila večina od njih na partijskem in vojaškem šolanju, in iz Čehoslovaške, od koder je prišla večja skupina jugoslovanskih študentov.

Ritem prihodov

Podatki so znani za 1185 (71,2 %) prostovoljcev, medtem ko pri 479 (28,8 %) tega podatka ni. V letu 1936 je prišlo 467 (28 %), naslednje leto 632 (38 %) ter 86 (5,2 %) prostovoljcev v letu 1938. Podatki so na voljo tudi po mesečnih razpredelnicah prihodov.

Starostna struktura

Podatki o starostni strukturi (leto rojstva) so znani za 1298 (78 %) prostovoljcev, medtem ko jih za 366 (22 %) ni. Podatki po dekadah: 1881–1890: 21 (1,3 %); 1891–1900: 242 (14,5 %); 1901–1910: 667 (40,1 %); 1911–1920: 367 (22,1 %) in 1 (najmlajši) rojen leta 1922. V letu 1936 je največ prostovoljcev štelo 26 let, sledita ji starostni stopnji 31 in 25 let.

398 AJ, f. Šp., I-d/10: »Commission des Cadres (étrangers) du Comité Central du Parti Communiste d'Espagne. Volontaires Yugoslaves en Espagne republicaine (1936–1938). Statistiques« (Moscou-Juillet 1941).

Poklicno-socialna struktura

Znani so podatki za 1287 (77,3 %) prostovoljcev, za preostalih 377 (22,7 %) ne. Najštevilnejšo skupino tvorijo delavci (63,4 %), med njimi je bilo 10,2 % rudarjev, sledijo jim študentje in dijaki (5,4 %) ter intelektualci (zdravniki, učitelji, novinarji, inženirji idr.). Razumljivo je, da pri zastopanosti poklicev tvorijo največjo skupino delavci, saj predstavljajo socialno osnovo organiziranega delavskega gibanja, protifašizem pa jim je bil skupna poteza ne glede na idejno in politično opredeljenost (za komuniste, socialiste, anarhiste ali druge skupine organiziranih delavcev). Prav tako ni presenetljivo, da jim sledi skupina študentov in dijakov, saj je šlo za mlade ljudi, ki so se zavestno odločili za komunistično gibanje in so bili pripravljeni dokazovati svoje idejno prepričanje in politično pripadnost tudi z dejanji. To velja tudi za vse intelektualce, ki so bili ob delavcih, gledano v celoti, največja in najbolj strnjena skupina.

Narodnostna sestava Jugoslovanov

Te ni mogoče izluščiti iz »jugoslovanskega« seznama, ker podatki o narodnostni pripadnosti borcev niso posebej navedeni. Ohranjena je le kartoteka narodnostnega sestava borcev 129. mednarodne brigade (narejena v Barceloni, maja 1938); sicer so Jugoslovani (1015) navedeni samo kot taki. Pač pa »španski« seznam navaja narodnostno sestavo za 1052 Jugoslovanov, medtem ko je podatek za 140 borcev, ki so prišli iz Jugoslavije, neznan. Najštevilnejša skupina so bili Hrvati (48 %), sledijo jim Slovenci (23 %), Srbi (18 %), Črnogorci (3,2 %) in Makedonci (1,5 %).

Politična pripadnost

Politično pripadnost navaja le »španski« seznam, in sicer za 1040 borcev: komunisti (561), socialni demokrati (10), člani Hrvatske seljačke stranke (8), anarhisti (4), strankarsko neopredeljeni (457); za 152 borcev politična pripadnost ni znana. Pri komunistih je zabeleženo tudi več pomembnih podatkov, kot so trajanje partijskega staža, partijska funkcija, partijsko šolanje in splošna izobrazba ter trajanje zapornih kazni in kazni na prisilnem delu. Nadalje je za 235 prostovoljcev (od 1192) navedena tudi sindikalna pripadnost. Iz rubrik v »španskem« seznamu lahko razberemo še podatke o članstvu jugoslovanskih prostovoljcev v raznih nepolitičnih organizacijah (kulturnih in športnih društvih) tako v Jugoslaviji kot diaspori, pa tudi podatke o emigrantskem stažu, o znanju tujih jezikov itd.

Sodelovanje v mednarodnih vojaških enotah španske republike

Največje število Jugoslovanov se je borilo v sestavu mednarodnih brigad, a kar nekaj jih je bilo tudi v drugih enotah. V prikazu bojnega prispevka Jugoslovanov – »za stvar republike in protifašizma v Španiji« – ločimo dve časovni fazi: prvo, oboroženih straž (*milice*) in drugo, redne republikanske vojske.³⁹⁹

Kolikšno je bilo sodelovanje jugoslovanskih prostovoljcev v enotah *milice*, je nemogoče natančno ugotoviti, saj je treba upoštevati tako težaven način njihovega prihoda kot tudi dejstvo, da »španski« seznam navaja le skromne številčne podatke za to zgodnje obdobje vojne. Pregledi enot *milic*, v katerih so se borili Jugoslovani, v glavnem ne vsebujejo tovrstnih podatkov. Le v razpredelnici razporeditve Jugoslovanov v republikanski vojski je navedeno, da so bili v *Columna Libertad* trije člani *milice*, v *Columna Oliver Palas* in *Columna España Libre* po eden, ter še eden v *Milicia de Bilbao*.

Kakovostno nova faza je nastopila šele z oblikovanjem prvih mednarodnih enot republikanske vojske, v katerih so se borili tudi Jugoslovani: *Edgar André* (36), *Ernst Thälmann* (93), *Garibaldi* (40), *Dombrowski* (120). »Španski« seznam navaja, da je bilo v XI. mednarodni brigadi (v bataljonih *Edgar André* in *Dombrowski*) skupno 82, v XII. (v bataljonih *Thälmann* in *Garibaldi*) 99, v XIII. (v bataljonu *Čapajev*) 78, v XIV. (v mitralješkem/strojniškem bataljonu, v balkanski četi) 33, v XV. (v bataljonu *Dimitrov*) 49 in v 129. mešani mednarodni brigadi 543 Jugoslovanov: v bataljonu *Dimitrov* (v četi *Matija Gubec*) 191, v bataljonu *Djaković* (v četi *Ivan Cankar*) 150, v bataljonu *Masaryk* 4, v bataljonu *Divisionario* 108, ter brez navedbe bataljona 90. Dalje, v 35. diviziji 7; v 45. diviziji (v bataljonu *Divisionario* /konjeniški enoti/ 13; v bazi mednarodnih brigad skupno 53; v topništvu skupno 131 (v I. grupi težkega topništva *Eslavo* /v bataljonu *Kolarov*/ 21, v II. grupi težkega topništva *Škoda* /v bateriji *Liebknecht*/ 22, v III. grupi težkega topništva 18, v IV. grupi protitankovskega topništva /v bateriji *Stjepan Radić*/ 38, v topniški grupi 35. divizije *Ana Pauker* 6, v topniški grupi 45. divizije *Rosa Luxemburg* 5, v bateriji *Gottwald* 21); v tankovskih enotah 12; v vojni mornarici 1; v letalstvu 5 (od teh 2 Slovence: Josip Križaj⁴⁰⁰ in Viktor Jazbinšek⁴⁰¹); v sanitetni službi mednarodnih brigad

399 V vojni sta se oblikovali dve španski armadi, republikanska in nacionalistično fašistična. Republikanska vlada je začela ustanavljati novo ljudsko vojsko šele oktobra 1936. V njene vrste so se zleile številne enote *milice*, ki so jih vodili socialisti, anarhisti in komunisti, nato del vojakov in približno 200 oficirjev bivše španske vojske, ki se niso pridružili zarotniškim/fašističnim silam. Na višku bojev je bilo na vsaki strani približno 500 tisoč vojakov.

400 O pilotu *Josipu Križaju* sta v produkciji RAI (Slovenski program Trst) posnela dokumentarec scenarist Walter Škerk in režiserka Mirjam Koren.

401 Viktor Jazbinšek (1903–1941) iz Ljubljane je bil komandant letališča blizu Valencie.

33; kot partizani (gverila) 26. Poleg tega se je 65 Jugoslovanov borilo tudi v španskih enotah republikanske vojske.

Josip Križaj (1911–1948) iz Koprive na Krasu je končal letalsko šolo v Sestu San Giovanni pri Milanu in 1930 postal vojaški pilot. 1932 je z letalom Fiat ASI pobegnil v Jugoslavijo; avgusta 1936 je odšel v Španijo – kot prostovoljec republikanske vojske – po posredovanju slovenske primorske tajne narodnorevolucionarne organizacije /TIGR/. Tu je (kot poveljnik lovske eskadrilje in poročnik španske vojske) opravil nad 100 bojnih poletov z letalom Dewoitine D.371. 15. oktobra 1936 so ga sestrelili, ranjenega ujeli in dali na seznam za izmenjavo ujetnikov. Po sedmih mesecih ujetništva so ga zamenjali, nakar je ponovno odšel na špansko bojišče, v republikanske letalske vrste. Aprila 1938 se je vrnil v Jugoslavijo (Škerk, 2001).

Med jugoslovanskimi prostovoljci je bilo tudi 16 žensk (3 zdravnice, 2 medicinski sestre, 6 delavk, 2 študentki, ena uslužbenka, 2 brez poklica): Anamarija Baš (Basch), Adela dr. Bohunicki (Anka Poca), Nada dr. Dimitrijević-Nešković, Olga Dragić-Belović (Milica Milić Živković), Elizabeta (Liza) Gavrić, Marija Glavaš (Peči), Marija Habulin, Lea Kraus, Tereza Kučera, Dobrila dr. Mezić-Šiljak, Lujza Pihler (Borka Demić), Ottilia Reschitz-Zanoni, Ana Seles-Brozović, Kornelija Sende-Popović, Eugenia Simonetti, Marija Šneeman. Iz Jugoslavije jih je prišlo 5, iz Francije 5, iz Češkoslovaške 2 in po ena iz Alžirije, Belgije, Španije in Urugvaja. Jugoslovanke so bile vključene v sanitetno službo mednarodnih brigad, kot zdravnice, medicinske sestre in negovalke; delale so v bolnišnicah in ne na fronti, z izjemo E. Simonetti, ki se je vključila v anarhistično vojaško enoto »Ascaso« (gl. Lešnik in Vidmar Horvat, 2014).

»Španski« seznam o vojaških in drugih funkcijah nam pokaže, da so oficirji tvorili 12,4 % (148), podoficirji 11 % (133), politični komisarji 4 % (48), sanitetno osebje 2,8 % (33, od tega 15 sanitetnih oficirjev), vojaki 67 % (802, med njimi je bilo 35 sekretarjev partijskih organizacij) od 1192 jugoslovanskih prostovoljcev. Ostali (43) so bili: prevajalci (24), delavci v vojaški industriji (16) in civilisti (3). V tej statistiki obstaja tudi posebno rubrika z oceno vedenja Jugoslovanov (podatki so navedeni za 732 prostovoljcev, medtem ko jih je 460 neocenjenih); dejansko je šlo za moralno-politično oznako (iz leta 1938), ki je prostovoljce razvrščala v kategorije: zelo dobro, dobro, srednje, slabo, sumljivi, provokatorji, vohuni, trockisti itd. Večina njih (530) je bila pri vedenju deležna ocen: zelo dobro, dobro ali srednje; manjše število (8) je bilo prištetih k trockistom. »Tam je več sto naših ljudi. Ponosni smo lahko nanje, ne samo zaradi junaštva, temveč

tudi zaradi politične zanesljivosti in visoke vojaške morale. Nekaj naših ljudi je na zelo odgovornih položajih, imamo celo komandanta brigade (V. Čopić),« sta zapisala Tito in R. Čolaković v pismu organizaciji KPJ v sremskomitroviški kaznilnici (Broz Tito, ZD-III/1979, /77). Ta ugoden podatek žal mnogim – ki so se ali prostovoljno vrnili ali bili poklicani v Sovjetsko zvezo po španski vojni – ni rešil življenja v stalinističnih procesih in čistkah, v katerih so bili praviloma obtoženi kot trockisti in vohuni (gl. Mujbegović in Vujošević, 1996; Očak, 1996).

Izgube v vrstah jugoslovanskih prostovoljcev (padli, pogrešani, ujetniki, ranjeni) niso natančno ugotovljene. Obstajajo sicer različne številke (po nekaterih ocenah naj bi padla na bojiščih več kot polovica jugoslovanskih borcev), kar je po svoje tudi razumljivo, če upoštevamo dejstvo, da ne razpolagamo niti z natančnim in zanesljivim številom prostovoljcev. V »jugoslovanskem« seznamu (iz leta 1971) je natančno ugotovljeno, da je 545 prostovoljcev (od 1664) izgubilo življenje; potemtakem naj bi znašal delež izgub med Jugoslovani 32 %.

Titovo poročilo: »Naši prostovoljci v Španiji«

Na V. partijski konferenci KPJ novembra 1940 v zagrebški Dubravi je Tito v svojem referatu poročal tudi o partijskem delu v zvezi s španskimi dogodki:

Ko je izbruhnila državljanska vojna v Španiji, je bila KPJ med prvimi, ki je takoj začela pošiljati svoje borce na pomoč herojskemu španskemu ljudstvu. Člani KPJ so bili v dokaj velikem številu med prvimi, ki so leta 1936 sestavljali tisto jedro internacionalne brigade, ki je v najbolj kritičnih trenutkih vkorakala v Madrid, da bi pomagala zaustaviti Francove bande pred madridskim obzidjem. Tu so padli številni naši najboljši borci, ko so branili Madrid. Pozneje je KPJ postopoma mobilizirala tako v domovini kakor tudi med našo emigracijo proletarske borce in jih pošiljala v Španijo. In kakor so med prvimi prišli v Španijo, tako so tudi odšli med zadnjimi, ko so prav do meje varovali umikanje beguncev pred Francovimi hordami. Skoraj na vseh bojiščih so bili naši borci in so s svojim junaštvom visoko dvignili zastavo naše partije.

V Španiji je bilo vsega okoli 1200 naših jugoslovanskih borcev⁴⁰² in skoraj polovica jih je padla. Po izjavi Martyja⁴⁰³ in številnih drugih

402 Tito takrat ni razpolagal s točnejšim številom naših prostovoljcev; število, ki ga je navedel, se ujema s »španskim seznamom« (1192 jugoslovanskih prostovoljcev), ki ga je sestavila *Komisija za tuje kadre* pri CK KP Španije.

403 André Marty, sekretar IK KI od 1935 in eden od organizatorjev Mednarodnih brigad v španski državljanski vojni.

so bili naši tovariši ne le med najbolj hrabrimi, marveč so bili tudi najbolj disciplinirani. Resda je bilo nekaj likvidatorjev, ki so kmalu po prihodu razvijali teorijo varovanja kadrov in se hoteli vrniti. Takšnih je bilo komaj okoli 7–8, in ti so, namesto da bi se borili, vrh tega bili grupaški boj in tako sramotili našo partijo.

Kakor je znano, so naši španski borci med drugim še zdaj v koncentracijskih taboriščih v najstrašnejših razmerah, v katerih jih drži Pétainova reakcija. Kljub vsem protestom naša vlada sabotira in ne ukrene ničesar za vrnitev naših borcev, če pa se kateremu tudi posreči iztrgati se iz krempljev reakcije v Franciji in se vrniti, ga reakcionarni režim Cvetkovića in Mačka doma vtakne v koncentracijsko taborišče. Naša dolžnost je: prvič, da naredimo vse in prisilimo režim k ukrepom za vrnitev naših borcev, in drugič, da se jim olajša položaj s pošiljanjem paketov in denarja (Broz Tito, 1978a, 50–51).

Jugoslovanski prostovoljci po porazu španske republike

Preživeli jugoslovanski španski borci (530, od teh okoli 60 Slovencev) so se po umiku iz Španije znašli v francoskih koncentracijskih taboriščih: Saint-Cyprien, Argelès-sur-Mer, Gurs, Vernet. V teh taboriščih je bilo več kot 5.000 borcev iz Španije (Jugoslovanov, Nemcev, Italijanov, Poljakov, Madžarov, Romunov, Bolgarov, Čehov, Slovakov in drugih). O težavnem položaju španskih prostovoljcev je pisal Tito marca 1939 v članku »Za pomoč našim španskim junakom«, objavljenem v *Proleteru* (1/1939):

Nekaj sto najboljših sinov naših narodov živi v koncentracijskih taboriščih v Franciji v neznošnih razmerah. Iz dneva v dan pričakujejo, da se jim dovoli vrnitev v našo državo. Toda reakcionarni beograjski oblastniki na vse načine poskušajo preprečiti vrnitev borcem za neodvisnost španske republike, borcem za neodvisnost Jugoslavije in svobodo njenih narodov. Njihova stvar je stvar vseh nas! (Broz Tito, ZD-IV/1979, 175).

Njihov položaj se je močno poslabšal septembra 1939, po podpisu sovjetsko-nemškega pakta o nenapadanju ter prepovedi KP in naprednih organizacij v Franciji (Bayerlein idr. /ur./, 2003b in 2008). V Kraljevini je KPJ – v okviru Komitejev za pomoč španskim prostovoljcem (t. i. *Španski komitejev*) kot posebnih odborov mednarodne organizacije *Rdeče pomoči*⁴⁰⁴ v Jugoslaviji

404 Humanitarna organizacija *Mednarodna organizacija pomoči revolucionarjem* /MOPR/ je bila ustanovljena na 4. kongresu KI v Moskvi novembra 1922.

– organizirala množično zbiranje in pošiljanje pomoči (v denarju, hrani, obleki, zdravilih, literaturi) jugoslovanskim prostovoljcem v francoskih taboriščih. Hkrati je KPJ razvila tudi široko politično akcijo za njihovo neovirano vrnitev v Jugoslavijo ter zbrala več kot 300.000 podpisov državljanov, ki so od tedanje vlade Cvetković–Maček zahtevali, naj španskim prostovoljcem vrne jugoslovansko državljanstvo in dovoli vrnitev v domovino (Lengel-Krizman, 1996).

Kljub javnemu protestu so jugoslovanske oblasti še naprej trdovratno zavračale izdajo dovoljenj za njihovo vrnitev. Do te zahteve se je opredelil tudi Generalštab jugoslovanske vojske, 20.11.1939: »Glede vprašanja vračanja teh naših prostovoljcev, ki so povečini komunisti, je *Ministrstvo za notranje zadeve* sklenilo, da mora sleherni od njih podati pisno izjavo na našem veleposlaništvu v Parizu, da se kesa, ker je odšel med prostovoljce, in da se odpoveduje sleherni komunistični aktivnosti po vrnitvi v državo« (v Petranović in Zečević, 1988, 393). V taborišča so tako prihajali posamezni vladni odposlanci in nagovarjali internirance, naj posamično napišejo takšno izjavo; vsi so zahtevo zavrnilo! Ko je 22. junija 1940 Francija kapitulirala, je obstajala velika nevarnost, da bi nemške okupacijske sile bivše španske borce pokončale ali odvedle v nemška koncentracijska taborišča. Takrat so se nacionalni odbori KPJ, ki so delovali v omenjenih taboriščih, nemudoma lotili organiziranja punktov za prevoz internirancev iz Francije v Jugoslavijo.

V tem kontekstu naslednje: od 260 jugoslovanskih španskih prostovoljcev – ki se jim je, po ilegalnih kanalih KPJ, posrečilo odpotovati iz Francije in priti v Jugoslavijo – jih je 130 padlo v narodnoosvobodilnem boju (1941–1945). V zaključnih operacijah proti nacističnim vojaškim silam na tleh Jugoslavije so vsem štirim armadam *Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije* poveljevali bivši jugoslovanski prostovoljci iz španske vojne (Koča Popović, Peko Dapčević, Kosta Nadj, Petar Drapšin), slovenskim partizanskim enotam pa sta v vlogi komandanta poveljevala španska borca Franc Rozman - Stane in Dušan Kveder - Tomaž:

Franc Rozman (1911–1944), kasnejši general in narodni heroj, je jeseni 1936 odšel prek Italije in Francije v Španijo in se kot prostovoljec pridružil republikanski vojski. Novembra je bil med branilci Madrida in postal član KP Španije. Opravil je oficirski tečaj in bil mdr. komandant bataljona v 15. mednarodni brigadi. Od 1939 je bil interniran v Franciji, od aprila 1941 na prisilnem delu v Nemčiji, od koder je sredi leta pobegnil v Slovenijo. Zaradi vojaških izkušenj je bil imenovan za komandanta Glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije /GŠ NOV in POS/. Imel je odločilno vlogo pri reorganizaciji slovenskih partizanskih enot ob kapitulaciji Italije.

Dušan Kveder (1915–1966), kasnejši general, narodni heroj in diplomat, je avgusta 1936 odšel v Pariz, kjer je med izseljenci propagiral za vstop v španske mednarodne brigade. Od avgusta 1937 do februarja 1939 se je bojeval na španskih tleh, mdr. je bil politični komisar v 128. mednarodni brigadi. Po razpadu republikanske armade je bil do maja 1941 v taboriščih v Franciji, nato na prisilnem delu v Nemčiji, od koder je julija pobegnil v Slovenijo in se vključil v narodnoosvobodilno gibanje, kjer je opravljal poveljniške naloge; mdr. je bil namestnik komandanta GŠ NOV in POS. Od začetka maja do konca junija 1945 je bil komandant mesta Trst.

Kdo so »naši« – dileme razvrščanja po nacionalnem kriteriju

Uvodoma je bilo navedeno, da je prišlo v Španijo v obdobju 1936–1938 okoli 40 tisoč prostovoljcev iz 54 držav. Avtorji v svojih monografskih študijah navajajo različne številke, od 24 do 60 tisoč. Zato tudi ne preseneča, da se preučevanje pričujoče tematike v državah, od koder so prihajali prostovoljci ne samo nadaljujejo, pač pa tudi dopolnjuje z novimi raziskovalnimi rezultati.

Seveda pa ne moremo mimo dejstva, da je takšen razpon v številkah prostovoljcev (od 24 do 60 tisoč) tudi posledica seštevka t. i. dvojnega štetja. Npr. ameriški raziskovalci štejejo za »Američane« vse tiste ameriške državljane/prostovoljce, ki so odšli iz Amerike na špansko bojišče; italijanski, hrvaški, slovenski idr. raziskovalci pa štejejo za »svoje« tudi ameriške Italijane, ameriške Hrvate, ameriške Slovence itn.⁴⁰⁵ V kateri seznam umestiti španske borce, ki so sodelovali v osvobodilnih bojih drugih narodov, npr. Slovenca A. Ukmarja; ga šteti med Italijane ali Jugoslovane/Slovence:

Anton Ukmar - Miro (Prosek/Prosecco, 6. 12. 1900 – Koper, 21. 12. 1978) se je kot delavec leta 1917 vključil v tržaško delavsko gibanje; 1926 je postal član KP Italije. Avgusta 1929 se je umaknil pred aretacijo najprej v Ljubljano in nato na Dunaj; po nalogu KPI je odšel v Pariz in nato v Moskvo, kjer je končal Komunistično univerzo narodnih manjšin Zahoda (1934). Od 1936 je bil v republikanski armadi v Španiji (psevdonimi: Hose/Jože Ogenj, Giuseppe/Miro Oghen, Johannes idr.), mdr. šef personalne službe 12. mednarodne brigade, v sestavi katere je bil tudi *Garibaldi Battalion*. Po umiku iz Španije je bil 1939 interniran v Franciji. Leta 1940 je bil inštruktor pri odporiškem

405 Glej npr. sezname v: Steffe /ur./, 1974; Očak, 1985; Puppini, 1986 in 2010; Budicin in Sobolevski, 1988; Vremec idr. /ur./, 1998; Kraljić, 2002; Lešnik, 2007 in 2010.

gibanju proti italijanskemu okupatorju v Etiopiji; 1941 se je vrnil v Pariz, bil ujet in zaprt. 1942 je pobegnil in se vključil v partizanske odrede v južnih francoskih pokrajinah. Po kapitulaciji Italije 1943 je bil organizator partizanskih čet v Liguriji, 1944 komandant 6. operativne cone garibaldinske vojske v severni Italiji, od aprila 1945 komandant Genove. Maja 1945 se je vrnil v Trst, kjer je deloval v CK KP Julijske krajine in CK KP STO /Svobodno tržaško ozemlje/. Od l. 1954 je živel v Kopru (Bradaškja, 1981; Rossi, 2010, 82–87).

Pri »Jugoslovanih« je zadeva še bolj zapletena, ker gre za skupno oznako za prebivalce »prve« in »druge« Jugoslavije, katere naslednice (nekdanje republike) so postale nacionalne države: Slovenija (Slovenci), Hrvaška (Hrvati), Srbija (Srbi), Bosna in Hercegovina (Bošnjaki, Hrvati, Srbi), Črna Gora (Črnogorci), Makedonija (Makedonci), Kosovo (Albanci/Kosovarji).

Ko govorimo o »naših« (jugoslovanskih in slovenskih) prostovoljcih, moramo upoštevati, da ti niso odhajali v Španijo le iz ozemlja tedanje Kraljevine Jugoslavije, temveč tudi iz drugih držav. Poglejmo med slovenske prostovoljce, ki so prebivali izven Kraljevine Jugoslavije: to so bili zlasti mladi ljudje iz vrst slovenske narodne manjšine v tedanji Italiji, to je iz hrvaške Istre, iz Trsta in Slovenskega primorja. Sem pa spadajo tudi mladi ljudje iz vrst naše tedanje ekonomske emigracije, rudarji iz Trbovelj, Hrastnika, Zagorja in njihovi sinovi, ki so tedaj živeli in delali v Franciji, Belgiji, Nizozemski in Nemčiji, nadalje (»naši«) gozdarski in drugi delavci iz Kanade, Združenih držav Amerike, Argentine idr. V tem prispevku smo se že podrobno predstavili statistične podatke za 1664 jugoslovanskih prostovoljcev, ki so bili poimensko evidentirani v okviru projekta »Jugoslovani v španski državljanski vojni« (leta 1971). Na podlagi novejših mednarodnih raziskav in komparativne metode sem naredil (Lešnik, 2007) dopolnjen/nov »seznam jugoslovanskih in slovenskih prostovoljcev«, ki šteje 1927 oseb jugoslovanskega izvora (rojeni na teritoriju Jugoslavije, jugoslovanski starši, opredeljeni za Jugoslovane), od teh 574 izhaja iz slovenskih dežel (iz Primorske⁴⁰⁶ nad 100). Na razširjenem seznamu (od 1664 na 1927 oseb)⁴⁰⁷ jugoslovanskih španskih borcev so se potemtakem upravičeno znašli do zdaj *prezrti prostovoljci* iz naslednjih kategorij:

406 Med obema vojnoma so v slovenski javnosti s *Primorsko* poimenovali slovenske kraje v Italiji ter z Rapalsko pogodbo k Italiji priključene slovenske kraje nekdanje dežele Kranjske (Idrijsko, gornja Vipavska dolina, deli Krasa, Pivško, Bistriško in Slovensko Istro/Koprsko primorje). Največ slovenskih prostovoljcev je odšlo v Španijo iz Slovenske Istre in Primorske, torej z območja, kjer je prebivalstvo najprej občutilo in se hkrati zoperstavilo fašističnemu nasilju.

407 Nikoli ne bomo ugotovili njihovega točnega števila, saj so prihajali po raznih poteh, pogosto na lastno pobudo in pod tujimi imeni, ter se vključevali v enote skupaj s prostovoljci iz drugih držav.

- ekonomski emigranti iz jugoslovanskih dežel pred prvo in med obema svetovnjima vojnama (dosedanje statistike so mnoge izmed njih šteje za Američane, Kanadčane, idr.);
- politični emigranti iz Jugoslavije med obema vojnama in po 2. svetovni vojni (npr. nekateri izmed obtoženih sodelovanja z zahodnimi obveščevalnimi službami, obsojencev na povojnih političnih procesih in informbirojevcev);
- Slovenci in Hrvati z območja Julijske krajine (*Venezia Giulia*),⁴⁰⁸ ki ga je anektirala Italija po prvi svetovni vojni (dosedanje statistike so mnoge izmed njih šteje za Italijane/italijanske državljane);
- Slovenci iz predelov Koroške (gl. Valentin, 2010) in Štajerske, ki so prišli po prvi svetovni vojni pod Republiko Avstrijo (dosedanje statistike so jih uvrščale med Avstrijce/avstrijske državljane);
- Hrvati z ozemlja Zadra/Zara, ki ga je anektirala Italija po prvi svetovni vojni (dosedanje statistike so mnoge izmed njih šteje za Italijane/italijanske državljane);
- jugoslovanski Makedonci iz Bolgarije in Grčije (dosedanje statistike so jih šteje za Bolgare/bolgarske državljane oziroma Grke/grške državljane).

Tem dilemam bi se dalo v dobršni meri izogniti, če bi prišlo do skupnega mednarodnega projekta, ki bi tovrstna metodološka vprašanja in pristope pomenil. Do takrat pa ostajajo sedanje raziskave oziroma uvrščanja na sezname španskih prostovoljcev pod vplivom vprašljivih in nemalokrat spornih »nacionalnih« kriterijev.

---

408 Po prvi svetovni vojni je Italija zasedla avstro-ogrsko ozemlje Goriško-Gradiščanske z delom Notranjske in Koroške (Kanalska dolina), Trst in Istro s Cresom/Cherso in Lošinjem/Lussino ter ga imenovala *Venezia Giulia*. Z *Rapalsko pogodbo* med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo o razmejitvi med državama in ustanovitvi neodvisne Države Rijeke/Fiume ter priključitvi Zadra/Zara in otokov Lastovo/Lagosta in Palagruž/Pelagosa k Italiji (Rapallo, 12.11.1920), je bila Julijska krajina januarja 1921 anektirana k Italiji; obsegala je 908.834 ha ozemlja, naseljenega z 901.364 prebivalci, med njimi je bilo (po popisu 1910) 466.703 ali 50,2 % slovensko in hrvaško govorečih. Januarja 1923 je fašistična vlada z namenom, da bi razbila enotnost Slovencev Julijsko krajino razdelila na Tržaško (tržaški in postojnski okraj) ter Istrsko ali Puljsko pokrajino (koprski, poreški, pazinski, puljski, lošinjski, volosko-opatijski okraj); pretežni del Goriške (gradiščanski, goriški, tolminski, trbiški, idrijski okraj) je priključila k Videmski pokrajini. Potem ko je bil podpisan Rimski sporazum med Kraljevino SHS in Kraljevino Italije (Rim, 27. 1. 1924) o odpravi Države Rijeke/Fiume in priključitvi njenega ozemlja Italiji, je bila ustanovljena Kvarnerska ali Reška, januarja 1927 pa tudi Goriška pokrajina.

O vlogi »kominternskega« Tita v španski vojni – v luči boja za generalnega sekretarja KPJ

*Nema ničeg strašnejeg za jednog revolucionara nego nevino stradati od ruke svojih drugova.*⁴⁰⁹

Josip Broz Tito

I.

Ko razpravljamo o jugoslovanskih Špancih se ne moremo izogniti »vroči« temi – kar lahko zaključimo tudi iz že omenjene domnevne likvidacije B. Parovića, ki naj bi jo izvršil Vlajko Begović po naročilu KI in NKVD, ki naj bi bili logistični službi Tita za eliminiranje konkurence v boju za šefa KPJ – to je namigovanjem o Titovem aktivnem sodelovanju v španski državljanski vojni. Javnosti je bilo ponujeno v zadnjih 25-ih letih, po razpadu skupne države leta 1991, mnoštvo Titovih biografij (v knjigah, časopisnih člankih, na spletu itn.), ki nam razkrivajo – na podlagi novih »znanstvenih« dokazov – »nespor-no« Titovo likvidatorsko, denunciantsko in »krvavo« vlogo, ki naj bi jo odigral na španskem bojišču, bodisi v službi Kominterne, NKVD in/ali za osebne karijerne interese. Tako nekako bi v enem stavku strnili problemsko preokupacijo zgodovinarjev, publicistov in 'ljubiteljev' preteklosti (Eiletz, 2008; Simić, 2009; idr.),⁴¹⁰ ki se ukvarjajo s Titovim življenjem, še posebej v obdobju španske državljanske vojne, ki časovno sovпада tudi s Stalinovo šesto veliko čistko (1936–1939) v Sovjetski zvezi in s tretjo v Kominterni. Za podkrepitev svojih »odkritjih« jim služijo največkrat »spomini« posameznikov, ki so bili sicer idejno, službeno, osebno ali kako drugače 'blizu' Titu za časa njegovega življenja. Ti, večinoma nekdanji državni ali/in partijski aparatčiki, so nemudoma in brez tveganja na začetku 90. let začeli pisati nove uporabne avtobiografije. O tem fenomenu mdr. piše tudi Todor Kuljić v svoji knjigi *Kultura spominjanja* (2012):

Ob koncu 20. stoletja je »eksplodirala« preteklost v vzhodni Evropi /.../. V situaciji bledenja posamičnih spominov se kot kompenzacijske krepke »industrija spominjanja«, ki konstruira manihejsko podobo

409 V slov. prev.: »Nič strašnejšega ni za revolucionarja, kakor da nedolžno trpi od svojih tovarišev« (Broz Tito, ZD-IV/1979, 173).

410 Domači mediji mdr. navajajo, da je P. Simić »največji svetovni titolog«, S. Eiletz pa »veliki poznavalec zločinskega jugofirerja in sovjetizmov«.

zgodovine. Slednjo popularizirajo ljubitelji preteklosti z razvojem svojevrstne hibridne perspektive priče in znanstvenika, ki si pripisujejo visoko zanesljivost. Sodobna zgodovina, s prepletom emotivne kulture spominjanja žrtev globalizacije in medijskega insceniranja preteklosti, prevzema vlogo »antipoda nereflektiranega spominjanja«.

Nalogi zgodovinske znanosti sta opozarjanje na izkrivljanja v javni zgodovinski zavesti in soočanje teh pojavov z večplastno preteklostjo. Konstrukcije kolektivne identitete v obdobju telekomunikacijskega posredovanja zgodovine postajajo vse bolj privlačne. Medtem ko se znanost hrani z dvomom, je milje spomina pod močnim pritiskom dogmatične spreobrnitve. Kultura spominjanja se spreminja od spomeniške do osebne. Javna spomeniška kultura spominjanja spreminja perspektivo in pomene in s tem videnje preteklosti. Pojavlja se nov tip novinarjev-zgodovinarjev v tipični televizijski emocionalizaciji in personalizaciji zgodovine. V nasprotju z njimi se je v razvojenih ideološko-kritični misli razvilo prizadevanje dešifriranja tehnik pripovedovanja, ki jih uporabljajo zgodovinarji in ljubitelji zgodovine. /.../ Prevlada relativističnega spomina nad objektivno zgodovino kaže na notranjo interesno napetost epohalne zavesti in na idejno sledenje modi (ibid., 59–61).

Med tovrstne primere osebnega spominjanja, ki ga pogosto citirajo Titovi biografi, sodi tudi pričevanje Lea Matesa (Vladimirju Dedijerju, 24. 9. 1982), glavnega Titovega tajnika v letih 1958–1961, češ da je Tito leta 1939 ali 1940 med kosilom v njegovem zagrebškem domu dejal Anki Butorac (op. na Titov predlog je postala članica CK KP Hrvatske na ustanovnem kongresu avgusta 1937), soprogi Blagoja Parovića: »Jaz sem tvojega 'tovariša' v Španiji poslal v smrt.« Zgodbo, da naj bi Parovića po naročilu ubil Vlajko Begović, smo že omenili zgoraj. V nasprotju s tema dvema primeroma pa je dokumentiran neuspeli poskus izročitve Tita policiji s pomočjo Parovićeve soproge, ki obremenuje samoimenovanega generalnega sekretarja Petka Miletića. Čeprav na robiji, je začel v tej vlogi na lastno pest pošiljati navodila partijskemu članstvu in razporejati sebi zveste kadre, med njimi tudi policijske provokatorje (Ljudevita Trilnika idr.), na partijsko delo v domovini. V načrtu Trilnika je bilo mdr. tudi to, da s prevaro spravi Tita iz Pariza v eno izmed (policiji znanih) partijskih ilegalnih stanovanj v Zagrebu oziroma da ga izroči policiji; to je poskušal tudi prek Anke Butorac ob njenem poskusu, da odide prek Pariza v Španijo. Med delom v partijski tehniki je Trilnik, po naročilu Miletića z robije, A. Butorac izročil zaupno pismo za Tita, ki naj bi mu ga predala ob njenem srečanju v

Parizu (v začetku l. 1938); hkrati pa je poskrbel, da so jo ob prehodu meje obmejni organi prijeli in preiskali. Toda pravočasno se je znebila tega pisma, tako da do njenega kompromitiranja ni prišlo, hkrati pa je partija dobila signal s čim se ukvarja Trilnik, pa tudi za čigave interese (Damjanović, 1977b, 72–73).

Problematika mednarodnega delavskega gibanja, in v tem okviru še posebej Kominterne, je ena izmed mojih študijskih in raziskovalnih prioritet v zadnjih štirih desetletjih; sem tudi med soustanovitelji (1992) in člani uredniškega sveta revije *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism* (od leta 2000 z imenom *The International Newsletter of Communist Studies /INCS/*),⁴¹¹ ki jo izdaja *The European Workshop of Communist Studies*, asociacija, katere člani imamo dostop do kominternskega gradiva.⁴¹² Združenje je tudi pobudilo mednarodni projekt digitalizacije kominternskega arhiva »Computerization of the Comintern Archives« (INCOMKA), katerega nosilca sta *Russian State Archive of Social and Political History /RGASPI/* in *Library of Congress /LC/*, Washington.⁴¹³ Arhivsko gradivo, v obsegu 20 milijonov strani izvornih dokumentov, se hrani v RGASPI (nekdanji RTsKhIDNI) v Moskvi. Doslej je bilo skeniranih pet odstotkov gradiva (1.059.354 strani), ki je dostopno na spletnem portalu.⁴¹⁴ Hkrati je omogočen vpogled v sezname (iskalnice) vseh zbirk KI (22.000 strani) in sezname oseb (»kadrovske datoteke«), ki so delale v KI, teh je bilo 175.000. V okviru projekta sem zbral in uredil biografske podatke za »jugoslovanski seznam«, ki šteje 3.358 oseb.

To sem navedel, ker bom (kot poznavalec tematike) v nadaljevanju kritično pretresel t. i. nove »zgodovinske resnice« o Titovem angažmaju v času španske državljanske vojne, kajti le-te – čeprav se lepo berejo in vzbujajo medijsko pozornost – v zakladnico zgodovinopisja, še posebej kominternskega obdobja, ne prinašajo kaj prida, če sploh. Da ne bom napačno razumljen: »spomini« so za vsakega raziskovalca zagotovo dragocen sekundarni vir, nekakšen vodič/pomočnik pri iskanju dodatnih virov in dokumentov za konkretni dogodek, raziskavo. Vendar šele s primerjalno metodo več virov/dokumentov istega dogodka lahko (ne)

411 Vse številke (1993–2017) so dostopne na: <https://incs.ub.rub.de/>. Urednik revije je Bernhard H. Bayerlein, vodilni raziskovalec in poznavalec kominternskih arhivov v Moskvi. Gl. njegovo bibliografijo na: <https://ruhr-uni-bochum.academia.edu/BernhardHBayerlein>; do knjig, člankov in KI dokumentov je urejen spletni dostop.

412 Bili smo pobudniki in podpisniki »International Initiative Comintern Archives« (*The Mannheim-Declaration*, 25. 2. 1992), gl. *INCS*, I (1993), 1/2, 7–10; dostopno na: <https://incs.ub.rub.de/>.

413 Gl. <http://www.socialhistoryportal.org/news/articles/109842>; Bayerlein, 1998.

414 Comintern Archives Project: <https://www.loc.gov/rr/european/comintern/comintern-article.html>.

potrdimo relevantnost konkretnega spominskega zapisa, v nasprotnem ostaja le-ta na ravni literarnega, osebnega, subjektivnega. V primeru Tita velja biti še posebej oprezen in kritičen do spominskih zapisov. Zakaj? Gre za osebo, ki je bila, če poenostavim, do svoje smrti »ljubljenec ljudstva«, za razpad Jugoslavije pa njen dežurni krivec oziroma »sovražnik ljudstva«. To je en vidik, drugi pa izobčenje KPJ iz komunističnega občestva za časa jugoslovanskega spora z informbirojem /IB/ (1948–1956). Takrat so skoraj vsi komunistični voditelji, z redkimi izjemami (kot je bil npr. G. Dimitrov), disciplinirano sledili Stalinu in zlivali besedno gnojnico po KPJ, španskih borcih,⁴¹⁵ NOB in še posebej po Titu, na katerega so bili ljubosumni tudi zaradi njegovega zmagovitega vodenja NOB. Za primer si pogledajmo štiri ocene Dolores Ibarruri (La Pasionaria) o prispevku jugoslovanskih španskih borcev; spodnja iz leta 1950 je diametralno nasprotna tistim iz let 1938,⁴¹⁶ 1971⁴¹⁷ in 1976.⁴¹⁸ Katera je verodostojna?

Tito se je v času najhujše kampanje proti Jugoslaviji (po resoluciji IB, junija 1948) postavil v bran španskim borcem. V govoru v Splitu, 25. marca 1950, je mdr. povedal:

Oglasila se je tudi Dolores Ibarruri. Dobro veste, kdo je ona. To je španska revolucionarka, ki so jo naše žene in moške občudovali kot revolucionarko. Ta žena se je meni osebno zahvalila za junaštvo naših borcev v Španiji po padcu Španske Republike, po Francovi zmagi. V Španiji je padlo več kot 600 najboljših sinov naše dežele. Takrat mi je dejala: »O mrtvih ne bomo govorili. Sami veste, da so junaki; tisti, ki so preživeli, pa so krasni ljudje in špansko ljudstvo njihove pomoči nikoli ne bo pozabilo.« Zdaj je napisala članek, v katerem trdi, da je šele zdaj spoznala, da so bili v Španiji takrat le vohuni in gestapovci. Ta žena je umazala svojo podobo. Nas je želela umazati, toda nas ne more nihče umazati. Nihče, tudi Dolores Ibarruri ne! O tem nisem želel govoriti, toda zdaj vam moram povedati, da sem ne le takrat,

415 Jugoslovanske udeležence v španski državljanski vojni naj bi pridobili za delo zahodnih obveščevalnih služb, zlasti gestapa. Na seznamu »agentov«, ki so jih izurili v Španiji, so se znašla imena Aleša Beblerja, Ivana Gošnjaka, Božidarja Maslariča, Koste Nadja, Karla Mrzovića, Svetozara Vukmanovića-Tempa; slednji sploh ni sodeloval v španski vojni (Lešnik, 1981, 116–117).

416 Dostopno na: <http://www.yuinterbrigade.net/oldSite/dolores.html>.

417 Dolores Ibarruri je kot častna gostja nagovorila 4. kongres *Združenja bivših španskih borcev Jugoslavije*, ki je potekal 27. in 28. septembra 1971 v Ljubljani: gl. https://www.youtube.com/watch?v=7jq5kLoBi_o.

418 »Naša zahvala!« Pasionaria jo je napisala za zbornik *Naši Španci* (Bebler /ur./, 1978); gl. v naslednjem poglavju: Skica o solidarnosti, vzniknjeni v španski vojni.

temveč tudi pred dvema letoma in pol, pred pismi CK VKP/b/, prejel pismo Dolores Ibarruri, v katerem se je iskreno zahvaljevala za velikodušno gostoljubje, ki sta ga naša oblast in Partija izkazali španskim borcem, ki so šli iz Sovjetske Zveze v Francijo. Ona je z najlepšimi besedami izrazila hvaležnost in poudarila velikodušnost jugoslovanskega ljudstva, jugoslovanskih borcev in naše oblasti ter predvsem naše Partije. Mi smo do nedavnega španski partiji nudili tudi materialno pomoč. Toda to ni veljalo nič. Ona se je pridružila splošnem informbirojevskemu orkestru in na gajde zaigrala o izdaji, vohunjenju in gestapovcih (V/1959, 47).

II.

Na vprašanje, ali je Tito aktivno sodeloval na španskem bojišču, lahko argumentirano odgovorimo: Tito se zagotovo ni boril v Španiji! V nobenem od seznamov španskih borcev, ne jugoslovanskem ne tujem ni naveden, zato tega statusa tudi nima! Omenili smo že, da je bil zadolžen, tako v jugoslovanski partiji kot v Kominterni za organiziranje dotoka rekrutov v internacionalne brigade iz Jugoslavije in vzhodne Evrope;⁴¹⁹ v tem obdobju se je skladno z zadolžitvami (v vlogi organizacijskega sekretarja) gibal na relaciji Pariz–Moskva–Jugoslavija. V tem kontekstu seveda ni izključeno, da je bil na kakšni misiji v Španiji. Npr. pisateljica Gusti Stridsberg, mdr. udeleženka v španski revoluciji, v svoji avtobiografiji (1962; 1983)⁴²⁰ piše o domnevnem srečanju s Titom v Barceloni, maja 1938. Poglejmo si njen pronicljiv in za raziskovalca poveden odlomek:

Pisala sem članke za švicarske, francoske, ameriške časnike /.../. Vse je bilo prepozno – Španija ni bila več aktualna /.../. Toda kdo bi hotel priznati, da je bil položaj brezupen? Mi tujci, ki nam je bil boj za Španijo istoveten z bojem za Evropo, se nikakor nismo smeli izdati in pokazati, da je šla naša stvar po zlu. /.../ In obenem so se med Jugoslovani kopicila znamenja politične epidemije.⁴²¹ Posebej nemški komunisti, pa tudi drugi, so se obnašali do njih previdno kakor do

419 To funkcijo je sprva opravljal M. Gorkić; po njegovi aretaciji je KI za to nalogo zadolžila Tita (avgusta 1937). Potemtakem Tita v prvem letu trajanja vojne (1936/37) ni bilo v Španiji.

420 Glej »Spremnno besedo« (Druškovič, v Stridsberg, 1983, 453–459).

421 Tej »politični epidemiji« je bilo ime »trockizem«, s katerim naj bi bila po mnenju Stalina okužena vsa KPJ (tudi Tito ni bil izjema); zato je bil mnenja, da jo je potrebno, tako kot poljsko, likvidirati.

gobavcev, bolje, da se jim človek izogne.⁴²² Izločevali so jih iz marsikaterega političnega zborovanja. /.../ Vedno znova sem zvedela, da so v Moskvi zasliševali vse Jugoslovane, da uporabljajo zaprti Gorkič zadnje dneve svojega življenja zato, da obremenjuje s svojo izpovedjo vse druge. Nekaj Jugoslovanov so poklicali v Moskvo. Mene kot »znano nekomunistko«, je zadela bolezen samo posredno. Sklenila sem, da se bom pogovorila z možem, ki sem mu zaupala. To je bil nemški politikomisar Ernst Blank (op. XI. mednarodne brigade Thälmann), nadarjen, tenkočuten človek – eden od redkih izobraženih idealistov. /.../

Vprašala sem ga, ali ne bi bilo bolje končati v Španiji. Takrat sem bila obsedena od fiksne ideje, da bi moje vztrajanje mogoče vendarle koristilo Štefanu.⁴²³ /.../ Pritrdil mi je, da politični položaj Jugoslovanov ni zavdanja vreden, vendar se mu tudi položaj španskih borcev ni zdel nič boljši /.../. »Čez nekaj dni bo prišel v Barcelono Jugoslovan,« je rekel. Štejem ga k najpametnejšim glavam, k politikom prav velikih razmer. Nihče ne zna pravilneje oceniti položaja kakor on. Vendar bo prišel skrivaj, s španskim *nom de guerre* (op. psevdonim v vojnem času) in bo ostal tukaj največ dva dni; govoril bo s teboj. Največ pol ure – in nikdar nikomur nobene besede o tem.«

Teden kasneje sem srečala brezimnega. Spominjam se hiše, predsobe, v kateri je sedela za pisalno mizo mlada črnooka Francozinja /.../. Srečala sem jo bila v Moskvi v KIM (Komunistična mladinska internacionala) /.../. »Pričakuje te,« je rekla. Odprla sem vrata v sosedno sobo. Srednje velik, krepak mož je stopal sem in tja po majhnem prostoru. Bil je temno plav, imel je krepke poteze, okroglo, odločno brado in miren pogled. Nosil je kaki srajco in hlače; nobenih vojaških znamenj. /.../ Začela sem govoriti o Štefanu, o ozračju tu v Barceloni, o izolaciji Jugoslovanov, o tem, kako sem si zaman prizadevala, da bi prišla v Moskvo /.../.

»Zdaj se ne morete odpeljati v Moskvo,« je rekel kratko neznanec. Govoril je nemški z rahlim slovanskim naglasom. Vprašala sem ga, ali naj ostanem v Španiji. Stresel je z glavo. Njegov pogled se je zastrl.

422 Obveščevalna veja nemške KP v Barceloni je imela svoje obveščevalce v brigadah, v barcelonskih hotelih, na špansko-francoski meji in v tujini. Informacije o prostovoljcih je prejela od bratskih partij v Švici in v Franciji (gl. Huber, 1996).

423 Stridsbergova je bila soproga Vilima Horvaja (psevd. Štefan Schwarzman/Švarcman; Milan Belić), sekretarja jugoslovanske komunistične mladine /SKOJ/, ki je bil tisti čas emigrant v Moskvi (gl. Cerjan, 1985, AJ Beograd).

Zdelo se mi je, kakor da bi gledal v prihodnost in da v njegovi viziji ni nobene Španije. »Povsod je mnogo dela. Za vas, za nas vse. Odveč je, da bi končala ženska kakor vi v Španiji. Kmalu bo morala sleher na evropska dežela braniti fronto proti fašizmu. Vi boste morali biti zraven, ne pa, da bi tukaj končali!« /.../ V predsobi sem našla mlado Francozinjo »*Quel homme étrange*« (kakšen čuden človek), sem zamrmrala. »*Un grand homme*« (velik človek), je rekla. Najbrž je vedela več kakor jaz. Štiri leta kasneje sem nekega jutra vzela v roke v Stockholmu časnik. Vame je zrla podoba moža v uniformi. Bil je brezimni neznanec iz Barcelone. Pod sliko je pisalo »Tito«. /.../ Vendar so vsi Jugoslovani trdovratno zanikali, da bi bil Tito kdaj v Španiji. In kdo je tistikrat slutil, da je neusmiljeno preganjanje jugoslovanske komunistične elite v Sovjetski zvezi prav tisti čas pognalo kali »titoizma«, kar je bilo kasneje Moskvi tako odveč? (Stridsberg, 1983, 411–414).

Njeno trditev je Tito nedvoumno potrdil: »Sam se nisem boril v Španiji, čeprav nekateri širijo zgodbe o tem in čeprav bi bil to prav rad storil. Enkrat samkrat sem obiskal Španijo za kratek čas in bil v Madridu samo en dan«, je zapisal v svoji avtobiografiji (Broz Tito, 1980, 55).

Ni razloga, da mu ne bi verjeli. Sicer je ta podatek relevanten za zgodovinarja v kontekstu narodnoosvobodilne vojne v Jugoslaviji (1941–1945). Namreč v nasprotju s španskimi prostovoljci si Tito v tej vojni ni pridobil dodatnih vojaških izkušenj.⁴²⁴ Seveda pa se je Tito – kot je razbrati iz poročil, ki so jih pošiljali z bojišča CK KPJ jugoslovanski partijski predstavniki v Španiji (Maslarić idr.) in nosijo oznako »zaupno« (dostopni so v AJ v Beogradu) – živo zanimal za vojaške operacije, taktike idr., pa tudi za vzroke porazov na republikanski strani. Skupni imenovalc teh poročil je kritika republikanskih vojaških poveljnikov, ki so se večinoma zatekali taktiki in strategiji frontalne vojne ter se odrekli prednostnim gverilskega vojskovanja v zaledju; le-tega so Španci uspešno prakticali v času vsesplošnega upora proti Napoleonovim četam. Posledično so republikanske sile – v neenakem boju z bolj opremljeno

424 Vojaške izkušnje je Tito imel kot udeleženec 1. svetovne vojne; poleg tega je obiskoval v prvi polovici l. 1936 v Moskvi enega od tajnih tečajev/šol Kominterne, v katerih so se izobraževali komunisti iz tujine in so trajali od šest mesecev do enega leta. Šolanje je bilo v največji tajnosti na skrbno izoliranih lokacijah v okolici Moskve. Šlo je za tečaje o ravnanju z minsko-eksplozivnimi sredstvi, za vojaške obveščevalce in vojaško-politično šolo, ki so ji pravili »partizanska akademija« (gl. Bondarev, 2013, 163–167, 226). V tej šoli so se urili bodoči poveljniki vojaških enot po načelih sovjetske vojaške doktrine (partizan, partizanski odredi, poveljnik in politični komisar, operativc, obveščevalec in drugi), kar je Tito dokaj suvereno uvajal prve dni NOB 1941 v Srbiji!

in izurjeno nacionalistično vojsko in njenimi zavezniki –utrpele večje izgube borcev kot bi bilo potrebno. Te napake NOV in POJ, ki jim je poveljeval Tito, v NOB niso ponovili; nasprotno, uspešen boj proti okupatorskim in kvizlinškim formacijam je bil plod partizanskega bojevanja, ki je prevladoval vse do zaključnih operacij za osvoboditev Jugoslavije, spomladi 1945. Zagotovo je bila to ena v vrsti poučnih in uporabnih lekcij iz španske vojne.

III.

Naslednja zagonetka, ki bega biografe, je – če se Tito ni boril na bojišču – kaj je bil razlog njegovega odhoda oziroma prihoda v Španijo. Beremo, pri tem se avtorji sklicujejo na »verodostojne« najnovejše spomine, da je v Španiji opravljal likvidatorske posle oziroma »čistil« ljudi, tako za svoje kot sovjetske interese, pa tudi, da zaradi tega »umazanega« dela ni hotel govoriti o svojem španskem obdobju. Mar nam ni poznano, da se je Tito zapisal med zmagovalce druge svetovne vojne, pa tudi zmagal v bitki s Stalinom oziroma informbirojem /IB/. Mar je bila španska vojna potemtakem za Tita, bodisi na partijski ali osebni ravni, zmagovita? Mar naj bi se »hvalil« s pripovedovanjem o bolečem porazu, da so padale v tej vojni žrtve zaman? Stridsbergova je nedvoumna: »Mi tujci, ki nam je bil boj za Španijo istoveten z bojem za Evropo, se nikakor nismo smeli izdati in pokazati, da je šla naša stvar po zlu« (1983, 411). Za povrh Tito ni bil v položaju Stridsbergove, ni bil pasivni opazovalec, pač pa oseba, ki je bila zadolžena v Kominterni in KPJ za dotok rekrutov v mednarodne brigade iz srednje Evrope in Jugoslavije. Mar ni logično, da je obiskal Španijo že po svoji funkciji, v vlogi »inšpektorja«, in se pozanimal o rezultatih akcije. In če je res izjavil, da je pošiljal ljudi v smrt, je dejansko povedal, da se čuti (po politični funkciji) objektivno soodgovornega za neuspelo intervencijo mednarodnih brigad. Poudarjam »soodgovornega«, kajti v španski vojni je imel Tito stransko in ne glavno vlogo kot je bilo to v primeru NOB in IB; bil je brez kakršnekoli možnosti vplivanja na Stalinovo oziroma kominternsko politiko do španske vojne. Še več, Stalin je v tej vojni ponižal KI, njene voditelje – Dimitrova idr. (Bayerlein /ur./, 2000; Firsov /ur./, 2000), sabotiral njeno novo usmeritev – politiko ljudske fronte in s tem sklepe 7. kongresa KI (gl. Damjanović, 1996) ter dal nedvoumno vedeti, da je svetovna komunistična organizacija v službi sovjetske zunanje in notranje politike.

Stalin na 7. kongresu, t. i. »kongresu novih idej in smelih odločitev« (kot so ga poimenovali nekateri zgodovinarji) ni ne prisostvoval ne imel govora, kot so udeleženci pričakovali. Na prvi seji, 25. julija 1935, so delegati enoglasno sprejeli »pozdravno pismo tov. Stalinu«, ki ga je kongresu predložil Ercoli (Palmiro Togliatti):

Tovarišu Stalinu, voditelju, učitelju in prijatelju proletarcev in zatiranih vsega sveta!

/.../ Pod tvojim vodstvom je socializem zmagal v SZ, ustvarjajoč neomajni temelj za svetovno proletarsko revolucijo. /.../ Pod tvojim vodstvom je SZ postala neosvojljiva trdnjava socialistične revolucije, trdnjava boja proti fašizmu, reakciji in vojni. /.../

Ti si nas naučil in nas učiš, da je edina pravilna politika principiелna politika. Neomajno sprejemajoč boljševisko politiko, KI je danes monolitnejša in čvrstejša kakor kdajkoli poprej. Tovariš Stalin, v boju proti kontrarevolucionarjem, trockistom-zinovjcem, v boju proti oportunistom desnice in »levice«, si ti ohranil čistost marksistično-leninistične doktrine v novi fazi svetovne revolucije, ki se vpisuje v zgodovino kot Stalinova epoha⁴²⁵ (KI, XI/1983, 21).

»S sedmega kongresa sta mi posebej ostala v spominu dva trenutka, ki mečeta določeno luč na pomen in vlogo Kominterne, kot tudi na odnose, ki so vladali v njej. To je predvsem dejstvo, da se je Stalin samo enkrat ali dvakrat pojavil in da je sedel za marmornati steber, potem ga nismo več videli. Imenovali so ga *hozjajin*, gospodar. Tako se je to tistikrat govorilo. V živem spominu mi je ostalo tudi to, kako je bila izvedena izvolitev kandidatov za izvršna telesa KI. /.../ Kominternina je pokazala določen odnos do naše Partije še s tem, ker tudi nobeden izmed naših kadrov ni bil izvoljen v njen izvršni komite« (Broz Tito, 1983, 25).

Tito kot dobro informiran je vedel, da je Stalin Španijo odpisal, pa tudi, da bo »kmalu morala sleherna evropska dežela braniti fronto proti fašizmu« (Stridsberg, 1983, 414). Poleg tega je vedel, da v Moskvi potekajo stalinske čistke, da je med obtoženimi in zaprtimi M. Gorkić, pa tudi, da ima NKVD v Španiji posebne naloge, od vohunjenja do likvidatorstva.⁴²⁶

425 Potem, ko so Stalinu na 7. kongresu KI priznali, da je skupaj z Marxom, Engelsom in Leninom »četrti klasik marksizma«, je to pomenilo višek njegove moči. Stalina odslej niso naslavljali zgolj kot Leninovega najzvestejšega učenca, temveč kot »Lenina sedanjosti«. V ušesih velike večine članov VKP/b/ je to zvenelo kot »bogoskrustvo«; partijci so bili preveč kritični in raznoliki, da bi Stalinu priznali status »Lenina sedanjosti«. Zato je bila potrebna generalna čistka, da bi partijo napravili monolitno, poslušno »nezmotljivemu voditelju«.

426 Seveda ne gre spregledati, da imamo v vsaki vojni, na eni in drugi strani, obveščevalne in kontraobveščevalne službe, dvojne vohune itd., pa tudi podobne metode – od ovajanja, vojaških sodišč do likvidacij. Vse to je bilo prisotno v španski državljanski vojni, tako na republikanski kot nacionalistični/frankistični strani, pa tudi v tujih vojskah. Kar je bilo tu, v Španiji »novo« in hkrati absurdno, da se je NKVD (kot sovjetska notranja služba) dvignila nad Kominterno, katera bi izvorno morala biti – kot centralizirano mednarodno komunistično središče – predstavljena tako VKP/b/ kot Stalinu. V praksi pa je bilo ravno obratno!

Zato je še najbolj verjetno, da je bil glavni motiv njegovega prihoda, da se kot organizacijski sekretar neposredno sreča s predstavniki KPJ v Španiji ter jih »na štiri oči« seznani s Stalinovim novim kurzom, hkrati pa jih posvari pred dejavnostjo NKVD (teh informacij ni bilo mogoče poslati po pošti, saj je vse pošiljke kontrolirala NKVD). Stridsbergova, ne brez razloga, govori o turobnem vzdušju v času Titovega bivanja v Barceloni: »Vedno znova sem zvedela, da so v Moskvi zasliševali vse Jugoslovane, da uporablja zaprti Gorkić zadnje dneve svojega življenja zato, da obremenjuje s svojo izpovedjo vse druge. Nekaj Jugoslovanov so poklicali v Moskvo« (ibid., 410).

Ni bilo malo revolucionarjev, ki so pod težo nečloveškega ravnanja na zasliševanjih podlegli pritiskom in spregovorili o imenih svojih partijskih sotovarišev. Sledile so aretacije, pa tudi gnev med članstvom, da je njihov sotovariš na zaslišanjih izdajal in je kot tak dežurni krivec za pogrom nad partijo. Šele danes nam je poznano, da so na zaslišanjih v Moskvi uporabljali za tisti čas najsoodnejše prijeme, vključujoč narkotike, kako človeka popolnoma psihično uničiti in ga spremeniti v vodljivo nesamostojno bitje, ki je na zaslišanju govoril in potrjeval tisto, za kar so ga tožilci obtožili. Sezname oseb, ki jih je aretirani »obtožil«, pa so bili že vnaprej pripravljene. Vzorčni primer, kako zlomiti obsojenca, je bil proces proti Nikolaju Buharinu (1938).

Naslednje, kar po mnenju biografov nesporno bremeni Josipa Broza Tita je, da naj bi opravljal »čistke« za Sovjete? Torej človek, ki ga je E. Blank uvrščal med »najpametnejše glave, k politikom prav velikih razmer« (ibid., 413), naj bi se prvenstveno ukvarjal s tovrstnimi kriminalnimi deli. Nadaljujmo v tem miselnem toku Titovih »biografov«: zato naj bi dobil za nagrado najvišje partijsko mesto s strani vodstva Kominterne! Če je temu tako, potem sledi logični sistemski zaključek: Tito ni bil nikakršna izjema, marveč pravilo v Kominterni, po katerem so vsi generalni sekretarji nacionalnih partij prišli na vodilni položaj, vključno z G Dimitrovom – generalnim sekretarjem KI, prek »likvidacij« vseh potencialnih konkurentov, ki so jim bili napoti. Potemtakem naj bi bila KI kriminalna združba in ne štab svetovne komunistične revolucije, v kar so iskreno verjeli komunisti, tudi na španskem bojišču, ne glede na stalinistične deformacije, Tito pa aparatčik? Zgodovina tovrstnih insinucij tega ni potrdila; nasprotno, Tita je uvrstila med »krivoverce« v stalinizmu, resda po sporu z IB. Za tovrstne trditve morajo Titovi biografi potemtakem ugrizniti ne samo v

kominternsko arhivsko gradivo, temveč tudi akceptirati opravljene študije o Kominterni, ki jih ni malo.⁴²⁷

»V posebnih dosjelih so bile zbrane denunciacije, ki so služile organom GPU oziroma NKVD pri zaslišanjih. V Sovjetski zvezi je bilo iz Evrope, kjer so bile komunistične partije v ilegali, ogromno političnih emigrantov. Več kot 800 jih je bilo tudi iz Jugoslavije. Oddelek kadrov KI⁴²⁸ se je seveda zelo zanimal za emigrante in je imel od vsakega izmed njih življenjepis, katerega je moral vsak sam napisati. Te življenjepise so nato strogo preverili« (Eiletz, 2006, 45). O svoji tovrstni izkušnji je Aleš Bebler, ki je prišel v Moskvo januarja 1933, zabeležil naslednje:

Zaradi prenapolnjenih tramvajev sem le s težavo prišel do hotela, kamor so me poslali. Hotel Lux, kar pomeni luksuzni, je bil hotel Kominterne.⁴²⁹ /.../ Mi, begunci, v začetku nismo imeli nobenih legitimacij. Dobivali smo listke za tri (skromne) obroke hrane na dan v našem hotelu. /.../ Prizadelo nas je, ko smo slišali natakarije, ki so pri kuhinjskem okencu glasno naročali boljšo hrano za funkcionarje KI. Pečeno kokoško za tovariša Otta Kuusinen! In podobno. /.../ Gledališče je postalo moje glavno razvedrilo v prvih tednih življenja v Moskvi. /.../ Tako je mineval čas.

Preiskava v Kominterni mi ni jemala ne časa ne živcev. Predstavnik KPJ v KI je bil Grgur Vujović, ki me je samo predstavil nekemu starejšemu sodelavcu, Letoncu Angaretisu. Zanj sem pozneje od Tita

427 M. Britovšek je bil med redkimi raziskovalci (v mednarodnem merilu), ki je raziskovalno delal v moskovskih arhivih še pred razpadom SZ. Kako je KI postala instrument Stalinove politike nam je razgalil v knjigi *Stalinov termidor* (1984). V slovenskem jeziku je na razpolago tudi pregledna študija S. Eiletza, *Skrivnost Kominterne* (2006), napisana v miselnem okviru in interpretaciji *Črne knjige komunizma* (Courtois idr., 1999), čeprav avtor v njej ponuja tudi nekatere 'izbrane' izsledke ekspertov in prvovrstnih poznavalcev KI, ki v moskovskih kominternskih arhivih sistematično raziskujejo od leta 1992, kot so: Bayerlein (1996; 1998; 2000; 2003a/b/c; 2014), Broué (1997; 2003), Huber (1996; 2003), Studer (1996; 2000), Tosstorff (2004; 2006), Vatlin (1996; 2009; 2016), Wolikow (2010), idr. Navedeni so sodelovali s svojimi prispevki o KI tudi v *Britovškovem zborniku* (Lešnik /ur./, 1996).

428 Obenem je služil kot *policijski center*, v katerem so Stalinovi agenti vohunsko delovali po nacionalnih partijah, potem ko so vtihotapili svoje agente v vsako partijo.

429 Hotel Lux je imel 300 sob, v katerih so bili nameščeni skriti mikrofoni (»ušesa«); prek njih je NKVD prisluškoval vsebini pogovorov in tako pridobival še dodatne informacije o stanovalcih (funkcionarjih KI) in njihovih gostih (gl. https://en.wikipedia.org/wiki/Hotel_Lux). Tito, ki je v moskovskem obdobju prebival tudi v Luxu, se je prav zato izogibal družbe, saj se je zavedal, da mora paziti na to, kar reče, posebno v prostorih s telefonskim aparatom. »Ta čas sem kar najbolje izkoristil za študij; edina pot mi je bila od hotela Lux do poslopja KI in morda me je to rešilo, da nisem prišel pod Stalinov nož« (Tito, v Pirjevec, 2011, 32).

lišal, da je bil pošten do naših ljudi. Tudi z menoj je bil lojalen. Postopek je vodil po starih, trdnih pravilih. Še z dvema pomočnikoma (eden je bil Nemeč, drugi Rus) me je zasliševal o življenju, od otroških let do prihoda v Moskvo. Zasliševanja so trajala cele ure in vse so stenografirali. Tekst so vsi trije preučevali in iskali v njem kakšno nelogičnost. Po nekaj tednih so me povabili na novo zasliševanje. Tokrat sem moral vse svoje življenje pripovedovati še enkrat, s prekinitvami, kadar je imel kdo od članov komisije kakšno vprašanje.

Pa spet prekinitev za več tednov in spet vse od začetka. Po približno treh mesecih mi je G. Vujović povedal, da je zadeva končana. Ničesar sumljivega niso našli. Poslal me je k tovarišu Iskrovu, Bolgaru, ki je bil odgovoren za kadrovska vprašanja v KI. Tudi on mi je povedal samo to, da je preiskava končana in da bi bilo dobro, če bolje spoznam Sovjetsko zvezo, če sem že tukaj. Pošiljajo me na Ural /.../. Niso me vprašali, kaj jaz o tem mislim. Diskusije ni bilo. To je bila direktiva (Bebler, 1981, 45–47).

Anketne liste so dopolnjevali specialisti za posebna področja in psihologi iz NKVD, ki so ocenjevali trdnost komunistov, možnost omahovanja, stopnjo discipliniranosti itd. (Britovšek, 1984, 400).

Bil sem v zaporu NKVD. Vstopil je neki uslužbenec, prinesel dva velika anketna lista in na kratko sporočil: »Izpolnite«. V SZ povsod izpolnjujejo anketne pole. V njih so postavljena vsa vprašanja, začnši od staršev in sorodnikov. V teh listih je treba navesti vse življenje človeka. Sovjetska birokracija gleda človeka po teh polah, NKVD po njih in svojih sodelavcih »tipa« človeka (Begović, v Dedijer, 1972, 330).⁴³⁰

S stalinsko čistko leta 1933 se je zgodil radikalen preokret tudi v mednarodnem komunističnem gibanju; odslej KI nastopa pretežno kot del državnega aparata sovjetske Rusije in s svojo dejavnostjo združuje radikalno propagando in oportunistično politiko, v mnogočem odvisno od zunanjepolitičnih nihanj Stalinove SZ (Vatlin, 1996). Odtlej se je od partijcev prvenstveno zahtevala absolutna pokornost direktivam »od zgoraj« in samokritika (s pomočjo

430 Vlajko Begović (njegov oče je sodeloval pri organiziranju atentata na Franca Ferdinanda v Sarajevu junija 1914) je na Dedijerjevo prošnjo napisal informacijo o svoji aretaciji s strani NKVD, ko je prišel kot politični emigrant februarja 1935 v Moskvo na zdravljenje in študij. V zaporu so ga zadrževali tri tedne pod obtožbo, da je nacionalist in terorist; tedaj ga je NKVD poskušal pridobiti za svojega sodelavca. Ker je odklonil, so mu kasneje preprečevali odhod v Španijo, med prostovoljce (Dedijer, 1972, 328–338).

mehanizma obveznega pisanja življenjepisov in izpolnjevanja vprašalnikov/ anketnih listov), kar je bilo podvrženo kontroli tako KI kot NKVD. Ta mehanizem je omogočil, da je vsak mogel biti obtožen, da je trockist,⁴³¹ privrženec drugih antipartijskih skupin, frakcionaš, sektaš, razredni sovražnik, sodelavec gestapa, zarotnik in/ali sovražnik ljudstva in partije.

Leonid Babičenko v članku »Moskvinova komisija« (vodil jo je obveščevalni oficir Mihail Trilliseer s psevdonimom Mihail Moskvin) na osnovi kominternskega arhivskega gradiva razgalja, kako je VKP/b/ – z D. Manuilskim kot svojim najbolj eksponiranim predstavnikom – politično in organizacijsko vodila Kominterno v izvrševanje krvavih čistk, katerih žrtve sta bili dve ciljni skupini: prvo so tvorili politični emigranti v Sovjetski zvezi, drugo pa sodelavci aparata KI. Splošna obtožnica je temeljila na domnevnem vdoru sumljivih inozemskih komunistov in emigrantov, ki naj bi se vrinili – zaradi nepazljivosti IK KI ter Mednarodne rdeče pomoči (MRP) v vrste VKP/b/. Od januarja 1936 je nadzor upravljala Moskvinova komisija, od oktobra 1936 pa Komisija za preverjanje kvalifikacij, ki je skupaj s kadrovskim oddelkom IK KI izvajala »kontrolno« nad celotnim aparatom IK KI, pa tudi nad politično emigracijo. Posebno sumljivi so bili tisti, ki so prestali kazen v »buržoaznih« zaporih (op. v to kategorijo je spadal Tito) ali fašističnih koncentracijskih taboriščih (tam bi bili lahko pridobljeni za vohunsko službo!), pa tudi prijatelji in znanci tistih ki jih je NKVD že zaprla. Kdor je odstopal od »generalne linije« KI, VKP/b/ ali svoje partije, je dobil oznako kot npr. »spravljivo naravnan«, »ne zagotavlja potrebne budnosti«. Izrečena so bila priporočila kot: »Kadrovskemu oddelku je naročiti, da izroči material o dotični osebi NKVD-ju«. Tekom leta 1937 so bili poklicani eksteritorialni sodelavci IK KI na kontrolo v Moskvo. Pričela se je pot k vrhuncu krvavih represij 1937/38 (Babičenko, 1996, 315–319).

Poglejmo si dva primera avtobiografij za potrebe KI in NKVD: Dragotina Gustinčiča-Golubova (23. marec 1936) in Rada Vujovića (maj 1935):

/.../ Nisem sodeloval v partijskih grupah. Bil sem preverjen v KPJ (1932–1933) in v VKP/b/ (v Moskovskem vodovodu, 1933). Priporočen sem za prehod v VKP/b/, Golubjev (AJ: »Jugosloveni u SSSR-u«, G/8-507).

431 Zelo pogosto niti tisti, ki je obsojal, niti tisti, ki je bil obsojen, nista vedela, kaj je pravzaprav »trockist« in kaj je »trockizem«. Šlo je za iracionalno sataniziranje osebe ali skupine, ki so jo ožigosali za trockistično, ultralevičarsko, revizionistično, izdajalsko, razrednosovražno. Komunistične partije, ki jih je bolj ali manj obvladovala VKP/b/ preko KI, so vsekakor brez pridržka odklanjale trockizem; predvsem so ga opredeljevale tako kot Stalin, namreč kot *levičarski odklon* (Sruk, 1995, 346).

Rade Vujović pa je moral svojo prvotno oddano avtobiografijo dopolniti še z naslednjim:

Brat (op. Vojo) je že drugič izključen iz VKP/b/ zaradi dvoličnosti in kontrarevolucionarne dejavnosti ter kaznovan s 5 letnim zaporom. /.../ Po prihodu v SZ (avgusta 1932) sem pokazal premalo budnosti v odnosu do brata dvoličneža in kontrarevolucionarja. Šele po uboju tovariša S. Kirova (1934) sem pomagal partiji v njenem razkrinkavanju (Gligorijević, 1983, 251).

Obe biografiji sta ne samo povedni, pač pa tudi vzorčni. Tako je Gustinčič v svoji samokritiki povedal, da kot partijec ni bil nikdar frakcionaš, torej se ni omadeževal s sodelovanjem ne v levih ne v desnih frakcijah, da nima etikete ne trockista ne gorkičevca, pa tudi ne stalinista. Pri oznaki »stalinist« je potrebno biti previden, čeprav danes na splošno z njo označujemo pristaše Stalinove linije. Kdor se je v tistem obdobju označil za »stalinista«, se je obsodil sam, saj je priznal, da ni na »generalni« liniji oziroma marksistično-leninistični doktrini. Za Stalina so bili namreč tudi t. i. »stalinisti« razumljeni kot frakcionaši. Še več, Stalin je rabo te oznake razumel kot poskus, da tudi njega postavijo ob bok Trockega, Buharina idr. ter ga nekega dne razglasijo za frakcionaša. Zato se je te oznake otepal in je vedno govoril o »generalni«, pravoverni liniji. Gustinčičevo avtobiografijo so zagotovo v KI in NKVD preverili, in četudi je bil intelektualec, med ustanovitelji komunistične stranke v Sloveniji (1920), v vodstvu KPJ (član CK in Politbiroja) v dvajsetih letih in prostovoljec na španskem bojišču, je »čistke« preživel, predvsem zato, ker ni sodeloval v frakcijskih bojih, značilnih za medvojno delovanje KPJ. To je eno in drugo, sila pomembno, v nasprotju z mnogimi ni javno komentiral Stalinove politike in njegovih ukrepov, skratka ni bil na spisku t. i. »sovražnikov« sistema. Podobno velja za Tita. V času bivanj v Sovjetski zvezi, ki so sovpadala s čistkami v letih 1935/36 in 1936–1939, se Tito javno ni izpostavljal z razpravami o Stalinovih političnih in oblastnih ukrepih. In prav to je bil eden ključnih dejavnikov, da je preživel čistke, četudi je bil obtožen trockizma (Dimitrov se je zavzel zanj). In kakšne vtise je imel tedaj o Sovjetski zvezi?

Bil sem tam dovolj dolgo, da sem si lahko ustvaril določeno sliko. /.../ Ko sem delal tam, sem opazil razne slabe stvari, videl sem mnogo karierizma in komolčarstva, se pogovarjal s kolhozniki in videl, kako je kolhoznika, ki mi je hotel nekaj povedati, drugi sunil s komolcem. Ljudje v Moskvi so se nekako izogibali drug drugega, se obotavljali govoriti, vsak hip so bile aretacije, ljudje so izginjali čez noč in nihče

ni smel vprašati, kam so bili odpeljani. Videl sem mnogo, mnogo krivic. /.../ Vse to sem tedaj videl, toda vzroki vsega tega mi niso bili tako jasni kakor danes, ker se je vsa zadeva sedaj že mnogo bolj razvila. Toda moja revolucionarna dolžnost mi je tedaj nalagala, da tega ne kritiziram in da ne pomagam tuji propagandi proti tej deželi, ker je bila SZ tedaj edina država, v kateri je bila izvršena revolucija in kjer bi moral zrasti socializem. /.../ Utegnil bi mi kdo očitati, da nisem imel poguma. Ne, mislim, da nihče ne more reči, da pri nas ni poguma. Tako meni kakor mnogim od nas je bila tistikrat edina misel: ne storiti ničesar, kar bi škodovalo celotnemu nadaljnjemu razvoju mednarodnega gibanja. Mislil sem kakor mnogi drugi, da je to samo prehodna notranja stvar, ki se bo postopoma uredila. V sebi sem bil velik boj proti tistemu, kar sem videl, a sem opravičeval ruske komuniste s tem, da jim je nemogoče vse naglo doseči, čeprav je od oktobra 1917 že preteklo razmeroma lepo obdobje /.../ (Tito, v *Dedijer*, 1972, 312–313).

Vujovičeva avtobiografija je bolj zapletena. Priznal je, da je bil premalo buden oziroma premehak do brata. To pa ni bila olajševalna okoliščina, nasprotno, za totalitarni sistem, ki je atomiziral družbo in posameznike do skrajnosti, nič ni sveto, tudi družina ne. S tem si je deloma spisal samoobtožnico; poudarjam deloma, kajti Rade je bil kot intelektualec in komentator Stalinovih ukrepov na spisku »razmišljajoči delavci« in uvrščen v posebno kategorijo »tujih elementov« v partiji, ki so jo podvrgli bolj odločni in sistematični čistki. Ali je s svojim zapisom ovadil tudi brata Voja? Na prvi pogled bi lahko zaključili, da je Rade odgovoren za bratovo likvidacijo. Vendar temu ni bilo tako. Voja Vujović, soustanovitelj in prvi sekretar KIM ter član predsedstva Izvršnega komiteja KI, je bil Leninov kader in v javnosti oster kritik Stalinove politike od sredine 20-ih let; njega je še pred Radetovim zapisom odpisal in obsodil sam Stalin (Radeta bi lahko imeli potemtakem zgolj za »dežurnega« krivca).⁴³² Namreč, sezname likvidacij so bili pripravljene vnaprej, po kategorijah dejanskih in morebitnih sovražnikov, pa tudi takih, ki so vedeli »preveč« (spiski N: 1. splošni,⁴³³ 2. nekdanji vojaški delavci, 3. nekdanji delavci NKVD, 4. žene sovražnikov ljudstva).

432 Vojislav/Voja je bil ustreljen 3. novembra 1936; najmlajši brat Grgur (v prvi polovici 20-ih let je študiral sociologijo na Dunaju), mdr. sekretar SKOJ in KIM, je bil julija 1937 aretiran in ubit; brat Radomir/Rade, eden najvidnejših komunističnih intelektualcev svojega časa (psev. Franc Licht), vodja komunistične mladine Balkana, predstavnik KPJ v KI in organizacijski sekretar KPJ, je bil novembra 1938 aretiran in aprila 1939 ustreljen.

433 V prvo kategorijo obsodb »N-1« (splošni) so spadale smrtne kazni z ustrelnostjo. Spiske sta pregledala Stalin in Molotov (Britovšek, 1984, 380).

Svojo pretresljivo življenjsko zgodbo (ki je žal istovetna pri večini zapornikov) – od aretacije do obsodbe, pa tudi golgoto prestajanja zaporne kazni v gulagu v Sibiriji – je opisal Karlo Štajner (1977), direktor založniško-tiskarniškega podjetja komunistične internacionale od l. 1932 do nepričakovane aretacije:

Začelo se je 4. novembra 1936 v Moskvi /.../. Bilo je sredi noči. Iz trdnega spanja me je nenadoma zbudil zvonec na vratih. /.../ Ko sem odprl vrata, sem zagledal tri može v uniformah, oficirja in dva vojaka. Ko si je oficir razpel plašč, sem opazil nadporočniški čin NKVD. /.../ Čez deset minut se je avtomobil ustavil pred glavnim poslopjem NKVD na Lubjanki. /.../ Več mesecev me niso zasliševali in šele avgusta 1937 sem ponovno zaslišal znani klic: – Pojdi, Štajner. To je pomenilo zaslišanje. /.../ Čez tri dni me je poklical upravnik zapora, mi izročil obrazec, izpolnjen s pisalnim strojem, ter mi ukazal, naj ga preberem in podpišem. Bral sem:

»Obtožba – NKVD je iz zanesljivih virov zvedel, da je politični emigrant Karl Štajner delal za gestapo in se ukvarjal z vohunstvom ter pripravljaval diverzantske akcije. Obtoženi Štajner se je v ta namen povezal z mnogimi tujimi in sovjetskimi državljani. Pripadal je organizaciji, ki je ubila S. M. Kirova. Kljub temu, da obtoženi taji, je njegov zločin dokazan z izjavami prič. Zardi vsega tega je Štajner obtožen po 6., 8. in 9. točki 58. zakona. Po zakonu, sprejetem 1. decembra 1935, obtoženca izročamo vojaškemu kolegiju vrhovnega sodišča ZSSR. Vrhovni državni tožilec Višinski.«

Nobenih utvar ni več, da bi me sedaj, ko sem prejel obtožbo, izpustili. Spoznal sem, da je tisti, ki ga zapro, že vnaprej kriv, tako je neomajno načelo NKVD. Sojenje je le formalnost, prevara, nič več. /.../ Sojenje je bilo končano v manj kot dvajsetih minutah, brez državnega tožilca in obrambe. Na istem hodniku kjer je bila sodna dvorana, je vojak odprl vrata celice in me potisnil vanjo. Znašel sem se med jetniki, ki so bili obsojeni istega dne, pred istim vojaškim sodiščem, po enakem postopku kot jaz. Bilo jih je osemnajst, vse so obsodili v manj kot štirih urah. Nekateri so bili delavci, drugi kmetje, tehnična inteligenca in partijski funkcionarji, eden pa je bil celo cirkuški direktor.

Ko sem vstopil, me nihče ni vprašal, koliko let sem dobil, saj so vsi vedeli. Nihče se tudi ni zanimal, kako je tekla razprava in kakšna je bila obrazložitev obsodbe, pri vseh je potekalo do pike enako. Obsodbe so napisali že vnaprej. Nihče od obsojenih ni zahteval, da bi dobil

razsodbo tudi pismeno, saj bi bilo to nesmiselno. V obsodbi je bilo jasno rečeno, da ni mogoča nikakršna pritožba. Nihče se ni mogel pritožiti na višjo instanco, o pomilostitvi ni bilo niti govora. Takšna je bila zakonodaja Stalina in njegovih najbližjih delavcev: Višinskega, Smirnova, Urliha, Matuljeviča in drugih (Štajner, 1977, 11–39).

Birokratski postopki so velevali, da mora imeti vsak sklep o usmrtni utemeljitev/obtožnico, ki jo podpišeta dva člana nacionalne partije usmrčenega. Največkrat so te »spise«, ki jih danes raziskovalci razglašujejo za dokazne/kronske dokumente, birokrati arhivsko uredili nekaj mesecev po likvidaciji, potem ko so jih spisali in 'poskrbeli' za podpisnika. Res pa je tudi, da je tovrstne ovadbe in izjave sotovarišev NKVD perfidno koristil kot pokritje za svoje krvave obračune in represije. Zato je kogarkoli obtoževati odgovornosti za smrt svojega partijskega tovariša, sorodnika – na podlagi njegovega (so) podpisa obtožnice – milo rečeno nepoznavanje ali nerazumevanje delovanja stalinističnega totalitarnega sistema v praksi, pred katerim je bil varen edinole Stalin (in še to do zanj usodnega marca 1953). Pri nas, v Jugoslaviji smo imeli vsaj dva podobna primera: Dachauski procesi in Goli otok. Sezname oseb, katerim so odvzeli svobodo, so bili vnaprej pripravljene. In tudi vsak individualni poskus »reševanja« zaprtega, je bilo tvegano početje, saj se je lahko tak »reševalec« mimogrede znašel med obtoženimi in zaprtimi.

Represivne metode in stalinske čistke so bile razkrite v SZ na 20. kongresu KPSZ (februarja 1956) v tajnem referatu generalnega sekretarja Nikite Hruščova: »O kultu osebnosti in njegovih škodljivih posledicah« (Vrhovec in Čepo /ur./, 1970). Z 20. kongresom se je začel proces destalinizacije, pa tudi rehabilitacije nedolžno obsojenih in izginulih v stalinskih čistkah. Tako imenovane državljanske rehabilitacije so potekale po vrstnem redu (kategorijah žrtev), ki ga je sprejelo Vrhovno sodišče SZ, medtem ko so bili posamezniki rehabilitirani na izrecno prošnjo bližnje družine. Nacionalne partije, ki so morale, skladno s centralistično organiziranostjo Kominterne, izključiti svoje člane, obsojene v stalinskih čistkah, pa so po 20. kongresu sovjetske partije večinoma opravile njihovo politično, to je partijsko rehabilitacijo, med njimi tudi jugoslovanska. Tito je o tem v »Predgovoru« k *Zbranim delom* (maja 1977) zapisal:

Nedopustno vmešavanje Kominterne v življenje komunističnih partij je imelo zelo škodljive posledice. Tako smo na primer v zvezi z uprizorjenimi procesi proti starim revolucionarjem v ZSSR v glavnem brez pripomb sprejeli takšno razlago, kakršno so nam o njih dali uradni sovjetski organi. Takrat so v Stalinovih čistkah izginili tudi

mnogi jugoslovanski komunisti, ki so vse svoje življenje posvetili revoluciji. Vse takšne ljudi moramo popolnoma rehabilitirati, osvetliti njihovo življenjsko pot in ugotoviti njihovo mesto v našem revolucionarnem gibanju. Za mnoge smo to že naredili. Toda tudi ljudem, kot so na primer Milan Gorkić, Ivan Gržetić, Antun Mavrak in drugi, moramo dati ustrezno mesto v zgodovini našega revolucionarnega gibanja. Popolnoma jasno je, da tudi Gorkić ni bil tuj vohun, kakor so ga obtoževali (Broz Tito, I/1978b, xiii–xiv).

Zato moramo, pred dajanjem kakršnihkoli »sodb«, imeti v vidu še specifične razmere v jugoslovanski partiji, ki so jo zaznamovali notranji frakcijski spopadi, nadalje poznati tako partijsko kot tudi policijsko arhivsko gradivo ministrstva za notranje zadeve, ki se nanaša na KPJ (nekateri člani KPJ so namreč na zaslišanjih klonili in postali sodelavci policije!), hkrati pa tudi upoštevati naravo in ustroj stalinističnega totalitarnega režima,⁴³⁴ še posebej notranje frakcijske boje v SZ in velike stalinske čistke, kar vse se je odražalo tudi v mednarodnem komunističnem gibanju.⁴³⁵

Med sovjetskimi raziskovalci postalinskega obdobja je zelo razširjeno prepričanje, poudarja Britovšek (1984, 340), da so Stalin in njegovi stalinovci začeli uporabljati metodo čistk šele po uboju Sergeja Kirova v decembru 1934. leta. »Veliko čistko«, ki so jo izvajali Stalin, Ježov in Malenkov, pojasnjujejo kot odgovor na teroristični akt Leonida Nikolajeva proti Kirovu (voditelju partijske organizacije v Leningradu). Trditev Hruščova in Mikojana, da je Stalin začel uvajati teror v partiji šele po 17. kongresu leta 1934, je enostranska, netočna in zgodovinsko ni prepričljiva. Po manipuliranju s kadri v dvajsetih letih je Stalin nenehno čiščenje partije postalo pomemben vzvod za krepitev njegove osebne oblasti. Z metodo periodičnih generalnih čistk, ki so se začele leta 1925, je utrdil položaj svoje skupine. Čistke so postale univerzalno sredstvo obračunavanja ne samo z obstoječo opozicijo v partiji, temveč tudi s potencialno opozicijo. Njegov osnovni cilj je bilo uničenje »razmišljajoče« partije. Takšen cilj pa je bilo mogoče doseči samo s politično in fizično likvidacijo vseh tistih, ki so kritično razmišljali

434 V zelo povednem delu R. Medvedeva (*Svi Staljinovi ljudi*, 1987) nam avtor nazorno prikaže, kakšen človeški material (Stalinovi pomočniki) je bil potreben kreaciji stalinizma: nesposobni Vorošilov, marljiva in poslušna Kaganovič in Molotov, spretni Mikojan, teoretično blede »aparatačik« Suslov ter mali uradnik Malenkov. Na takšne ljudi se je Stalin naslanjal; oni so mu bili neobhodno potrebni za učvrstitev totalitarne diktature, istočasno pa je bil tudi on njim potreben, da so lahko obdržali svoj del vpliva in moči.

435 Gl. dela M. Britovška: *Boj za Leninovo dediščino* (1976), *Carizem-revolucija-stalinizem* (1980), *Stalinov termidor* (1984); z njimi se je uvrstil med mednarodno priznane raziskovalce stalinizma.

o njegovem sistemu. Taki so bili stari kadri iz časov revolucije in državljanske vojne. Ti ljudje, ki so se borili v prelomnem obdobju ruske revolucije, so postali glavna ovira na Stalinovi poti k osebni diktaturi. Čistke partije je zajela tako vrhove partije kot široke partijske množice. Čistke niso tekle nikoli »spontano«, temveč so vselej imele določen cilj, izvajali pa so jih na tekočem traku.

Prva čistka v letu 1925 je zajela partijske celice visokih šol in ustanov, druga čistka v letu 1926 vaše partijske organizacije, tretja generalna čistka je bila v letih 1929 in 1930. V letu 1933 je sledila četrta generalna čistka, ki je postala obvezujoča tudi za KI in njene sekcije/kompartije.

Januarja 1933 je bilo v Moskvi najavljeno radikalno čiščenje VKP/b/, ki so ga morale sprejeti tudi druge partije/sekcije KI. O izvajanju čistke znotraj KPJ se je prvič razpravljalo na seji politburoja CK KPJ 28. februarja 1933 (Tito je bil na robiji). Tedaj je Đuka Cvijić, so-ustanovitelj KPJ in pripadnik levega kroga hrvaških intelektualcev (M. Krleža, A. Cesarec, K. Horvatin, S. Miljuš), ostro nastopil proti Gorkičevi zahtevi, da se izvedejo čistke to je izključitve iz članstva KPJ po naročilu KI in VKP/b/. Takšne zahteve je smatral kot vmešavanje v notranje zadeve KPJ ter menil, da se eventualne čistke izpeljejo brez sodelovanja drugih partij. Toda Cvijićevo mnenje je bilo osamljeno; zato je protestiral: »Vi ne marate ljudi, ki mislijo s svojo glavo, temveč iščete poslušne ljudi, ki bodo izvajali njihove zamisli. A Gorkič je pravi genij, da svoja poročila prireja tako, da njegovi pokrovitelji v KI dobijo vtis, da stvari tečejo kot so si jih oni zamislili v svojih pisarnah. A kje so tisti, ki so ustvarjali KPJ, ki so celo življenje preživel v boju? Pregnali so jih karieristi, kakršen je Gorkič. Kdo tega spoštovanega Gorkiča pozna v Jugoslaviji? Nihče. Poznajo ga samo 'aparatchiki' in emigranti. In on vodi našo Partijo!«⁴³⁶ Potem, ko so Cvijića izključili iz KPJ, je odšel v Moskvo kot emigrant in aprila 1938 izginil v stalinskih čistkah (gl. Očak, 1982).

436 Gorkič/Čižinski (rojen v češki delavski družini) je z 19. leti postal poklicni komunist, ko je v Moskvi začel delati v aparatu KI (1923). Frakcijski boji v VKP/b/ in KI so ga hitro pripeljali na površje. Bil je zelo angažiran v »razkrinkavanju« opozicionalcev, pa tudi pri zamenjavi Voja Vujovića z mesta sekretarja KIM (to njegov pomembni položaj je kasneje tudi dobil) in odstranitvi G. Zinovjeva s funkcije predsednika KI. Ta angažma ga je zblížal z D. Manuilskim in prek njega s Stalinom. V CK KPJ je prišel l. 1928 na zahtevo KI, ki se je zavedala, da je »edino Gorkič« sposoben, da tolmači Stalinov novi kurz. S prvo »čistko« jugoslovanskih kadrov je KI omogočila Gorkiču priti na čelo KPJ (1932). Čvrstost Gorkičevega vodenja KPJ je temeljila na popolni poslušnosti v procesu stalinizacije KI in njegovi spretni kadrovski politiki, ki so jo zaznamovale izključitve najbližjih konkurentov iz vodstva: Đ. Cvijića, B. Parovića, V. Čopića (Gligorijević, 1992, 252–253).

Peta generalna čistka je potekala v letih 1935/36. Pod krinko zamenjave partijskih dokumentov pa so izvedli še šesto veliko čistko partije, armade, inteligence in ljudstva v letih 1936–1939. V vsaki čistki so izključili iz partije veliko članov in po vsaki čistki so objavili nove kriterije za sprejem v partijo. V poštev za sprejem so prišli samo tisti, ki so brez pridržkov priznavali za voditelja Stalina, njegovo skupino pa za resnično »Leninovo partijo«. Kot kaže analiza dokumentov so Stalinove čistke v zadnji konsekvenci omogočile realizacijo dveh ciljev: prvi, likvidacija stare Leninove partije in drugi, ustanovitev nove Stalinove partije.

Generalni režiser čistk – Stalin – je bil skrit v suflerski loži. Na prizorišču se je pojavil samo z replikami oziroma z govori, v katerih je nastopal kot »pomirjevalec« in »ljubitelj miru«, ali pa je govoril o kakšni prijetnejši temi od čistk. Na dan, ko sta bila ustreljena Zinovjev in Kamenjev, si je z Vorošilovom ogledoval letalsko parado na letališču Vnukovo. Aretacije Buharina in Rikova leta 1937 ni niti omenil. Plenumom CK je Molotov dajal politični ton. Kaganovič jih je ideološko utemeljeval, Ježov pa je sklepe policijsko-inkvizitorsko izvajal (Britovšek, 1984, 394).

Torej šele primerjave zapisov v dokumentih različnih izvorov, ob hkratnem upoštevanju tako nacionalnih kot svetovnih specifičnih razmer, v katerih je z vzponi in padci delovalo komunistično gibanje, nam omogočajo priti do neke objektivnejše slike in ocene; ne pa tudi do končne »sodbe«, kajti raziskovalci nismo sodniki, pa tudi politična motiviranost bi nam morala biti tuja! V nasprotnem je uporabnost »sodb« Titovih biografov o njegovih denunciacijah in likvidacijah politično modna⁴³⁷ le na teritoriju nekdanje skupne države, in še to zgolj pri nekritičnem bralstvu. Skratka, da bi lahko potrdili ali ovrgli tovrstne hipoteze, morajo raziskovalci – eksperti za Kominternu in njene sekcije opraviti (v okviru mednarodnega sodelovanja) še vrsto predhodnih interdisciplinarnih in mednarodno primerljivih študij. Aldo Agosti, ugledni italijanski zgodovinar komunističnega gibanja, se v svoji razpravi »Problematika virov in metod za zgodovinarja komunizma v 'postkomunističnem' obdobju« sprašuje, kakšen vpliv ima zlom »realsocialističnega« sistema in kriza komunistične ideologije na zgodovino Tretje internacionale in komunističnih partij? Odgovarja, da se z odprtjem arhivov Kominterne v Moskvi odpirajo nove perspektive raziskovanja, hkrati pa svari pred nevarnostjo »senzacionalizma«. Da bi se temu izognili, se zavzema za nekatere metodološke kriterije, ki jih je

437 Z »modnim« je mišljena vsesplošna zgodovinska revizija antifašizma in komunizma, ki se je začela pojavljati v zgodovinoisju po padcu berlinskega zidu (1989). O vzrokih, idejnih smereh in politikah, ki spreminjajo sliko zgodovine od koncu 20. stoletja, gl. Kuljić, 2002. V ta okvir revizionizma se umešča tudi revidiranje Tita (gl. Kuljić, 2011).

potrebno upoštevati, kot sta: »razlikovanje med idejnim in socialnim vidikom pojava komunizma ter nujnost, da na njegovo zgodovino gledamo ne da bi ga skušali ocenjevati zgolj po končnih rezultatih« (Agosti, 1996).

Zato velja spomniti, da je kar nekaj jugoslovanskih raziskovalcev sistematično delalo v kominternskih⁴³⁸ in jugoslovanskih partijskih in policijskih arhivih ter objavilo relevantne znanstvene monografije/biografije o naših partijskih funkcionarjih v KI,⁴³⁹ npr. Očak: *Vladimir Čopić* (1980), *Braća Cvijići* (1982), *Gorkić* (1988); Gligorijević: *Voja Vujović* (1983); Zovko: *Kamilo Horvatin* (1980); Cerjan: Vilim (Wilhelm) Horvaj (1985); Mujbegović in Vujošević: *Jugoslovanski komunisti v stalinskih čistkah* (1996) itn. Toda njihova dela so Titovi »biografi« bodisi prezrli ali zamolčali. Kuljić je v svoji izvrstni sociološko-zgodovinski monografiji o Titu (1998) poudaril, da je »delovanje v Balkanskem sekretariatu Kominterne najmanj raziskano obdobje v Titovi biografiji. Glede na to, da je bil tam sprejet s polnim zaupanjem, so se na tej osnovi pojavile hipoteze po l. 1991 (Dedijer idr.) o njegovem aktivnem sodelovanju v stalinskih čistkah. Vendar opozarja, da so Sovjeti v času informbiroja, najsilovitejšega povojnega spora s Stalinom, obtoževali Tita kot fašista in revizionista, toda ne kot predvojnega likvidatorja! »Če bi imeli tovrstne dokaze, se ne bi obotavljali, da jih objavijo in s tem razcepijo KPJ in kastrirajo Titovo karizmo,« utemeljeno zaključuje Kuljić (1998, 91).

IV.

Titovi biografi »senzacionalistično« dokazujejo, sklicujoč se na najnovejše »spominske« zapise ter vprašljive in iz konteksta iztrgane kominternske dokumente, da naj bi Tito izkoristil špansko vojno med drugim tudi za likvidiranje vseh morebitnih tekmecev (B. Parovića, M. Gorkića, P. Miletića, G.

438 Raziskovalci iz Arhiva CK ZKJ v Beogradu (Ubavka Vujošević idr.) so v moskovskih arhivih KI po letu 1956 (po normalizaciji odnosov med KPSZ in KPJ/ZKJ) sistematično pregledovali in preslikavali na mikrofilme dokumente in drugo gradivo, ki se nanaša na odnose med KI in KPJ; to gradivo zdaj hrani AJ v Beogradu. Raziskovalci Instituta za mednarodni radnički pokret (zdajšnji Institut za evropske studije) v Beogradu pa so delali na kritični izdaji stenoogramov in dokumentov vseh kongresov in plenarov Kominterne (KI, 1981–1983) in objavili vrsto študij v okviru odnosov med KI in KPJ (gl. Cvetković, 1985; Dajić, 1996; Lešnik, 2005).

439 Pred dajanjem »etikete« (kot je »likvidator«) bi se morali tovrstni pisci podrobno seznaniti tudi z biografijami jugoslovanskih partijskih funkcionarjev, pri čemer ne bi smeli prezreti podatka o njihovem morebitnem statusu »inštruktorja« ali »predstavnika« KI pri CK drugih partij (Čopić, Vujović idr.). Namreč po svoji funkciji so morali v KI pošiljati poročila o stanju in napredovanju partije pri kateri so delovali, vključno z ocenami vodilnih kadrov. Hkrati pa so vodilni partijski kadri ocenjevali delo inštruktorjev in predstavnikov v svojih poročilih, poslanih KI. Vsa ta poročila, s katerimi je NKVD operiral za svoje potrebe/čistke, se hranijo v arhivih KI.

Vujovića, V. Ćopića idr.) za mesto generalnega sekretarja KPJ. Toda na njihovem spisku »vseh« ne zasledimo Lovra Kuharja/Prežiha, člana najožjega partijskega vodstva in najbolj resnega Titovega konkurenta na tem vodilnem partijskem položaju, po aretaciji M. Gorkića (gl. Deželak Barič, 2010). Samo po sebi se poraja vprašanje – če sledimo logiki, ki nam jo ponujajo biografi, zakaj Tito Prežiha potemtakem ni poslal bodisi na špansko bojišče ali likvidiral? Nasprotno, Tito je Prežiha imenoval avgusta 1937 (po odstavitvi Gorkića) za predstavnika Partije v Parizu. V letih 1937–1939 je Kuhar skrbel za partijski arhiv, vodil knjigarno KPJ »Horizons«, organiziral tiskanje partijskega glasila *Proleter* in drugih komunističnih spisov ter upravljal delo centra za prostovoljce, ki so iz Jugoslavije odhajali v Španijo, v mednarodne brigade. Ko govorimo o 'resnem' kandidatu, imamo v vidu predvsem dejstvo, da Prežih – v nasprotju z vsemi potencialnimi, namišljenimi in samoimenovanimi kandidati – ni bil na nobenem sovjetskem spisku kategorij notranjih in zunanjih »sovražnikov«, kar je bil eden glavnih pogojev za imenovanje na vodilni partijski položaj. Druškovič (1983) v svoji razpravi o Prežihu dokumentirano utemeljuje, da L. Kuhar v izmenjavi pisem z moskovskima dopisovalcema D. Gustinčičem in I. Regentom (ki prav tako nista bila na nobenem sovjetskem seznamu za »odstrel«) ne sprašuje o dogajanju v Sovjetski zvezi, tudi ne o notranjem spopadu Stalina z nasprotniki.

V pismih kakor tudi drugače Lovro Kuhar ni komentiral negativnih strani v sovjetskem razvoju. Če je pogovor nanesel na označene razmere v deželi socializma in so mlajši komunisti karkoli kritizirali, je menjal temo pogovora, kakor je to pojasnila piscu teh vrstic Marija Vilfan. Vendar pa pri Prežihovem zadržanem vedenju ne gre pomisliti na kakršenkoli oportunistem, temveč bolj za načelno obrambno stališče. Kot profilirani komunist prve generacije, ki je zrasel in se razvijal mnoga leta tako rekoč v nedrih mednarodnega komunizma, je imel drugačen razgled na nevarnosti, saj je predobro poznal mehanizem Stalinove oblasti (ibid., 1160–1161). K temu lahko dodamo, da sta si bila s Titom glede teh spoznanj, izkušenj in opreznih ravnanj podobna.

Resda so se mnogi jugoslovanski partijski funkcionarji, ki so praviloma živeli v tujini, javljali na sedežu Kominterne v Moskvi in pričakovali imenovanje na mesto generalnega sekretarja (to potrjujejo dokumenti), toda raziskovalci se moramo vprašati, mar je bilo to imenovanje takrat prednostna naloga za KPJ in vodstvo KI? Odgovor je nikalen! Namreč CK KPJ, ki je deloval v tujini (1929–1937), se je soočal – tako zaradi svoje neenotnosti (vzroki tičijo

v hudi krizi v medsebojnih osebnih odnosih in posledičnih obtoževanj, ki so jih slišala tudi moskovska 'ušesa'), kot tudi meglenih predstav o dejanskem stanju v Partiji in Kraljevini – z izoliranostjo, brez trdne opore članstva, še posebno, ker ni imel ustrezne koncepcije za uspešno aktiviranje množic v domovini. Posledično so v vodstvu KI, ki je bila dobro informirano o nezavidljivem stanju, resno razmišljali o likvidaciji KPJ, tako kot se je pripetilo poljski in korejski partiji. Povedano določneje, s strani KI bo imenovan na ta položaj tisti, ki bo uspel v doglednem času organizacijsko utrditi Partijo in jo spraviti v gibanje, to je povezati z ljudskimi množicami in z novimi političnimi/levimi zavezniki, skladno z generalno protifašistično ljudskofrontno politiko KI; v nasprotnem, je bila nedvoumna KI, bo sledila razpustitev KPJ. Torej v času najbolj usodne partijske krize, ko se je KPJ soočala s kominternsko grožnjo »likvidacije«, se Titovi biografi senzacionalistično fokusirajo na vprašanje imenovanja generalnega sekretarja in ne na napore vodstva za njeno ohranitev! Ob tem še spregledajo, da je reševanje obstoja KPJ potekalo v turbulentnem družbenem času, ki ga je determinirala španska državljanska vojna v vsej njeni kompleksnosti, nadalje šesta velika stalinska čistka kadrov v VKP/b/ in KI ter diplomatske igre velikih sil na predvečer druge svetovne vojne (münchenski sporazum, pakt Hitler-Stalin). Ozadje Stalinovih čistk kominternskih kadrov, na podlagi dokumentov, ki jih hrani Centralni arhiv Ministrstva za varnost Rusije, razgalja B. Starkov:

Poleti 1937 so »čistke« v SZ – z množičnim zapiranjem partijskih in državnih funkcionarjev – dosegle vrhunec. Nikolaj Ježov, ljudski sekretar za notranje zadeve (NKVD), je na zasedanju plenuma CK VKP/b/ (junija 1937) pojasnil, da se je v državi razširila ilegalna organizacija. Skupaj s komaj končanim sojenjem in ustrelitvijo vojaške skupine na čelu z maršalom Tuhačevskim naj bi to pomenilo, da je SZ na robu državljanske vojne, ki bi jo lahko preprečili le organi državne varnosti. Ježov je prosil CK, da podaljša izredna pooblastila NKVD v boju proti sovražnikom ljudstva.

Stalin je predlagal, da bi podprli prošnjo Ježova. Nesoglasja je povzročil nepričakovan govor G. Kaminskega, ljudskega sekretarja za zdravstvo. Le-ta je poudaril, da je treba proti kadrom ukrepati previdno, omenil je grobo kršenje zakonov s strani NKVD in zaključil: »Na ta način bomo postrelili vso partijo!«. Malo zatem ga je aretiral M: Frinovski, vodja uprave državne varnosti. Še večji odmev je imel govor Osipa Pjatnickega, vodje politično-administrativnega oddelka CK VKP/b/ in nekdanjega sekretarja Kominterne (do l. 1935), ki je

predvsem skrbel za zveza KI s tujino. V svojem govoru je pojasnil, da kategorično zavrača smrtno obsodbo N. Buharina, A. Rikova in drugih, ter se izrekel proti izrednim pooblastilom NKVD in Ježova, ki ga je označil za brezvestnega in strašnega človeka. Pjatnicki je vztrajal, da je potrebno te organe še strože nadzorovati in predlagal ustanovitev komisije, ki naj bi raziskala delovanje Ježova. /.../ Ker se Pjatnicki na zahtevo Stalinove skupine ni hotel distancirati od svojega govora in predloga, so ga na naslednjem zasedanju plenuma – na podlagi 'neizpodbitnih' dokazov NKVD – obdolžili, da je policijski ovaduh, pa tudi, da je kot izkušen provokator v KI vključil tudi trockistične agente, s katerimi je naklepal teroristična dejanja proti voditeljem VKP/b/ in sovjetske države. Pjatnickega je 7. julija 1937 aretiral Ježov osebno. Priredili so spektakularen proces o domnevnem delovanju trockistov in desničarjev v vodstvu KI. Vendar je Pjatnicki, kljub fizičnemu mučenju, krivdo trdovratno zanikal. /.../

Preiskovalni dokumenti iz obdobja maj/junij 1938, »grobi zapisi pričevanj«, pričajo o trdovratnem odporu nekdanjega sekretarja KI, ki je s tem preprečil načrtovano (četrt) sojenje proti funkcionarjem KI. Obtožnica proti Pjatnickemu obsega naslednje postopke: Po naročilu Trockega naj bi agentom pomagal priti v KI. Zaslužil naj bi 10.000 rubljev, se ukvarjal z vohunstvom za Japonsko ter načrtoval napad na L. Kaganoviča. Vojaški kolegij vrhovnega sodišča SZ ga je obsodil na smrt; kazen je bila izvršena konec julija 1938.

Provokacija Ježova proti Pjatnickemu je imela le en cilj – kompromitirati znanega boljševeka, ki je vedel preveč o skrivnostih Kremlja in KI. Njegova odstranitev je bila nujno potrebna, da je lahko prišlo do tesnejših stikov med Stalinom in Hitlerjem. Njegov padeč in njegova aretacija pričata o zatonu kominternske dejavnosti. Sedaj Stalin svojo svetovno politiko oblikuje s pomočjo zaveznika Hitlerja (Starkov, 1996, 309–313).

Z vsemi temi notranji in zunanji problemi/vprašanji, ki niso imela enoznačnega odgovora (tudi zaradi nepredvidljivih Stalinovih odločitev), se je (ne) posredno soočalo tudi vodstvo KPJ. Večini partijskega članstva seveda ni bilo znano, da ilegalni KPJ grozi razpust s strani KI; prav tako je bil Tito neznan širšemu članstvu. V tridesetih letih ni sodeloval v frakcijskih bojih, tudi ni mogel, saj je bil na robiji (1928–1934). »Ko sem bil marca 1934 izpuščen z robije, sem takoj začel delati ilegalno in ustanavljati partijske organizacije. Julija 1934 me je CK KPJ poklical iz domovine na Dunaj in kooptiral v politbiro CK

KPJ; na 4. državni partijski konferenci decembra leta 1934 v Ljubljani pa sem bil izvoljen za člana CK KPJ« (Broz Tito, ZD-II/1978b, 75–76). Od marca 1935 do oktobra 1936 je Tito bival v Moskvi,⁴⁴⁰ kjer je delal v balkanskem sekretariatu KI kot referent za jugoslovanska vprašanja, vendar v delovanje CK KPJ neposredno ni bil udeležen. Čeprav je partijsko vodstvo vzpostavilo pomožni organ CK v domovini (državni biro), je še naprej težko ohranjalo stike s svojimi organizacijskimi enotami, zato tudi ni imelo pravega vpogleda v razmere v Jugoslaviji. Posamezne stike z organizacijami so namreč spremljali policijski vdori in množične aretacije. V letih 1935 in 1936 (do marca) je bilo aretiranih okoli 950 komunistov od skupaj 3.000 članov KPJ, med njimi skoraj vsi člani vseh pokrajinskih komitejev in člani državnega biroja. Organizacije v domovini so začele odklanjati stike s CK, v KI pa se je utrdilo prepričanje, da je KPJ polna agentov in policijskih provokatorjev. Poglavitna slabost Gorkičevega vodstva je bila v tem, da ni iskalo moči in opore v revolucionarni aktivnosti in rasti vpliva KP v domovini, temveč se je bolj trudilo uganiti želje vrha KI. Znana je Gorkičeva praktična vodilna misel iz l. 1935: »Mi ne moremo pravilno delati, ne da bi vedeli, v katero smer piha veter zgoraj /.../« (Pleterski in Božič, 1984, 126).

Tito je v času 7. kongresa KI (poleti 1935) intenzivno sodeloval pri pripravljanju nove politike KPJ, ki naj bi Partijo postavila v središče družbenega in političnega življenja: »Komunisti lahko vodijo in morajo voditi progresivne narodnoosvobodilne in socialne boje, toda ne od zunaj, temveč sredi množic /.../. Ne smemo se prepuščati upanju, da bodo ti dogodki odslej delali za nas. Nasprotno! /.../ Zdaj je naša naloga, da opravičimo simpatije in zaupanje širokih delovnih množic mest in vasi. Toda kako? Tako, da si bomo neutrudno prizadevali zbirati te množice, da bomo ustvarili močno KP, ki bo čvrsto povezana z njimi in jih bo zmogla popeljati v boj« (Broz Tito, ZD-II/1978b, 48). Tito je torej stal na stališču, da mora partijsko vodstvo doseči neposreden stik s članstvom in delovnimi množicami. Na posvetovanju IK KI in vodstvenega

440 4. marca 1935 je bil Tito kot prišlek na prvem razgovoru v »kadrovskem oddelku Kominterne« (NKVD) pri referentih Karaivanovu in Jakuboviču. Napisal je svojo obširno biografijo in karakteristike (»profile«) za člane CK KPJ: Milana Gorkiča, Kamila Horvatina, Vladimirja Čopića, Ivana Gržetića, Karla Hudomalja in Adolfa Muka (Titovi nasprotniki so pozneje navedene karakteristike s Titovim podpisom enostavno razglasili za »poročila agenta Kominterne ali NKVD«. Eden od njih (op. P. Simić, 1990) je v knjigi korektno objavil vse te izjave, ki so javnosti že nekaj časa dostopne, vendar je knjigi dal naslov: *Tito – agent Kominterne*). Kadrovska služba Kominterne je bila povezana s III. oddelkom NKVD. O aretacijah in likvidacijah pa ni odločala Kominterne, temveč izredni svet NKVD ali pa Stalin osebno. Dokumenti kadrovske službe Kominterne, delno selekcionirali, so danes dostopni v ruskem državnem arhivu, seveda pa niso dostopni dokumenti organov NKVD, pa zato tudi formalno ne moremo potrditi, da je bil Tito tajni sodelavec NKVD (Goldstein, 2017, 117).

aktiva KPJ v Moskvi konec avgusta 1936 so kritizirali delovanje CK KPJ z utemeljitvijo, da odstopa od politike 7. kongresa KI. Dimitrov je poudaril, da obstajajo v Jugoslaviji možnosti za ustanovitev Ljudske fronte v sodelovanju z opozicijskimi meščanskimi političnimi strankami, da pa je CK KPJ namesto tega usmeril partijo izključno v boj za ustanavljanje Ljudske fronte od spodaj.

Partijsko vodstvo je sledilo tem navodilom IK KI ter dvakrat poskusilo doseči sugerirano sodelovanje – z Enotno delavsko stranko (1935) in Stranko delovnega ljudstva (1937) –, vendar se je izkazalo, da so bile Dimitrove ocene (gledane iz Moskve) o jugoslovanskih političnih razmerah nerealne oziroma napačne; vodstva opozicijskih meščanskih strank so namreč vztrajno zavračale sodelovanje z ilegalno KPJ. »Že tedaj se je videlo, da boja delavskega razreda ni mogoče dirigirati od zunaj, iz nekega splošnega centra. To je pravzaprav začetek geneze našega spopada s Stalinom in to je treba tako tudi razumeti. Kajti mi smo že tedaj – v prizadevanju, da osamosvojimo Partijo – v bistvu začeli boj proti dogmatizmu, in sicer ne le na mednarodnem področju, temveč tudi v lastnih vrstah« (Tito, 1983, 27).

Ob razpravah o kadrih, ki bi uresničevali novo politiko, so tedaj sprejeli sklep, da se sedež vodstva KPJ prenese v domovino, s tem da ostane M. Gorkić v tujini zaradi stikov s KI, Tito pa odide v domovino in ustvari možnosti za sestavo novega vodstva. Sklepi tega posvetovanja so bili za KPJ daljnosežnega pomena. Predvsem je bil to odločilen korak k ustanovitvi partijskega vodstva v državi, zaupanje te naloge Titu pa je pomenilo začetek njegovega bistvenega vplivanja na razvoj revolucionarnega gibanja (Morača in Stojanović /ur./, 1986, 132).

Tito je bil ustvarjalno navdihnjen z Marxovo in Leninovo vizijo partije kot razrednega in nacionalnega činitelja, ki je sposoben, da povede družbo k revolucionarnim spremembam. Zato se je posvetil predvsem organizacijskemu, političnemu in idejnemu utrjevanju Partije oziroma njenemu preraščanju v nacionalno politično silo. Med tedaj najpomembnejšimi Titovimi dejavnostmi je bila ustanovitev nacionalnih komunističnih partij Slovenije in Hrvaške. Ustanovni kongres KP Slovenije aprila 1937 je pripravil E. Kardelj, ustanovni kongres KP Hrvaške avgusta 1937 pa Tito. Sklep o ustanovitvi nacionalnih partij je bil sprejet že na 4. državni konferenci KPJ decembra 1934, toda njegovo uresničenje je zahtevalo novo koncepcijo rešitve nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji; ta je bila sprejeta na splitskem plenumu CK KPJ junija 1935 in na posvetovanju vodstvenega aktiva KPJ v Moskvi avgusta 1936. Po desetletju deklarativnega nepriznavanja Jugoslavije kot versajske tvorbe – to je bil izraz politike Kominterne – so začeli iskati rešitve znotraj Jugoslavije, vendar demokratično preurejene na federativni osnovi.

V tistem času je Tito v (vlogi organizacijskega sekretarja) organiziral odhode jugoslovanskih prostovoljcev za pomoč republikanski Španiji, zbiral nove mlade sile iz vrst delavstva, kmečke, študentske in srednješolske mladine, deloval na širjenju temeljev ljudskofrontnega združevanja in mladinskega gibanja (ustanovljen je bil SKOJ na čelu z Ivom Ribarjem-Lolo), pobudil organiziranje partijske tehnike in šol za marksistično izobraževanje itn. Posledično se je okrepiło delovanje KPJ v sindikatih, na vaseh, med ženami, v lokalnih organizacijah levih meščanskih grup, med napredno orientirano meščansko inteligenco. Vse to je bistveno prispevalo h krepitvi KPJ v javnem življenju – še posebno z ustanovitvijo 'svoje' legalne stranke (Stranke delovnega ljudstva)⁴⁴¹ in bojem za enotnost sindikalnega gibanja (URS-ovih sindikatov)⁴⁴² – in komunistom omogočilo, da se še uspešneje angažirajo v iskanju odgovorov na največje nacionalne, socialne, politične in ekonomske izzive.

Tedanji jugoslovanski notranji minister Anton Korošec je v narodni skupščini z zaprepaščenjem govoril, kako razvejano je delo KPJ ter pozval v boj »proti veliki nevarnosti komunizma«. Priznal je, da komunizma ni mogoče zatreti »zgolj s policijo, zapori in obsodbami«, zato je zahteval, da proti njemu nastopijo in se združijo »cerkev in šola«, »politične stranke, kulturna in socialna društva ter gospodarske organizacije in celotno novinarstvo«. V boj proti komunistom se je tedaj vključila tudi jugoslovanska vojska. Ustanovili so komiteje za boj proti komunistom pri okrajnih načelstvih in na srednjih šolah, poostriili cenzuro in zahtevali odpust vseh uradnikov, »ki so bili komunistično nastrojeni«. Okrepilo pa se je tudi sodelovanje policijskih in drugih organov jugoslovanske vlade z gestapom in drugimi organi Tretjega rajha (ibid., 131).

441 Svojo dejavnost je KPJ prek *Stranke delovnega ljudstva /SDL/* razvijala z ustanavljanjem pokrajinskih, okrajnih in krajevnih odborov, ki o izdajali svoja glasila, brošure, razglase ipd. Organizirali so zborovanja in konference, na katerih so pojasnjevali politično usmeritev KPJ. S takšnim delovanjem in programom ekonomskih, socialnih in političnih zahtev je SDL kmalu zbrala okrog sebe širok krog pristašev povečini med delavstvom in kmeti in tako pripomogla k populariziranju idej ljudske fronte. Niso pa uspela prizadevanja KPJ, da se SDL vključi v Blok narodnega sporazuma. Ponovilo se je tisto kot l. 1935 z Enotno delavsko stranko – vodstva opozicijskih meščanskih strank so zavrnila sodelovanje s SDL. Zato je KPJ nastopila na parlamentarnih volitvah jeseni 1938 samostojno s SDL.

442 *Združena delavska sindikalna zveza Jugoslavije* (bolj poznana kot *ursovi sindikati*) je bila osrednja organizacija socialističnih sindikatov (1925–1940). Potem ko so bili neodvisni sindikati s šestojanuarsko diktaturo prepovedani, je KPJ l. 1932 usmerila svoje člane in privrženice v ursove sindikate. Število njegovih članov je samo v letu 1936 naraslo od 30.000 na 56.000, število zvez, včlanjenih v URSSJ, pa se je povečalo od 17 na 35. Sindikalna zveza, ki je imela l. 1940 skoraj 150.000 članov, je vodila številne stavkovne boje, mezdna gibanja in politične akcije. Zaradi takšne dejavnosti je vlada 28. decembra 1940 razpustila ursove sindikate.

S svojim delom, ne pa s funkcijo, se je Tito v tistem času afirmiral kot najmočnejša osebnost gibanja in postal nesporna avtoriteta, zbirajoč okrog sebe mlade revolucionarje iz vseh delov Jugoslavije, ki so znali razgibati množice in voditi njihove akcije. Toda Titovi biografi v svojih ocenah tega Titovega angažmaja in posledičnega naraščanja vpliva partije v javnem življenju ne vidijo, temveč ponavljajo za Eiletzom, da naj bi Dimitrov 30. decembra 1938 v razburljivem pogovoru s Titom dejal: »Vaša dela so zelo nepomembna, gnila. /.../ Tako, kot si predstavljate, ne bo šlo« (2008, 73). Ta kritika naj bi bila izrečena le nekaj dni zatem, ko je bil Tito 26. decembra (po 4 mesecih zasliševanj v Moskvi) oproščen obtožb, ki so prihajale iz Pariza (t. i. »paralelnega centra KPJ«, ki sta ga ustanovila Parizu Ivo Marić - Željezar in Labud Kusovac - Obarov po Gorkičevi odstavitvi), iz sremskomitroviške kaznilnice (P. Miletić) in Kominterne (sovjetske vojaške obveščevalne službe), da je treba Tita »likvidirati«, ker je trockist in kontrarevolucionar. Z Eiletzovo navedbo se tudi ne sklada ključni dokument z dne 26. decembra 1938, v katerem IK KI (podpisniki: Kolarov, Manuilski, Dimitrov, Florin in Gotwald) soglaša tako z osnutkom »resolucije« o sedanjem delu in prihodnjih nalogah KPJ⁴⁴³ kot tudi s »sedanjo sestavo CK v domovini« oziroma začasnim vodstvom, ki ga je Tito ustanovil v začetku maja 1938 na Lisci (Broz Tito, ZD-IV/1979, 143). Prav tako se z Eiletzovo navedbo ne sklada sklep sekretariata IK KI, ki je na svoji seji 5. januarja 1939 (torej le 6 dni po domnevni Dimitrovi »uničujoči kritiki« Titovega dela?) podelil Titu mandat za sestavo CK v domovini, to je da se dosedanje začasno vodstvo lahko oblikuje kot CK KPJ. S tem je bilo odobreno dosedanje Titovo delo za reorganizacijo in ureditev KPJ. Tito je ob imenovanju obljubil Dimitrovu, da bo »naša partija oprala madež s svojega imena pred Kominterno«. ⁴⁴⁴ Kasneje, med NOB, je Tito izjavil: »Mislim, da sem držal besedo in da je naša partija oprala ta madež v tem narodnoosvobodilnem boju« (Damjanović, 1977b, 89). Po vrnitvi v domovino je Tito na seji začasnega vodstva KPJ od 18.–21. marca 1939 v Bohinjski Bistrici izvedel sklep o konstituiranju centralnega komiteja⁴⁴⁵ in prevzel uradno funkcijo general-

443 »Resolucija CK KPJ« vsebuje tri poglavja: 1. Politični položaj Jugoslavije in naloga zbirati vse ljudske sile proti nevarnosti fašističnega napada; 2. Enotna delavska fronta in naloge sindikalne enotnosti; 3. Organizacijske naloge in množično delo KPJ (Broz Tito, ZD-IV/1979, 144–151). Resolucijo je sprejel na svoji konstitutivni seji CK KPJ marca 1939, nato pa je bila razposlana partijskim organizacijam.

444 Dimitrov je v svoj dnevnik zabeležil srečanje z Brozom (jugoslovanski Walter), 13. 1. 1939 (2000, 234).

445 V CK KPJ so prišli: Edvard Kardelj, Franc Leskošek, Miha Marinko, Josip Kraš, Milovan Đilas in Aleksandar Ranković.

nega sekretarja partije. Kljub pogostim in množičnim aretacijam v zadnjih nekaj letih, ko je šlo skozi zapore kakih 3.000 članov, je takrat (1939) KPJ štela okoli 4500 članov. Med Titovim bivanjem v Moskvi (od začetka septembra do konca novembra 1939) je sekretariat IK KI pregledal in odobril njegovo delo reorganizacije partije in njenega vodstva ter ocenil, da se KPJ uspešno razvija in deluje. S tem je bilo v KI odstranjeno z dnevnega reda t. i. vprašanje obstoja ali likvidacije KPJ.

Četudi je Dimitrov, kljub navedenim nelogičnostim, zares ocenjeval Titovo delo za »nepomembno in gnilo«, kot trdi Eiletz, potem moramo nedvoumno povedati, da se je motil ne samo Dimitrov, pač pa tudi vsi tisti zgodovinarji in ljubitelji zgodovine, ki s tako oceno soglašajo. Kajti brez tega »pripravljalnega« delu v letih 1936–1940, ki je prekvasila KPJ ter jo usposobilo za velike družbene izzive in naloge⁴⁴⁶ – in to je zgodovinski tok nesporno potrdil – ne bi bilo v jugoslovanskih okvirih ne vstaje proti okupatorju l. 1941, ne narodnoosvobodilnega boja in revolucije (1941–1945), pa tudi ne Titove Jugoslavije.

To je vsebinski del partijske in tudi Titove zgodbe, formalni pa zadeva vprašanje imenovanja generalnega sekretarja KPJ. Povedali smo že, da se Titovi biografi »senzacionalistično« trudijo dokazati, da je Tito prišel do najvišjega partijskega mesta po »krvavi« poti, to je z likvidacijo vseh konkurentov. Je mar res tako logično, da bi konsolidacija partije, s tako skromnim članstvom, zavestno potekala prek trupel, saj je bil vsak partijski član dragocen, še posebej, če imamo v vidu, da je bilo (dobro informiranemu) Titu kristalno jasno, da je španska državljanska vojna (1936–1939) le uvod v bližnji spopad svetovnih razsežnosti: »Odveč je, da bi končala ženska kakor vi v Španiji. Kmalu bo morala sleherna evropska dežela braniti fronto proti fašizmu. Vi boste morali biti zraven, ne pa, da bi tukaj končali!« (Stridsberg, 1983, 414). Ob teh insinuacijah Titovih biografov velja najprej spomniti, da je bila Kominternna ustanovljena kot strogo centralizirana organizacija z izvršnim komitejem /IK KI/ na čelu, ki je po statutu imel pravico, da vpliva in se vmešava v življenje vseh komunističnih partij/sekcij, ki so jo sestavljale. Izvršni komite se ni mešal samo v odobravanje programa in politične usmeritve posameznih sekcij, marveč tudi v kadrovska vprašanja, postavljanje vodilnih ljudi v posameznih partijah ipd. Tudi v primeru KPJ, kot smo videli, ni bilo nič drugače.

446 Da se je partija učvrstila, organizacijsko in ideološko okrepila ter postala pomemben politični dejavnik v vsej državi, lahko razberemo tudi iz statistike: l. 1940 je imela KPJ že 6.500 članov, SKOJ pa približno 18.000 članov; ta številka se je večala iz meseca v mesec. V julijsko vstajo/vojno (1941) je KPJ vstopila s 50.000 člani SKOJ-a, 12.000 člani partije in 150.000 člani ursovih sindikatov.

V.

Ko se je po 7. kongresu KI (1935) ponovno razplamtelo grupiranje in frakci-onaštvo v CK KPJ, ki je imel takrat sedež na Dunaju, je prišlo do interven-cije Kominterne. Na posvetovanju vodstvenega aktiva KPJ v Moskvi konec avgusta 1936 je IK KI med ostalim izvedel tudi nekaj kadrovskih sprememb. Gorkič je ohranil vodilni položaj v partiji, Titu pa so dodelili funkcijo organi-zacijskega sekretarja CK KPJ s pooblastilom, da se vrne v Jugoslavijo in tam ustvari možnosti za sestavo novega vodstva, da prevzame neposredno vodstvo in da odgovarja za delo partije v domovini. To – da se partijsko vodstvo vrača v domovino, da bo odslej živelo z gibanjem, ga vodilo in organiziralo pa tudi nadziralo – je pomenilo prvo Titovo zmago. Zato je razumeti boj za vrnitev CK KPJ v domovino (s Titovimi besedami: »vrnili smo vodstvo članstvu«)⁴⁴⁷ kot sestavni del dogajanj in okoliščin, v katerih je Tito prišel na čelo KPJ. Hkrati je IK KI določil, da Gorkič ostaja še naprej v tujini zaradi zveze z vodstvom KI.

Ugotavljanje dejanskega statusa vodstva KPJ je pomembno z več vidikov, tako zaradi izvajanje sprejetih sklepov o novi partijski politiki, kot za razumevanje odnosov, ki so v vodstvu KPJ nastali kasneje, pa tudi zaradi razumevanja ne-katerih pojavov v samem vodstvu KI. Dejansko še najbolj izstopa svojevrsten položaj dveh, v partijskem vodstvu najodgovornejših ljudi – Gorkiča in Tita. Zastavlja se vprašanje, kakšen je bil položaj enega in drugega, kakšen je bil medsebojni odnos, ali ni šlo za nekakšno dvojnost. Namreč po posvetovanju v Moskvi (novembra 1936) in imenovanju novega vodstva⁴⁴⁸ se je – kljub vsej kritiki IK KI na račun KPJ, za kar je bil najbolj odgovoren Gorkič kot dota-kratna prva osebnost v CK – Gorkičev položaj (čeprav se to sliši morda para-doksalno) okreplil. To se je kazalo v naslednjem. Do takrat se Gorkič v partijski dokumentaciji nikjer ni omenjal kot politični sekretar CK, kot sekretar partije, še manj pa kot generalni sekretar, temveč le kot najodgovornejša osebnost v vodstvu – v CK KPJ, postavljenem v sredini l. 1932. Šele z novembrskim ime-novanjem CK KPJ je Gorkič tudi formalno postal politični/generalni sekretar oziroma vodilna osebnost v partijskem vodstvu. Gorkičev položaj je bil še bolj poudarjen s tem, ko mu je bila podeljena *pravica veta* na vse odločbe in skle-pe političnega značaja, ki bi bili morebiti sprejeti v domovini. Če bi površno

447 »Samo tedaj bo lahko (vodstvo) pravočasno sprejemalo sklepe, spoznalo in presodilo položaj, usmerjalo gibanje v najbolj preišljenih smereh, spodbujalo tiste oblike boja, ki jih življenje vsiljuje vsak dan, in podpiralo razvoj procesov, ki zagotavljajo nenehno rast gibanja« (Broz Tito, ZD-I/1978b, xxi).

448 V novo vodstvo CK KPJ so bili imenovani, poleg Gorkiča in Tita, še Rodoljub Čolaković, Sreten Žujović in Franc Leskošek-Luka.

ocenjevali, potem bi zaključili, da je bil Gorkić vodilna osebnost v partiji, da je imel prvo in zadnjo besedo, pa tudi, da mu je bil Tito – kot organizacijski sekretar oziroma »drugi človek v partiji« – podrejen. Vendar temu ni bilo tako. Namreč iz Kominterne je Tito prišel v partijsko vodstvo s posebnimi pooblastili: da ustvarja *pogoje za formiranje vodstva* »iz vrst legalnih ljudi« v domovini in odgovarja za delo tamkajšnje partije.⁴⁴⁹ Potemtakem Tito ni bil določen samo kot eden od članov, ki bodo delali kolektivno, odhajali v domovino ipd., temveč z daleč širšim in odgovornejšim delom, »da odgovarja za razvoj in delo partije v domovini ter izvršuje naloge KI in novega vodstva«. Torej je nalogo dobil neposredno od KI in ne od CK KPJ.

Posebnost kominternskega imenovanja CK KPJ v novembru 1936 je bila torej v dvojnem mandatu: po enem je bila Gorkićeva funkcija generalnega sekretarja poudarjena, okrepljena in še posebej poudarjena z uvedbo pravice do veta; po drugem pa je Tito dobil proste roke – *plein pouvoir* – za delo partije v domovini; za svoje delo je odgovarjal KI in ne CK KPJ. Takšen razvoj in konstelacija v vodstvu KPJ sta pozneje pripeljala do naslednjega koraka, ko je Tito sredi avgusta 1937, po odpoklicu Gorkića, tudi dejansko prevzel praktično vodstvo partije – potem ko je dobil od IK KI še mandat za vodenje političnega sekretariata, kar sta predlagala tudi ostala dva člana politbiroja CK KPJ, R. Čolaković in S. Žujović (Damjanovič, 1977b, 99–100). Čeprav Tito tedaj ni bil formalno imenovan za generalnega sekretarja s strani IK KI (to se je zgodilo 5. januarja 1939), pa je ta položaj imel tako po polnomočju kot odgovornosti.⁴⁵⁰

Potemtakem Titova skrb ni bila, kot natolcujejo in sprevrčajo njegovi 'biografi', odstranitev vseh pretendentov za mesto generalnega sekretarja, pač pa da bo partija pod njegovim vodstvom znala in zmogla »oprati madež s svojega imena pred Kominterno«. Od izpolnitve te naloge je bilo odvisno njegovo formalno imenovanje za generalnega sekretarja. Titova prednost pred ostalimi kandidati (živečimi v emigraciji in brez podeljenih funkcij s strani IK KI) je bila zagotovo v tem, da je dejansko že vodil partijo v domovini, se dokazoval s svojim delom in sposobnostjo in bil neposredno povezan s članstvom. Torej Tito ni 'lovil' vodilni partijski položaj, marveč ga je že zasedal. Seveda pa so bile v ozadju tudi 'igre' med vodilnimi kadri znotraj IK KI, ki se imeli svoje

449 Osnovni kriteriji v ocenjevanju partijskih kadrov so bili vdanost partiji, revolucionarna odločnost in povezanost z delovnimi ljudmi. Od komunistov se je zahtevalo, da so disciplinirani, da delujejo v duhu politike in stališč partije, pri čemer je bila potrebna najširša pobuda in ustvarjalnost pri uresničevanju postavljenih sklepov in nalog ter teoretično izpopolnjevanje.

450 Po Gorkićevem odpoklicu je na Tita prešla tudi pristojnost »vzdrževanja zvez KPJ z vodstvom KI«, to je dopisovanje z njenim izvršnim komitejem, zlati z Wilhelmom Pieckom in G. Dimitrovom.

interese in favorite. Vse to je vplivalo in se odražalo v neodgovornem odlašanju s formalnim imenovanjem in posledično zvbilo pretendente, da so samoiniciativno prihajali v Moskvo – v naročje NKVD v času velike čistke! – in se v boju za ta položaj največkrat posluževali obtoževanj frakcionaštva in sektaštva svojih partijskih kolegov, tudi Tita. Na ta način so si mnogi, ki še niso bili na spisku NKVD, tako rekoč sami zapečatili svojo usodo. Na tej točki se je pokazala modrost Prežiha in še koga, da se v tistem negotovem času ni na lastno pest podal v Moskvo.

To je en del tragične zgodbe birokratskega odlašanja imenovanja s strani IK KI, drugi pa neposredno zadeva tudi jugoslovanske prostovoljce v Španiji. Namreč tudi drugim partijam/članicam KI je bilo poznano, da je bila KPJ (imeli so jo za partijo frakcionašev in vohunov) v nezavidljivem položaju, pa tudi, da ji je IK KI zagrozil z razpustitvijo. Hkrati so se v tujini širile alarmantne vesti o Titovem »izginotju«, da KI še ni imenovala vodstva, pa tudi, da KPJ sploh ne obstaja. Posledično so mnoge partije takrat zamrznile sodelovanje s KPJ, tudi KP Francije. Slednje je prizadelo mnoge tam živeče jugoslovanske komuniste/emigrante. Tudi na jugoslovanske prostovoljce v Španiji so, po Gorkičevi odstavitvi, gledali z nezaupanjem kot na frakcionaše iz partije, ki je pred razpustitvijo: »Drugi so se do Jugoslovanov obnašali previdno kakor do gobavcev, bolje, da se jim človek izogne« (Stridsberg, 1983, 411). Zadeva se je v komunističnih partijah umirila šele po pismu in pojasnilu generalnega sekretarja KI G. Dimitrova, da novo (Titovo) vodstvo KPJ uživa podporo IK KI.

Zaključno misel tega dela namenjam raziskovalkam in raziskovalcem. Naj (jih) spomnim, da je maja 1996 potekala na pobudo in v organizaciji slovitega amsterdamskega Mednarodnega inštituta za socialno zgodovino (IISH) prva evropska znanstvena konferenca za socialno zgodovino (ESSHC). Sprejeta sklepna sporočila nacionalnim raziskovalcem lahko strnemo v troje priporočil: *prvič*, raziskovalni projekti naj bodo interdisciplinarno zasnovani, saj ena stroka ne more celostno raziskati preteklega družbenega dogajanja; *drugič*, projekti naj bi praviloma vključevali – zaradi mednarodne primerljivosti, povezovanja in vrednotenja rezultatov – tudi raziskovalce iz drugih držav; *tretjič*, raziskovalne dosežke je potrebno prezentirati na mednarodni ravni – s ciljem, da se nacionalne posebnosti predstavijo mednarodni znanstveni javnosti, obenem pa umestijo v splošni evropski/svetovni tok (Lešnik, 1997, 130–131). Če ta priporočila konkretiziramo na KI in njene sekcije (v našem primeru na KPJ), lahko ugotovimo, da raziskovalke/raziskovalci, vključeni v asociacijo *The European Workshop of Communist Studies*, zavezujoče sledimo vsem trem napotkom. Zato se lahko samo čudim(o) tistim Titovim biografom, ki obdobje v drugi polovici 30-ih let še vedno obravnavajo izven konteksta stalinizirane

Kominterne, pa tudi notranjih razmer v KPJ, ki ji je grozil razpust. V zameno nam ponujajo senzacionalistično in medijsko pokrito sporno »revizionistično« ugotovitev, da je Tito izkoristil čas španske državljanske vojne za ovajanje in likvidiranje vseh političnih »konkurentov« in si posledično prisvojil položaj generalnega sekretarja jugoslovanske partije.

Moramo se zavedati, da vsaka generacija ustvarja podobo preteklosti skladno s potrebami »njene« sedanjosti. Podobo preteklosti ne ustvarjajo le interesi oblasti ali iracionalni revanšizem, pač pa tudi posebne generacijske perspektive, ki se pojavijo zaradi zasičenosti s prejšnjimi vizijami in iz prizadevanja, da se ustvari nova samopodoba. Znanost se mora zavedati relativnosti podobe preteklosti, vendar se mora upirati postmodernističnemu relativizmu in opozarjati, da je resnica dosegljiva in neutilitarna, saj ne sme biti podvržena interesom trenutka. Od publicistike in parahistoriografije, ki v feljtonih prilagaja preteklost emocijam trenutnega občinstva, bi bilo naivno pričakovati neutilitarnost in nepristranskost. Nič manj napačno bi bilo feljtonistični del zgodovinske zavesti interpretirati kot zgolj iracionalni detonator sovraštva. Publicistika, ki razpihuje strasti, je tudi del zgodovinskega toka in jo moramo razumeti kot spodbudo za preseganje preteklosti – to je kot koristnega nasprotnika, ki ne spodbuja le nasprotne razvnetosti, temveč tudi nepristranskost. Feljtonisti, ljubitelji zgodovine /.../ predstavljajo nujno dialektično komponento preseganja preteklosti in koristno spodbudo za nastanek zmernejših in večplastnih podob preteklosti. »Trgovci z zgodovino« in »politični plačanci« niso zmožni oblikovati večplastne in protislovne podobe preteklosti. Ponujajo le udobno enostranskost, ki ugaja občinstvu. Cilj trgovcev s preteklostjo je okrepiti prepričanje, da »imamo prav«, medtem ko znanost cilja na dvom. Obe prizadevanji pa sta dela aktualne zgodovinske zavesti, ki se spopadata za kulturno hegemonijo (Kuljić, 2012, 213).

***

Kritičnemu bralstvu, 'dvomljivcem' in falzifikatorjem Titovega »kominternskega obdobja« za zaključek še naslednji relevantni podatek oziroma čtivo: ruski zgodovinar Nikita Viktorovič Bondarev (kot otrok diplomata je del otroštva in zgodnje mladosti – od 1980 do 1986 in od 1989 do 1994 – preživel

v Beogradu), višji znanstveni sodelavec Ruskega inštituta za strateške študije, je v svoji doktorski disertaciji »Skrivnost Tito: Moskovska leta Josipa Broza, 1935–1937«, ki je bila objavljena v Moskvi (2012) in je izšla tudi v srbskem prevodu (2013), zapisal, potem ko je kritično analiziral ugotovitve avtorjev knjig o Titu, da »danes dostopni dokumenti niso potrdili, da je Tito organizirano in aktivno sodeloval z GPU (NKVD) ali Obveščevalno službo Rdeče armade«. Titovo druženje s posamezniki, ki so delali v teh službah, še ne pomeni, da je šlo tudi za tajno sodelovanje,⁴⁵¹ predvsem pa mnogi zgodovinarji in publicisti napačno razumejo »pisanje karakteristik« kot ovajanja za likvidacijo! »Mogoče je trditi, da je celotna zgodba o Titovem novačenju in vsem, kar se nanaša na njegovo sodelovanje z GPU in NKVD, zasnovana na domnevah ter hipotezah, ne pa na dejstvih« (ibid., 69). Brozov dosje, vsaj uradno, ni dostopen. Zgodovinarjem in publicistom so v moskovskih arhivih na razpolago samo nekateri fragmenti. Sovjetska zveza je kot svetovna sila zagotovo imela zbrane podatke o Titu na enem mestu, še posebno, ker je postal najpomembnejša osebnost II. svetovne vojne v Jugoslaviji in kasneje Stalinov nasprotnik ter lider 'tretjega' sveta, poudarja Bondarev in dodaja, da »nad Brozovim dosjejem bdi FSB (Varnostna služba Ruske federacije, naslednica KGB) oziroma se hrani v predsedniškem arhivu v mestu Joškar-Ola«.⁴⁵²

---

451 Kot politični referent v balkanskem sekretariatu Kominterne je Tito seveda poznal vse člane izvršnega komiteja Kominterne in uslužbenca ostalih služb, predvsem kadrovskega oddelka (NKVD), ki so Tita, kot tudi ostale vodilne komuniste, stalno preverjali, argumentirano poudarja Marijan F. Kranjc v zapisu »Josip Broz - Walter: odnosi s Kominternom in sovjetskimi obveščevalno-varnostnimi službami«, in dodaja, da Tito že zaradi številnih obtožb in preverjanj ni bil sprejemljiv za tajnega sodelavca NKVD; le-ti so morali biti povsem »čisti« v ideološkem, moralnem in vsakem drugem pogledu (gl. <https://vojstvo-military.si/wp-content/uploads/Marijan-5abcdefghi.pdf>).

452 Gl. <http://www.vestinet.rs/pogledi/sta-ruske-tajne-sluzbe-znaju-o-titu>.

Aleš Bebler: španski borec-prostovoljec (*Študija primera*)

Za nas udeležence in naše sodobnike je španska vojna še vedno živa polpreteklost, del naše mladosti, simbol mednarodnega sočutja in solidarnosti, požrtvovalnega zanesenjaštva, ljubezni, krvi, prelite na kamniti zemlji prastare Iberije /.../.

Aleš Bebler (1978)

Pogovor

Napisati tehtno razpravo o sodelovanju kateregakoli borca-prostovoljca v osvobodilni vojni španskega ljudstva je za raziskovalca poseben izziv, kajti na razpolago ima večinoma historično sekundarno, spominsko gradivo; v tem pogledu tudi Aleš Bebler ni izjema. Obenem ne gre prezreti, da je bilo Beblerjevo aktivno vojaško delovanje, spričo osebne tragedije (težko ranjen v bitki), časovno omejeno na pomlad in poletje 1937. Zato je pričujoči prispevek⁴⁵³ predvsem avtorjev poskus umestitve Beblerja v takratno špansko epopejo, hkrati pa tudi poklon in dolžno spoštovanje revolucionarju-humanistu, kar je Aleš Bebler zagotovo bil, in to še posebej izpričal v svojem španskem obdobju.

Problematiki španske državljanske vojne, k tej sila kompleksni in hkrati zapleteni ter danes še vedno aktualni in neizčrpani tematiki, sem kot raziskovalec praviloma pristopal s historično-sociološkega vidika, to je prednostnemu sledenju strukturnim procesom ter iskanju vzrokov za skrajno družbeno razslojenost takratne španske družbe, ki je dosegla višek v 30-ih letih prejšnjega stoletja in je vodila v politično polarizacijo med militaristično in demokratično Španijo ter posledično v državljansko vojno. To omenjam zato, ker je tudi Aleš Bebler kot kritični in angažirani intelektualec, sodeč po njegovih zapisih (Bebler, 1978a), pozorno spremljal in podobno ocenjeval vzroke za razklanost takratne španske družbe. Namreč, v nasprotju z mnogimi t. i. »salonskimi«
revolucionarji, je s svojo aktivno udeležbo na španskih tleh – kot borec-prostovoljec v tej vojni na strani sil Republike – tudi v praksi potrdil svojo zvestobo in pripadnost idealom svobode, demokratičnosti, humanizma in solidarnosti. Pri tovrstnem historično-sociološkem pristopu žal ni veliko prostora za izpostavljanje vlog konkretnih posameznikov v teh običnih procesih. Zato sem tudi pri svojem dosedanjem obravnavanju konkretne vloge jugoslovanskih in slovenskih španskih borcev – tako kot večina drugih piscev – ostajal večinoma

453 Študija temelji na referatu, ki sem ga imel na simpoziju »O življenju in delu dr. Aleša Beblerja – Primoža«
v Ankaranu, 11. decembra 2015 (gl. Fajič /ur./, 2017).

na ravni »kolektivnega portreta« oziroma spomina/memorije, kot je pravilno ocenil tovrstne prispevke urednik zbornika *Naši Španci* Anton Bebler (1978, 281). Tovrstnemu stanju botruje tudi sama občutljivost tematike. Zagotovo ni nikakršna skrivnost, da je tudi nepristranskemu opazovalcu in raziskovalcu sila težko ostati neprizadet ob prebiranju življenjepisov naših španskih borcev-prostovoljcev.⁴⁵⁴ Kajti za udeleženca to ni bila zgolj slavna španska zgodba, če je seveda iz nje prišel živ, pač pa so to tudi tragični in boleči spomini na padle tovariše na bojiščih. Nemalo njih je še pred tem izkusilo medvojne jugoslovanske zapore, zloglasna taborišča v Franciji po koncu španske državljanske vojne, doživelo stalinske procese in čistke, nekateri medvojna nemška koncentracijska taborišča, pa tudi v novi Jugoslaviji dachauske procese, Goli otok itn. Skratka, za španske borce »vojna« in »revolucija« nista bili akademski besedi, pač pa realno življenje, ki jim ni prizanašalo ne z notranjimi ne z zunanjimi bolečinami. In tudi Bebler v tem pogledu ni bil nikakršna izjema. Nekaj od tega bomo tudi razgrnili v nadaljevanju.

V ospredju naše naloge je umestitev Aleša Beblerja (s takratnim psevdonomimom Andre Kobal) v špansko epopejo, ki jo razumem in predstavljam – skladno z njegovo angažiranostjo – v širšem časovnem kontekstu, in ne zgolj v okviru vojnih letnic to je med letoma 1936 in 1939. Namreč, Beblerja spremlja »špansko obdobje« tako rekoč vse življenje; pri njem se »notranje« začne že v gimnazijskih in študentskih letih z odločitvijo za komunistični nazor, ki ga razume kot možnost aktivnega spreminjanja (torej v smislu Marxove »11. teze o Feuerbachu«) tega krivičnega sveta v bolj pravični, hkrati pa se zanj ne zaključi ne s koncem španske državljanske vojne ne z organiziranjem in vodenjem narodnoosvobodilne vojne na slovenskih tleh ter z osvoboditvijo domovine, temveč se nadaljuje tudi po osvoboditvi, še posebej v aktivni vlogi predsednika *Združenja španskih borcev Jugoslavije*.

Beblerjev idejnopolični nazor

Beblerjeva odločitev za aktivno sodelovanje v španski državljanski vojni na republikanski strani, kot bomo videli v nadaljevanju, je bila notranje zagotovo razumska in čustvena, skladna z njegovim izpričanim levičarstvom in komunističnim nazorom: »H komunističnemu nazoru me je privedla slika, ki jo je nudila versajska Evropa« (Bebler, 2004, 33). Da intelektualec, z doktoratom pravnih

454 Praviloma biografski podatki, ki so na voljo, pripovedujejo omejeno in, kot je to običajno pri tem žanru, faktografsko zgodbo. Toda *naratologija biografij* (metoda branja biografij kot zgodovinskih življenjepisnih pripovedi) je vendarle povedna – v kolikor biografske, pa četudi povsem leksikografske podatke beremo v primerjalni in komplementarni luči. Prekrivanja med posameznimi zgodbami večine »naših Špancev« so nenavadno tesna.

znanosti s pariške Sorbone, ki za povrh izhaja iz relativno dobro situirane meščanske družine, sprejme tovrstni nazor ni samoumevno. Kaj je vplivalo na to? Kot lahko izluščimo iz njegovih zapisov, je zavzeto spremljal in čustveno podživljal epohalne spremembe, ki jih je povzročila prva svetovna vojna na globalni (razpad monarhij, oktobrska revolucija idr.) ter še posebej na osebni ravni; v kontekstu zadnje je občutil italijansko zasedbo svoje rojstne Idrije (gl. Bevk in Pavšič, 1988) ter nekoliko pozneje raznarodovalno politiko Italije in fašistični teror na Primorskem ob tihi podpori Vatikana. Zato ne preseneča, da se je že kot srednješolec pridružil Sokolu in liberalnim, levim dijaškim društvom. Izpričano levičarstvo je bilo pri njem podkrepljeno še z antiklerikalizmom, kot razlog navaja: »Cerkev in zlasti sam Vatikan smo imeli za enega največjih sovražnikov svobode in napredka /.../. Cerkev je osnovna sila, ki vzdržuje italijanski fašizem, našega sedanjega glavnega zatiralca« (Bebler, 1981, 18–19). K temu velja pripomniti, da gre za družbeno sliko, ki se prav dosti ne razlikuje od tedanjih španskih razmer. Njegov sin Anton poudarja, da je poleg širših družbenih in političnih okoliščin ter socialnega sočutja in egalitarnega idealizma obstajal še psihološki razlog za Aleševo/Aleksijevo uporništvu in levičarstvo; omenja revolucionarno zanesenjaštvo, zagovarjanje protikapitalistične revolucije ter osebno nezainteresiranost za denar in materialne dobrine (Bebler, 2004, 33–34).

Listanje po bogati Beblerjevi biografiji nam pove, da je v drugi polovici dvajsetih let študiral na ljubljanski pravni fakulteti in sočasno v Parizu, na Sorboni. Seveda pa Bebler ni šel v Pariz kot politično nepopisan list. Svojo izbiro študijskega kraja utemeljuje v sledečem zapisu:

V Pariz sem se vpisal iz političnih razlogov. Hotel sem spoznati takratni svet, tisti svet, ki ga je po vojni ustvarjala glavna zmagovalka – Francija, tisti svet, ki je nastajal iz sprememb v teku prve svetovne vojne, z glavno zgodovinsko novostjo – Sovjetsko zvezo. Torišče, ki me je privlačilo, je bil svet, ki se je spreminjal z rojstvom Sovjetske zveze. Sodelovati, tako ali drugače, v tem spreminjanju v pravo smer, to se mi je zdel cilj, vreden vseh naporov. Te misli in želje so me pritegnile v Pariz, enega od centrov svetovnega dogajanja (Bebler, 1981, 22).

V Parizu je prijateljeval, kot je zapisal, z jugoslovanskimi levičarji, predvsem z Bratkom Kreftom, Nikom Pirnatom, Veselinom Maslešo ter sodeloval z Ivanom Regentom in voditelji italijanske komunistične stranke – Garlandijem (R. Grieco), P. Togliattijem, L. Longom, tudi v vlogi urednika slovenskega lista *Delo*, ki ga je KP Italije izdajala za Slovence v Julijski krajini (ibid., 32; gl. tudi Žitko, 2017).

Kot povedano, Beblerja (z razlogom) pritegne in prepriča komunistični nazor, posledično vstopi leta 1927 v tajno mladinsko komunistično organizacijo SKOJ in januarja 1929 v ilegalno KPJ. Razmere za komunistično dejavnost v takratni Kraljevini SHS/Jugoslaviji so bile skrajno nenaklonjene, še posebej po uvedbi šestojanuarske kraljeve diktature, pa tudi v Franciji je bilo njegovo delovanje skrajno oteženo. Zato sledi partijskemu navodilu, naj se pred aretacijami in zaporom umakne prek Hamburga v Sovjetsko zvezo, kamor je prispel januarja 1933 (v času, ko je Hitler prevzel oblast v Nemčiji):

V leningrajsko пристanišče smo pripluli /.../. Izkravamo se. Na obali sem zagledal prve sovjetske vojake, prave rdečearmejce /.../. Rdeča armada! Končno sem pri njih! Šele zdaj se počutim popolnoma varnega. Tu sem, kjer se zida socializem, medtem ko gre Evropa v fašizem. Kje bo moje mesto v tem velikem spopadu? (Bebler, 1981, 43).

V Sovjetski zvezi je Bebler ostal do odhoda v Pariz (avgusta 1936), od koder ga bo pot vodila na špansko bojišče. Po partijski liniji je Beblerja v Moskvi sprejel predstavnik KPJ v Kominterni Grgur Vujović, sicer brat bolj znanega Vojislava/Voje. Ali sta se z Beblerjem kdaj srečala nimamo podatka, čeprav sta oba delovala na Komunistični univerzi narodnostnih manjšin Zahoda (KUNMZ) v Moskvi; najverjetneje je bil Vojislav Vujović aretiran še pred prihodom Beblerja na univerzo (1935). Pač pa je bilo za Beblerja in njegovo delovanje v Španiji pomembno srečanje z Vladimirjem Čopićem - Senjkom, udeležencem oktobrske revolucije ter ustanovnim članom in sekretarjem KPJ, za katerega je Bebler zapisal, da »je bil sijajen človek. Senjko je bil postaven atlet, junaškega obraza in temnih svetlečih oči. Zame prava podoba jugoslovanskega revolucionarja« (Bebler, 1981, 54). Taisti Čopić/Senjko (gl. Očak, 1980), komandant 15. internacionalne brigade Abraham Lincoln v španski državljanski vojni, bo postavil Beblerja, po njegovem prihodu na špansko bojišče, za namestnika političnega komisarja brigade. S kom vse se je srečeval Bebler v Moskvi najverjetneje ne bomo nikoli izvedeli. Nekaj imen znanih revolucionarjev je zapisal: Ivan Regent,⁴⁵⁵ Drago Gustinčič, Božidar Maslarić in drugi (Bebler, 1981, 55). V času 7. kongresa Kominterne, poleti 1935, se je srečal z mnogimi znanci/delegati, ki so prišli v Moskvo – s Titom, Kardeljem, Kidričem, Ukmarjem idr. (ibid., 56–57).

455 »Regent je bil odgovoren za založništvo za tuje delavce, kjer smo lahko izdajali tudi kaj v slovenščini. Pa mi je predlagal, naj na novo prevedem Marxov *Komunistični manifest*, katerega prevod je bil zastarel in neuporaben (op. prvi slovenski prevod *Manifesta* je izšel leta 1908 v Idriji). Naloga mi je bila všeč, zato sem delal z vso vnemo, prizadevanjem in odgovornostjo, tako glede smisla kot glede sloga. Regent je bil s prevodom zelo zadovoljen. Baje so prav ta prevod *Manifesta* pozneje tiskali tudi v Ljubljani, seveda brez navedbe prevajalca« (Bebler, 1981, 48; gl. tudi Cesar, 1989, 926–927).

Če sledimo Beblerjevim *Spominom*, je po izbruhu španske vojne obiskal Komunistično univerzo (KUNMZ) v Moskvi Dimitrij Manuilski, eden izmed voditeljev Kominterne. V svojem nagovoru je poudaril, da »prihaja čas, ko bo treba knjige zamenjati z drugimi sredstvi za boj proti fašizmu. Torej iti v inozemstvo«. Bebler nadaljuje: »V zvezi z odhodom so vsakega od nas sprejemali visoki funkcionarji. Mene ni sprejel Senjko, temveč Milan Gorkić (takratni sekretar KPJ). Povedal mi je, da grem domov, v Jugoslavijo, prek Pariza, kjer bom dobil nadaljnja navodila« (ibid., 57). V Kominterni je dobil potni list (advokata, državljana Luksemburga) in vozovnico za ladijsko pot Moskva–Leningrad–Helsinki–Turku–Stockholm–Göteborg–London; od tu naprej pa z vlakom v Pariz, kjer je bilo središče kominternske organizacije Mednarodnih brigad.⁴⁵⁶ Pred odhodom je na sestanku s Kardeljem izvedel, kot je sam zapisal: »zase važno novico, to je sklep Partije, da ne grem domov, temveč v Španijo« (ibid., 59).

Odločitev in pot na špansko bojišče je navzven videti kot partijska direktiva, ki jo je Bebler disciplinirano izvršil, notranje pa se je skladala, kot smo že uvodoma poudarili, z njegovim izpričanim levičarstvom in komunističnim nazorom, ki je pri njem razumljen ne v stalinistični/dogmatski preobleki, temveč izvorno marksistično, tako kot je že sam zapisal in pričakoval: »Aktivno sodelovati v tem spreminjanju v pravo smer /.../« (ibid., 22). Kaj je Beblerju pomenila »prava smer« in to v času, ko je izrecno veljalo, da je »revolucija partijska stvar«, lahko zaključimo s poteka njegovega srečanja s Kardeljem, ki ga je Bebler izkoristil, da mu je strnil svoje kritične vtise o skoraj štiriletnem bivanju v Sovjetski zvezi, o stalinističnem sistemu, o kolektivizaciji, birokratizmu, o velikoruskem šovinizmu, o nesvobodi govora, o prisluškovanju, o vsesplošnem strahu, o procesih, o Stalinovi zahtevi zavezništva KP Nemčije z nacisti proti socialnim demokratom in tako naprej (ibid., 59–60). Potemtakem za Beblerja Stalinova Sovjetska zveza zagotovo ni mogla biti »druga domovina«, še posebno, ker je revolucijo kot humanist razumel in dojemal v žlahtnem pomenu, torej »ne kot pot na oblast, marveč kot le možnost moralno-politične obnove in prenovitve naroda in družbe,« kot je v *In memoriamu* Alešu Beblerju (avgusta 1981) nedvoumno poudaril književnik Bojan Štih (v Bebler, 2004, 190).

Na Beblerjevo srečo ta njegova izpoved Kardelju, ki jo je mogoče razumeti kot nepravovernost na generalni partijski liniji, ni imela neposrednih učinkov.

456 V Parizu je od avgusta 1936 delovala Centrala za usmerjanje levičarskih prostovoljcev v vrste španske republikanske vojske; po sklepu CK KPJ pa tudi *Jugoslovanski nacionalni komite*, kot glavno središče za sprejemanje, organiziranje in razpošiljanje jugoslovanskih prostovoljcev v Španijo, ki so prihajali iz Jugoslavije in iz drugih držav (gl. Kramberger, 2010, 111–117).

V mislih imam stalinske čistke, ki so dosegle višek prav v obdobju španske državljanske vojne, ko so nemalo komunistov s španskega bojišča poklicali v Moskvo in jih na procesih obsodili na smrt; takšna usoda je doletela njegovega velikega prijatelja in soborca Vladimirja Čopića - Senjka.

Bebler: borec-prostovoljec na španskih tleh

Pot prostovoljcev v Španijo je bila naporna; številni so se nanjo odpravili po dvakrat, trikrat, celo večkrat, saj so jih orožniki, če so jih ujeli, pošiljali nazaj. Ni jih bilo malo, ki so tedne ali mesece preždeli v zaporih, da bi lahko postopoma napredovali do Iberskega polotoka in Mednarodnih brigad. Ne le na poostreno zastraženih evropskih mejah, tudi na gorskih prehodih Pirenejev stražniki niso bili vselej naklonjeni prostovoljcem, ki bi se radi borili zoper fašistični prodor na kontinentu. Do poostrenega nadzora je prišlo zlasti po avgustu 1936, ko je francoska vlada (op. ljudske fronte) uradno zaprla mejo s Španijo. Po tem odloku so prostovoljci prečkali strme Pireneje v temnih nočeh in prihajali na špansko stran izmučeni, žejni, potolčeni in prestrašeni. Dejansko je bila pot prostovoljcev v Španijo prebijanje v nov svet, v politični prostor dejanske udeležbe, kjer so – v terminologiji Pierra Bourdieuja – postali agensi v polju evropskega državljanskega boja za bolj demokratično prihodnost (Kramberger, 2010, 117).

Tudi Beblerjeva načrtovana pot iz Pariza na špansko bojišče (septembra 1936) ni potekala drugače, kot je bilo zgoraj povedano, saj ga je francoska policija, kot politično zaznamovanega še iz časa študija, izsledila in zaprla za nekaj mesev, kar je odložilo njegov odhod v Španijo na naslednje leto. Marca 1937 je Bebler/Kobal po nelahki poti prek Pirenejev le uspel priti v Španijo (Bebler, 1978b, 57–59), v bazo mednarodnih brigad, nastanjeno v Albacetu. Po preverjanju identitete so mu dali nove, uradne španske dokumente in špansko vojaško uniformo oficirja – prostovoljca v mednarodnih brigadah ter ga poslali na jaramsko fronto južno od Madrida, v štab 15. internacionalne brigade, ki ji je poveljeval njegov moskovski prijatelj Čopić - Senjko:

Čopića sem videla v Moskvi kot političnega uradnika. Po svojem miru in skromnem dostojanstvu se je že tam razlikoval od mnogih stremuhov in konspiratorjev, ki so v odmorih med razrednim bojem skrivaj rovarili proti svojim tovarišem /.../. Senjka – ali Čopića, kakor se je v resnici pisal –, ki mi je mirno rekel, da se boji kakor mi vsi, so

častili kot junaka njegovi najbližji tovariši; srečala sem jih v glavnem stanu 15. brigade (odgovora na vprašanje, ali je bil med njimi tudi Bebler? – žal ne bomo izvedeli). Tu so se izkazale besede: pogumen je tisti, kdor premaga svoj strah. Bil je hladnokrven in nadarjen strateg. Brigada si je pod njegovim vodstvom pridobila ljubezen in spoštovanje španske armade in španskega prebivalstva. Bil je preudaren in ni tvegala življenja nobenega vojaka, ne da bi bil o tem zrelo premislil (Stridsberg, 1983, 383).

V 15. brigadi so bili borci 22 narodnosti in v njej je bilo tudi največ Jugoslovanov. »Tako se je začela njegova mladostna, tako delno romantična kot krvava španska izkušnja, ki se mu je globoko vtisnila v spomin /.../. Med špansko vojno je bil dvakrat ranjen, od tega enkrat huje« (Bebler, 2004, 41). Na podlagi pravniškega profila je bil imenovan za brigadnega oficirja za pravne zadeve, nato še za pomočnika političnega komisarja brigade Francoza Barthela. Bebler je bil nadvse aktiven, urejeval je brigadni informativni bilten, Blagoje Parović - Šmit, pomočnik glavnega komisarja mednarodnih brigad Luigija Longa, pa ga je izbral (tudi zaradi izvrstnega znanja več jezikov) še za svojega pomočnika pri radijskih oddajah iz Madrida za Jugoslovane; odtlej je en dan v tednu prihajal v Madrid in vodil polurne oddaje v slovenščini.

V ulici Velasques stoji večja hiša, ki jo imenujemo *Kasa Velasques* (Hiša Velasques). V njej je komisariat mednarodnih brigad; spoznam se z Italijani: P. Nennijem, L. Longom idr. Tu dela tudi član našega CK Blagoje Parović. Pri njem se mi, Jugoslovani, zbiramo in razpravljamo o vojni, o odnosih velikih sil do te vojne, o naši državi in o našem gibanju /.../. *Kasa Velasques* organizira radijske oddaje na vseh jezikih, tudi na slovenskem. To bo neko obdobje, enkrat tedensko, moja naloga (Bebler, 1971a, 31).

Poleti 1937, ko je 15. internacionalna brigada zmagovito zaključila boje na jaramski fronti je med drugim organizirala brigadno oficirsko šolo; Bebler je bil imenovan za političnega komisarja šole in predavatelja. Tu, na šolanju, je spoznal »učenca« Franca Rozmana (Staneta Mlinarja), bodočega komandanta slovenske partizanske vojske. O vtisih s teh srečanj nam je zapustil spominski zapis, iz katerega izžareva velika naklonjenost tako do Rozmanove osebnosti, kot do njegove šolske prizadevnosti in vojaške sposobnosti (1971b, 112–115). »V tem času,« je zapisal (1981, 64), »sem dobil iz Moskve sporočilo, da se mi je rodil sinček« (op. Anton).

»Bebler je zaradi svoje poštenosti in načelnosti preživel marsikatero bridko uro« (Štih v Bebler, 2004, 189–190), tudi na španskem bojišču. Naj na tem mestu navedem specifičen pripetljaj, ki bi se lahko zanj tudi tragično končal. V prvem tednu julija 1937 se je namreč Bebler zapletel v konflikt s komandantom 15. divizije (v sestavu katere je bila tudi »njegova« 15. brigada), z generalom Galom, Madžarom po narodnosti, ki je bil poslan v Španijo kot sovjetska kadrovska/enkavedejevska pomoč. Bebler, kot kritični in pronicljiv opazovalec, je prišel na sled, da se generalov divizijski štab skupaj s pomožnim osebjem hrani iz »njegove« brigadne intendance, ne da bi za to kaj plačeval; torej imajo neporavnan dolg do brigade. Hkrati je ugotovil, da general Gal divizijski namenski denar za hrano troši za kupovanje zlata pa tudi da prejema darila v zlatu (doze, ure in podobno) iz državne blagajne. O generalovih nečednim poslih je Bebler obvestil svoja nadrejena tovariša Čopića in Parovića, ki sta bila osupla nad Galovim početjem, obenem sta ga opozorila, da naj svoja kritična opažanja – o neetičnem obnašanju sovjetskih oficirjev, ki so bili poslani v Španijo kot sovjetska kadrovska pomoč⁴⁵⁷ – zadrži zase, in o tem ne govori nobeni obveščevalni službi (Bebler, 1981, 64–65, 71). Zagotovo je bilo to dobronamerno opozorilo, ki je na nek način obvarovalo Beblerja pred morebitnimi zaslišanji NKVD. Zgodba se s tem ni končala, saj je general Gal, potem ko je slišal za Beblerjevo odkritje, poklical Kobala na razgovor:

»Izvedel sem, da ti nekaj govoriš o dolgovih divizije pri brigadi in zapravljanju denarja za zlato. Svetujem ti, da s tem takoj prenehaš, ker sicer ne boš prišel živ iz Španije! To je vse!« Poslovil sem se in izginil. Odtlej o tej stvari nisem več govoril. Ta las se mi je zdel tako tenak, da se ga rajši nisem dotikal. Gala sem si zapolnil za zmeraj. Majhen, toda širok možic z obilno glavo in obrazom, ki so me gledale kot besno žival. Kar verjeti mu je bilo treba. /.../ Vrnil sem se na fronto. Drugi dan smo napadli fašistično postojanko na Castillu de Villafranca. Čopić je bil ranjen na več mestih, jaz samo v bedro, pa me je pošteno bolelo. Odpeljali so me v poljsko bolnišnico in me obvezali /.../. Čez dva dni sem se obvezan vrnil v brigado, ki se je morala umakniti s fronte. Ofenziva se je končala. Fašisti so privlekli toliko orožja, zlasti letal, da se jim nismo mogli več upirati, kot smo prvotno nameravali (ibid., 65–66).

457 V tem kontekstu naj spomnim na sklep političnega sestanka, ki ga je sklical Stalin 14. septembra 1936 v moskovski Lubjanki, da bodo vse dejavnosti Kominterne v Španiji podrejene neposrednemu nadzorstvu NKVD. Tega dokumenta, nasprotnega sklepom 7. kongresa KI, ne Bebler ne drugi borci seveda niso poznali, so pa njegovo praktičiranje zagotovo 'občutili'.

Avgusta 1937 se je odprla nova fronta v Aragoniji, za Zaragozo; pred tem je bilo potrebno zavzeti mesti Quinto in Belchite (za podroben pregled vojaških bitk, gl. Tuñon de Lara, 1971, 203–205). V napadu na mestece Quinto, med uličnimi boji, je bil Bebler težko ranjen: »Aleš je kot brigadni štabni oficir prišel v najhujši nejevolji in divjanju boja bodrit borce in urejat bojne vrste, pri tem pa je zašel na področje sovražnih položajev. Krogla ga je zadela v podkolenje in mu raztrgala mišičevje ter prebila glavni živec *ischiadicus*. Ostal je nepremičen in le s težavo in veliko sreče so ga borci rešili iz bojnega meteža. Resnično je za las ušel smrti«, se spominja Bobnar (v Bevk in Pavšič, 1988, 6). O tem svojem (ne)srečnem dogodku je Bebler zabeležil:

Tu (op. v trafiki) me je našel nekdo od naših fantov. Rekel mi je, da naj potrpi, da pridejo pome. Po kakih desetih minutah se je vrnil z dvema fantoma, Špancema. Naložili so me na nosila in me odnesli v previjališče. Pozneje sem izvedel, da je bilo fantu ime Franci Fujs (op. Flis), da je bil iz Trbovelj in da je padel nekaj dni pozneje v bitki za Belchite (Bebler, 1981, 67).

Za »nepokretnega« Beblerja je sledilo dolgotrajno bolnišnično zdravljenje, najprej v Benicassimu (pri Castellon de la Plana), nato v Murciji, v bolnišnici *Universidad*, kjer je bil, kot je zapisal, v dobrih kirurških rokah prof. Gomeza Diaza;⁴⁵⁸ zapisal pa je tudi, da »se vsi tisti, ki smo bili ranjeni ali bolni, spominjamo španskih zdravnikov in bolničark⁴⁵⁹ ter njihove neutrudnosti in ljubeznivosti pri negi ranjencev in bolnikov« (Bebler, 1978a, 20). V bolnici se je srečal z vrsto jugoslovanskih borcev-ranjencev; med njimi so bili (tako kot on) mladi oficirji, bodoči organizatorji in komandanti narodnoosvobodilne vojske: Ivan Gošnjak, Peko Dapčević, Kosta Nadj, Ahmet Fetahagić in drugi. Še posebej sta spletla prijateljstvo s Stanetom Bobnarjem, kasnejšim prvoborcem in soorganizatorjem Prekomorskih brigad. Ta je zabeležil:

458 »Profesor mi je razrezal hrbet in mi odstranil glavni ganglion limfnega sistema za levo nogo, s čimer je hotel doseči osvežitev živčnega sistema in s tem krvnega obtoka v ranjeni nogi (ter mu na ta način, brez amputacije, rešiti nogo, okužene z gangreno) /.../. Imel sem odprtino pod kolenom, tako globoko, da sem v njej videl vse svoje živce in žile kot strune na kitari. Profesor je v to jamo vsak dan stiskal skozi gazo limono. Rekel je, da zaradi vitaminov. Rana se je kmalu začela razraščati in se je končno zacelila. Ko sem pozneje zdravnikom pripovedoval o Gomezu Diazu in njegovi kirurški intervenciji, so se vsi čudili. Ta način se je kot novost pojavil šele po drugi svetovni vojni. Gomez Diaz pa je take operacije delal že leta 1937!« (Bebler, 1981, 67–68).

459 Med jugoslovanskimi prostovoljci je bilo 16 žensk, ki so delale večinoma v bolnišnicah – kot zdravnice, medicinske sestre, negovalke (gl. Lešnik in Vidmar Horvat, 2014, 236–243).

(Bebler) je z močno voljo premagoval svoje težave. Z izredno zavzetostjo se je vključil v življenje v bolnici, povezoval se je z ostalimi ranjenci in bolniškim osebjem. Ranjenci so potrebovali vsestransko pomoč, tolažbo in uteho. V tej veliki bolnici z mnogimi ranjenci raznih narodnosti – med njimi mnogi niso obvladali španščine – je bilo potrebno prevajati v ruščino, angleščino, francoščino razna navodila zdravniškega osebja. Aleš, ki je obvladal jezike, je to opravljal požrtvovalno in strokovno, kar je bilo za mnoge vsega priznanja vredno. To je bilo veliko delo! Zato si je pridobil mnogo prijateljev, ki so ga spoštovali (Bobnar, 1988, 8).

Jugoslovanka dr. Adela Bohunicka, zdravnica v bolnici *Universidad* v Murciji, se spominja: »V bolnici so se sklepala nova poznanstva in prijateljstva. Ranjenci so se zbirali okoli izkušenih revolucionarjev; Jugoslovani pri Alešu Beblerju, Ivanu Gošnjaku in Karlu Mrazoviću. Okoli Beblerjeve postelje jih je bilo različnih narodnosti, ker je Bebler lahko vodil razgovore na več jezikih« (v Kapor, III/1971, 132).

Aktivnega bojevanja na španskem bojišču je bilo za Beblerja/Kobala konec, pa tudi poraz španske republike je bil vse bolj na vidiku. Enote generala Franca so ob reki Ebro prodirale proti morju z namenom, da bi odrezale Katalonijo od centralnega dela Španije. S tem v zvezi se je postavljalo vprašanje evakuacije ranjencev iz tega dela v Katalonijo. »Aleš, ki je bil v bolnici v Murciji med najzaupljivějšími osebami, je poskrbel, da so pripravili vlak, sestavljen iz tovornih vagonov, kamor so prenesli ranjence /.../. To je bil zadnji in edini transport v smeri Juga proti Kataloniji,⁴⁶⁰ Barceloni« (Bobnar, 1988, 10–11).

»V Kataloniji smo, v tistem delu republikanske Španije, ki ima skupno mejo s Francijo. Zvemo, da bomo evakuirani v Francijo kot nesposobni za vrnitev na fronto. Evakuacija je predvidena kmalu, čez nekaj tednov /.../. Delijo nam civilne obleke. Uniforme in vse kar spominja na špansko vojno – pištole, kdor jo ima, fotografije, dokumente –, vse moramo oddati. Nekateri se upirajo.

460 Železniška proga je namreč vodila prek mostu čez reko Ebro pri Tortosi (tamkajšnja železniška postaja je bila tedaj že do tal porušena). »Fašisti so bili že blizu. Nekaj artilerijskih zadetkov je poškodovalo most. Naš vlak se je ustavil nekaj kilometrov pred mostom. Raznesel se je glas, da je most toliko poškodovan, da ne bi več prenesel teže vlaka. Stali smo in čakali celo uro. Eno najdaljših v mojem življenju. Končno je prišla vest: brez lokomotive bi vagoni verjetno lahko prišli prek mosta! Čez nekaj časa so našo lokomotivo odklopili, druga pa nas je od zadaj porinila na most in druga, s čelne strani, potegnila preko mosta. Prišli smo na drugo stran. Pozneje smo izvedeli, da smo bili zadnja kompozicija, ki je srečno prišla čez most. Kmalu za nami se je most podrl. In spet sem enkrat za las ostal živ« (Bebler, 1981, 69).

Toda nič se ne da napraviti, vse je treba oddati,« se spominja Bebler/Kobal (2004, 47). »Invalidi niso radi pristali na odhod iz Španije. Spominjam se, da Aleš ni bil zadovoljen s tako rešitvijo. Rad bi še ostal v Španiji, dokler bi se dalo, še posebej zato, ker francoske oblasti niso bile pripravljene sprejeti invalidov v svojo oskrbo. Dali so le dva meseca azila za invalide, toda brez oskrbe« (Bobnar v Bebler, 2004, 49).

»Avgusta 1938 nas premestijo v S'Agaró. To je letovišče na morski obali. Tu je mnogo naših (Dušan Kveder, Veljko Vlahović idr.). V vilah in vrtovih se odvija politično in kulturno življenje. Organizirajo se predavanja o Španiji, o njeni zgodovini, o tej vojni, o fašizmu in nevarnosti izbruha svetovne vojne, o Sovjetski zvezi« (Bebler, 1971a, 43).

Mednarodne brigade so vedno težje zadrževale hitro napredovanje Francovih armad na področje Katalonije; postalo je jasno, da se bliža konec španske republike. V takih razmerah so se morali invalidi umakniti v Francijo. Bebler je bil v eni izmed prvih skupin težkih ranjencev, ki so bile jeseni 1938 evakuirane v Francijo, v Pariz. V *Spominih* zapiše: »Zapuščamo Španijo. V vlaku smo sami invalidi. Tudi Španija, ki ostaja za nami, je invalid. Sto tisoči so pobiti, sto tisoči težko ranjeni. Bodočnost jim ne obeta nič dobrega. Zmaguje in zmagal bo fašizem. Ubogi ljudje! Tako dobri in prisrčni! Nas internacionalce so imeli zelo radi. Vse bi nam bili dali« (Bebler, 1981, 70).

V Parizu se za Beblerja in druge jugoslovanske borce-invalidi (bilo jih je med 50 in 60) tegobe niso končale, nasprotno. Živel so v slabih razmerah s sredstvi, ki so jih prejeli od francoske *Rdeče pomoči*, ki ni prihajala redno. Hkrati so bili (politično) nezaželeni, saj je imela Francija status nevtralne države v tem španskem notranjem spopadu. Še slabše se jim je godilo, ko so ostali, po poteku dveh mesecev, brez dovoljenja za bivanje v Franciji. »Policija nas je začela preganjati. Dovoljenje je bilo mogoče podaljšati največ za mesec dni. Tisti s potnimi listi so odšli v svoje kraje, od koder so prišli, v Belgijo, Kanado ... Ostali smo bili brezdomci, kajti jugoslovanska vlada oziroma njeno predstavništvo v Parizu nam ni bilo pripravljeno izdati vizuma ali potnega lista, da bi se vrnil v domovino« (Bobnar, v Bebler, 2004, 50–51). V začetku poletja 1939. leta je policija izvršila splošno racijo in vse španske borce – Jugoslovane zaprla in zatem pregnala v posebna francoska taborišča na jugu Francije (St. Cypriene, Argeles, Gurs, Vernet). Raciji se je Bebler uspel izogniti in odtlej je živel v Franciji strogo ilegalno. »Aleš bi lahko, kot težek invalid, verjetno odšel v Sovjetsko zvezo, vendar je sledil navodilom partije in Tita (op. z njim se je tudi srečal v Parizu, po vrnitvi iz Španije), da naj se čim več španskih borcev vrne v domovino« (ibid., 51).

Vrnitev v Jugoslavijo legalno ni bila možna, saj je bilo osebam, ki so se pridružile mednarodnim brigadam v španski vojni – po odloku notranjega ministra Kraljevine Jugoslavije Antona Korošca (marca 1937) – odvzeto jugoslovansko državljanstvo.

Položaj naših borcev v Franciji se je močno poslabšal septembra 1939, po podpisu sovjetsko-nemškega pakta o nenapadanju ter prepovedi komunistične partije in naprednih organizacij v Franciji. Ravno te organizacije so nudile našim tovarišem največjo podporo /.../. Začela se je druga svetovna vojna. Francoske oblasti tudi prej niso priznavale borcem internacionalnih brigad pravic vojnih ujetnikov. Toda pozimi 1939/1940 so trpljenje, lakota, pretepanje in zapiranje postali vedno hujši (Bebler, 1978a, 21–22).

V dani nezavidljivi situaciji je Bebler sledil napotku francoskih odborov za pomoč španskim borcem, naj se »vsi v Franciji legaliziramo s pravimi imeni. Poslušal sem direktivo, pa so me zaprli in obsodili na šest mesecev zavora; od tega štiri mesece in pol v samici /.../. Ko so me Francozi izpustili, so mi rekli, da moram takoj zapustiti Francijo, da pa si lahko sam izberem mejo, kamor me bodo odpeljali s policijskim spremstvom. Izbral sem Švico« (Bebler, 1981, 72). S pomočjo odbora za pomoč republikanski Španiji v Ženevi, si je uspel urediti švicarsko državljanstvo (pripadalo mu je po dedu, rojenem v Švici) in švicarski potni list ter posledično dobiti na jugoslovanskem konzulatu tudi uradni vizum za potovanje v Jugoslavijo – v domovino, v Ljubljano.

Beblerjev angažma – v vlogi bivšega španskega borca – v Kraljevini in Titovi Jugoslaviji

»Končno sem občutil, da sem se vrnil domov, pa ne za dolgo«, je zapisal v svojih *Spominih* (1981, 75). Kaj se skriva v tej Beblerjevi nedorečenosti »/.../ pa ne za dolgo«? Mar se je čutil tujca⁴⁶¹ v rodni deželi? Da! »In spoznal je, da je ostal tujec v svojih mislih /.../. Tujec je in nosi svoje resnično življenje s sabo, zaklenjeno globoko v srcu« (Cankar, ZD-II/1951, 359–360). Bojan Štih je bil še bolj določen:

Leta 1902 je objavil Ivan Cankar svoje znamenite *Tujce*, leta 1942 pa je izšla knjiga z naslovom *Tujec*, ki jo je napisal Albert Camus. Aleš Bebler sodi med tiste ljudi, ki sta jih I. Cankar in A. Camus

461 O problematiki tujca in tujstva v sociološki teoriji, gl. Vidmar Horvat, 2012, 95–103.

uvrstila med izobčence, begunce iz družbe, med upornike, samotarje in tragične osebe evropskih narodov. Razumnik, mislec in demokrat je v Alešu Beblerju prav tako navzoč, kot je navzoč v vseh revolucionarnih osebnostih evropskega socializma, o katerem zdaj že vemo iz zgodovinskih podatkov, da se je rodil v znanosti in med intelektualci (Štih, v Bebler, 2004, 188).

Takoj po prihodu v Ljubljano se je Bebler sam prijavil/legaliziral na okrožnem sodišču, da bi se izognil pretepanju na žandarmerijski postaji. Zaradi svojega političnega delovanja in članstva v prepovedani KP Jugoslavije je bil obsojen na enoletno zaporno kazen, ki jo je večinoma odležal (1939/1940), kot vojni ranjenec, na zaprtem oddelku ljubljanske ortopedske klinike. Zapiše: »Tam me je lepo sprejel primarij Marinšek/Marinčič. Živel sem pri njem, kot da bi bil svoboden. Tudi bolniška sestra Festina je bila na moji strani« (Bebler, 1981, 76).

Navzlic zaporni kazni – skladno z njegovim uporniškim duhom – Bebler politično ni miroval. Hitro se je vključil v delovanje KP Slovenije, ustavljene (aprila 1937) med njegovo daljšo odsotnostjo. Imenovan je bil za sekretarja komisije za agitacijo in propagando pri CK KPS ter deloval med drugim tudi v Društvu prijateljev Sovjetske zveze.⁴⁶² Postane eden od vodilnih in najbolj aktivnih slovenskih komunistov v takratnem predvojnem in prihajajočem viharnem vojnem času; bil je med ustanovnimi člani Osvobodilne fronte slovenskega naroda, organizatorji slovenskega narodnoosvobodilnega boja in – kot »vojaški izvedenec, zaradi izkušenj iz Španije« (ibid., 80) – imenovan za namestnika komandanta glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet (gl. Prebilič in Juvan, 2013).

I.

Med Beblerjevimi zadolžitvami in nalogami po prihodu v Ljubljano je bila skrb za španske soborce ter angažma za njihovo vrnitev v Jugoslavijo (okoli 520 jih je ostalo v francoskih taboriščih in zaporih do l. 1941) zagotovo prioriteta, tako na osebni kot partijski liniji. Zavaljo tega sta skupaj z Ivanom Kreftom večkrat obiskala francoskega konzula v Ljubljani, da bi posredoval pri jugoslovanskih oblasteh v tej zadevi.

462 V njem so se zbirali profesorji in drugi levo usmerjeni intelektualci kot France Kidrič, Franc Šturm, Juš in Ferdo Kozak, Josip in Ciril Vidmar, Igo Gruden, Fran Zwitter, Fran Albreht in drugi (Bebler, 1981, 78).

Kot že omenjeno, se je 260 jugoslovanskim španskim prostovoljcem uspelo vrniti iz Francije v Jugoslavijo ter se vključiti v NOB (1941–1945). Nedvomno je v javnosti in še posebej med borci/partizani pomenila oznaka »Španec« vzvišen pojem, ki je poosebljal osebno hrabrost, domoljubje in predanost boju proti fašizmu/nacizmu. In vse naštetu dokazano krasi tudi Beblerjevo osebnost.

Zaradi junaštva so 59 »Špancev« razglasili za narodne heroje, med njimi tudi Aleša Beblerja (1953). Predsednik republike Josip Broz Tito je leta 1971 odlikoval z »redom narodnega heroja« *Združenje španskih borcev Jugoslavije* »za junaštvo brez primere, ki so ga člani združenja pokazali v boju proti reakciji in fašizmu v španski državljanski vojni ter za junaška dejanja v narodnoosvobodilni vojni« (Bebler, 1978a, 24).

II.

Kot uvodoma povedano, se za Beblerja, bivšega španskega borca-prostovoljca, »špansko obdobje« nadaljuje tudi po osvoboditvi, v novi/Titovi Jugoslaviji, saj je poleg zahtevnih službenih/diplomatskih nalog (gl. Bebler, 2017), še vedno skrbel za španske borce, še posebej v času, ko je predsedoval jugoslovanski krovni organizaciji španskih borcev. Ta je nastala, potem ko so se preživeli španski borci po osvoboditvi organizirali v *Združenju jugoslovanskih prostovoljcev španske republikanske vojske 1936–1939* (ustanovljeno l. 1946 v Beogradu); v njenem sestavu je bila tudi *slovenska sekcija*, ki je začela z delom l. 1954 (po ustanovitvi v Radencih). Delovanje tako krovnega združenja kot njenih sekcij (ustanovljene so bile v vseh jugoslovanskih republikah) je bilo usmerjeno predvsem v dvoje: prvič, (po)skrbeti za materialno stran življenja svojih soborcev in jim omogočiti boljše eksistenčne pogoje; drugo, oživljanje spomina na špansko vojno in prenašanje izročila na mlajše rodove. Na tem mestu naj opozorim vsaj na štiri njegove izstopajoče aktivnosti v vlogi bivšega španskega borca:

(1) Aleš Bebler je odigral nedvomno pomembno vlogo *pri rehabilitaciji obsojenih na dachauskih procesih v letih 1947–1949* (gl. Krivokapić, 1986; Nečak idr., 1990). Procesih⁴⁶³ so ga močno prizadeli, saj so bili tovrstni oblastni, stalnistični prijemi (»čistke«) diametralno nasprotni njegovemu humanističnemu razumevanju revolucije. Zadeva je bila za Beblerja še toliko bolj občutljiva,

463 Pod dachauskimi procesi razumemo preiskavo, ki jo je za Slovenijo vodila OZNA (Oddelek za zaščito naroda) proti bivšim internirancem, osumljenim sodelovanja z gestapom v nemških koncentracijskih taboriščih Dachau, Buchenwald in Auschwitz.

ker je bilo v preiskovalnem poročilu zapisano: »Vsi glavni agenti in vojni zločinci iz dachauskih preiskav so bili španski borci;«⁴⁶⁴ posledično je bilo obsojenih 11 španskih borcev (Krivokapić, 1986, 12–17). V času procesov s svojimi intervencijami, tudi pri Titu, ni bil uspešen. V sedemdesetih letih se je Bebler, ko je bil na položaju predsednika *Združenja bivših jugoslovanskih prostovoljcev španske republikanske vojske*, osebno angažiral za obnovo dachauskih procesov, tako v razgovorih s predsednikom Titom kot v poslanem mu pismu (25. 6. 1973) ter v pismih Stanetu Dolancu, Francetu Popitu, Mitji Ribičiču (5. 11. 1973) in javnemu tožilcu SR Slovenije (3. 1. 1974). Nato je v pismu (14. 1. 1974) »zaprosil predsednika CK ZK Slovenije (F. Popita) za pisno potrdilo, da so nekdanji španski borci, obsojeni v dachauskih procesih, politično rehabilitirani« (Nečak idr., 1990, 48). Beblerjevo vztrajanje je v nadaljevanju pripeljalo do »obnovitvenega postopka« s strani javnega tožilstva SR Slovenije ter posledični »razveljavitvi sodb« (1976); do »politične rehabilitacije« obsojenih na dachauskih procesih pa je dokončno prišlo na 10. kongresu ZK Slovenije (1986).

(2) Naslednja Beblerjeva zabeležena aktivnost je povezana z *obranjanjem vrednot in spomina na špansko državljansko vojno* v okviru združenja španskih borcev. Že od ustanovitve dalje so člani združenja začeli zbirati tiskano, fotografsko in drugo gradivo ter beležiti spomine na špansko epopejo; s tem so se preverjali in dopolnjevali tudi obstoječi sezname španskih borcev. Tudi Bebler je pri tem dejavno sodeloval. Tako je pod njegovim uredništvom leta 1961 izšlo prvo tovrstno celovito delo v Jugoslaviji z naslovom *Naši Španci. Zbornik fotografija i dokumenata o učestvu jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu 1936–1939*. V naslednjih letih je izšla vrsta zbornikov in knjig, v katerih je sodeloval tudi Bebler s svojimi prispevki, tako s spominskimi zapisi kot poglobljenimi analizami te vojne.

(3) »V času Beblerjevega predsedovanja *Združenju španskih borcev Jugoslavije* je bilo največ storjenega pri urejanju materialnih razmer španskih borcev«, se spominja Stane Bobnar, predsednik slovenske sekcije združenja španskih borcev. In dodaja: »Bil sem prisoten, ko je (Aleš Bebler) Titu razlagal te stvari in tudi dal predlog, naj bi se jim priznal status imetnikov spomenice (1941), s čimer se je Tito brez premišljevanja strinjal in dejal, češ zakaj se to že prej

464 Na osnovi česa je sploh prišlo do teh procesov? Prva hipoteza zatrjuje, da so organi državne varnosti dobili ob koncu leta 1947 ali v začetku leta 1948 od sovjetske obveščevalne službe spisek ljudi, ki naj bi bili med vojno gestapovski agenti in ki naj bi jih po vojni v svojo službo vzele zahodne obveščevalne službe /.../. Ve se samo, da je ta spisek videl general Jaka Avšič (tedaj veleposlanik FLRJ na Dunaju). Na spisku je poznal samo Beblerja. Bil je tretji po vrstnem redu. Toda Bebler sploh ni bil v Dachauu /.../ (v Nečak idr., 1990, 147).

ni uredilo« (1988, 13–14). Tako je bil v letu 1972 sprejet »Zakon o temeljnih pravicah borcev španske narodnoosvobodilne in revolucionarne vojne 1936–1939«, ki je pravice za španske borce izenačil s tistimi, ki so jih imeli imetniki »partizanske spomenice 1941« (pravica do zdravstvenega varstva, pravica do pokojninskega dodatka in druge).

(4) In ne nazadnje, da je pod njegovim vodstvom *Združenje bivših jugoslovanskih prostovoljcev španske republikanske vojske* postalo eno najbolj vidnih in aktivnih nevladnih dejavnikov v mednarodnih prizadevanjih za odpravo frankistične diktature v Španiji ter za njeno demokratično preobrazbo:

Mi (Španci) smo še naprej trpeli pod fašistično oblastjo. Kljub temu, da je bil fašizem v Evropi poražen, je v Španiji živel dalje. Živel je na telesu ranjenega in krvavečega španskega ljudstva s pomočjo nove oblike politike »nevmešavanja«, ki je bila prilagojena novemu času, ki pa je še naprej podpirala diktaturo (Carrillo, v Kovačević, 1979, 6–7).

Novembra 1977, že po Francovi smrti, je delegacija *Združenja*, v kateri je bil tudi Aleš Bebler, obiskala Španijo in obujala spomine na špansko obdobje (o tem obstaja tudi kratek filmski zapis – *Povratak u Španiju*).⁴⁶⁵ Vtise s tega obiska je Bebler strnil v spominskem zapisu *Potovanje, ki spominja na romanje* (1978c).

Za sodelovanje v vojni na strani republike – imel je čin kapetana španske republikanske vojske – je Aleš Bebler/Andre Kobal prejel tudi odlikovanje Kraljevine Španije »Patria–Libertad–Republica« (Bebler, 2004, 193).

Namesto epiloga – skica o solidarnosti, vzniknjeni v španski vojni

I.

Biografije večine prostovoljk in prostovoljcev pričajo o politični in humanitarni etiki, ki je vodila generacijo španskih borcev in bork na fronti in vseh drugih v zaledju pri odločitvi, da se odpravijo na pot – v pomoč ljudstvu in v bran ideji, ki je presegala državljanski konflikt republikanskih sil s Frankovim pohodom na oblast. Idealizem, ki se vpisuje v pripravljenost, umreti za tujo nacijo in idejo, za katero se borijo njene napredne sile, postavlja dobro uveljavljeno trditev, da smo ljudje pripravljeni umirati za lastno nacijo, ne pa tudi za idejo, pred težko preizkušnjo. Nacija, ki jo je posebej jalo

465 Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=1-NPwnS2q88>.

špansko napredno ljudstvo, je bila svetovna, opredeljena s humanizmom in kulturo svobode; v tem smislu je lahko pritegnila sočutje in solidarnost, pa tudi pripravljenost umreti za drugega. To ni bila humanitarna gesta oddaljenega opazovanja trpljenja drugega, niti identifikacija s telesom trpečega; to je bil, če se izrazim filozofsko, vstop v telo drugega, z namenom, da z bojem ohraniš njegovo življenje, četudi bi pri tem žrtvoval svoje lastno (Lešnik in Vidmar Horvat, 2014, 243).

S to predstavo v vidu lahko dojamemo srž Beblerjevega čutenja Španije kot »druge domovine«:

V mislih in globoko v naših srcih pa nosimo spomine na naše španske soborce in na špansko ljudstvo. S španskimi borci smo bili v vseh bojih v neposrednem stiku. Saj so bili mnogi naši borci posamič vključeni v španske enote, vsaka naša enota je bila vključena v širšo špansko enoto, vsaka mednarodna brigada v špansko divizijo in vsaka mednarodna brigada je imela v svoji sestavi tudi svoj španski bataljon. Tako smo s španskimi borci skupaj živeli, skupaj stradali in skupaj krvaveli. Pri tem smo jih dodobra spoznali in smo jih cenili kot požrtvovalne in hrabre bojne tovariše. Pa tudi oni so tako gledali na nas. Med nami in njimi se je skovalo globoko tovarištvo in prijateljstvo.

Dodobra smo spoznali in globoko vzljubili plemenito špansko ljudstvo, ki se je tedaj razgibalo v širokem demokratskem in rodoljubnem gibanju /.../. Vsak od nas se spominja skrbi vaščanov za nas – '*Internacionales*', kot so nam rekli –, kadar smo v kaki vasi počivali /.../. Zato čutimo mi, bivši Španski borci, neizmerno ljubezen za špansko ljudstvo. Zato nam je Španija druga domovina (Bebler, 1978a, 19–20).

Velja poudariti, da to solidarnostno vez in bratsko bližino s španskim ljudstvom opisujejo številni borci in borke, med njimi tudi Jugoslovanka Olga Dragić, medicinska sestra v bolnici *Universidad* v Murciji, kjer se je srečala z Beblerjem v času njegovega zdravljenja:

Kako narediti pojmljivo, da se tam nismo čutili kot tujci? Da nas tamkajšnje ljudstvo ni videlo kot tujce, temveč kot svoje najdražje? Kako govoriti o veliki ljubezni neke generacije celega sveta? Kajti, za to je šlo. To je bila ljubezen za mir, svobodo, naprednost, humanizem, kulturo. O veliki ljubezni ni mogoče govoriti. Treba jo je doživeti /.../. Zato o Španiji ne morem govoriti /.../ (v Kapor, V/1971, 448).

II.

Dolores Ibárruri, legendarna *Pasionaria* (*No pasarán!*),⁴⁶⁶ je v vlogi predsednice KP Španije v pismu, poslanem leta 1976 za zbornik *Naši Španci* zapisala:

Naša zahvala: Ob spominu na vojno v Španiji, ki jo je povzročila vstaja najbolj nazadnjaških sil naše države s podporo fašističnih sil tistega obdobja, se ganjeni spominjamo sodelovanja skupin protifašistov najrazličnejših narodnosti na strani republike, med njimi jugoslovanskih bojnih tovarišev, ki so jih naši vojaki globoko spoštovali zaradi njihove borbenosti in jih resnično smatrali za del sebe.

V teh trenutkih (op. po smrti Franca, 1975), ko v Španiji prihaja do velikih bojov delavskega razreda in ostalih demokratičnih sil, vključno katoliških, proti sedanjemu režimu, za uvedbo demokracije v Španiji, se ganjeni spominjamo jugoslovanskih borcev v mednarodnih brigadah. Vsem preživelim jugoslovanskim bojnim tovarišem velikega španskega boja in vsemu jugoslovanskemu ljudstvu pod vodstvom tovariša Tita pa se želim ponovno globoko zahvaliti za udeležbo v naši borbi ter izražam upanje, da se snidemo z njimi v prihodnosti, ki v naši deželi že dobiva obrise resničnosti, zato da jim še enkrat izrazimo svojo globoko in bratsko hvaležnost za njihovo pomoč in junaštvo (v Bebler /ur./, 1978, 2–3).

III.

Odlomek iz Beblerjevega spominskega zapisa o obisku v Španiji (novembra 1977) – *Potovanje, ki spominja na romanje* (odlomek):

Skupina kakih štiridesetih jugoslovanskih prostovoljcev iz španske republikanske vojske v španski vojni od leta 1936 do leta 1939 je pred kratkim obiskala Španijo. Veliko nas je odšlo na pot z ženami. Bile pa so z nami tudi vdove padlih španskih borcev in vdove tistih, ki smo jih izgubili pozneje. Skupina torej, ki je potovanje iskreno doživljala. Vsi smo si želeli ogledati vse, kar je bilo povezano s tisto krvavo vojno, ki se je pred tolikimi leti končala s propadom španske republike, vse, kar je bilo povezanega z našimi boji in boji naših najbližjih.

⁴⁶⁶ Z bojnim geslom *¡No pasarán!* (Ne bodo prodrli!) je *La Pasionaria*, soustanoviteljica KP Španije l. 1920 in podpredsednica republikanskega kortesa (1937–1939), bodrila republikanske čete, ki so branile oblegani Madrid (novembra 1936) pred napredujočimi Francovimi nacionalističnimi silami. Krilatica je kmalu postala mednarodni protifašistični slogan.

Nisem nagnjen k patetiki, pa vendar ob tej priložnosti ne morem, da ne bi uporabil patetičnih besed: naše potovanje je spominjalo na romanje. Obiskovali smo kraje, kjer so padli v boju naši tovariši, kjer smo tudi sami doživljali nepozabno težke trenutke, kjer smo bili ranjeni, kjer smo komajda ušli pogubi. Spomini so nam stiskali grla in nemalokdaj smo zaradi razburjenja komajda lahko govorili. /.../

Rekel sem že, da je bilo to potovanje, ki je »spominjalo na romanje«. Vendar pa ni bilo samo to. Vsi smo si želeli, da vidimo današnjo Španijo, da jo doživimo takšno, kakršna je danes, Španijo brez Franca, brez njegovega nasilja, svobodno Španijo. Navsezadnje je takšna Španija tudi naše delo. Odurnega režima, katerega zmage tedaj nismo mogli preprečiti, je vendarle konec. Mi pa smo tukaj in lahko stiskamo roke svobodnim Špancem /.../ (Bebler, 1978c, 247–249).

IV.

Ob sklicu mednarodnega simpozija *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ki je potekal v Beogradu 12. in 13. oktobra 2012 (Petrović /ur./, 2014), je Dolores Cabra Loreda, generalna sekretarka Arhiva vojne in izgnanstva (*Archivo Guerra y Exilio – AGE*)⁴⁶⁷ iz Madrida – poslala sporočilo organizatorjem:

Ob tej priložnosti želim, da se vam pridružim v izkazovanju časti mednarodnim prostovoljcem iz vsega sveta ter še posebej našim dragim jugoslovanskim interbrigadistom, ki so nam predali v nasledstvo ideje svobode, solidarnosti in bratstva, katerih vrednost ni nič manjša danes kot v času, v katerem so se oni borili. Varujmo in ohranimo plamenico kolektivnega spomina, ki so nam jo predali. Z najboljšimi republikanski pozdravi!

***

467 AGE, ustanovljen marca 1997, je bilo prvo špansko združenje mednarodnega pomena za ohranjanje zgodovinskega spomina na žrtve državljanske vojne in poveljnega frankističnega nasilja.

»Španija ostaja v zgodovini in kolektivnem spominu kot trajni zaznamek, neizbrisljiv primer in inspiracija vsem, ki se danes na katerem koli kraju na Zemlji borijo za ohranitev ali pridobitev in napredovanje svobode« (Petrović, 2014, 11). »Biografije španskih prostovoljk in prostovoljcev vsebujejo etično komponento za spominjanje, ki preteklost naredi za živo dediščino in zgodovinsko-utopični vir za razumevanje solidarnostih bojev našega časa« (Lešnik in Vidmar Horvat, 2014, 245).

Peti del

Izobčenci v stalinizmu – primer Titove Jugoslavije (1948)

Izključitev Jugoslovanov iz informbiroja je bila sprejeta brez razprave. Bedastim podtikanjem policijske narave, o katerih so potem dejali, da si jih je izmislil Berija, komunisti, ki so se seznanili z jugoslovanskimi tovariši v Španiji, niso verjeli. /.../ Leta 1948 so nastala resna nasprotja o vrsti vprašanj med sovjetskimi tovariši, nami, ki smo z njimi soglašali, in med jugoslovanskimi tovariši. Napaka, ki so jo podpirali tudi sovražniki, je bila v tem, da smo na temeljih določenih nasprotij in stališč, za katera smo sodili, da so napačna, obsodili vse en blok, kar so naredili v Jugoslaviji, ne da bi se poglobili v preučevanje posebnih razmer, ki so bile tam, in ne da bi se zavedali posledic, ki bodo iz tega nastale. Zmotili smo se in ker smo se zmotili, moramo to priznati.

Palmiro Togliatti (1964)

Mnoge komunistične partije, ki so se oklepale tradicije brezpogojne pripadnosti Sovjetski zvezi, so leta 1948, naščuvane s formalističnimi stališči Kominterne, kot čreda sledile obsodbi nad Josipom Brozom in drugimi jugoslovanskimi voditelji. Ko pa je Hruščov potem zbral toliko moči, da je ves maneuver javno razkrinkal, smo se počutili tako kruto prevarani in tako nečastno zmanipulirani, da se je takrat v nas sesulo vse, kar je še ostalo od takratnega mitološkega, skoraj že religioznega odnosa do KP Sovjetske zveze.

Santiago Carrillo (1977)

Prolog: Krivoverci v komunizmu – komunistične alternative stalinizmu

Stalin je s svojim termidorjem uničil komunizem. Komunizem stalinskega formata se ne more več ponoviti. To je najbolj brutalna oblika uničenja človeške individualnosti, pridobitve francoske revolucije /.../.

Marjan Britovšek (1994)

Pod gornjim naslovom (*Ketzer im Kommunismus – Kommunistische Alternativen zum Stalinismus*) je izšel leta 1993 in v dopoljnjeni izdaji leta 2000 zbornik esejev o »krivovercih« v komunističnem gibanju, ki so iskali alternativo stalinističnemu sistemu. Urednika Th. Bergmann in M. Keßler, v predgovoru pojasnjujeta simboliko naslova, ko zapišeta, da je bila nemška beseda »Ketzer« (krivoverec oziroma heretik) izpeljana v 13. stoletju iz imena »Katari« – pripadnikov več heretičnih krščanskih ločin, razširjenih predvsem v južni Franciji, severni Italiji, Nemčiji, Španiji med 11. in 14. stoletjem. Njihov nauk je temeljil na strogem dualizmu »Bog – Satan«, ki je nastal že v predkrščanskem času v vzhodnem Iranu/Perziji, v manihejstvu (utemeljitelj perzijski prerok Mani): »svetloba – tema«; v Evropo so ga najverjetneje zanesli križarji. Uradna cerkev ga je leta 1167 na t. i. katarskem koncilu prepovedala, ker je med drugim zavračal tudi cerkvene zakramente. Inkvizicija je sicer Katare iztrebila, vendar »krivoverstva« s tem še ni bilo konec, saj njihov nauk živi naprej v drugih oblikah oziroma gibanjih (albižani v Franciji, patareni v Italiji, bogomili v Bosni idr.). In nič drugače se ni godilo posameznikom, skupinam in partijam, ki so se nekaj stoletij kasneje zoperstavili stalinističnim dogmam.

Urednikoma se je ideja za pričujoči zbornik porodila spomladi 1992, ko sta pregledovala dokumente o »čistkah« v Kominterni in si ob tem zastavljala vrsto vprašanj, na katera nista našla zadovoljivih odgovorov. Na njuno idejo – obuditi spomin na te zavržene in pozabljene »krivoverce«, ki se niso hoteli pokoriti novemu »bogu« (Stalinu) – se je odzvalo 23 piscev različnih strok (zgodovinarjev, sociologov, politologov, pravnikov). V svojih prispevkih so ovrednotili življenje in delo nekaterih vidnih nedogmatičnih marksistov oziroma kritičnih komunistov iz 12 držav, ki so bili izrinjeni iz uradnega svetovnega komunističnega gibanja, ker se niso podredili Stalinovim diktatom; ožigosani so bili za renegate, kljub temu pa so ostali zvesti komunističnemu gibanju do zadnjega. Avtorji so v svojih prispevkih analizirali njihove teoretske poglede – nasprotne Stalinovim rešitvam – na posamezna družbeno-gospodarska in politična vprašanja; obenem obravnavajo njihovo politično

dejavnost, ki ponekod preraste v opozicijsko gibanje oziroma upor proti stalinizmu, kot je to primer pri jugoslovanski (1948) in češkoslovaški (1968) partiji. Obenem avtorji opozarjajo na pomanjkljivosti »opozicionalcev«, predvsem na njihovo nezmožnost (bodisi zaradi neenotne koncepcije bodisi zaradi pomanjkljivega usklajevanja), da strnejo svoje vrste proti moskovskemu samodržcu, kar je v končni fazi pomenilo njihov idejni poraz in celo – v večini primerov – fizično likvidacijo.

Uvodno študijo sta prispevala urednika Bergmann in Keßler. V njej sta razgalila razraščanje Stalinove despotske oblasti ter njegovo zmotno teorijo o »odmiranju države« s krepitvijo terorja do neslutnih razsežnosti. Stalin se ni boril samo za oblast, temveč – pod plaščem ortodoksnega naslednika in razsodnika marksizma-leninizma – za uveljavitev svojega modela (»četrti« klasik) socialistične družbe; bil je politik, ki je uporabljal makiavelistične metode v obračunavanju z nasprotno mislečimi. Zato ne bo odveč, da v nadaljevanju nekaj pozornosti namenimo tistim osebam in gibanjem, ki so s svojim delovanjem odpirali nova poglavja v socialistični teoriji in praksi.

Jack Jacobs obudi nestrinjanje *Rose Luxemburg* z boljševiško taktiko prevzemanja oblasti na temeljih skrajnega centralizma in trde partijske discipline, saj vidi v tem nevarnost za uveljavitev nedemokratskih metod blankistov in jakobincev pri preobrazbi ruske družbe. R. Luxemburg opozarja, da brez določene stopnje produkcijske samostojnosti mišljenja ne more nastajati neka marksistična teorija, kajti lomljenje odnosa med spontanostjo in organiziranostjo v mišljenju, do katerega pride pretežno zaradi nadzora, je usoden za življenjske teoretske izkušnje – »svoboda je vedno samo svoboda tistega, ki misli drugače« (gl. tudi Bergmann idr. /ur./, 1995).

Enzo Traverso predstavlja teorije *Leva Trockega* o degeneraciji delavske države ter njegove poglede na proletarsko demokracijo in partijsko birokracijo. Lucidna in preroška opozorila Trockega, ki jih je izrekel v svojih delih – kot oster kritik in nasprotnik Stalinovih ukrepov in metod – je potrdila zgodovina.⁴⁶⁸

Jens Becker piše o pomembnem teoretiku komunizma v Nemčiji, učencu R. Luxemburg, *Augustu Thalheimerju*, ki je bil zaradi nasprotovanja Stalinovi politiki in njegovim nedemokratskim metodam, leta 1929 – po nalogu Kominterne – izključen iz KPD kot »desničar«. Kot nedogmatičen marksist

468 Marca 1990 je bil v Wuppertalu mednarodni simpozij o L. Trockem, ki je osvetlil njegove teoretske poglede na ključne probleme in dileme razvoja socialistične družbe. Prispevki s simpozija so izšli v zborniku (Bergmann in Schäfer /ur./, 1993b); gl. tudi Carmichael, 1989.

in kritik stalinizma se je posebno odlikoval s svojimi analizami o fašizmu. Gert Schäfer pa predstavlja drugega znanega nemškega komunista *Arthurja Rosenberga*, ki je pripadal levi opoziciji v KPD, pod vodstvom Ruth Fischer (Elfriede Eisler); zaradi nasprotovanja politiki centralizacije in boljševezicije, ki je vodila v stalinsko monolitnost, je prišel – tako kot A. Thalheimer – navzkriž s kominternsko strukturo.

Joachim Bischoff osvetljuje poglede in razmišljanja italijanskega marksista *Antonia Gramscija* na perspektivo družbene revolucije v Italiji in opozarja na njegovo nestrinjanje z moskovskimi direktivami. Gramsci je zavračal vsiljevanje kominternskih vzorcev KPI, saj se po njegovem mnenju množice ne morejo pripravljati na družbeno revolucijo z »metodami sholastične politične pedagogike«; uspešno pot za italijansko družbeno preobrazbo je videl v trdni povezavi različnih družbenih sil, v t. i. »zgodovinski blok«.

Thomas Zöller predstavi usodo *Christiana Rakovskega*, znanega bolgarskega socialista, internacionalista in zimmerwaldovca že iz časa pred in med prvo svetovno vojno. Po vojni je bil vidni funkcionar v organih Kominterne. Kot pristaš Trockega in kritik birokratizacije je bil na moskovskem procesu marca 1938 obsojen; na prestajanju 20-letne zaporne kazni je po treh letih »umrl« kot Stalinova žrtev.

Wladislaw Hedeler je osvetlil vlogo *Nikolaja Buharina*, poleg Trockega, najvidnejšega sovjetskega teoretika. Buharin se je kot privrženec Leninovega NEP-a zavzemal za medsebojno prepletanje državnih, zadružnih in zasebnih gospodarskih oblik; njegov boj za uveljavitev alternativnega modela gospodarskega in političnega razvoja Sovjetske zveze je zadnji poskus, da bi v sovjetskem državnem in partijskem vodstvu ohranili kolektivno vodstvo in preprečili Stalinovo osebno diktaturo. Buharinov poraz leta 1929 je bil uvod v politično »revolucijo od zgoraj« ter v zgodovinsko obdobje stalinizma. Na moskovskem procesu marca 1938 je bil obsojen na smrt in ustreljen.⁴⁶⁹

Annette Vogt je opisala tragedijo *Martemjana Rjutina*, sekretarja enega izmed moskovskih okrožij, in njegov neuspeli poskus Stalinove odstranitve. Leta 1932 je ustanovil tajno zvezo ter izdelal politično izhodišče, v katerem je zahteval upočasnitev tempa industrializacije, prekinitev prisilne kolektivizacije in ponovno vzpostavitev kolektivnega vodenja partije – kot garancijo pred množičnim terorjem. Še istega leta so Rjutina in njegove somišljenike ujeli, izključili iz partije – potem ko jih je CK VKP/b/ obtožil poskusa restavracije kapitalizma ter podpiranja buržoazije in kulakov – nato pa deportirali iz Moskve.

469 Oktobra 1988 je bil v Wuppertalu mednarodni simpozij o Nikolaju Buharinu. Prispevki s simpozija so izšli v zborniku (Bergmann in Schäfer /ur./, 1989); gl. tudi Cohen, 1980.

Hans Piazza osvetljuje življenje in delo indijskega politika in komunista *Manabendra Roy* (1887–1954). V politično življenje Roy stopi leta 1910, ko se je vključil v revolucionarno gibanje proti angleški kolonizaciji Indije; nato 1915 emigrira v Mehiko, kjer je l. 1919 med ustanovitelji KP Mehike. Kot delegat mehiške partije sodeluje tako na kongresih kot tudi v IK KI v Moskvi (1920–1927). Po »padcu« Buharina je bil obtožen »desničarstva« (1929) in izključen iz organov Kominterne; vrne se v Indijo in tam napiše več kritičnih knjig o ruski in kitajski revoluciji ter se posveti študiju nacionalne in kolonialne problematike.

Reiner Tosstorff pa predstavlja usodo dveh španskih revolucionarjev, ki smo ju srečali v španski državljanski vojni: *Joaquína Maurína* in *Andreua Nina*; prvi je bil med drugim pobudnik »delavske/sindikalne alianse«, drugi, sekretar CK Socialistične stranke Katalonije in sindikalni funkcionar. Junija 1921 Nin odide v Moskvo in sodeluje na ustanovnem kongresu *Profinterne* (Rdeče sindikalne internacionale). Kot pristaš Trockega je bil 1927 izključen iz partije in pregnan iz Rusije. Z združitvijo delavskega in kmečkega bloka /BOC/ – trockistične, protistalinistične stranke Joaquína Maurína in komunistične levice Andreua Nina septembra 1935 je bila ustanovljena (protistalinistična/trockistična) komunistična stranka POUM v Kataloniji, ki je imela pomembno vlogo na republikanski strani v španski državljanski vojni. Leta 1937 Nin – kot trockist – »izgine« v stalinskih čistkah.

V nadaljevanju srečamo osebe in gibanja, ki so se dejavno zoperstavila staliništičnemu dogmatizmu po drugi svetovni vojni. Pisec te knjige sem obravnaval vzroke, genezo in posledice *jugoslovansko-sovjetskega spora* v informbirojevskem obdobju. Lothar Kölm je osvetlil osebnost *Nikite Hruščova*, pogumnega borca proti stalinizmu, a obenem tudi njegov »izdelek«. S svojim znamenitim referatom »O kultu osebnosti in njegovih posledicah« na XX. kongresu KPSZ (1956) je Hruščov napovedal začetek dolgotrajnega procesa destalinizacije. Svojo odstavitev (1964) je komentiral s preprostimi besedami, ki skrivajo v sebi globok pomen: »Med vsemi stvarmi, ki sem jih dosegel, je morda najpomembnejše to, da so me lahko preprosto odstavili z glasovanjem; Stalin bi jih dal vse aretirati« (gl. tudi Medvedjev, 1983).

Theodor Bergmann (Stuttgart) je razgrnil poglede kitajskega državnika *Liu Shaoqija* (Liu Šao-Čija) na družbeni razvoj Kitajske. V nasprotju z Mao Zedongovo politiko »velikih skokov« (ekonomisti so izračunali, da ne pospešujejo, pač pa zavirajo kitajsko gospodarstvo), se je Liu Shaoqi kot predsednik republike zavzemal za umirjen gospodarski razvoj in takšne politične odnose, ki ne bodo škodovali gospodarskim. In prav to je bil eden izmed neposrednih

povodov za začetek »kulturne revolucije«, v kateri so poglede Liu Shaoqija označili za revizionistične in buržoaznoreakcionarne. Sledil je znani scenarij: izključitev iz KP in odstranitev z vseh partijskih in državnih funkcij.

William Hansen in Brigitte Schulz sta predstavila francoskega komunista, filozofa in pisatelja *Frantza Fanona*, ki je prišel s svojimi radikalnimi teorijami o kolonialnem kapitalizmu in socializmu v nasprotje z uradno partijsko (prostalinistično) politiko. Njegova knjiga *Črna koža, bele maske*, ki je izšla l. 1952 [2016], velja za kultno, obenem pa za temeljno besedilo postkolonialne književnosti.

Mike Jones in Alistair Mitchell sta predstavila poljskega komunista in publicista *Isaaca Deutscherja*, ki je igral vidno vlogo v poljski komunistični partiji v dvajsetih letih; na začetku tridesetih let so ga obtožili trockizma in izključili iz partije. Deutscher je – z objavo odmevnih biografij o Trockem (1975) in Stalinu (1977) – na svojstven način razgalil stalinizem. Podobno vlogo je odigral v svojih delih, predvsem v dramah, nemški književnik *Peter Weiss*; o njem piše Beat Mazenauer v prispevku »Vizija razumne družbe«. Marksizem brez (stalinističnega) dogmatizma je bil ideal tudi *Roberta Havemann*a, ki sta ga predstavila Dieter Hoffmann in Hubert Laitko v članku »Nekonformirani komunist v Nemčiji«.

Zdenek Mlynar pa je predočil *Stališča KP Češkoslovaške v letu 1968 na razvoj socialističnega sistema*, ki naj bi bil ekonomsko učinkovitejši in predvsem bolj human in demokratičen (»socializem s človeškim obrazom«, kot ga je označil Aleksander Dubček). Na »nevarne« poglede KPČ, ki se niso skladali z uveljavljenim moskovskim konservativnim modelom socializma, se je odzval Varšavski pakt z zasedbo ČSSR; praške pomladi je bilo konec (za dobri dve desetletji).

Zbornik razprav končuje Michael Brie s člankom *Mihael Gorbačov – junak humanistične demontaže državnega socializma*, v katerem poudarja osebno zaslugo sovjetskega državnika za razpad socialističnega sistema (neo)stalinskega tipa, tako v nekdanji Sovjetski zvezi kot v vzhodnem/sovjetskem bloku. S tem je bila odprta pot demokratičnim procesom tudi v tem delu sveta.

Vrednost pričujočega zbornika ni samo v tem, da obuja spomin na življenje in delo omenjenih »krivovercev«, temveč predvsem v tem, da opozarja na neizpodbitno dejstvo, da so bili posamezniki in gibanja znotraj mednarodnega komunističnega gibanja, ki marksistične teorije niso razumeli kot nekak sklenjen zakon večnih resnic, temveč so za nova družbena vprašanja – ki jih je odprl ruski oktober – iskali ustrezne (alternativne) rešitve; bili so prvi, ki so postavili na laž trditev, da je stalinizem edina možna smer v razvoju socializma. Kritiko in posledice z diktaturo (s »politično revolucijo od zgoraj«)

uveljavljene stalinistične teorije in prakse je lucidno strnil ruski filozof in eden prvih sovjetskih disidentov Aleksander Zinovjev:

Tragičnost Stalinovega obdobja je bila v tem, da je za vse večne čase pokopalo upe v ideološki zemeljski raj, ko je zgradilo ta raj v dejanskosti. Razkrilo je resnično bistvo stoletnih sanj človeštva (v Tóth, 1996, 302).

»Jugoslovansko vprašanje« v luči medvojne interesnosferne politike

Prepričan sem, da smo z aranžmaji o Balkanu dosegli tisto, kar je bilo največ mogoče; prav tako pa ne dvomim tudi o tem, da je naš sporazum glede skupne politike v Jugoslaviji na podlagi 50 : 50 prav tako najboljša rešitev.

Winston Churchill

Tragični vojni dogodki v devetdesetih letih minulega stoletja na tleh razpadle »druge« Jugoslavije, vključno z vsemi mirovnimi poskusi, parcialnimi rešitvami in sporazumi (pod okriljem OZN in vplivnih državnikov), so ponovno potrdili – v praksi ničkolikokrat preverjeno zgodovinsko dejstvo –, da je Balkan kot prehodno območje med Evropo in Azijo, eno najboljčutljivejših svetovnih geopolitičnih središč, kjer so se in se še križajo in spopadajo nasprotujoči si interesi velikih sil. Konstanta medvojne in povojne interesnosferne politike na Balkanu (Dedijer, 1980a) je bila načrtana v specifičnih mednarodnih okoliščinah, nastalih v času druge svetovne vojne.

Takoj po nacifašistični agresiji in okupaciji Kraljevine Jugoslavije aprila 1941 so se narodi Jugoslavije pod vodstvom KPJ vzdignili v oboroženo vstajo, ne samo za svojo nacionalno osvoboditev in družbeno preobrazbo, temveč tudi za obrambo prve dežele socializma – Sovjetske zveze. Cela štiri leta je jugoslovansko bojišče z ene strani lomilo vojni potencial in živo silo osi Rim–Berlin, z druge pa kot sestavni del zavezniške fronte neposredno doprineslo k nenehnemu večanju moči protihitlerjevske koalicije do njene končne zmage.

V okvirih protihitlerjevske koalicije,⁴⁷⁰ obremenjene z nasprotji velikih sil, so se gibal tudi odnosi zaveznikov do avtohtonega narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji kot tudi do begunske kraljeve vlade in četniškega gibanja. Tako je bila Velika Britanija ves čas vojne zaskrbljena za prihodnost svojih interesov v južni Evropi,⁴⁷¹ saj je vedela, da bo uresničitev političnega programa vodstva NOG, ki je boj za nacionalno osvoboditev nerazdružljivo povezovalo

470 Vojna zveza med ZDA, ZSSR in VB se je pozneje imenovala tudi koalicija združenih narodov in iz nje je zrastle današnja univerzalna svetovna Organizacija združenih narodov (Nešović, 1976, 11).

471 Britanski koncept povojne politične ureditve Sredozemlja je slonel na obnovitvi prijateljskih monarhij v Italiji, Albaniji, Jugoslaviji in Grčiji. Ta vizija je bila Churchillju pri srcu ne samo zaradi njegovih rojalističnih simpatij, pač pa tudi zaradi prepričanja, da bodo domače monarhije v teh deželah porok za angleško prevlado (Pirjevec, 1995, 142).

z bojem za družbeno preobrazbo, onemogočilo ohranitev njenega predvojnega privilegiranega položaja v Jugoslaviji. Nič manj niso bile zaskrbljene ZDA, ki so zaradi svoje dolgoletne izolacije šele v drugi svetovni vojni začele s prodorom na Balkan; v zmagi Titovih sil so videle nevarnost za svojo ekspanzijo. Sovjetska zveza pa je na osvobodilna gibanja okupiranih narodov gledala le kot na dodatno pomoč zaveznikom in je menila, da je dolžnost teh gibanj v prvi vrsti slabiti moč fašističnih armad z gverilo.

Stalinizem ni izhajal iz predpostavke, da se v okviru boja proti okupatorju v posameznih deželah lahko ustvari materialna baza – to je revolucionarna armada, sistem revolucionarne oblasti itd. – za ustvarjanje in graditev nove socialistične države. Stalin in Kominterni že od vsega začetka nista razumela posebnosti NOG v Jugoslaviji, ki je imelo vse možnosti, da se razvije v smeri revolucionarnih družbenih sprememb. Zastopajoč idejo o posebni taktiki delavskega razreda v pogojih vojne, je KI – skladno s Stalinovim mehanističnim gledanjem na »vojno in revolucijo« kot o dveh časovno ločenih etapah, poznano že iz časa španske državljanske vojne – priporočala vodstvu NOG, da revolucionarno etapo izpelje ločeno, torej po vojni, seveda po natančnih navodilih in željah Moskve.

Sporočilo »velikih treh« narodom sveta (1941)

Zagotovo je bilo eno najtežjih političnih vprašanj, ki so ga usklajevale in reševale velesile med drugo svetovno vojno – seveda v duhu tajne diplomacije – in ki je po svetovnem spopadu vodilo v obdobje *bladne vojne*, vprašanje *interesnih sfer*, kar je bilo v nasprotju z določili *atlantske listine*, objavljene 14. avgusta 1941:

/.../ Predsednik ZDA (Roosevelt) in premier g. Churchill /.../ ne želita doseči ozemeljskih sprememb, razen takšnih, da bi se ujemale s svobodno izpovedanimi željami prizadetih ljudstev; spoštujeta pravico vseh ljudstev, da si sama izbere obliko vladavine, pod kakršno bi hotela živeti; in želita, da bi se suverene pravice in samouprava obnovile tistim ljudstvom, ki so jim bile na silo ugrabljene. /.../ (Beard, 1959, 592–593).⁴⁷²

⁴⁷² Roosevelt in Churchill sta na srečanju (9.–12. avgusta 1941) v zalivu Placentia (Nova Fundlandija) sprejela t. i. atlantsko listino, ki jo je podpisalo 23 držav, med njimi tudi Sovjetska zveza, 25. septembra 1941. Listina predstavlja temelj antifašistične koalicije in Deklaracije združenih narodov, sprejete 1. januarja 1942 v Londonu (gl. tudi Žigon in Udovič, 2013, 34–35).

Tudi Stalin je obljubljal v svojem govoru nekaj mesecev kasneje (6. decembra 1941) evropskim narodom, da bo svet urejen v duhu demokratičnih načel *atlantske listine*:

/.../ Mi nimamo in ne moremo imeti takih vojnih ciljev, da bi vsiljevali svojo voljo in svoj režim slovanskim in drugim narodom Evrope, ki od nas pričakujejo pomoč. Naš namen je pomagati tem narodom v njihovem osvobodilnem boju proti hitlerjevski tiraniji, potem pa jih pustiti, da si docela svobodno uredijo življenje v svoji državi, kakor sami hočejo. Ne bomo se vmešavali v notranje zadeve drugih narodov (v Dedijer, 1969, 62).

Morda so *veliki trije* res tako mislili v letih 1941 in 1942, ko so njihove vojske bile bitko na življenje in smrt, toda v Teheranu (1943), ko je postalo jasno, da bodo nacistične sile v Evropi prejkoslej poražene – »/.../ ni je sile na svetu, ki bi nam preprečila, da uničimo nemške vojske na kopnem, njihove podmornice na morjih, in iz zraka njihove vojne obrate /.../« (Beard, 1959, 594) – so se že čutili »gospodarje« sveta. Svojo moč so Stalin, Roosevelt in Churchill manifestirali na medsebojnih srečanjih v Teheranu, Jalti in Potsdamu (tu sicer personalno v drugem sestavu: Stalin, Truman ter sprva Churchill in nato Attlee); še več, barantanje postane sestavni del vseh treh konferenc *velikih treh*. Da so – kot »zmagovalci« – v teh kupčijah pozabili na načela, dana in zapisana v *atlantski listini*, seveda ni potrebno posebej podčrtavati.

Moskovsko srečanje zavezniških zunanjih ministrov

Problem razdelitve Evrope na vplivna območja, je prvič obravnavala konferenca zavezniških ministrov za zunanje zadeve ZDA (C. Hull), Velike Britanije (A. Eden) in Sovjetske zveze (V. Molotov), ki je zasedala v Moskvi, oktobra 1943. »Tedanja razprava o tej temi je bila še dokaj nedoločna in problem ni bil rešen. Molotov in Stalin sta ob tej priložnosti samo tipala zaveznike, čeprav je skoraj zanesljivo, da je bil v najožjem krogu sovjetskih voditeljev problem že tedaj prediskutiran in razčiščen,« se spominja Cordell Hull (1948).

Osrednja pozornost v teh razgovorih je bila namenjena t. i. *nemškemu vprašanju*; soglasna rešitev le-tega je šele dala možnost za nadaljnje korake v smeri »pravične« razdelitve Evrope. Eno glavnih načel – ki bo postalo podlaga tej politiki – je razglasil F. Roosevelt v Casablanci januarja 1943: »Nemčiji ne bo dovoljeno, da bi se pogajala o miru, temveč se bo morala *brezpogojno vdati*.« Ko je izrekel to formulo, je bil Roosevelt pod vplivom spominov na ameriško državljansko vojno, v kateri je Sever zavrnil pogajanja z Jugom o pogojih

njegove kapitulacije. Slogan o *brezpogojni vdaji* je bil kot olje na ogenj nacionalističnih emocij v vseh zavezniških državah. Povsod so se razširile ideje o kazenskem, *kartažanskem* miru z Nemčijo. Roosevelt in Churchill sta še v septembru 1944. leta z naklonjenostjo gledala na plan *pastoralizacije* (popastirjenja) Nemčije, po katerem naj bi se Nemčija spremenila v kmetijsko deželo brez težke industrije. Stalinovi pogledi so se bolj ali manj skladali s tem obrazcem. Julija 1943 je Stalin pooblastil ambasadorja Ivana Majskega v Londonu, da pove, kaj misli sovjetska vlada o nemških mejah. Na sovjetski predlog, po katerem naj bi Sovjetska zveza podprla pripojitev vzhodne Prusije in Danziga (Gdanska) k Poljski, je pristal tudi Roosevelt. Vendar Stalin v tem času še ni predlagal, naj bi meje Poljske premaknili proti zahodu, do rek Odre in Nise. Pripojitev nemških področij naj bi Poljakom kompenzirala izgubo vzhodnih področij, ki naj bi prišla v okvir sovjetskih meja; toda to je hkrati tudi pomenilo, da bo Poljakom v bodočnosti pretila prav tako velika nevarnost nemškega maščevanja, in da bodo povsem odvisni od sovjetske zaščite (Deutscher, 1977, 454).

Teheranska konferenca in stališča o Jugoslaviji

Na prvem skupnem srečanju *velikih treh* v Teheranu od 28. novembra do 1. decembra 1943 ni šlo le za nadaljnje vodenje in usklajevanje vojaških operacij, kot je to moč razbrati iz soglasno sprejete *Teheranske deklaracije*,⁴⁷³ marveč je šlo za veliko bolj daljnosežen in pomembnejši problem: prav od nadaljnjih vojaških operacij je bilo namreč v marsičem odvisno, kakšna bo politična podoba povojne Evrope. V tem kontekstu je Churchill na konferenci predložil načrt, po katerem naj bi Anglo-Američani izvedli invazijo na Balkan. Stalin se je odločno uprl Churchillovemu predlogu in je namesto invazije na Balkan zahteval zavezniško izkrcanje v Francijo; bil je prepričan, da je resnični cilj Churchillovega plana prehiteti Ruse in jim preprečiti, da bi zasedli balkanske dežele. Resnici na ljubo pa je treba pripomniti, da je Churchill svoj predlog o akcijah v Mediteranu povezal s predlogom, naj bi Britanci, Američani in Rusi skupaj okupirali Balkan (ibid., 458–459; Deane, 1947). Vendar glede *balkanskega vprašanja* trojica ni dosegla konsenza, saj je imel vsak svoje poglede na prihodnost Jugoslavije.

Tako je bil Roosevelt v svojih stališčih o povojni ureditvi Evrope, ki jih je iznesel v razgovorih z Edenom 15. marca 1943 v Washingtonu (torej še pred

473 »Uskladili smo načrte za uničenje nemških sil. Dosegli smo popolno soglasje glede obsega in časa operacij, kar jih bo na zahodu, vzhodu in jugu. /.../ Prišli smo sem z upanjem in odločnostjo. Odhajamo od tu kot prijatelji v dejanju, duhu in namenih« (v Beard, 1959, 593).

konferenco), proti obnavljanju Jugoslavije ter se zavzemal za neodvisnost hrvaške in slovenske države. Toda na teheranski konferenci je iznesel predlog (na presenečenje svojih svetovalcev), da bi bilo potrebno izvršiti desant v Istri, se združiti s Titovimi partizani, in zatem kreniti proti Romuniji, kjer bi se srečali z Rdečo armado. V ozadju Rooseveltovega plana se je skrivala ideja o oblikovanju *katoliške srednjeevropske federacije*; invazija v Istro in prodiranje v Jugoslavijo bi nedvomno olajšala uresničitev tega načrta, kajti protagonistom takšne federacije je bila Jugoslavija kot državna skupnost – ne glede kakšna je družbena ureditev v njej – absurd; takšno je bilo stališče tudi Vatikan⁴⁷⁴ (Dedijer, 1980a, 357).

Iz izjav, ki sta jih dajala Churchill in Eden do konference v Teheranu, lahko sklepamo, da je bila Velika Britanija za obnovitev Jugoslavije, in to v njeni popolni teritorialni integriteti in neodvisnosti, s tem, da bo potrebno vprašanje njenih zahodnih meja in zahtev do Italije rešiti na mirovni konferenci po vojni. Pri tem ne gre prezreti, da je Velika Britanija integriteto Jugoslavije identificirala z monarhijo in staro družbeno ureditvijo. Churchillov predlog v Teheranu (bil je podoben Rooseveltovemu), da naj bo Jugoslavija področje invazije zavezniških sil, je imel čisto politični značaj. Z anglo-ameriško invazijo in zasedbo pomembnejših predelov Jugoslavije je želel zaustaviti prodiranje Rdeče armade v osrčje Evrope ter tako ustvariti možnost za ustanovitev katoliške srednjeevropske federacije, na čelu s Habsburžani.⁴⁷⁵

Stalin je v Teheranu ostro nasprotoval odpiranju kakršnekoli *druge fronte* na Balkanu in je vztrajno zahteval odprtje le-te v zahodni Franciji. To mu je končno, s pomočjo Roosevelta, tudi uspelo. Vendar to še ne pomeni, da je brez pridržkov podpiral Titovo vojsko. Feis ugotavlja, da »vse do leta 1943, pa tudi potem ko so Britanci že začeli podpirati Tita, se je zdelo, kot da so sovjetski vodilni ljudje bolj naklonjeni četnikom /.../. Lahko samo domnevamo, da je sovjetska vlada že poskušala navezati stike s Titom, pa je ugotovila, da le-ta ni tako poslušen, kot bi si bil želel Stalin« (1968, 219). Ves čas vojne je Stalin gledal na osvobodilna gibanja okupiranih narodov izključno kot na dodatno pomoč zaveznikom in menil, da je dolžnost teh gibanj v prvi vrsti, da slabijo moč fašističnih armad z diverzijami in sabotажami – »upoštevajte, da gre v sedanji etapi za osvoboditev izpod fašističnega podjarmljenja in ne za socialistično

474 Glavni posrednik med predsednikom Rooseveltom in Vatikanom je bil kardinal F. Spellman (gl. Gannon, 1962, 222–224).

475 Otto Habsburški /von Habsburg je po uradnem srečanju septembra 1943 s Churchillom dejal, da je »dobil od Churchilla vso podporo za realizacijo načrta t. i. *podonavske države*« (Dedijer, 1980a, 365–366; Barker, 1976).

revolucijo«. ⁴⁷⁶ Razglasitev sklepa vsejugoslovanskega partizanskega parlamenta (AVNOJ) »o oblikovanju federativne Jugoslavije na principu enakopravnosti vseh njenih narodov« na zasedanju v Jajcu 29. in 30. novembra 1943 (Flere in Klanjšek, 2017, 30) je Stalin jezno komentiral, da je to nož v hrbet Sovjetski zvezi (Pirjevec, 1995, 140–141). Prav v ustanovitvi socialistične skupnosti na temelju enakopravnosti narodov je videl tisto »novost«, ki je bila v nasprotju z njegovimi pogledi, da morajo biti Rusi vodilni narod v Sovjetski zvezi. Načeloma je nasprotoval ustvarjanju kakršnihkoli federacij ali konfederacij v srednji Evropi in na Balkanu, ker se mu je zdelo, da so to lahko poskusi združevanja malih in srednjih evropskih držav proti Sovjetski zvezi; v tem smislu je na teheranski konferenci nasprotoval tudi ustanovitvi *Podonavske katoliške federacije*, ker ga je preveč spominjala na staro politiko »*cordon sanitaire*«, uperjeno proti Sovjetski zvezi. Toda neposredno po teheranski konferenci (12. decembra 1943) je Stalin v razgovoru s češkoslovaškim predsednikom E. Benešom dejal, da smatra, da je »federacija edina rešitev prihodnosti Jugoslavije« (Beneš, 1954, 363). Zasuk v Stalinovih pogledih je razumeti kot njegov pristanek na oblikovanje izključno prosovjetskih federacij.

Na konferenci v Teheranu so *veliki trije* – potem ko so uskladili medsebojne poglede glede odprtja druge fronte v Franciji – podpisali 1. decembra 1943 tudi vojno obveznost, s katero je bilo določeno, da partizane v Jugoslaviji oskrbujejo z vojnim materialom, kolikor je največ mogoče. Nadalje so se sporazumeli, da se Jugoslavija obdrži v popolni teritorialni integriteti in neodvisnosti s tem, da se bo vprašanje njenih zahodnih meja in zahtev do Italije reševalo na mirovni konferenci po vojni. V Teheranu je bilo tudi sprejeto, da Vrhovna komanda Rdeče armade, kot so to že prej storile Velika Britanija in ZDA (gl. Lindsay, 1993), pošlje v Vrhovni štab Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije svojo uradno vojaško misijo, kar se je zgodilo februarja 1944. ⁴⁷⁷ Na ta način

476 Iz telegrama IK KI – CK KPJ ob nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, 22. junija 1941 (v Dedijer, 1972, 389). To je bil istočasno tudi neposreden odgovor na sklepe majskega posvetovanja (1941) plenuma CK KPJ v Zagrebu, kjer je bilo sklenjeno, da se bodo od prvega dne vstaje dalje ustanavljali ljudski odbori kot organi nove oblasti. Čeprav je bil na tem sporočilu IK KI podpisan Dimitrov, je bil to v bistvu Stalinov sklep. »Pozneje sem zvedel od bolgarskega revolucionarja Ivana Karaivanova,« piše Dedijer, »da je Dimitrov že od leta 1936 popolnoma izgubil odločilni vpliv v Kominterni. Dimitrov je bil le fasada, odločal pa je o vsem Stalin, medtem ko so Manuilski in drugi dosledno izpolnjevali njegove sklepe« (1969, 55).

477 Kljub trezni politiki zahodnih zaveznikov, pa je Moskva še v letu 1944 svetovala vodstvu NOG, da razpusti partijsko organizacijo v vojski, da odpravi politične komisarje in da odstrani znak rdeče peterokrake zvezde, da ne bi to povzročilo nesoglasij v protihitlerjevski koaliciji. Toda ves čas vojne se niso zavezniki niti enkrat resno sporekli zaradi Jugoslavije. V resnici je Stalin videl strahove v ljudski revoluciji, ki je potekala brez njegove kontrole in mimo njegovih želja.

so zavezniki pravzaprav odgovorili na sklep vsejugoslovanskega parlamenta o konstituiranju začasne ljudske vlade v Jajcu (29. novembra 1943), ki je povzročil, da se je Jugoslavija znašla v t. i. fazi dualizma, saj sta od tedaj dalje obstajali dve predstavniški telesi, ki sta zastopali Jugoslavijo: začasna ljudska vlada (NKOJ) kot dejanski in pravni predstavnik novonastajajoče države ter begunska kraljeva vlada v Londonu, ki so jo priznavale zavezniške vlade. Dualizem v pogledu predstavljanja Jugoslavije v inozemstvu je oblikoval ostro protislovnost; kar je seveda zahtevalo spremembo politike vodilnih zavezniških držav, ki so s sklepi v Teheranu ustvarile temelje za t. i. politiko kompromisa do narodnoosvobodilnega gibanja. V novonastalih političnih razmerah je bilo potrebno doseči kompromisni sporazum med obema jugoslovanskima vladama, kar se je zgodilo (na zahtevo Churchilla in s soglasjem Stalina) po srečanju obeh predsednikov (Tita in Šubašića) na Visu, 16. junija 1944; na ta način so bili ustvarjeni pogoji za mednarodno priznanje in pravno kontinuiteto *prve* in *druge* Jugoslavije.

Barantanje »velikih dveh« na moskovskem srečanju (1944)

Od 9. do 17. oktobra 1944 sta se sestala v Moskvi Stalin in Churchill; srečanju sta prisostvovala tudi zunanja ministra Eden in Molotov. Ta konferenca je bila v soglasju s predsednikom Rooseveltom, čeprav se je osebno ni udeležil. Odsotnost predsednika ZDA so pojasnili s tem, da bodo na tem sestanku *velikih dveh* obravnavali predvsem evropske probleme, za katere sta Sovjetska zveza in Velika Britanija precej bolj zainteresirani kakor Združene države Amerike. Kot opazovalec pa se je moskovskih pogovorov udeležil A. Harriman, tedanji ameriški ambasador v Moskvi. Z navzočnostjo Harrimana je Roosevelt želel povedati evropskim narodom, da je moskovska konferenca organizirana z vednostjo in podporo ZDA, zlasti še, ker sta Churchill in Stalin na teh sestankih razpravljala o političnih in vojaških pripravah, ki jih je postavila na dnevni red zadnja faza vojne proti Hitlerju. Tiste dni je bil v Moskvi med Stalinom in Churchillom dosežen tudi *sporazum o skupni politiki v Jugoslaviji*, znan po aranžmaju *fifty-fifty*, sporazum o razdelitvi interesnih sfer v Jugoslaviji med SZ in VB.

Ko je govoril o problemih, ki bi jih moral obravnavati s Stalinom, je Churchill v svojih spominih zapisal: »Sam sem bil prepričan, da bo z Rusijo mogoče doseči zadovoljivo soglasje samo tako dolgo, dokler nas bo vezalo tovarništvo proti skupnemu sovražniku. Hitler in hitlerizem sta bila obsojena na pogin; toda kaj potem ko ne bo več Hitlerja?« (1964, 943). To je najbolj skrbelo britanskega ministrskega predsednika, ki mu je bilo že tedaj bolj ali manj jasno, da bodo

po končani svetovni vojni in po uničenju nacizma v Evropi nastale težave pri reševanju vseh tistih številnih političnih, socialnih in ekonomskih vprašanj in tistih problemov, ki naj bi človeštvu za daljše obdobje zagotovili mir in napredek. Pri tem pa bodo odločilno vlogo igrale še naprej Sovjetska zveza, Velika Britanija in Združene države Amerike. V tem smislu je Churchill, še pred odhodom na pomembno srečanje s Stalinom (28. septembra 1944), poslal Rooseveltu telegram:

Z velikim zanimanjem sem prebral brzojavko, ki vam jo je poslal feldmaršal Jan Smuts. Mislim, da se z njim vsi strinjamo glede nujnosti, da postane Sovjetska zveza popolnoma sprejet in enakopraven član slehernega združenja velikih sil, ustanovljenega za preprečevanje mednarodne vojne. To bi bilo treba doseči tako, da bi uskladili svoje razlike s kompromisom vseh zainteresiranih strank, in tako bi bilo treba prebroditi tistih nekaj let, dokler »otrok«⁴⁷⁸ ne bo shodil (Nešović, 1964, 336).

V svojih spominih je W. Churchill o tem silno pomembnem srečanju zapisal: »V Moskvo smo prispeli 9. oktobra popoldne. /.../ Ob desetih zvečer smo imeli v Kremlju prvo važno sejo. Navzoči so bili samo Stalin, Molotov, Eden, jaz in tolmača majorja Birse in Pavlov. /.../ Ker se mi je zdel trenutek ugoden, da se lotimo teh stvari odločno, sem dejal:

Uredimo naše zadeve na Balkanu. Vaše armade stojе v Romuniji in v Bolgariji. Mi imamo tam interese, misije in agente. Ne delajmo tam drobnjakarsko drug proti drugemu. Če govorimo samo o Veliki Britaniji in Rusiji, kaj bi rekli k temu, če bi imeli vi v Romuniji 90 odstotkov premoči, mi pa v Grčiji 90 odstotkov, vtem ko bi se za *Jugoslavijo zedinili pol na pol?*« Medtem ko sta tolmača to prevajala, sem na pol pole papirja napisal:

Romunija: Rusija 90 %, drugi 10 %;

Bolgarija: Rusija 75 %, drugi 25 %;

Grčija: Velika Britanija (v sporazumu z ZDA) 90 %, Rusija 10 %;

Jugoslavija: 50 % – 50 %;

Madžarska: 50 % – 50 %.

---

478 Roosevelt je razumel, da bo »otrok« pravzaprav svetovna organizacija, ki bo lahko zagotovila mir šele, ko bo stala na trdnih nogah, ko bo mogla učinkovito delovati.

Potisnil sem listek pred Stalina, ki je med tem poslušal prevod. Nastal je kratek premor. Potem je Stalin vzel moder svinčnik, napravil veliko kljuko in potisnil listek nazaj. Vsa stvar ni trajala dlje kakor je potrebno, da sem to napisal.

Seveda smo bili naše stališče že dolgo prej in skrbno preudarjali; šlo je tudi samo za trenuten vojni ukrep. Vsa važnejša vprašanja sta obe strani odgodili, kakor smo takrat upali, do mirovne konference po vojni.

Tokrat je sledil dolg molk. S svinčnikom podpisani papir je ležal sredi mize. Končno sem rekel: »Ali ne bi bilo nekoliko cinično, če bi obravnavali ta vprašanja, ki zadevajo usodo milijonov ljudi, tako površno? Sežgimo tale listek.« – »Ne, kar obdržite ga,« je rekel Stalin (1964, 943–944).

Kakor je razvidno, je bilo ozračje za doseg znanega *fifty-fifty* sporazuma med Stalinom in Churchillom zelo ugodno, saj sta rešila zapleteno vprašanje o Jugoslaviji enostavno in zelo hitro.

Britanski tisk o moskovskem srečanju

Moskovska konferenca je dobila veliko publiciteto, še zlasti v britanskem tisku. Churchillova vlada je bila mnenja, da je dosegla v Moskvi lepe rezultate, zlasti zaradi uspeha o razdelitvi britanskih in sovjetskih vplivov na Balkanu in Sredozemlju, posebej pa še, ker je tudi Stalin sankcioniral britanska prizadevanja za izvajanje t. i. »sporazuma Tito-Šubašić« o formiranju enotne jugoslovanske vlade.

Londonski dnevnik *Daily Telegraph* je 21. oktobra 1944 pod naslovom *Moskovski razgovori pripravljajo zadnjo fazo vojne* med prvimi objavil daljše poročilo o tej pomembni konferenci, ki je potekala v največji tajnosti. In kaj sporoča komunike glede Jugoslavije:

Obe vladi sta se sporazumeli o nadaljevanju skupne politike v Jugoslaviji in poudarili, da je treba zbrati vse sile proti nemškim enotam, ki se umikajo, in najti rešitev za jugoslovanske notranje težave s pomočjo unije kraljevske jugoslovanske vlade in narodnoosvobodilnega gibanja. Pravica jugoslovanskega ljudstva, da si uredi bodočo ureditev po vojni samo, je priznana za nedotakljivo (Nešović, 1964, 336).

O tem pomembnem političnem dogodku je objavil komentar tudi londonski *Observer* (22. oktobra 1944):

Glede na britanska stališča je moskovska konferenca privedla do določenih solidnih in koristnih rezultatov. Poleg popolnoma vojaških vprašanj, za katera je bilo mnenje, da morajo pritegniti večjo pozornost, je bil dosežen tudi koristen sporazum glede skupne politike v Jugoslaviji. Narodi v tej deželi so kot Slovani naravno obrnjeni proti Rusom, pa tudi ruski vpliv je močan. Ker pa je Jugoslavija ob Jadranskem morju in je zato sredozemska dežela, je tudi britanski interes precejšen. /.../ Maršal Tito se je boril z orožjem, ki ga je dobil od Velike Britanije. Prav tako si je Britanija močno prizadevala za zблиžanje med maršalom Titom in begunsko vlado gospoda Šubašiča. /.../ Predsednik vlade g. Šubašič, čigar položaj je s sporazumom z maršalom Titom priznan, si želi – ker je Beograd osvobojen – preseliti vlado v Jugoslavijo. Vprašanje vrnitve kralja Petra je še nerešeno do sklepa vlade, ko bo formirana v Jugoslaviji, pa tudi vprašanje vrnitve grškega kralja je odloženo za kasneje. Vabila za vrnitev pa niso videti tako blizu, ne v prvem in ne v drugem primeru. /.../ V londonskih krogih imajo pripombo na besedo »unija«, ki je omenjena v moskovskem komuniqueju, ko se govori o odnosih med kraljevo jugoslovansko vlado in Nacionalnim komitejem osvoboditve. Predlagajo, da bi beseda »integracija« mnogo boljje ustrezala dejanskemu stanju (ibid., 337).

Takoj po vrnitvi v London je premier Churchill (27. oktobra 1944) obvestil Spodnji dom o moskovskih razgovorih s Stalinom. Ko je govoril o sporazumu med Veliko Britanijo in Sovjetsko zvezo o skupni politiki na Balkanu, zlasti v Jugoslaviji, je sir Winston, kakor je poročal *Daily Telegraph* (28. oktobra 1944), dejal tudi naslednje:

O zamotanih vprašanjih Balkana, kjer je bilo treba obravnavati črnomorske in mediteranske interese, smo dosegli popoln sporazum. /.../ Mnogo boljje je, da obstaja skupna anglo-ruska politika na tem nemirnem in zelo kompleksnem področju, namesto da podpirajo eni ene ideje in drugi nasprotni! To bi bil lahko najusodnejši položaj v katerikoli deželi, ker bi utegnilo sprožiti tudi nerazumevanje med velikimi silami. Naše resno upanje ter naša obvezna dolžnost je, da vodimo našo politiko tako, da te male dežele pred končano vojno ne zaostrijo notranjih spopadov do skrajne ostrine. Zaradi uspešnega bojevanja smo jih pozvali na medsebojno sodelovanje in na formiranje enotne vlade, seveda, dokler se v deželi ne bodo mogli sami odločiti. /.../ Te delovne sporazume je treba seveda gledati kot začasne, ker jih je terjala nujnost. Vsi trajni sporazumi čakajo na navzočnost

Združenih držav, ki smo jih stalno obveščali o tem, kako se stvari razvijajo. Vse pa bo treba seveda ponovno obravnavati na neki prihodnji konferenci ali pa za mizo mirovne konference (ibid., 337–338).

Kaj se skriva za odstotki

Kako pomembno je bilo *balkansko vprašanje* za angleško zunanjo politiko, je moč razbrati iz Churchillovega neodposlanega pisma Stalinu (Moskva, 11. oktobra 1944). V njem piše:

Zdi se mi zelo važno, da imata Britanija in Rusija na Balkanu skupno politiko, ki bo sprejemljiva tudi za Združene države. /.../ Tisti odstotki, ki sem jih zapisal, niso nič drugega kakor metoda, s katero lahko v mislih ugotovimo, kako blizu smo drug drugemu, in nato sklenemo, kakšni koraki bodo potrebni, da bomo dosegli popolno soglasje. Kakor sem dejal, bi jih lahko smatrali za okrutne in celo okorele, če bi jih prepustili oceni ministrstva za zunanje zadeve in diplomatov po svetu. Zaradi tega naj ne bodo osnova za nikakršno javno listino, vsaj ne v tem trenutku. Lahko pa so dobra smernica za vodenje naših poslov. Če bomo te posle dobro vodili, bomo morda preprečili nekaj državljanskih vojn, mnogo prelivanja krvi in razdorov v malih deželah, o katerih je govor. Naše splošno načelo mora biti, da prepustimo vsaki deželi, naj si izbere tako obliko vladavine, kakršno si želi njeno ljudstvo. /.../ Načelno pa menim, da morata Velika Britanija in Rusija do vprašanja notranje ureditve v vseh deželah ostati strpni, da jima zanje ni treba skrbeti in da se ne smeta vmešati, ko bo spet nastal mir po strašnem prelivanju krvi, ki so ga pretrpele te dežele in tudi mi vsi. Zato sem zahteval skiciranje stopenj interesov, ki jih ima v teh deželah vsak izmed nas, ob vsem soglasju drugega, kar pa morajo odobriti tudi Združene države. Le-te utegnejo ostati dolgo ob strani, nato pa se nepričakovano vrniti s svojo velikansko silo. /.../ Mislimo, da pravilno razumemo vašo razpustitev Kominterne⁴⁷⁹ kot sklep sovjetske vlade, da se ne bo mešala v notranjepoli-

479 Sklep je sprejel prezidij IK KI 15. maja 1943 z naslednjo utemeljitvijo: »/.../ v obdobju boja proti fašizmu, ko so se združevali številni narodi v protihitlerjevski koaliciji, so razmere in naloge v posameznih državah postale tako raznovrstne, da jih morejo uspešno reševati le partije teh dežel; internacionalna organiziranost v smislu Kominterne bi jih pri tem le ovirala /.../. Toda pravi vzroki za razpust KI so tičali drugje; izvirali so iz pragmatičnih potreb Stalinove politike v protihitlerjevski koaliciji: Stalinu je KI predstavljala vse večjo oviro pri pogajanjih in kombinacijah z zahodnimi zavezniki glede razmejitve vplivnih območij. Odveč mu je postala

tična vprašanja drugih dežel. /.../ Po drugi strani pa imamo mi, prav tako pa tudi Združene države, ureditev, ki je zgrajena na zelo širokih osnovah in kjer so privilegiji in razred podvrženi stalnemu nadzorstvu in spremembam. Razlike med našimi sistemi, gledane od daleč in v širokem obsegu, se bodo prav gotovo zmanjšala, vsako leto pa se bo povečala tista velika skupna domena, na podlagi katere ustvarjamo bogatejše in srečnejše življenje za ljudske množice. Če bi trajal mir petdeset let, bi postale razlike, ki utegnejo svetu danes povzročiti hude težave, verjetno predmet akademskih razprav. Na tem mestu Vas želim, gospod Stalin, prepričati v sodelovanje med našima dvema deželama, kakor tudi da bi lahko skupaj z Združenimi državami obdržali obratovanje svetovnega stroja (ibid., 340–341).

Še jasnejši je bil Churchill v sporočilu britanskemu kabinetu, poslanemu v London 12. oktobra 1944, v katerem pojasnjuje dosežene aranžmaje s Stalinom v Grčiji, Jugoslaviji, Romuniji, Poljski in Madžarski:

Ta sistem (op. odstotkov) ima samo namen postati smerokaz /.../ in ne skuša vzpostaviti kakega strogega sistema interesnih sfer. Mor-da bo pomagal Združenim državam, da bodo spoznale, kako njuna glavna zaveznika ocenjujeta ta področja kot celoto. /.../ Kar zadeva Jugoslavijo, ima številčni simbol 50 : 50 namen, da postane podlaga za skupno akcijo, in sporazumno politiko med dvema silama, ki sta tesno angažirani, s čimer bi pomagali ustvariti *združeno Jugoslavijo*, ko se bodo v njej združili vsi elementi v boju proti fašističnim zavojalcem. Naš trdni namen je na primer preprečiti oborožen obračun med Hrvati in Slovenci na eni ter močnimi in številnimi elementi v Srbiji na drugi strani, kakor tudi formulirati skupno in prijateljsko politiko do maršala Tita, s čimer bomo zagotovili, da bo orožje, ki mu ga pošiljamo, uporabljeno proti skupnemu sovražniku, ne pa za notranje namene. Taka politika, ki bi jo Britanija in Sovjetska zveza skupno vodili, ne da bi pri tem iskali posebne koristi, bi bila resnično blagodejna /.../ Poudariti pa je treba, da je ta široki okvir sovjetskega in britanskega stališča do teh zadev samo začasen smerokaz za neposredno prihodnost med vojno in da bodo o tem velike sile razpravljale potem ko se bodo *sestale po vojni in razpravljale o premirju ali miru*

že prej, ko se je tik pred izbruhom druge svetovne vojne sporazumeval z nacistično Nemčijo; vendar se je takrat bal, da bi si razpustitve KI ne razlagali kot znamenje šibkosti SZ. Čakal je na primeren trenutek, ta pa je napočil po veliki sovjetski zmagi pri Stalingradu (Lešnik, 1988, 44–45).

ter takrat izdelale splošen sklep glede Evrope. /.../ Prepričan sem, da smo z aranžmaji o Balkanu dosegli tisto, kar je bilo največ mogoče; prav tako pa ne dvomim tudi o tem, da je naš sporazum glede skupne politike v Jugoslaviji na podlagi 50 : 50 prav tako najboljša rešitev /.../ (ibid., 342).

Načrti rešitve »jugoslovanskega vprašanja« v taborih kolaboracije

Kot je razvidno iz uradnih in pol uradnih informacij o vsebini moskovskih pogovorov, sta se Churchill in Stalin »končno« le odločila za *združeno Jugoslavijo in predvsem za skupno politiko v Jugoslaviji*. In tako je tudi potrebno razumeti sprejeti sporazum *fifty-fifty*. Ob povedanem ne gre prezreti, da so bile pred moskovskim srečanjem v igri še druge opcije: ustanovitev jugoslovanske/socialistične federacije (vodstvo NOG, Stalin); oblikovanje samostojnih držav Slovenije,⁴⁸⁰ Hrvaške /.../ (sprva Roosevelt); obnovitev oziroma ohranitev Kraljevine Jugoslavije (Churchill, kralj Peter II., četniško gibanje); vključitev Slovenije in Hrvaške v katoliško srednjeevropsko oziroma podonavsko federacijo (Churchill, Roosevelt, Otto Habsburški, Vatikan, Hrvatska seljačka stranka in Slovenska ljudska/klerikalna stranka); pa tudi oblikovanje Srbske/četniške republike, ki bi se priključila Sovjetski zvezi.

V tem kontekstu ne gre spregledati predlogov in načrtov, ki so jih izoblikovali v taboru/taborih kolaboracije na tleh »Jugoslavije«; le-ti so v času vojne »igrali« na obe karti oziroma na zmago obeh vojaških blokov (t. i. taktična kolaboracija).⁴⁸¹

Tako ameriška obveščevalna služba OSS v svojem poročilu (30. avgusta 1944) sporoča, da je Vatikan za ustanovitev takšne (op. katoliške) federacije ter dodaja predloge Hrvatske seljačke stranke in Slovenske ljudske/klerikalne stranke, katerih predstavniki so predali naslednji predlog papežu Piju XII.:

Slovinci: da se ustanovi *Rimska katoliška država*, v katero bi vstopile Slovenija, Hrvaška, Avstrija in Bavarska;

Hrvati: da se ustanovi *Rimska katoliška država*, v katero bi vstopile Hrvaška, Slovenija, Avstrija, Bavarska, Madžarska in Slovaška (NARA: f. OSS, 81960 R).

480 Gl. »Osnutek ustave kneževine Slovenije, 1943« (Schmidt, 1997; v Lešnik, 2000, 135–138).

481 O kolaboraciji (nevtralni, brezpogojni, pogojni, taktični), gl.: Griesser - Pečar in Dolinar, 1996, 27–36; Griesser - Pečar, 2004; Ahačič, 1992; Pleterski idr., 2008.

Dokument iste službe (16. september 1944) pa govori o morebitnih posledicah nenačelnosti angleške politike do jugoslovanskega vprašanja. V sporočilu navaja besede dr. Živka Topalovića, glavnega političnega svetovalca generala Draže Mihailovića:

Srbi v Srbiji se bodo mogoče sami predali Rusom, ne glede na komunistično diktaturo, v katero se lahko izrodi Titova Jugoslavija. /.../ Če Angleži insistirajo, da naženejo Srbe v komunizem, potem niso zaslužili nič drugega kot to, da Srbi sami zahtevajo, da se oblikuje Srbska republika znotraj Sovjetske zveze. /.../ Rusi so realisti v politiki in vedo, da vsa Srbija stoji za Mihailovićem. /.../ Niti ena srbska puška ne bo užgala v brata Rusa (ibid., 94829).

Potem ko so se *veliki trije* le sporazumeli, tako za teritorialno obnovitev Jugoslavije kot za kompromisni sporazum med obema jugoslovanskima vladama (NKOJ in kraljevo vlado), je postajalo tudi protikomunističnim kolaboracionističnim taborom na jugoslovanskih tleh vse bolj jasno, da se z zmago koalicije združenih narodov bliža konec tudi njihovim satelitskim nacionalističnim državnim tvorbam, pod nemškim okupacijskim okriljem. Svoje nove načrte so zdaj polagali v upe na skorajšnje izkrcaje anglo-ameriških sil v Istri ter poseg le-teh na jugoslovansko oziroma balkansko bojišče, ki naj bi jim posledično, prek državljanske vojne zagotovil nadaljevanje in obstoj svoje, odslej prozahodno usmerjene oblasti.⁴⁸² V tem kontekstu je potrebno imeti v obziru tudi bojkot oziroma zavračanje obeh amnestij⁴⁸³ znotraj taborov kolaboracije, hkrati pa si zastaviti ključno problemsko vprašanje: ali je bojkotiranje sporazuma Tito–Šubašić in obeh amnestij, načrtovano zanetenje državljanske vojne s strani antikomunističnega bloka (tokrat računajoč na pomoč zahodnih zaveznikov) ter povojni poboji res nepovezana zgodba? Ali res nosi odgovornost za slednje zgolj ena, zmagovita stran⁴⁸⁴ oziroma ali ne nosi

482 Gl. *Memorandum generala Leona Rupnika in škofa Gregorija Rožmana Anteju Paveliću, 21. aprila 1945* (v Lešnik, 2011). »Memorandum« poziva vrhove antikomunističnega bloka, da naj združi svoje, jugoslovanskemu kralju Petru lojalne sile (hrvaške, slovenske, srbske) ter izzove državljansko vojno, ki bi posledično omogočila Anglo–Američanom, da se vmešajo in uspešno intervenirajo v korist nacionalističnih sil na jugoslovanskih tleh. Gl. tudi *Načrti Vladka Mačka in nadškofa Alojzija Stepinca o »nov« NDH* (v Dedijer, 1981, 561–562).

483 Ko je Tito 31. avgusta in pozneje še enkrat 21. novembra 1944 razglasil amnestijo za vse kolaboracioniste, ki se niso omadeževali z narodnim izdajstvom in vojnimi zločini, je med hrvaškimi domobrani (ne pa med slovenskimi domobranci in četniki) prišlo do nezadržnega osipa (Pirjevec, 1995, 148).

484 »Mi smo revolucijo izvedli s krvjo, skozi Osvobodilni boj, in še kako dobro smo pospravili našo hišo v času Revolucije« (Tito, Govor pred aktivom komunista iz Istre o događajima u Mađarskoj i Poljskoj u Puli, 11. 11. 1956), v Dedijer, III/1980b, 660.

za to soodgovornost tudi poražena stran s svojo neodgovorno, nerealistično politiko? Prav kolaboracionistično zavračanje Churchillovih pobud – za povojno sobivanje obeh nasprotnih polov – je vodilo v slabitev tako njegove/britanske pozicije kot meščanskega tabora, hkrati pa okrepilo zmagoviti Titov, komunistični režim, ki odslej ne bo imel na domačih tleh resnega političnega in vojaškega nasprotnika. Tako rekoč v kolaboracionističnem »izdajstvu« Churchillovega angažmaja je potrebno iskati vzroke za britansko vračanje slovenskih domobrancev Titovim četam konec maja 1945, kateremu so sledili povojni poboji.

***

»Jugoslavija je bila tako nepretrgano pod pritiskom dveh politik: zahodne – katere poglavitni namen je bil ustvariti pogoje za nekakšen, kakršenkoli, sporazum med londonsko kraljevsko vlado in revolucionarno jugoslovansko vlado v domovini, in sovjetske politike –, ki se je v glavnem bala naše prevelike samostojnosti do zahodnih sil, da te v boju za lastne interese ne bi prišle v spor s sovjetskimi interesi,« je ocenil Kardelj (1980, 54).

Teh konfliktov in spopada interesov med velesilami danes ni težko razumeti, če imamo pred očmi nasprotja, ki so pretresala protihitlerjevsko koalicijo. Najbolj zaostren in najnevarnejši položaj je nastal, ko sta se dve vojski srečali na Soči in v Trstu. Naša vojska (op. IX. korpus) je prišla na Sočo prej kot zahodne armade. Pri nas smo takrat premišljali, ali bi bilo morda pametno porušiti mostove na Soči in se čvrsto utrditi na njenih bregovih. Vendar vsa poprejšnja Churchillova stališča zastran Trsta, njegove in Alexandrove izjave glede prehoda skozi t. i. ljubljanska vrata,⁴⁸⁵ še posebej pa dejstvo, da se glede Soče in Trsta sovjetska stran ni niti z besedo izrekla ne v našo in ne v angleško korist, vse to nas je spravilo pred težko dilemo. Nismo mogli računati, da bomo dobili pri tem odločno podporo Sovjetske zveze.

485 »Maršal Alexander (op. poveljnik zavezniških sil v Sredozemlju) je v razgovorih s Titom odločno vztrajal, da bodo Angleži, v kolikor zasedejo Trst, nadaljevali pot v Jugoslavijo. Mi smo se upirali temu, da njihova vojska sploh pride v Jugoslavijo. Toda Alexander je vztrajal pri svojem, češ da mora nadaljevati pot v Avstrijo; trdil je, da mu je v tem primeru potrebna tako cesta Ljubljana–Maribor kot tudi Reka–Zagreb, zato na vsak način želi imeti ti liniji. Na temelju razgovorov z Alexandrom smo prišli do zaključka, da Angleži želijo Slovenijo in Hrvaško, medtem ko bi Bosno in Srbijo prepustili Rusom. Bil je to znani *fifty-fifty* sporazum. Imeti v rokah Ljubljano in Zagreb ter razmišljati na kompromis – to bi popolnoma ustrezalo Churchillovemu načrtu« (*Kardelj o vojni*, 25. decembra 1951, v Dedijer, 1981, 1209).

/.../ V takem položaju nismo smeli izključiti možnosti, da Churchill lahko izzove spopad na Soči in da ga lahko razširi na ves problem odpiranja ljubljanskih vrat, kar bi za nas, posebej še za Slovenijo, lahko bilo katastrofalno.⁴⁸⁶ Nasprotno, takšna možnost se nam je zdela zelo verjetna (ibid.).

V kolikor bi se ta »verjetnost« udejanjila, potem lahko zaključimo, da *memorandum* Rupnika in Rožmana ter načrti Mačka, Stepinca in vrhov protikomunističnega bloka ne bi bili zgolj črka na papirju.

Vse te opcije je Titova samosvoja politika – predvsem po sporu z informbirojem (1948) – spravila v predal. Vendar le za nekaj desetletij. V »ugodnih« mednarodnih in političnih odnosih, nastalih po padcu berlinskega zidu (1989) so *stari* načrti ponovno privreli na dan; rezultat je znan: razpad *druge* Jugoslavije in nastanek *novih* samostojnih držav (gl. Lakičević, 2002; Rizman, 2006). Odgovor na vprašanje: ali se je novi politični zemljevid na tem občutljivem geopolitičnem prostoru dokončno izoblikoval, bo seveda dala prihodnost; še posebno, ker nam tako zgodovina kot dnevna politika znova in znova dokazuje, da balkanski družbeni prostor (Kačavenda /ur./, 1996; Todorova, 2001) »dokončnih« rešitev ne pozna oziroma ne sprejema. Še več, beseda *Balkan* je ponovno dobila nekdanji slabšalni pomen; je sinonim za »majhne, impotentne in hkrati med seboj brezglavo in noro sprte narodiče« (Webstrov slovar, 1828).

---

486 Kardelj poudarja, da je »Churchill računal, da bo s svojimi silami prišel v Ljubljano in Zagreb, kar bi bil takšen argument, da bi mogoče še sedaj imeli tam Angleže. Razlika bi bila edino v tem, da mi ne bi bili na oblasti: v Beogradu bi sedeli Rusi, v Zagrebu pa Angleži« (ibid.).

Informbirojevski spor leta 1948 – konflikt dveh različnih modelov socializma?

Bilo bi smešno predstavljati našo revolucijo kot nekakšen ideal za vse.

Vladimir Iljič Lenin

Tovariši, imejte v vidu, da tu ne gre za nikakršne teoretske diskusije, za nikakršne napake KPJ, za nikakršne naše ideološke stranpoti. Ne smemo dopustiti, da smo porinjeni v diskusijo o tem. /.../ Tovariši, tu gre predvsem za odnose med državama. /.../ Meni se zdi, da se oni poslužujejo ideoloških vprašanj, da bi opravičevali svoj pritisk na nas, na našo državo. /.../ Za to gre, tovariši.

Josip Broz Tito (1948)

Sredina petdesetih let preteklega stoletja je z začetim procesom destalinizacije v marsičem mejna črta v razvoju komunističnega gibanja. To je bil čas, ko so se po 20. kongresu sovjetske komunistične partije na stežaj odprla vrata procesu kritičnega obravnavanja dotedanje stalinistične teorije in prakse v samem gibanju,⁴⁸⁷ pa tudi čas, ki je naznanjal začetek konca centralističnemu ustroju mednarodnega komunističnega gibanja, porojenemu z ustanovitvijo Komunistične internacionale – Kominterne (Broué, 1997). Pojavilo se je več komunističnih partij, ki niso bile več pripravljene dopuščati nobenega »vodilnega centra«. Vrsta ključnih postavk dotedanje teorije in prakse komunističnega gibanja, temelječih na Stalinovih »resnicah«, je bila podvržena ostri kritiki. V tem širokem procesu destalinizacije komunističnega gibanja in njegove prenovne je imela prvenstveno vlogo Komunistična partija Jugoslavije /KPJ/ s svojim uspešnim uporom proti Stalinovi nadvladi v času informbiroja.

Informacijski biro /IB/ (informbiro; kominform) je bil ustanovljen na zasedanju devetih KP (22.–28. septembra 1947) na Poljskem (v Szklarski Porebi in Varšavi) kot posvetovalni organ evropskih komunističnih in delavskih partij. Devetletna praksa njegovega delovanja (1947–1956) je pokazala, da je IB pomenil le novo obliko institucionalizacije v mednarodnem komunističnem gibanju, ki je še naprej ohranjal stare, kominternske odnose.

487 20. kongres KPSZ (14.–25. februar 1956) je bil s tajnim referatom Hruščova (Vrhovec in Čepo /ur./, 1970) postavljen pred dilemo: ali nadaljevati s stalinističnim obdobjem kulta osebnosti ali ponovno vzpostaviti leninistično linijo.

Spor, ki je nepričakovano izbruhnil v neprijetnem času za Stalina (v enem izmed vrhuncev hladne vojne), ni zadeval le medsebojne partijske, temveč tudi meddržavne odnose; s tem je dobil izjemno mednarodno publiciteto. Zahod se je zavedal pomembnosti ideološkega upora maršala Tita. Še bolj pa je znal ceniti strateški položaj Jugoslavije v vzhodnem Sredozemlju in v srednji Evropi, saj je bil prepričan, da bi bila v primeru vojaškega napada, če ji uspe ostati neodvisna, obrambni ščit za Italijo in nosilni steber za Avstrijo in Grčijo. Kot je rekel Truman, »pomeni Titov beg izpod kremeljskega okrilja prvi poraz sovjetskega imperializma in je kot tak velik simbol. Poleg tega pa ima Tito na razpolago največjo udarno silo v Evropi, ki predstavlja važen dejavnik v zaščiti zahodne Evrope pred komunistično agresijo« (v Pirjevce, 1995, 193).

Informbirojevski spor je odprl tudi vrsto raziskovalnih vprašanj, ki nimajo enoznačnih odgovorov, in kot tak je še vedno izziv za raziskovalce (gl. Foitzik, 1993; Petković idr. 1998; Kačavenda /ur./, 1999; Lešnik, 2003 itd.). »V naši/jugoslovanski in tuji literaturi je dosti pripadnikov trditve, da se je vse začelo leta 1948 oziroma da se v času spora nismo po ničemer razlikovali od tistih, ki so nas napadli. Mislim, da je to stališče nesprejemljivo. Če bi bilo to res, bi težko pojasnili vzroke spora, a še manj njegov potek in zaključek« (Pribičević, 1972, 54). V razpravi se bomo – s časovne distance – osredotočili na ključno vprašanje: ali je do jugoslovansko-sovjetskega partijskega in državnega konflikta v času IB prišlo zaradi dveh različnih modelov oziroma pogledov na razvoj socializma (ideološki spor), kot bi lahko sklepali ne nazadnje tudi na podlagi *pisem CK VKP/b/*, naslovljenih na jugoslovansko partijsko in državno vodstvo v prvi polovici leta 1948, ter *Resolucije IB o stanju v KPJ*, sprejete junija 1948.

Arhivski viri, dokumenti in literatura

Osrednja institucija na tleh nekdanje skupne jugoslovanske države, ki hrani *arhivsko gradivo*, konkretno zapisnike sej jugoslovanskega državnega in partijskega vodstva, na katerih so sprejemali ključne odločitve in odgovarjali na informbirojevski pritisk, je nekdanji Arhiv CK ZKJ v Beogradu (danes v sestavu Arhiva Jugoslavije v Beogradu). Gradivo, tudi t. i. »zgodovinskih« sej CK KPJ, je bilo deloma že objavljeno in komentirano v *zbornikih dokumentov* ter v *memoarih*, ki so jih pisali tedanji akterji jugoslovanske zunanje in notranje politike. Ključno arhivsko gradivo, ki bi lahko potrdilo ali zavrglo vrsto hipotez v razjasnjevanju takratnega sovjetsko-jugoslovanskega spora, se nahaja v moskovskih

arhivih,⁴⁸⁸ saj ne gre prezreti, da je Beograd zgolj odgovarjal na vsiljene poteze Moskve. Po razpadu Sovjetske zveze (1991) je Moskva postopoma začela odpirati dotlej za javnost zaprte arhive specializiranim raziskovalcem. Prvi izjemno pomemben rezultat skupnega mednarodnega raziskovalnega sodelovanja med takratnim *Ruskim centrom za hranjenje in študij dokumentov moderne zgodovine v Moskvi* in *Fundacija Feltrinelli* v Milanu je bila bilingvistična rusko-angleška izdaja zapisnikov vseh treh zasedanj IB (Procacci /ur./, 1994). Seveda pa zapisniki takratnih ključnih sej CK VKP/b/ zaenkrat še niso dostopni. Izjemnega pomena za raziskovalce so tudi zapisniki sej tako CK KP v posameznih vzhodnoevropskih državah, ki so v novonastalih razmerah prav tako obravnavali partijske in državne odnose z Jugoslavijo, kot tudi CK KP Italije in Francije, torej tistih dveh članic IB, katerih državi – po delitvi v Jalti (Conte, 1969) – nista spadali v sovjetsko interesno območje. Pri obravnavi kompleksa 1948 seveda ne gre prezreti arhivskega gradiva, ki se nahaja v arhivih zahodnoevropskih držav⁴⁸⁹ in ZDA.⁴⁹⁰ In še na eno specifično arhivsko gradivo velja opozoriti, na tonsko in filmsko dokumentacijo o politično montiranih sodnih procesih (hranjeno v t. i. »bunkerjih« nacionalnih kinotek), tako v vzhodnoevropskih državah kot v Jugoslaviji (Jugoslovenska kinoteka v Beogradu).

Tiskano *dokumentarno gradivo*, izdano v času spora, je imelo še posebno vrednost zaradi nedostopnosti arhivskega gradiva. Pri tem ne gre spregledati, da je bilo – tako zaradi vsiljene obrambne pozicije, kot tudi zaradi negotovega končnega razpleta – jugoslovansko vodstvo (v nasprotju z vzhodnoevropskimi) zainteresirano, da je bila javnost sproti seznanjena s potekom spora prek dnevnega časopisja kot tudi z dokumentarnim gradivom, kot so *pisma* (1948), *bele knjige* in drugi *izbrani materiali*. Vso to gradivo je kasneje zbral, pokomentiral in objavil v treh knjigah Vladimir Dedijer (1980b). V Moskvi so storili prvi pomemben korak leta 1990 z objavo 17 do tedaj neznanih arhivskih

488 Originalni arhivski IB-dokumenti se danes (po letu 1991) nahajajo v *Arhivu predsednika Ruske federacije*, kopije le-teh, ki so na razpolago raziskovalcem, pa v RGASPI (f. IB, št. 575) v Moskvi. Pred razpadom Sovjetske zveze je bilo IB-gradivo hranjeno sprva v Mednarodnem oddelku CK KPSZ, nato pa med 22. 4. 1969 in 17. 3. 1970 prenešeno v Centralni partijski arhiv Inštituta marksizma-leninizma (IML) pri CK VKP/b/, ki se je transformiral po razpadu Sovjetske zveze (1991) sprva v RTsKhIDNI (Ruski center za hranjenje in študij dokumentov moderne zgodovine) in nato v zdajšnji RGASPI (Ruski državni arhiv za socialno in politično zgodovino).

489 V zbirki, ki jo hrani osrednji britanski arhiv *Public Record Office* v Londonu, so tudi poročila britanske ambasade iz Beograda o IB sporu; žal so nekateri izjemno pomembni dokumenti še vedno nedostopni za raziskovalce, nekateri celo do leta 2048.

490 Pomembne raziskave v arhivih v Rimu, Parizu, Londonu in Washingtonu je opravil Jože Pirjevec; plod le-teh je bila knjiga *Tito, Stalin in Zahod* (1987).

dokumentov (v Lešnik, 1995), ki osvetljujejo predvsem stopnjevanje napetosti v jugoslovansko-sovjetskih odnosih v prvi polovici leta 1948.

O vzrokih, genezi in posledicah nepričakovane internacionalizacije jugoslovansko-sovjetskega konflikta v začetku poletja 1948 je bilo tako v jugoslovanski kot tudi v tuji zgodovinski, sociološki, politološki in spominski *literaturi* nemalo napisanega (Lešnik, 1978 itd.). Toda izhajajoč iz kvalitete publiciranega, zlasti pa po načinu interpretacije dejstev, lahko zaključimo, da problematika »leta 1948« še zdaleč ni izčrpana. Nasprotno, s postopnim odpiranjem nekdanjih sovjetskih in vzhodnoevropskih državnih in partijskih arhivov, ki se je začelo po letu 1989 – s padcem evropske »železne zavese«, razpada socialističnega (sovjetskega) tabora in tranzicijskih procesov v vzhodnoevropskih državah – nastajajo šele objektivni pogoji za politično, idejno in historiografsko valorizacijo »leta 1948«.

Mednarodni položaj in zunanja politika Jugoslavije po koncu 2. svetovne vojne

Do konca druge svetovne vojne so *veliki trije* (Churchill, Roosevelt, Stalin) več ali manj uspešno usklajevali svojo kompromisno politiko do Jugoslavije, čeprav s prikritimi in med seboj različnimi interesi. Odsev interesne politike *fifty-fifty* je bil predvsem poskus, da bi v novonastajajoči drugi Jugoslaviji izvedli delitev oblasti med političnimi silami starega in novega režima, med meščanskimi strankami Kraljevine Jugoslavije in KPJ, ki je vodila narodnoosvobodilni in revolucionarni boj. Toda še pred koncem vojaških operacij, ob koncu aprila in v začetku maja 1945, se je Jugoslavija znašla zaradi Trsta in Julijske krajine v žarišču mednarodne krize. Truman in Churchill sta ultimativno zahtevala umik enot jugoslovanske armade s teh območij, ki jih je ta osvobodila (gre za slovensko narodnostno ozemlje, ki si ga je Italija pripojila po razpadu habsburške monarhije leta 1918). Predsednik jugoslovanske vlade J. Broz Tito je v govoru v Ljubljani 27. maja 1945 brez slepomišenja odgovoril na neposredni pritisk: »Jugoslavija ne namerava biti drobiž za poravnavanje medsebojnih računov v politiki interesnih sfer velikih sil« (I/1959, 227). V napetem ozračju, ko sta Velika Britanija in ZDA – z noto jugoslovanski vladi, 2. junija (Kardelj, 1980, 56) – zagrozili z oboroženo akcijo, in ko je Stalin – skladno s sporazumom *fifty-fifty* – odrekel direktno podporo jugoslovanskim zahtevam,⁴⁹¹ je bil 9. junija 1945 v Beogradu dosežen sporazum

491 Komandant jugoslovanske IV. armade in Vojne uprave v Istri general Peko Dapčević je dobil od Tita 6. junija ukaz, da se z vojsko umakne iz Trsta. Ukazu je bila priložena kopija Stalinovega telegrama Titu: »V roku 48-ih ur morate umakniti vašo vojsko iz Trsta, ker ne želim, da zaradi tržaške krize, vstopim v tretjo svetovno vojno. Stalin« (v Dedijer, 1981, 73).

med Jugoslavijo, Veliko Britanijo in ZDA o zasedbi in začasni upravi v Julijski krajini ter umiku jugoslovanskih čet iz Trsta in dela Slovenskega primorja za Morganovo črto (gl. Gradišnik in Šušmelj /ur./, 1996, 12–26). Razočaranje nad zavezniško politiko je izrazil tudi podpredsednik jugoslovanske vlade Edvard Kardelj 12. junija v govoru v Ljubljani: »Maloštevilni slovenski narod je prvi v Evropi, ki mu odrekajo, da bi bil gospodar na svoji zemlji« (1980, 56).

Medtem ko je bila nova Jugoslavija izpostavljena odkritim pritiskom Zahoda (nerešena meja z Italijo in Avstrijo kot tudi status slovenske narodne manjšine v obeh državah), se je hkrati »odprla« proti Vzhodu, proti Sovjetski zvezi. Že od osvoboditve Beograda (oktobra 1944) dalje so bile vzpostavljene številne vojaške, politične in kulturne vezi (Popović, 1988). Tedaj je SZ v odnosih z Jugoslavijo – v nasprotju z načrtovano politiko *fifty-fifty* – obrnila novo stran, saj se ji je ponudila priložnost za popoln vpliv nad jugoslovansko notranjo in zunanjo politiko. Možnost za takšno politiko je ustvarila nova Jugoslavija /FLRJ/ pravzaprav sama, prepričana, da gre za iskrenega zaveznika in varuha pred »imperialističnimi težnjami« Zahoda. Neposredni stiki najvišjih voditeljev obeh držav, všteti tudi več pogovorov med Stalinom in Titom (aprila 1945 in junija 1946), so nakazovali, da so medvojna nesoglasja zglajena.⁴⁹²

SZ naj bi bila tudi poroštvo za pozitivno rešitev mejnih problemov z Italijo in Avstrijo (Gibianskij, 1996). Kardelj je kasneje zapisal, da »brez takšne pomoči Sovjetske zveze Jugoslavija ne bi dosegla takšnih mirovnih pogodb, kakršne je« (1980, 95). Čeprav so jugoslovanski voditelji večkrat poudarjali, da gradijo v Jugoslaviji socializem v posebnih razmerah, jim je bila SZ kot prva dežela socializma »model h kateremu je treba težiti«. Na prošnjo CK KPJ in jugoslovanske vlade je SZ poslala v Jugoslavijo znatno število vojaških in civilnih strokovnjakov, ki so bili razporejeni na najpomembnejša mesta v vojski in v ekonomskem aparatu države. Prav na podlagi vsestranske infiltracije, prikrite s plaščem »velikega prijateljstva« in »nesebične pomoči« velike socialistične države majhni, je SZ lahko pričela s politiko dominacije.

V prvem in drugem letu po osvoboditvi – v času zanosa mlade revolucije – je bila jugoslovanska zunanja politika popolnoma usklajena s sovjetsko. KPJ se je obnašala, kakor da bo del VKP/b/, jugoslovanska vlada pa, kot da bo Jugoslavija del SZ oziroma sestavni del svetovne skupnosti socialističnih držav.

492 Jugoslovansko vodstvo kominternskega nasveta o »dveh ločenih etapah« (osvobodilni vojni in socialistični revoluciji po vojni) ni upoštevalo, saj je obe etapi združilo v eno; odtod so izvirala medvojna nesoglasja, saj se je revolucija na jugoslovanskih tleh odvijala avtohtono, mimo moskovskih receptov in Stalinovih želja.

Odraz novega sodelovanja med Jugoslavijo, SZ in ostalimi vzhodnoevropskimi socialističnimi državami je bilo podpisovanje pogodb o prijateljstvu, vzajemni pomoči in povojni dejavnosti. Pri tem ne gre prezreti, da je bil to čas vse večjega zaostrovanja mednarodnih odnosov na relaciji Vzhod-Zahod, čas vzpostavitve evropske *železne zavesa*:

Senca je padla na prizorišča, ki jih je nedavno osvetlila zavezniška zmaga. Nihče ne ve, kaj namerava storiti Sovjetska Rusija in njena mednarodna komunistična organizacija v neposredni prihodnosti, ali kakšne so, če sploh so, meje njenih teženj po širjenju in pridobivanju privržencev. Od Szczecina na Baltiku do Trsta na Jadranu se je spustila čez kontinent *železna zavesa*. Za to črto ležijo vse prestolnice starih držav srednje in vzhodne Evrope /.../ in so vse v taki ali drugačni obliki v zelo visoki meri pod kontrolo Moskve, ki v mnogih primerih še narašča. /.../ To prav gotovo ni svobodna Evropa, za kakršno smo se borili. Taka tudi nima bistvenih pogojev za trajni mir (Churchill, 5. marca 1946 v Fultonu /Missouri/).

V tem kontekstu je potrebno tudi razumeti politiko načrtnega razvijanja kulta medsebojnega zaupanja vzhodnoevropskih držav na čelu s SZ, zlasti še zaupanja med slovanskimi narodi (obujanje panslavističnih idej). Kljub tesnemu sodelovanju FLRJ in SZ v prvih povojnih letih (Gibianskii, 1987), je Jugoslavija že v tem obdobju – pogojno rečeno – začrtala svojo zunanjo politiko na načelih popolne neodvisnosti in kasnejše miroljubne koeksistence, ki je prišla do polnega izraza šele po sporu z IB:

Jugoslavija je, kot članica Združenih narodov, zagovornica tesnega sodelovanja vseh miroljubnih, demokratičnih narodov. /.../ Jugoslavija je trdno odločena, da bo tudi v bodoče vodila miroljubno politiko v duhu pravil OZN, pravil, ki temeljijo na enakopravnosti in enakosti vseh njenih članov. /.../ ta politika izhaja iz globoke težnje naših narodov za trdnim mirom, ki bi jim omogočil nemoteno delo pri ustvarjanju boljše prihodnosti (Tito, 1. aprila 1946).⁴⁹³

Razvoj jugoslovanskega socializma v teoriji in praksi (1945–1948)

Podobo socializma v Jugoslaviji v prvih povojnih letih (do spora z IB) lahko rekonstruiramo le na podlagi praktičnih ukrepov, ki jih je sprejela nova

⁴⁹³ Iz ekspezeja *O zunanji politiki Jugoslavije* v ljudski skupščini v Beogradu (Broz Tito, 1977, 12).

»ljudska« oblast, saj so bili teoretični pogledi protagonistov jugoslovanske revolucije – tako kvantitetno kot vsebinsko – skromni. Obstajale so le poenostavljene predstave o poteh, načinu in težavah, ki se bodo pojavile v procesu ustvarjanja novega družbenega sistema. Povedati je treba, da KPJ do vseh novih družbenih vprašanj in problemov ni imela svojega izdelanega stališča, zato je bila »prisiljena«, da v obliki idejnih in konkretnih rešitev sprejme tisto, kar je nudila sovjetska teorija in praksa. O tem govori tudi podatek, da je od 1500 članov KPJ, kolikor jih je bilo l. 1947 v partijski organizaciji jugoslovanske vlade, le 60 preučevalo zgodovino jugoslovanskega delavskega gibanja in narodnoosvobodilne vojne, vsi ostali pa zgodovino VKP/b/ (Radonjić, 1988, 55). Eden prvih in največjih prijemov v tej smeri je bila koncepcija prve jugoslovanske ustave (sprejeta 31. januarja 1946) po vzorcu sovjetske ustave iz leta 1936. Razen manjših razlik v definiranju oblik lastnine produkcijskih sredstev – jugoslovanska je poznala državno, zadružno in zasebno (1946, 9), medtem ko je sovjetska ustava dovoljevala zasebno lastnino samo v okviru ohišnice (1945, 37) – ter metod delovanja lokalnih organov državne oblasti, sta bili ustavi istovetni. Kot vse tedanje KP na oblasti, je tudi KPJ izhajala iz predpostavke, da je razlastitev kapitalističnega razreda prvo in začetno dejanje diktature proletariata. *Nacionalizacija produkcijskih sredstev in ustvarjanje državne lastnine* – je bil torej poglobitveni programski cilj KPJ, ki ga je začela uresničevati takoj, ko je bila postavljena nova državna oblast in njeno nadzorstvo nad državo.

V zgodovinskih okoliščinah, kakršne so bile v letih 1945–1948, iz več razlogov tudi ni bilo možno razpravljati o novih in drugačnih poteh razvoja socializma. Osnovni razlog tiči v odnosih med KPJ in Kominternom oziroma VKP/b/. V vsej svoji zgodovini je KPJ kot članica KI sprejemala njeno generalno politično usmeritev (gl. Gligorjević, 1992; Lešnik, 2005); izhajala je iz dejstva, da si je SZ kot prva socialistična dežela pridobila bogate in preverjene izkušnje, kot tudi, da je našla temeljne rešitve, sprejemljive za vse KP in novonastale socialistične dežele. V tej zgodovinski fazi, ko so bili v okrilju komunističnega gibanja prepričani, da obstaja samo sovjetska pot v socializem, to je graditev državne lastnine in administrativno-centralističnega sistema upravljanja družbenih zadev, zlasti gospodarstva, je bilo seveda iluzorno pričakovati kakršnekoli širše in načelne razprave v okviru KPJ o novih poteh socialističnega razvoja. To je še toliko bolj razumljivo, če imamo v vidu, da so se voditelji gibanja v obdobju pred in med vojno pretežno ukvarjali s pripravami in vodenjem narodnoosvobodilne vojne in ljudske revolucije. Od te splošne ocene izstopa le programski članek *Temeljni demokratijske novega tipa* (1946), v katerem Tito piše:

Ni nujno, da bi pot za doseg tega cilja bila in niti ne more biti v vseh deželah prav takšna, kakršno zaznamuje velika oktobrska revolucija. Bilo bi nemarksistično in nedialektično, če bi postavljali to vprašanje dogmatično. Te poti imajo lahko in tudi imajo mnogo skupnih stika-lišč, toda specifični pogoji in karakter notranjega razvoja določajo v sleherni deželi tudi specifične poti za doseg resnične ljudske demo-kracije (1950, 210–211).

Bistvo koncepcije KPJ o družbenoekonomskem sistemu v Jugoslaviji, temelje-če na podlagi sovjetskega »modela«, je bilo do spora z IB naslednje:

- državna lastnina produkcijskih sredstev,
- državno centralistično-administrativno upravljanje,
- postopno omejevanje in popolna likvidacija sleherne oblike zasebne lastnine.

Ideje o delavskem samoupravljanju se v tem obdobju niso mogle pojaviti, še manj uveljaviti. Nasprotno, v teoriji je bilo sprejeto stališče, da pripada aparatu sociali-stične države vodilna pozicija organizatorja in kontrolorja družbenih procesov, zla-sti procesov materialne proizvodnje in delitve, kar je temeljni kamen etatiističnega pogleda na družbeni razvoj. K sprejetju *totalitaristične* koncepcije so pripomogle tudi številne druge zgodovinske okoliščine tedanjega časa. Ne gre prezreti, da je bila Jugoslavija v prvem povojnem obdobju pod vojaškim, političnim in gospodar-skim pritiskom zahodnoevropskih držav in ZDA ter tretirana kot najbolj vdani sovjetski satelit. Zato ni slučaj, da so se obsežni in ambiciozni načrti jugoslovan-skega gospodarskega razvoja naslanjali predvsem na SZ. Tudi splošna gospodarska struktura je bila v prid formiranju centralizma. Državna lastnina in centralizem v upravljanju družbenih zadev sta veljala za uspešno pot in metodo, da bi se v prvih povojnih letih izognili gospodarskemu polomu, ki bi utegnil nastopiti zaradi ve-likega vojnega razdejanja in sploh pomanjkanja za življenje potrebnih sredstev. Prav tako je vladalo prepričanje, da je brez državne lastnine in administrativnega upravljanja⁴⁹⁴ nemogoče akumulirati večja sredstva – tako materialne kot člove-ške sile – za gospodarsko graditev, kar je bil prvi pogoj za hitrejši družbenoeko-nomski razvoj Jugoslavije, tedaj ene najbolj nerazvitih evropskih držav.

Formalno KPJ tudi ni imela napisanega akcijskega programa za prvo obdobje povojnega socialističnega razvoja. Zgodovinski položaj, v katerem je potekala jugoslovanska socialistična revolucija, tudi ni terjal formalnega programa, saj se

494 Načela graditve administrativno-centralističnega gospodarskega sistema je razložil jugoslo-vanski minister za industrijo in najuglednejši ekonomski teoretik KPJ Boris Kidrič (1912–1953) v ekspoziciji v jugoslovanski ljudski skupščini (21. julija 1946) ter nato v razpravi *O značaju našega gospodarstva* (Kidrič, ZD-III/1978, 65–79).

je večina ljudstva med vojno ali priključila k Narodnoosvobodilni fronti ali bila njen simpatizer ter na ta način sprejela ljudsko revolucijo, njene ideale in cilje. Čeprav je KPJ neposredno organizirala in vodila vse družbene procese, tako v javnosti kot tudi formalno, tega ni poudarjala. Izhodišča KPJ v prvih povojnih letih vsebujejo v glavnem dokumenti Ljudske fronte, Zveze sindikatov in drugih množičnih organizacij ter dokumenti organov ljudske oblasti. S tem ideje KPJ dobivajo svoj formalni in javni izraz v programih množičnih organizacij, ki jih je sama ustvarila. To sta bila pot in način, da so široke ljudske množice sprejele ideologijo in politiko komunistične partije, hkrati pa tudi pot za njihovo aktiviziranje, da so uresničevale partijski program. Takšen zunanji videz, ki se je razlikoval od uveljavljenega sovjetskega modela, je prikrival stvarno vlogo in položaj partije v družbi in je bil kot tak nerazumljiv Stalinovemu dogmatičnemu krogu; ker niso »KPJ« pogosto zasledili v časopisnih člankih, govorih, deklaracijah (kar je bila praksa v SZ) – so ugotovili, da je KPJ »utonila« v množičnih organizacijah in izginila. V resnici pa je bilo ravno nasprotno. Prav v tem obdobju, ko se je zdelo, da partije v javnem političnem življenju skoraj ni, je bila najbolj navzoča, saj je bil njen vpliv najmočnejši in najneposrednejši (gl. Vodušek-Starič, 1992).

Z analizo tekstov programskih dokumentov partije in državnih organov v letih 1945–1948, objavljenih razprav in govorov jugoslovanskih državnih in partijskih voditeljev (J. Broz Tito, E. Kardelj, B. Kidrič, M. Pijade, M. Đilas, V. Bakarić idr.) je mogoče rekonstruirati koncepcijo vodstva KPJ o družbeni ureditvi, ki se je ustvarjala, čeprav politični jezik ni popolnoma ustrezal njeni vsebini. V političnem besednjaku ni pogosto srečati kategorij kot so »socializem«, »komunizem«, »diktatura proletariata«, »socialistična država« in podobno, marveč prevladuje ljudskodemokratska frazeologija: »ljudska oblast«, »ljudska demokracija«, »oblast delovnega ljudstva«, »ljudska država« in podobno. Celó v ustavi iz leta 1946 ni nikjer omenjena beseda »socializem«. V bistvu se je nadaljevala tradicija iz časov narodnoosvobodilnega boja.

Druga pomembna ugotovitev iz analize dokumentov je, da načela političnega sistema, nastalega v vojni oziroma revoluciji,⁴⁹⁵ ki ga je sankcionirala ustava in

495 Boj za osvoboditev in za revolucionarno preobrazbo je postal sestavina enotnega procesa, smisel in vsebina NOB od njegovega samega začetka. Tito je že na t. i. »majskem posvetovanju« (konzultacijah) plenuma CK KPJ v Zagrebu (od konca aprila do 6. maja 1941) nedvoumno predočil perspektivo NOB: »/.../ da je treba sedaj izdati vse ukrepe za prevzem oblasti, da je buržoazija ne bo nikdar več prevzela, da se bo vstaja proti okupatorju razvijala tako, da to ne bo nikakršna buržoazna revolucija, temveč da bodo delovne množice prišle neposredno do oblasti« (v Dedijer, 1972, 384). Milovan Đilas sodi, da sta bila plenum CK KPJ v Zagrebu in Titov govor (»/.../ od vsega začetka je treba ustvarjati novo oblast /ljudske odbore/«) dogodek prvenstvenega pomena, ker je bila tu dejansko jasno določena smer, po kateri bo šla KPJ v našo ljudsko revolucijo (ibid., 435).

splošni zakon o ljudskih odborih leta 1946, sploh niso vprašanje. Drugače povedano: politični sistem z odločilno vlogo države in komunistične partije velja za »trajni« in »dokončni model«, v katerem ne bo sprememb.

Ko je mlada revolucionarna družbena struktura izvajala splošno smer oblikovanja etatističnega sistema, se je že toliko preobrazila v etatistično družbeno ureditev, da po treh, štirih letih ni bilo skorajda nobenega področja družbenega življenja – od gospodarstva do kulture in umetniške ustvarjalnosti –, ki ga ne bi zajemalo državno upravljanje in vodenje. V letih 1945–1949 je bil revolucionarni etatistični sistem zgrajen. Zgodovinar B. Petranović – na podlagi preučevanj zapisnikov sej Politbiroja CK KPJ (1945–1948) – utemeljeno ugotavlja, da avtentična revolucija (1941–1945) ni imela avtentičnega nadaljevanja v t. i. prehodnem obdobju (1945–1948), to je svojskega modela političnega sistema in družbenega razvoja. Obči vzor je bila Sovjetska zveza. Resda se ni uporabljala socialistična terminologija, vendar so se nenehno propagirale in povečevale sovjetske izkušnje (1995, 59). In prav takrat, ko je bilo konstituiranje administrativnega sistema bolj ali manj končano, se je začel – v času spora z IB – radikalni prelom z dotedanjo stalinistično teorijo in prakso družbenega razvoja. Šele tedaj – kot odgovor na vsiljeni informbirojevski spor – je bil začrtan razvoj samoupravnega sistema kot alternativa stalinističnemu etatizmu.⁴⁹⁶

Zgodovinske dimenzije ustanovitve informbiroja

Ko je Stalin maja 1943 sprejel odločitev o formalni razpustitvi Kominterne, je izhajal iz točne ugotovitve, da se s tem dejanjem ne bo nič bistvenega spremenilo v strukturi in naravi odnosov v mednarodnem komunističnem gibanju, predvsem pa, da se vloga VKP/b/ kot *vodilne partije* oziroma *centra* mednarodnega komunističnega gibanja ne bo zmanjšala. Toda v času druge svetovne vojne so bile mnoge partije v položaju, da samostojno odločajo, ne da bi se predhodno posvetovala s KI oziroma kasneje s sovjetskim vodstvom. Predvsem se je ta praksa kazala in po vojni nadaljevala pri jugoslovanski, delno pa tudi pri češkoslovaški in poljski partiji. Stalin je zaključil, da je potrebno v pogojih zaostrene »mednarodne razredne borbe« in globoke blokovske razdelitve sveta, tem težnjam in praksi narediti konec. To pa je bilo mogoče doseči edino s ponovno oživitvijo kominternskega tipa »železne« mednarodne discipline, z monolitno enotnostjo, oziroma z rigorozno vzpostavitev novega

⁴⁹⁶ Jugoslavija se je znašla pred zapleteno zgodovinsko dilemo. Odločiti bi se morala za enega izmed prevladujočih tedanjih družbenih sistemov: bodisi za restavracijo kapitalizma bodisi za državni socializem. Proti pričakovanju svetovne in domače javnosti se je državno in partijsko vodstvo smelo odločilo za popolnoma neznano pot: za samoupravni socializem. Tej »tretji poti« je svet rekel »jugoslovanski eksperiment«.

kurza *vodilne partije*. To je postalo za sovjetsko stran »nujno«, kajti s prihodom desetih KP na oblast ni bil ogrožen samo prejšnji tip odnosov med komunističnimi partijami, temveč je zdaj stopilo v ospredje predvsem vprašanje odnosov med socialističnimi državami. Ta novi problem je imel pomembne teoretične in politično-praktične dimenzije. Poleg tega je v tedanji razdelitvi sil SZ v določeni meri zaostajala za Zahodnimi silami, predvsem na ekonomskem in vojnoprategem področju (nuklearno orožje). Stalin je ocenil, da bo bližnja konfrontacija med nasprotnima blokoma (kapitalizem ali socializem) zelo težka in dolgotrajna ter zaključil, da je potrebno vse omenjene »šibke točke« lastnega tabora kompenzirati z maksimalno mobilizacijo in koncentracijo vseh razpoložljivih političnih potencialov. Da bi se to doseglo, je bila Stalinu potrebna kontrola nad vsemi političnimi silami, s katerimi je razpolagalo mednarodno komunistično gibanje. V novih mednarodnih okoliščinah na eni in spremembah v komunističnem gibanju na drugi strani, se je sovjetsko vodstvo v letu 1947 odločilo, da ustanovi novo mednarodno komunistično telo – *Informacijski biro komunističnih in delavskih partij*. Ustanovitev IB je bila tako ena izmed prvih praktičnih potez, ki so bile povlečene v hladni vojni dveh nasprotnih vojnopolitičnih grupacij.

Mednarodne razmere od druge polovice štiridesetih let, ki so nastale z rojstvom hladne vojne (železna zavesa,⁴⁹⁷ Marshallov načrt,⁴⁹⁸ ustanovitev IB komunističnih partij /1947/ in Severnoatlantske zveze /1949/⁴⁹⁹), so razdelile svet na kapitalistični in komunistični blok ter še poglobile razkol med komunističnim in socialističnim gibanjem. Sočasno s povezovanjem in utrjevanjem komunističnega bloka je potekala tudi pobuda po tesnejši mednarodni povezanosti socialističnih in socialnodemokratskih strank, prekinjena zaradi vojne;⁵⁰⁰ ta je bila podana

497 Označba za ideološko-politično ločevanje Evrope na vzhodni (komunistični) in zahodni (kapitalistični) del v času hladne vojne, še posebno v letih 1948–1954; »zavesa« se je raztezala od Baltika do Jadrana.

498 S programom za gospodarsko obnovo v vojni opustošene in obubožane Evrope (*European Recovery Program*), katerega pobudnik je bil ameriški sekretar za zunanje zadeve George Marshall, so ZDA dale zahodnoevropskim državam za 15 milijard dolarjev ekonomske pomoči (1948–1952) v strojni opreми, darilih in finančnih kreditih. Jugoslavija je povabilo za vstop odklonila zaradi ideoloških razlogov oziroma nasprotovanja Sovjetske zveze.

499 NATO (vojaška zveza ZDA in zahodnoevropskih držav) je bil ustanovljen na pobudo ZDA za zagotovitev skupne varnosti, obrambe in miru državam članicam, ki ležijo na zahodni strani železne zavesе.

500 Socialistična delavska internacionala /SAI/, ustanovljena 1923, se je v začetku 2. svetovne vojne (maja 1940) razpustila. Socialisti so bili v mnogih državah dejavni v protifašističnem odporu. Mnogo voditeljev se je umaknilo v ZDA, Veliko Britanijo in na Švedsko.

na mednarodni socialistični konferenci maja 1946 v Londonu, ko so v ta namen imenovali komite. Ta je uspel po več posvetovanjih sklicati mednarodni socialistični kongres v Frankfurtu (30. junij do 3. julij 1951), na katerem so razglasili ustanovitev *Socialistične internacionale* (*Socialist International* /SI/, s sedežem v Londonu). SI je organizirana, podobno kot pred njo Druga internacionala, kot ohlapno združenje socialnodemokratskih, socialističnih in delavskih (laburističnih) strank, kar se odraža tudi v njenih programskih dokumentih, ki so bolj ali manj deklarativne narave. Idejno in politično je bila proti komunizmu in se je zavzemala za evolutivno preobrazbo kapitalizma, kar se odražalo tudi v programskem dokumentu »Cilji in naloge demokratičnega socializma« (v t. i. *frankfurtski deklaraciji*). V njem je novoustanovljena Internacionala poudarila, da je njen cilj vzpostavitev takšnega družbenega sistema, ki bo zasnovan na socialni pravičnosti, solidarnosti, večjem blagostanju in svetovnem miru; ta cilj je mogoče uresničiti le prek demokratičnega socializma: Zato je vsaka uporaba metod nasilja pri spreminjanju kapitalistične družbe v socialistično, kakor tudi zanikanje večstranskega parlamentarnega sistema kot politične oblike oblasti, poudarja deklaracija, nezdržljiva z načeli demokratičnega socializma, katerega cilj je zamenjava kapitalističnega sistema s sistemom, v katerem bo obči interes nad interesi privatnega kapitala/profita.⁵⁰¹

Potemtakem je bil glavni namen ustanovitve IB, da pripomore k oblikovanju bloka socialističnih/komunističnih držav, zasnovanega na centralizmu in popolni podreditvi državno-partijski politiki SZ (gl. Gibianskii in Naimark /ur./, 1998; Adibekov, 2002). Gornjo trditev potrjuje tudi podatek, da so bile – od sedemdesetih tedaj obstoječih komunističnih partij – vključene v IB vse pomembne vladajoče evropske partije, in samo dve iz t. i. kapitalističnih držav (francoska in italijanska).

In kakšno stališče je zavzela KPJ na ustanovnem sestanku IB? Sodeč po nastopu E. Kardelja in M. Đilasa in njuni kritiki politike italijanske in francoske partije, usmerjene na parlamentarno pot reševanja družbenih vprašanj (tu sta se ujela na Ždanove limanice),⁵⁰² je bila tedanja pozicija KPJ dogmatska vsaj

501 Gl. <http://www.socialistinternational.org/> (21. 1. 2018).

502 »Naši odnosi s KPI in KPF so se tedaj seveda močno ohladili in poslabšali, prepričan pa sem, da je to tudi bil poglaviti namen Stalina in Ždanova, ko sta mene in Đilasa pahnila v to diskusijo. Prepričan sem, da je Stalin že takrat naredil načrt, da bi s pomočjo IB zlomil neodvisnost Jugoslavije, računajoč, da bo pri tem zaradi ohladitve, nastale med KPJ ter KPI in KPF, dobil podporo obeh teh partij. To se je v resnici tudi zgodilo, ko je samo štiri mesece pozneje začel svojo ofenzivo proti Jugoslaviji. Zato domneva, da je Stalin že ob prvem zasedanju IB nameraval udariti po Jugoslaviji, ni povsem izključena,« je zapisal Kardelj v svojih *Spominih* (1980, 109).

toliko, kolikor so bila dogmatska stališča VKP/b/. Zato ne presenečajo takratne ocene Zahoda, da je Jugoslavija najbolj vdani sovjetski satelit. In še nečesa ne gre prezreti: želje jugoslovanskega političnega vrha po privilegiranem položaju napram ostalim partijam, ki je temeljila na lastni vojaški osvoboditvi države, s čimer se druge partije niso mogle pohvaliti. Ta dogmatska pozicija KPJ se prične lomiti šele spomladi leta 1948, ko je Moskva potegnila poteze, ki so ogrožale jugoslovansko suverenost, kot je bila npr. Stalinova zahteva po takojšnji vzpostavitvi bolgarsko-jugoslovanske federacije (gl. Nešović, 1979).

Novejši dokumenti potrjujejo, da Moskva v svojem pritisku na jugoslovansko vodstvo sploh ni računala na resnejši odpor, ki bi lahko imel širše mednarodne posledice.⁵⁰³ Stalin je bil prepričan v uspeh stare preizkušene prakse: obdolžiti je potrebno krivoverce, zahtevati od CK njihovo zamenjavo in postaviti novo vodstvo, ki bo poslušno izvajalo moskovsko linijo.⁵⁰⁴ Vendar Beograd diktata Moskve ni sprejel; to je bil vsekakor prvi primer upora vodstva in članstva neke partije proti Stalinu (Radzinsky, 1996, 517–518). In prav zaradi »neposlušnosti« Beograda dobi tedaj IB poznano vlogo mednarodnega komunističnega razsodnika. To kažejo tudi analize, saj je spopad s KPJ dal osnovni pečat vsej dejavnosti IB. V svoji devetletni zgodovini ta mednarodna komunistična organizacija ni nikdar uresničevala ciljev zaradi katerih je bila uradno ustanovljena; nikoli ni uspela, da zaživi kot instrument razvijanja sodelovanja med KP. V bistvu je IB po ustanovitvi samo še dvakrat stopil na sceno – bilo je to leta 1948 in 1949 (gl. Procacci idr. /ur./, 1994), ko se je *vodilna partija* odločila, da prek njega internacionalizira svoja razhajanja z vodstvom KPJ. Na podlagi tega lahko sklenemo, da je bil IB ustanovljen izključno za doseg hegemonističnih ciljev *centra*. Ko pa se je pokazalo, da IB ni bistveno vplival na potek spora, kakor tudi dejstvo, da je lahko Stalin ustvaril enak pritisk na Jugoslavijo tudi brez njega, je bil IB praktično porinjen na stranski tir.

Jugoslovanski »ne« Stalinu

Čeprav je Jugoslavija – z vzpostavitvijo *železne zavese* – sprejela sovjetski vzorec graditve socializma in se v zunanji politiki močno opirala na SZ in socialistične vzhodnoevropske države, se je od njih vendarle bistveno razlikovala:

503 Sovjetski ideolog Andrej Ždanov je pokazal – na srečanju s skupino sovjetskih znanstvenikov, ki so se ukvarjali z jugoslovansko problematiko – izredno samozavest in prepričanje, da bo zmaga hitra. Ko so ga vprašali, ali naj nadaljuje svoje delo o Jugoslaviji, se je Ždanov zasmejal in dejal: »Mislim, da bo spor hitro končan« (v Dedijer, 1969, 132).

504 Stalin je bil prepričan, da bo njegova kritika jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva povzročila razkol v CK KPJ. To se na presenečenje Moskve ni zgodilo, saj sta se samo S. Žujović in A. Hebrang izrekla za Stalina.

jugoslovanska revolucija je bila avtohtona, država je bila vojaško, kadrovsko in politično neodvisna. In prav v specifičnem položaju jugoslovanske države in partije v primerjavi z drugimi socialističnimi državami kot tudi v vztrajanju voditeljev KPJ pri ohranitvi popolne samostojnosti v prihodnje – kar je bilo seveda v nasprotju s hegemonističnimi cilji sovjetske države in partije – je potrebno iskati vzrok, da je vodilna partija (VKP/b/) v vse bolj zapletenih mednarodnih odnosih sklenila, da s pomočjo IB na internacionalistični ravni »razčisti« svoja razhajanja s KPJ. S pomočjo drugih KP je hotel Stalin izpeljati učinkovit politični pritisk na KPJ, jo disciplinirati in zlomiti, hkrati pa posvariti tudi druge partije (vsaka neposlušnost bo kaznovana!).

Spomladi 1948, ko se je z dopisovanjem obeh CK (*Pisma*, 1948) začel oster ideološko-politični pritisk na jugoslovansko partijsko in državno vodstvo, je Beograd potegnil neobičajno potezo: na seji CK KPJ 12. in 13. aprila je načel »vprašanje odnosov socialistične Jugoslavije do prve dežele socializma – Sovjetske zveze – v okoliščinah stalinske hegemonistične politike do manjših in šibkejših dežel«. V razpravi je Tito lucidno analiziral vsiljeni spor kot *državni spor* in ne kot ideološki spor dveh partij: » /.../ imejte v vidu, da tu ne gre za nikakršne teoretske diskusije /.../ tu gre predvsem za odnose med državama /.../« (v Dedijer, I/1980b, 227). Tedaj so sprejeli tudi tisti »zgodovinski« sklep, ki bo še kako odmeval v mednarodnem komunističnem gibanju: »Nujno potrebno je najtesnejše sodelovanje med socialističnimi državami na temelju popolnega spoštovanja neodvisnosti in enakopravnosti« (*Pisma*, 1948, 18). In tu je potrebno iskati tudi začetek Titove državniške karizme; če so mnogi komunisti dvomili v »prav« svojega partijskega generalnega sekretarja, kar potrjuje tudi visok odstotek članov KPJ v vrstah informbirojevcev (torej tistih, ki so se izrekli za Stalina), pa ga večina ljudstva prav tedaj sprejme za »svojega« ljudskega in ne le partijskega predsednika.

O samem poteku spora ter političnem, ekonomskem in vojaškem pritisku na Jugoslavijo – s ciljem njene osamitve v mednarodnem prostoru, je bilo napisanega mnogo. Poudariti pa velja, da je jugoslovanska stran prav zaradi nenehne vztrajanja, da gre v IB napadu v prvi vrsti za spor med dvema državama (tu je tudi ključ njenega uspeha!) in ne partijama, dosegla pomemben preobrat in simpatije v mednarodni skupnosti. Jugoslovanska vlada je na zasedanju generalne skupščine OZN v Parizu (26. novembra 1951) v predloženih pritožbi proti SZ in vzhodnoevropskim državam zahtevala (*Bela knjiga*),⁵⁰⁵ da prizadete vlade

505 *Bela knjiga* vsebuje poglavja: izvor agresivnega pritiska, politični pritisk, gospodarski pritisk in gospodarska blokada, teroristična in diverzantska dejavnost, izzivanje obmejnih incidentov, vojaški pritisk.

urejajo svoje odnose in rešujejo medsebojne spore v skladu z duhom ustanovne listine OZN. Jugoslovanska prizadevanja⁵⁰⁶ je generalna skupščina – z obsodbo sovjetske politike do Jugoslavije – podprla. To je bilo tudi za pričakovati, saj je FLRJ pred svetovno javnostjo nedvoumno povedala, da ne bo več objekt oziroma privesek sovjetske zunanje politike, temveč samostojni in aktivni subjekt v mednarodni skupnosti. Jugoslovanska zasnova bodoče zunanje politike (preseganje blokovske polarizacije) – na načelih aktivne miroljubne koeksistence ter razvoju gospodarskih, političnih in kulturnih odnosov z državami različnih družbenih sistemov (neuvrščeno) – je nesporno rezultat spopada s stalinističnim hegemonizmom. Seveda pa v tem kontekstu ne gre prezreti, da je na uspešen oziroma mirni razplet spora nedvomno vplivala interesnosferna politika, začrtana že na moskovskem srečanju med Churchillom in Stalinom, oktobra 1944. Zdi se, da je past sporazuma prav v tem, da je zapisan, pustil pa je odprto vprašanje: kdaj in pod kakšnimi pogoji ga lahko njegovi akterji udejanjijo. Z drugimi besedami, Stalin ni vedel, ali bo morebitni njegov vojaški poseg v Jugoslaviji izzval spopad svetovnih razsežnosti, na katerega v tistem času še ni bil pripravljen (strah pred atomsko vojno). Po sporu z IB je bil sporazum o delitvi »50 : 50« zaradi Titove samosvoje politike začasno spravljen v predal.

Informbirojevski spor v luči bojev za oblast

Ta izjemno pomembna tema za razumevanje frakcijskih bojev v jugoslovanskem komunističnem gibanju, tako v kominternskem kot v informbirojevskem obdobju, je še vedno premalo razjasnjena. V tej smeri sta še največ raziskovala I. Banac (1990) in J. Pirjevec (2011). Seveda pa se je ključno vprašanje v IB sporu glasilo: kdo bo »gospodar« v Jugoslaviji. Ali bo to Stalin in njegovi oprodniki ali Tito in jugoslovanska partija. Z drugimi besedami, šlo je za vprašanje: ali bo Jugoslavija ostala suverena država ali ne. Vendar je bil v tem sporu v igri še en bistveni element, ki je imel tudi svojo ideološko težo, čeprav ga Stalin direktno ni omenjal. V okviru Stalinove teorije marksizma imata SZ in on osebno pravico, da vodita celotno gibanje, ves socialistični tabor in ga oblikujeta po svojih željah in potrebah. Tej temeljni postavki se je Tito uprl. V trenutku, ko je Tito Stalinu zanikal pravico, da bi imel zadnjo besedo v socialističnem/komunističnem taboru, v trenutku ko je trdil, da je treba ljubiti svojo deželo bolj kot

506 Aleš Bebler – eden od mednarodno najprepoznavnejših in najuglednejših jugoslovanskih diplomatov v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja – je kot namestnik zunanjega ministra (1948–1949) odigral pomembno diplomatsko vlogo pri izboljšanju odnosov z zahodnimi državami in pridobivanju njihove podpore tedaj mednarodno osamljeni FLRJ. Jeseni 1949 je bil imenovan za stalnega predstavnika FLRJ pri OZN v New Yorku; v letih 1950–1951 je bil član in predsedujoči v Varnostnem svetu OZN (gl. Fajić /ur./, 2017).

SZ, v trenutku ko je zahteval za Jugoslavijo suverenost in trdil, da morajo biti odnosi med državami tudi znotraj socialističnega tabora enakopravni, v tistem trenutku je izoblikoval Tito svojo lastno ideološko podlago (Pirjevec, 1988, 24). »Nova« stališča podprejo tudi njegovi najožji sodelavci v CK (Kardelj, Kidrič, Pijade, Đilas idr.), torej prav tisti, katerim je Stalin naložil nalogo, da zamenjajo Tita (v partijskem vrhu sta se za Stalina izrekla le A. Hebrang in S. Žujović).

Tako je bil Stalin prvič v svoji karieri povsem nemočen do nekega komunističnega nasprotnika. Titu je uspelo nekaj, kar ni uspelo heretikom, kot sta bila Trocki ali Buharin: »njegova država, njegova vojska in njegova policija so ga varovale pred Stalinovimi udarci, prav tako in še bolj pa sta ga varovala navdušenje in vdanost ljudstva, ki sta se še okrepila zavoljo njegovega kljubovanja Moskvi. Titova akcija je zadala nepopravljivo škodo Stalinovi avtoriteti in prestižu. Mnogi vzhodnoevropski komunisti so imeli Titovo vedenje za zgled, ki ga je veljalo posnemati« (Deutscher, 1977, 536–537).

Ne glede na to, da bo potrebno tudi v prihodnje o »kompleksu 1948« še marsikaj raziskati in razjasniti, pa lahko pritrdimo odličnemu poznavalcu mednarodnih razsežnosti IB spora J. Pirjevcu, ki je v intervjuju dejal:

/.../ Tita nočem poveličevati, saj ne pozabljam, da je bil diktator in je stal na čelu totalitarnega režima. Vendar ni mogoče spregledati, da je bil tudi državnik velikih vizij in podvigov, kakor le malokateri voditelj 20. stoletja. Tu ne mislim samo na njegov upor proti Hitlerju in Mussoliniju, temveč tudi na njegovo odločitev, da socializma ni mogoče graditi s slepim posnemanjem sovjetskega vzorca, odločitev, ki jo je mogoče zaznati še pred izključitvijo KPJ iz IB. /.../ Tito je prvi, ki je že na začetku šestdesetih let ugotavljal, da poglobitveni problemi naše družbe ne izvirajo iz konfliktnega odnosa med Vzhodom in Zahodom, temveč da ji pogojuje razkorak v razvoju med Severom in Jugom. Misel, ki je danes še kako aktualna.⁵⁰⁷

Politika represije

Problematika represivne politike zadeva v tem obdobju ne samo Jugoslavijo, temveč tudi druge vzhodnoevropske države, vključno s SZ, ki je tedaj doživljala

507 Primorske novice (Priloga: »9. maj 1945–1995«), 5. maj 1995, 27: Intervju s tržaškim zgodovinarjem Jožetom Pirjevcem.

vrhunec stalinizma. Soočala se je s procesi in zloglasnimi čistkami, ki jih poznamo iz let 1936–1938 (Britovšek, 1984), z edino razliko, da so bili ti procesi in uboji sedaj stroga državna tajnost (Deutscher, 1977, 537–538).

V vzhodnoevropskih državah so na političnih procesih – po preizkušeni stalinistični teoriji »sodnega dokaza« A. Višinskega⁵⁰⁸ – obsodili in likvidirali vse, za katere je bilo pričakovati, da bi po jugoslovanskem vzoru lahko nasprotovali uveljavljanju sovjetskega stalinističnega sistema (o tem pričajo procesi proti t. i. »titoistom«: L. Rajku v Budimpešti, T. Kostovu v Sofiji, R. Slánskemu v Pragi). Cilj teh procesov je bil, da se pred domačo in svetovno javnostjo opraviči gonja proti Titovi Jugoslaviji kot »oporišču imperializma«. Ni pa bilo mogoče prezreti dejstva, da so v teh državah postavili pred sodišča predvsem tiste voditelje, ki so bili med drugo svetovno vojno v svoji domovini ter delili usodo s svojim ljudstvom, ne pa tistih, ki so leta 1945 skupaj z Rdečo armado prihajali iz Moskve in prevzemali oblast. Stalinovi agenti so skrbno spremljali in beležili sleherni znak kakršnekoli naklonjenosti »titoizmu«. Tedaj se torej skujeta izraza »titoizem«, »titoisti«; vendar je potrebno poudariti, da ni šlo za nikakršno novo doktrino, pač pa za oznako oziroma vztrajanje pogumnih pri »različnih nacionalnih poteh v socializem« (Rothschild, 1989, 132–140).

V Jugoslaviji je bil, zaradi nedostopnosti arhivskega gradiva, fenomen represivne politike proti pristašem politike IB najprej obravnavan na področju umetniškega ustvarjanja – v gledališču, filmu, prozi (npr. Torkar, 1984). Z objavo spominskega gradiva obsojencev oziroma kaznjencev ter s postopnim odpiranjem arhivskega gradiva sredi 80-ih let v Jugoslaviji je bilo možno šele pričeti z raziskovanjem tega momenta totalitete zgodovinskega dogajanja »1948. leta«. V obdobju od objave resolucije IB (junija 1948) do leta 1963 so organi za notranje zadeve v Jugoslaviji evidentirali 55.663 oseb, ki so na razne načine podpirali akcijo Moskve in vzhodnoevropskih držav; 16.731 (od teh je bilo 566 Slovencev) so jih poslali – po odločitvi sodišča ali po administrativnem odloku – v zapore oziroma taborišča, zlasti na Jadranske otoke (Goli otok, Sv. Grgur). V situaciji, ki bi lahko objektivno pripeljala do izničenja jugoslovanske samostojnosti, je tajna policija (Udba) dobila najširša pooblastila in dosegla relativno veliko avtonomnost. To je navsezadnje vodilo do grobih deformacij v njenem delu, ki so dosegle višek v maltretiranju kaznjencev oziroma t. i. informbirojevcev. Nasilne metode, ki so jih v taboriščih uporabljali za »prevzgojo«, so bile seveda v popolnem nasprotju s humanimi načeli socialistične revolucije. Omembe vredno je,

508 Andrej Višinski (1893–1954) je bil – kot snovalec sovjetskega kazenskega prava (v času stalinških čistk) in kot vrhovni državni tožilec v procesih proti številnim političnim in vojaškim voditeljem SZ (1936–1939) – dosleden pristaš inkvizicijskega načela, po katerem je moral obtoženi dokazati svojo nedolžnost.

da so že na IV. plenumu CK KPJ (4. junija 1951) prvič obsodili nezakonnosti pri uporabi represivnih metod (Marković, 1987, 15).

In kako je demokratično usmerjen Zahod gledal na represivno politiko? Pirjevec piše, da ni »nikjer zasledil kakšnega poročila o Golem otoku ali čem podobnem. Ranković (šef Udbe) je v poročilih zelo cenjen; tudi delovanje Udbe je zelo cenjeno. Poglavitni problem je bil premagati informbirojevce. S kakšnimi sredstvi je bilo to doseženo, je bilo z vidika Londona ali Washingtona vseeno«. Seveda je potrebno takšno stališče Zahoda razumeti v kontekstu interesnosferne politike. Res je, da je jugoslovanska emigracija zahtevala, da bi ZDA pomagale zrušiti Titov režim; toda ameriški in britanski državni vrh sta se zavedala, da emigrantske sile nimajo večjih možnosti. Šlo je za popolno realistično politiko; pri tem ni šlo za nikakršne simpatije napram Titu, pač pa za dejstvo, da je bolje imeti Tita na oblasti, kot pa sovjetsko lutko. Bili so mnjenja, da morajo podpreti Titov režim v upanju, da se bodo stiki med Zahodom in Jugoslavijo poglobili, in da bi prišlo kdaj pozneje tudi do določenega »razvoja« (op. demokratičnega) znotraj tega režima (gl. Pirjevec, 1987).

Posebno mesto znotraj problematike represivne politike tega obdobja imajo *dachauski procesi* (Krivokapić, 1986; Nećak idr., 1990), ki so potekali od aprila 1948 do oktobra 1949. Danes je znano, da so bili ti sodni procesi – proti bivšim internirancem, obdolženim sodelovanja z gestapom med drugo svetovno vojno – politično montirani; v večini primerov je šlo za t. i. »čistke« znotraj slovenske partije, ki nimajo direktne povezave z IB sporom.

Zakaj samoupravljanje ni zaživel kot »polnokrvna« demokracija

Najbolj avtoritativno je odstop od boljševisistične, leninistične partije zakoličil VI. kongres KPJ med 2. in 7. novembrom 1952, na katerem so se jugoslovanski komunisti razglasili za edine resnične dediče Karla Marxa, zadolžene, da zgradijo prvo socialistično družbo na svetu (Đilas, v Pirjevec, 2011, 339). Nanj so bili povabljeni tudi indijski in indonezijski socialisti, s katerimi se je Tito na predvečer otvoritvenega zasedanja pogovarjal v družbi najpomembnejših tovarišev (Kardelj, Kidrič, Ranković, Đilas). Na srečanju je Tito predvsem poudaril, da dobiva Ljudska fronta vedno bolj socialistični značaj, saj je sprejela program socialistične izgradnje. Vendar ne živi tako, kakor bi bilo potrebno:

Da ne bi izgubili 8 milijonov ljudi, bomo iz Ljudske fronte ustvarili Socialistično zvezo delovnega ljudstva. Ta zveza bo vzpostavila stike z drugimi socialističnimi strankami in bi lahko danes ali jutri celo stopila v *Socialistično internacionalo*. (V njej bi bila zaradi svoje

številčnosti ena od največjih strank.) Druga stvar, ki je važna za naše notranje življenje, pa je življenje naše partije in nadaljnji razvoj teorije in prakse socializma, to je sprememba imena današnje KPJ v *Zvezo komunistov Jugoslavije* (ZKJ). Slednja ima drugačno vlogo in nalogo na sedanji etapi našega notranjega razvoja. Dobiti mora vedno bolj vzgojni značaj. Če bi šli po današnji liniji dalje, ne glede na vse napore, da onemogočimo birokratske metode, bi to vendarle vodilo v omenjeno smer. Iz organa diktature proletariata bi Partija ne mogla postati vzgojni dejavnik širokih množic v socialističnem duhu. Komunisti pri nas ne bodo imeli privilegijev, ne bodo dobivali družbenih funkcij samo zato, ker so komunisti. S tem se hočemo izogniti sovjetski praksi, da se Partija spremeni v birokratski organizem. Ti dve stvari, Socialistična zveza narodov Jugoslavije in ZKJ, sta v določenem smislu povezani, a se med seboj dopolnjujeta (ibid., 340).

VI. partijski kongres je v oceni notranjega razvoja ugotovil, da pomeni uvedba *delavskega samoupravljanja* (*Zakon o delavskih svetih*, 1950) prelomnico v razvoju socialističnih družbenih odnosov v Jugoslaviji, saj je bil »šele z izročitvijo tovarn v upravljanje delavcem storjen prvi velik korak, ki vsebuje temeljne elemente odmiranja države in razširjanja socialistične demokracije na proizvodnem področju in s tem tudi v celotni družbeni strukturi« (primerjaj z Gramscijevimi koncepti o tovarniških svetih in o hegemoniji/diktaturi proletariata). Socialistični samoupravni sistem je torej nastal kot alternativa *administrativnemu socializmu* po sporu z IB; jugoslovanski ideologi in teoretiki so ga imeli za posebno obliko diktature proletariata. Njegova uvedba je bila skupek treh dejavnikov:

- ideologija KPJ se je po sporu z IB naslonila na družbene nazore klasikov marksizma;
- notranje deformacije družbenopolitične ureditve (vse močnejši sloj oblastvene birokracije);
- zunanje politične razmere (iskanje lastne poti).

V tem kontekstu si je kongres zastavil izjemno pomembno nalogo in sicer: določitev mesta in vloge KP v novem sistemu, v katerem »partija ni in ne more biti neposredna voditeljica in ukazovalka ne v gospodarskem ne v državnem ne v družbenem življenju, temveč deluje le s svojo politično in idejno dejavnostjo /.../« (KPJ/ZKJ, 1952). Glede na tako postavljene bodoče naloge partije je kongres sklenil, da spremeni njeno ime v *Zvezo komunistov*. »Jugoslovanski komunisti«, piše Pirjevec, »so se na kongresu izkazali s svojo samozavestjo in ideološko drznostjo, v kateri so šli tako daleč, da niso govorili samo o odmiranju

države, temveč tudi partije. Pri tem pa je značilno, da se kot ponavadi niso bili zmožni soočati s konkretno stvarnostjo» (1995, 213).

Da je bilo temu tako, priča soočenje državnega in partijskega vrha z Đilasovim javnim provokativnim vprašanjem: »Kaj je glavni cilj partije – *socialistična demokracija* ali *oblast*? Razrešitev Đilasa – potem ko so ga obdolžili revizionizma, anarhizma in meščanskega liberalizma – z vseh funkcij na plenumu CK (januarja 1954) je dal jasen odgovor: *oblast!* Skratka, navkljub novemu programu in odporom v lastnih vrstah se ZKJ ne odreka oblasti oziroma vodilni idejni vlogi v tako proklamirani samoupravni družbi.

In kaj je o tem ključnem problemu povedal glavni teoretik jugoslovanskega samoupravljanja Edvard Kardelj (gl. 1979) na vabljenem predavanju »Socialistična demokracija v jugoslovanski praksi« v Oslu, 8. oktobra 1954, pred aktivom Delavske stranke Norveške:

S tem seveda ne mislim reči, da je določen politični monopol *Zveze komunistov* oziroma *Socialistične zveze delovnega ljudstva* kaka trajna potreba po socialističnem razvoju v naši deželi, oziroma da je naš politični sistem, denimo, usmerjen na trajno prepoved tendenc, da bi se ustanovljale politične stranke. Nasprotno, večja stabilizacija socialističnih ekonomskih odnosov, ki bo povratek h kapitalizmu ekonomsko praktično izključila, bo nedvomno povzročila, da se bo postopno odpravljalo administrativno omejevanje politične aktivnosti ljudi. Teoretično ne izključujem niti tega, da se bodo tudi v takem položaju kdaj pojavile tendence, da se formirajo politična združenja tipa strank klasične buržoazne demokracije, to je tendence, ki tudi zdaj obstojijo v antisocialističnih krogih v naši deželi. Prav tako pa sem tudi prepričan, da so to lahko le manifestacije zaostale politične zavesti brez kakršne koli realne perspektive za obstoj. Z razvojem mehanizma direktne demokracije in družbenega samoupravljanja bodo te oblike političnega življenja postale nepotrebne (IV/1960, 239–240).

Nedvomno je spopad s stalinizmom v obdobju IB na eni strani pospešil kritično presojanje in analiziranje jugoslovanskih in mednarodnih izkušenj, na drugi pa teoretično utemeljil in praktično uveljavil nove možnosti socialistične družbene preobrazbe. In prav v *samoupravljanju* –, ki naj bi presekalo popkovino s stalinizmom in omogočil sistemsko oblast delavskega razreda namesto dotedanje prakse vladanja »birokracije« v imenu delavskega razreda – so jugoslovanski teoretiki videli tisto obliko zgodovinskega procesa družbenega osvobajanja dela, ki naj bi pomenila ne samo alternativo stalinističnemu konceptu socializma, pač pa

predvsem pot k humanejšemu socializmu, »socializmu s človeškim obrazom«. Jugoslovanska družbena praksa je v naslednjih desetletjih dokazala, da je bil nov projekt kljub vsemu »utopičen«, saj ni v zadostni meri upošteval objektivnih zakonitosti družbenega razvoja – to je šibko razvite ekonomske osnove delavskega samoupravljanja; z njeno nerazvitostjo se je še naprej ohranjala in krepila država in partijska birokracija, ki je dokončno izničila »sanje« o dezalienaciji posameznikov in družbe kot celote. Skratka, uspešnejše uveljavljanje novega družbenega sistema v Jugoslaviji – utemeljenega na družbeni lastnini, samoupravljanju in skupščinski vladavini – je v vseh razvojnih fazah (1950–1991) oviral dualizem oziroma celo trializem oblasti: partijske, državne in samoupravne. KPJ/ZKJ se ves čas socialističnega samoupravnega sistema ni odpovedala odločujoči/oblastni vlogi, kar je izključevalo možnost tekmovanja (konkurence) idej in konceptov ter postopoma povsem omrtvilo razvojno sposobnost socialističnega samoupravnega sistema. Posledično je Jugoslavija še naprej ostajala v kleščah zaprte oligarhije, ki je v svojih rokah imela in ohranjala vso gospodarsko, socialno in politično moč. Najostrejšo (samo)kritiko akterjev revolucije (t. i. »birokratske kaste«) in razraščanja birokracije v jugoslovanski družbi je podal Milovan Đilas v delu *Nova klasa* (1957), kjer je v analizi komunističnega sistema označil birokracijo za novi, vladajoči razred v socializmu (2014 /sl. pr./).

Iz navedenega lahko zaključimo, da vsebinska neuresničitev smelo načrtanega programa, sprejetega na VI. partijskem kongresu, dejansko predstavlja tisto mejno točko – in to je nadaljnji razvoj jugoslovanske družbe potrdil –, ki je onemogočala samoupravnemu družbenemu sistemu, da bi se iztrgal iz okvirov (neo)stalinizma. »ZKJ in jugoslovanska vlada sta zmagali v bitki s Stalinom za avtonomijo, jugoslovansko vodstvo pa ni dobilo bitke proti stalinizmu,« je nedvoumno in točno ocenil Anton Vratuša (v Pirjevec, 1995, 239). Specifičnost jugoslovanske politične tranzicije po sporu z IB je potemtakem v prehodu iz totalitarnega v avtoritarni (*titoizem*)⁵⁰⁹ in ne v demokratični sistem zahodnega tipa (Bobbio, 1989; Linz, 2000).

Zunanji teoretski pogledi na naravo jugoslovanskega režima

Tezo, da je v Jugoslaviji uveljavljen in oblikovan alternativni model socializma, ni zastopala samo jugoslovanska teorija (gl. Golubović, 1988). Sociologi in politologi iz zahodnih držav so ga spremljali z velikim zanimanjem (pogosto so ga poimenovali kar *titoizem*), v državah s komunistično oblastjo pa so ga večidel ostro kritizirali. V primerjavi s slednjimi je bil jugoslovanski model

509 Gl. poglavje »Struktura in funkcija Titove avtoritete, karizme in kulta«, v Kuljić, 1998 [2005], 366–420.

bolj demokratičen, omogočal je večjo odprtost v svet ter izkazoval znatno višji življenjski standard. Zato je vse do konca 80-ih let pretežni del znanstvene misli v svetu sprejemal oceno, da se je Jugoslavija – po sporu z IB – v principu opredelila za kvalitativno drugačno pot v socializmu, in to desetletja v znatni meri tudi uresničevala. Takšno je bilo stališče večine teoretikov, ki so se ukvarjali s problematiko političnih sistemov v socializmu.

V priznani ameriški komparativni študiji o modernih evropskih političnih sistemih (Macridis /ur./), ki je med letoma 1963 in 1990 doživela sedem izdaj, je posebno poglavje posvečeno »jugoslovanski specifični poti« (v okviru tematske celote o »politikah v komunistični vzhodni Evropi«). Avtor tega poglavja, Steven Burg, v svoj analizi daje naslednjo oceno:

Od prekinitve odnosov s Sovjetsko zvezo leta 1948, se je jugoslovanski politični sistem razvijal *popolnoma neodvisno od sovjetskih vplivov*. V petdesetih in zgodnjih šestdesetih let, *je bil stalinistični model popolnoma razgrajen* z vrsto ekonomskih in političnih reform, katere so decentralizirale gospodarstvo in radikalno prestrukturirale politične institucije v državi /.../.

Toda vse te reforme so beležile zgolj parcialne učinke vse do leta 1966, ko so bile konservativne sile v vodstvu odločno poražene s strani koalicije liberalnejših voditeljev. Resda nihče v vodstvu ni bil pripravljen, da se odpove partijskemu monopolu politične moči v državi, toda dobršen del mašinerije državne prisile je bil razgrajen, in jugoslovanska družba je lahko *s hitrejšim tempom zakoračila v pluralizacijo* (v Macridis /ur./, 1987, 490).

Toda, ko je analiziral nadaljnje procese, posebno tiste po mednarodni ekonomski krizi leta 1979, je Burg zaznal, da se je Jugoslavija, zaradi prezadolženosti države od Zahoda, znašla v položaju podobnem drugim vzhodnoevropskim državam. V nastali situaciji so »konservativci« –, ki so bili nasploh nezadovoljni z decentralizacijo gospodarstva in politične oblasti – postali glasni zagovorniki ponovne centralizacije oblasti. V nasprotju z njimi so »liberalci« – nezadovoljni s pretiranim vmešavanjem politike v gospodarstvo – zagovarjali popolni prehod na tržne principe gospodarjenja. Čeprav zavedajo se, da delitev med tema dvema stališčema ni bila popolnoma jasna, Burg zaključuje, da se je »Jugoslavija sredi osemdesetih znašla na razpotju med reakcijo in reformo /.../« ter hkrati dodaja, da »/.../ tudi jugoslovanska politika, čeprav toliko različna od preostalega dela Vzhodne Evrope, odraža širše dileme, s katerimi se sooča ta regija v celoti /.../« (ibid., 494).

Z nekoliko drugačnega, kritično bolj intoniranega zornega kota, gledata na jugoslovanski eksperiment Linz in Stepan:

Jugoslavija ni bila v sovjetskem bloku, vendar je Tito spretno »maneviral« med Vzhodom in Zahodom in tako oslabil mednarodni pritisk za uvedbo demokracije v državi (po naši /zahodni/ definiciji). Takratni ustvarjalci zunanje politike Združenih držav –, ki so delovali v glavnem po principu »deli in vladaj« – so dali Jugoslaviji status »*de facto*« najbolj privilegiranega komunista«. Skladno s tem so teoretiki demokracije Jugoslavijo izločili iz kategorije, v katero so bili uvrščeni drugi komunistični sistemi, ker so verjeli, da je delavsko samoupravljanje oblika demokracije, katera se lahko razvija v pozitivni smeri (1998, 282).

Globoka kriza in zlom jugoslovanske alternative sta še bolj vplivali na izostritev ocene o podobnosti vzhodnoevropskih sistemov. Rezultat takšnih preučevanj seveda ni mogel biti drugačen od ocene, da razlike med sovjetskim in jugoslovanskim modelom pravzaprav niso tako velike kot se je predpostavljalo. Ne glede na bolj ali manj (ne)naklonjene poglede in ocene na jugoslovanski »eksperiment« (gl. npr. Suvin, 2016), ki so se časovno spreminjale – skladno s politično situacijo v Jugoslaviji in svetu – pa moramo kljub takim in drugačnim zadržkom le poudariti, da je bil *jugoslovanski samoupravni družbeni sistem* tako rekoč svetovni unikum in je v svojem času predstavljal alternativo tako administrativnemu socializmu sovjetskega tipa kot kapitalističnemu ustroju. S svojo (ne)utopijo je bil navdih in upanje, da je »pravično družbo« vendarle mogoče udejanjiti. Zanimanje za jugoslovansko samoupravljanje je nihalo, skladno z njegovo ekonomsko (ne)učinkovitostjo ter družbeno in individualno (ne)svobodo, po razpadu Jugoslavije in socialističnega sovjetskega bloka pa je tako rekoč usahnilo. Vendar ključni problemi – kot so ekonomska in politična demokracija, socialna pravičnost, družbena enakost – tudi v 21. stoletju, navkljub tako opevani »svobodi« iz ust zagovornikov neoliberalizma, niso izgubili na svoji aktualnosti. V iskanju ustreznih rešitev – ko sta postala »prekarstvo« in vseobča »odtujenost« vsakdanjik – je ponovno postalo aktualno tudi zanimanje za *samoupravljanje*. V tem kontekstu naj bralstvo opozorim na tehtno knjigo o zgodovinskem pomenu jugoslovanskega samoupravljanja (Samary, 2017) in spremno študijo o prihodnosti socializma (Kržan, v Samary, 2017).

Pomen spora za sodobno socialistično/komunistično gibanje

Temeljna načela socializma in zadnji cilji njegovi so last vseh narodov; toda pota, ki vodijo do teh ciljev, si mora začrtati le vsak narod zase, po svoji osebnosti, po svojih domačih gospodarskih, političnih in kulturnih razmerah (Ivan Cankar, 1918).

Nič, kar je ustvarjeno, nam ne sme biti tako sveto, da ne bi moglo biti preseženo in da se ne bi umaknilo nečemu, kar je še naprednejše, še svobodnejše, še bolj človeško (Program ZKJ, 1958).

Prepričani smo, da socializem ne bo postajal svetovni proces, pozneje pa tudi svetovni sistem, če ne bo še bolj na široko uveljavil pluralizem različnih socialističnih alternativ (Aleksandar Grličkov, 1984).

I.

V času spora z IB je bila ustvarjena radikalna kritika teorije in prakse stalinizma v vseh njegovih pojavnih oblikah in načrtane so bile poglobitve smeri celotnega kasnejšega razvoja Jugoslavije. Namreč, upor je bil lahko uspešen samo pod pogojem, da se odkrije bistvo in vzroke Stalinove hegemonistične politike in stalinizma sploh (gl. Mikecin, 1976). O bistvenem vprašanju, ali je do jugoslovansko-sovjetskega partijskega in državnega konflikta v času IB spora 1948 prišlo zaradi dveh različnih modelov, pogledov na razvoj socializma, pa tudi o enostranskih trditvah, da razlik med njima tako rekoč ni bilo, smo govorili v prejšnjem poglavju. Zagotovo lahko trdimo, da je bila Titova Jugoslavija – kot država samoupravnega socializma in neuvrščenosti v zunanji politiki – drugačna od držav sovjetskega socialističnega bloka, pa tudi, da je bila rezultat dveh tesno povezanih zgodovinskih procesov, osvobodilne vojne in revolucije ter spora z informbirojem. Resda je v obeh državah – Sovjetski zvezi in Jugoslaviji – prišla komunistična partija na oblast po revolucionarni poti, vendar so bile tudi bistvene razlike. Medtem ko je imela revolucija v Rusiji predvsem značaj razrednega spopada, je imela v Jugoslaviji obliko narodnoosvobodilnega boja. V Jugoslaviji je imelo zaradi tega narodnoosvobodilno gibanje z ljudsko fronto precej širšo družbeno in bolj demokratično komponento. To pravzaprav zanika, da se je vse začelo leta 1948, in hkrati pojasnjuje, zakaj je nastal spor. Nenehna težnja, da bi Jugoslavija ohranila samostojnost tako v zunanji kot tudi v notranji politiki, predstavlja osnovne elemente za razumevanje tega spora, kajti Stalin si ni slučajno izbral Jugoslavije kot države, ki jo je treba »disciplinirati«.

Politične in ideološke posledice spora z IB niso bile pomembne samo za Jugoslavijo, temveč so vplivale tudi na razvoj sodobnega socializma. To je bi namreč prvi veliki upor proti prevladi, ki jo je Stalin zgradil v delavskem gibanju. Pred jugoslovanskim uporom leta 1948 – kot smo že uvodoma navedli – je bilo le nekaj primerov odrekanja poslušnosti *centru*. Če so takšni pojavi nastali, so to bila več ali manj stališča posameznih funkcionarjev ali manjših skupin (opozicionalcev) v vodstvu nekaterih komunističnih partij. Njihovo delovanje in obstoj je center prej ko slej zatrl, če ne drugače, z odstavitvijo⁵¹⁰ ali likvidacijo.

Jugoslovanski spopad z IB je prišel v zgodovino kot prvi primer upora cele partije proti diktatu centra in, kar je še najpomembnejše, obveljala so stališča »upornika«. V tem spopadu prvič center ni zmožal razbiti odpora in vsiliti svojih stališč. Takšen izhod je imel daljnosežne posledice za vso komunistično gibanje (gl. Stanič, 1980). Kajti z zavrnitvijo teze o nezmotljivosti centra je bilo hkrati zavrjneno tudi Stalinovo stališče o univerzalni in absolutni vrednosti modela socialistične graditve v prvi deželi socializma. »Bilo bi smešno predstavljati našo revolucijo kot nekakšen ideal za vse« (Lenin). Tako je spor odprl cel kompleks vprašanj, povezanih z odnosi med socialističnimi silami in državami, kjer so bile na oblasti komunistične partije. Že sam spor je pokazal, da so nesporezumi možni in da vseh problemov ni moč pojasniti, a še manj reševati z nekimi standardnimi parolami, kot so »bratsko sodelovanje«, »višji interesi«, »internacionalistične obveznosti« itd. Kasnejši razvoj je povsem pritrdil jugoslovanskemu stališču, da je to (bilo) eno izmed najtežjih vprašanj sodobnega socializma.

II.

V letu 1948, ko se je zdelo, da je Stalinov despotizem, tako v Sovjetski zvezi kot v mednarodnem delavskem gibanju, nedotakljiv, je KP Jugoslavije zadala stalinizmu prvi in, kakor je potrdila zgodovina, uničujoč udarec. Celih sedem let so bili jugoslovanski komunisti osamljeni v tem boju. Po Stalinovi smrti (1953) so nastale ugodnejše razmere za obsežno raziskovanje stalinistične politike in prakse. Dvajseti kongres KPSZ (1956) je obsodil nekatere vidike Stalinove politike in deloma zavrnil negativno dediščino njegovega sistema. Začela se je nova stran tako v praksi mnogih socialističnih držav kakor tudi v politiki številnih komunističnih partij. V demokratizaciji družbenih odnosov so bili doseženi pomembni premiki z opustitvijo nekaterih dogmatskih razlag socializma. V odnosih med

510 Vladislav Gomulka, sekretar Poljske delavske partije, je že l. 1947 poudaril potrebo, da mora iti Poljska po svoji poti v socializem. V času, ko je bila sprejeta »resolucija IB o stanju v KPJ«, se je izrekel zoper nekatere metode pritiska na Jugoslavijo. Zato so ga l. 1948 napadli kot revizionista in naslednje leto izključili iz CK Poljske delavske partije. Leta 1951 so ga zaprli na podlagi lažnih obtožb, v resnici pa zaradi upora proti Stalinovi tiraniji nad poljskim partijskim in državnim vodstvom.

komunističnimi partijami so bile postopoma izrinjene prejšnje težnje prevlade in zagotovljena je bila mnogo večja stopnja dejanske enakopravnosti. V središču obsežnih razprav in razhajanj med mnogimi komunističnimi partijami so bili trije pomembni spleti problemov: 1. družbeni odnosi v socialističnih državah; 2. poti socialistične preobrazbe; 3. odnosi med komunističnimi partijami in socialističnimi državami.

Družbeni odnosi v socialističnih državah

Glede tega vprašanja se je oblikovalo dvoje stališč. Ena skupina partij, med njimi je zlasti izstopala jugoslovanska, je menila, da je v nadaljnjem razvoju socialistične družbe potrebno preseči okvire in odnose državnega, administrativnega socializma, to je etatizma, kot osnove družbenih odnosov. Po mnenju ZKJ je bil ta tip socialistične organizacije nujen v zgodnjih fazah razvoja, saj je morala premagati številne težave, lastne izrazito nerazvitim okoljem, v katerih so zmagale prve socialistične revolucije. Toda etatizem in birokratski odnosi so postali (sredi 20. stoletja) močna zavora v razvoju socializma. Kot zagovorniki *samoupravnega modela socializma* so poudarjali, da je ohranjanje prvin mezdnega delovnega razmerja, delavčeve odtujenosti in oblasti »v imenu delavskega razreda« resen znak zastajanja v razvoju socialističnih družbenih odnosov. S tovrstnimi stališči se ni strinjala večina vladajočih partij pa tudi mnoge druge partije, ki so bile pod močnim vplivom KPSZ. Še naprej so zagovarjale model *administrativnega socializma* in zastopale stališče, da je razvoj socializma istoveten s krepitvijo in ne z odmiranjem države. V praksi je to pomenilo ohranjanje in krepitev regulativne vloge države, nadalje neposredno vodstvo partije, predstavniško demokracijo oziroma oblast »v imenu delavskega razreda«, centralizirano upravljanje gospodarstva in prisvajanje presežnega dela po državi. Med tema dvema osnovnima načelnima pristopoma – samoupravnim in etatističnim – so bile še številne usmeritve, ki so v različnem obsegu in različnih oblikah zajemale prvine prvega in drugega modela. Poleg teh so se pojavili še drugi alternativni koncepti, predvsem v komunističnih partijah, ki so delovale v razvitih zahodnoevropskih kapitalističnih državah, npr. posebna koncepcija o »novi družbi«. Zanj je bilo zlasti značilno, da je pripisovala pomen najširši demokraciji in političnim svoboščinam, kar je bilo po oceni teh partij mogoče uresničiti v njihovih državah samo tako, da se ohranijo in naprej razvijajo večstrankarski politični sistemi.

Poti socialistične preobrazbe

Tudi na tem problemskem sklopu sta se oblikovala dva osnovna pristopa. Medtem ko je ena skupina partij menila, da so možnosti za različne poti socialistične preobrazbe tudi po mirni poti, pa je druga skupina poudarjala, da je

nasilna osvojitve oblasti edina možna pot. ZKJ je bila prva partija, ki je nastopila s tezo o »možnosti različnih poti in oblik boja za socializem« in to tudi zapisala v svoj *Program* (1958 [1979], 35). Pozneje so jugoslovanski teoretiki utemeljevali, da so različne poti ne le možnost, ki se odpira z razvojem socializma, marveč tudi trajna značilnost marksistične teorije o socialistični revoluciji, kajti »socializem ne bo postajal svetovni proces, če ne bo še bolj na široko uveljavil pluralizem različnih socialističnih alternativ« (Grličkov, 1984). Tudi v zahodnoevropskih partijah (in v KP Japonske) se je v sedemdesetih letih oblikoval nov (od Moskve neodvisen) in dokaj celovit pogled na probleme socialistične preobrazbe v visoko razvitih kapitalističnih državah. Ta nova tendenca je dobila oznako *evrokomunizem*⁵¹¹ (gl. Priklmajer, 1978; Stanič, 1978). Izstopali so tile elementi:

(1) razvite države lahko preidejo iz razredne v brezrazredno družbo po *mirni poti*, brez neposrednega razrednega nasilja. Hkrati so poudarile, da ne sprejemajo reformistične teze, da je novo družbo mogoče »izglasovati« v parlamentu, se pravi, da bi bila zadostna predpostavka revolucionarne preobrazbe ustrezna parlamentarna večina. Še manj verjamejo, da bi se kapitalizem lahko spontano »vrastel« v socializem. *Mirna pot* je sposobnost revolucionarnih sil, da v vsakem trenutku procesa preobrazbe koncentrirajo in mobilizirajo na strani delavskega razreda in socializma veliko politično moč (z dosego »zgodovinskega kompromisa«),⁵¹² izraženo v obliki pritiska na vladajoče družbene sile;

(2) drugačno *pojmovanje socializma* kot cilja delavskega razreda; poudarek je bil na borbi »za socializem demokratičnih barv« ali za »socializem v svobodi«. S tem, da so podčrtale ta dva momenta – *demokracijo* in *svobodo* (Medvedev, 1986b, 160) – so se želeli odmakniti od teorije in prakse nekaterih vladajočih komunističnih partij, ker so menili, da se v teh državah kršijo ta pomembna načela;

(3) zavračanje »kadrovskega tipa partije«, ki jo sestavljajo pretežno »poklicni revolucionarji«, kajti 'današnje' razmere terjajo »množično partijo delavskega

511 »Mirno lahko rečemo, da je *evrokomunizem* zelo pomemben, rekel bi celo prelomen pojav v zgodovini komunističnega gibanja« (Edvard Kardelj).

512 V Italiji so leta 1978 potekala pogajanja, ki sta jih pobudila in vodila generalni sekretar KPI Enrico Berlinguer (1922–1984) ter krščanski demokrat in italijanski ministrski predsednik Aldo Moro (1916–1978) s ciljem, da dosežeta dogovor o vladni parlamentarni večini – s sprejetjem »zgodovinskega kompromisa« (compromesso storico) med Krščansko demokracijo in KP Italije. Pot do zelenega sporazuma je bila nasilno prekinjena z akcijo skupine članov Rdečih brigad (Brigatte Rosse /BR/) – italijanske skrajne levičarske in paravojaške teroristične organizacije, ki si je prizadevala z oboroženim bojem vzpostaviti revolucionarno državo in umik Italije iz Nata (BR so dosegle svojo razvpitost v 70. in 80. letih 20. stoletja z nasilnimi poskusi destabilizacije Italije, kot so bile sabotaze, bančni ropi in ugrabitve) – v kateri so marca 1978 ugrabili Aldo Mora in ga ubili 54 dni kasneje (gl. https://sl.wikipedia.org/wiki/Rde%C4%8DDe_brigade). Sicer sta pogajanjem za dosego »kompromisa« nasprotovali tako SZ kot ZDA, pa tudi Vatikan in še kdo.

razreda in drugih demokratičnih množic«. Hkrati so dale velik poudarek na razvoju notranje partijske demokracije, s ciljem debirokratizacije partije;

(4) zavračanje sprejemanja *blokovske delitve* kot okvira konfrontacije med svetovnim socializmom in kapitalizmom. Zavoljo tega tudi niso bile več pripravljene, da bi se istovetile z interesi enega (sovjetskega) bloka in mu služile, pač pa so se zavzemale za samostojno in kritično stališče tako do prvega kot drugega bloka. Konkretno, prizadevati si je treba, da bosta oba hkrati razpuščena in zagotoviti dejansko enakopravne odnose med vsemi državami, ne glede na njihovo velikost in moč. Prav tako je bilo opaziti pri teh partijah mnogo več razumevanja za politiko neuvrščenosti in za probleme dežel v razvoju.

Odnosi med komunističnimi partijami

IB spor je pobudil tudi pomembne razprave o (ne)enakopravnih odnosih znotraj komunističnega gibanja. Skoraj vse partije so po sporu sprejele oceno, da je minil čas, ko jih je bilo mogoče voditi iz enega centra, da je mimo čas centralizma nasploh. Za tem načelnim, pogosto formalnim soglasjem, pa so se skrivale velike razlike in hudi nesporazumi, ki so izvirali iz objektivnega dejstva, da so bile na delu še vedno močne stare, t. i. sile kontinuitete. Le-te so se še naprej zavzemale za ohranitev prejšnjega tipa odnosov oziroma za delitev na »vodilne« in »vodene«. V teh okoljih so skušali ohraniti načelo t. i. monolitne enotnosti in prejšnje tolmačenje internacionalizma, ki je bilo pogosto izraz surovega podrejanja mnogih partij »vodilni«, sovjetski partiji.

(1) *monolitizem* je bil desetletja najbolj bistvena značilnost odnosov med komunističnimi partijami; šlo je za takšen tip odnosov, v katerem so morale imeti vse KP popolnoma istovetne poglede na vsa pomembnejša vprašanja partijske ideologije, politike in organizacijskega ustroja gibanja. Zaradi visoke stopnje istovetnosti, kakršno zahteva monolitizem, lahko povsem utemeljeno rečemo, da sta bila posledica monolitizma *uniformnost stališč* in *shematizem*. Take stopnje istovetnosti seveda ni mogoče doseči, kadar so partije bolj ali manj samostojne. Zato monolitizem vedno predpostavlja obstoj močnega neposrednega centra, ki avtoritativno določa ideologijo in politiko partij in predpisuje ustrezne organizacijske obrazce, kajti monolitizma ni brez centralizma. Po drugi strani pa ni nujno, da bi obstajal poseben institucionaliziran mednarodni center, kot je bila na primer internacionala. To vlogo lahko opravlja, kot je pokazala praksa komunističnega gibanja, tudi najmočnejša partija – seveda če ima dovolj moči in avtoritete, da si podredi vse druge partije. Monolitni tip odnosov je bil vzpostavljen z ustanovitvijo Kominterne. Takrat je bilo več razlogov, ki so terjali prav takšen tip medpartijskih odnosov. Naj spomnimo predvsem

na strateško koncepcijo gibanja iz tistih let, ki je temeljila na oceni o *neposredni svetovni oboroženi revoluciji*. Takšen tip revolucije bi gotovo zahteval močno centralizirano vodenje vseh delov mednarodnega gibanja. Zato ni naključje, da so KI označevali kot »generalni štab svetovne revolucije«. Drugi razlogi za sprejetje monolitizma v tistem času so bili vezani na neposredno usklajevanje vseh akcij pomoči prvi socialistični deželi, hkrati pa podpreti oblikovanje novih partij. Vendar za obstoj takšnega, monolitnega tipa odnosov ni bilo po razpustu KI (1943) nikakršnih razlogov; njegovo ohranjanje je predstavljalo, kot je pokazal čas, objektivno zavoro za nadaljnji razvoj komunističnih partij.

(2) podobno je bilo tudi s tolmačenjem *internacionalizma*. V prvih fazah gibanja so vsesplošno sprejeli takšno definicijo, ki je izhajala iz odnosa (dejanske podpore) do prve socialistične države (Sovjetske zveze) kot temeljnega kriterija internacionalizma. V času, ko je bil obstoj tega osamljenega »socialističnega otoka«, ki so ga od vseh strani obkrožale imperialistične sile in grožnje, nenehno in resno ogrožan, je imelo takšno stališče svoje opravičilo in je navsezadnje ustrezalo vsem revolucionarnim silam. Toda po vojni, z nastankom novih socialističnih držav, bi morale biti takšno pojmovanje internacionalizma preseženo. Vendar temu največkrat ni bilo tako. Še naprej so krožile izjave, da obstaja »vodilna«, to je sovjetska partija in da je odnos do te partije »bil in ostaja« najpomembnejši kriterij proletarskega internacionalizma.

(3) odprlo se je tudi vprašanje, kako ravnati v morebitnem sporu med *nacionalnimi in internacionalni interesi*. V jedru tega vprašanja se je skrival »nov« način zavzemanja za *stare* odnose. Rečeno je bilo, da morajo pravi revolucionarji in marksisti vedno dati prednost internacionalnim interesom pred nacionalnimi. Niso pa povedali, kdo naj odloča o tem, kaj so internacionalni interesi. Prva jugoslovanski spor z IB je pokazal, da so se pod videzom internacionalnih interesov skrivali interesi vodilnega centra, pa tudi, da si je ta lastil pravico odločati, kaj je internacionalni interes in kaj ni.

Drugi vidik zavzemanja za stare odnose pa se je razodel v tezi, da je vsaka revolucionarna partija odgovorna ne samo lastnemu, temveč tudi *mednarodnemu delavskemu razredu*. Problem ni bil le v ideji, marveč tudi v tem, da so se za tem skrivala prizadevanja za ohranitev (sovjetskega) monopola v tolmačenju, »kaj misli« ali »kaj želi« mednarodni delavski razred. Ta težnja se je razodevala v stališču, da je nujna t. i. *generalna linija*, ki naj bo obvezna za vse partije; v resnici pa naj bi služila centru kot sredstvo za podrejanje drugih partij. Tem zastarelim gledanjem se je zoperstavil nov tip odnosov, za katere so se zavzemale napredne sile v komunističnem gibanju, in so jih označevali kot »enotnost v razlikah« ali kot »sodelovanje v razlikah«. Hkrati so poudarjali, da ni nujno, da bi bile razlike v

stališčih nepremostljiva ovira za sodelovanje; nasprotno, te postanejo šele, kadar skuša kdo vsiliti svoje interese kot »splošne« ali »internacionalne«, svoja stališča pa kot edina pravilna. V temelje teh odnosov so bila vgrajena najpomembnejša načela o samostojnosti in enakopravnosti vseh partij.

K povedanemu je potrebno dodati, da zavzemanje progresivnih sil za nov tip odnosov nikakor ni pomenil spodbijanje vrednosti načela *proletarskega internacionalizma*; nenazadnje izvira to načelo iz samega bistva družbene biti delavskega razreda. Zanje je bila sporna zgolj praksa »vodilne partije«, ki je pod plaščem *internacionalizma* vsiljevala drugim partijam svoja stališča in politike, največkrat v nasprotju s potrebami in zahtevami družbenega okolja, v katerem so te delovale. Hkrati so poudarile potrebo, da se *proletarski internacionalizem* nagradi oziroma prilagodi zahtevam družbenega časa; skladno s tem so operirale s terminom *socijalistični internacionalizem* v povezavi s solidarnostjo. Ta »prehod« so utemeljevale z objektivnim dejstvom, da se je spričo razvoja sodobnega sveta precej razširil krog socialnih in političnih sil, ki se borijo za socializem, demokracijo in družbeni napredek sploh. Namreč to je bilo v času, ko so bila v mnogih državah v razvoju ustanovljena široka ljudska politična gibanja, ki po svojem razrednem poreklu gotovo niso bila proletarska, po svoji splošni usmeritvi in vlogi pa zelo progresivna.

III.

Ne nazadnje, vse te razprave so odprle še nelahko vprašanje odnosa do prve dežele socializma – Sovjetske zveze. Namreč, nove socialistične države so nastale v revolucijah med drugo svetovno vojno in po njej. Po Leninovi smrti je v boju za njegovo nasledstvo zmagal Stalin in popeljal Sovjetsko zvezo – s svojo prilagojeno teorijo in prakso marksizma-leninizma – v obdobje stalinizma, v obdobje politične krize revolucije. Le-ta se je odražala v množičnih političnih, policijskih in fizičnih represalijah, ki so potekale v imenu revolucije, v resnici pa so pomenile dokončni obračun z njenim resničnim duhom (»Stalinov termidor«). Tako postane Stalin prevladujoča vodilna osebnost v prvi deželi socializma in hkrati tudi voditelj mednarodnega komunističnega gibanja. Z njim na čelu zaključí Sovjetska zveza drugo svetovno vojno kot ena izmed velikih zmagovalk. Stalinova osebna slava se s tem še poveča in kult njegove osebnosti postane nesporen ne le v SZ, temveč v vsem komunističnem gibanju. Posledično je bila njegova vloga pri vzpostavljanju načel mednarodnih odnosov socialističnih dežel odločujoča, hkrati pa pričakovana: »notranji razvoj novih socialističnih držav in njihova zunanja politika sta se morali – v pogojih hladne vojne – podvreči notranjim in zunanjim političnim interesom SZ«. To je bila torej »internacionalna« dolžnost novih socialističnih držav in način, da pokažejo svoj »internacionalni« dolg do revolucije in

svetovnega komunizma. Ta načela ne trpijo nikakršnega ugovora, še več, pozitiven odnos do Sovjetske zveze brez ugovora postane prvo in zadnje merilo pri ocenjevanju (ne)privrženosti načelu internacionalne proletarske solidarnosti. Šlo je torej za vzpostavitev odnosov, poznanih in prakticiranih med KP v kominternskem obdobju, s to razliko, da so bili ti zdaj vpeljeni med državami, vključenih v sovjetski blok (IB in kasneje v Varšavski pakt). Klasičen primer pritiska na neko partijo oziroma zlorabe načela proletarskega internacionalizma predstavljajo »Pisma CK VKP/b/, poslana leta 1948 CK KPJ«. Vse do prelomnega leta 1948 (spora z Jugoslavijo) je bila celotna politika socialističnih dežel popolnoma odvisna od splošne politične strategije in taktike SZ. Prevladujoč sovjetski interes v odnosih med socialističnimi državami je bil očiten in prisoten v vseh družbenih sferah. Tako so se ekonomski odnosi vzpostavili na načelu mešanih družb, prek katerih so si prizadevali ekonomiko posameznih socialističnih dežel postaviti v odvisnost od sovjetske. V notranje politično življenje socialističnih dežel so uvajali metode, ki so bile podobne tistim, po katerih se je razvijala SZ po Stalinovem prevzemu oblasti: od formalizacije institucij do znanih sodnih procesov, s katerimi so diskreditirali in fizično odstranili osebnosti, ki so imele vsaj nekaj poguma, da so se postavili po robu takšnim metodam in odnosom med socialističnimi državami. Nič drugače ni bilo na področju zunanje politike, ki je bila dejansko vodena s strani SZ (to se je videlo še posebej pri delu v OZN; do sovjetskih predlogov so se vedle avtomatsko pozitivno oziroma bile so le glasovalni stroj).

Odmik od te »generalne« prakse se je začel po Stalinovi smrti s postopnim uva-
janjem notranje socialistične demokracije, s tem pa tudi demokratične prakse
v meddržavnih odnosih socialističnih dežel in v medpartijskih odnosih. V teh
odnosih so se vse bolj uveljavljala demokratična načela: enakopravnost, medse-
bojno spoštovanje nacionalne integritete, upoštevanje interesov druge strani itd.
Vendar pa Stalinova dolgoletna osebna diktatura ni mogla popolnoma izbrisati
starih/kominternskih odnosov, ki so se deloma ohranili (kot zapuščina stalini-
stične dobe) vse do padca berlinskega zidu (1989).

IV.

Ni treba posebej poudarjati, da je bila ZKJ pod Titovim vodstvom nosilka in krea-
torka politik novih sil v komunističnem gibanju, ki so (z)rahljale moč in ukazoval-
nost moskovskega *centra*, nosilca starih sil. Prav tako je razumljivo, da te vloge – v
procesih destalinizacije komunističnega gibanja in iskanja novih poti socializma
(samoupravljanje, neblokovska politika) – jugoslovanska partija ne bi (z)mogla od-
igrati brez predhodnega IB spopada. Šele ko imamo pred očmi vse te nove procese
(v jugoslovanskem in mednarodnem prostoru ter komunističnem in socialističnem

gibanju), ki so se sprožili po IB spopadu, lahko razumemo in cenimo veličino spopada, ki ga je bil in dobil jugoslovanski David s sovjetskim Goljatom.

Osemdeseta leta pretekla stoletja so zaznamovala nova družbena – libertarna gibanja, ki so z zahtevami po radikalni demokratizaciji družbe in politike sprožila nezadržan proces razpada vzhodnega socialističnega bloka. Odločilno vlogo v tem tektonskem procesu je sprožil s smelimi potezami sovjetski voditelj Mihail Gorbačov. Najprej doma (1985), ko je s štirimi prelomnimi programi/reformami – »glasnost« (odprtost oziroma liberalizacija), »perestrojka« (preobrazba), »demokratizacija« in »uskorenije« (pospešitev gospodarskega razvoja) – napovedal svobodnejšo sovjetsko družbo, in nato v zunanji politiki, ko je leta 1988 razglasil, da se SZ odpoveduje »doktrini Brežnjeva« (omejeni suverenosti socialističnih držav), voditeljem držav vzhodnega bloka pa dejal, da se SZ ne bo več vpletala v njihove notranje zadeve. Leto kasneje se je začel – simbolno s padcem berlinskega zidu – sesuvati komunizem, potem ko sovjetska armada ni vojaško posegla v dogajanje. Tedaj se je SZ odpovedala nadvladi nad vzhodno Evropo in s tem končala povojno obdobje hladne vojne. Razpad Jugoslavije in Sovjetske zveze – kot dveh ključnih igralk v komunističnem gibanju – pa je vplival tudi na razkroj komunističnih partij v zahodni Evropi. S tem se je formalno/organizacijsko zaključilo klasično obdobje komunističnega gibanja (gl. Pons, 2014), vsaj v tem, evropskem delu sveta.

Tedaj, po koncu hladne vojne, smo tudi poslušali vnesene napovedi o koncu ideologije, zgodovine in prihajajoči vsesplošni svobodi (F. Fukuyama, 1992).⁵¹³ Toda te napovedi ameriškega politologa in ekonomista, kot je tudi sam kasneje priznal, niso uresničile. Nasprotno, v »izpraznjeni« idejni in politični prostor se je dodobra umestil neoliberalizem – kot ideologija, kot način vladanja, in kot specifična skupina politik (po Steger in Roy, 2010) –, ki se je usidral v vse pore našega življenja in hkrati za zdaj nima ustrezne alternative (gl. Pikalo, 2003). Med tiste, ki bi jo morali ponuditi, zagotovo spada tudi (neo)komunistična ideologija. Čas pa bo pokazal, koliko je še »živa«, aktualna, teoretsko močna in sposobna, da ponovno vstopi – v imenu »skupnega« – na politično prizorišče in se sooči z izzivi današnjega, neoliberalističnega časa (gl. Callinicos, 2004; Touraine, 2006; Eagleton, 2013). Njena sestra, socialna demokracija s svojo *Socialistično internacionalo*, za zdaj – z aktivno podporo (razvejanega) sindikalnega gibanja – še nekako uspeva na generalni ravni braniti »socialno državo« v EU, čeprav je te vsak dan manj in ne več, kar potrjuje tudi vse številnejša armada prekariata, »novega« proletariata (Standing, 2018).

513 V svoji odmevni knjigi *Konec zgodovine in zadnji človek* zagovarja zahodni sistem liberalne demokracije in kapitalizma, ki je hkrati zadnja oblika človeške družbene ureditve ter zgodovine. Dokaz, da je liberalna demokracija končni sistem, vidi v dejstvu, da se je kot edini izmed treh velikih ideologij 20. stoletja obdržal, medtem ko sta fašizem in komunizem propadla.

Sklepne ugotovitve

Ni dovolj, če misel žene k udejanjenju, dejanskost se mora sama gnati k misli.

Karl Marx

Predmet pričujoče monografske študije, kot smo zapisali uvodoma, je iskanje odgovorov na ključna vprašanja, ki so delavska socialistična gibanja idejno razdvajala in organizacijsko razcepljala ter posledično, gledano celostno, slabila njihovo družbeno moč. Hkrati pa smo želeli preveriti in odgovoriti, ali lahko delavska socialistična gibanja – na podlagi teoretičnih in praktičnih izkušenj, pridobljenih v svojem klasičnem obdobju (1848–1989) – ponudijo koristne napore proletariatu/prekariatu 21. stoletja v njegovem boju za socialno pravičnost.

K problematiki smo pristopili inovativno – v nasprotju z največkrat prakticiranimi pristopi, kot so npr. zgodovinski oris celotnega obdobja ali podobdobja, poglobljena obravnava enega problema idr. – in sicer z izborom reprezentativnih študijev primerov, ki problemsko pokrivajo celotno »klasično« obdobje socialističnega delavskega gibanja, to je med revolucijo 1848 in padcem berlinskega zidu leta 1989. Z interdisciplinarnim pristopom in uporabo historično-sociološke analize in komparativne metode izbranih reprezentativnih primerov smo se dokopali do tistih nevrvalgičnih točk, ki so gibanja razcepljala, hkrati pa dobili dovolj tehtnih elementov za celostno podobo/oceno gibanja od njegovega vzpona do padca. V nadaljevanju (I) najprej povzemamo ključne ugotovitve iz analize izbranih študijev primerov, ki so zaznamovala vsako od petih podobdobj, in nato (II) izpostavimo še nevrvalgične točke, ki so odločilno vplivale na heterogenost gibanja.

I.

(1) V prvem delu – *Idejna, programska in organizacijska razčiščevanja v delavskem socialističnem gibanju (1848–1914)* – se osredotočamo na analiziranje tistih segmentov v gibanju, ki so sprožili teoretsko razpravo »revolucija ali reforma« in vodili v Bernsteinov odgovor »cilj ni nič, gibanje je vse«. S »krizo« (Bernsteinova revizija) 'uradnega' marksizma ob koncu 19. stoletja je bila tlakovana pot k idejni diferenciaciji socialnodemokratskega gibanja na tri idejne struje – *revizionistično desnico, ortodoksni center, revolucionarno levico* – tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu. V ta teoretska razglabljanja (»krizo«) je globoko zarezala ruska revolucija (1905–1907), ki je postavila pred ruske socialne demokrate (boljševike in menjševike) praktično vprašanje proletarskega vodstva v demokratični revoluciji. Čeprav noben model, ki sta ga takrat ponujali obe frakciji, ni uspel, je takratna razprava v ruski socialni demokraciji ponudila zelo bleščečo predstavo o dveh miselnostih dveh strategij, od katerih je ena (boljševiška, revolucionarna) postala deset let kasneje zgodovinski zmagovalec, ne da bi zaradi tega poražena (menjševiška, reformistična) stran izgubila na veljavi in pomenu.

Naraščajoča imperialistična nasprotja v desetletju pred veliko vojno so od II. internacionale zahtevala sprejetje jasnega stališča do vojnega vprašanja in z njim povezanega imperializma. Odgovor soglasno sprejete resolucije na zadnjem kongresu v Baslu (1912) je bil nedvoumen: z vsemi sredstvi se je potrebno boriti proti vojni, če pa bo do nje prišlo, jo je treba izkoristiti za pospešitev socialne revolucije. Toda ob izbruhu vojne so bile vse protivojne resolucije pozabljene; sledil je prehod iz internacionalističnih na socialnošovinistične pozicije.

(2) V drugem delu – *Proletarski internacionalizem na preizkušnji velike vojne (1914–1918)* – uvodoma motrimo in analiziramo odzive na vojno v socialnodemokratskih strankah. Slika je pokazala, da se je večina strank izrekla za obrambo »svoje« kapitalistične države; med izjemami sta bili SDS Srbije, ki je kljub vojni agresiji še naprej vztrajala na internacionalističnih pozicijah, medtem ko je italijanska socialistična stranka /PSI/ s svojo pacifistično usmerjenostjo in nevtralnostjo nihala »med proletarskim internacionalizmom in splošnimi interesi domovine«. Od tod sta izvirala tista izguba ugleda, ki jo je utrpela socialistična politika, ter kasneje razcep v gibanju, ki je bilo vse dotlej (organizacijsko) enotno.

Internacionalo so njene notranje struje (desnica, center, levica) razumele kot mednarodni forum, primeren za reševanje občih problemov, s katerimi se je soočalo evropsko socialistično gibanje pred vojno. Šele z izbruhom svetovne vojne, potem ko je dokazala svojo življenjsko nesposobnost, da ohrani svetovni mir, je Internacionala v svojem vsebinskem in oblikovnem pomenu dospela v

središče kritike levece. Primerjalno gledano, sta si bila center in levica (od 1915 združena v zimmerwaldskem gibanju), dokaj enotna v oceni, da je svetovna vojna posledica imperialističnih naspotij. Različnost njunih pogledov se je pokazala v oceni perspektive Internacionale (prenovitev stare ali ustanovitev nove mednarodne organizacije) kot tudi v oceni možnosti preobrazbe imperialistične vojne v državljansko. Center (socialni pacifisti) se je zavzemal za mir in v nasprotju z revolucionarno levico kategorično zavračal delovanje v smeri revolucionarnih družbenih pretresov. V nasprotju z levico in centrom je desnica (socialni šovinisti, ki so tvorili večino vodstev SDS) podprla imperialistično vojno in vojne interese svojih, nacionalnih buržoazij; internacionalistična načela je podredila interesom vladajočih razredov. Vojno je ocenjevala in prikazovala kot »obrambo domovine« ter pozivala na »državljski mir« in na oblikovanje »enotne nacionalne fronte«. Nedvomno je zimmerwaldsko gibanje v letih 1915–1917 odločilno pospešilo globlji proces diferenciacije v mednarodnem delavskem gibanju. Toda Leninova »revolucionarna« politika je beležila samo delen uspeh. Na boljše vizmu je bila še nadalje prilepljena etiketa ekstremizma in sektaštva; v tedanjem trenutku prav gotovo ni bilo moč razmišljati o vodilni vlogi boljševikov v okviru revolucionarnega socializma. To se je zgodilo šele z ruskim »oktobrom«, ki je prinesel tako »upanje« kot »strah« pred svetovno proletarsko revolucijo, obenem pa je obogatil zakladnico marksistične misli z izvirnimi teoretičnimi prispevki protagonistov socialno-demokratskega in kasnejšega komunističnega gibanja.

(3) V tretjem delu se raziskovalno sprašujemo po *vzroku razkola v socialističnem gibanju po véliki vojni*, ki je vodil v idejno in organizacijsko delitev na komuniste in socialne demokrate, tako na nacionalnem kot internacionalnem nivoju. Analiza je pokazala, da se je ob koncu vojne korenito spremenil vsebinski pomen »socialne demokracije«. Do takrat so ta izraz obče uporabljali kot splošno ime za revolucionarne delavske stranke, zlasti za tiste, ki so sprejele marksizem kot osnovo svojega pogleda na svet. Po razcepu v mednarodnem socializmu – neposredno po koncu vélike vojne – je revolucionarno usmerjena levica zavrgla ime socialna demokracija in kot splošno oznako za svojo doktrino/politiko/gibanje sprejela izraz komunizem oziroma komunistično gibanje; 'staro' ime so prevzele oziroma ohranile desničarske in sredinske skupine ter usmeritve v okviru nekdanje organizacijsko enotne socialne demokracije. Medtem ko so se v komunističnih partijah zbrale sile socialistične levece, ki so kot smerokaz za lastno orientacijo sprejele izkušnje boljševiške (sovjetske) partije in ruskega oktobra, so se stranke socialistične desnice in centra – zveste parlamentarni demokraciji – grupirale v socialnodemokratskem krilu mednarodnega socializma. Posledično se je nekdanje organizacijsko enotno socialistično gibanje

transformiralo v tri nove mednarodne asociacije: v *Drugo*, Bernsko (desno, reformistično), *Tretjo*, Moskovsko (levo, komunistično) in nekoliko kasneje v *Drugo in pol*, Dunajsko (centristično) internacionalo.

Opravljena analiza potrjuje, da je bil organizacijski razcep v mednarodnem socializmu posledica treh nasprotujočih si ideologij in struj, ki so se borile za naklonjenost delavskega razreda: *desnica* je vztrajala pri reformah kapitalizma v okviru parlamentarnega boja; *levica* je v revoluciji videla pogoj za spremembo obstoječega družbenega reda in v diktaturi proletariata zamenjavo za buržoazno demokracijo; *center* je ločeval »socialno« demokracijo, ki bo mogoča šele v brezrazredni družbi, od »politične«, ki vedno predstavlja določeno obliko razredne vladavine – diktaturo, pa naj gre za buržoazno ali proletarsko. Potemtakem je iskati v antagonizmu – *komunistična revolucija versus socialno-demokratska reforma* – temeljni vzrok za razkol v mednarodnem socializmu.

(4) V četrtem delu – *Krvava drama: (kontra)revolucija in državljanska vojna za Pireneji (1936–1939)* – se posvečamo iskanju širših in relevantnih odgovorov na problemska vprašanja, ki so se odprla v mednarodnem delavskem gibanju s špansko revolucijo in vojno. Oboroženi spopad »dveh Španij« je globoko polariziral ne samo domačo/špansko temveč tudi svetovno javnost. Toda tragika krvavega spopada za Pireneji ni bila le v tem, da levici ni uspelo zaustaviti napadalnega pohoda desnice, ki je vodil v drugo svetovno vojno, pač pa še posebej v dejstvu, da sta se na španskih tleh spopadli tudi dve levici in dve videnji revolucije, komunistična in anarhistična, torej pristaši premišljene revolucionarne organizacije na eni in množične spontanosti na drugi strani. V tem kontekstu smo še posebej analizirali neposredni angažma Kominterne in Stalina v španski vojni. Če je bila ta po oceni KI »integralni del antifašistične borbe, ki temelji na najširši družbeni bazi – ljudska, nacionalna, antifašistična revolucija«, pa je Stalin, lider komunističnega gibanja, revoluciji nasprotoval. Pragmatično je ocenil, da zaradi šibkosti španske komunistične partije ne bo mogel ne vplivati na potek revolucije ne vsiliti Španiji sovjetskega modela socializma.

Pozornost smo namenili tudi odzivu mednarodne skupnosti na državljansko vojno in iskanju vzrokov za njeno politiko »nevmešavanja« (ideološki razlogi), potem ko je bil ustanovljen *Mednarodni odbor za nevmešavanje* – nekakšen garant za »nevtralnost« (kot varen pristan med fašizmom na eni in revolucijo na drugi strani). Hkrati se je dvignila svetovna napredna javnost v bran republike ter nudila španskemu ljudstvu moralno in gmotno pomoč, kmalu zatem pa tudi udeležbo »prostovoljcev svobode« (mednarodne brigade) – kot izraz mednarodne solidarnosti s španskim ljudstvom. Sociološko-historična analiza nam je pokazala, da je bistvo španskega prostovoljstva

presegalo vprašanje identifikacije s trpljenjem drugega, četudi je takšna identifikacija tvorila pomemben element mobiliziranja borcev-prostovoljcev; pa tudi, da identifikacija vendarle ni bila zgolj obče humanistična, pač pa predvsem politično-idejna.

(5) V petem delu – *Izobčenci v stalinizmu: primer KPJ in Titove Jugoslavije (1948)* – uvodoma spomnimo na zavržene in pozabljene »krivoverce« v komunističnem gibanju, ki se niso hoteli pokoriti novemu »bogu« (Stalinu), temveč so, kot nedogmatični marksisti/kritični komunisti, iskali alternativo stalinističnemu sistemu. Izstopajoči primer med vsemi temi posameznimi krivoverci/opozicionalci predstavlja jugoslovanska partija s prvim kolektivnim uporom proti stalinizmu v času informbiroja (1948–1956), uporom proti prevladi, ki jo je Stalin zgradil v mednarodnem komunističnem gibanju. V tem spopadu prvokrat »center« ni zmožal razbiti odpora in vsiliti svojih stališč. Takšen izhod je imel daljnosežne posledice za vso komunistično gibanje. Kajti z zavrnitvijo teze o nezmotljivosti centra je bilo hkrati zavrnjeno tudi Stalinovo stališče o univerzalni in absolutni vrednosti modela socialistične graditve v prvi deželi socializma: »Bilo bi smešno predstavljati našo revolucijo kot nekakšen ideal za vse« (Lenin).

V okviru tega sklopa smo si zastavili raziskovalno vprašanje, ali je šlo v jugoslovansko-sovjetskem spopadu za spor dveh različnih modelov socializma. Analiza potrjuje, da je bil jugoslovanski koncept razvoja socializma do spora z IB istoveten s sovjetskim (totalitarizem). Vsiljeni spor je povzročil iskanje lastne družbene poti (delavsko/družbeno samoupravljanje). Vendar se KPJ tudi v proklamirani samoupravni družbi ne odreka oblasti in vodilni idejni vlogi. Specifičnost jugoslovanske politične tranzicije po sporu z IB je bila v prehodu iz totalitarnega v avtoritarni (titoizem) in ne v demokratični sistem zahodnega tipa.

Politične in ideološke posledice spora z IB niso bile pomembne samo za Jugoslavijo (samoupravljanje, neuvrščenost), temveč tudi za mednarodno delavsko gibanje, saj so sprožile demokratične procese (destalinizacijo) v gibanju in odločilno vplivale na razvoj sodobnega socializma (iskanja novih poti). Po Stalinovi smrti (1953) in z referatom Hruščova na 20. kongresu KPSZ (1956) so nastale ugodnejše razmere za obsežno raziskovanje stalinistične politike in prakse. V središču obsežnih razprav in razhajanj med mnogimi komunističnimi partijami so bili trije pomembni spleti problemov, ki jih v študiji podrobno analiziramo: (1) družbeni odnosi v socialističnih državah, (2) poti socialistične preobrazbe, (3) odnosi med komunističnimi partijami in socialističnimi državami. Na podlagi analize dokumentov in politik lahko zaključimo, da je bila KPJ/ZKJ pod Titovim vodstvom nosilka in kreatorka politik »novih« sil

v komunističnem gibanju, ki so (z)rahljale moč in ukazovalnost moskovskega centra, nosilca »starih« sil. Te vloge – v procesih destalinizacije komunističnega gibanja in iskanja novih poti socializma (samoupravljanje, neblokavska politika) – jugoslovanska partija zagotovo ne bi (z)mogla odigrati brez predhodnega IB spopada.

II.

(1) Reforma – revolucija

Kot je pokazala historično-sociološka analiza, je bilo to vprašanje eno izmed osrednjih teoretičnih in praktičnih problemov, če ne kar ključno, s katerimi se je soočalo delavsko socialistično gibanje v vsem svojem klasičnem obdobju, ne nazadnje ga je tudi determiniralo in razcepilo. Začelo se je s »krizo marksizma«, ki je nastopila proti koncu 19. stoletja. Tedaj so se resno zamajali marksistični temelji Internacionale; temelji gibanja, ki si je zastavilo za cilj preureditev obstoječega družbenega reda, in ki je v revoluciji videlo »babico zgodovine«. Uspehi, ki jih je delavski razred dosegal prek meščanskih institucij v obdobju mirnega razvoja kapitalizma, so gibanje osredotočili na neposredne cilje ter obenem sprožili razpravo o marksističnih »resnicah«. Med temi se je odprlo tudi vprašanje »revolucije« in »reform« kot dveh antagonizmov. E. Bernstein, utemeljitelj in ideolog revizionizma, se je s svojim občim demokratizmom in z zavračanjem »blankizma« postavil na stališče, da edina logična pot v socializem vodi skozi izgradnjo demokracije. R. Luxemburg – v zavračanju te nove (revizionistične) usmeritve – argumentirano odgovarja Bernsteinu, da je dilema »revolucija ali reforma« povzročilo nerazumevanja dialektične prepletenosti in neločljivosti obeh kategorij. Z oktobrsko boljševiško revolucijo in z vstopom socialnih demokratov v koalicijske meščanske vlade po prvi svetovni vojni pa je problem dobival vse bolj praktične oziroma politične razsežnosti. In prav ta »praktična« dimenzija problema, ki naj služi utrjevanju te ali one politike, je odločilno vplivala tudi na objektivnost avtorjev in njihovih razprav na to temo.

Nemalo avtorjev, pa naj se skrivajo pod plaščem »metafizike« ali »dialektike«, obravnava dvojico »reforma – revolucija« kot izolirani in izključujoči si kategoriji in ne kot dva neločljiva pola družbene vsebine, ki ju ni mogoče ločiti. Takšen pristop skriva v sebi še enostransko pojmovanje »socialistične« revolucije, ki je največkrat razumljena in zreducirana na pojem »politične« revolucije, torej prevzema politične oblasti, pozablja pa se njena vsebinska plat, »socialna« revolucija. Na enostranskost tovrstnih razprav pa poleg ideološkega pristopa še največkrat usodno vpliva neupoštevanje zgodovinskosti, analize družbenega

prostora in časa, v katerem so se revolucionarni in reformistični procesi odvijali in prepletali. Prav tako se v mnogih razpravah zrcali tudi nedopustno posploševanje (politični pragmatizem) ter vsiljevanje razumevanja teh procesov z vidika današnjega časa (po koncu hladne vojne) in današnje razvojne stopnje demokracije (tedanji teoretiki so primarno odgovarjali na vprašanja in izzive svojega časa!). In ne nazadnje, mnogi avtorji odpirajo in vežejo vprašanje »revolucija ali reforma« zgolj na 'ekskluzivnost' oktobrske revolucije, kar daje lažen vtis, da je problem takrat tudi nastal: posledično se socialnodemokratsko gibanje označujejo zgolj za reformistično, ki mu stoji nasproti revolucionarno (boljševiško) gibanje, in seveda tudi obratno.

Pri tem je potrebno opozoriti še na nerazumevanje izraza »socialna demokracija«, ki šele ob koncu prve svetovne vojne dobi tisto vsebino in pomen, ki ga ima danes; do takrat pa so ta izraz obče uporabljali kot splošno ime za revolucionarne delavske stranke, zlasti za tiste, ki so sprejele marksizem kot osnovo svojega pogleda na svet. In prav časovno neločevanje dveh vsebin istega pojma največkrat botruje manipulacijam in črno-belim razpravam o socialnodemokratski »demokraciji« in komunistični »diktaturi«. ⁵¹⁴ Prav na tem problemskem sklopu se je potrdila pravilnost odločitve, da spremljamo procese v celotnem obdobju delovanja gibanja in ne zgolj v enem podobdobju. Šele takšen pristop nam omogoča širše in objektivnejše videnje in razumevanje razcepa, ki je nastal v okviru socialističnega gibanja ob koncu prve svetovne vojne ter se v nadaljevanju skristaliziral v dve nepomirljivi gibanji – v komunistično in socialnodemokratsko.

(2) Socializem in demokracija

Z aktom oktobrske revolucije se je vprašanju »reforma ali revolucija« pridružilo še vprašanje »demokracije« v socializmu, ki je še dodatno prispevalo k poglobitvi razhajanj med socialnodemokratskim in komunističnim gibanjem. Na »ruski oktober« sta se z razpravami, ki niso vse do današnjih dni izgubile na svoji aktualnosti, takoj odzvala najvidnejša nemška teoretika Karl Kautsky in Rosa Luxemburg. Kautskijeva stališča do ključnih teoretičnih in praktičnih vprašanj razvoja socializma so pomembna predvsem zato, ker je z njimi podal teoretično platformo socialne demokracije nasploh, se pravi tistega dela svetovnega socialističnega gibanja, ki socializma in (parlamentarne) demokracije ni izključeval. S svojimi pogledi je Kautsky nedvoumno zavrnil revolucionarni boj in diktaturo proletariata ter razglasil parlamentarni boj za edino možnega

⁵¹⁴ Za t. i. spreobrnjene avtorje/konvertite zgodovine socializma (npr. Furet, 1998; Courtois, 1999) je v središču zgodovine socializma nasilna utopija (o tem gl. Kuljić, 2002).

in pravilnega. V nasprotju s Kautskim je R. Luxemburg oktobrsko revolucijo po eni strani navdušeno pozdravila (kot dogodek svetovnozgodovinskega pomena, kot začetek svetovne socialistične revolucije), po drugi pa je dokaj ostro kritizirala pojmovanje odnosa med demokracijo in diktaturo pri Leninu in Trockem. V svojem kritičnem odzivu je poudarila, da je temeljna napaka v teoriji Lenina in Trockega v tem, da natanko tako kot Kautsky postavlja demokracijo proti diktaturi. »Diktatura« ali »demokracija«, tako zastavljajo vprašanje boljševiki in Kautsky. Slednji se odloči za meščansko demokracijo, ker mu pač pomeni nasprotje socialističnega prevrata. Lenin in Trocki se, nasprotno, odločita za diktaturo v nasprotju z demokracijo in s tem za diktaturo peščice ljudi, to je za diktaturo po meščanskem vzoru. Gre za dva nasprotna pola, ki sta oba daleč proč od resnično socialistične politike. Socialistični družbeni sistem je mogoče uresničiti le v mednarodnem merilu. V Rusiji so vprašanje lahko le zastavili; niso pa ga mogli rešiti v Rusiji, ker je rešljivo le v mednarodnem okviru, zaključuje R. Luxemburg (in zgodovina ji je pritrčila). Aktualnost teoretskega prispevka R. Luxemburg je v poudarjanju zgodovinsko primarne vloge ljudskih množic, v opozarjanju na nevarnost birokratizma v družbi, v potrebi po kontroli oblasti, zlasti pa v nujnosti, da se socialistična demokracija razvija ne samo na političnem, marveč tudi na socialnem in ekonomskem področju (pot k socialni državi!).

Dilema »reforma ali revolucija«, gledano iz zgodovinske perspektive, ostaja in pritrjuje stališču R. Luxemburg, da »kdor se odloči za pot zakonske reforme namesto za družbeni prevrat, izbere drug cilj, namesto novega družbenega reda samo nebistvene spremembe v starem redu.« In v tem je srž vprašanja in odgovora na dilemo obravnavane zgodovinske dobe: reformirani kapitalizem ali socialistični družbeni red. Seveda pa o socializmu ni mogoče govoriti, če ni sposoben sožitja z demokracijo, kajti demokracija ni tip družbene, temveč zelene politične ureditve. In temu je zgodovina – z zlomom socialističnega vzhodnega bloka (1989) – tudi pritrčila.

(3) Razkroj komunističnega gibanja

Osemdeseta leta pretekla stoletja so zaznamovala nova družbena – libertarna gibanja, ki so z zahtevami po radikalni demokratizaciji družbe in politike sprožila nezadržan proces razpada vzhodnega socialističnega/komunističnega bloka, kar se je zgodilo s simbolnim padcem berlinskega zidu (1989). Tedaj, po koncu hladne vojne, smo tudi poslušali vznesene napovedi o koncu ideologije, zgodovine in prihajajoči vsesplošni svobodi. Toda te optimistične napovedi se niso uresničile. Nasprotno, v 'izpraznjeni' idejni in politični prostor se je

dodobra umestil neoliberalizem – kot ideologija, kot način vladanja, in kot specifična skupina politik –, ki se je usidral v vse pore našega življenja in hkrati za zdaj nima ustrezne alternative. Ima pa zato porazne učinke za »socialno državo«, ki jo je vsak dan manj in ne več, kar potrjuje tudi vse številnejša armada prekariata, novega proletariata.

III.

Sporočilnost za »nova« delavska gibanja

Zagotovo je bila *ideologija* tako konstitutivni kot mobilizacijski element klasičnih družbenih gibanj, kamor se umeščajo tudi delavska socialistična gibanja. Značilnost novih družbenih gibanj je, da se temu elementu praviloma odreka; nič drugače ni z novimi delavskimi gibanji. Ideologija in z njim cilj gibanja sta postala obrobna, prav tako pripadnost stranki in sindikatu, kar odločilno vpliva tudi na (ne)organiziranost, posledično so tovrstna gibanja potisnjena zgolj na ekonomski boj. Izkušnje novih delavskih gibanj – na družbeni sceni so vsaj tri desetletja – so pokazale, da sledenju neideološkosti in spontanosti, ni prineslo oprijemljivejših rezultatov. V kolikor želi proletarijat ponovno igrati aktivno družbeno vlogo – tako na nacionalni kot mednarodni ravni – ga čaka podobno, nelahko delo kot so ga opravile pretekle proletarske generacije, kajti stopnja današnje organiziranosti, zgodovinsko gledano ni nova, saj je primerljiva s tisto z začetka klasičnega obdobja delavskega gibanja. To pomeni, da bi morale gibanje, skladno z družbenim časom in izzivi, ponovno definirati svoje dolgoročne (ideološke, politične) cilje, tako na ravni teoretičnega kot praktičnega delovanja. V tem kontekstu Marxov napotek – »Ni dovolj, če misel žene k udejanjenju, dejanskost se mora sama gnati k misli« – ni izgubil na svoji aktualnosti, nasprotno, je odločilen za kvaliteten premik, preboj v gibanju. In drugo, vzpostaviti bo potrebno *modus vivendi* med spontanostjo in organiziranostjo. Rosa Luxemburg, velika zagovornica *spontanosti* v gibanju, je po neuspehu nemške novembrske revolucije (1918/19) nedvoumno zapisala: »Ni dovolj poslati množic, naj demonstrirajo; treba jim je dati politične naloge«. Seveda pa so za obstoj, živost in vplivnost gibanja odgovorni tako delavstvo kot njegovi delavski voditelji. Oboji se morajo tudi zavedati, da je nastajanje, vzpon ter hitro in počasno izginjanje posameznih družbenih gibanj z zgodovinske scene, eno najznačilnejših obeležij sodobnosti. Potemtakem tudi obstoj novih delavskih gibanj ni samoumeven ...

Summary

The Red Rainbow: The Labour Socialist Movements at a Crossroads 1848–1918–1948 (Historically Sociological Treatises)

The subject of the present monograph is to provide answers to the key questions that conceptually divided the labour socialist movements, provoking an organisational schism, which, as a consequence, weakened their social power. The problem is approached innovatively – with a selection of representative case studies that, in a problem-driven way, reveal the “classical” period of the labour socialist movements as a whole, i.e. during the revolution in 1848 and the Fall of the Berlin Wall in 1989.

(1)

The first part – *Clarifying the concept, programme and organisation in the labour socialist movement (1848–1914)* – is focused on the analysis of those segments in the movement that triggered the theoretical debate on “revolution or reform” and led to Bernstein’s reply “the aim is nothing, but the movement is everything”.

In the second part – *Proletarian internationalism challenged by the Great War (1914–1918)* – the responses to the war by socio-democratic political parties are contemplated and analysed. The image has shown that the majority of parties made known their view in favour of the defence of “their own” capitalist state, which then led to the internal schism of the then organisationally uniform movement – the revolutionary Left, the pacifist Centre and the socially chauvinist Right.

In the third part – *Communist revolution versus socio-democratic reform* – we follow the conceptual and organisational schism of the socialist movement after the Great War that resulted in the split into a socio-democratic and communist side, on the national as well as international levels. While the communist parties gathered the forces of the socialist Left and, as a direction indicator for their own orientation, accepted the revolutionary experience of the Bolsheviks’ (Soviet) party and Russian October, the parties of the socialist Right and centre – faithful to parliamentary democracy – regrouped in the

socio-democratic wing of international socialism. The previous organisationally uniform socialist movement transformed into three new international associations: the *Second* or Bern International (right, reformistic), the *Third* or Muscovite International (communist) and, for a short time, the *Second and a half* or Viennese International (centrist).

In the fourth part – *Bloody Drama: (contra)revolution and Civil war in the Pyrenees (1936–1939)* – we aim to seek broader and relevant answers to the problem questions that were opened up in the international labour movement with the Spanish Revolution and War. The armed conflict of “two Spains” deeply polarised not only the home/Spanish, but also the world public. Nevertheless, the tragic circumstances of the bloody conflict in the Pyrenees took place not only due to the fact that the Left did not succeed in stopping the aggressive progress of the Right that finally lead to the Second World War, but especially in the fact that, on Spanish ground, two Lefts and two visions of revolution clashed, i.e. the communist and anarchist, the adherents of the thoughtful revolutionary organisation on the one hand and mass spontaneity on the other.

In the fifth part – *The outcasts of Stalinism: the case of KPJ and Tito's Yugoslavia (1948)* – we draw attention to the outcast and forgotten “heretics” of the communist movement that refused to submit to the new “God” (Stalin), but rather, as non-dogmatic Marxists/critical communists, sought the alternative to the Stalinist system. A standout example is presented by the Yugoslav Party, with the first collective rebellion against Stalinism at the time of the Soviet Informbureau (1948–1956), a rebellion against the dominance that Stalin managed to build in the international communist movement. In this conflict, for the first time the “centre” did not manage to break the rebellion and enforce its position. Such a way out had long-term consequences not only for Yugoslavia (self-governance, non-alignment), but also for the whole communist movement (destalinisation).

(2)

With an interdisciplinary approach and the use of historically sociological analysis and comparative methods for the selected representative cases, we have gotten to the bottom of three neuralgic points that played a decisive role not only on the heterogeneity of the movement, but also on the schisms within it: 1. reform or revolution, 2. spontaneity or organisation, 3. socialism and democracy.

(3)

At the same time, we aimed to check and provide answers to the question of whether labour socialist movements – on the basis of theoretical and practical experience, gained in the classical period (1848-1989) – may offer a useful direction for proletariat/preariat of the 21st century in its fight for social justice. The analysis has shown that *ideology* was a constituent as well as a mobilising element of the classical social movements, i.e. the labour socialist movements. The characteristic of new social movements is that they give up this element as a rule; the same is valid for new labour movements. Ideology and the aim of the movement have become marginalised; the same is true for adherence to a (socialist) party and trade-union, which also has a decisive impact on a (non)organisation; consequently such movements are pushed to an economic fight. Their experience – on the social scene they have been present for at least three decades – has shown that following non-ideological premises and spontaneity does not produce any tangible results. If the proletariat is to play an active social role again – on the national and international levels – a similar, quite uneasy amount of work is ahead of it. This would take place in much the same way as with previous proletarian generations, as the level of the current organisation is nothing new from a historical point of view and is comparable with that of the beginning of the classical period of the labour movement. This means that the movements, according to the social climate and challenges, should once again define their long-term (ideological, political) objectives on the level of theoretical and practical operation. Of course, the existence, vitality and impact of a movement depend on the working class and its labour leaders. Both need to be aware that the emergence, rise and rather quick or slow fading of particular social movements from the social scene are the most characteristic distinctions of contemporary time. This means that the existence of new labour/socialist movements will not be taken for granted ...

Bibliografski podatki

- Lešnik, Avgust, 1993: Der Ausschluß Leo Trotzki's aus dem Zentralkomitee der KPdSU. V: *Leo Trotzki. Kritiker und Verteidiger der Sowjetgesellschaft* (ur. Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert). Mainz: Decaton. 208–212.
- Lešnik, Avgust, 1993/94: The Manifesto of the Opposition of the Communist Party of Yugoslavia about the Communist International (Belgrade, 25. IX. 1920). *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism*. I (3–4). 21–25.
- Lešnik, Avgust, 1994: Quellen der nationalen Konflikte in Jugoslawien historisch betrachtet. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* (Berlin). 36 (3). 88–101.
- Lešnik, Avgust, 1994/95: Archival Sources of the Yugoslav communist movement. *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism*. II (5–6). 63–68.
- Lešnik, Avgust, 1995: Die Differenzierung in der KP Jugoslawiens unter dem Einfluß der 21 Bedingungen der KI. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* (Berlin). 37 (4). 81–86.
- Lešnik, Avgust, 1996: Die Orthodoxie der Zweiten Internationale. V: *Zwischen Utopie und Kritik. Friedrich Engels – ein »Klassiker« nach 100 Jahren* (ur. Bergmann, Theodor in drugi). Hamburg: VSA-Verlag. 201–213.
- Lešnik, Avgust, 1996: Informbirojevski spor leta 1948 – še vedno izziv za raziskovalce. V: *Ljudje ob Muri. Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, maj 1995* (ur. Balažic, Janez in Vándor, László). Murska Sobota: Pokrajinski muzej; Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum. 253–265.
- Lešnik, Avgust, 1996: Die Bewertung des 1. Weltkriegs und die Perspektive der Internationale. V: *Ausblicke auf das vergangene Jahrhundert. Die Politik der internationalen Arbeiterbewegung von 1900 bis 2000* (ur. Hedeler, Wladislaw in drugi). Hamburg: VSA-Verlag. 24–32.
- Lešnik, Avgust, 1996 in 1997/98: Beitrag zur Geschichte des Informbüros: Zur Genese der jugoslawisch-sowjetischen Beziehungen in der ersten Hälfte des Jahres 1948. *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism*. III (7–8), 34–41 in IV/V (9–13), 128–144.
- Lešnik, Avgust, 1997: Der russische Oktober in den Augen der deutschen Sozialdemokratie. V: *Der Widerschein der Russischen Revolution. Ein kritischer Rückblick auf 1917 und die Folgen* (ur. Bergmann, Theodor in drugi). Hamburg: VSA-Verlag. 180–192.
- Lešnik, Avgust, 1999: La tentative de créer une politique de »front unique« en 1922. V: *Le passé du présent. Mélanges offerts à André Lasserre* (ur. Studer, Brigitte in Tissot, Laurent). Lausanne: Editions Payot. 199–214.
- Lešnik, Avgust, 1999: Kosovos gordischer Knoten und seine internationale Dimension. V: *Nach dem Krieg ist vor dem Krieg* (ur. Cremer, Ulrich in Lutz, Dieter). Hamburg: VSA-Verlag. 95–112.

- Lešnik, Avgust, 2000: Die KP Jugoslawien. Gegen Stalins Dogmatismus. V: *Ketzer im Kommunismus* (ur. Bergmann, Theodor in Keßler, Mario). Hamburg: VSA. 261–280.
- Lešnik, Avgust, 2002: Die Wiener Internationale (1921–1923) als Anregerin einer Politik der Einheitsfront der organisierten Arbeiterbewegung. V: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*. Mannheim: Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung der Universität Mannheim. 88–105.
- Lešnik, Avgust, 2003: Idejnopolitični in organizacijski razkol v Socialistični stranki Italije (1919–1922). V: *Zbornik Janka Pleterškega* (ur. Luthar, Oto in Perovšek, Jurij). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 319–329.
- Lešnik, Avgust, 2004: Die sozialdemokratische Bewegung am Kreuzweg zwischen 1914 und 1923. *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* (Berlin). 3 (III). 31–50.
- Lešnik, Avgust, 2006: Jugoslawen in Spanischen Bürgerkrieg. *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* (Berlin). 5 (I). 37–51.
- Lešnik, Avgust, 2007: »Krv i život za slobodu« – Jugoslovenski interbrigadisti u Španiji (1936–1939). *Vojnoistorijski glasnik* (Beograd). 56 (1–2). 21–49.
- Lešnik, Avgust, 2007: »Le Parti communiste yougoslave et la Guerre civile espagnole (1936–1939)«. *International Newsletter of Communist Studies Online*. XIII (20). 48–88.
- Lešnik, Avgust, 2008: Les volontaires yougoslaves dans la guerre civile espagnole. V: *Tant pis si la lutte est cruelle. Volontaires internationaux contre Franco* (ur. Prezioso, Stéfanie in drugi). Paris: Syllepse. 373–388.
- Lešnik, Avgust, 2009: Reform versus Revolution. The Historical Dilemma of Social Democracy at the End of the First World War. *The International Newsletter of Communist Studies Online*. XV (22). 159–174.
- Lešnik, Avgust, 2010: Notranji in mednarodni vidiki španske državljanske vojne (1936–1939). V: *Slovenci v španski državljanski vojni. Zbornik referatov mednarodnega znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010* (ur. Hočevar, Jože). Koper: Združenje borcev za vrednote NOB Koper. 11–35.
- Lešnik, Avgust, 2011: Jugoslovansko vprašanje v načrtih koalicije Združenih narodov in taborih slovenske/»jugoslovanske« kolaboracije. V: *Pirjevecov zbornik* (ur. Bajc, Gorazd in Klabjan, Borut). Koper: Univerzitetna založba Annales. 493–511.
- Lešnik, Avgust, 2011: La Guerra civile spagnola (1936–1939) nella storiografia jugoslava/slovena. *Qualestoria* (Trieste). 39 (1). 29–54.
- Lešnik, Avgust, 2014: Uloga KPJ u regrutovanju jugoslovenskih interbrigadista za republikansku Španiju. V: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo) upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije* (ur. Petrović, Milo). Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. 231–249.
- Lešnik, Avgust, 2017: Bebler – španski borec. V: *Dr. Aleš Bebler – Primož: življenje in delo. Zbornik referatov znanstvenega sestanka, Ankaran, 11. december 2015* (ur. Fajić, Meliha). Koper: Univerzitetna založba Annales. 51–95.

Viri in literatura

- Abendroth, Wolfgang, 1971: *Socialna zgodovina evropskega delavskega gibanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Abendroth, Wolfgang, 1988: *Einführung in die Geschichte der Arbeiterbewegung, I*. Heilbronn: Distel Verlag.
- Adibekov, Grant, 2002: *Das Kominform und Stalins Neuordnung Europas*. Frankfurt/M: Peter Lang.
- Adler, Max, 1922 [1964]: *Die Staatsauffassung der Marxismus*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Adler, Max, 1926: *Politische oder Soziale Demokratie*. Berlin: Laub.
- Adler, Victor, 1954: *Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky*. Wien: Wiener Volksbuchhandlung.
- Adžija, Božidar, 1920: *Politički položaj i socijalna demokracija. Misli o socijalnoj taktici*. Sarajevo: Radnička štamparija.
- Agosti, Aldo, 1974: *Problemi di storia dell'Internazionale Comunista (1919–1943), I–II*. Torino: Einaudi.
- Agosti, Aldo, 1986: Ustanovitvene struje mednarodnega komunističnega gibanja. V: *Zgodovina marksizma, III/1* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 315–342.
- Agosti, Aldo, 1996: Problemi di fonti e di metodo per lo storico del comunismo in era »post-comunista«. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 293–299.
- Ahačič, Draga, 1992: *Osvobodilna ali državljanska vojna?* Ljubljana: Cankarjeva založba.
- AJ (*Arhiv Jugoslavije*), Beograd: fond KPJ; fond KI (Kominterni); fond Šp. (Španski građanski rat); fond MUP (Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije).
- Alatri, Paolo, 1980: *Oris zgodovine moderne politične misli*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Andreucci, Franco, 1977: Il Partito socialista italiano e la II Internazionale. *Studi Storici* (Fondazione Istituto Gramsci, Roma). 18 (2). 35–58.
- Andreucci, Franco, 1986: Kolonialno vprašanje in imperializem. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 731–752.
- Arfè, Gaetano, 1992: *Storia del socialismo italiano, 1892–1926*. Torino: Einaudi.
- AS (*Arhiv Republike Slovenije*), Ljubljana: SI-AS/428: »Golouh, Rudolf«.
- ASI (Arbeiter- und Sozialisten-Internationale), 1920: *Bericht vom zehnten Internationalen Sozialistenkongress in Genf, 31. Juli bis 5. August 1920* (ur. Sekretariat der Sozialisten- und Arbeiter-Internationale). Brüssel: Lucifer.
- Babičenko Leonid, 1996: Moskvina komisija: prispevek k politično-organizacijski strukturi Kominterne v represivni fazi. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 315–319.

- Bajc, Gorazd, 2017: Dieci mesi che sconvolsero la Venezia Giulia. »Il Memorandum di Londra 1915«: questioni storiografiche e dettagli terminologici. *Acta Histriae*. 25 (4). 825–850.
- Balabanoff, Angelica, 1927: *Erinnerungen und Erlebnisse*. Berlin: Laub.
- Balabanoff, Angelica, 1928 [1969]: *Die Zimmerwalder Bewegung 1914–1919*. Frankfurt: Neue Kritik.
- Balkovec, Bojan, 1992: *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: ZPS.
- Balkovec, Bojan, 2011: »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«. *Volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Banac, Ivo, 1990: *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Zagreb: Globus.
- Barker, Elisabeth, 1976: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London: Macmillan Press.
- Barring, Ludwig, 1970: *Vohuni in obveščevalci*. Maribor: Založba Obzorja.
- Bartel, Walter, 1958: *Die Linken in der deutschen Sozialdemokratie im Kampf gegen Militarismus und Krieg*. Berlin: Dietz.
- Bauer, Otto, 1919: *Rätediktatur oder Demokratie?* Wien: Volksbuchhandlung.
- Bauer, Otto, 1920: *Bolschewismus oder Sozialdemokratie*. Wien: Volksbuchhandlung.
- Bauer, Otto, 1927: Austromarxismus. *Arbeiter-Zeitung* (Wien, 3. November).
- Bauman, Zygmunt, 1972: *Between class and elite. The evolution of the British labour movement*. Manchester: University Press.
- Bayerlein, Bernhard, H. 1996: Die unbekante Geschichte der »Versöhner« in der KI und der KP Deutschlands: Kein randproblem der historischen Kommunismusforschung. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 321–340.
- Bayerlein, Bernhard H. (ur.), 2000: *Dimitroff, Georgi: Tagebücher*. Berlin: Aufbau.
- Bayerlein, Bernhard H., 2009: Adieu, Marjan! In memoriam Marjan Britovšek. *The International Newsletter of Communist Studies Online*. XV/22. 357–358.
- Bayerlein, Bernhard H. in drugi, 1998: From Sevilla to Moscow – A Project of the Council of Europe. Archivists and Historians Collaborate in Order to Preserve and Valorise the Comintern Archives in Moscow. V: *Čarnijev zbornik* (ur. Cindrič, Alojz). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 343–353.
- Bayerlein, Bernhard H. in drugi (ur.), 2003a: *Deutscher Oktober 1923. Ein Revolutionssplan und sein Scheitern*. Berlin: Aufbau.
- Bayerlein, Bernhard in drugi (ur.), 2003b: *Moscou-Paris-Berlin, 1939–1941. Télégrammes chiffrés du Komintern*. Paris: Tallandier.
- Bayerlein, Bernhard H. in Weber, Hermann (ur.), 2003c: *Der Thälmann-Skandal. Geheime Korrespondenzen mit Stalin*. Berlin: Aufbau.
- Bayerlein, Bernhard H. in drugi (ur.), 2008: »Der Verräter, Stalin, bist Du!«. *Vom Ende der internationalen Solidarität. Komintern und kommunistische Parteien im Zweiten Weltkrieg 1939–1941*. Berlin: Aufbau-Verlag.
- Bayerlein, Bernhard H. in drugi (ur.), 2014: *Deutschland, Russland, Komintern (1918–1943), I–II*. Berlin-Boston: De Gruyter.

- Beard, Charles A. in Beard, Mary R.: *Zgodovina Združenih držav Amerike*. Ljubljana: DZS.
- Bebel, August, 1997: *Aus meinem Leben*. Berlin: Dietz.
- Bebler, Aleš (ur.), 1961: *Naši Španci. Zbornik fotografija i dokumenata o učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu 1936–1939*. Ljubljana: Španski borci Jugoslavije.
- Bebler, Aleš, 1971a: Listići iz dnevnika koga više nema. V: *Španija 1936–1939. Zbornik sjećanja jugoslavenskih dobrovoljaca u španskom ratu, III* (ur. Kapor, Čedo). Beograd: Vojnoizdavački zavod. 26–44.
- Bebler, Aleš, 1971b: Sećanja na Franca Rozmana Staneta. V: *Španija 1936–1939. Zbornik sjećanja jugoslavenskih dobrovoljaca u španskom ratu, V* (ur. Kapor, Čedo). Beograd: Vojnoizdavački zavod. 112–115.
- Bebler, Aleš, 1978a: Bralcem na pot (Spremna beseda). V: *Naši Španci. Zbornik* (ur. Bebler, Anton). Ljubljana: Borec. 6–26.
- Bebler, Aleš, 1978b: Listi iz dnevnika, ki ga ni več. V: *Naši Španci. Zbornik* (ur. Bebler, Anton). Ljubljana: Borec. 57–59.
- Bebler, Aleš, 1978c: Potovanje, ki spominja na romanje. V: *Naši Španci. Zbornik* (ur. Bebler, Anton). Ljubljana: Borec. 247–251.
- Bebler, Aleš, 1981: *Čez drn in strn. Spomini*. Koper: Založba Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Bebler, Anton (ur.), 1978: *Naši Španci. Zbornik*. Ljubljana: Borec.
- Bebler, Anton, 2004: *Knjiga o Primožu Alešu Beblerju*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Bebler, Anton, 2017: Aleš Bebler (1907–1981): Kratek življenjepis. V: *Dr. Aleš Bebler – Primož: življenje in delo. Zbornik referatov znanstvenega sestanka, Ankaran, 11. december 2015* (ur. Fajič, Meliha). Koper: Univerzitetna založba Annales. 211–233.
- Beevor, Antony, 2006: *The battle for Spain. The Spanish Civil War 1936–1939*. London: Penguin Books. 2006.
- Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Madžarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, 1951. Beograd: Vlada FNRJ.
- Beneš, Eduard, 1978: *Memoirs*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Bergmann, Theodor, 1996: Von der Bolschewisierung der Komintern zur Zerstörung der kommunistischen Weltbewegung. V: *Kriza socialnih idej. Britovškovo zbornik* (ur. Lečnik, Avgust). Ljubljana: FF UL. 185–198.
- Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert (ur.), 1989: »Liebling der Partei«. *Bucharin – Theoretiker des Sozialismus*. Hamburg: VSA-Verlag.
- Bergmann, Theodor in Keßler, Mario (ur.), 1993a [2000]: *Ketzer im Kommunismus – Alternativen zum Stalinismus*. Mainz: Decaton Verlag [Hamburg: VSA-Verlag].
- Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert (ur.), 1993b: *Leo Trotzki. Kritiker und Verteidiger der Sowjetgesellschaft*. Mainz: Decaton.
- Bergmann, Theodor, Rojahn, Jürgen in Weber, Fritz (ur.), 1995: *Die Freiheit der Anderndenken: Rosa Luxemburg und das Problem der Demokratie*. Berlin: VSA-Verlag.
- Bernstein, Eduard, 1984: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Berlin in Bonn: Dietz.
- Bernstein, Eduard, 1930: *Entwicklungsgang eines Sozialisten*. Leipzig: Felix Meiner.

- Bešlin, Milivoj, 2014: Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma 1936–1939. V: *Preisпитivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije* (ur. Petrović, Milo). Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939, Fakultet političkih nauka. 199–222.
- Bevk, Samo in Pavšič, Tomaž (ur.), 1988: *Dr. Aleš Bebler – naš idrijski rojak*. Idrija: Mestni muzej.
- Bihlji-Merin, Oto, 1946 [1956]: *Španija između smrti i rađanja*. Beograd: Prosveta.
- Blinkhorn, Martin, 1995a: *Mussolini in fašistična Italija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Blinkhorn, Martin, 1995b: *Demokracija in državljanska vojna v Španiji (1931–1939)*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Blum, Mark E. in Smaldone, William (ur.), 2015 in 2017: *Austro-Marxism: The ideology of unity, I–II*. Leiden: Brill.
- Boban, Ljubo (ur.), 1989: *Španjolska 1936–1939: prilozi sa znanstvenog savjetovanja* (Zagreb, 8–9. XII. 1986). Zagreb: JAZU, Globus.
- Bobbio, Norberto, 1989: *Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power*. Minneapolis: Minnesota Press.
- Bobbio, Norberto, 1995: *Levica in desnica*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Bobnar, Stane, 1988: Med državljansko vojno v Španiji. V: *Dr. Aleš Bebler – naš idrijski rojak* (ur. Bevk, Samo in Pavšič, Tomaž). Idrija: Mestni muzej. 6–15.
- Bock, Hans Manfred, 1969: Zur Geschichte und Theorie der Holländischen Marxistischen Schule. V: Pannekoek, Anton in Gorter, Hermann: *Organisation und Taktik der proletarischen Revolution*. Frankfurt/M: Neue Kritik. 7–48.
- Boffa, Giuseppe, 1970: Ruska revolucija. V: *Zgodovina revolucij XX. stoletja, I* (ur. Bonchio, Roberto). Ljubljana: Komunist.
- Boffa, Giuseppe, 1985a: *Fenomen Stalin*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Boffa, Giuseppe, 1985b: *Povijest Sovjetskog saveza, I: Od revolucije do drugog svjetskog rata. (Lenjin i Stalin, 1917–1941)*. Opatija: Otakar Keršovani.
- Bondarev, Nikita Viktorovič, 2013: *Misterija Tito – Moskvske godine Josipa Broza, 1935–1937*. Beograd: Čigoja štampa.
- Bottomore, Tom, 1993: *Political Sociology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bradaškja, Rastko, 1981: *Revolucionar Miro. Življenjska zgodba Antona Ukmarja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Braunthal, Julius, 1986: *Geschichte der Internationale, I–II*. Bonn: Dietz.
- Bravo, Gian Mario, 1977: *Critica dell'estremismo. Gli uomini, le correnti, le idee del radicalismo di sinistra*. Milano: il Saggiatore.
- Brglez [Pagon], Neda (ur.), 1979: *Utopični socialisti. Izbor besedil*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Britovšek, Marjan, 1960: *Zgodovinski pogled na glavne razvojne faze v delavskem gibanju*. Ljubljana: ZDLU Slovenije.
- Britovšek, Marjan, 1963: Konceptcija prve internacionale do vojnega, kolonialnega in nacionalnega vprašanja. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. 4 (1–2). 3–76.

- Britovšek, Marjan, 1964: *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Britovšek, Marjan, 1965: *Stavovi Druge internacionale prema ratu i kolonijalnom pitanju*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Britovšek, Marjan, 1966: *Gledišta radničkih vodja socijaldemokratije po vojnom pitanju do propasti Druge internacionale*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Britovšek, Marjan, 1969: *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno. Lenin v boju za III. internacionalo*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Britovšek, Marjan, 1970: *Anton Fürster in revolucija 1848 v Avstriji*. Maribor: Obzorja.
- Britovšek, Marjan, 1971 [2015]: Zgodovinski oris stališč Marxa in Engelsa do slovanskih narodov. V: *Marjan Britovšek, Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 181–222.
- Britovšek, Marjan, 1971–1972 [2015]: O zgodovini nastanka »Komunističnega manifesta«. V: *Marjan Britovšek, Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 225–242.
- Britovšek, Marjan, 1972: Stavovi Marxa i Engelsa prema slovenskim narodima – istorijski prikaz. *Medjunarodni radnički pokret*. XV (1). 73–95.
- Britovšek, Marjan, 1974: *De la genèse historique du »Manifeste du parti communiste«*. Beograd: Académie serbe des Sciences et des Arts.
- Britovšek, Marjan, 1976a: *Boj za Leninovo dediščino, I–II*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Britovšek, Marjan, 1976b: *Borba za Lenjinovo nasleđe, I–II*. Zagreb: Stvarnost.
- Britovšek, Marjan, 1977 [2015]: Delavski razred – avantgarda – partija (Zgodovinski oris). V: *Marjan Britovšek, Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 243–265.
- Britovšek, Marjan, 1979a [2015]: Delavsko gibanje in anarhizem. V: *Marjan Britovšek, Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 267–283.
- Britovšek, Marjan, 1979b: *Leninov boj za revolucionarno marksistično stranko in njegova vizija socializma, I–II*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo.
- Britovšek, Marjan, 1980a: *Carizem, revolucija, stalinizem. Družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma, I–II*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Britovšek, Marjan, 1980b: *Korenine stalinizma in negativne posledice kulta osebnosti v graditvi socializma*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo.
- Britovšek, Marjan, 1984: *Stalinov termidor*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Britovšek, Marjan, 1989: Der Endkampf mit Stalin in Jahre 1929. V: *»Liebling der Partei«*. Bucharin – Theoretiker des Sozialismus (ur. Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert). Hamburg: VSA-Verlag. 61–71.
- Britovšek, Marjan, 1991: *Stalinův termidor*. Praha: Naše vojsko.
- Britovšek, Marjan, 1993: Die Dilemmata des »Neuen Kurses« von Leon Trotzki. V: *Leo Trotzki. Kritiker und Verteidiger der Sowjetgesellschaft* (ur. Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert). Mainz: Decaton. 194–207.
- Britovšek, Marjan, 1994: Die erste sowjetische Verfassung und die Bildung der Föderation. V: *Lenin. Theorie und Praxis in historischer Perspektive* (ur. Bergmann, Theodor in drugi). Mainz: Decaton Verlag. 232–242.

- Britovšek, Marjan, 1996a: Die slawische Nationalbewegung und die Perspektiven der Revolution. V: *Zwischen Utopie und Kritik. Friedrich Engels – ein »Klassiker« nach 100 Jahren* (ur. Bergmann, Theodor in drugi). Hamburg: VSA-Verlag. 140–156.
- Britovšek, Marjan, 1996b: Stalins und Bucharins Vision des Sozialismus. V: *Ausblicke auf das vergangene Jahrhundert. Die Politik der internationalen Arbeiterbewegung von 1900 bis 2000* (ur. Hedeler, Wladislaw in drugi). Hamburg: VSA-Verlag. 49–58.
- Britovšek, Marjan, 1998: Razraščanje Stalinovega despotizma v ognju frakcijskih bojev. V: *Marjan Britovšek, Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 357–371.
- Britovšek, Marjan, 1980 [2010]: Marx in Engels o carizmu in revolucionarnih perspektivah v Rusiji. V: *Včeraj in danes* (ur. Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust): Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 77–89.
- Britovšek, Marjan, 2015: *Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Broué, Pierre, 1977: *Rivoluzione in Germania, 1917–1923*. Torino: Einaudi.
- Broué, Pierre, 1988: *Trotsky*. Paris: Fayard.
- Broué, Pierre, 1997: *Histoire de l'Internationale communiste, 1919–1943*. Paris: Fayard.
- Broué, Pierre, 2003: *Communistes contre Staline: Massacre d'une génération*. Paris: Fayard.
- Broué, Pierre, 2008: Les cadres des Brigades internationales et la politique de l'Internationale communiste. V: *Tant pis si la lutte est cruelle. Volontaires internationaux contre Franco* (ur. Prezioso, Stéfanie idr.). Paris: Syllepse. 39–52.
- Broué, Pierre in Témime, Émile, 1986: *Španska revolucija in državljanska vojna*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Brown, Richard, 1998: *Chartism*. Cambridge: University Press.
- Broz Tito, Josip, 1950: *Graditev nove Jugoslavije, II*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Broz Tito, Josip, 1959: *Govori i članci, I–V*. Zagreb: Naprijed.
- Broz Tito, Josip, 1977: *Jugoslavija v boju za neodvisnost in neovršenost. Izbor govorov in člankov* (ur. Filipović, Muhamed). Ljubljana: DZS.
- Broz Tito, Josip, 1978a: *Referati na kongresih in konferencah KPJ in ZKJ* (ur. Filipović, Muhamed). Ljubljana: DZS.
- Broz Tito, Josip, 1978b in 1979: *Zbrana dela, 1–4* (ur. Damjanović, Pero). Ljubljana: Komunist in Borec.
- Broz Tito, Josip, 1980: *Moje življenje (1)*. V: *Tovariš Tito* (ur. Zdunič, Drago). Ljubljana: Partizanska knjiga. 41–56.
- Broz Tito, Josip, 1983: *Boj in razvoj KPJ med dvema vojnama*. Ljubljana: Komunist.
- Budicin, Marino in Sobolevski, Mihael (ur.), 1988: *Naši Španjolski dobrovoljci / I nostri volontari di Spagna / Naši španski prostovoljci*. Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara.
- Callinicos, Alex, 2004: *Antikapitalistični manifest*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Cankar, Ivan, 1951: *Tujci*. V: *Izbrana dela [ID], II* (ur. Merhar, Boris). Ljubljana: Cankarjeva založba. 265–428.

- Cankar, Ivan, 1976: *Očiščenje in pomlajevanje*. Ljubljana: DZS.
- Carmichael, Joel, 1989: *Trotzki. Die Revolution frisst ihre Väter*. München: Heyne.
- Carr, Edward H., 1984 [2008]: *The Comintern and the Spanish Civil War* (ur. Deutscher, Tamara). London: Macmillan.
- Carrillo Solares, Santiago, 1979: V španskih okopih se je bil boj za osvoboditev vsega sveta (Spremna beseda). V: Kovačević, Veljko, *V okopih Španije*. Ljubljana: Partizanska knjiga. 5–8.
- Casalini, Maria, 1987: *La signora del socialismo italiano. Vita di Anna Kuliscioff*. Roma: Editori Riuniti.
- Casanova, Julián, 2010: *The Spanish Republic and Civil War*. Cambridge: University Press.
- Catalano, Franco, 1982: *Turati*. Milano: Dall'Oglio.
- Cerjan, Stjepan, 1985: *Vilim (Wilhelm) Horvaj – jedna skica za biografiju*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- Cesar, Emil, 1989: Slovenski marksistični tisk v tujini in knjigarna Horizonti v Parizu. *Borec*. 41 (9). 920–936.
- Churchill, Winston S., 1964: *Druga svetovna vojna: z epilogom o povojnih letih*. Ljubljana: Borec.
- Cindrič, Alojz, 1996: Bibliografija prof. dr. Marjana Britovška. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 21–26.
- Claudin, Ferdinando, 1988: *Kriza komunističkog pokreta, I–II*. Zagreb: Globus.
- Cohen, Stephen F., 1980: *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938*. Oxford: University Press.
- Collotti, Enzo, 1971: Nemska revolucija. V: *Zgodovina revolucij XX. stoletja, II* (ur. Bonchio, Roberto). Ljubljana: ČZP Komunist. 1–43.
- Comintern Archives Project* (spletni portal): <https://www.loc.gov/rr/european/comintern/comintern-article.html> (21. 1. 2018).
- Condorcet, Nicolas de, 2016: *Očrt zgodovinske slike napredovanja človeškega duha*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Conte, Arthur, 1969: *Jalta – delitev sveta*. Ljubljana: Borec.
- Cortesi, Luigi, 1962: *La costituzione del Partito socialista italiano*. Milano: Edizioni Avanti!
- Cortesi, Luigi, 1971: *Ivanoe Bonomi e la socialdemocrazia italiana: profilo biografico*. Salerno: Libreria Internazionale.
- Courtois, Stéphane in Panné, Jean-Louis, 1999: Senca NKVD-ja nad Španijo. V: Courtois, Stéphane in drugi, *Črna knjiga komunizma. Zločini, teror in zatiranje*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 408–432.
- Cvetković, Slavoljub, 1968: O odnosima KOI prema KI 1919. *Prilozi za istoriju socijalizma* (Beograd). 5. 515–527.
- Cvetković, Slavoljub, 1985: *Idejne borbe u KPJ 1919–1928*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Cvetković, Slavoljub, 1996: Marjan Britovšek kao naučni istraživač istorije međunarodnog radničkog pokreta. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 17–19.

- Czerwinska-Schupp, Ewa, 2016: *Otto Bauer (1881–1938): Thinker and Politician*. Leiden: Brill.
- Čačinovič, Rudi, 1995: K prvemu spopadu fašizma in demokracije (Predgovor). V: Blinkhorn, Martin, *Demokracija in državljanska vojna v Španiji (1931–1939)*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče. 7–10.
- Čarni, Ludvik, 1985: Ob knjigi dr. M. Britovška »Stalinov termidor«. *Anthropos*. 17 (3–4). 245–248.
- Čarni, Ludvik, 1996: Ob sedemdesetletnici Marjana Britovška. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 13–15.
- Čepo, Zlatko, 1989: Josip Broz Tito i rat u Španiji. V: *Španjolska 1936–1939* (ur. Boban, Ljubo). Zagreb: JAZU in Globus. 126–133.
- Dajić, Putnik, 1996: Problemi istraživanja i publikovanja dokumentarnog nasledja Kominterne. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 287–291.
- Damjanović, Pero, 1977a: Boj KPJ proti fašizmu v luči mednarodnega protifašističnega gibanja od VII. kongresa Kominterne do 1941. leta. V: *Tito. Štirideset let na čelu ZKJ 1937–1977* (ur. Živković, Dušan). Ljubljana: Partizanska knjiga. 71–97.
- Damjanović, Pero, 1977b: *Tito pred nalogami zgodovine*. Ljubljana: Komunist.
- Damjanović, Pero, 1996: »Teze« Georgija Dimitrova za 7. kongres Kominterne. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 231–240.
- Damjanović, Pero in Deleon, Ašer (ur.), 1971: *Pariska komuna 1871–1971, I–II*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Dassú, Marta, 1988: Enotna fronta in ljudska fronta: sedmi kongres Kominterne. V: *Zgodovina marksizma, III/2* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi) Ljubljana: Cankarjeva založba. 533–564.
- Deane, John R., 1947: *The Strange Alliance*. New York: Viking Press.
- Dedijer, Vladimir, 1969: *Izgubljeni boj J. V. Stalina, 1948–1953*. Ljubljana: Delo.
- Dedijer, Vladimir, 1972: *Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepis*. Ljubljana: DZS.
- Dedijer, Vladimir, 1980a: *Interesne sfere*. Beograd: Prosveta.
- Dedijer, Vladimir, 1980b: *Dokumenti 1948, I–III*. Beograd: Rad.
- Dedijer, Vladimir, 1981: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, II*. Rijeka: Liburnija.
- Deutscher, Isaac, 1975: *Biografija Lava Davidoviča Bronštejna–Tročkog, I: Naoružani prorok*. Zagreb: Liber.
- Deutscher, Isaac, 1977: *Stalin. Politična biografija*. Zagreb: Globus.
- Deželak Barič, Vida, 2010: Politični vzpon in zaton Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca. V: *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot* (ur. Gabrič, Aleš). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut. 85–106.
- Deželak Barič, Vida, 2017: Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora v letih 1891–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 57 (1). 84–109.
- Dictionnaire international des militants anarchistes*: »Golouh, Rudolf«; <http://www.militants-anarchistes.info/spip.php?article11551> (21. 1. 2018).

- Dimitrijević, Sergije (ur.), 1990: *Prvi (Osnivački) kongres SRPJ/k/ (20., 21. i 22. april 1919). Plenarne sednice CV SRPJ/k/ (april–decembar 1919)*. Beograd: Komunist.
- Dimitrov [Dimitroff], Georgi, 2000: *Tagebücher* (ur. Bayerlein, Bernhard H.). Berlin: Aufbau-Verlag.
- Dowe, Dieter in Klotzbach, Kurt (ur.), 2004: *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*. Berlin in Bonn: Dietz Verlag.
- Drnovšek, Darinka, 2003: Alojzija Štebi – borka za pravice žensk in mladine. V: *Splošno žensko društvo 1901–1945: od dobrih deklet do feministk* (ur. Budna Kodrič, Nataša in Serše, Aleksandra). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije. 188–209.
- Druškovič, Drago, 1983: Vrzeli in dileme v političnem življenjepisu Lovra Kuharja – Prežihovega Voranca. *Sodobnost*. 31 (12). 1152–1165.
- DuM, 1957: *Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, II (Juni 1917 – Dezember 1918)*. Berlin: Dietz.
- Đilas, Milovan, 2014: *Novi razred. Analiza komunističnega sistema*. Ljubljana: Nova revija.
- Eagleton, Terry, 2013: *Zakaj je imel Marx prav*. Ljubljana: Modrijan.
- Eberlein, Hugo, 1924: Spartakus und die Dritte Internationale. *Internationale Presse-korrespondenz*. 28 (29. 2. 1924). 306–307.
- Edwards, Stewart (ur.), 1969: *Selected writings of Pierre-Joseph Proudhon*. New York: Doubleday.
- Eiletz, Silvin in Maidu, 2001: *Zgodovina neke kolaboracije: boljševiki in Nemci 1914–1918*. Celovec/Klagenfurt: Mohorjeva družba.
- Eiletz, Silvin, 2006: *Skrivnosti Kominterne*. Celovec: Mohorjeva družba.
- Eiletz, Silvin, 2008: *Titova skrivnostna leta v Moskvi 1935–1940*. Celovec: Mohorjeva družba.
- Elleinstein, Jean, 1980: *Historija staljinskog fenomena*. Zagreb: Školska knjiga.
- Elorza, Antonio, 1996: Le Front populaire espagnole à travers les archives du Kominintern. V: *Une histoire en révolution? Du bon usage des archives, de Moscou et d'ailleurs* (ur. Wolikow, Serge). Dijon: Éditions universitaires de Dijon. 249–273.
- Enciclopedia Treccani: *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*. Dostopno na: https://it.wikipedia.org/wiki/Enciclopedia_Treccani (21.1.2018).
- Engels, Friedrich, 1965: *Gospoda Evgena Dübringa prevrat v znanosti (»Anti-Dübring«)*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Esenwein, George in Shubert, Adrian, 1995: *Spain at War: The Spanish Civil War in Context, 1931–1939*. London in New York: Longman.
- Evans, John Lewis, 1973: *The Communist International, 1919–1943*. Brooklyn, N.Y.: Pageant-Poseidon.
- Fajjić, Meliha (ur.), 2017: *Dr. Aleš Bebler – Primož: življenje in delo. Zbornik referatov znanstvenega sestanka, Ankaran, 11. december 2015*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Fanon, Frantz, 2016: *Črna koža, bele maske*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Faulkner, Neil, 2017: *Ljudska zgodovina oktobrske revolucije*. Mengeš: Ciceron.
- Favilli, Paolo, 2016: *The History of Italian Marxism: From its Origins to the Great War*. Leiden: Brill.

- Feis, Herbert, 1968: *Churchill, Roosevelt, Stalin*. Ljubljana: Borec.
- Fermi, Laura, 1966: *Mussolini*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Figes, Orlando, 2013: *Tragedija ljudstva. Ruska revolucija 1891–1924*. Ljubljana: Modrijan.
- Filipič, France, 1981: *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, I–II*. Ljubljana: Založba Borec.
- Firsov, Fridrih I. (ur.), 2000: *Dimitrov and Stalin, 1934–1943. Letters from the Soviet archives*. New Haven in London: Yale University Press.
- Fischer, Fritz, 1994: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschlands 1914–1918*. Düsseldorf: Droste.
- Fisher, Louis, 1987: *Leninovo življenje, I–II*. Ljubljana: ČGP Delo; Zagreb: Globus.
- Fitzpatrick, Sheila, 2001: *The Russian Revolution*. Oxford: University Press.
- Flere, Sergej in Klanjšek, Rudi, 2017: *Da li je Jugoslavija morala da umre*. Beograd: Dan Graf.
- Foitzik, Jan, 1993: Die Bildung des Kominform im Jahre 1947 als Forschungsproblem. *International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism*. I (1–2). 27–29.
- Frank, Pierre, 1981: *Geschichte der Kommunistischen Internationale (1919–1943), I–II*. Frankfurt: ISP-Verlag.
- Friederici, Hans Jürgen, 1985: *Ferdinand Lassalle, eine politische Biographie*. Berlin: Dietz.
- Frölich, Paul, 1955: *Roza Luxemburg: njena misel in delo (Biografija)*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Frossard, Ludovic-Oscar, 1930: *De Jaures a Lénine. Notes et souvenirs d'un militant*. Paris: Nouvelle Revue socialiste.
- Fukuyama, Francis, 1992: *The end of history and the last man*. London: Penguin books.
- Furet, François, 1998: *Minule iluzije – esej o komunistični ideji 20. stoletja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Galassi, Nazario, 1989: *Vita di Andrea Costa*. Milano: Feltrinelli.
- Gannon, Robert I., 1962: *The Cardinal Spellman Story*. New York: Doubleday.
- Gašparič, Jure, 2007: *SLS pod kraljevo diktaturo*. Ljubljana: Modrijan.
- Gerratana, Valentino, 1986: Antonio Labriola in uvajanje marksizma v Italiji. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 527–559.
- Gianni, Emilio, 2006: *Liberali e democratici alle origini del movimento operaio italiano. I congressi delle società operaie italiane (1853–1893)*. Milano: Edizioni Pantarei.
- Gibianskii, Leonid, 1987: *Sovjetskij Sojuz i novaja Jugoslavija, 1941–1947 gg*. Moskva: Nauka.
- Gibianskij, Leonid, 1996: Sovjetska zveza in Jugoslavija leta 1945. V: *Slovenija v letu 1945. Zbornik referatov* (ur. Gabrič, Aleš). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 53–70.
- Gibianskii, Leonid in Naimark, Norman (ur.), 1998: *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. Boulder (Colorado): Westview Press.
- Gilberg, Trond, 1972: *The Soviet Communist Party and Scandinavian Communism: The Norwegian Case*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Gligorijević, Branislav, 1983: *Između revolucije i dogme. Voja (Vojislav) Vujović u Kominterni*. Zagreb: Spektar.
- Gligorijević, Branislav, 1992: *Kominterni, jugoslovensko i srpsko pitanje*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Goldstein, Ivo in Slavko, 2017: *Tito*. Ljubljana: Modrijan.
- Golouh, Rudolf, 1926: *Zveza gospodarskih zadrug za Jugoslavijo*. Ljubljana: Zadruga založba.
- Golouh, Rudolf, 1927: *Kriza (socialna drama v šestih slikah)*. Maribor: Založba »Delavske politike«.
- Golouh, Rudolf, 1951a [1919]: Slovenci in Jugoslovani. V: *Zgodovinski arhiv KPJ, 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920* (ur. Golouh, Rudolf in Kermavner, Dušan). Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ. 457–459.
- Golouh, Rudolf, 1951b [1920]: Naš program (Uvodnik). V: *Zgodovinski arhiv KPJ, 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920* (ur. Golouh, Rudolf in Kermavner, Dušan). Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ. 412.
- Golouh, Rudolf, 1966: *Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojev slovenskega naroda*. Ljubljana: Institut za zgodovino delavskega gibanja.
- Golouh, Rudolf, 1968: O slovenski socialni demokraciji med vojno 1914–1918. V: Kermavner, Dušan: *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 207–260.
- Golouh, Rudolf, 1975: Spominski zapis. V: *Bitka kakor življenje dolga: pričevanja o revolucionarnem in osvobodilnem boju Slovencev*. (ur. Rendla, Stanka). Ljubljana: Cankarjeva založba. 19–26; 56.
- Golouh, Rudolf, 1976: *Od krize do groteske: Kriza, Krisalida, Veseli večer točaja bogov*. Maribor: Obzorja.
- Golouh, Rudolf, 2014: Satanica (Pesmi). *Revija SRP (Svoboda, Resnica, Pogum)*. 119/120. 4–14.
- Golubović, Zagorka, 1988: *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva. Jugoslovenski put u socijalizam vidjen iz različitih uglova*. Beograd: Filip Višnjić.
- Gombač, Boris M., 1996: *Slovenija, Italija. Od preziranja do priznanja*. Ljubljana: Debora.
- Gradišnik, Branko in Šušmelj, Jože, 1996: *Slovenija, Italija: Bela knjiga o diplomatskih odnosih*. Ljubljana: Debora.
- Graham, Helen, 2002: *The Spanish Republic at War 1936–1939*. Cambridge: University Press.
- Gramsci, Antonio, 1974: *Izbrana dela [ID]* (ur. Žun, Anton). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Griesser - Pečar, Tamara in Dolinar, France Martin, 1996: *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina.
- Griesser - Pečar, Tamara, 2004: *Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 2004.
- Grimaldi, Ugoberto Alfassio in Bozzetti, Gherardo, 1983: *Bissolati*. Milano: Rizzoli.
- Grličkov, Aleksandar, 1984: *Razpotja socializma*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Groener, Wilhelm, 1957: *Lebenserinnerungen. Jugend, Generalstab, Weltkrieg*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Grünberg, Carl (ur.), 1916 [1967]: Die Internationale und der Weltkrieg (Materialien). *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* (Leipzig). VI. [Genève: Minkoff-Reprint.]
- Hajek, Miloš, 1986: Levi komunizem. V: *Zgodovina marksizma, III/1* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 345–355.
- Haupt, Georges, 1967: *Der Kongress fand nicht statt. Die Sozialistische Internationale 1914*. Wien: Europa Verlag.
- Haupt, Georges, 1972: *Socialism and the Great War. The Collapse of the Second International*. Oxford: Clarendon Press.
- Haupt, Georges, 1984: Marx in marksizem. V: *Zgodovina marksizma, I: Marksizem v Marxovem času* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 272–291.
- Hautmann, Hans, 1971: *Die verlorene Räterepublik. Am Beispiel der Kommunistischen Partei Deutschösterreichs*. Wien: Europa-Verlag.
- Hedeler, Wladislaw, Keßler, Mario in Schäfer, Gert (ur.), 1996: *Ausblicke auf das vergangene Jahrhundert. Die Politik der internationalen Arbeiterbewegung von 1900 bis 2000. Festschrift für Theodor Bergmann*. Hamburg: VSA-Verlag.
- Héranandez, Jezus [Hesus Ernandes], 1953: *Republikanska Španija i Sovjetski Savez*. Beograd: Kultura.
- Hilferding, Rudolf, 1980: *Finančni kapital*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Hobsbawm, Eric, 1984: Politični vidiki prehoda iz kapitalizma v socializem. V: *Zgodovina marksizma, I: Marksizem v Marxovem času* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 233–268.
- Hobsbawm, Eric, 2000: *Čas skrajnosti: Svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Hobsbawm, Eric, 2004: *Zanimivi časi: Moje doživljanje 20. stoletja*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Hočevar, Jože (ur.), 2010: *Slovenci v španski državljanski vojni. Zbornik referatov mednarodnega znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010*. Koper: Združenje borcev za vrednote NOB Koper.
- Hostetter, Richard, 1958 [2012]: *The Italian Socialist Movement, 1860–1882*. Princeton/NJ: Van Nostrand [Literary Licensing].
- Huber, Peter, 1996: »Säuberungen« im spanischen Bürgerkrieg im Spiegel des Kominternarchiv. V: *Kriza socialnih idej. Britovski zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 341–361.
- Huber, Peter, 2003: *Stalins Schatten in der Schweiz. Schweizer Kommunisten in Moskau: Verteidiger und Gefangene der Komintern*. Zürich: Chronos Verlag.
- Hull, Cordell, 1948: *Memoirs, I–II*. New York: Macmillan.
- Hulse, James W., 1964: *The forming of the Communist International*. Stanford: University Press.
- Humbert-Droz, Jules [Imber-Droz, Žil], 1982: *Memoari sekretara Kominterne, I–II*. Beograd: Rad.
- INCS, 1993–2017: *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism / The International Newsletter of Communist Studies* (spletni portal): <https://incs.ub.rub.de/> (21. 1. 2018).

- Indić, Trivo, 1989: Španski socijalizam i građanski rat 1936–1939: sukobi unutar pokreta i njihove pouke. V: *Španjolska 1936–1939* (ur. Boban, Ljubo). Zagreb: JAZU, Globus. 62–105.
- IOS, 1976a: *Congres International ouvrièr socialiste* (Paris 14–21 Juillet 1889): *Le Congres marxiste; Le Congres possibiliste*. Genève: Minkoff-Reprint.
- IOS, 1976b: *Congres International ouvrièr socialiste* (Bruxelles 16–23 Aout 1891). Genève: Minkoff-Reprint.
- IOS, 1980: *Congres International ouvrièr socialiste* (Zürich 6–12 Aout 1893). Genève: Minkoff-Reprint.
- Ivašič, Marta, 2014: Entusiasmo e rivoluzione: un giovane anarchico sloveno un secolo fa. *Germinal: giornale anarchico e liberatorio di Trieste, Friuli, Isontino, Veneto, Slovenia e ---*. 119 (maj 2014). 25.
- Jeriha, Viktor, 1971: *Fantje z vseh koncev sveta*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Jerman, Frane, 1987: *Slovenska modroslovna pamet*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Johnstone, Monty, 1986: Politično orodje nove zvrsti: leninska avantgardna partija. V: *Zgodovina marksizma, III/1* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 287–311.
- Jordan, William M., 1943: *Great Britain, France and the German problem, 1919–1939*. Oxford: University Press.
- Južnič, Stane, 1981: *Novejša zgodovina (Izbrana poglavja)*. Ljubljana: Univerzum.
- Kacin-Wohinz, Milica, 1977: Tržaški slovenski socialisti v letu 1918. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. 17 (1–2). 105–112.
- Kacin-Wohinz, Milica in Pirjevec, Jože, 2000: *Zgodovina Slovencev v Italiji*. Ljubljana: Založba Nova revija.
- Kacin-Wohinz, Milica in Verginella, Marta, 2008: *Primorski upor fašizmu 1920–1941*. Ljubljana: Društvo Slovenska matica.
- Kačavenda, Petar (ur.), 1996: *Balkan posle Drugog svetskog rata* (Zbornik radova sa naučnog skupa). Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Kačavenda, Petar (ur.), 1999: *The Yugoslav – Soviet Conflict in 1948: Collection of Works from the Scientific Conference*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Kapor, Čedo (ur.), 1971: *Španija 1936–1939. Zbornik sjećanja jugoslavenskih dobrovoljaca u španskom ratu, I–V*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Kardelj, Edvard, 1960: *Problemi naše socialistične graditve, IV*. Ljubljana: DZS.
- Kardelj, Edvard, 1979: *Samoupravljanje, I–V*. Ljubljana: DZS.
- Kardelj, Edvard, 1980: *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije, 1944–1957. Spomini*. Ljubljana: DZS.
- Katz, Henryk, 1992: *The Emancipation of Labor: A History of the First International*. New York: Greenwood Press.
- Kautsky, Karl, 1915: *Die Internationalität und der Krieg*. Berlin: Vorwärts.
- Kautsky, Karl, 1918 [2008]: *Die Diktatur des Proletariats*. Wien: Ignaz Brand.
- Kautsky, Karl, 1919a: *Demokratie oder Diktatur*. Berlin: Cassirer.
- Kautsky, Karl, 1919b: *Terrorismus und Kommunismus. Ein Beitrag zur Naturgeschichte der Revolution*. Berlin: Verlag Neues Vaterland.
- Kautsky, Karl, 1921: *Von der Demokratie zur Staats-Sklaverei. Eine Auseinandersetzung mit Trotzki*. Berlin: Freiheit.

- Kermavner, Dušan, 1959: Ustanovitveni manifest »Delavske socialistične stranke za Slovenijo« z dne 3. marca 1920. *Kronika*. 7 (2). 57–65.
- Kermavner, Dušan, 1968a: Ob spominskih zapiskih R. Golouha: O tržaškem anarhizmu in o nekaterih črtah slovenske socialne demokracije. *Zgodovinski časopis*. 22 (1–2). 115–133.
- Kermavner, Dušan, 1968b: *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kesler, Mario, 1996: Theodor Bergmann – Eine biographische Skizze. V: *Ausblicke auf das vergangene Jahrhundert. Die Politik der internationalen Arbeiterbewegung von 1900 bis 2000* (ur. Hedeler, Wladislaw in drugi). Hamburg: VSA-Verlag. 13–22.
- KI [Kominterna], 1981–1983: *Komunistička internacionala: Stenogrami i dokumenti kongresa, I–XII* (ur. Dajić, Putnik in drugi). Beograd: Institut za medunarodni radnički pokret.
- Kidrič, Boris, 1978: *Zbrano delo, III*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kirschenbaum, Lisa A., 2015: *International Communism and the Spanish Civil War: Solidarity and Suspicion*. New York: Cambridge University Press.
- Klopčič, France, 1960: Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919–1920. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. I (1). 53–101.
- Klopčič, France, 1969: *Velika razmejitve. Študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920*. Ljubljana: DZS.
- Knutsen, Torbjørn L., 2001: *Vzpon in propad svetovnih redov*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kocbek, Edvard, 1937 [2001]: Premišljevanje o Španiji. *Dom in svet*. 50 (1–2). 90–105 [ponatis v: *Kriza revije »Dom in svet« leta 1937: Zbornik dokumentov* (ur. Dolgan, Marjan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 155–174].
- Koch, Stephen, 1995: *Dvojna življenja: vohuni in pisatelji v sovjetski vojni ideji proti zabodu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kolar-Dimitrijević, Mira: Sudjelovanje jugoslavenske ekonomske emigracije u španskom ratu. V: *Španjolska 1936–1939* (ur. Boban, Ljubo). Zagreb: JAZU, Globus. 157–170.
- Koprivica-Oštrić, Stanislava, 1989: Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936–1939. V: *Španjolska 1936–1939* (ur. Boban, Ljubo). Zagreb: JAZU, Globus. 134–156.
- Košir, Mirko, 1946: *Španija na braniku demokracije, svobode in miru (1936–1939)*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kovačević, Veljko, 1979: *V okopih Španije*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Kovačič Pershin, Peter, 2016: Kocbekovo »Premišljevanje o Španiji«. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 56 (1). 56–79.
- Kowalski, Werner in drugi, 1985: *Geschichte der Sozialistischen Arbeiter-Internationale (1923–1940)*. Berlin: VEB.
- KPJ/ZKJ, 1952: *Šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije – Saveza komunista Jugoslavije (2–7 novembra 1952)*. Beograd: Kultura.
- Kraljić, John P., 2002: *The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War*. New York: The City University.

- Kramberger, Taja, 2010: Naporni itinerarij španske državljanske vojne. Kraji memorije na poti slovenskih republikancev v Španijo in vloga Pariza pri mednarodni rekrutaciji španskih borcev. V: *Slovinci v španski državljanski vojni. Zbornik referatov mednarodnega znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010* (ur. Hočvar, Jože). Koper: Združenje borcev za vrednote NOB Koper. 100–140.
- Krivoguz, Igor, 1989: *The Second International, 1889–1914*. Moscow: Progress.
- Krivokapić, Boro, 1986: *Dabauski procesi*. Beograd: Partizanska knjiga.
- Kržan, Marko, 2017: Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma. V: Samary, Catherine: *Komunizem v gibanju. Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*. Ljubljana: Založba I^{*}cf. 213–242.
- Kuczynski, Jürgen, 1957: *Der Ausbruch des Ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie. Chronik und Analyse*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Kuljić, Todor, 1998 [2005]: *Tito: sociološko-istorijska studija*. Beograd: Institut za političke studije [Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka »Žarko Zrenjanin«].
- Kuljić, Todor, 2002: *Prevladavanje prošlosti: Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Kuljić, Todor, 2011: *Sećanje na titoizam. Između diktata i odpora*. Beograd: Čigoja.
- Kuljić, Todor, 2012: *Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Labriola, Antonio, 1970: *Scritti politici, 1886–1904* (ur. Gerratana, Valentino). Bari: Laterza.
- Labriola, Antonio, 1977: *Izbrana dela [ID]* (ur. Žun, Anton). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lademacher, Horst (ur.), 1967: *Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz, I-II*. Paris in The Hague: Mouton.
- Lakićević, Dragan D., 2002: *Arhipelag Balkan. Politička autoritarnost i ksenofobija u novim balkanskim državama*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Lazarevič, Žarko, 2012: Identitete in imena gospodarskega zgodovinopisja v Sloveniji. *Ekonomika i ekohistorija*. 8 (8). 116–136.
- Lazitch, Branko in Drachkovitch, Milorad, 1972: *Lenin and the Comintern*. Stanford: Hoover Institution Press.
- Lemež, Milan, 1951 [1920]: Pred razkolom (Uvodnik). V: *Zgodovinski arhiv KPJ, 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920* (ur. Golouh, Rudolf in Kermavner, Dušan). Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ. 406–407.
- Lengel-Krizman, Narcisa, 1989: Organizacija prihvačanja jugoslovanskih dobrovoljaca iz Španjolske u Jugoslaviju. V: *Španjolska 1936–1939* (ur. Boban, Ljubo). Zagreb: JAZU, Globus. 192–200.
- Lenin, Vladimir Iljič, 1949–1950: *Izbrana dela [ID], II–IV* (ur. Majer, Boris). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lenin, Vladimir Iljič, 1974: *Izbrani spisi o nacionalnem vprašanju* (ur. Klopčič, France). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lenin, Vladimir Iljič, 1975: *O Marxu in marksizmu*. Ljubljana: Komunist.
- Lenin, Vladimir Iljič, 1977–1981: *Izbrana dela [ID], I–III* (ur. Britovšek, Marjan). Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Lenin, Vladimir Iljič, 2017: *Država in revolucija in drugi spisi iz leta 1917* (ur. Centrih, Lev). Ljubljana: Studia humanitatis.
- Leser, Norbert, 1968: *Zwischen Reformismus und Bolschewismus. Der Austromarxismus als Theorie und Praxis*. Wien-Frankfurt-Zürich: Europa Verlag.
- Lešnik, Avgust, 1978: Spor med Jugoslavijo in informbirojem. Ljubljana: Zveza delavskih univerz Slovenije.
- Lešnik, Avgust, 1981: *Titova partija v boju s Stalinovim dogmatizmom*. Ljubljana: Zaveza RS za šolstvo.
- Lešnik, Avgust, 1985: Razgaljeni stalinizem. *Anthropos*. 17 (3–4). 231–235.
- Lešnik, Avgust, 1988: *Tretja internacionala – Kominterna*. Ljubljana: Komunist.
- Lešnik, Avgust, 1989: Mednarodni Buharinov simpozij (Wuppertal, 10.–13. oktober 1988). *Zgodovinski časopis*. 43 (1). 129–131.
- Lešnik, Avgust, 1994: *Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923)*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (Knj. Annales).
- Lešnik, Avgust, 1995: Novi moskovski dokumenti o informbiroju. *Zgodovinski časopis*. 49 (4). 631–638.
- Lešnik, Avgust (ur.), 1996: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik. Mednarodna izdaja zgodovinskih in socioloških razprav / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek. An International Edition of Historical and Sociological Studies*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Lešnik, Avgust, 1997: Prva evropska znanstvena konferenca za socialno zgodovino – ESSHC (Noordwijkerhout, 9.–11. maj 1996). *Zgodovinski časopis*. 51 (1). 129–131.
- Lešnik, Avgust, 2000: *Od despotizma k demokraciji. Razvoj ustavnosti in parlamentarizma*. Ljubljana: Modrijan.
- Lešnik, Avgust 2003: Kommunismus-forschung in Slowenien. *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung* (Berlin). 275–285.
- Lešnik, Avgust, 2005: The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period. *International Newsletter of Communist Studies Online*. XI (18). 25–60.
- Lešnik, Avgust, 2007: Les volontaires yougoslaves/slovenes dans la Guerre civile espagnole (1936–1939): Analyse structurelle et la liste. *Annales, Ser. hist. et sociol.* 17 (1). 107–138.
- Lešnik, Avgust, 2010: »Nuestros Espanoles«: donesek k vlogi jugoslovanskih/slovenskih prostovoljcev v španski državljanski vojni 1936–1939. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 50 (2). 68–108.
- Lešnik, Avgust, 2011: Prezrti Memorandum generala Leona Rupnika in škofa Gregorija Rožmana Anteju Paveliću. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 51 (3). 129–134.
- Lešnik, Avgust in Vidmar Horvat, Ksenija, 2014: Španske prostovoljke: historično-sociološka študija primera solidarnosti v transnacionalnem kontekstu. V: *Ženske na poti, ženske napoti: migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji* (ur. Vidmar Horvat, Ksenija). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 227–249.
- Lešnik, Avgust (ur.), 2015: *Marjan Britovšek, Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

- Levi, Paul, 1921: *Unser Weg. Wider den Putschismus*. Berlin: Seehof Verlag.
- Levi, Paul, 1969: *Zwischen Spartakus und Sozialdemokratie*. Wien: Europa Verlag.
- Liebknecht, Karl, 2015: *Militarismus und Antimilitarismus*. Dresden: Fachbuchverlag.
- Linden, Marcel van der in Holthoorn, Frits van, 1988: *Internationalism in the Labour Movement, 1830–1940, I–II*. Leiden: Brill.
- Linden, Marcel van der in Rojahn, Jürgen (ur.), 1990: *The Formation of Labour Movements, 1870–1914: An International Perspective, I–II*. Leiden: Brill.
- Lindemann, Albert, S. 1977: *Socialismo europeo e bolscevismo, 1919–1921*. Bologna: Il Mulino.
- Lindsay, Franklin, 1993: *Beacons in the Night. With the OSS and Tito's Partisans in Wartime Yugoslavia*. Stanford: University Press.
- Linz, Juan J., 2000: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Linz, Juan J. in Stepan, Alfred, 1998: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lipušček, Uroš, 2003: *Ave Wilson: ZDA in prekrjanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Longo, Luigi, 1967: *Internacionalne brigade u Španjolskoj*. Zagreb: Epoha.
- López, Álvaro, 1984: *La Centuria Gastone Sozzi*. Roma: AICVAS (Associazione Italiana Combattenti Volontari Antifascisti di Spagna).
- Lukács, György, 1972: *Scritti politici giovanili (1919–1928)*. Bari: Laterza.
- Lukšič, Igor, 2014: Mesto Antona Žuna v razpravi o civilni družbi pri Gramsciju. V: *Anton Žun, Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba FF. 317–323.
- Luxemburg, Rosa, 1921a: *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomische Erklärung des Imperialismus*. Leipzig: Franke.
- Luxemburg, Rosa, 1921b: *Die Akkumulation des Kapitals oder Was die Epigonen aus der Marxschen Theorie gemacht haben. Eine Antikritik*. Leipzig: Franke.
- Luxemburg, Roza, 1963: *Iz boja in življenja. Izbrana pisma* (ur. Muser, Erna). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Luxemburg, Rosa, 1977: *Izbrani spisi [IS]* (ur. Bibič, Adolf). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Luxemburg, Rosa, 2000: *Gesammelte Werke [GeW], IV (1914–1919)*. Berlin: Dietz.
- Macridis, Roy C. (ur.), 1987: *Modern political systems: Europe*. New Jersey: Prentice Hall Press.
- Marić, Milomir, 1988: *Deca komunizma*. Beograd: Mladost.
- Markov, Walter in Soboul, Albert, 1989: *1789 – Velika revolucija Francozov*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marković, Dragan, 1987: *Istina o Golom otoku*. Beograd: Narodna knjiga.
- Marramao, Giacomo, 1986: Med boljševizmom in socialno demokracijo: Otto Bauer in politična kultura avstromarksizma. V: *Zgodovina marksizma, III/1* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 235–286.
- Martow, Julius in Dan, Th., 1926: *Geschichte der russischen Sozialdemokratie*. Berlin: Dietz.

- Marušič, Branko in Rozman, Franc, 2011: *Stockholmska spomenica Henrika Tume. Izjava delegacije JSDS za razprave na mirovnem kongresu v Stockholmu (1917)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Marvin, Albin, 1958: *Bili smo v Španiji. Spomini slovenskih prostovoljcev*. Ljubljana: DZS.
- Marx, Karl in Engels, Friedrich, 1967–1975: *Izbrana dela [MEID], I–V* (ur. Ziherl, Boris). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl in Engels, Friedrich, 1961–1968: *Werke [MEW], 14–39*. Berlin: Dietz Verlag.
- Masaryk, Thomas, 1899: *Die Philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus*. Wien: Carl Konegen.
- Masaryk, Tomaš G., 1936: *Svetovna revolucija za vojne in v vojni 1914–1918. Spomini in razmišljanja*. Ljubljana: Naša založba.
- Maslarić, Božidar, 1952: *Moskva, Madrid, Moskva*. Zagreb: Prosvjeta.
- Mazower, Mark, 2002: *Temna celina – dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Medvedjev, Roy, 1983: *Nikita Hruščov*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Medvedev, Roj, 1986a: *Revolucija 1917. godine u Rusiji: problemi, karakteristike, ocene*. Beograd: Rad.
- Medvedev, Roj, 1986b: *Lenjinizam i zapadni socijalizam*. Zagreb: Globus.
- Medvedev, Roj, 1987: *Svi Staljinovi ljudi*. Sarajevo: Svjetlost.
- Mehring, Franz, 1953: *Historija njemačke socijalne demokracije, II*. Zagreb: Kultura.
- Melik, Vasilij, 1962: Izidi volitev v konstituanto. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. 3 (1). 3–61.
- Mezzadra, Sandro in Neilson, Brett, 2018: *Meja kot metoda ali pomnoževanje dela*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- MIA: *The Marxists Internet Archive*. Dostopno na: <http://www.marxists.org/> (21. 1. 2018).
- Miccolis, Stefano, 2010: *Antonio Labriola. Saggi per una biografia politica*. Milano: Unicopli.
- Mijušković, Milisav (ur.), 1951: *Druga internacionala*. Beograd: Rad.
- Mijušković, Milisav (ur.), 1956: *Kongresi Druge internacionala, II*. Beograd: Rad.
- Mikecin, Vjekoslav, 1976: *Rušenje dogme. Prilozi kritici staljinizma i dogmatizma uopće*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mikuž, Metod, 1960: *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mikuž, Metod, 1965: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Mikuž, Metod, 1966: *Svet med vojnama (1918–1939)*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Milenković, Toma, 1974: *Socijalistička partija Jugoslavije (1921–1929)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Milenković, Toma (ur.), 1983: *Dokumenti Centralnog radničkog sindikalnog veća Jugoslavije 1919–1921*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Miller, Susanne, 1974: *Burgfrieden und Klassenkampf. Die deutsche Sozialdemokratie im Ersten Weltkrieg*. Düsseldorf: Droste.

- Miller, Susanne, 1978: *Die Bürde der Macht. Die deutsche Sozialdemokratie 1918–1920*. Düsseldorf: Droste.
- Milza, Pierre, 2012: *Zgodovina Italije*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Monteleone, Renato, 1987: *Filippo Turati*. Torino: Utet.
- Morača, Pero in Stojanović, Stanislav (ur.), 1986: *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Komunist, DZS.
- Mujbegović, Vera, 1968: *Komunistička partija Nemačke u periodu posleratne krize 1918–1923*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Mujbegović, Vera, 1985: Razgovor ob izidu Britovškove knjige »Stalinov termidor«. *Anthropos*. 17 (3–4). 248–250.
- Mujbegović, Vera in Vujošević, Ubavka, 1996: Die jugoslawischen Kommunisten in den stalinistischen »Säuberungen« (1929–1949). V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 363–374.
- NARA (*The National Archives and Records Administration*), Washington: fond OSS (Office of Strategic Services).
- Naša sporna pitanja – Manifest opozicije Komunističke partije Jugoslavije*, 1920. Beograd: Štamparija Mirotočivi.
- Nećak, Dušan, Ivanič, Martin, Zihlerl, Branko idr., 1990: *Dachauski procesi: Raziskovalno poročilo z dokumenti*. Ljubljana, Komunist.
- Nećak, Dušan in Repe, Božo, 2005: *Prelom: 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Nedog, Alenka, 1978: *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*. Ljubljana: Borec.
- Nešović, Slobodan, 1964: *Tujina in nova Jugoslavija, 1941–1944*. Ljubljana: DZS; Beograd: Prosveta.
- Nešović, Slobodan, 1976: *Veliki trije iz oči v oči: zapleti okrog druge fronte*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Nešović, Slobodan, 1979: *Blejski sporazumi Tito – Dimitrov (Jugoslavija – Bolgarija, 1947–1949)*. Ljubljana: Komunist.
- Nettlau, Max, 2014: *Bakunin e l'Internazionale in Italia dal 1864 al 1872*. Napoli: Immanenza.
- Niemann, Heinz in drugi, 1982: *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie 1917–1945*. Berlin: Dietz.
- Nimtz, Walter, 1962: *Die Novemberrevolution 1918 in Deutschland*. Berlin: Dietz.
- Novakovič, Andrejka, 2010: Slovenci v španski državljanski vojni in njihova vloga po njej v domovini. V: *Slovenci v španski državljanski vojni. Zbornik referatov mednarodnega znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010*. (ur. Hočevar, Jože). Koper: Združenje protifašistov in borcev za vrednote NOB Koper. 51–70.
- Očak, Ivan, 1980: *Vojnik revolucije. Život i rad Vladimira Čopića*. Zagreb: Spektar – Globus.
- Očak, Ivan, 1982: *Braća Cvijići*. Zagreb: Spektar – Globus.
- Očak, Ivan, 1985: *Jugoslavenski emigranti iz Amerike u Sovjetskom Savezu izmedju dva rata*. Zagreb: Spektar – Globus.
- Očak, Ivan, 1988: *Gorkiĉ. Život, rad i pogibija*. Zagreb: Globus.

- Očak, Ivan, 1996: Jugoslavenska emigracija u Sovjetskom savezu i staljinske čistke. V: *Kriza socialnih idej. Britovskov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 375–397.
- Orwell, George, 2009: *Poklon Kataloniji*. Ljubljana: Modrijan.
- Pahor, Milan (ur.), 2004: *Il fascismo e il martirio delle minoranze / Fašizem in zatiranje manjšin*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, Založba Mladika.
- Palić, Milenko, 1989: Španski gradjanski rat 1936–1939 u jugoslavenskoj historiografski literaturi. V: *Španjolska 1936–1939* (ur. Boban, Ljubo). Zagreb: JAZU, Globus. 384–392.
- Pannekoek, Anton in Gorter, Hermann, 1969: *Organisation und Taktik der proletarischen Revolution*. Frankfurt/M: Neue Kritik.
- Paver, Bosiljka Josipa, 1989: Arhivska građa o španjolskim dobrovoljcima u jugoslavenskim arhivima. V: *Španjolska 1936–1939* (ur. Boban, Ljubo). Zagreb: JAZU, Globus. 364–369.
- Payne, Stanley G., 1961: *Falange: A History of Spanish Fascism*. Stanford: University Press.
- Pedone, Franco (ur.), 1963: *Il Partito Socialista Italiano nei suoi Congressi, III (1917–1926)*. Milano: Avanti!
- Peirats, José, 1998: *Anarchists in the Spanish Revolution*. London: Freedom Press.
- Pelz, William A., 1987: *The Spartakusbund and the German working class movement, 1914–1919*. Lewiston, N.Y.: Mellen Press.
- Perović, Latinka, 1988: *Planirana revolucija. Ruski jakobinizam i blankizam*. Beograd: BIGZ; Zagreb: Globus.
- Perovšek, Jurij, 1996: *Liberalizem in vprašanje slovenstva*. Ljubljana: Modrijan.
- Pešić, Savo, 1989: Komunistička partija Jugoslavije i španjolski građanski rat. V: *Španjolska 1936–1939* (ur. Boban, Ljubo). Zagreb: JAZU, Globus. 109–119.
- Petković, Ratko in drugi, 1998: »1948« – Jugoslavija i Kominform: petdeset godina kasnije. Beograd: Međunarodna politika.
- Petranović, Branko (ur.), 1995: *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije i Službeni list SRJ.
- Petranović, Branko in Zečević, Momčilo, 1988: *Jugoslavija 1918/1988. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: Rad.
- Petrović, Milo (ur.), 2014: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939.
- Pikalo, Jernej, 2003: *Neoliberalna globalizacija in država*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Pirjevec Jože, 1987: *Tito, Stalin in Zahod*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Pirjevec Jože, 1988: To je bil velik poraz socializma. *Primorske novice* (Priloga: »40 let resolucije informbiroja«). 33–34 (29. april). 24.
- Pirjevec, Jože, 1994: Spremna beseda. V: Tuma, Henrik: *Pisma: osebnosti in dogodki (1893–1953)*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Trst: Devin. vii.
- Pirjevec, Jože, 1995: *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa.

- Pirjevec, Jože, 2011: *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b)*, 1948. Ljubljana: Ljudska pravica.
- Plehanov, Georgij Valentinovič, 1951: *Prispevek k vprašanju o razvoju monističnega pogleda na zgodovino*. Ljubljana: CZ.
- Plehanov, Georgij Valentinovič, 1973: *Izbrani spisi [IS]* (ur. Zihlerl, Boris). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pleterski, Janko, 1971: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Pleterski, Janko, 1981: *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Založba Obzorja. 180–192 (Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne).
- Pleterski, Janko, Ude, Lojze in Zorn, Tone, 1970: *Koroški plebiscit: razprave in članki*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Pleterski, Janko in Božič, Branko, 1984: *Delavsko gibanje in ZKJ*. Maribor: Obzorja.
- Pleterski, Janko in drugi, 2008: *Škof Rožman v zgodovini*. Ljubljana, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije.
- Pons, Silvio, 2014: *The Global Revolution: A History of International Communism, 1917–1991*. Oxford: Oxford University Press.
- Popović, Nikola, 1988: *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941–1945)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Povratak u Španiju* (dokumentarni film); <https://www.youtube.com/watch?v=1-NPwnS2q88> (21. 1. 2018).
- Pozharskaya, Svetlana, 2003: *Comintern and the Civil War in Spain*. Dostopno na: www.raco.cat/index.php/Ebre/article/download/39193/39056 (21. 1. 2018).
- Prebilič, Vladimir in Juvan, Jelena, 2013: Med političnim in vojaškim odločanjem: Aleš Bebler. *Studia Historica Slovenica*. 13 (2–3). 539–560.
- Preston, Paul, 2006: *The Spanish Civil War. Reaction, revolution and revenge*. London: Harper Perennial.
- Preston, Paul, 2012: *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*. London: Harper-Collins.
- Prezioso, Stéfanie, Batou, Jean in Rapin, Ami-Jacques (ur.), 2008: *Tant pis si la lutte est cruelle. Volontaires internationaux contre Franco*. Paris: Syllepse.
- Pribičević, Branko, 1972: *Sukob Komunističke partije Jugoslavije i Kominforma*. Beograd: Komunist.
- Pribičević, Branko, 1979a: *Delavski razred in delavsko gibanje*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo.
- Pribičević, Branko, 1979b: *Socijalizam – svetski proces*. Beograd: Monos; Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Priklmajer-Tomanović, Zorica, 1978: *Evrokomunizam*. Beograd: NIN.
- Procacci, Giuliano in drugi (ur.), 1994: *The Cominform. Minutes of Three Conferences 1947/1948/1949*. Milano: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli.
- Program Zveze komunistov Jugoslavije, sprejet na VII. kongresu, 1958 [1979]*. Ljubljana: Komunist.

- Proleter: 1929–1942*, 1968: *Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije* (ur. Morača, Pero). Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta (ponatis številik z uvodno študijo Milovana Bosića: »O štampanju *Proleter*a u ilegalnim uslovima«).
- Prunk, Janko, 1977: *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Prunk, Janko, 1987: *Slovenski narodni programi*. Ljubljana: Društvo 2000.
- Prunk, Janko, 1992: *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768–1992)*. Ljubljana: DZS.
- Puppini, Marco, 1986: *In Spagna per la libertà. Antifascisti friulani, giuliani e istriani nella guerra civile spagnola 1936/1939*. Udine: Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione.
- Puppini, Marco, 2010: Volontari antifascisti giuliani nella guerra civile spagnola. V: *Slovinci v španski državljanski vojni. Zbornik referatov mednarodnega znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010*. (ur. Hočevar, Jože). Koper: Združenje protifašistov in borcev za vrednote NOB Koper. 141–157.
- Radek, Karl, 1921: *Theorie und Praxis der 2 1/2 Internationale*. Wien: Verlag der Arbeiter-Buchhandlung.
- Radica, Bogdan, 2006 [1940]: *Agonija Europe. Razgovori i susreti*. Zagreb: Disput.
- Radonjić, Radovan, 1979: *Sukob KPJ s Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948–1950)*. Zagreb: CKD.
- Radzinsky, Edvard, 1996: *Stalin*. New York: Doubleday.
- Ragionieri, Ernesto, 1978: *La Terza Internazionale e il Partito comunista italiano. Saggi e discussioni*. Torino: Einaudi.
- Rahten, Andrej, 2010: Dr. Ivan Schwegel in jadransko vprašanje na pariški mirovni konferenci. *Acta Histriae*. 18 (3). 691–712.
- Ramos-Oliveira, Antonio, 1952: *Historia de España*. Mexico City: Compañía General de Ediciones.
- Ransome, Arthur, 1920: *Sechs Wochen im Sowjetrußland*. Moskau: Redaktion »Russische Korrespondenz«.
- Rapone, Leonardo in drugi, 1978: *Rivoluzione e reazione in Europa 1917–1924, I–II*. Roma: Mondo Operaio – Edizioni Avanti!
- Ravbar, Alojz, 1971: *Zakaj je padla španska republika*. Ljubljana: Borec.
- Reberieux, Madeleine, 1986: Razprava o vojni. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 753–786.
- Reiman, Michal, 1986: Boljševiki od začetka svetovne vojne do oktobrske revolucije. V: *Zgodovina marksizma, III/1* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 65–95.
- Renn, Ludwig, 1959: *Španski rat*. Sarajevo: Narodna prosvjeta.
- Repe, Božo, 2003: *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Repe, Božo, 2016: Španska državljanska vojna v kontekstu slovenskih in jugoslovenskih razmer med svetovnimi vojnami. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 56 (1). 80–89.

- Riddell, John (ur.), 1986a: *The Communist International in Lenin's Time. Lenin's Struggle for a Revolutionary International. Documents: 1907–1916*. New York: Pathfinder Press.
- Riddell, John (ur.), 1986b: *The German Revolution and the Debate on Soviet Power. Documents: 1918–1919*. New York: Pathfinder Press.
- Ritter, Gerhard A. in Miller, Susanne (ur.), 1983: *Die deutsche Revolution 1918/1919; Dokumente*. Frankfurt/M: Fischer.
- Ritter, Gerhard A. in Zwehl, Konrad von (ur.), 1980: *Die II. Internationale 1918/1919. Protokolle, Memoranden, Berichte und Korrespondenzen, I–II*. Berlin in Bonn: Dietz.
- Rizman, Rudi (ur.), 1986: *Antologija anarhizma. Zbornik, I–II*. Ljubljana: Krt.
- Rizman, Rudolf Martin, 2006: *Uncertain Path. Democratic Transition and Consolidation in Slovenia*. College Station (Tex.): Texas A&M University Press.
- Rodríguez Díaz del Real, Alejandro, 2016: Frankistična vstaja kot oživitve rekonkviste: analiza »remedievalizacije«. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 56 (1). 39–55.
- Rojahn, Jürgen (ur.), 1995: *Wilhelm Dittmann, Erinnerungen, I–III*. Frankfurt/M in New York: Campus.
- Romano, Salvatore Francesco, 1983: *Gramsci*. Ljubljana: DZS.
- Rossi, Marina, 2010: Da Mosca alla difesa della Repubblica. Emigranti politici italiani e sloveni della Venezia Giulia dall'URSS alla guerra di Spagna. V: *Slovinci v španski državljanski vojni. Zbornik referatov mednarodnega znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010*. (ur. Hočevar, Jože). Koper: Združenje protifašistov in borcev za vrednote NOB Koper. 71–99.
- Rothschild, Joseph, 1989: *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II*. Oxford: University Press.
- Rousseau, Jean-Jacques, 1993 [2017]: *Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi*. Ljubljana: Krtina.
- Rousseau, Jean-Jacques, 2001 [2017]: *Družbena pogodba*. Ljubljana: Krtina.
- Rovida, Giorgio, 1988: Revolucija in vojna v Španiji. V: *Zgodovina marksizma, III/2* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi) Ljubljana: Cankarjeva založba. 567–594.
- Salvadori, Massimo L., 1986a: Kautsky med ortodoksijo in revizionizmom. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 243–275.
- Salvadori, Massimo L., 1986b: Nemška socialna demokracija in ruska revolucija 1905. Razprava o množični stavki in o »razlikah« med Vzhodom in Zahodom. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 469–506.
- Samary, Catherine, 2017: *Komunizem v gibanju. Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*. Ljubljana: Založba I*cf.
- Santarelli, Enzo, 1971: Madžarska revolucija. V: *Zgodovina revolucij XX. stoletja, II* (ur. Bonchio, Roberto). Ljubljana: ČZP Komunist. 47–82.
- Scheidemann, Philipp, 1921: *Der Zusammenbruch*. Berlin: Verlag für Sozialwissenschaft.
- Schmidt, Goran, 1997: Osnutek ustave kneževine Slovenije (1943). Za dosje »Stanko Majcen«. *Zgodovinski časopis*. 51 (3). 385–402.

- Schumacher, Horst, 1989: *Die Kommunistische Internationale (1919–1943)*. Berlin: Dietz Verlag.
- SDAPDÖ, 1922: *Protokoll der Verhandlungen des Parteitag der sozialdemokratischen Arbeiterpartei Deutschösterreichs – abgehalten in Wien vom 25. bis 27. November 1921*. Wien: Verlag der Arbeiter-Buchhandlung.
- Sharp, Andrew, 1998: *The English Levellers*. Cambridge: University Press.
- Shubert, Adrian, 1992: *A social history of modern Spain*. London: Routledge.
- Sigel, Robert, 1986: *Die Geschichte der Zweiten Internationale 1918–1923*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Simić, Pero, 1990: *Tito agent Kominterne*. Beograd: ABC Product.
- Simić, Pero, 2009: *Tito – skrivnost stoletja. Jugoslovanski predsednik v novi luči*. Ljubljana: Orbis.
- Sinovev, Grigorij, 1922: *Die Kommunistische Internationale und die proletarische Einheitsfront: Rede, gehalten in der Konferenz der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale am 24. und 28. Februar 1922 in Moskau*. Hamburg: Hoym.
- Skocpol, Theda, 1979: *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Slovenski španski borci po drugi svetovni vojni* (digitalna zbirka). Dostopno na: <http://www.kamra.si/sl/digitalne-zbirke/item/zdruzenje-bivsih-spanskih-borcev.html> (21. 1. 2018).
- Smith, Dennis, 2011: *Vzpon historične sociologije*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Sobolew, A. I. (ur.), 1970: *Die Kommunistische Internationale*. Berlin: Dietz Verlag.
- Socialist International* (portal): <http://www.socialistinternational.org/> (21. 1. 2018).
- Spartakusbrieft, 1958: *Politische Briefe*. Berlin: Dietz Verlag.
- Spriano, Paolo, 1967: *Storia del Partito comunista italiano, I*. Torino: Einaudi.
- Sruk, Vlado, 1995: *Leksikon politike*. Maribor: Založba Obzorja.
- Stajić, Dubravka, 1985: Razgovor ob izidu Britovškove knjige »Stalinov termidor«. *Anthropos*. 17 (3–4). 250–255.
- Stajić, Dubravka, 1986: Marjan Britovšek, Stalinov termidor. *Teorija in praksa*. 23 (9–10). 1078–1081.
- Stajić, Dubravka, 1995: *Kominterna i kolonijalizam*. Beograd: Institut za političke studije.
- Stalin, Josif, 1981: *Pitanja lenjinizma*. Zagreb: CDD SSOH.
- Standing, Guy, 2018: *Prekariat. Nevarni novi razred*. Ljubljana: Krtina.
- Stanič, Janez, 1978: *Zahodnoevropske poti v socializem. Izbor govorov in člankov voditeljev komunističnih partij zahodne Evrope*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Stanič, Janez, 1980: *Razpotja komunizma*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Starkov, Boris, 1996: Poslednji boj sekretarja Kominterne: Pjlatnicki in moskovsko sojenje proti Kominterni. V: *Kriza socialnih idej. Britovškovo zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 309–313.
- Steffè, Bruno (ur.), 1974: *Antifascisti di Trieste, dell'Istria, dell'Isontino e del Friuli in Spagna*. Trieste: Associazione italiana combattenti volontari antifascisti in Spagna.
- Steger, Manfred B. in Roy, Ravi K., 2010: *Neoliberalism*. Oxford: University Press.

- Steinberg, Hans-Josef, 1967: *Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie. Zur Ideologie der Partei vor dem I. Weltkrieg*. Hannover: Verlag für Literatur und Zeitgeschichte.
- Steinberg, Hans-Josef, 1972: *Die Stellung der II. Internationale zu Krieg und Frieden*. Trier: Karl-Marx-Haus.
- Steinberg, Hans-Josef, 1986: Stranka in nastanek marksistične ortodoksije. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 163–179.
- Stiplovšek, Miroslav, 1979: *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*. Ljubljana: Partizanska knjiga in Delavska enotnost.
- Stiplovšek, Miroslav, 2000: *Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Stiplovšek, Miroslav, 2006: *Banski svet Dravske banovine 1930–1935. Prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Stiplovšek, Miroslav, 2010: Prizadevanja Rudolfa Golouha in Albina Prepeluha za udejanjenje banovinske in občinske samouprave v bankskem svetu Dravske banovine 1933–1935. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 50 (1). 57–74.
- Strada, Vittorio, 1986: Polemika med boljševiki in menjševiki o revoluciji 1905. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 384–425.
- Stridsberg, Gusti, 1983: *Mojih pet življenj*. Maribor: Obzorja.
- Studer, Brigitte, 1996: L'appartenance à un parti communiste: un mode de vie. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 399–405.
- Studer, Brigitte, 2000: *Parti sous influence. Le Parti communiste suisse, une section du Komintern, 1931–1939*. Lausanne: L'Age d'Homme.
- Subotić, Milan, 2001: *Tumači ruske ideje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Suvin, Darko, 2016: *Splendour, Misery, and Possibilities. An X-Ray of Socialist Yugoslavia*. Leiden: Brill.
- ŠAK (*Škofjski arhiv Koper*): Ž Kps MKK (Liber baptizatorum in ecclesia Justinopolis), 24, 451: »Rodulphus Antonius Golauch«.
- Škerk, Walter, 2001: Zavezan nebu – Josip Križaj (1911–1948). *Primorska srečanja*. 25 (243). 462–470.
- Štajner, Karlo, 1977: *Sedem tisoč dni v Sibiriji*. Zagreb: Globus.
- Štih, Bojan, 2004 [1981]: Aleš Bebler – In memoriam. V: *Knjiga o Primožu – Alešu Beblerju* (ur. Bebler, Anton). Ljubljana: Cankarjeva založba. 188–191 [*Naši razgledi*, 30/16 (28. 8. 1981), 455].
- Taylor, Allan John Percival, 1994: *Uzroci drugog svjetskog rata*. Zagreb: Znanje.
- Thomas, Hugh, 1969: *Španija proti Španiji: kronika državljanske vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Todorova, Maria, 2001: *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo.

- Togliatti, Palmiro, 1976: *Izbrano delo [ID]* (ur. Žun, Anton). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Tökes, Rudolf, 1967: *Bela Kun and the Hungarian Soviet Republic. The origins and role of the Communist Party of Hungary in the revolutions of 1918–1919*. New York: Hoover Institution on War, Revolution and Peace.
- Torkar, Igor, 1984: *Umiranje na obroke*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Tormin, Walter, 1954: *Zwischen Räte diktatur und sozialer Demokratie. Die Geschichte der Rätebewegung in der deutschen Revolution 1918/19*. Düsseldorf: Droste.
- Tosstorff, Reiner, 2000: Andreu Nín und Joaquin Maurin. Vom revolutionären Syndikalismus zum antistalinistischen Kommunismus. V: *Ketzer im Kommunismus* (ur. Bergmann, Theodor in Keßler, Mario). Hamburg: VSA-Verlag. 218–241.
- Tosstorff, Reiner, 2004: *Profintern. Die Rote Gewerkschaftsinternationale 1921–1937*. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh.
- Tosstorff, Reiner, 2006: *Die POUM in der spanischen Revolution*. Köln: Neuer ISP Verlag.
- Tóth, Cvetka, 1985: Kakšno sporočilo prinaša najnovejše delo dr. Marjana Britovška »Stalinov termidor« in v kakšnem kontekstu? *Anthropos*. 17 (3–4). 236–244.
- Tóth, Cvetka, 1996: Stalinizem kot sistem. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 301–308.
- Touraine, Alain, 1981: *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. New York: Cambridge University Press.
- Touraine, Alain, 2006: *Kako se izvoleči iz liberalizma*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Tratnik, Suzana, 2007: Alojzija Štebi (1883–1956). V: *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* (ur. Šelih, Alenka in drugi). Ljubljana: Založba Tuma, SAZU. 193–196.
- Trocki, Lav, 1972: *Permanentna revolucija*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Trotsky, Leo, 1920 [1978]: *Terrorismus und Kommunismus. Anti-Kautsky*. Hamburg: Carl Hoym [Dortmund: Wolfgang Dröge].
- Trotsky, Leo, 1930: *Mein Leben*. Berlin: S. Fischer Verlag.
- Trotsky, Leo, 1967: *Ergebnisse und Perspektiven*. Frankfurt a. M.: Verlag Neue Kritik.
- Tucović, Dimitrije, 1949: *Izabrani spisi, I* (ur. Pijade, Moša) Beograd: Prosveta.
- Tuñón de Lara, Manuel, 1971: Španska državljanska vojna. V: *Zgodovina revolucij XX. stoletja, II* (ur. Bonchio, Roberto). Ljubljana: ČZP Komunist. 85–285.
- U čast španskih boraca*: Jugoslovenski dobrovoljci u Španskom građanskom ratu 1936–1939. Arhivski materijal, svedočenja, sećanja (Muzej istorije Jugoslavije, Beograd). Dostopno na: <http://www.yuinterbrigade.net/oldSite/documents/uCast-SpanskihBoraca.pdf> (21. 1. 2018).
- Udruženje španski borci 1936–1939* (portal): http://www.yuinterbrigade.net/oldSite/nasi_spanci.html (21. 1. 2018).
- USPD, 1920a: *Protokoll über die Verhandlungen des ausserordentlichen Parteitages in Leipzig, vom 30. November bis 6. Dezember 1919*. Berlin: Verlagsgenossenschaft Freiheit.
- USPD, 1920b: *Protokoll über die Verhandlungen des ausserordentlichen Parteitages in Halle, vom 12. bis 17. Oktober 1920*. Berlin: Verlagsgenossenschaft Freiheit.

- USPD/KPD, 1921: *Bericht über die Verhandlungen des Vereinigungsparteitages der USPD (Linke) und der KPD (Spartakusbund) – abgehalten in Berlin, vom 4. bis 7. Dezember 1920 (Dokumente)*. Berlin: Franke.
- Ustav SSSR*, 1945. Beograd: Kultura.
- Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije*, 1946. Beograd: Uradni list FLRJ.
- Valentin, Hellwig, 2010, Koroški prostovoljci v mednarodnih brigadah v španski državljanski vojni 1936–1939. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 50 (2). 109–124.
- Valiani, Leo, 1977: *Il Partito socialista italiano nel periodo della neutralità 1914–1915*. Milano: Feltrinelli.
- Vasović, Vučina, 2007: *Savremene demokratije, II*. Beograd: Službeni glasnik.
- Vatlin, Alexander, 1996: Teorija in praksa svetovne revolucije v zavesti Evrope med obema vojnama. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 199–205.
- Vatlin, Alexander, 2009: *Die Komintern: Gründung, Programmatik, Akteure*. Berlin: Dietz Verlag.
- Vatlin, Alexander, 2016: *Agents of Terror Ordinary Men and Extraordinary Violence in Stalin's Secret Police*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Vergan, Jože, 1962: *Od Marezig do Madrida*. Ljubljana: Borec.
- Vesović, Milan, 1980: *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Vidmar Horvat, Ksenija, 2010: Uredniška beseda. V: *Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo 1960–2010* (ur. Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 5–10.
- Vidmar Horvat, Ksenija, 2012: *Kozmopolitski patriotizem: historično-sociološki in etični vidiki neke paradigme*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Vlahović, Veljko, 1981: *Španski gradjanski rat*. Beograd: Komunist.
- Vodopivec, Peter, 1970: Marjan Britovšek, Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno (Lenin v boju za tretjo internacionalo). *Kronika*. 18 (1). 55–57.
- Vodopivec, Peter, 1986: Zgodovinopisje in Španska državljanska vojna (Spremna beseda). V: Broué, Pierre in Témime, Émile, *Španska revolucija in državljanska vojna*. Ljubljana: Delavska enotnost. 477–486.
- Vodopivec, Peter, 2001: Zgodovinopisje. V: *Enciklopedija Slovenije, 15* (ur. Dermastia, Alenka in drugi). Ljubljana: Mladinska knjiga. 165–172.
- Vodopivec, Peter, 2009: O Orwellovem »premišljevanju« o Španiji (Spremna beseda). V: Orwell, George: *Poklon Kataloniji*. Ljubljana: Modrijan. 227–248.
- Vodopivec, Peter, 2016: O zgodovinopisju o španski državljanski vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 56 (1). 7–22.
- Vodušek-Starič, Jera, 1992: *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Vovk, Vojko, 2015: Lovilci sanj. *Delo*. 22. december; <http://www.delo.si/mnenja/gostujoce-pero/lovilci-sanj.html> (21. 1. 2018).
- Vranicki, Predrag, 1983: *Zgodovina marksizma, I*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Vranicki, Predrag, 1996: O karakteru dosadašnjih revolucija. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: FF UL. 437–449.

- Vremec, Vid, Šiškovič, Raul in Hočevar, Jože (ur.), 1998: *Slovenska Istra v boju za svobodo*. Koper: Založba Lipa.
- Vrhovec, Josip in Čepo, Zlatko (ur.), 1970: *Tajni referat N. S. Hruščova na XX. kongresu KPSZ*. Zagreb: Stvarnost
- Vujošević, Ubavka in Kovačev, Vujica (ur.), 1983: *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ (20–24. jun 1920). Plenarne sednice CPV KPJ (februar–decembar 1920)*. Beograd: Komunist.
- Vurnikova delavska kolonija. V: *Gradimo*; <http://www.gradimo.com/zanimivosti/kulturna-dediscina/ivan-vurnik/vurnikova-delavska-kolonija> (21. 1. 2018).
- Witt, Peter-Christian, 2008: *Friedrich Ebert: Parteiführer–Reichskanzler–Volksbeauftragter– Reichspräsident*. Bonn: Dietz.
- Wittwer, Walter, 1967: *Streit um die Schicksalfragen. Die deutsche Sozialdemokratie zu Krieg und Vaterlandsverteidigung, 1907–1914*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Wolikow, Serge, 2010: *L'Internationale communiste (1919–1943). Le Komintern ou le rêve déchu du parti mondial de la Révolution*. Paris: Les Éditions de l'Atelier.
- Zečević, Momčilo, 1986: *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929*. Maribor: Založba Obzorja.
- Ziherl, Boris, 1973: G. V. Plehanov in njegovo delo. V: *Plehanov, G. V., Izbrani spisi*. Ljubljana: Cankarjeva založba. v–xxvi.
- Zver, Milan, 2002: Modeli demokracije v avstromarksizmu. *Časopis za zgodovino in narodopisje*. 73/38 (2–3). 263–283.
- Zwehl, Konrad von, 1978: *Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921*. Berlin, Bonn: Dietz.
- Zweig, Stefan, 1975: *Romain Rolland. Mož in delo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Žigon, Tanja in Udovič, Boštjan, 2013: *Uvod v mednarodne organizacije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Žitko, Salvator, 2016: *Avstrijsko Primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914)*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Inštitut IRRIS, Libris.
- Žitko, Salvator, 2017: Beblerjeva študijska leta v Parizu in njegovo delovanje v krogu jugoslovanskih komunistov (1925–1930/31). V: *Dr. Aleš Bebler – Primož: življenje in delo. Zbornik referatov znanstvenega sestanka, Ankarana, 11. december 2015* (ur. Fajić, Meliha). Koper: Univerzitetna založba Annales. 21–50.
- Žun, Anton, 1961 [2014]: Gramsci in marksistična teorija o državi: problemi hegemonije in diktature proletariata. V: *Anton Žun, Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 325–337.
- Žun, Anton, 1972 [2014]: Engelsovi pogledi na vlogo države v družbi. V: *Anton Žun, Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 233–245.
- Žun, Anton, 2014: *Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Imensko kazalo

A

- Adler, Friedrich 100, 225, 227, 233–235, 239, 267
 Adler, Max 235–236, 239
 Adler, Victor 85, 100, 101–102, 110, 114
 Agosti, Aldo 190, 403–404
 Akselrod, Pavel Borisovič 59–60, 62, 75, 100, 153

B

- Babeuf, François Noël 24–27
 Bakunin, Mihail Aleksandrovič 26, 34–36, 121, 271
 Balabanova, Angelica 100–101, 103, 127, 134, 243
 Bauer, Otto 89, 232, 235–239
 Bayerlein, Bernhard H. 10–11, 184, 386, 394
 Bebel, August 39, 43, 63, 78–79, 83, 94–97
 Bebler, Aleš 387, 394–395, 418–436, 476
 Bergmann, Theodor 182, 440–443
 Berlinguer, Enrico 488
 Bernot, Zvonimir 233, 288–289
 Bernstein, Eduard 14, 38, 42–43, 49–51, 57, 63, 83, 96, 112, 123, 496, 500

- Bethmann-Hollweg, Theobald von 99–100, 105–106
 Blanc, Louis 26–27
 Blanqui, Louis 26, 31
 Blum, Léon 336, 340
 Boffa, Giuseppe 182, 190
 Borchardt, Julian 113, 115
 Bordiga, Amadeo 243–244, 247–248
 Branting, Hjalmar Carl 220, 222–225
 Brejc, Janko 278–279, 284
 Britovšek, Marjan 5, 21, 33, 169–185, 394, 401, 440
 Broué, Pierre 184, 394, 499
 Broz Tito, Josip 344, 348, 359, 363–373, 378–379, 384–417, 421, 431–432, 450, 454–470, 475–479, 484, 492, 499
 Buharin, Nikolaj Ivanovič 173, 177–178, 182, 192, 198, 219, 247, 393, 397, 403, 407, 442–443, 477
 Bulygin, Aleksander 68–69
 Buonarroti, Filippo 26
- ### C
- Caballero, Largo 309, 314–317, 319, 333, 339, 344–345, 349, 354
 Cabet, Étienne 26–27, 272

- Cachin, Marcel 130, 224
 Carrillo Solares, Santiago 356, 433, 439
 Churchill, Winston 355, 446–450, 452–458, 460–461, 465, 467, 476
 Costa, Andrea 121–123
 Crispin, Arthur 213, 239
 Cvetković, Slavoljub 174, 206, 404
 Cvijić, Djuro (Đuka) 262, 402, 404
- Č**
 Čopić, Vladimir 261, 264, 359, 368, 373, 378, 402, 404–405, 408, 421, 423, 425
- Č**
 Čarni, Ludvik 178, 181–182
- D**
 Dajić, Putnik 404
 Dan, Fjodor 60, 153
 Däumig, Ernst 163, 213
 David, Eduard 83, 87, 98, 100, 106, 110
 Deutscher, Isaac 179, 444, 477
 Di Vittorio, Giuseppe (Nicoletti) 349
 Dimitrov, Georgi 341, 348, 352, 370, 387, 391, 393, 397, 409, 411–415, 451
 Dittmann, Wilhelm 113–114, 116, 160, 165, 213
 Dollfuss, Engelbert 311
- Đ**
 Đilas, Milovan 372, 411, 470, 473, 477, 479, 481–482
- E**
 Eberlein, Hugo (Max Albert) 162, 196–198
 Ebert, Friedrich 98–100, 106, 113, 116, 159–161, 164–165, 167–168
 Eiletz, Silvin 384, 394, 411–412
 Engels, Friedrich 8, 23, 28, 30–52, 94–97, 123, 140, 149, 171–185, 207, 259, 271, 392
- F**
 Ferfolja, Josip 276–278
 Ferri, Enrico 123–124
 Filipović, Filip 261–262, 264, 283, 368
 Fourier, Charles 26, 272
 Franco y Bahamonde, Francisco 312, 319, 323–324, 330–341, 351–357, 361–362, 387, 433
 Frölich, Paul 216
 Frossard, Ludovic-Oscar 201, 222
- G**
 Garibaldi, Giuseppe 121
 Golouh, Rudolf 130, 268–295, 357
 Gorbačov, Mihail 444, 493
 Gorkić, Milan (Sommer) 367, 370–372, 388–389, 392–393, 401–409, 411–415, 422
 Gorter, Hermann 142, 194, 203, 211
 Gramsci, Antonio 16, 128–129, 131, 134, 242–245, 247–260, 442, 480
 Greulich, Hermann 63, 85
 Grimm, Robert 100, 135, 142, 233, 235
 Groener, Wilhelm 161, 164
 Guesde, Jules 46, 78, 100, 105
 Guilbeaux, Henri 194, 203
 Gustinčić, Dragotin 279, 281, 359, 368, 371, 396–397, 405, 421

H

- Haase, Hugo 85, 94, 99–103, 106–107, 112–114, 116, 160, 165
 Hardie, Keir James 77, 83, 85, 90, 100
 Henderson, Arthur 220, 222–224
 Hervé, Gustave 78–80
 Hilferding, Rudolf 87–89, 163, 212, 235, 239
 Hitler, Adolf 240, 314, 325, 330, 334–335, 338–339, 346, 365–366, 406–407, 421, 452, 477
 Hobsbawm, Eric 36, 50–51, 329, 331, 334, 355
 Hruščov, Nikita Sergejevič 175–176, 400–401, 439, 443, 462, 499
 Huysmans, Camille 100, 104, 140, 222, 224

I

- Ibárruri, Dolores (La Pasionaria) 387–388, 435

J

- Jagow, Gottlieb von 99
 Jaurès, Jean 78–79, 83, 85, 89–90, 97, 100, 102–105
 Jogiches, Leo 111–113, 161–162, 167, 197

K

- Kaclerović, Triša 82, 288
 Kamenjev, Lev Borisovič 173, 177, 403
 Kardelj, Edvard 292, 409, 411, 421–422, 460–461, 466, 470, 473, 477, 479, 481, 488
 Kautsky, Karl 15, 34, 40, 43, 62–64, 81, 87, 89, 96, 98, 100, 107, 110–115, 123, 134, 140–142, 148–153, 157–158, 187, 199, 212, 224, 501–502

- Kidrič, Boris 292, 421, 469–470, 477, 479
 Korošec, Anton 269, 368–369, 371, 410, 429
 Kropotkin, Pjotr Aleksejevič 271, 295
 Kuhar, Lovro (Valič, Prežih) 367, 405, 415
 Kulišova, Anna 122–123
 Kuljić, Todor 11, 384–385, 404, 416

L

- Labriola, Antonio 8, 23, 52, 87, 123, 125
 Labriola, Arturo 124–125
 Lafargue, Laura 47
 Lafargue, Paul 46, 89
 Lapčević, Dragiša 104, 138, 233, 263, 267, 286
 Lassalle, Ferdinand 34, 38–39, 41
 Lazzari, Constantino 123, 127, 130, 134, 194, 243–244
 Ledebour, Georg 83, 106, 113–114, 116, 213, 233, 235
 Legien, Karl 83, 96
 Lenin, Nikolaj Vladimir Iljič Uljanov 16, 19, 29, 34, 53, 57–80, 83–96, 100, 110, 116, 118, 132–158, 168, 173–182, 189–199, 203–219, 229, 234, 236, 242–246, 250–256, 259, 268, 317, 342, 392, 398, 403, 409, 442, 462, 491, 497, 502
 Lensch, Paul 89
 Levi (Hartstein), Paul 162, 205, 218
 Liebknecht, Karl 83, 88–89, 106, 110–112, 134, 159–163, 165, 167, 197
 Liebknecht, Wilhelm 39, 42–43, 94–95, 98

- Litvinov, Maksim Maksimovič 100, 339
 Ljadov (Lidin), Mandeljštam N. 62
 Lloyd George, David 224
 Longo, Luigi (Gallo) 349, 371, 420, 424
 Longuet, Jean 100, 224–225, 227, 233, 235
 Ludendorff, Erich 98, 161
 Lukács, György 204, 211
 Luxemburg, Rosa 9, 19–20, 51, 54, 62–64, 75, 80, 88–90, 95, 98, 100–103, 108–115, 134, 140–141, 147, 152–158, 161–167, 179, 187, 195–197, 200, 241, 441, 500–503
- M**
 Mably, Abbé Gabriel 24
 Maclean, Neil 229
 Malatesta, Errico 121
 Maréchal, Sylvain 25
 Marković, Sima 262, 264, 283
 Martov, Julij Osipovič Cederbaum 59–60, 63, 65, 80, 95, 142, 239
 Marty, André 349, 378
 Marx, Karl 8, 10, 14, 18, 23–50, 54, 96–97, 106, 140, 171–185, 271, 392, 409, 419, 421, 479, 495, 503
 Masaryk, Tomáš Garrigue 52, 158
 Matteotti, Giangiacomo 133, 248
 Maurín, Joaquín 309, 316, 321, 443
 Mazzini, Giuseppe 34, 121
 Mehring, Franz 41, 110–112, 116, 197
 Miletić, Petko 372, 385, 404, 411
 Milkić, Ilija 82, 264–265
 Millerand, Alexandre 137
 Minor, Robert 203
 Modigliani, Giuseppe Emanuele 134, 243, 246–247
- Molkenbuhr, Hermann 99, 106
 Morgari, Oddino 82, 100, 132–134, 243
 Mujbegović, Vera 178, 180–181, 378, 404
 Müller, Herman 106–107
 Müller, Richard 116, 163
 Münzer, Thomas 24
 Münzenberg, Willi 205–206
 Mussolini, Benito 127–129, 131, 242–243, 247–248, 292, 307, 334–335, 338, 346, 351, 365–366, 477
- N**
 Noske, Gustav 87, 113, 165, 167
- O**
 Očak, Ivan 378, 402, 404
 Orlando, Vittorio Emanuele 224
 Owen, Robert 26, 29, 272
- P**
 Pankhurst, Sylvia 202
 Pannekoek, Anton 89, 98, 142, 203, 211
 Parović, Blagoje 358, 368, 371–373, 384–385, 402, 404, 424–425
 Pieck, Wilhelm 162, 414
 Pijade, Moša 262, 372, 470, 477
 Pirjevec, Jože 477, 479–481
 Plehanov, Georgij Valentinovič 50, 59–60, 62, 66–68, 72, 83
 Potresov, Aleksander 60, 62
 Prepeluh, Albin 275–278, 278–279, 283
 Proudhon, Pierre-Joseph 26, 34–36
- Q**
 Quipai, Zhu 203

R

Radek (Sobelsohn), Karl 89, 98,
116, 173, 192, 217, 219, 234
Radošević, Mijo 193, 262, 283
Ranković, Aleksandar 411, 479
Ransome, Arthur 197, 203
Reed, John 203
Regent, Ivan 405, 420–421
Renaudel, Pierre 224, 227
Renner, Karl 82, 235
Rizman, Rudi 10–11
Robespierre, Maximilien 27, 61
Roosevelt, Franklin Delano 447–
450, 452–453, 458, 465
Rosenberg, Arthur 442
Rosselli, Carlo 351
Rousseau, Jean-Jacques 24, 27
Rühle, Otto 106, 112, 267
Rutgers, Sebald Justius 194, 196, 205

S

Saint-Simon, Claude-Henri 26
Scheidemann, Philipp 98–99, 106, 113,
116, 153, 159–160, 165, 167, 229
Serrati, Giacinto Menotti 134, 194,
243–248
Singer, Paul 95
Sorge, Friedrich Albert 43
Stajić, Dubravka 178–180
Stalin, Josif Visarionovič Džugašvili
34, 47, 169–183, 189–190, 257,
260, 325, 339–346, 353, 371,
384, 387–398, 400–409, 417,
422, 425, 440–445, 447–458,
462–466, 470–478, 482, 485–
486, 491–492, 498–499
Stöcker, Walter 212–213
Stridsberg, Gusti 388–393, 412,
415, 424
Südekum, Albert 83, 106, 130

Š

Škatula, Emanuel 82
Šljapnikov, Aleksander Gavrilovič
141

T

Tasca, Angelo 131, 249
Terracini, Umberto 131, 217, 243,
247, 249
Thalheimer, August 162, 205, 216,
441–442
Thomas, Albert 105, 220, 222,
224–225
Tito, gl. Broz, Josip
Togliatti, Palmiro (Ercoli) 131, 243,
249, 255–256, 259, 341–342,
348, 391, 420, 439
Topalović, Živko 233, 261–262, 265,
459
Tóth Hedžet, Cvetka 11, 178–179
Treves, Claudio 124, 247
Trocki, Lev Davidovič Bronstein 33–
34, 47, 58, 60, 94, 135, 142–143,
147, 152, 157, 177–178, 184, 194,
215, 217, 245, 342, 477, 502
Truman, Harry S. 448, 463, 465
Tucović, Dimitrije 81–82, 104
Tuma, Henrik 81, 220, 275
Turati, Filippo 122–124, 133, 243,
246–248

V

Vaillant, Edouard-Marie 78, 83, 90,
100, 337
Vandervelde, Émile 100, 137, 220,
222, 229
Vidali, Vittorio (Carlos Contreras)
332
Vidmar Horvat, Ksenija 10–11,
184–185, 434

- Viljem II. Hohenzollern, nemški
cesar 99, 159
- Vollmar, Georg von 79–80, 87
- Vujošević, Ubavka 378, 404
- Vujović, Grgur 394–395, 404–405,
421
- Vujović, Rade 396–398
- Vujović, Vojislav (Vojo) 205, 397–
398, 402, 404, 421
- W**
- Webb, Sidney James 90, 228
- Weitling, Wilhelm 27, 150
- Wilson, Thomas Woodrow 113, 116,
159, 208–209, 221, 224, 268,
278–279
- Winstanley, Gerrard 29
- Z**
- Zasulič, Vera 59
- Zetkin, Klara 110, 112, 205, 217
- Zinovjev, Aleksander 445
- Zinovjev, Grigorij Jevsejevič 173,
177, 192, 213, 219, 240, 247,
264–265, 267, 287,
402–403
- Ž**
- Žun, Anton 249, 252, 254–256,
258–260